

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.458>

<https://orcid.org/0009-0000-7958-3381>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Leonas Nekrašas

„Pafrontė“: Valstybė ir visuomenė
Lietuvos pasienyje su Lenkija
1920–1939 m.

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2023

Disertacija rengta 2017–2022 metais Vilniaus universiteto Istorijos fakultete.

Mokslinis vadovas – doc. dr. Saulius Kaubrys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Gynimo taryba:

Pirmininkas – prof. dr. Zenonas Butkus (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Nariai:

dr. Norbertas Černiauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

doc. dr. Vytautas Jokubauskas (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Dangiras Mačiulis (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Vitalija Stravinskienė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2023 m. gegužės mėn. 5 d. 15 val. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete 211 auditorijoje. Adresas: Universiteto g. 7, Vilnius, Lietuva, tel. +3702687280; el. paštas: if@if.vu.lt

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto ir Lietuvos istorijos instituto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.458>

<https://orcid.org/0009-0000-7958-3381>

VILNIUS UNIVERSITY
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Leonas Nekrašas

“Frontline Area”: State and Society in Lithuania’s Borderland with Poland in 1920–1939

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities
History and Archaeology (H 005)

VILNIUS 2023

The dissertation was prepared between 2017 and 2022 at the Faculty of History of Vilnius University.

Academic supervisor – Doc. Dr. Saulius Kaubrys (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairman – Prof. Dr. Zenonas Butkus (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

Members:

Dr. Norbertas Černiauskas (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005),

Doc. Dr. Vytautas Jokubauskas (Klaipėda University, Humanities, History and Archaeology – H 005),

Dr. Dangiras Mačiulis (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology – H 005),

Dr. Vitalija Stravinskienė (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology – H 005).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 15:00 on 5 May 2023 in meeting room 211 of the Faculty of History, Vilnius University. Address: Universiteto g. 7, Vilnius, Lithuania. Tel. +3702687280; e-mail: if@if.vu.lt

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of Vilnius University and the Lithuanian Institute of History, as well as on the website of Vilnius University: <https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

TURINYS

IVADAS.....	7
1. „PAFRONTĖ“ IR JOS SAVYBĖS.....	47
1.1 Administracinės, geografinės ir demografinės pasienio ties demarkacinė linija charakteristikos.....	47
1.2 Pasienio incidentai ir pavojus: nuo neutraliosios zonos teroro iki 1938 m. ultimatumo.....	81
2. LIETUVIŠKASIS NACIONALIZMAS IR „PAFRONTĖ“.....	100
2.1 Lietuvos pasienis su Lenkija lietuviškojo nacionalizmo viešojoje retorikoje – populiarusis pasakojimas apie „pafrontę“ ir jo variacijas..	100
2.2 Lietuvos pasienio su Lenkija populiacijos „atlietuvinimo“ siekiamybė ir jos ypatybės.....	112
2.3 Gyventojų švietimo prioritetai ir ypatybės Lietuvos pasienyje su Lenkija.....	121
2.3.1 Lietuviška mokykla.....	121
2.3.2 Lenkiška mokykla kaip grėsmė.....	133
2.4 Lietuvių visuomeninės organizacijos Lietuvos pasienio su Lenkija nacionalizavimo ir lituanizavimo baruose.....	138
2.4.1 Vilniui vaduoti sąjunga ir „pafrontė“.....	139
2.4.2 Lietuvos šaulių sąjungos nacionalizuojantis ir lituanizuojantis vaidmuo „pafrontėje“.....	152
2.4.3 Skautų veikla „pafrontėje“.....	187
2.4.4 Alternatyvios vizijos ir tarpusavio trintys.....	195
2.5 Šventės, iškilmės ir aukštų pareigūnų vizitai kaip gyventojų įtraukties priemonės.....	198
2.6 Trakų apskrities komendanto kuruotų „atlietuvinimo“ pastangų 1933–1939 m. atvejis.....	205
2.7 Tikslingo kolektyvinio administracinės linijos lankymo reiškinys. Ekskursijos, piligrimystės, protestas ir emocijos ties Lietuvos „krvinuoju pjūviu“.....	216

3. „KINŲ SIENA“ TARP DEKLARACIJŲ IR REALYBĖS – KOMPLIKUOTA JUDĖJIMO PER DEMARKACINĘ LINIJĄ SPECIFIKA.....	243
3.1 Tarp Lietuvos ir Lenkijos padalyti ūkiai: specifinis demarkacinės linijos perėjimo režimas, Lietuvos pasienio ūkininkų problemos ir jų interesų gynyba 1923–1939 m.	247
3.1.1 Problemos genezė, mastai, <i>modus vivendi</i>	248
3.1.2 Konfliktų sprendimas susipriešinimo sąlygomis ir kelias link oficialios sutarties (1923–1929 m.).....	250
3.1.3 Lietuvos ūkininkų sunkumai	255
3.1.4 Lietuvos paribio „diplomatija“ ir kiti problemų sprendimo būdai sudarius sutartį (1929–1938 m.).....	260
3.1.5 Pamatiniai Lietuvos pozicijos principai	264
3.1.6 Užmezgus diplomatinis santykius (1938–1939 m.)	267
3.2 Nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo reiškinyms ir jo motyvai (Lietuvos pusės pasienio gyventojų atvejų analizė).....	269
3.3 Teisėtų keliavimo tarp Lietuvos ir Lenkijos (bei gyventojų pasimatymo) galimybių apžvalga.....	285
3.4 Žydų suvažiavimai Linkmenyse – unikalūs pasienio reiškinyms	290
3.5 „Slaptas eksportas“ iš Lietuvos per administracinę liniją	293
IŠVADOS.....	309
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAI	318
SUMMARY	332
CURRICULUM VITAE	350
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	351

ĮVADAS

„Pafrontė“ – šiuo populiariu terminu tarpukario Lietuvoje vadintas nuo 1920 m. pabaigos nusistovėjęs ir iki 1939 m. Antrojo pasaulinio karo atneštų permainų egzistavęs Lietuvos pasienio su pagrindine jos priešininke Lenkija arealas. Neatsisakydama pretenzijų į Vilnių ir kitas savomis laikytas Lenkijos kontroliuojamas teritorijas, Lietuva nesutiko su 1923 m. Ambasadorių konferencijos nutarimu dėl Lenkijos rytinių sienų nustatymo, nepripažino valstybės skyrusios demarkacinės linijos siena. Iki 1938 m. Lenkijos ultimatumo Lietuva atsisakė palaikyti su šia oficialius diplomatinis santykius, valstybės konfliktavo ir nebendradarbiavo, iš esmės Lietuva izoliavosi nuo Lenkijos, apribojo gyventojų kontaktus, susisiekimo galimybes. Dvišalio konflikto ir susipriešinimo padariniai ypač jausti tiesioginėje šių valstybių sąlyčio vietoje – pasienyje, kuriame beveik du dešimtmečius tendencingai aidėjo šūviai, vyko įvairūs incidentai. Lietuvoje plačiai vartotą „pafrontės“ terminą laikome svarbiu pirminiu atspirties tašku, siekiant pažinti Lietuvos valstybės ir visuomenės požiūrį šio Lietuvos pasienio atžvilgiu: konfliktavusias valstybes skyrusią demarkacinę liniją aiškiai traktuodamas laikinu frontu šis terminas aktualizavo kovos motyvus, atliepdamas įtemptą ir pavojingą situaciją demarkacinės linijos ruože, iki 1927 m. pabaigos Lietuvos oficialiai deklaruotą karo stovį su Lenkija (terminas tebevertotas ir paskelbus apie karo stovio santykiuose su Lenkija atsisakymą), eventualaus „okupuotos Lietuvos“ ir Vilniaus išvadavimo projekciją. Kovinė retorika derėjo su lietuviškojo nacionalizmo aktyvistų aktualizuotu kultūrinės kovos šiame pasienio areale imperatyvu.

Pabrėžtina, kad tai buvo ištis išskirtinis Lietuvos Respublikos pasienis. Valstybės ribas su Latvija ir Vokietija Lietuva pripažino sienomis – per šias vyko gausus tarpvalstybinis gyventojų judėjimas, funkcionavo ganėtinai liberali¹ pasienio gyventojų susisiekimo tvarka, veikė muitinės, peržengiant sienas legaliai plėtoti tarpasmeniniai, profesiniai, prekybiniai ryšiai (tai ryškiai kontrastavo su vyksmu „pafrontėje“). Nors ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvos pasienyje su Vokietija būta daug dvišalės įtampos bei įtemptų įvykių, padėtis skyrėsi nuo ilgalaikės konfliktinės situacijos pasienyje su Lenkija. Apskritai anuometinėje Europoje toli gražu nestigo teritorinių nuoskaudų ir neramių bei konfliktiškų pasienių (pavyzdžiui, pažymėtinas Lenkijos-SSRS pasienis tarpukariu – trečiojo dešimtmečio pirmoje pusėje sovietai organizavo destruktivią partizaninių grupuočių veiklą rytiniuose Lenkijos pakraščiuose, siekdami sukelti suirutę ir vietos gyventojų nepasitenkinimą Lenkijos valdžia, Lenkija taip pat rengė

¹ Tai bendra tendencija, pažymėtina, kad ketvirtojo dešimtmečio viduryje (nuo 1933 m.) Vokietija pasitelkė prekybos ir mažojo pasienio susisiekimo varžymus kaip spaudimo įrankius Lietuvos atžvilgiu – Lietuvos Užsienio reikalų ministerijos raportas apie Vokietijos ekonominius suvaržymus, 1934, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 383, ap. 7, b. 1875, l. 14–24.

diversines operacijas, atakas anapus sienos,² padėtis pasienyje išliko įtempta ir vėlesniais metais – sovietų grėsmės faktorius reikšmingai veikė Lenkijos politiką rytinių pakraščių populiacijos atžvilgiu³). Visgi Lietuvos pasienį su Lenkija sąlyginai išskyrė ypatinga Lietuvos valstybės ir visuomenės sutelktis į tai, kas liko už demarkacinės linijos. Kaip teigė žymus istorikas A. E. Senn: „Vilniaus klausimas buvo tik vienas iš teritorinių konfliktų, kurie kamavo Rytų Europą tarp pasaulinių karų. Paralelių su šiuo konfliktu atrastina vėlesniuose Izraelio-Arabų ir Indijos-Pakistano santykiuose. Visgi Lenkijos-Lietuvos konfliktas buvo unikalus tuo, kad lietuviai atkakliai tvirtino, kad ginčijamame regione buvo jų sostinė.“⁴

Sienų (pasienių) studijose sutiktina gausa darbų, pabrėžiančių ypatingą valstybių rūpestį savo pasienio erdve, nerimą ir susirūpinimą dėl pasienio gyventojų tautiškumo ir lojalumo.⁵ Lietuvos atveju, valstybės (ir suinteresuotų visuomenės sluoksnių) susirūpinimą „pafronte“ ir jos gyventojais sąlygojo ir tiesioginis Lenkijos artumas (ryški lenkakalbių, kurių lojalumu abejota, gausa areale kėlė nerimą), ir tiesioginis šio arealo sąlytis su „okupuotu kraštu“, kurį ateityje viltasi „išvaduoti“. ⁶ Pasitelkiant nacionalizams būdingą tautos ir valstybės gretinimo su gyvu kūnu aliuziją, demarkacinė (administracinė) linija Lietuvos viešojoje retorikoje dažnai vaizdžiai vadinta „kruvinuoju pjūviu“ ir žaizda (likusia nuo lietuvių tautos ir valstybės kūno „atplėšus“ gyvybiškai svarbią jo dalį – Vilnių ir Vilniaus kraštą), žaizda vadinta ir visa „pafrontė“ (pasienio arealas). Žaizdos, kaip

² Pomiećko, A., „Villains, Profiteers, and ‘Robin Hoods’: Banditry in the North-Eastern Regions of the Second Polish Republic in the 1920s“, in: *Journal of Belarusian Studies*, 2017, p. 15–16.

³ Ten pat, p. 14; Snyder, T., *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, New Haven and London: Yale University Press, 2005, p. 32–33.

⁴ Senn, A. E., *The Great Powers, Lithuania, and the Vilna Question, 1920–1928*, Leiden: E. J. Brill, 1966, p. 235.

⁵ Billé, F., „Territorial phantom pains (and other cartographic anxieties)“, in: *Environment and Planning D: Society and Space*, 2014, t. 31, p. 172–174; Green, S., „A Sense of Border“, in: (red.) Donnan, H.; Wilson, T., *A Companion to Border Studies*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, p. 577; Martínez, O. J., *Border People: Life and Society in the U.S. – Mexico Borderlands*, Tucson: The University of Arizona Press, 1994, p. 19.

⁶ Štai 1930 m. šio pasienio gyventojų lietuviškumu ir aukštu tautiniu nusiteikimu itin suinteresuotos lietuvių visuomeninės organizacijos – Lietuvos šaulių sąjungos – žurnale „Tritas“ skambiai ir dramatiškai raginta paversti „[...] pafrontės rajoną visos Lietuvos dėmesio centru, ypatingo rūpestingumo objektu. Čia neturi traukiniai šlubuoti ir vėluotis, čia mokytojai turi būti geriausi visuomenininkai ir mokyklų tinklas tankiausias. Čia valdininkai turi būti pavyzdgingiausi, agronomai ir matininkai labiausiai patyrę, viskas čia turi būti geriausia, nes [...] pro čia eina kelias į Vilnių ir pro čia užfrontės gyventojai susiduria su Nepriklausomąja Lietuva ir tik pro čia jie gali gauti gaivinančios laisvos dvasios ir vilties išsivaduoti iš lenkų vergovės, gauti geresnį gyvenimą.“ – „Trakų rinkinei dešimtmečio jubiliejų švenčiant...“, in: *Tritas*, 1930-06-26, nr. 26, p. 510.

žinome, turi tendenciją perštėti (mūsų nuomone, ši alegorija taikliai išryškina autentišką tautiškai ir valstybiškai orientuotos Lietuvos visuomenės dalies jauseną). Šiame darbe teigiame kryptingą lietuviškojo nacionalizmo aktyvistų fiksciją šio pasienio ir jo gyventojų atžvilgiu, išplitusią gają siekiamybę ir įvairias pastangas pastaruosius lituanizuoti ir nacionalizuoti (formuoti lietuvišką, aktyvią, provalstybišką, lietuviškojo nacionalizmo idealais gyvenančią ir šiems ištikimą pasienio visuomenę). Disertacijoje bandysime išsamiai atskleisti šių pastangų spektrą, jas grindusius veiksnius, idėjas, pasaulėžiūrą, charakteringas problemas, su kuriomis susidurta.

Demarkacinės linijos atsiradimas ir būtis (bei Lietuvos ir Lenkijos konflikto sąlygotas tarpvalstybinės izoliacijos kursas) atskyrė gimines, perskyrė gausybę kaimų, privačių ūkių, kai kurių naujojo pasienio gyventojų tėvai ir (ar) vaikai, lig tol lankyta bažnyčia ar artimųjų kapai (nors ir išlikdami geografiškai arti) atsidūrė priešiškoje valstybėje, į kurią patekti buvo keblu. Pasak sienų (pasienių) teoretikų H. Donnan ir T. Wilson, beveik viskas, kas įvyksta kasdieniniame modernaus pasaulio žmonių gyvenime, gali nutikti ir nutinka jo pasieniuose, tačiau tam tikri dalykai gali vykti *tik* pasienyje.⁷ Gyvenimas Lietuvos pasienyje su Lenkija ištis turejo savitų iššūkių (bei specifinių suvaržymų), kartu teikdamas kitur neprieinamų galimybių – šiuo darbu siekiama atskleisti savitos šio pasienio gyventojų padėties ypatybes. Legalaus ir nelegalaus judėjimo tarp valstybių formos ir jų veiksniai, specifinės pasienio ūkininkų, kurių valdas perskyrė tarpvalstybinė riba, problemos, kontrastinga Lietuvos valstybės politika pasienio interakcijos atžvilgiu lig šiol nesušilaukė išsamių mokslinių tyrimų – savo disertacija šią spragą viliamės užpildyti.

Lietuvos pasienyje su Lenkija 1920–1939 m. vyko nemažai lig šiol išsamiai netirtų specifinių reiškinių – tikimės, kad jų atskleidimas praturtins Lietuvos valstybės raidos ir politikos jos pakraščiuose, lietuviškojo nacionalizmo pasaulėvaizdžio ir praktikų ypatybių pažinimą.

Pabrėžtina, kad šio darbo pagrindinė **tiriamoji erdvė** yra būtent Lietuvos pasienis su Lenkija – Lietuvos kontroliuota pasienio teritorija, susitelkiama ties Lietuvos valstybės pareigūnų ir visuomenės grupių požiūriu ir veiklos kryptimis šio arealo ir jo gyventojų (o ne gyventojų anapus demarkacinės linijos) atžvilgiu, Lietuvos pusės gyventojų problemomis. Lenkijos politika, Lenkijos valstybės ir jos piliečių veiksmai išsamiai nenagrinėjami, nors tai iš dalies apžvelgiama kaip svarbus kontekstinis veiksnys, ypač tiriant tam tikrų kontaktų ir judėjimo per demarkacinę liniją reiškinius (visgi tyrime nuosekliai labiau susitelkiama į Lietuvos institucijų politiką, Lietuvos pusės reakciją ir veiksmus). Išsamus abiejų demarkacinės linijos pusių problematikos tyrimas pareikalautų kur kas daugiau laiko sąnaudų, pasirinktas tyrimo principas dėsningas darbe narpliojamų problemų atžvilgiu. Istorikų darbai, kuriuose nagrinėjami valstybės veiksmai savų

⁷ Donnan, H.; Wilson, T. M., *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford, 2001, p. 4.

pasienio teritorijų (vien savos pasienio pusės) atžvilgiu yra įprasti.⁸

Taip pat svarbu pabrėžti, kad nors šioje disertacijoje demarkacinė linija tarp Lietuvos ir Lenkijos nevadinama siena, apibūdinant teritorijas greta šios linijos darbe nevengiama analitinio *pasienio* termino. Šios sąvokos vartojimas apibūdinant šią erdvę tikrai nėra naujovė šiuolaikinėje Lietuvos historiografijoje.⁹ Pridurtina, kad nors tarpukariu Lietuvoje (pabrėžiant demarkacinės linijos kaip sienos nepripažinimą) vengta šio termino (vartotos įvairios alternatyvos), jis nebuvo visai nevartojamas – *pasienio* terminas apibūdinant šį arealą kartais vartotas ir įvairių metų oficialiuose Lietuvos valstybės institucijų dokumentuose, ir Seimų diskusijose, ir spaudoje, neužmirština ir tai, kad greta demarkacinės linijos 1924–1939 m. veikė būtent *pasienio* policija. Svarbu tai, kad arealas ties demarkacine linija beveik du dešimtmečius buvo faktinis valstybių pasienis. Disertacijos pavadinime vartojama formuluotė „pasienis su Lenkija“ būtent ir reflektuoja anuometinę faktinę situaciją. Nors 1920–1922 m. dalis šio arealo ribojosi su Vidurio Lietuvos valstybe, Lenkijos sukonstruotu ir kontroliuotu marionetiniu dariniu, kurį pripažino vien pati Lenkija¹⁰, teigiame, kad formuluotė „pasienis su Lenkija“ yra tiksliausia apibrėžtis viso nagrinėjamo laikotarpio atžvilgiu.

Tyrimo problema.

Visų pirma, Lietuvos pasienio su Lenkija erdvė, jos ypatybės ir demografinės charakteristikos XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmečiais nėra išsamiau tirtos – nagrinėti tam tikri bendri pasienio apsaugos ir kontrolės iššūkiai, atskirų arealo gyvenviečių (valsčių, miestelių) raidos problemos, bet nebuvo mėginimų tiksliau apibrėžti ir charakterizuoti viso šio pasienio, pažvelgti į jį ir nagrinėti jį kaip regioną, tai įgyvendinama šiame darbe – tuo šis tyrimas naujas. Lietuvos pasienio su Lenkija gyventojų tautinė sudėtis buvo itin įvairialypė, tyrime svarbu pažvelgti ne tik į įvairių tautinių grupių specifiką bei rekonstruoti dominuojančios tautinės grupės ir mažumų santykius, bet ir užčiuopti visų šių žmonių kaip pasienio gyventojų bendrumus (bendras problemas, dirgiklius, iššūkius), sąlygotus demarkacinės linijos atsiradimo ir būties bei jų gyvenimo labai specifiniame pasienyje. Valstybės sienų klausimai dažniausiai figūroja tarpvalstybinių santykių, užsienio politikos tyrinėjimuose – šia pasienio reiškinį studija siekiama, pirmiausia, narplioti valstybės vidaus politiką, išryškinti užsienio

⁸ Geografiškai ir chronologiškai artimas aktualus pavyzdys – Alenius, K., „Estonian Border Region Policy Between the World Wars“, in: *On the Eastern Edge of The Baltic Sea II: Borders and Integration in the History of the Fenno-Baltic Region*, Tornio, 2009, p. 217–232.

⁹ Pavyzdžiai – Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 109–128; Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. – 1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 235, p. 239, p. 256.

¹⁰ Miškinis, P., *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarpautiniai teisiniai aspektai (1919–1939)*, Vilnius: Mintis, 1976, p. 61.

ir vidaus politikos sąveiką, taip pat – sąveiką tarp valstybės užsienio ir vidaus reikalų sistemų (pavyzdžiui, sprendžiant Lietuvos piliečių, demarkacine linija padalytų ūkių savininkų ir darbininkų, problemas Lietuvos Vidaus reikalų ministerijos ir jos padalinių veiksmus kuravo būtent Užsienio reikalų ministerija).

Svarbus probleminis aspektas – Lietuvos valstybės ir visuomenės susirūpinimo pasienio su Lenkija gyventojais rekonstrukcija. Darsyk svarbu pažymėti, kad rūpestį, nerimą, įtarumą, lūkesčius dėl pasienio gyventojų lojalumo ir tautiškumo veikė ne tik tiesioginė priešiškos valstybės kaimynystė ir su tuo susijusios grėsmės, bet ir tiesioginė „okupuoto“, „vaduotino“ krašto kaimynystė (Vilniaus ir jo krašto „vadavimo“ imperatyvas tarpukario Lietuvoje buvo virtęs dogma). Iškart pabrėžtina, kad Vilniaus vadavimo kampanijos atributai buvo svarbus ir nuolatinis šio pasienio kasdienybės komponentas. Europos pasienių istorijoje veikia dėsninga, kad asimiliacinė kryptis jos propaguotojų būdavo pateisinama kaip „atsilikusių“ žmonių kultūros ir gerovės kėlimas arba kaip istorinių negerovių, skriaudų atitaisymas.¹¹ Lietuviškojo nacionalizmo pasaulėvaizdis pasitelkė abu šiuos vaizdinius – išsami jo rekonstrukcija nagrinėjamo pasienio ir jo gyventojų atžvilgiu kritiškai svarbi, siekiant suprasti ir išaiškinti tiriamų procesų logiką.

Tirdami pasienio gyventojų lietuvinimo ir tautinimo kursą, kurio tikrai būta, neatrasime daug detalių direktyvų ar išsamios kodifikuotos „atlietuvinimo“ programos, Lietuva oficialiai deklaravo įsipareigojimus tautinių mažumų apsaugos atžvilgiu, įstatymiškai šių nediskriminavo, visa tai problemiška. Nacionalizuojanti ir lituanizuojanti kryptis pažintina tiriant valstybės pareigūnų bei aktyvių lietuvių visuomenės veikėjų retoriką (ir šioje vyravusius vaizdinius) bei praktinius veiksmus (pavyzdžiui, tikrai neatrasime įstatymo, nurodančio pašalinti iš pareigų privačiai lenkų kalbą vartojantį asmenį iš tarnybos, o tirdami slapta įtakingų pareigūnų ir institucijų korespondenciją tokių rekomendacijų atrasime). Pasienio gyventojų lietuvinimo ir tautinimo iniciatyvų atžvilgiu negalima kalbėti vien apie valstybės politiką ir brėžti griežtą skirtį tarp valstybės ir visuomenės, mat aktyvūs tautiškai orientuoti visuomenės veikėjai ir lietuvių visuomeninės organizacijos buvo tam tikra lietuviškojo tautiškumo sklaida suinteresuotos valstybės tąsa – aktyvūs šio kurso vystytojai. Pridurtina, kad lig šiol išsamiau netirta kita lietuviškojo nacionalizmo aktyvistų santykio su šiuo pasieniu pusė – šio pasienio panaudojimas tautinti visos Lietuvos visuomenę. Šią spragą užpildysime.

Judėjimo per demarkacinę liniją problematika lig šiol nesusilaukė išsamių tyrinėjimų. Būtent šis klausimas yra labai svarbus, tiriant pasienio gyventojų rūpesčius, problemas, išskirtinę padėtį ir galimybes. Šiuolaikinėje historiografijoje nestinga vaizdingų epitetų, apibūdinančių tarpvalstybinę ribą tarp Lietuvos ir Lenkijos tarpukariu kaip „kinų sieną“ ir „geležinę uždangą“,

¹¹ Anderson, M., *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*, Oxford: Polity, 1996, p. 57.

išsamesnis judėjimo per demarkacinę liniją dinamikos ir formų pažinimas įgalina tokias tezes kvestionuoti. Lietuva laikėsi griežto kurso judėjimo per liniją atžvilgiu, bet faktinė jos pozicija skyrėsi nuo deklaruotosios (ar konvencionaliai istoriografijoje atliepiamos) linijos. Šių ryškių priešpriešų – tarp oficialių deklaracijų ir realių veiksmų, tarp gajų populiarių kategoriškų vaizdinių ir nepažintos įvairialypės faktinės situacijos – išnarpliojimas yra svarbi tyrimo problema.

Labai svarbu pabrėžti, kad į demarkacinę liniją tarpukario Lietuvoje nei valstybė, nei visuomenė nežvelgė kaip į normalią sieną: tai labai daug prisidėjo prie to, kad šis pasienis ir jo gyventojai turėjo savitų problemų, dėl to čia susiformavo labai specifiniai reiškiniai ir praktikos, tai didino Lietuvos valstybės ir visuomenės susirūpinimą šio pasienio gyventojais, jų tautiškumu. Tai visą tyrimą grindžianti tezė, pamatinis plačią tyrimo problematiką susaistantis probleminis aspektas. Nagrinėjamas pasienis Lietuvoje kryptingai pozicijuotas kaip „pafrontė“ – įvairialypės (kartu kultūrinės) kovos zona – tai svarbi prizmė pažinti šį pasienį ir valstybės santykį su juo. Ši disertacija – savitos šio pasienio situacijos rekonstrukcija.

Pasienio situacijos specifika rekonstruotina užčiuopiant ir susitelkiant ties įvairiais įtampos pasienyje židiniais: tai priešišku, konfliktuojančių, teritorinių ginčų (ginčų dėl sienos) turinčių valstybių sąlyčio vietoje kylanti įtampa ir (realios bei nujaučiamos) grėsmės, tautinė įtampa, masinama aktualizuoto tautiškumo sklaidos kurso bei tiesioginės priešiškos valstybės kaimynystės, įtampa, sąlygota teritorijų atskirties ir (tiek autentiškai juntamo, tiek aktyviai diegiamo) jų ilgesio, priešprieša tarp restriktyvaus tarpvalstybinės ribos perėjimo režimo ir suprantamų vietos gyventojų interesų, įtampa, kylanti apskritai bandant griežtai įrėminti ir kontroliuoti tai, kas vargiai įrėmintina ir sukontroliuotina.

Šio **tyrimo objektas** – Lietuvos valstybės (jos institucijų ir pareigūnų) bei visuomenės iššūkiai, problemos, charakteringos veiklos ir siekiamybės Lietuvos pasienio su Lenkija areale, susirūpinimas šio regiono, kuris laikytas problemišku ir svarbiu, bei jo gyventojų atžvilgiu, pasienio arealo ypatybės, saviti reiškiniai šiame pasienyje.

Pasienio arealas apibrėžiamas su demarkacine linija besiribojusiais Lietuvos administraciniais-teritoriniais vienetais (valsčiais) – tokia apibrėžtis ir būtent jos pasirinkimas išsamiai pagrindžiami pirmajame darbo skyriuje. Darbe nuodugniai nagrinėjami lietuviškojo nacionalizmo pasaulėvaizdis ir jo aktyvistų *modus operandi* šio pasienio atžvilgiu, kolektyvinis lenkų (ar kitų Lietuvos tautinių grupių) požiūris ir veiklos kryptys išsamiai netiriami. Kita vertus, darbe siekiama atskleisti pačios restriktyvios demarkacinės linijos būties bei gyvenimo šiame pasienyje sąlygotas problemas ir galimybes visų tautybių Lietuvos pusės pasienio gyventojams.

Šio **tyrimo chronologinės ribos** iš esmės sutampa su faktine nusistovėjusio Lietuvos pasienio su Lenkija egzistencija ir apima laikotarpį nuo karinius veiksmus tarp lietuvių ir lenkų kariuomenių formaliai sustabdžiusio paliaubų protokolo sudarymo 1920 m. lapkričio 29 d. iki

Antrojo pasaulinio karo pradžios 1939 m. rugsėjo 1 d. – karas žaibiškai sužlugdė Lenkijos valstybę, įgalino Lietuvos teritorines permainas (Vilniaus ir jo srities inkorporavimą į Lietuvą) ir žymėjo tiriamojo pasienio arealo kaip tokio baigtį. Pažymėtina, kad tyrime kiek daugiau susitelkiama į laikotarpį po 1923 m. pirmoje pusėje įvykusių svarbių procesų (neutraliosios zonos tarp Lietuvos ir Lenkijos panaikinimo, naujo demarkacinės linijos išvedimo ir šios įsitvirtinimo bei sąlyginės padėties normalizacijos – turbulentiško ir chaotiško pasienio konflikto etapo baigties). Probleminės analizės principu kai kuriose darbo dalyse nagrinėjant atskirus reiškinius ir procesus taikomi ir siauresni chronologiniai rėmai, dėsningi pastarųjų vyksmo atžvilgiu.

Svarbiausios analitinės tyrimo sąvokos.

Demarkacinė linija ir administracinė linija. Tai tarptautiniai teisiniai terminai, kuriais apibūdinta Lietuvos ir Lenkijos kontroliuotas teritorijas nagrinėjamu laikotarpiu skyrusi riba. 1928 m. Lietuvos ir Lenkijos sudarytu susitarimu¹² oficialiai įtvirtintas *administracinės linijos* terminas, bet Lietuvoje senoji *demarkacinės linijos* sąvoka išliko populiari ir plačiai vartojama. Vartodami šiuos terminus laikomės chronologinio nuoseklumo (išskyrus atvejus, kai aptariamas ilgesnis laikotarpis – tuomet pirmenybė teikiama *demarkacinės linijos* terminui). Tiek šaltiniuose, tiek istoriografijoje sutiktinos dvejopos terminų versijos – demarkacij^{os} ir demarkacinė linija, vartojame antrąjį (išskyrus citatas).

Pasienis, pasienio arealas, pasienio regionas, pasienio erdvė. Šiais terminais apibrėžiamos (fizinės, geografinės) Lietuvos teritorijos šalia demarkacinės linijos – išsami, argumentuota nagrinėjamo arealo apibrėžtis pateikiama pirmajame darbo skyriuje. Disertacijoje vartojamas (ypač siekiant išryškinti šio pasienio išskirtinumą) ir terminas **paribys** – kaip pasienio sinonimas (be sociologiniuose tyrimuose įprastai šiam terminui priskiriamų socialinės deviacijos elementų). Kai kur (dėl alternatyvios terminijos stygiaus) pasienio ar paribio terminu apibrėžiama erdvė abipus demarkacinės linijos (pavyzdžiui, nagrinėjant apsišaudymus ties linija), tai suprastina iš konteksto.

Pasienio interakcija. Šią sąvoką apibrėžiame tam tikras asmenų judėjimo ar kontaktų per demarkacinę liniją apraiškas.

Nacionalizmas. Šiuo terminu apibrėžtina reikšminga ir skvarbi tautos vienybės, kultūrinio homogeniškumo, klestėjimo bei vyravimo savame politiniame darinyje siekianti ideologija su savitu pasaulėvaizdžiu (terminu taip pat apibrėžtiną šia ideologija besivadovaujančių žmonių judėjimas). Savo tyrime remiamės JAV nacionalizmo teoretiko R. Brubaker koncepcija, grindžiančia kaip veikia tautinės-nacionalizuojančios valstybės, valstybinių ir nevalstybinių institucijų ir veikėjų pastangomis siekdamas titulinės tautos atstovų, kalbos ir kultūros vyravimo (plačiau ši prieiga ir kitos mūsų sampratą bei tyrimą grindžiančios prielaidos aptariamose vėlesnėje įvado

¹² „Provizorinis susitarimas tarp Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos dėl lengvatų abiejų šonų lietuvių lenkų administracinės linijos gyventojams“, in: *Vyriausybės žinios*, 1929-10-28, nr. 311, p. 1–4.

dalyje). Nacionalizmo terminą vartojame be jokių neigiamų konotacijų. Terminu **lietuviškojo nacionalizmo aktyvistai** apibrėžiame bendros ideologijos, pasaulėžiūros ir bendrų dėsningų siekių vienytus lietuvius, propagavusius arba savo veikla siekusius nacionalizmo sklaidos ir jo aktualizuotų tikslų realizavimo – tai įvairūs valdininkai, visuomenininkai, publicistai, aktyvūs švietėjai ir t. t.

Nacionalizavimas ir **lituanizavimas**. Kituose panašaus pobūdžio tyrinėjimuose (pavyzdžiui, M. Balkaus disertacijoje apie tarpukario Kauno lituanizavimą¹³) šie terminai dažniau vartojami kaip sinonimai (lituanizavimas laikomas nacionalizavimo (kaip tautinės tapatybės sklaidos apskritai) forma), tačiau šioje disertacijoje juos vartojame atskirai, siekdami išryškinti kiek skirtingus lietuviškojo nacionalizmo aktyvistų siekius ir veiklos kryptis. Terminu *lituanizuoti* darbe apibrėžiamas siekis tam tikroms žmonių grupėms ar asmenims skiepyti lietuvių kalbą ir lietuvišką savivoką. Terminu *nacionalizuoti* apibrėžiamas siekis skiepyti tautinį ir provalstybinį nusiteikimą, Vilniaus vadavimo imperatyvą, ištikimybę lietuviškojo nacionalizmo idealams. Pavyzdžiui, lenkakalbį pasienio gyventoją siekta, visų pirma, lituanizuoti, o lietuviškai kalbantį ir lietuviu save suvokiantį, bet visuomeniškai pasyvų ir lietuviškojo nacionalizmo aktualizuotoms problemoms abejingą asmenį – nacionalizuoti. Darbe paliečiamos ir tam tikros erdvės nacionalizavimo ir lituanizavimo praktikos (kryptingas šių užpildymas žmonių sutelktimi, specifiniais statiniais, paminklais, simbolika), tiriant pastangas veikti visuomenę. Vartojame ir aptartų terminų analogus – **tautinimas** ir **lietuvinimas**. Sociologo R. Brubaker terminiją (*nacionalizuojanti valstybė*) vartojame pagal tolimesnėje įvado dalyje pristatomą jos apibrėžimą. Disertacijoje vartojamas terminas *nacionalizavimas* nesietinas su kituose kontekstuose įprasta šio žodžio reikšme, apibūdinančia tam tikro objekto, ūkio vieneto (ar pan.) nusavinimą ir virsmą valstybės nuosavybe.

Asimiliacija. Šiuo terminu apibrėžiamas tautinės, kultūrinės, lingvistinės grupės atstovų į(si)traukimas į dominuojančios tautos sudėtį be savo kultūrinio savitumo išlaikymo.

Integracija. Terminu *integruoti* darbe apibrėžiamas siekis ir pastangos (pasienio) gyventojus orientuoti į valstybę, su šia susaistyti, skatinti ir įskiepyti lojalumą valstybei.

Lenkijos pasieniečiai (Lenkijos pasienio pareigūnai). Lenkijos pasienyje su Lietuva nagrinėjamu laikotarpiu veikė įvairios (tiek policinės, tiek karinės) Lenkijos pasienio apsaugos tarnybos – nuo 1926 m. šiame pasienyje tarnavo ir pasieniečių funkcijas atliko Lenkijos pasienio apsaugos korpuso kareiviai. Vengiant netikslumų bei aptariant platesnį laikotarpį Lenkijos pusės pareigūnus kai kur pasirinkome įvardyti nurodytais bendresniais terminais.

¹³ Balkaus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2017.

Reikšmingos istorinės (diskurso) sąvokos.

„Pafrontė“. Tai tarpukario Lietuvoje prigijęs ir plačiai vartotas – šios erdvės išskirtinumo, pavojaus, nesitaikstymo su esama padėtimi ir „okupuotų“ teritorijų „vadavimo“ akcentus jungęs – populiarus terminas, kuriuo referuotas visas pasienis ties demarkacine linija. Terminas vartotas standartiškiau dažnų karinių-partizaninių susirėmimų etapu (iki 1923 m.), vėliau jis plačiai pasitelktas daugiausia Vilniaus vadavimo akcentais prisodrintame viešajame diskurse (kartu sporadiškai tebevartotas ir valstybės pareigūnų dokumentuose). Akcentuojant demarkacinės linijos nepripažinimą siena, Lietuvoje apibūdinti šiai erdvei taip pat vartoti terminai **„pademarklinijys“**, **„palinijys“** ir pan. Šios sąvokos neturejo griežtų geografinių rėmų, visgi jos dažniausiai vartotos apibūdinant teritorijas pasienio valsčiuose (plačiau apie tai pirmajame darbo skyriuje). Siekdami išryškinti tuometinį Lietuvos visuomenės grupių pasaulėvaizdį tyrime nevengiame panaudoti šių terminų (visada išskirtų kabutėmis) kaip istorinių tiriamojo pasienio arealo sinonimų.

Vilniaus kraštas ir „okupuota Lietuva“. Šie terminai tipiškai suprasti kaip sinonimai tarpukario Lietuvoje.¹⁴ Darbe sąvokos vartojamos sinonimiškai apibūdinant nagrinėjamu laikotarpiu Lenkijos kontroliuotas teritorijas, į kurias Lietuva reikė pretenzijas (traktavo savomis, okupuotomis). Operuodami kritiškai, terminą „okupuota Lietuva“ vartojame tik kabutėse – terminas vartojamas referuojant Lietuvos valstybės institucijų, visuomenės grupių retoriką. Geografinį „okupuotos Lietuvos“ sąvokos turinį indikuoja tarpukario Lietuvoje braižyti Lietuvos žemėlapiai.¹⁵ Mūsų tyrimo atžvilgiu svarbu tai, kad visame demarkacinės linijos ruože, Lietuvoje vyravusiu požiūriu, anapus linijos regėta „okupuota Lietuva“.

„Atlietuvinimas“. Terminu „atlietuvinti“ apibrėžiamas siekis lituanizuoti grupes ar asmenis, laikytus lietuviais iš prigimties. Tarpukario Lietuvoje plačiai vartotas terminas labai ryškiai reflektuoja specifinį lietuviškojo nacionalizmo požiūrį į tam tikras visuomenės grupes – disertacijoje šis terminas vartojamas kabutėse.

„Lenkuojantieji“. Šiuo terminu lietuviškojo nacionalizmo vaizdiniais gyvavę veikėjai (pareigūnai, visuomenininkai ir t. t.) dažnai apibūdindavo lenkų kalbą vartojusius Lietuvos gyventojus, kuriuos laikė nutautėjusiais lietuviais, jų lojalumu abejota. Dažnai taip apibūdinti lenkakalbiai asmenys, oficialiai užsiregistravę lietuviais (tam tikrais atvejais šia sąvoka įvardyti ir

¹⁴ Štai 1932 m. Vilniui vaduoti sąjungos leidinyje „Vilnius ir Vilniaus kraštas“ pažymėta: „Ką mes turime galvoje sakydami „Vilniaus kraštas“? Čia vartojama „Vilniaus krašto“ sąvoka apima visą Lietuvos žemių plotą, lenkų okupuotą.“ – *Vilnius ir Vilniaus kraštas. Krašto pažinimo pradai*, Kaunas, 1932, p. 5. Būta ir alternatyvių traktuočių, kartais „okupuota Lietuva“ retoriškai dalyta į Vilniaus kraštą ir Seinų (arba Seinų–Suvalkų) kraštą (Lenkijos kontroliuotas lietuvių gyventas teritorijas kairėje Nemuno pusėje).

¹⁵ Laurinavičius, Č., „Lietuvos sienų raida XX amžiuje“, in: *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 134–135, p. 139.

užsirašiusieji lenkais). Darbe terminas vartojamas tik kabutėse.

„**Slaptas eksportas**“. Tai specifinis Lietuvos valstybės institucijų dokumentuose vartotas eufemizmas, kuriuo apibrėžtas Lietuvos pasieniečių įgalintas ir prižiūřetas kontrabandos išgabenimas. Ši sąvoka ir alternatyvūs terminai plačiau aptariami paskutiniame darbo skyriuje.

Pažymėtina, kad tyrime nevengiame pasitelkti diskurso sąvokų, iliustruojant anuometinį ideologinį foną, retoriką. Šio darbo autorius yra gerai susipažinęs su analitinių ir tiriamuose šaltiniuose vartojamų (diskurso) sąvokų skirties ir kritiškumo vartojant pastarąsias svarba.¹⁶ Diskurso sąvokų pavartojimas (juo labiau kabutėse) mokslinėje analizėje nėra ydingas,¹⁷ ydinga būtų priimti šių sąvokų turinį kaip tikrovę, vartoti jas nekritiškai.

Tikslai ir uždaviniai.

Pagrindinis šio tyrimo **tikslas** – Atskleisti valstybės ir visuomenės iššūkius, problemas, charakteringas veiklas ir siekiamybes Lietuvos pasienyje su Lenkija 1920–1939 m.

Siekiant realizuoti pagrindinį tyrimo tikslą išsikelti trys **sudedamieji tikslai**:

1. Išsamiai ištirti Lietuvos pasienio su Lenkija arealo ypatybes;
2. Išnagrinėti Lietuvos valstybės institucijų, suinteresuotų lietuvių visuomenės grupių ir aktyvistų paskatas, vyravusias pažiūras bei idėjas, metodus ir praktikas nacionalizuoti ir lituanizuoti Lietuvos pasienio su Lenkija gyventojus bei šio pasienio pasitelkimą nacionalizuoti Lietuvos visuomenei;
3. Atskleisti specifines judėjimo per demarkacinę liniją formas bei Lietuvos valstybės politikos šio judėjimo atžvilgiu ypatybes.

Šių tikslų įgyvendinimui išsikelti konkretūs tyrimo **uždaviniai**. Išspręsti pirmąjį iš jų išsikelti du uždaviniai:

- 1.1 Išanalizuoti administracines, geografines ir demografines tiriamojo pasienio arealo charakteristikas;
- 1.2 Išnagrinėti konfliktišką situaciją Lietuvos pasienyje su Lenkija ir jos peripetijas, ištiriant pasienio incidentų tipus ir specifiką bei įvertinant pavojaus pasienyje faktorių.

Antrojo sudedamojo tikslo įgyvendinimui išsikelti septyni uždaviniai:

- 2.1 Dekonstruoti lietuviškojo nacionalizmo viešojoje retorikoje formuotą pasakojimą apie Lietuvos pasienį su Lenkija ir jo gyventojus – išryškinti specifinės situacijos „pafrontėje“ vertinimo schemos elementus;
- 2.2 Išryškinti lietuviškojo nacionalizmo aktyvistų lūkesčius Lietuvos pasienio su Lenkija gyventojų atžvilgiu bei dalies jų „atlietuvinimo“ siekiamybę, šią sąlygojusią logiką ir vyravusius vaizdinius;
- 2.3 Atskleisti gyventojų švietimo prioritetus ir ypatybes Lietuvos pasienyje su Lenkija;

¹⁶ Brubaker, R.; Cooper, F., „Beyond “Identity“, in: *Theory and Society*, vol. 29, no. 1, p. 4–6.

¹⁷ Pasak R. Brubaker ir F. Cooper, „Problemiška ne tai, kad tam tikras terminas yra vartojamas, o kaip jis vartojamas.“ – ten pat, p. 5.

2.4 Išsamiai išnagrinėti lietuvių visuomeninių organizacijų – pirmiausia, Vilniui vaduoti sąjungos, Lietuvos šaulių sąjungos ir Lietuvos skautų judėjimo – tikslus bei kryptingą – nacionalizuojančią ir lituanizuojančią – veiklą Lietuvos pasienyje su Lenkija;

2.5 Išryškinti integracines, nacionalizuojančias ir lituanizuojančias švenčių, iškilmių ir aukštų pareigūnų vizitų Lietuvos pasienyje su Lenkija ypatybes;

2.6 Išnagrinėti Trakų apskrities komendanto kuruotos „atlietuvinimo“ veiklos 1933–1939 m. atvejį;

2.7 Visapusiškai išanalizuoti tikslingo kolektyvinio administracinės linijos lankymo ir ideologizuotų ekskursijų šiame pasienyje reiškinius.

Įgyvendinti trečiąjį sudedamąjį tikslą suformuluoti keturi uždaviniai:

3.1 Atskleisti demarkacine linija padalytų ūkių problemą, šių ūkių eksploatacijos klausimo sprendimo raidą ir specifinį pasienio ūkininkams skirtą linijos perėjimo režimą – išryškinti Lietuvos pasienio ūkininkų problemas ir Lietuvos valstybės institucijų politiką ginant jų interesus;

3.2 Išnagrinėti nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo reiškinį ir atskleisti jo motyvus Lietuvos pusės pasienio gyventojų atvejų analizės pagrindu;

3.3 Pristatyti teisėtas keliavimo tarp Lietuvos ir Lenkijos alternatyvas bei unikalų abiejų valstybių žydų suvažiavimų pasienyje reiškinį;

3.4 Atskleisti „slapto eksporto“ (Lietuvos valstybės įgalinto kontrabandos išgabenimo) per administracinę liniją reiškinį.

Nors gausos tyrimo tikslų ir uždavinių suformulavimas turi savų minusų, apgalvotai pasirinkta formuluoti ir pateikti labai konkrečius uždavinius, vengta per daug plačių (vangių ar abstrakčių) uždavinių formuluočių.

Darbo struktūra grįsta probleminiu principu ir nuosekliai reflektuoja tyrimo tikslus ir uždavinius. Kiekvienam iš sudedamųjų tyrimo tikslų skirta atskira darbo dalis, kurios skyriai seka ir sprendžia atskirus tyrimo uždavinius (išimtis 3.3 uždavinys, kuriam skirti du skyreliai). Pirmojoje darbo dalyje išsamiai nagrinėjamos pasienio arealo ypatybės, antrojoje – lietuviškojo nacionalizmo pasaulėvaizdis šio pasienio ir jo gyventojų atžvilgiu, nacionalizuojanti ir lituanizuojanti Lietuvos valstybės institucijų ir pareigūnų bei lietuvių visuomenės grupių veikla, trečiojoje – specifinė judėjimo per demarkacinę liniją problematika (restrikcijų iššūkis visuomenei ir Lietuvos valstybės politika). Pažymėtina, kad darbe nevengiama plačios apimties skyrių, nesistengta vien dėl apimties faktoriaus jų dalyti į smulkesnius poskyrius, – pasitikima darbo skaitytojų dėmesingumu.

Apsiribojimai. Darbe išsamiau netiriami pasienio savivaldybių veikla, savivaldos įstaigų kadro lituanizavimo postūmiai, ekonominė arealo raida, ekonominės gyventojų integravimo priemonės, integracinė paskata plėtojant susisiekimo infrastruktūrą ir gyventojų mobilumą – šios nišos potencialiai tyrinėtinos tolimesniuose tyrimuose (disertacijoje pasienio lituanizavimo ir nacionalizavimo tyrime susitelkiame ties kultūrinėmis-visuomeninėmis pastangomis veikti ir formuoti visuomenės savivoką, nusiteikimą). Išsamiau netiriama ir žvalgybinė veikla pasienyje, tačiau tam tikri aktualūs jos elementai nagrinėjami narpliojant skirtingus tyrimo uždavinius.

Tyrimo metodai.

Pasitelkti tradiciniai – tokio pobūdžio istorijos tyrinėjimams charakteringi – metodai: šaltinių kritikos, analizės ir sintezės, aprašomasis metodai, statistinio metodo elementai. Tyrimas grįstas ne tik chronologiniu aprašomuoju principu, pasitelkiamas probleminės analizės metodas.

Vykdam tyrimą (ieškant gyvenviečių, įvykių, incidentų vietų, fiksuojant apytikrius atstumus iki demarkacinės linijos ir t. t.) nuolat naudotasi Lietuvos erdvinės informacijos portalo geoportal.lt interaktyviu žemėlapiu su šiame puslapyje prieinamu (VI „GIS-Centras“ parengtu) atviros prieigos tarpukario Lietuvos administracinio suskirstymo erdvinių duomenų rinkiniu.

Kertinės teorinės priegigos.

Pravartu pristatyti svarbiausias teorines priegigas ir prielaidas, kurios formavo šios disertacijos autoriaus požiūrį į tiriamas problemas, reiškinius, procesus. Lietuvos pasienio su Lenkija gyventojų lituanizavimo ir nacionalizavimo tyrimas remiasi JAV sociologo, nacionalizmo teoretiko R. Brubaker nacionalizuojančio nacionalizmo koncepcija. Pasak jo, Pirmojo pasaulinio karo metu sugriuvus didžiosioms daugiatautėms imperijoms, Vidurio Rytų Europoje susiformavo visa eilė nacionalinių (tautinių) valstybių, kurios nebuvo tik nacionalinės valstybės – jos buvo nacionalizuojančios valstybės, vykdžiusios specifinę nacionalizavimo politiką.¹⁸ Šių šalių etnokultūrinio nacionalizavimo politikos skyrėsi savo forma ir intensyvumu, tačiau joms buvo būdingos tam tikros bendros savybės: etnokultūriškai apibrėžtos titulinės tautos ar tautybės būtis, šią aiškiai išskiriant iš visos valstybės piliečių ar gyventojų; nuostata, kad titulinė tauta yra teisėta valstybės šeimininkė, o pati valstybė egzistuoja kaip valstybė iš titulinės tautos ir – titulinei tautai; pažiūra, kad įvairiomis aplinkybėmis, įvairiose sferose būtina propaguoti titulinės tautos kalbą, jos kultūrinį klestėjimą, demografinį vyravimą, ekonominę gerovę ir politinį dominavimą; tokių veiksmų pateisinimas, pozicijuojant tai kaip praeities skriaudų – diskriminacijos tautos atžvilgiu atitaisymą; visuomenės mobilizavimas šių idėjų pagrindu.¹⁹ Savo išvalgas tyrinėtojas iliustravo tarpukario Lenkijos pavyzdžiu, apžvelgdamas ir šios valstybinį asimiliacinį kursą (požiūrį, tikslus, politiką) jos rytinių pakraščių mažumų atžvilgiu. Teigtina, kad Lietuvos Respublika (1918 m. sukurta lietuvių tautos valstybė, gyvavusi iki sovietų okupacijos 1940 m.) irgi laikytina tautine-nacionalizuojančia valstybe.

Aiškindamas kaip veikia tautinės-nacionalizuojančios valstybės, R. Brubaker pažymi kad jose bendri – jau įvardyti – tikslai formuoja tiek valstybinių institucijų ir pareigūnų, tiek nevalstybinių organizacijų formalias bei neformalias politikas ir praktikas. Tokioje valstybėje nacionalizmas veikia ir valstybinėje sferoje, ir už jos ribų, persmelkia įvairius procesus,

¹⁸ Brubaker, R., “Nationalizing states in the old „New Europe“ – and the new“, in: *Ethnic and Racial Studies*, 1996, vol. 19, nr. 2, p. 415.

¹⁹ Ten pat, p. 415–416.

neoperuoja kaip atskiras judėjimas.²⁰ Šios įžvalgos labai gerai kontekstualizuoja problemišką tyrimo aspektą – analizuojant tarpukario Lietuvos pasienio su Lenkija gyventojų lietuvinimo ir tautinimo kursą negalima suabsoliutinti vien valstybės politikos, labai svarbi lietuvių visuomeninių organizacijų, aktyvių visuomenės veikėjų rolė (visus šiuos dėmenis jungė bendra paradigma, nacionalizmo pasaulėvaizdis). Ši perspektyva paaiškina, kodėl tam tikros grupės ir veikėjai, net ir be tiesioginio nurodymo, savaip siekė tų pačių tikslų.

Mūsų tyrimas priskirtinas nacionalizmo tyrimų laukui. Darbo autoriaus nacionalizmo supratimą grindžia ir kitų svarbių nacionalizmo teoretikų – B. Anderson²¹, E. Gellner²², A. D. Smith²³ – darbai ir idėjos. Mūsų požiūris yra artimas nacionalizmo teoretikams modernistams bei etnosimbolizmo prieigai. Nacionalizmą laikome modernių laikų reiškiniu, pripažindami, kad tautos – ilgalaikė (nors ir evoliucionuojančio turinio), tvirta ir reikšminga socialinės organizacijos forma, etniniai ryšiai – itin svarbus žmonių bendrystės faktorius. Visgi tautybės nelaikome per amžius nekintančia, neginčijama, įgimta duotybe, pačiu svarbiausiu jos elementu laikome asmens savivoką. Šio darbo autoriui įtaką padarė ir K. Girniaus įžvalgos apie nacionalizmo pasaulėvaizdžio ypatumus. Jo teigimu: „[...] geriausias būdas suprasti nacionalizmą yra jį suvokti kaip mąstymą tautomis, pagrįstą konceptualia normatyviąja schema, kuri suteikia idėjinius rėmus, savitus akinius, per kuriuos konceptualizuojamas socialinis gyvenimas ir vaizduojami kultūros bei politikos reiškiniai. Konceptuali normatyvioji nacionalizmo schema suponuoja ir palaiko tautos, tautinės ištikimybės ir tautinės valstybės sąvokomis pagrįstą galvosena [..]“.²⁴

Svarbus tyrimo atspirties taškas – JAV istoriko O. J. Martínez teorinė linija.²⁵ Istorikas pasiūlė universalią pasienių sąveikos tipologiją. Pasienius pagal pasienio ryšių tarp valstybių pobūdį jis charakterizavo, išskirdamas keturis tipus – tai: 1) susipriešinę paribiai (*alienated borderlands*); 2) koegzistuojantys paribiai (*coexistent borderlands*); 3) susisaistę, abipusiškai priklausomi paribiai (*interdependent borderlands*); 4) integruoti paribiai

²⁰ Ten pat, p. 416.

²¹ Anderson, B., *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.

²² Gellner, E., *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius: Pradai, 1996.

²³ Smith, A. D., *Ethno-Symbolism and Nationalism: A cultural approach*, Routledge, 2009.

²⁴ Girnius, K. K., „Mąstymas tautomis. Konceptuali normatyvioji nacionalizmo schema“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 6, p. 371.

²⁵ Pažymėtina, kad šio teoretiko pasienių sąveikos teorinį modelį naudojo Lietuvos ir Latvijos pasienio gyventojų ryšius bei etninio tapatumo raidą XX–XXI a. nagrinėjusi etnologė A. Noreikaitė – Noreikaitė, A., „Lietuvos ir Latvijos pasienio gyventojų judėjimas abipus sienos XX a. II pusėje–XXI a. pradžioje“, in: *Žiemgala*, 2018, nr. 1, p. 15–21; Noreikaitė, A., *Lietuvos ir Latvijos paribys: etninio tapatumo raiška XX a.–XXI a. pradžioje*, daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas, 2020.

(*integrated borderlands*).²⁶ Teigtina, kad Lietuvos ir Lenkijos pasienis tarpukariu didžiąja dalimi atitinka O. J. Martínez išskirtą susipriešintųjų paribių tipą. Pasak istoriko, tokia pasienyje susipriešinimą gali sąlygoti karas, politiniai nesutarimai, intensyvus nacionalizmas, ideologinė priešprieša, etninė nesantaika ir t. t. Substancialius tarpasmeninius kontaktus su užribiu labai sunku palaikyti – siena iš esmės uždaryta.²⁷ Įtampos atmosfera trukdo vietiniams normaliai gyventi. Pasienyje karaliauja nežinomybė – kol nėra sutarimo dėl sienos, prievartos tikimybė visada išlieka didelė. Paribio žmonės įspraudžiami į priešišku valstybių teritorinių ar politinių grumtynių sukuri.²⁸ Iš esmės tokia ir buvo nagrinėjamo pasienio panorama (šiuo atveju susipriešinimo šaltinis buvo ne paprastų vietos gyventojų abipus linijos nesantaika, o valstybių konfliktas). Nagrinėjamam pasieniui taip pat buvo būdingi ir kai kurie kitų išskirtų tipų elementai (pavyzdžiui, tęstiniai – nors neretai slaptai palaikomi – ryšiai bei kontaktai tarp abiejų pusių pasienio gyventojų, dalinis judėjimo įgalinimas). Palyginimui, Lietuvos 1923–1939 m. valdyto Klaipėdos krašto kaip pasienio regiono sąsajas su gretima Vokietijos pasienio erdve galima charakterizuoti (tarpusavyje) susisaisčiusių paribių tipu.

O. J. Martínez išskyrė ir kertinius būdingus pasienio aplinkos (*borderlands milieu*) elementus. Pirmasis iš jų – pasienių interakcija (*transnational (transborder) interaction*). Istoriko įžvalgos gan taikliai apibūdina mūsų nagrinėjamo pasienio situaciją – pasak jo, susipriešintuosiose paribiuose, kur oficiali politika yra laikyti sieną uždarytą, judėjimas tarp valstybių gali įvairuoti tarp nesamo ir nedidelio, įprastai tik pasienio gyventojai, turintys svarbių poreikių palaikyti ryšius su savo kaimynais, yra linkę rizikuoti – ši nelegali veikla pavojinga. Antrasis istoriko išskirtas pasienio aplinkos elementas – tarpvalstybinis konfliktas ir prisitaikymas (*international conflict and accommodation*). Esmė ta, kad tipiškai būtent pasienio gyventojai pirmieji patiria susipriešintųjų valstybių konflikto pasekmes. Trečiasis elementas – etnis konfliktas ir prisitaikymas (*ethnic conflict and accommodation*). Istoriko teigimu, pasienio populiacijos dažniau pasižymi kultūrine įvairove, o tai neišvengiamai sukelia tarpgrupinių trinčių. Etninės trintys dažnai kyla dėl dominuojančių visuomenių forsuojamos asimiliacinės politikos, tarpgrupinė įtampa ryškiausia atvejais, kai tam tikra grupė yra artimesnė populiacijai už sienos, nei dominuojančiai savos valstybės visuomenei. Kita vertus, pasieniuose pasireiškia ir darnus tarpgrupinis sugyvenimas. Ketvirtasis pasienio aplinkos elementas – atskirumas ir kitoniškumas (*separateness and otherness*). Tendencinga, kad valstybėse į pasienio gyventojus žvelgiama kaip į kitokius, pasienio erdvei priskiriami specifiniai įvaizdžiai. Patys pasienio gyventojai patiria atskirties, kitoniškumo jausenas. Centrinų valstybės regionų visuomenėms būdinga

²⁶ Martínez, O. J., *Border People: Life and Society in the U.S. – Mexico Borderlands*, p. 5–10.

²⁷ Ten pat, p. 6–7.

²⁸ Ten pat, p. 13–14.

abejonė pasienio gyventojų lojalumu. Pasak istoriko, geografinė padėtis, interakcija su užsieniečiais ir kultūrinė įvairovė daro pasienio gyventojų gyvenimus išskirtiniais (jų valstybės kontekste).²⁹ O. J. Martínez suformuluota pasienio aplinkos elementų tipologija iš dalies grindžia ir mūsų tyrimo pobūdį, yra labai artima disertacijoje narpliojamai problematikai.

Rengiant šį darbą atspirties tašku apskritai buvo sienų studijų (*border studies*) lauko įdirbis – įgyvendinant tyrimą, išsamiai studijuoti platūs teoriniai sienų teoretikų veikalai.³⁰ Sienų studijos – tarpdiscipliniškumu pasižymintis studijų laukas: sienų (ir pasienių) klausimai gvildinti antropologijos (šiuolaikiniai pasienio regionų tyrinėjimai dažniausiai atliekami antropologinių lauko tyrimų pagrindu), politinės geografijos, istorijos, sociologijos mokslų tyrinėtojų (išsami svarbiausių, įtakingiausių šio lauko pozicijų apžvalga pateikta antropologų H. Donnan ir T. Wilson apžvalginiuose darbuose³¹). Tyrimų lauke neretai persipina objektyvių valstybių sienų ir socialinių tarpgrupinių ribų, žmonių tapatybės klausimų problematika. Teoriniai sienų studijų darbai įžvalgiai atskleidžia skirtingiems pasieniams charakteringus (įvairių problemų, procesų, valstybių ir jų visuomenių rūpesčių, jausenų, elgsenų) būdingumus (nors tarp teoretikų įžvalgų išties nestinga ir truizmų), padeda kelti svarbius klausimus, kontekstualizuoti aktualias problemas. Visgi patys pasienių tyrinėtojai pažymi visapusiškos sienų teorijos formulavimo iššūkius,³² numanomą tokios teorijos nepasiekiamumą – pripažįstama, kad visos sienos ir pasieniai (dėl įvairialypių juos veikiančių faktorių) iš esmės skirtingi ir saviti.³³ Net ir gausos tyrinėtojų plačiai referuojamas ir pozityviai vertinamas bei šiame darbe naudojamas O. J. Martínez modelis yra sąlyginis – vieno ar kito konkretaus pasienio „įrėminimas“ šia schema turi išlygų.

Antropologų H. Donnan ir T. Wilson teorinė linija tipologizuoja

²⁹ Ten pat, p. 10–21; Martínez, O. J., „The Dynamics of Border Interaction“, in: *Global Boundaries: World Boundaries, Volume 1*, London: Routledge, 1994, p. 8–14.

³⁰ (red.) Donnan, H.; Wilson, T. M., *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998; Donnan, H.; Wilson, T. M., *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford, 2001; (red.) Donnan, H.; Wilson, T. M., *A Companion to Border Studies*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012; (red.) Wastl-Walter, Doris, *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Ashgate Publishing, 2011; (red.) Sevastianov, S. V.; Laine, J. P.; Kireev, A. A., *Introduction to Border Studies*, Vladivostok: Dalnauka, 2015.

³¹ Donnan, H.; Wilson, T. M., *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*; Donnan, H.; Wilson, T. M., “Borders and Border Studies”, in: *A Companion to Border Studies*, p. 1–25.

³² Ten pat, p. 14; Paasi, A., “A Border Theory: An Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Scholars?“, in: *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, p. 11–32.

³³ Paasi, A., “Bounded spaces in a 'borderless world': border studies, power and the anatomy of territory”, in: *Journal of Power*, 2009, vol. 2, no. 2, p. 229.

būdingus pasienių elementus, išskiria charakteringus pasienio populiacijų tipus, pažymi dažną valstybės interesų prioritetizavimą vietos gyventojų interesų atžvilgiu pasieniuose, pozicionuoja pasienio gyventojus kaip grupę, veikiamą dviejų valstybių kultūrinės ir politinės įtakos, argumentuoja, kad šioms siena gali būti ne tik barjeras, bet ir galimybių šaltinis. Pasak jų: „Sienos – valstybės saugumo ir stabilumo veiksnys, fizinis praeities ir dabarties jos santykių su savo kaimynais paminklas.“³⁴ Tyrinėtojas M. Anderson analizavo teritorinių konfliktų tipus, aiškino istorinį valstybių ir visuomeninių judėjimų jautrumą grėsmių pasieniuose atžvilgiu, teigė, kad visiškas sienų uždarymas dažnai būdavo siekiamybe, bet faktiškai beveik niekada neegzistavo.³⁵ Politinės geografijos tyrinėtojas J. R. V. Prescott analizavo sienų kaip valstybių sąrangos elemento formas ir evoliuciją, pasienio konfliktų tipus, įtaigiai dekonstravo valstybės „natūralių sienų“ mitą – pasak jo: „[...] „natūralios sienos“ visada yra ribos, iki kurių valstybė siekia išsiplėsti. Nėra užfiksuota atvejo, kad valstybė siektų atsitraukti iki „natūralių sienų“.“³⁶ Antropologas A. Grimson kvestionavo abiejų sienos pusių populiacijų grupavimą, teigiant bendrą „pasienio kultūrą“, – jo nuomone, vietinių požiūrio ypatybės, patirtys, elgsena labai priklauso nuo to, kurioje „upės pusėje“ jie yra (pabrėžiama valstybės, kurioje gyvenama, veiksmų įtakos svarba).³⁷ Antropologas F. Billé³⁸ labai rimtai žvelgia į gajų (nacionalizmams būdingą) valstybės ir fizinio kūno gretinimą – jis to nelaiiko vien vaizdinga žodine išraiška, išvelgdamas galias paraleles tarp mentalinių kūno ir tautos žemėlapių formavimo. Jo teigimu, kaip kad oda ar pirštai yra jusliška jautresni fizinio kūno komponentai, taip ir valstybės kontūrai turi tendenciją būti sureikšminami. Tyrinėtojo išvalgos apie trauminį teritorinių netekčių poveikį visuomenėms (savomis ir svarbiomis laikytų teritorijų netekusių tautų potyrius jis gretina su kūno dalių netekusių žmonių neretai patiriamu fantominiu amputuotų galūnių skausmu) siūlo intriguojantį žiūros tašką į lietuviškojo nacionalizmo atstovų jausenas „atplėštojo“ Vilniaus krašto ir valstybės „sužalojimo“ vietos – „pafrontės“ – atžvilgiu. Šiuo tarpu siekėme pristatyti svarbias, tyrimą veikusias, teorines pozicijas. Nagrinėtus reikšmingus (kontekstiškai aktualius) kitų pasienio regionų tyrinėjimus apžvelgsime istoriografijos apžvalgoje.

Darbo naujumas ir aktualumas.

Tyrimo naujumą grindžia ribotas šiame darbe nagrinėjamos

³⁴ Donnan, H.; Wilson, T. M., „Nation, State and Identity at International Borders“, in: *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, p. 9.

³⁵ Anderson, M., *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*, p. 6.

³⁶ Prescott, J. R. V., *Political Frontiers and Boundaries*, London and New York: Routledge, 2015, p. 110.

³⁷ Grimson, A., „Nations, Nationalism and “Borderization” in the Southern Cone“, in: *A Companion to Border Studies*, p. 208–209.

³⁸ Billé, F., „Territorial phantom pains (and other cartographic anxieties)“, p. 163–178.

problematikos mokslinis pažinimas. Disertacijoje nagrinėjama daug išsamiau netirtų reiškinių ir procesų. Tyrime pirmąsyk Lietuvos pasienis su Lenkija apibrėžiamas ir nagrinėjamas kaip regionas, analizuojamos bendros jo savybės, plačiai nagrinėjamas Lietuvos kaip titulinės tautos vyravimu ir tautinės kultūros sklaida suinteresuotos valstybės santykis su šiuo pasieniu, lietuviškojo nacionalizmo pasaulėvaizdis ir kryptingi jo aktyvistų veiksmai šiame areale, pirmąsyk išsamiai analizuojami ideologinio pobūdžio ekskursijų ir emocionalių ritualinių susibūrimų demarkacinės linijos prieigose reiškiniai. Narpiojama išsamiai netirta judėjimo per demarkacinę liniją problematika ir Lietuvos politika šiuo atžvilgiu: pirmąsyk išsamiai analizuojami demarkacine linija padalytų ūkių problema, nelegalaus linijos perėjimo reiškinys, jo motyvai ir alternatyvos, tiriama Lietuvos istoriografijoje nenagrinėta Lietuvos įgalinto ir remto kontrabandos išgabenimo per liniją specifika. Rengiant šį darbą analizuota ir panaudota nemažai lig tol netyrinėtų autentiškų pirminių šaltinių.

Moksliskai šis darbas aktualus ir platesniam nacionalizmo praktikų ir raiškos tarpukario Europos pasieniuose pažinimui. Pavyzdžiui, darbe rekonstruoti tarpukario Lietuvoje gajaus požiūrio į pasienio gyventojus elementai turėjo didelių panašumų su vienlaikiais Lenkijoje vyravusiais vaizdiniais pastarosios valstybės rytinių pakraščių (kresų) populiacijos atžvilgiu. Darbe išnarplioti ryškūs panašumai tarp ties demarkacine linija Lietuvoje plačiai išvystyto ideologizuotų ekskursijų ir susibūrimų reiškinio bei tarpukario Vokietijoje ties šalies rytinėmis sienomis gausiai rengtų analogiškų akcijų leidžia išplėsti diskusiją apie nacionalizmams charakteringas reakcijas į ekvivalentiškus visuomenių skaudulius, dirgiklius.

Mokslinio darbo apie situaciją konfliktiškame pasienyje aktualumą grindžia ir šiuolaikinės aktualijos: įvairaus intensyvumo pasienio konfliktai, trintys, neramumai ir provokacijos ties valstybių sienomis, sugriežtinto režimo pasienyje palaikymas, gyvenimas tiesioginėje priešiškų šalių kaimynystėje, gyventojų ir prekių judėjimo tarp atvirai priešiškų valstybių problematika – visa tai opios problemos, artimos šių laikų Lietuvai. Apskritai sienos regione ir pasaulyje išlieka labai svarbios – atrodytų, kad XXI a. toli gražu neveda prie prognozuoto „pasaulio be sienų“. Neteigiame, kad ši disertacija pasiūlys (įkvėps) kokių nors sprendimų ar išeičių nūdienos problemoms, bet numanu, kad išsami pažintis su relevantiškais tarpukario Lietuvos iššūkiais ir patirtimi gali būti naudinga ir šiuolaikinių procesų įvertinimui bei supratimui.

Teigtina, kad šis tyrimas apskritai aktualus integracinių visuomenės procesų pažinimui. Mūsų nuomone, tyrime nagrinėtų praktikų ir patirčių analizė gali veikiau pasufleruoti, ko vertėtų vengti, daugiau nebekartoti savų piliečių atžvilgiu. Vargu, ar perspektyvu bandyti skatinti gyventojų lojalumą valstybei, kryptingai nepasitikint kitakalbais ar svarų visuomenės segmentą traktuojant paklydėliais ir paklaidintaisiais. Kita vertus, Lietuvos institucijų politikos pasienio erdvėje analizė atskleidžia ir pozityvių – nuoseklus ir principingus – veikimo pavyzdžių.

Istoriografijos apžvalga

Nors Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybiniai santykiai nėra šios disertacijos tyrimo objektas, valstybių konfliktas buvo kertinis veiksnys darbe nagrinėjamų problemų atžvilgiu. Visų pirma, apžvelgsime svarbiausius ir tyrimui aktualiausius šių šalių santykių tarpukariu tyrinėjimus.

Lietuvos istorikų gretose labai reikšmingą įdirbį tiriant Lietuvos ir Lenkijos santykius tarpukariu atliko R. Žepkaitė.³⁹ Nors sovietmečiu dirbusi istorikė atidavė „duoklę“ aiškindama „Tarybinės valstybės“ (pažangią) ir Vakarų valstybių (imperialistinę) pozicijas, ji atliko svarią Lietuvos ir Lenkijos konflikto, diplomatinės sąveikos raidos analizę. Istorikė taip pat aptarė įvairius įtampos pasienyje elementus, demarkacine linija atskirtų abiejų šalių piliečių problemas, nagrinėjo neutraliosios zonos padėtį, taikliai ir nešališkai pabrėždama žalą vietos gyventojams atnešusį nekontroliuojamą abiejų pusių „sauvaliavimą“ ir smurtą. Tyrinėtoja trumpai pristatė ir ilgainiui suformuotą pasienio incidentų sprendimo – susitinkant abiejų valstybių vietos pareigūnams – tvarką.

Lenkijos mokslininkų gretose svarbiausią įdirbį nagrinėjant Lietuvos ir Lenkijos santykių problematiką tarpukariu atliko P. Łossowski.⁴⁰ Istorikas neigė statišką valstybių konflikto pobūdį, pabrėžė jo permainingumą (išskirdamas Lietuvos pozicijos dėl Vilniaus atkaklumą kaip pagrindinį santykių mezgimo stabdį). Analizuodamas valstybių santykių problemas, jis epizodiškai nagrinėjo ir situaciją pasienyje – pristatyta linija padalytų ūkių eksploatavimo problema (ir ūkininkų patirti priekabės bei varžymai), kontrabandos gabenimo masiškumas, iš Lenkijos pareigūnų pozicijų aptarti kai kurie pasienio interakcijos ir lietuvių veiklų pasienyje elementai. Apskritai be šališkumo nagrinėti pasienio incidentai ir konflikto sąlygotų pasieniečių veiksmų žala nekaltų vietos žmonių atžvilgiu, konstatuotas pasieniečių siekis pakenkti vieni kitiems nevengiant net drastiškų priemonių. P. Łossowski padarė labai svarbią išvadą – istoriko teigimu, nuolatinė įtampa pasienyje prisidėjo (prie šią iššaukusio) konflikto aštrėjimo⁴¹ (pabrėžtas ir situacijos pasienyje sėtas nerimas Lietuvoje).

Vilniaus klausimo raidos tarptautinėje diplomatijoje bei šios problemos kaip Lietuvos politikos veiksnio pažinimui svarbi A. E. Senn studija.⁴² Nuodugnia Lietuvos diplomatinės linijos ir ją veikusių veiksnių analize santykių su Lenkija klausimais išskirtini plačios įvairių šalių diplomati-

³⁹ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.*, Vilnius: Mokslas, 1980.

⁴⁰ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna: Stosunki Polsko-Litewskie 1883–1939*, Warszawa: Czytelnik, 1985.

⁴¹ Ten pat, p. 247.

⁴² Senn, A. E., *The Great Powers, Lithuania, and the Vilna Question, 1920–1928*, Leiden: E. J. Brill, 1966.

dokumentų bazės tyrimu grįsti V. Žalio darbai.⁴³ Labai aktuali jo atlikta 1928 m. Lietuvos ir Lenkijos derybų (kartu abiejų pusių atstovų siekiamybių ir pozicijų), kurių metu derėtasi susisiekimu klausimais ir kurių vienintelis konkretus rezultatas buvo sutartis dėl administracinė linija perskirtų ūkių, analizė. Šias derybas iššaukė 1927 m. Lietuvos ir Lenkijos santykių krizės sprendimas Tautų Sąjungoje – ši problema susilaukė išskirtinio istorikų dėmesio.⁴⁴ Reikšmingą Lietuvos ir Lenkijos santykių Tautų Sąjungoje, pastarosios organizacijos kaip konfliktą moderavusio veiksnio analizę atliko G. Vilkelis.⁴⁵ Jo veikale aptarti ir kai kurie skundus šiai organizacijai iššaukę įvykiai pasienyje, šalių pozicijos dėl susisiekimu. Tai svarbi studija, iš esmės konstatuojanti Tautų Sąjungos įtakos ribotumą. Lietuvos diplomatinę liniją bei Lietuvos ir Lenkijos santykių problemas tarptautiniame diplomatiname kontekste nagrinėjo istorikas Č. Laurinavičius⁴⁶ (svari dalis šio tyrinėtojo publikacijų narplioja valstybių sąveikos klausimus iki mūsų tyrimo chronologinių ribų pradžios). Istorikas A. Kasparavičius nagrinėjo Lietuvos ir Lenkijos diplomatiją tarpukariu, išryškindamas iracionalias šios apraiškas⁴⁷ – principingą lietuvių kovą dėl Vilniaus jis vaizdžiai įvardijo „donkichotiškumo“ terminu. Pridursime, kad išties iracionalių valstybių sąveikos apraiškų nestigo ir ties demarkacine linija. Lietuvos ir Lenkijos santykių klausimais parengta vertingų – skirtingų valstybių tyrinėtojų įžvalgas sutelkusių – straipsnių rinkinių.⁴⁸

Tyrimui aktualūs Lietuvos ir Lenkijos santykių tarpukariu aspektai nagrinėti ir teisinio pobūdžio darbuose. Dar 1933 m. pasirodžiusiame darbe⁴⁹ Lietuvos diplomatas, teisininkas L. Natkevičius analizavo administracinės linijos statuso ypatybes, teisiškai grindė Lietuvos politiką ir argumentus susisiekimu su Lenkija klausimu – administracinės linijos uždarymo politika pozicijuota teisėta ir pagrįsta Lietuvos represalija siekiant „[...] priversti

⁴³ Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, Vilnius: Versus Aureus, 2007; Žalys, V., „Stasys Lozoraitis – Lietuvos užsienio reikalų ministras“, in: *Lietuvos diplomatija XX amžiuje*, Vilnius: Vaga, 1999, p. 25–70.

⁴⁴ Sierpowski, S., *Piłsudski w Genewie. Dyplomatyczne spory o Wilno w roku 1927*, Poznań, 1990; Bukaitė, V., „Lietuvos ir Lenkijos konflikto paastrėjimas 1927 metais, Józefas Pilsudskis kaip tautininkų autoritarinės santvarkos įvirtinimo įrankis“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 30, p. 117–128.

⁴⁵ Vilkelis, G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius: Versus Aureus, 2006.

⁴⁶ Laurinavičius, Č., *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1997; *Lietuvos istorija, t. X, I dalis – Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius: Baltos lankos, 2013.

⁴⁷ Kasparavičius, A., „Don Kichotas prieš Prometėją: tarpukario lietuvių-lenkų iracionalioji diplomatija“, in: *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 49–72.

⁴⁸ (sud.) Laurinavičius, Č.; Milewski, J. J., *Suvalkų sutartis: faktai ir interpretacijos*, Vilnius: Versus Aureus, 2012; (sud.) Pukšto, A.; Milerytė, G., *Lietuva ir Lenkija XX amžiaus geopolitinėje vaizduotėje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2012.

⁴⁹ Natkevičius, L., *Lietuvių lenkų administracijos linija tarptautinės teisės atžvilgiu*, Kaunas, 1933.

atitaisyti įžeistąją teisę.⁵⁰ Šis darbas padeda pažinti tuometinę – oficialią – Lietuvos poziciją. Sovietmečiu kai kurias Lietuvos ir Lenkijos santykių tarpukariu problemas, kartu klausimus, susijusius su pasienio problematika, tarptautinės teisės kontekste analizavo P. Miškinis.⁵¹ Iš esmės tai adekvati analizė, nepaisant dažnų ir įkyrių intarpų apie, atrodytų, visada „teisingą“ SSRS poziciją bei klasių kovą Lietuvoje ir Lenkijoje kaip svarbų veiksnį nagrinėtų procesų kontekste. Lenkijos reikalavimų atkurti tranzitinį geležinkelių eismą per Lietuvą iššauktą bylą Nuolatiniam tarptautinio teisingumo teisme, Lietuvos poziciją dėl susisiekimo nepalaikymo ir teismo išvados reikšmę teisiškai analizavo R. Satkauskas.⁵²

Atskiro Lietuvos ir Lenkijos tyrinėtojų dėmesio susilaukė konfliktiškas neutraliosios zonos etapas (1920–1923 m.). Neretai publikacijai apie konfliktą neutraliojoje zonoje būdingas šališkumas ir vienpusiškumas. Pavyzdžiui, tiek J. Lebionkos⁵³, tiek G. Lučinsko⁵⁴ darbai susitelkia ties lenkų grupuočių išpuoliais ir žiaurumu (abiejuose darbuose pateikti perrašyti ilgi lenkų partizanų, kareivių, pareigūnų padarytų skriaudų ir išpuolių sąrašai), tendencingumas (pabrėžiant iš esmės vien lietuvių išpuolius) būdingas ir Lenkijos tyrinėtojų darbams.⁵⁵ Istorikas V. Lesčius parengė vertingą kovų neutraliojoje zonoje analizę⁵⁶ (kartu detaliai aprašė pačios zonos (ar veikiau zonų) ribas), tačiau ir jo darbe lietuvių veiksmai pozicionuojami iš esmės kaip gynybiniai – atsakas į lenkų kurstymus ir išpuolius. Objektivesniais situacijos neutraliojoje zonoje analizės pavyzdžiais apibūdintume V. Vareikio⁵⁷ ir T. Balkelio⁵⁸ darbus, kuriuose išvengta šališkumo, analizuotos tiek lenkų, tiek lietuvių įvykdytos negerovės, nagrinėti konflikto logika ir specifiškumas, paramilitarinių grupuočių veikimo ypatumai, chaotiška arealo padėtis. T. Balkelis, paramilitarines grupuotes bei civilius įtraukusį konfliktą neutraliojoje zonoje apibūdinęs

⁵⁰ Ten pat, p. 16.

⁵¹ Miškinis, P., *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarptautiniai teisiniai aspektai (1919–1939)*, Vilnius: Mintis, 1976.

⁵² Satkauskas, R., *Tarptautinis teisingumas ir Lietuva: Lietuvos bylos Nuolatiniam tarptautinio teisingumo teisme*, Vilnius, 2008.

⁵³ Lebionka, J., „Širvintos neutraliosios zonos metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, Vilnius, Versmė, 2000, p. 198–209.

⁵⁴ Lučinskas, G., „*Varviškės respublika*“ (1920–1923). *Istorijos apybraiža*, Alytus: Gintarinė svajonė, 2013.

⁵⁵ Pavyzdys – Śleszyński, W., „Abipus demarkacinės linijos: pasienio zona ir neutralumo ruožas“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 101–108.

⁵⁶ Lesčius, V., „Lenkų provokacijos neutraliojoje zonoje 1921–1923 metais“, in: *Karo archyvas*, t. 22, 2007, p. 153–218.

⁵⁷ Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 109–128.

⁵⁸ Balkelis, T., „The Logic of Violence in the Polish-Lithuanian Conflict, 1920–1923“, in: *Nationalities Papers*, Cambridge University Press, 2020, p. 1–15.

„purviniu ju karu“⁵⁹, pateikia įdomių įžvalgų apie prievartą kaip nacionalizuojantį įrankį.⁶⁰

1938 m. Lenkijos ultimatumas Lietuvai, kurio pretekstu pasitelktas įvykis pasienyje, ir jo aplinkybės susilaukė didelio įvairių šalių tyrinėtojų dėmesio.⁶¹ Šios temos atžvilgiu išskirtume svarbų G. Sakwa straipsnį⁶², kuriame nagrinėti ir tikslingų Lenkijos provokacijų pasienyje motyvai. Tyrimui buvo vertingi ir Lietuvos sienų bei demarkacinių linijų raidą nagrinėję darbai.⁶³

Pažymėtinas istoriko A. Abromaičio įdirbis nagrinėjant Lietuvos politinio-intelektualinio elito ir visuomenės požiūrio į Lenkiją ypatybes ir raidą tarpukariu.⁶⁴ Išsamiai analizuoti priešišką Lenkijai ir lenkų kultūrai grindę įvaizdžiai, aptarta būdinga tendencija valstiečių katalikų lenkiškumą sieti su tamsumu. Tyrinėtojas argumentuoja, kad Lietuvos izoliavimosi nuo Lenkijos kursą grindė ne vien kova dėl Vilniaus, bet ir siekis apsaugoti nuo lenkų kultūros įtakos, taip pat – žemės reformos veiksnys.

Istoriografijoje trūksta tyrimų, nagrinėjančių visą Lietuvos pasienio su Lenkija erdvę kaip bendrą iššūkių ir problemų jungiamą regioną. Visgi savo ambicija ir aktualumu pažymėtinas 2020 m. pasirodęs straipsnių rinkinys „Geležinė uždanga“⁶⁵, kuriame (be istoriko T. Balkelio įžangos) publikuoti (geografiškai nuoseklia tvarka einantys nuo buvusios demarkacinės linijos šiaurės-rytinės dalies iki pietvakarinės) įvairių Lietuvos muziejų darbuotojų straipsniai, pristatantys gyvenimo atskirose Lietuvos pasienio su Lenkija ruožuose elementus 1920–1939 m. Publikacijų nejungia bendra analitinė linija, jos labai įvairuoja savo turiniu ir moksline kokybe (kai kurios iš jų

⁵⁹ Balkelis, T., *Lemtingi metai, Lietuva 1914–1923 m. Karas, revoliucija ir tautos gimimas*, Vilnius: Tyto alba, 2019, p. 294.

⁶⁰ Balkelis, T., „The Logic of Violence in the Polish-Lithuanian Conflict, 1920–1923“, p. 12.

⁶¹ (sud.) Kasparavičius, A.; Libera, P., *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.: dokumentų rinkinys*, Vilnius: LII leidykla, 2013, p. 9.

⁶² Sakwa, G., „The Polish Ultimatum to Lithuania in March 1938“, in: *The Slavonic and East European Review*, 1977, Vol. 55, No. 2, p. 204–226.

⁶³ Laurinavičius, Č., „Lietuvos sienų raida XX amžiuje“, in: *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 104–153; Žepkaitė, R., „Lietuvos valstybės teritorijos, sienų, sostinės problemos (1919–1940 m.)“, in: *Lietuvos rytai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993, p. 158–178; Vaitekūnas, S., „Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų raida“, in: *Lietuvos sienų raida*, t. 2, Vilnius: Lietuvos mokslas, 1997, p. 184–212; Łach, H., „Nuo Focho linijos iki dabartinės valstybinės Lenkijos ir Lietuvos sienos“, in: *Suvalkų sutartis: faktai ir interpretacijos*, p. 156–181.

⁶⁴ Abromaitis, A., *Lenkija ir Lietuvos visuomenė: požiūriai į Lenkiją Lietuvoje 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Vilnius, 2002; Abromaitis, A., „Kaip kito požiūris į Lenkiją. Lietuvos viešojo nuomonė 1920–1923 metais“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 213–225.

⁶⁵ (sud.) Lukoševičius, O., *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.: straipsnių rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2020.

susideda vien iš trumpo faktų ir šaltinių tekstų fragmentų pateikimo). Straipsniuose vyrauja pasienio policijos veiklos apžvalga, būdingos ekstensyvios pasienio įvykių aprašymų iš tarpukario Lietuvos periodinės spaudos citatos (tai veikia ir leidinio toną). Tai veikiau populiarus pobūdžio pažintinis leidinys, tačiau šiame darbe sutelkti ištis svarbūs faktai. Savo svara (nagrinėtais pjūviais, analize, turinio turtingumu) išskirtinas šio rinkinio sudarytojo O. Lukoševičiaus straipsnis.⁶⁶ Apskritai šis istorikas publikavo nemažai reikšmingų darbų apie Trakų apskrities pasienio gyvenviečių, institucijų raidą ir veiklą, pažymėtinas platus jo darbas apie Trakų apskritį.⁶⁷ Nors bene visiems istoriko tekstams būdingas ištis perteklinis šaltinių citavimas, jis nagrinėjo ir pasitelkė gausą svarbių dokumentų. Teigtina, kad Lietuvos istorikų gretose jis bene pirmasis konstatavo, kad kontrabandinių prekių „eksportavimą“ Lietuvos pasienio pareigūnai faktiškai palaikė⁶⁸ (kitų pasieniečių veiklą nagrinėjusių Lietuvos istorikų darbuose apie tai visai nerašyta).

Svarbių žinių apie gyvenimą Lietuvos pasienyje su Lenkija tarpukariu teikia įvairūs darbai apie atskiras šio arealo gyvenvietes ir jų istoriją. Pavyzdžiui, pateiktais faktais vertingi dar tarpukariu pasirodę P. Biržio leidiniai.⁶⁹ Šiuo aspektu itin svarbūs keli serijos „Lietuvos valsčiai“ veikalai⁷⁰, kuriuose gausu pažintinių (įvairuojančios mokslinės kokybės) publikacijų apie įvairių pasienio valsčių gyvenviečių raidą, švietimo įstaigas ir jų problemas, gyventojų sudėtį, veiklas, visuomeninio gyvenimo vyksmą, kultūrinę žymių visuomenininkų veiklą, šiuose veikaluose publikuoti ir reikšmingi atsiminimų fragmentai. Taip pat pažymėtina knyga apie Varėnos istoriją⁷¹, kurioje R. Žepkaitė apžvelgė ir gyvenvietės Lietuvoje raidą, ir Lenkijoje atsidūrusios Varėnos dalies raidą tarpukariu, aptarė gyvenimo pasienyje ypatybes.

Rengiant mūsų disertaciją pasirodė A. Eidinto ir O. Lukoševičiaus publikacija⁷², apžvelgianti mūsų tyrimui labai svarbų šaltinį – išskirtinę plačią bylą, kurioje sutelkti Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo inicijuoto ir Trakų apskrities karo komendanto V. Žutauto (šiam surinkus ir susisteminus vietos tautiškai angažuotos lietuvių inteligentijos vertinimus ir

⁶⁶ Lukoševičius, O., „Pasienio policijos Trakų baras“, in: ten pat, p. 61–84.

⁶⁷ Lukoševičius, O., *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.: tarp valdžios ir savivaldos*, Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2019.

⁶⁸ Lukoševičius, O., „Pasienio policijos Trakų baras“, in: *Geležinė uždanga*, p. 71.

⁶⁹ Akiras-Biržys, *Lietuvos miestai ir miesteliai: Alytaus apskritis*, Kaunas, 1931; Akiras-Biržys, *Lietuvos miestai ir miesteliai: Marijampolės apskritis*, Kaunas, Marijampolės: Dirva, 1937.

⁷⁰ *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, Vilnius, Versmė, 2000; *Lietuvos valsčiai: Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmė, 2005; *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, Vilnius: Versmė, 2017; *Lietuvos valsčiai. Saldutiškis*, Vilnius: Versmė, 2019.

⁷¹ (sud.) Žepkaitė, R., *Varėna istorijos kelyje*, Vilnius: Mintis, 2002.

⁷² Eidintas, A.; Lukoševičius, O., „Lietuvos kariuomenės vadovybės 1933 m. pabaigoje–1934 m. pradžioje inicijuotas lenkiškai kalbančių Trakų (Kaišiadorių) apskrities gyventojų tyrimas“, in: *Karo archyvas*, t. XXXV, 2020, p. 228–307.

pasiūlymus) 1933–1934 m. įgyvendinto slapto situacijos pasienyje su Lenkija tyrimo dokumentai, menantys pasienio gyventojų lituanizacijos paskatą, regėtus iššūkius, lietuviybės sklaida angažuotų pareigūnų ir visuomenės veikėjų pasaulėvaizdžio aspektus. Nors teigiama, kad Lietuvos centriniame valstybės archyve šį tyrimą „surado“ O. Lukoševičius⁷³, šiuos dokumentus gerokai anksčiau naudojo S. Kaubrys⁷⁴, pažintis su jais ir jų analizė 2017 m. davė svarbų pirminį postūmį ir mūsų disertacijos rengimui. Nors ši publikacija išties pasižymi svariais įvadu ir išvadomis, didžioji straipsnio dalis – ekstensyvus komendanto ir jo informatorių įžvalgų perrašymas (dokumentų tekstas sujungtas straipsnio autorių tarpais). Pavyzdžiui, straipsnio skyriuje apie komendanto išvadas tiesiog perrašytas šio pareigūno raportas. Tuo šis straipsnis veikia panašesnis į labai svarbaus šaltinio santrauką. Visiškai sutinkame su darbo autorių padaryta išvada, kad nagrinėto tyrimo išdavos rodo, jog „atlietuvinimo“ akcijos nebuvo koordinuojamos skirtingų (policinių, karinių, švietimo, visuomeninių ir tikiybinių) institucijų, o lietuvinimo veikla vystyta pavienių tarnybų ir entuziastų pastangomis. Veikia nesutiktume su išvada, kad komendantas V. Žutautas nematė realių pavojų (dėl vietos gyventojų lenkiškumo), priešingai, privatūs mūsų disertacijoje nagrinėjami komendanto pranešimai ir direktyvos indikuoja tęstinį jo aliarmizmą ir grėsmės pojūtį. Esame įsitikinę, kad šios publikacijos pasirodymas nesumenkina mūsų disertacijoje atliktos kryptingų Trakų apskrities komendanto kuruotų lituanizacijos iniciatyvų analizės (kuria siekta sistemiškiau atskleisti svarbų veiklos centrą, angažuotų arealo lietuvinotojų siekiamybes ir manipuliatyvius metodus) svaros, o tai, kad mūsų tyrimui ypatingai svarbus šaltinis nagrinėtas ir labai ekstensyviai cituotas, neužkerta kelio šių dokumentų panaudojimui mokslinėje analizėje skirtingose mūsų tyrimo dalyse.

Trakų apskrityje įgyvendinto tyrimo įžvalgomis apie karinės tarnybos paveiką gyventojų lietuviškimui remtasi ir Lietuvos kariuomenės santykio su lenkakalbiais analizėje 2020 m. pasirodžiusioje A. Eidinto ir R. Lopatos knygoje.⁷⁵ A. Eidintas tais pačiais metais taip pat paskelbė straipsnį⁷⁶, kuriame nagrinėjamos Trakų apskrityje vykdyto tyrimo įžvalgos kartu su Alytaus karo komendanto įgyvendinto tyrimo išvadomis Alytaus ir Seinų apskrityse. Ir šis straipsnis pasižymi sutrauktu autentiškų dokumentų teksto

⁷³ Eidintas, A., „Slaptas lenkiškai kalbančių gyventojų tyrimas 1933–1934 m. Trakų, Alytaus ir Seinų apskrityse“, in: *Rocznik SNPL*, t. 20, 2020, p. 61.

⁷⁴ Kaubrys, S., *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, Vilnius: Statistikos tyrimai, 2000, p. 131–133; Kaubrys, S., „Lithuanian Identity in the Border Regions in 1918–1939: Ways of Expression, Challenges and Threats“, in: *Transcultural encounters II: understanding humans in change*, Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2018, p. 85–96.

⁷⁵ Eidintas, A.; Lopata, R., *Valstybės atkūrimo istorijos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2020.

⁷⁶ Eidintas, A., „Slaptas lenkiškai kalbančių gyventojų tyrimas 1933–1934 m. Trakų, Alytaus ir Seinų apskrityse“, in: *Rocznik SNPL*, t. 20, 2020, p. 61–89.

perrašymu (istoriko įžvalgos nepastebimai persipina su kabutėmis neišskirtais bylų teksto fragmentais). Nagrinėję gausą karo komendantų nurodymų ir dokumentų, nesutiktume su istoriko išvada apie Trakų ir Alytaus aps. karo komendantų nuostatas – teigiama, kad „neįžvelgus [...] lenkiškos kultūrinės veiklos pavojaus Lietuvos valstybei [...] jokių represinių priemonių prieš lenkus nenumatyta vykdyti.“⁷⁷ Mūsų tyrimas rodo, kad šiems (ir kitiems) su demarkacine linija besiribojusių apskričių karo komendantams lenkų kultūrinė veikla pasienyje kėlė tęstinį rūpestį – neįtikusiems ją vykdžiusiems asmenims labai realiai grėsė ištrėmimas iš arealo ties demarkacine linija, kitos bausmės. Aptartos publikacijos yra reikšmingos kaip platus Lietuvos kariuomenės vadovybės inicijuoto pasienio lituanizacijos impulso pristatymas, mūsų darbe šios iniciatyvos išdavos figūruoja išsamesnėje arealo lietuvinimo paskatų, specifikos, praktikų analizėje.

Pažymėtina (kai kurias minėtojo tyrimo dalyvių įžvalgas irgi apžvelgusi) S. Kaubrio publikacija, kurioje nagrinėti Lietuvos valstybės institucijų rūpesčiai ir lūkesčiai (rūpinantis lietuviškumo pozicijų tvirtinimu) skirtinguose tarpukario Lietuvos pasieniuose. Istorikas konstatuoja, kad šalyje nebūta bendros valstybinės lietuviybės sklaidos programos, veikiau sutarta tik ties švietimo įstaigų „misija“.⁷⁸

Kaip vertingas tarpukario Lietuvos teritorinio vieneto lituanizavimo prielaidų ir praktikų tyrimo pavyzdys išskirtina M. Balkaus disertacija apie Kauno visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimą.⁷⁹ Remdamasis svarbiomis nacionalizmo teorijomis (R. Brubaker ir kitų teoretikų modeliais) istorikas analizavo Lietuvoje vyravusį požiūrį į įvairias tautines grupes, kryptingos įvairių institucijų veiklos niuansus. Šio tyrinėtojo įžvalgos aktualios ir mūsų tyrimui.

Tautininkų pažiūras į Lietuvos tautines mažumas, šioms priskirtus įvaizdžius ir pastangas įgyti jų lojalumą nagrinėjo B. Ivanovas.⁸⁰ Jo veikale analizuoti požiūrio į Lenkijos lenkus, Vilniaus krašto lenkus ir Lietuvos lenkus skirtybės, kryptingas požiūris į pastarųjų tautinę prigimtį, politika šių atžvilgiai.

Visgi turbūt svarbiausius Lietuvos lenkų (šie buvo gausiausia kitataučių grupė „pafrontėje“) padėties tarpukariu tyrimus atliko Lenkijos istorikas K. Buchowski.⁸¹ Tyrinėtojas išsamiai analizavo (ir periodizavo) Lietuvos

⁷⁷ Ten pat, p. 80.

⁷⁸ Kaubrys, S., „Lithuanian Identity in the Border Regions in 1918–1939: Ways of Expression, Challenges and Threats“, p. 96.

⁷⁹ Balkus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2017.

⁸⁰ Ivanovas, B., *Tautiškumo beiškant Antano Smetonos Lietuvoje: tautinių įvaizdžių klausimas*, Vilnius: Versus Aureus, 2005.

⁸¹ Buchowski, K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok, 1999; Buchowski, K., „Retorsijos įkaitai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, in: *Darbai ir dienos*, t. 34, Kaunas: VDU leidykla, 2003, p. 49–101.

valdžios kursą lenkų tautinės mažumos atžvilgiu, lenkų visuomeninio gyvenimo ir švietimo įstaigų varžymus bei šiuos sąlygojusius veiksmus, tyrė lenkų organizacijų veiklą. Lietuvos ir Lenkijos konfliktą iš abiejų valstybių perspektyvos perteikiančiame veikle apie Lietuvos ir Lenkijos visuomenių stereotipus viena kitos atžvilgiu⁸² istorikas taip pat analizavo Lietuvoje vyravusį Lietuvos lenkų kaip sulenkėjusių lietuvių įvaizdį, kritiškai nagrinėjo Lietuvoje susiformavusią mitologiją Vilniaus ir Vilniaus krašto atžvilgiu. Istorikas epizodiškai apžvelgė ir situaciją valstybių pasienyje. Visgi tyrinėtojas ne visada tikslus: pavyzdžiui, aptardamas pasienio interakcijos klausimą jis kartoja tezę apie valstybes atskyrusią tikrą „kinų sieną“, teigia, kad per liniją buvo „nutrauktas bet koks asmeninis susisiekimasis“ ir kad pasienio valstiečių judėjimas buvo „nesureguliuotas“⁸³ – tai apskritai istoriografijoje gajūs vaizdiniai, kuriuos tikslinsime trečiojoje šio darbo dalyje. Apskritai nemažai K. Buchowski teiginių ir vertinimų susilaukė plačios, argumentuotos Lietuvos istorikų kritikos – dalį šios (mums aktualiais klausimais) apžvelgsime savo darbo eigoje.

Svarbių išvalgų apie žydų gyvenimą ir veiklas Lietuvos pasienyje su Lenkija sutiktina kai kuriuose platesnius klausimus nagrinėjančiuose darbuose⁸⁴, specifinį žydų suvažiavimų Linkmenyse reiškinių trumpai aptarė D. Levin.⁸⁵ Istoriografijoje stinga darbų apie baltarusių padėtį ir veiklą tarpukario Lietuvoje – net ir plačiame T. Błaszczak veikle⁸⁶ (kaip ir kai kuriuose Lietuvos istorikų darbuose) daugiausia nagrinėta baltarusių rolė ankstyvuojų Lietuvos valstybės kūrimo ir įtvirtinimo etapu. Tarpukario Lietuvos rusų integracijos iššūkius nagrinėjo N. Kasatkina ir A. Marcinkevičius⁸⁷, sentikių padėtį – G. Potašenko⁸⁸. Aktualių išvalgų apie valstybės susirūpinimą pasienio vokiečių (kurių būta ir pačiuose pietvakariniuose „pafrontės“ valsčiuose – iš esmės pasienyje su Vokietija) veikla ir lojalumu teikia S. Kaubrio ir M. Tamošaičio darbai.⁸⁹

⁸² Buchowski, K., *Litvomanai ir polonizuotojai: mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, Vilnius: Baltos lankos, 2012.

⁸³ Buchowski, K., „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 64–65.

⁸⁴ Pavyzdys – Buchaveckas, S., „Musininkų valsčius 1920–1940 metais: kai kurie faktai ir žmonės“, in: *Lietuvos valsčiai: Musininkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmė, 2005, p. 231–275.

⁸⁵ Levin, D., „Linkmenys“, in: *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania* (Translation of the „Linkmenys“ chapter from *Pinkas Hakehillot Lita*) (prieiga per internetą: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00358.html)

⁸⁶ Błaszczak, T., *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, Białystok, 2017.

⁸⁷ Kasatkina, N.; Marcinkevičius, A., *Rusai Lietuvos Respublikos visuomenėje 1918–1940 m.: istorinės retrospektyvos konstravimas*, Vilnius, 2009.

⁸⁸ Potašenko, G., „Sentikių bažnyčia Lietuvoje 20-me amžiuje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 1997, t. 5, p. 107–127.

⁸⁹ Kaubrys, S.; Tamošaitis, M., *Lietuvos vokiečiai tarp dviejų pasaulinių karų: metmenys tapatybės istorijai*, Vilnius: Gimtasis Žodis, 2013; Kaubrys, S.,

Istoriografijoje lig šiol nemėginta išsamiau nagrinėti Lietuvos pasienio su Lenkija demografinių ypatybių tarpukariu. Nagrinėjant šią nišą svarbi pažintis su Lenkijos ir Lietuvos demografijos tyrinėtojų – atitinkamai P. Eberhardt⁹⁰ ir S. Vaitekūno⁹¹ – darbais, nagrinėjančiais demografinius tarpukario Lietuvos gyventojų rodiklius. Tiriant tautines ir socialines-ūkinės pasienio arealo gyventojų savybes buvo naudinga G. Vaskelos studija⁹² – pabrėžtina šiame darbe pateiktos argumentuotos polemikos dėl 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenų patikimumo svarba. Kalbinę situaciją Lietuvoje, aptardamas ir mums aktualių teritorijų specifika, nagrinėjo kalbininkas Z. Zinkevičius, lenkų kalbos vartojimą apibūdinęs „mada“, o vietos lenkakalbių lietuvišumą – grįžimu prie „gimtosios kalbos“⁹³ (šie vertinimai atkartoja lietuviškojo nacionalizmo retoriką).

Kontekstiškai vertingi ir sociologiniai-antropologiniai šiuolaikinės Lietuvos paribio (autorių tyrimo laukas daugiausia apėmė pasienius) bendruomenių nuostatų tyrinėjimai. Aktualių išvalgų apie paribiuose susitelkusių mažumų savivokos ypatumus teikia antropologų H. Donnan ir T. Wilson teorinę prieigą taikiusio D. Daukšo tyrimai⁹⁴, sociologo R. Grigo sudaryta sociologinė studija⁹⁵ indikuoja aktualius paribio bendruomenių integracijos iššūkius, charakteringus socialinių įtampų laukus. Geografės G. Pociūtės disertacijoje⁹⁶ apie periferizacijos tendencijas Lietuvoje ir šalies periferinius regionus analizuotos ir pasienio regionams būdingos (ekonominės, socialinės, demografinės) problemos.

Mūsų tyrimui buvo svarbi istoriografijos, kurioje nagrinėtos gyvenimą pasienyje administravusios ar (ir) šiame veikusios valstybės institucijos, analizė. Lietuvos slaptųjų tarnybų raidą, valstybės žvalgybinę ir

„Pasiklydę tarp savęs ir įverčių: 1918–1940 m. Lietuvos vokiečių įvaizdžio klausimu“, in: *Istorija*, 2011, nr. 84, p. 15–25.

⁹⁰ Eberhardt, P., *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, p. 93–114.

⁹¹ Vaitekūnas, S., *Lietuvos gyventojai Per du tūkstantmečius*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006, p. 124–137.

⁹² Vaskela, Gediminas, *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, Vilnius, 2014.

⁹³ Zinkevičius, Z., *Lietuvių kalbos istorija, t. V: Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, p. 221.

⁹⁴ Daukšas, D., „Lietuvos lenkai: etninio ir pilietinio identiteto konstravimas ribinėse zonose“, in: *Lietuvos etnologija*, 2012, nr. 12, p. 167–193; Daukšas, D., „Paribio identitetai: Punsko ir Šalčininkų atvejai“, in: *Etniškumo studijos*, 2014, t. 2, p. 89–106; Daukšas, D., „Pase įrašytoji tapatybė: Lietuvos lenkų etninio/nacionalinio tapatumo trajektorijos“, in: *Lietuvos etnologija*, 2008, nr. 8, p. 57–72.

⁹⁵ (sud.) Grigas, R., *Paribio Lietuva: Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža*, Vilnius: Lietuvos Filosofijos ir Sociologijos Institutas, 1996.

⁹⁶ Pociūtė, G., *Periferingumo teritorinė raiška Lietuvoje*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus Universitetas, Gamtos tyrimų centras, Geologijos ir geografijos institutas, 2014.

kontržvalgybinę veiklą nagrinėjusio A. Anušausko veikale⁹⁷ trumpai pristatyta kova prieš Lenkijos žvalgybinę veiklą pasienyje. Reikšmingų Lietuvos Vidaus reikalų ministerijai pavaldžių struktūrų raida ir tam tikros pasienio apsaugos problemos analizuoti 2008 m. pasirodžiusiame kolektyviniame darbe.⁹⁸ Pažymėtina, kad su demarkacine linija besiribojusių Lietuvos apskričių viršininkų pasienyje atliktos itin specifinės ir atsakingos funkcijos – reguliariais virtusių pasimatymų su Lenkijos apskričių seniūnais (aiškinantis pasienio incidentų aplinkybes bei sprendžiant pasienio ūkininkų reikalus) – ypatybės istoriografijoje išsamiau nebuvo analizuotos, šią spragą užpildysime.

Karo komendantų institucijos (svarbaus veiksnio „pafrontėje“) rolė valstybėje, galios, reikšmė, raida, veiklos analizuoti J. Vaičėnionio darbuose.⁹⁹ Karo komendantų funkcijų ir praktikų pasienių atžvilgiu, karo stovio Lietuvoje specifikos, gyventojų kontrolės ir baudimo mechanizmų pažinimui ypač vertinga gausos šaltinių analize grįšta M. Kuodžio disertacija.¹⁰⁰

A. Jakubčionio veikale apie Lietuvos muitines¹⁰¹ labai trumpai pristatytas muitinių nereguluotas (šių šiame pasienyje nebuvo iki pat 1938 m.) „labai ribotas“ judėjimas per liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos valstiečių reikmėms, aptarti muito kontrolės punktų veikla, pastangos stabdyti kontrabandos įvežimą, susisiekimo ryšių tarp valstybių po diplomatinių santykių užmezgimo plėtra.

Lietuvos pasienio policijos organizacinės ypatybės ir veikla Lietuvoje su Lenkija aptarta gausoje įvairių darbų¹⁰² (tipiškuose straipsniuose¹⁰³ apie šį pasienį charakteringai paminimi pasienio policijos organizacijos elementai, cituojami vienpusiai įvairių pasienio incidentų aprašymai), tačiau bene svarbiausią indėlį šioje nišoje atliko istorikas A. Balaišis, išsamiai tyrinėjęs pasienio apsaugos organizavimą.¹⁰⁴ Tyrinėtojo

⁹⁷ Anušauskas, A., *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*, Vilnius: Mintis, 1993.

⁹⁸ *Lietuvos Vidaus reikalų istorija*, Vilnius: Vidaus reikalų ministerija, 2008.

⁹⁹ Vaičėnionis, J., „Karo komendantūrų veikla Lietuvoje 1927–1940 m.“, in: *Karo archyvas*, 2003, t. 18, p. 256–295; Vaičėnionis, J., *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*, Vilnius, 2003, p. 90–112.

¹⁰⁰ Kuodys, M., *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2009.

¹⁰¹ Jakubčionis, A., *Lietuvos muitinės*, Vilnius: Diemedis, 1999.

¹⁰² Reikšmingi pavyzdžiai – (red.) Tomašauskas, I., *Lietuvos policija 1918–1928*, Kaunas, 1930; Noreika, K., *Alytaus apskrities policija 1918–1940 metais*, Alytus: Alytaus teisėsaugos ir teisėtvarkos muziejus, 2016.

¹⁰³ Pavyzdys – Lučinskas, G., „Šiaurinė siena“ tarp Lietuvos ir Lenkijos valstybių 1919–1939 metais“, in: *Terra Jatwezenorum*, 2019, t. 11, nr. 2, p. 293–312.

¹⁰⁴ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, in: *Valstybės sienos apsaugos istorija*, Vilnius: Lodvila, 2010, p. 28–271; Balaišis, A., *Lietuvos valstybės sienos apsauga 1918–1940 m.: žmonės ir įvykiai*, Vilnius: Valstybės sienos apsaugos tarnyba, 2006; Balaišis, A., „Lietuvos valstybės sienos apsauga 1918–1940 metais“, in: *Karo archyvas*, 1998, t. 15, nr. 1, p. 162–174.

įdirbis reikšmingas – nagrinėti pasienio apsaugos iššūkiai, organizacinės pasienio tarnybų problemos, įvairūs konfliktai, kova su kontrabandininkais, tam tikros pastarųjų ir jų talkininkų „profesinės“ gudrybės, pristatyti, analizuoti nelegalaus judėjimo per demarkacinę liniją (sulaikytų asmenų) statistiniai duomenys, trumpai apžvelgtos linija perskirtų ūkių, valstiečių judėjimo per liniją problemos.

Kaip nesektinas Lietuvos pasienio policijos organizacijos ir veiklos Lietuvos pasienyje su Lenkija tyrimo pavyzdys paminėtinas 2018 m. pasirodęs platus A. Žilėno dvitomis veikalas.¹⁰⁵ Pamatinį veikalo leitmotyvą ir toną gerai reziumuoja vieno iš pirmųjų jo skyrių pavadinimas „Lenkijos grobuoniški kėsiai“ – situacija pasienyje kontekstualizuojama išties pasibaisėtina retorika teigiant tęstinį kryptingą sąmoningai kenkėjiško Lenkijos priešiško Lietuvos ir lietuviams kursą nuo pat viduramžių.¹⁰⁶ Darbe apžvelgiami Lietuvos pasienio policijos sąrangos ir veiklos momentai (idealizuojant jos tarnautojus), įvairūs incidentai ir konfliktai, gyvenimo pasienyje problemos, tačiau, nors darbe panaudota ir cituota (perrašyta, publikuota) labai daug autentiškų dokumentų, darbas apskritai neturi nuorodų ar išnašų, jis nepasitelktinas mokslinei analizei.

Tyrimui praverė krikščionybės Lietuvoje istorijos studija¹⁰⁷, kurioje nagrinėti aktualūs Lietuvos katalikų bažnyčios institucinės struktūros reorganizavimo bei tautininkų režimo ir katalikų bažnyčios konflikto (veikusio ir visuomeninį gyvenimą „pafrontėje“) klausimai, kartu darbai apie pasienį su Lenkija apėmusių katalikų bažnyčios vyskupijų, pasienio parapijų raidą.¹⁰⁸

Lietuvos švietimo sistemos institucinę raidą tarpukariu išsamiai nagrinėjo S. Kaubrys. Jo veikale¹⁰⁹ trumpai nagrinėti ir Lietuvos valstybės susirūpinimas bei parama mokykloms pasienio regionuose, švietimo įstaigų pasienyje problemos, jų vystymo motyvai, argumentai, taip pat tirta tautinių mažumų mokyklų padėties raida. Pažymėtinas aktualus šio istoriko straipsnis¹¹⁰ apie tautinių mažumų švietimo varžymo šalyje iššauktas lenkų organizacijų išvystytas nelegalias lenkiško švietimo formas bei Lietuvos valstybės institucijų pastangas šias pažaboti.

¹⁰⁵ Žilėnas, A., *Parubežys ir parubežiniai*, I ir II dalys, Vilnius, 2018.

¹⁰⁶ Pasak autoriaus: „Lenkai Lietuvos tautinį, dvasinį, religinį genocidą vykdė nuo keturiolikto amžiaus pabaigos, kai parsidavėlis senbernis Jogaila iš Krokuvos pradėjo naikinti ir likviduoti Lietuvius tautą. [...] Lenkijos siekis sumenkinti ir pavergti Lietuvą tęsėsi iki 1939 metų pabaigos.“ – ten pat (I dalis), p. 25–26.

¹⁰⁷ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, Vilnius: Aidai, 2006.

¹⁰⁸ Kviklys, B., *Lietuvos bažnyčios. Kaišiadorių vyskupija*, 1987; Žemaitis, K., *Vilkaviškio vyskupija*, Marijampolė: Piko valanda, 2004; (sud.) Kavaliauskas, R., *Zarasų parapijos istorija*, Kaunas: Spalvų kraitė, 2012.

¹⁰⁹ Kaubrys, S., *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, Vilnius: Statistikos tyrimai, 2000.

¹¹⁰ Kaubrys, S., “Illegal Education of Polish Children in Independent Lithuania in the 1930s: Circumstances and Development Trends“, in: *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, Vol. 4, Issue 2, 2012, p. 63–72.

Tautinių mažumų mokyklų raidą tarpukario Lietuvoje, Lietuvos vyriausybės požiūrį (ir šio peripetijas) lenkiškų mokyklų atžvilgiu nagrinėjo B. Šetkus.¹¹¹ Jo darbuose pateikta ir svarbių pastabų apie švietimo problemas pasienyje su Lenkija. Istorikas išanalizavo valdžios potvarkius ir veiksmus, lenkiškų mokyklų varžymo ypatybes. Visgi pastebėtinas tam tikras istoriko šališkumas: pavyzdžiui, kairiųjų valdymo etapu (1926 m.) įgalintas lenkiškų mokyklų pagausėjimas pateikiamas kaip nenormali padėtis – šių mokyklų gausa, jų lankymas aiškinami „priešiška lietuviams“ lenkų agitacija, net bauginimais šias lankyti, istorikas tarsi pateisina „lietuvių visuomenės“ pyktį, eventualų šių mokyklų uždarymą, pažymėdamas jose pastebėtas „antivalstybines apraiškas“ ir t. t.¹¹² Daug aktualios žinijos apie pasienio gyvenviečių švietimo įstaigų raidą ir problemas teikia įvairių istorikų publikacijos jau pristatytuose „Lietuvos valsčiai“ serijos leidiniuose.

Tyrimui buvo labai naudinga išsami D. Mačiulio studija apie tautininkų švietimo politiką.¹¹³ Veikale nuodugniai analizuoti dideli įvairialypiai lūkesčiai mokytojų atžvilgiu, šių kontrolės mechanizmai, relevantiški jaunimo visuomeninių organizacijų raidos ir tarpusavio trinčių aspektai, mokytojų ir kunigų – autoritetingų figūrų provincijos gyvenime – vaidai, pateikta ir vertingų pavyzdžiais grįstų įžvalgų apie švietimo vadovybės prioritetus šalies pasienyje su Lenkija.

„Pafrontės“ problematika neatskiriamai susaistyta su Vilniaus (ir Vilniaus krašto) problema. Vilniaus reikšmės tautinei lietuvių inteligentijai, Lietuvos valstybei ir visuomenei bei idealizuoto miesto atžvilgiu suformuotos lietuviškojo nacionalizmo mitologijos pažinimui imperatyvi istorikų D. Mačiulio ir D. Staliūno studija.¹¹⁴ Šiame darbe išsamiai ir kritiškai (svarbių nacionalizmo teorijų kontekste) nagrinėtos Vilniaus vadavimo kampanijos ypatybės bei Vilniui vaduoti sąjungos (VVS) raida ir veiklos, kuriomis siekta mobilizuoti visuomenę, diegti jai Vilniaus svarbą. Istorikai konstatuoja Vilniaus vadavimo idėjos veiksmingumą nacionalizuojant mases.

Gerokai anksčiau platų veikalą apie VVS parengė N. Kairiūkštytė.¹¹⁵ Istorikė VVS vertina perdėm nekritiškai, su atviru – dideliu – palankumu. Organizacija pristatoma kaip svarbų ir naudingą darbą atlikusi sostinę

¹¹¹ Šetkus, B., *Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2000; Šetkus, B., „Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.“, in: *Istorija*, t. 65, 2007, p. 38–47; Šetkus, B., „Lietuvos vyriausybės požiūris į lenkų tautinės mažumos mokyklas Lietuvoje 1919–1940 m.“, in; *Lietuvos Rytai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993, p. 207–227.

¹¹² Ten pat, p. 213.

¹¹³ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla: žvilgsnis į tautininkų švietimo politiką*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

¹¹⁴ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. – 1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.

¹¹⁵ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2001.

„praradusios“ (šià „užgrobùs“ agresyvumu prieš savo kaimynines tautas pasižymėjusiai valstybei), „istorinio teisingumo“ atkùrimo siekusios valstybės teisingų siekių reiškéja. Neigiama, kad ši organizacija buvo antilenkiška ir netgi tai, kad – nacionalistinė. Visgi darbe atlikta svarbi ir vertinga organizacijos raidos, plėtros ir įvairių veiklų analizė. Pridurtina, kad savo disertacijoje VVS veiklą trumpai apžvelgė A. Abromaitis, organizacijà išskyręs kaip svarbià jėgà palaikant antilenkiškumą Lietuvoje. Jis aptarė tam tikrus VVS formuotus ritualus, vaizdinės agitacijos pasitelkimà, taikliai pažymėdamas jos paskatà pasiekti platesnius gyventojų sluoksnius: „VVS savo veikla tikslingai siekė veikti mases patrauklia, visiems suprantama forma.“¹¹⁶

Lietuvos istoriografijoje nestinga darbų apie Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) veiklą. Itin svarbi M. Nefo disertacija¹¹⁷ apie LŠS rolę valstybėje, jos nuostatas, ideologijos pobūdį ir įvairius jos raiškos būdus. Tai išsami, vertinga analizė. Taip pat rėmėmės V. Jokubausko publikacijomis¹¹⁸ apie šaulių sudėtį, veiklas, šaulių namų tvėrimo akcijos motyvus ir raidà. Svarbus ir H. Vitkaus tyrimas, analizavęs trijų Baltijos valstybių paramilitarinių-visuomeninių organizacijų nuostatas tautinių mažumų atžvilgiu.¹¹⁹ LŠS raidos, kultūrinės veiklos ir nacionalizuojančių praktikų pasienyje su Lenkija tyrimas mūsų disertacijoje turi potencialà papildyti šių istorikų įdirbio išdavus (su tam tikrais LŠS tyrinėtojų teiginiais darbe polemizuojame). Veikalà apie Varėnos krašto šaulius tarpukariu parengė V. Česnulis¹²⁰ – nors šiame darbe trūksta išsamesnės analizės, jis labai vertingas turtinga archyviniais dokumentais paremta faktografija apie pasienio šaulių burių veiklą.

Lietuviškosios skautijos istorijà nagrinėjo labai svarbi šio judėjimo figūra P. Jurgėla¹²¹, vertingi G. Globio straipsniai¹²², atskleidę lietuvių

¹¹⁶ Abromaitis, A., *Lenkija ir Lietuvos visuomenė*, p. 158–161.

¹¹⁷ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje 1919–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2017. Šios disertacijos pagrindu taip pat išleista monografija – Nefas, M., *Dvasios aristokratai: Lietuvos šaulių sąjungos siekiai ir realybė 1919–1940 m.*, Vilnius: Versus, 2019.

¹¹⁸ Jokubauskas, V., „Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXVIII, 2014, p. 75–102; Jokubauskas, V., „Veikti šauliškai: sportas ir karinis parengimas tarpukariu Lietuvoje“, in: *Istorija*, 2015, t. 98, nr. 2, p. 5–35; Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, in: *Lituanistica*, 2015, t. 61, nr. 3, p. 166–183.

¹¹⁹ Vitkus, H., „Sąjungininkai ir (ar) priešai: tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargi ir Estijos Kaitseleit ideologijose“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXVIII, 2014, p. 223–259.

¹²⁰ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, Vilnius, 2008.

¹²¹ Jurgėla, P., *Lietuviškoji skautija*, New York: Pranciškonų spaustuvė, 1975.

¹²² Globys, G., „Skautavimas autoritarinėje Lietuvoje: išeivijos skautų refleksijos“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2008, t. 7, p. 62–74; Globys, G.,

skautiškojo judėjimo raidą, pobūdį, organizacijos suvalstybinimo ypatybes, katalikų bažnyčios atstovų priešiško suvalstybintos skautų organizacijos atžvilgiu specifiką ir apraiškas. Pastarąją nišą bei tautininkų režimo motyvus pajungti, globoti, proteguoti ir pasinaudoti būtent skautais analizavo D. Mačiulis¹²³. Pažymėtina ir 2022 m. išleista E. Aleksandravičiaus studija¹²⁴ apie mums mažiau aktualią lietuvių akademinės skautijos (skautų studentų) veiklą ir raidą. Svarbu tai, kad aptardamas pramogines žygeiviškas skautų veiklas tarpukariu, istorikas labai taikliai užčiuopia vertybinio ugdymo paskatą pasitelkus pramogą ir linksmumą, pramogos sąryšį su asmens formavimusi, pramogų ir žygių kaip telkiančių, vienijančių, tarpusavio skirtumus tirpdančių veiklų svarbą.¹²⁵ Ši perspektyva vertinga kontekstualizuojant mūsų darbe nagrinėjamą kryptingo skautų iš visos šalies stovyklavimo „pafrontėje“ reiškinį bei apskritai charakteringą pramoginių aspektų dėmenį ir šio pasitelkimą lietuvių visuomeninių organizacijų rengtose visuomenę telkiančiose veiklose pasienio erdvėje.

Apžvelgtuose darbuose apie tarpukario Lietuvos visuomenines organizacijas nagrinėta šių veikla visoje Lietuvoje (išskyrus V. Česnulio veikalą apie Varėnos krašto šaulius, šaulių kovinės veiklos, gynybinės rolės tyrimus), mūsų disertacijoje bus tiriami jų siekiai ir praktikos – pastangos telkti visuomenę, šią lituanizuoti ir nacionalizuoti – „pafrontėje“.

Istoriografijai stinga atskirų tyrimų, nagrinėjančių teisėtus būdus pereiti demarkacinę liniją ar apskritai mechanizmus keliauti tarp susipriešinusių Lietuvos ir Lenkijos valstybių. Visgi šiuo aspektu pažymėtina B. Makauskos studija¹²⁶ apie lietuvių ir jų veiklą Lenkijos Respublikoje 1920–1939 m. – veikale analizuota Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto, palaikiusio nuolatinius ryšius su Lietuvos vyriausybe ir šios remto, veikla bei pristatyta labai svarbi (Lenkijos toleruota) jo funkcija, įgalinanti Lenkijos piliečių keliones į Lietuvą. B. Makauskos analizę papildysime savo tyrimu. Apskritai B. Makauskos tyrimas svarbus Lenkijos politikos lietuvių tautinės mažumos atžvilgiu rekonstrukcija, Lenkijos lietuvių ir Lietuvos lenkų padėties susiejimu, darbe pristatomi griežti Lenkijos valdžios potvarkiai Lenkijos pasienio su Lietuva zonoje. Lietuvos paramą Vilnijos lietuviams ir jos perdavimo būdus (neretai pinigai pernešti tiesiogiai per demarkacinę liniją) nagrinėjo A. Gaigalaitė¹²⁷ ir N. Kairiūkštė¹²⁸. Šie darbai indikuoja neviešas

„Lietuvos kariuomenės karininkų skautiška veikla 1918–1940 m.“, in: *Karo archyvas*, 2007, t. 22, p. 131–152.

¹²³ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 138–148.

¹²⁴ Aleksandravičius, E., *Spalvos ir juostos: lietuvių akademinės skautijos istorija 1924–2024*, Vilnius: Versus, 2022.

¹²⁵ Ten pat, p. 131–135.

¹²⁶ Makauskas, B., *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius: Mokslas, 1991.

¹²⁷ Gaigalaitė, A., „Lietuvos valstybės pagalba Vilnijos lietuvių organizacijoms 1922–1928 metais“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius: alma littera, 1995, p. 52–72.

¹²⁸ Kairiūkštė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 202–209.

Lietuvos politikos kryptis, neafišuotų tęstinių ryšių kertant oficialiai uždarytą liniją būtų.

Kai kuriuos svarbius su demarkacinės linijos perėjimo specifika susijusius reiškinius padėjo geriau pažinti Lenkijos tyrinėtojų darbai. Nagrinėjant demarkacinę liniją perskirtų ir tarp valstybių padalytų ūkių eksploatacijos klausimą, kuris apskritai abiejų valstybių istoriografijoje aptariamas trumpai ir epizodiškai (dažniausiai pažymint 1928 m. tarp Lietuvos ir Lenkijos sudarytą sutartį), vertingas dar 1928 m. pasirodęs Lenkijos mokslininko S. Gorzuchowski veikalas.¹²⁹ Nors remdamasis kvestionuotiniais duomenimis tyrinėtojas šališkai analizavo Lietuvos ir Vilniaus vaivadijos demografinę situaciją, jo darbe pateikta svarbių duomenų, statistikos ir įžvalgų apie abipusį pasienio valstiečių judėjimą, jų ūkių specifiką. Nors Lietuvos įgalinto kontrabandos išgabenimo į Lenkiją per liniją tema iš esmės nenagrinėta Lietuvos istoriografijoje, vertingų įžvalgų ir duomenų apie šio reiškinio ypatybes (iš šį judėjimą mėginusių pažaboti Lenkijos tarnybų perspektyvos, remiantis šiuo dokumentais) pateikta istoriko H. Dominiczak Lenkijos sienų apsaugos studijoje¹³⁰, taip pat išsamiam (nors šališkumo – ypač vertinant konfliktą neutraliojoje zonoje – neišvengusiam) A. Ochał veikale¹³¹ apie Lenkijos pasienio su Lietuva apsaugą. Šiame darbe nagrinėjami situacija ir problemos Suvalkų-Valkininkų ruožo pasienyje, Lenkijos struktūrų rūpesčiai ir veikla, pristatomi Lietuvos istoriografijoje netirti abiejų šalių piliečių ir pareigūnų interakcijos pasienyje elementai. Savoje analizėje vertingas šių tyrinėjimų išdavas derinome su Lietuvos šaltinių tyrimu.

Reikšminga ir Lenkijos bei Lietuvos institucijų dokumentinių paveldą tyrusio istoriko T. Gajownik monografija apie Lenkijos karinės žvalgybos veiklą Lietuvos atžvilgiu (organizacines ypatybes, prioritetus, metodus) bei kovą su Lietuvos tarnybų žvalgybine veikla 1921–1939 m.¹³² Pasak autoriaus, ypatingas lenkų mažumos stebėjimas Lietuvoje apsunkino Lenkijos žvalgybinį darbą. Studijoje aptariamas tarp Lietuvos ir Lenkijos nelegaliai kursavusių kontrabandininkų pasitelkimas žvalgybinėms užduotims – pažymima, kad tai praktikavo abiejų šalių tarnybos. Tyrime daroma svarbi išvada, kad talkininkauti žvalgybai įvairių tautybių asmenis anuomet dažniausiai skatino ne ideologiniai, o finansiniai sumetimai.

¹²⁹ Gorzuchowski, S., *Granica Polsko-Litewska w terenie*, Warszawa, 1928.

¹³⁰ Dominiczak, H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa: PWN, 1992. Pridurtina, kad Lenkijos rytinių sienų apsaugos organizacija ir iššūkiai taip pat nagrinėti M. Wasilewski studijoje – Wasilewski, M., *Dywizjon Żandarmerii Korpusu Ochrony Pogranicza w latach 1927–1939*, Łódź: ArchaeGraph, 2020.

¹³¹ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży: Brygada KOP „Grodno“ (1929–1939)*, Warszawa, 2017.

¹³² Gajownik, T., *Tajny front niewypowiedzianej wojny: działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2010.

Lietuvos ir Lenkijos žvalgybinę veiklą viena kitos atžvilgiu, aptardamas kontrabandininkų užverbavimą Lietuvos žvalgybiniam darbui bei žvalgybinio tinklo atstovų iššūki nelegaliai kirsti „sieną“, išryškindamas moterų veiklą, nagrinėjo W. Rezmer.¹³³

Tikslingų kolektyvinių ritualinių susibūrimų demarkacinės linijos prieigose ir šiais vainikuotų ideologizuotų ekskursijų šiame pasienyje reiškiniai, ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvoje įgiję masines proporcijas, lig šiol nebuvo plačiau konceptualizuoti ar tapę išsamios mokslinės analizės objektu. Trumpai stipriu ideologiniu krūviu ir patriotinių dainų giedojimu pasižymėję gausūs ir ceremonialūs lietuvių susibūrimai pasienyje paminėti P. Łossowski¹³⁴ ir Č. Laurinavičiaus¹³⁵ darbuose, ryškia Širvintose VVS organizuotą akciją – eiseną ir susibūrimą linijos prieigose – minint spalio 9 d. pristatė N. Kairiūkštytė¹³⁶. Kiek plačiau pasienį lankiusios ekskursijos ir susibūrimai greta linijos Kernavėje šios gyvenvietės lituanizacijos kontekste nagrinėti M. Vitkūno straipsnyje¹³⁷, tačiau šiam tyrimui trūksta kritiškumo, autoriaus tirti procesai rėminami vietos „lietuvybės puoselėtojams“ tendencingai palankia retorika, daroma išvada apie Kernavės virsmą lietuvybės ir kovų už Vilnių forpostu seka tarpukario Lietuvos periodinės spaudos naratyvais. Pridurtina, kad autorius populiarėjusias išvykas į Kernavę ir aplinkines vietas taikliai apibūdina „ideologinio turizmo“ terminu, vertinga analize išryškina „vietos šviesuolių“ veiklą kryptingai transformuojant gyvenvietės viešąją erdvę. Labai svarbių kontekstinių įžvalgų nagrinėjant tikslingo kolektyvinio administracinės linijos lankymo ir ideologizuotų ekskursijų šiame pasienyje reiškinius teikė E. Harvey tyrimas¹³⁸ apie savo esmę, motyvais, dalimi ritualų, pasitelkta retorika analogiškas tarpukario Vokietijos visuomenės grupių praktikas kolektyviai lankant rytines savo valstybės sienas greta šalies prarastų teritorijų. Nagrinėjant masinių renginių ypatybes ir grupinius ritualus pasienyje pasitelktos vertingos ritualų tyrinėtojų C. Bell¹³⁹, J. Jasper¹⁴⁰ ir D. Kertzer¹⁴¹ teorinės įžvalgos.

¹³³ Rezmer, W., „Women and Soldiers in the War of Polish-Lithuanian Intelligence of 1920 to 1939“, in: *RES HUMANITARIAE*, t. XXVIII, 2020, p. 242–269.

¹³⁴ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 245.

¹³⁵ Laurinavičius, Č., *Politika ir diplomatija*, p. 249–250.

¹³⁶ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 133.

¹³⁷ Vitkūnas, M., „Kernavė – kovų už lietuvybę ir Vilnių forpostas (1920–1939)“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2015, t. 21, p. 70–82.

¹³⁸ Harvey, E., „Pilgrimages to the ‘bleeding border’: gender and rituals of nationalist protest in Germany, 1919–39“, in: *Women’s History Review*, 2000, vol. 9, Issue 2, p. 201–229.

¹³⁹ Bell, C., *Ritual: Perspectives and Dimensions*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1997.

¹⁴⁰ Jasper, J. M., *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*, The University of Chicago Press, 1997.

¹⁴¹ Kertzer, D., *Ritual, Politics, and Power*, New Haven: Yale University Press, 1988.

Nagrinėjant žuvusiųjų pagerbimo praktikas kaip labai svarbų ir nuolatinį renginių pasienio gyvenvietėse komponentą remtasi istoriko D. Staliūno tyrimu, kuriame analizuotos žuvusių karių kulto tarpukario Lietuvoje ypatybės nacionalizmo ir gyventojų nacionalizavimo kontekste.¹⁴² Kontekstiškai svarbių įžvalgų teikė ir šio istoriko sudarytas skirtingų tautinių grupių erdvinių sampratų formavimosi procesus ir erdvines praktikas XIX a. (iki Pirmojo pasaulinio karo) nagrinėjančių straipsnių rinkinys.¹⁴³ Kontekstiniam viešosios erdvės nacionalizavimo (šios užpildymo dominuojančios tautos nacionalizmo idealus atliepiančiais paminklais, statiniais, žymėmis, renginiais) praktikų pažinimui buvo svarbi D. Mačiulio, A. Nikžentaitis ir V. Safronovo parengta šių procesų daugiataučiuose Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus miestuose analizė¹⁴⁴ bei A. Wendland tyrimas¹⁴⁵ apie tikslingą tautiškai heterogeniško tarpukario Lvovo viešosios erdvės užpildymą lenkiškumo žymėmis ir ideologiniais akcentais siekiant formuoti lenkų – miesto gynėjų – kultą ir Lvovo kaip lenkiškumo forpostą įvaizdį.

Apskritai siekiant pažinti valstybių ir jų visuomenių funkcionavimo mechanizmus bei būdingas problemas tautiškai nevienalyčiuose pasienio regionuose buvo naudingi kitų regiono valstybių politikas savuose problemiškuose pasieniuose tarpukariu nagrinėję darbai. K. Alenius tyrimas¹⁴⁶ atskleidžia relevantiškus tarpukario Estijos iššūkius pasienyje su grėsminga rytine kaimyne – Sovietų Rusija. Ten taip pat nepalaikyti normalūs pasienio ryšiai, Estija susidūrė su sunkumais, siekdama įgyti pasienyje susitelkusios rusų tautinės mažumos lojalumą bei stiprinti regione estų ir estiškumo pozicijas. Mūsų darbe (lyginant tam tikrus pasaulėvaizdžio ir praktikų panašumus) remiamasi K. Ciancia disertacija¹⁴⁷ apie tarpukario Lenkijos pastangas integruoti ir polonizuoti Voluinės vaivadiją bei jos populiaciją rytiniuose valstybės pakraščiuose. Valstybės kursą veikė regiono

¹⁴² Pasak istoriko: „Lietuvoje Smetonos režimui reikėjo ne tik užsitikrinti gyventojų politinį lojalumą, bet ir forsuoti jų nacionalizavimą. Tinkamiausias būdas įtvirtinti tam tikras vertybes – jas susieti su mirtimi.“ – Staliūnas, D., „Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje“, in: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 17. Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*, 2001, p. 125.

¹⁴³ (sud.) Staliūnas, D., *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Baltijos kopija, 2015.

¹⁴⁴ Mačiulis, D.; Nikžentaitis, A.; Safronovas, V., „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, in: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 105–129.

¹⁴⁵ Wendland, A. V., „Neighbors as Betrayers: Nationalization, Remembrance Policy, and the Urban Public Sphere in Lviv“, in: *Galicja: A Multicultural Land*, University of Toronto Press, 2005, p. 139–159.

¹⁴⁶ Alenius, K., „Estonian Border Region Policy Between the World Wars“, in: *On the Eastern Edge of The Baltic Sea II: Borders and Integration in the History of the Fenno-Baltic Region*, Tornio, 2009, p. 217–232.

¹⁴⁷ Ciancia, K. C., *Poland's Wild East: Imagined Landscapes and Everyday Life in the Volhynian Borderlands, 1918–1939*, A Dissertation, Stanford University, 2011.

socialinės-ūkinės problemos, kitataučių gausa, SSRS kaimynystės (grėsmės) faktorius. Autorė pasirinko paveiklį priegą daugiataučio regiono integravimo, „civilizavimo“, polonizavimo eigą nagrinėti ne narpliojant vien Varšuvos politiką tautinių mažumų atžvilgiu, o tiriant tautiškai orientuotų ir bendra „misija“ įtikėjusių Lenkijos valstybės reprezentantų periferijoje – pasieniečių, mokytojų, policininkų, tautinių agitatorių, kolonistų, biurokratų, skautų (ir t. t.) – veiklas savitai siekiant idėjinio tikslo realizavimo. Kitų valstybių ir jų visuomenių, pasienio regionuose susidūrusių su panašiais iššūkiais ir problemomis, pasaulėvaizdžio ypatybių, retorikos ir veiksmų pažinimas praturtina mūsų darbe narpliojamų problemų tyrimą.

Šaltinių apžvalga

Darbo autoriui įvertinus savo galimybes ir tyrimo spektrą, disertacija grįsta lietuviškų, Lietuvos institucijų šaltinių tyrimo pagrindu. Tiesioginė pažintis su vienlaike Lenkijos institucijų dokumentika bei lenkiška periodine spauda tyrimą veikiausiai praturtintų įvairiomis detalėmis ir alternatyvių vertinimų pažinimu, tačiau abejotina, kad tai padarytų ryškią įtaką darbe narpliojamų uždavinių, susitelkiančių ties Lietuvos institucijomis ir Lietuvos visuomene, sprendimui, išvadoms.

Pagrindinis tyrimo šaltinis – Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA) prieinami tarpukario Lietuvos institucijų veiklos dokumentai. Visų pirma, nagrinėjome ir rėmėmės Vidaus reikalų ministerijos (VRM) Policijos departamento (iki 1934 m. pabaigos veikusio Piliečių apsaugos departamento vardu) fondo (f. 394) dokumentika. Fonde gausu vertingų su demarkacine linija besiribojusių apskričių viršininkų raportų apie padėtį apskrityse, dokumentų apie konfliktus ir gyventojų problemas neutraliojoje zonoje, pasieniečių ir kitų pareigūnų pranešimų apie įvykius ir procesus pasienyje, įvykių tyrimo raportų, pasienio incidentų suvestinių ir aprašymų, reikšmingų statistinių duomenų, informacijos apie kontrabandos gabenimą ir jo specifiką, žinių apie pasienio gyventojų sudėtį ir turtą, pasienio interakcijos ypatybes, valstybės institucijų kursą atskleidžiančių procesinių dokumentų, nurodymų, direktyvų. Analogiškų reikšmingų dokumentų gausu ir skirtingų apskričių viršininkų¹⁴⁸, pasienio policijos barų fonduose. Labai svarbių pastabų apie pasienio kasdienybės elementus atrastina pasieniečių tarnybiniuose dienoraščiuose. Apie tam tikras Lietuvos tarnybų veiklas institucijų dokumentuose tikslingai nedaugžodžiauta (žiūrėti paskutinį darbo skyrių).

Tyrimui labai svarbūs su demarkacine linija besiribojusių apskričių karo komendantų – įtakingų, visuomeninio gyvenimo kontrolę vykdžiusių, arealo administratorių – veiklos dokumentai.¹⁴⁹ Gausos šių pareigūnų raportų,

¹⁴⁸ Daugiausia rėmėmės Alytaus (f. 399), Seinų (f. 407), Trakų (f. 409), Utenos (f. 1021) aps. viršininkų fondų dokumentais.

¹⁴⁹ Daugiausia rėmėmės Trakų (f. 500), Ukmergės (f. 504) ir Alytaus (f. 745) aps. komendantūrų fondų dokumentais.

nurodymų, užklausų, sąveikos su kariniais ir saugumo organais, įvairių asmenų baudimo dokumentų analizė atskleidžia šių pareigūnų susirūpinimo taškus, parodo, kas juos labiausiai neramino pasienio erdvėje, kryptingą jų požiūrį į lenkų veiksnį, lenkų kultūrinę veiklą pasienyje, pastangas ir metodus negeistinus reiškinius slopinti.

Analizuodami nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo reiškinį, išsamiai ištyrėme septyniasdešimt komendantūrų fonduose prieinamų bylų (individualių atvejų) dėl neleistino demarkacinės linijos perėjimo – šių dokumentų (įvykių tyrimo protokolų, sulaikytųjų ir liudininkų kvotų, komendantų nuosprendžių ir t. t.) analizė atskleidžia šią veiklą motyvavusių veiksnių spektrą, demarkacinės linijos atsiradimo ir būties paveiką vietinių atžvilgiu, pasienio gyventojų problemas ir išskirtines jų veiklas, prasižengusiųjų baudimo ypatybes.

Istoriografijos apžvalgoje jau pristatyta Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo iniciuoto ir 1933–1934 m. su demarkacine linija besiribojusių apskričių komendantų įgyvendinto pasienio lituanizavimo iššūkių tyrimo duomenis sutelkusių unikalių bylų¹⁵⁰ svarba (ypač turtinga ir aktuali Trakų aps. komendanto veiklos medžiaga, grindžianti atskirą šios disertacijos tyrimo pjūvį). Šių dokumentų analizė atskleidžia kryptingus vietos administratorių, lietuvių inteligentijos atstovų (valdininkų, mokyklų inspektorių, mokytojų, dvasininkų ir t. t.) pasaulėvaizdžio elementus, siekiamybes, tikslingos veiklos kryptis. Pažymėtina ir 1927 m. apskričių viršininkų bei pasienio policijos vadų realizuoto tyrimo¹⁵¹ apie situaciją (ir vietinių bei pasieniečių santykius) visose pasienio atkarpose reikšmė – dokumentai atskleidžia įvairių veiksnių sąlygotus demarkacinės linijos apsaugos iššūkius skirtinguose jos ruožuose. Labai reikšmingi konfidencialūs Lietuvos pareigūnų atlikti – išsamūs – tam tikrų pasienio incidentų tyrimai, atskleidžiantys viešumos nepasiekusias (su Lietuvoje konstruotais propagandiniais naratyvais kontrastuojančias) šių aplinkybes.

Tam tikras Lietuvos vyriausybės nuostatas ir sprendimus „pafrontės“ klausimais leidžia pažinti Ministrų kabineto fondo (f. 923) dokumentai. Švietimo politikos prioritetų, švietimo įstaigų problemų pasienyje tyrimui svarbūs Švietimo ministerijos (f. 391), skirtingų apskričių mokyklų inspektorių, įvairių mokyklų fondų dokumentai. Taip pat tyrėme aktuales Vidaus reikalų ministerijos (f. 377), VRM Valstybės saugumo departamento (f. 378), Krašto apsaugos ministerijos (f. 384) fondų, Lietuvos muitinių sistemos, visuomeninių organizacijų veiklos dokumentus.

Labai svarbūs Užsienio reikalų ministerijos (URM) fondo (f. 383) dokumentai, kurių analizė atskleidžia kertinę šios institucijos rolę kuruojant Vidaus reikalų ministerijos struktūras klausimais, susijusiais su demarkacine linija. Fonde gausu dokumentų, parodančių Lietuvos struktūrų veikimo ir bendradarbiavimo specifiką pasienio incidentų, linija padalytų ūkių

¹⁵⁰ Tyrimo medžiaga prieinama šiose bylose – LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65; f. 500, ap. 1, b. 406; f. 745, ap. 4, b. 110.

¹⁵¹ Tyrimo medžiaga sutelkta šioje byloje – LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197.

eksploatacijos klausimais, sutelkti svarbūs raportai, nurodymai ir direktyvos, užklausų Tautų Sąjungai dėl padėties pasienyje rengimo medžiaga, Lietuvos piliečių patirtų nuostolių tyrimai. Taip pat – Lietuvos ir Lenkijos diplomatinių kontaktų dokumentai, tam tikrų Lenkijos institucijų pareiškimai ir užklausos, raportai apie Lietuvos ir Lenkijos pasieniečių bei regioninės valdžios pareigūnų pasimatymus pasienyje, nurodymai, kaip šiuos vesti. Dokumentai leidžia pažinti Lietuvos valstybės rūpesčius, interesus, prioritetus konfliktiškame pasienyje. Gausa dokumentų, menančių linijos perėjimo galimybes (kartu parodančių to siekusių motyvus), prieinama VRM Administracijos departamento fonde (f. 1367).

Policinių-karinių-administracinių struktūrų dokumentai pasižymi savitu angažuoju pasaulėvaizdžiu, įvykiai ir procesai pateikiami iš specifinio žiūros taško, tai neužmirština šiuos tiriant ir šiais remiantis. Paprastų pasienio gyventojų problemas, jausenas, skaudulius mena daug skirtinguose fonuose prieinamų jų prašymų, pareiškimų, skundų. Žinoma, šiuos dokumentus irgi būtina vertinti kritiškai – skunduose neretai linkstama piršti savo teisumą ir dorumą įvairių situacijų, konfliktų kontekste, padidinti patirtos žalos mastą ir t. t. Tirtuose dokumentuose išreikštų vertinimų kvestionavimas, paskata apsvarstyti jų sudarymo aplinkybes ir motyvus – svarbūs tyrimo elementai. Šaltinių kritikos intarpai bus atsikartojanti viso tyrimo eigos dalis.

Vertingas tyrimo šaltinis – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyriuje prieinami Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto veiklos dokumentai (f. 254). Nagrinėjome gausią šios įstaigos korespondenciją su Lietuvos tarnybomis, įgalinant dalies susipriešinusių Lietuvos ir Lenkijos valstybių gyventojų išvykas tarp šių šalių, rūpinantis opių reikalų gretimoje valstybėje turėjusių asmenų problemomis, taip pat – komitetą pasiekusius paprastų žmonių prašymus, atskleidžiančius suvaržyto tarpvalstybinio susisiekimą paveiką, šių žmonių lūkesčius. Tirti dokumentai padeda plačiau pažinti konflikto atskirtų visuomenių iššūkius.

Kaišiadorių vyskupijos Kurijos archyve susipažinome su katalikų dvasininko N. Švogžlio parengtos Kaišiadorių vyskupijos ir jos parapijų istorijos rankraščiu – aktyvaus mums aktualių procesų dalyvio ir amžininko (kartu iškalbingo ir ekspresyvaus rašytojo) įžvalgos svarbios.

Labai svarbus tyrimo šaltinis – tarpukario Lietuvos periodinė spauda. 1918–1940 m. leistame oficialiame Lietuvos vyriausybės periodiniame leidinyje „Vyriausybės žinios“ skelbti valstybės įstatymai ir jų pakeitimai, tarpvalstybinės sutartys, įvairios instrukcijos, taisyklės, įsakymai, reguliavę procesus bei padėtį pasienyje. Vertingas šaltinis – Lietuvos policijos žurnalas „Policija“ (1924–1940 m.), kuriame atrastina daug informacijos apie pasienio policijos organizaciją ir veiklą, kontrabandos gabenimą ir kovą su šiuo, gyvenimą pasienyje reguliavusius įsakymus, aktualių statistinių duomenų. Leidinyje yra straipsnių, aiškinusių linija padalytų ūkių eksploataavimo tvarką, bei apskritai nemažai publikacijų apie padėtį pasienyje. Žurnale gausu informacijos ir apie daugelį pasienio incidentų, tačiau šių aprašymus svarbu vertinti kritiškai (autorių šališkumas aiškus).

Rengdami šį darbą, išsamiai tyrėme Lietuvos šaulių sąjungos, Lietuvos kariuomenės, Vilniui vaduoti sąjungos ir Lietuvos skautų judėjimo žurnalus – (atitinkamai) „Trimitas“ (1920–1940 m.), „Karys“ (1920–1940 m.), „Mūsų Vilnius“ (1928–1938 m.) ir „Skautų Aidas“ (1923–1940 m.). Šiuose pateikiama svarbios informacijos apie lietuviškųjų organizacijų veiklas, raidą ir plėtrą, jų ideologiją, idealus ir siekius, paskelbta labai daug publikacijų apie padėtį, procesus ir įvykius Lietuvos pasienyje su Lenkija, šio arealo ir jo gyventojų problemas (straipsniai indikuoja charakteringus tautiškai angažuotos visuomenės atstovų susirūpinimo taškus), įvairius Lietuvos ir Lenkijos konflikto aspektus (iš gyvuoti Vilniaus „vadavimo“ idėja Lietuvos visuomenę skatinusių apžvalgininkų perspektyvos), paskelbti reikšmingi įvairių pasienyje vykusių renginių, akcijų, specifinių praktikų aprašymai, publikuotos tyrimui aktualios politikų, visuomenininkų kalbos ir t. t.

Žinoma, šie leidiniai pasižymi šališkumu ir tendencingumu. Tam tikri dalykai neretai „pagražinami“, procesai ir įvykiai interpretuojami savita ideologizuota linkme, apie tam tikrus dalykus sąmoningai nerašoma. Neužmirština, kad už straipsnių ar net trumpų pranešimų dažniausiai slypi tam tikras kryptingas jų autorių motyvas. Kritiškumas ir abejonė – imperatyvūs tarpukario Lietuvos periodinės spaudos publikacijų analizės palydovai. Vis dėlto pabrėžtas spaudos šališkumas ir tendencingumas remiasi nuoseklia logika, ji yra pažini – pirmajame antrosios darbo dalies skyriuje rekonstruojame specifinę schemą, kuri būdinga laikmečio lietuvių periodinės spaudos publikacijoms šio pasienio tematika. Pridurtina, kad pristatyti leidiniai yra labai turtingas šaltinis nagrinėjant Lietuvos organizacijų ir apskritai lietuviškojo nacionalizmo aktyvistų pasaulėvaizdį, lūkesčius ir siekiamybes, veiklos kryptis. Tam tikrų iššūkių, konfliktų, veiklos spragų, nesėkmių atžvilgiu patikimesni nevieši dokumentai. Teigiame, kad kritine periodinės spaudos analize, šią jungiant su istoriografijos ir archyve pažintų dokumentų analize, grįstas tyrimas gali būti vaisingas.

Svarbios informacijos apie pasienio gyvenviečių raidą, vietos savivaldybių veiklą ir rūpesčius, ūkines, ekonomines (ir kitas) skirtingų arealo valsčių ir gyvenviečių problemas teikia Lietuvos savivaldybininkų žurnalas „Savivaldybė“ (1923–1940 m.).

Tirdami pranešimus apie Lietuvos ir Lenkijos piliečių keliones tarp valstybių, abipusio pasienio ūkininkų judėjimo aspektus, procesus, įvykius ir renginius pasienyje, nagrinėjome ir Lenkijoje Vilniaus lietuvių leistą periodinę spaudą – leidinius „Vilniaus rytojus“ (1928–1937 m.) ir „Aidas“ (1938–1939 m.).

Nuodugnai peržvelgėme visus (svetainėje epaveldas.lt prieinamus) šioje apžvalgoje pristatytų periodinių leidinių numerius. Apskritai nagrinėjome ir daugiau aktualių tiriamuoju laikotarpiu pasirodžiusių pranešimų bei publikacijų įvairioje Lietuvos ir užsienio spaudoje.

Labai vertingas publikuotas šaltinis – leidiniai¹⁵², kuriuose paskelbti visuotinio 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenys: išsamiai nagrinėjome šiuose pateiktą informaciją apie valsčių plotą, tautinę sudėtį, raštingumą, gyvenvietes ir jų tipus (ir t. t.). Argumentus dėl šio surašymo duomenų patikimumo gyventojų tautybės atžvilgiu pristatysime pirmajame darbo skyriuje. Taip pat nagrinėjome 1926 m. Centrinio lenkų rinkimų komiteto – Lietuvos lenkų rinkimų organizacijos – paskelbtą leidinį¹⁵³, pateikusių savitus Lietuvos gyventojų tautinės sudėties duomenis. Nors šie duomenys ir pati jų sukonstravimo logika susilaukė labai daug kritikos (šią apžvelgsime tyrimo eigoje), žvilgsnis į šią perspektyvą aktualus. Nagrinėjant tam tikras ūkines pasienio valsčių ypatybes, svarbūs 1930 m. Lietuvos žemės ūkio surašymo duomenys.¹⁵⁴

Reikšmingi ir kai kurie svarbius dokumentus sutelkę leidiniai. Tarpukariu publikuotuose Lietuvos sutarčių su užsienio valstybėmis rinkiniuose¹⁵⁵ paskelbta ne tik 1928 m. Lietuvos ir Lenkijos sudaryta sutartis, reglamentavusi administracinę liniją perkirstų ūkių eksploatavimo tvarką, bet ir kontekstiniam pažinimui, palyginimui svarbios Latvijos ir Vokietijos pasienių gyventojams susisiekimo lengvatas įgalinusios sutartys. Paminėtinas leidinys¹⁵⁶, kuriame paskelbti Lietuvos ir Lenkijos santykių eigos XX a. atžvilgiu aktualūs dokumentai, svarbus šių valstybių diplomatinių santykių užmezgimo ir raidos 1938–1940 m. specifiką atskleidžiantis dokumentų rinkinys¹⁵⁷, kuriame publikuoti dokumentai leidžia pažinti tarpvalstybinių ryšių ir jų plėtros pobūdį, abiejų šalių atstovų pozicijas ir siekius, pasienio incidentų aplinkybes (vertingi ir rinkinio sudarytojų įvadas bei analitinės pastabos).

Įvairių Lietuvos politinių grupių veikėjų susirūpinimo taškų ir vertinimų padėties pasienyje atžvilgiu pažinimui reikšmingos įstatymų priėmimo eiga ir diskusijos parlamente nušviečiančios Lietuvos Seimų stenogramos.¹⁵⁸ Svarbios informacijos apie pasienio erdvėje veikusių potvarkių, įvairių tarnybų veiklos gaires, susisiekimo režimo niuansus teikė kai kurių valstybės

¹⁵² *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1923; *Lietuvos apgyventos vietos: Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925.

¹⁵³ *Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do Sejmów*, Kaunas, 1926.

¹⁵⁴ *Visuotinis Lietuvos Žemės Ūkio Surašymas*, t. 1 ir t. 2, Kaunas, 1932.

¹⁵⁵ *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis, t. 1 – 1919–1929*, Kaunas, 1930; *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis, t. 2 – 1930–1939*, Kaunas, 1939.

¹⁵⁶ *Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994: dokumentų rinkinys*, Vilnius: Valstybės žinios, 1998.

¹⁵⁷ (sud.) Kasparavičius, A.; Libera, P., *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.: dokumentų rinkinys*, Vilnius: LII leidykla, 2013.

¹⁵⁸ Teštiniai leidiniai „Steigiamojo seimo darbai“ ir „Seimo stenogramos“.

institucijų aplinkraščius, nurodymus skelbė leidiniai.¹⁵⁹ Aktualūs ir atskiruose leidiniuose paskelbti Lietuvos visuomeninių organizacijų veiklos reglamentai.¹⁶⁰

Kontekstiniam problemiško pasienio regiono administravimo iššūkių pažinimui buvo aktualus Lenkijos institucijų dokumentus sutelkęs leidinys,¹⁶¹ kuriame paskelbti įvairių tarpukario metų Vilniaus vaivadijos vaivadų ir apskričių seniūnų susirinkimų protokolai. Leidinyje pateikti dokumentai indikuoja analogiškus tyrimo erdvei gretimo regiono administratorių rūpesčius – charakteringas ūkines, socialines, susisiekimo infrastruktūros problemas, tautiškai nevienalytės visuomenės integravimo iššūkius, susirūpinimą dėl lietuvių (bei baltarusių) kultūrinės veiklos, šios sekimą ir slopinimą, nerimą dėl lietuvių kunigų (lietuvių kalbos vartojimas katalikų bažnyčiose iššaukė vietos pareigūnų susierzinimą) ir mokytojų įtakos.

Tyrimui talkino ir memuarinio pobūdžio šaltiniai. Nagrinėjant šiuos neužmirštinas laiko distancijos tarp atsiminimų užrašymo ir juose atpasakojamų įvykių faktorius. Be tam tikrų svarbių Lietuvos politinių, kultūrinių figūrų atsiminimų, darbe panaudoti ir pasienyje su Lenkija dirbusių ir anuometinę padėtį tiesiogiai pažinusių pareigūnų atsiminimai. Tarp šių paminėtini pasienio policininko P. Dirčio atsiminimų fragmentai¹⁶² bei ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje administracinės linijos areale veikusio Lietuvos žvalgybininko, Vievio žvalgybos punkto vedėjo B. Aušroto atsiminimai.¹⁶³ Šie šaltiniai tyrimui teikė vertingų žinių, detalių, įžvalgų.

¹⁵⁹ *Vidaus reikalų ministerijos pasienio policijos instrukcijos*, Kaunas, 1924; *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščių rinkinys*, Kaunas, 1931; *Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento aplinkraščiai*, Kaunas, 1938.

¹⁶⁰ *Šaulių Sąjungos Įstatymas ir Statutas*, Kaunas, 1936; *Lietuvos skautų sąjungos įstatymas ir statutas*, Kaunas: Skautų Aidas, 1936.

¹⁶¹ (sud.) Śleszyński, W.; Szarejko, M., *Protokoły i raporty zebrań wojewodów i starostów – województwo wileńskie*, Kraków: Avalon, 2016.

¹⁶² (red.) Bagdonas, A., *Lietuvos policija įstatymų ir tvarkos tarnyboje*, Chicago, 1974, p. 139–144.

¹⁶³ Aušrotas, B., *Sunkių sprendimų metai*, Vilnius, 1990.

1. „PAFRONTĖ“ IR JOS SAVYBĖS

1.1 Administracinės, geografinės ir demografinės pasienio ties demarkacinė linija charakteristikos

Apytikriai pirmus dvejus metus po Pirmojo pasaulinio karo mūšius nutraukusių Kompieno paliaubų (iki 1920 m. pab.) Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio ribos nuolat kito – besiformuojančios šalys konfliktavo, kovėsi dėl teritorijų. Abi valstybės tiesiog negebėjo susitarti ir atsisakyti pretenzijų į Vilnių, kurį abi laikė savu. 1919–1920 m. Vilniaus „šeimininkai“ kelis syk keitėsi. Lietuvos ir Lenkijos kovas, persipynusias su kovomis prieš bolševikus, mėgino malšinti vakarų sąjungininkai (Antantės valstybės), tarp Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių brėžtos demarkacinės linijos¹⁶⁴ karinių veiksmų nesustabdė. 1920 m. spalio 9 d. maištą inscenizavusio Lenkijos generolo L. Żeligowski kariuomenė užėmė Vilnių – šį miestą lenkai kontroliavo ateinančius devyniolika metų. Kautynės tarp lietuvių ir lenkų kariuomenių nutrauktos Tautų Sąjungos iniciatyva 1920 m. lapkričio 29 d. Kaune Lietuvos ir Lenkijos vyriausybių atstovams pasirašius paliaubų protokolą.¹⁶⁵ Šio pagrindu tarp Lietuvos ir Lenkijos (bei Lenkijai pavaldžios marionetinės Vidurio Lietuvos valstybės¹⁶⁶, 1922 m. įjungtos į Lenkiją) buvo suformuota kelių-keliolikos kilometrų skersmens neutralioji zona (pasak V. Lesčiaus, faktiškai tuo pačiu metu egzistavo bent trys neutraliosios zonos (istorikas detalai aprašė jų ribas¹⁶⁷), tęsdami lietuvių istoriografijoje (ir net šaltiniuose) nusistovėjusią tradiciją, aptardami šias vartosime vienaskaitą) – apytikriai du su puse metų egzistavęs arealas, pasižymėjęs efektyvios kontrolės vakuumu ir prievarta. Zonoje (oficialiai) negalėjo veikti reguliariosios kariuomenės daliniai, bet nestigo paramilitarinių struktūrų bei

¹⁶⁴ Pailią ankstyvųjų demarkacinių linijų problematiką „išpainiojo“ Č. Laurinavičius – Laurinavičius, Č., „Dėl Lietuvos ir Lenkijos konflikto 1919–1920 metais“, in: *Politika ir diplomacija*, p. 80–111.

¹⁶⁵ *Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994*, p. 47–49.

¹⁶⁶ Nesėkmingas Lenkijos pastangas sudaryti Vidurio Lietuvos valstybingumo vaizdinį (pastaroji taip ir neįgijo tarptautinio pripažinimo) aptarė P. Miškinis (Miškinis, P., *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarptautiniai teisiniai aspektai (1919–1939)*, p. 60–62). A. Kankevičius Vidurio Lietuvą apibūdino buferiniu valstybiniu dariniu (Kankevičius, A., „Žemės ūkio padėtis Rytų Lietuvoje vadinamosios „Vidurio Lietuvos“ laikotarpiu ir žemės reformos darbų pradžia“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 1997, t. 5, p. 138). Pažymėtina ir Č. Laurinavičiaus perspektyva: „[...] tai, kad Lietuva nepripažino Vidurio Lietuvos ir stengėsi ignoruoti jos egzistavimą, nereiškė, kad Vidurio Lietuva apskritai neegzistavo. Ji egzistavo ir Lietuvai teko su šiuo faktu skaitytis [...]“ (Laurinavičius, Č., „Kodėl abejota, bijota ir atsiribota? Lietuvos vyriausybės požiūris į Vidurio Lietuvos problemą“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 253).

¹⁶⁷ Lesčius, V., „Lenkų provokacijos neutraliojoje zonoje 1921–1923 metais“, p. 157.

plėšikų, vietos gyventojams nereikėjo mokėti mokesčių¹⁶⁸, bet jie nuolat kentėjo nuo reketo, plėšimų ir smurto. Kiek žmonių gyveno neutraliojoje zonoje tarp Lietuvos ir Lenkijos? V. Lesčius nekvestionuodamas citavo laikmečio spaudoje pateiktą 300 tūkst. gyventojų skaičių.¹⁶⁹ Numanu, kad šis skaičius gerokai išpūstas. Kita vertus, galutinai neįtikina ir T. Balkelio tyrime pateiktas 30 tūkst. gyventojų skaičius¹⁷⁰ – šis mums atrodo per žemas¹⁷¹. Tikslaus atsakymo neturime. Zona egzistavo apytikriai du su puse metų. 1923 m. vasario 3 d. Tautų Sąjungos Taryba zonos ribose nustatė naują demarkacinę liniją¹⁷² (zoną pareikalavo likviduoti, jos dalys baigtos užiminėti gegužę), šios pagrindu 1923 m. kovo 15 d. Ambasadorių konferencija nustatė Lietuvos ir Lenkijos sieną (apskritai priimdama sprendimą dėl Lenkijos rytinių sienų).¹⁷³ Nuo tada Lenkija sienos su Lietuva klausimą laikė išspręstu, Lietuva – priešingai. Lietuvos politinis elitas nepailsdamas deklaravo valstybės pretenzijas į Vilnių, Lietuva atsisakė palaikyti santykius su vis labiau mitologizuojamą deklaratyviąją lietuvių tautos ir valstybės sostinę „užgrobusia“ priešininke. 1923 m. galutinai įsitvirtinusi demarkacinė linija, kurios ilgis siekė tarp 521¹⁷⁴ ir 529,5¹⁷⁵ km ir kurią Lietuva (iki 1938 m.) skelbė uždaryta, iš esmės¹⁷⁶ nebekito iki Antrojo pasaulinio karo.

Lietuvai demarkacinės linijos su Lenkija nepripažįstant siena, valstybės arealą ties šia linija tarpukario Lietuvoje taip pat kryptingai vengta vadinti pasienio terminu – visgi retų išimčių pasitaikydavo, tiek spaudoje, tiek įvairių valstybės institucijų tarpusavio korespondencijoje ir kituose dokumentuose (šiam darbe apibūdindami šį arealą *pasienio* termino nevengsime). Tam pasitelkti plačiai išplitę alternatyvūs terminai – „pademarklinijys“ (visuotinai vartotas ir po demarkacinės linijos pervadinimo į administracinę liniją 1928 m.), „palinijys“ ir „pafrontė“.

¹⁶⁸ „Nepakenčiama padėtis“, in: *Karys*, 1922-04-13, nr. 15, p. 185.

¹⁶⁹ Lesčius, V., „Lenkų provokacijos neutraliojoje zonoje 1921–1923 metais“, p. 170.

¹⁷⁰ Balkelis, T., „The Logic of Violence in the Polish-Lithuanian Conflict, 1920–1923“, p. 2.

¹⁷¹ Abejones skatina žvilgsnis į 1923 m. rugsėjį įgyvendintame Lietuvos gyventojų surašyme fiksuotą valsčių, besiribojusių su demarkacine linija, gyventojų skaičių – nors bendras šio pasienio valsčių plotas buvo labai artimas T. Balkelio nurodytam apytikriam neutraliosios zonos plotui (4000 kvadratinų kilometrų), šiuose fiksuota daugiau nei keturiskart daugiau gyventojų nei istoriko nurodytas zonos gyventojų skaičius (pasienio valsčių gyventojų statistiką išsamiai nagrinėsime vėliau). Žinoma, tai kiek skirtingi arealai labai skirtingomis aplinkybėmis, visgi abejonė išlieka.

¹⁷² Vilkelis, G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, p. 109; Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 164.

¹⁷³ Ten pat, p. 166.

¹⁷⁴ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 235.

¹⁷⁵ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 140.

¹⁷⁶ Tiek trečiajame, tiek ketvirtajame dešimtmetyje pasitaikydavo įvairių (smulkių) teritorijų užėmimo incidentų – šį reiškinį apžvelgsime kitame skyriuje.

Būtent „pafrontės“ terminas (vartotas tiek visuomenėje, tiek oficialiuose dokumentuose, Seimo diskusijose ir t. t.) iš pastarųjų išsiskyrė stipriu politiniu-ideologiniu krūviu, jis buvo itin populiarus. Nors dažniausiai „pafrontės“ terminu apibrėžtas arealas ties visa demarkacine linija (nuo sąlyčio su Vokietijos siena Lietuvos pietvakariuose iki Latvijos sienos šiaurės rytinėje šalies dalyje)¹⁷⁷, retsykais šiuo terminu vadinta tik rytinė arealo atkarpa (be Suvalkijos), teritorijos, 1920–1922 m. buvusios greta marionetinės „Vidurio Lietuvos“, su šiuo ruožu iš esmės sutapusi Kaišiadorių vyskupijos atkarpa. Apibūdinti pastarajam ruožui kartais vartotas terminas „Vilniaus pafrontė“¹⁷⁸, bet neatmestina, kad vartojant ir šį terminą kartais apibūdintas pasienis ties visa demarkacine linija. Pažymėtina, kad po diplomatinių santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos užmezgimo 1938 m. „pafrontės“ termino vartoseną bent spaudoje pastebimai sumažėjo (Lenkija spaudė Lietuvą dėl antilenkiškos, Vilniaus vadavimo retorikos apraiškų, ši nuolaidžiavo, spauda susilaukė nurodymų švelninti retoriką), visgi išimčių pasitaikydavo.

Pradedant nagrinėti pasienio ties demarkacine linija arealą iškyla pastarojo skersmens apibrėžties problema – svarbu pabrėžti, kad tarpukario Lietuvoje nebuvo griežtos unifikuotos „pademarklinijo“ ar „pafrontės“ sampratos. Šioms kategorijoms tiesiog priskirtos vietovės arti demarkacinės linijos. Palei demarkacinę liniją buvo nustatytos įvairios sugriežtintos kontrolės zonos, tačiau šių plotis metams bėgant labai įvairavo (plačiau šią problematiką nagrinėsime vėliau), dėl šio permainingumo šių zonų ribos nelaikytinos objektyviomis pasienio regiono ribomis. Šio darbo autoriaus nuomone, tiksliausia pasienį ties demarkacine linija apibrėžti „įrėminant“ šį pasienio valsčiais. Teigtina, kad būtent tokia apibrėžtis turbūt geriausiai atitiktų ir tuometinį „pademarklinijo“ suvokimo spektrą, mat gyvenvietės už su demarkacine linija besiribojusių valsčių ribų retai apibūdintos kaip priklausančios „pafrontei“ ar „pademarklinijui“ (visgi išimčių būta, pavyzdžiui, kartais „pafrontei“ – manytina, dėl panašios savo tautinės specifikos – priskirtos Aukštadvario apylinkės (Aukštadvario valsčius buvo arti, bet tiesiogiai nesiribojo su demarkacine linija), rečiau ir tam tikros kitos vietovės). Kartais būtent pasienio valsčiais ir apibrėžtos su demarkacinės linijos artumu susijusių sugriežtintų kontrolės zonų ribos.¹⁷⁹ Pažymėtina, kad pasienio apibrėžtis pasitelkiant administracinius vienetus

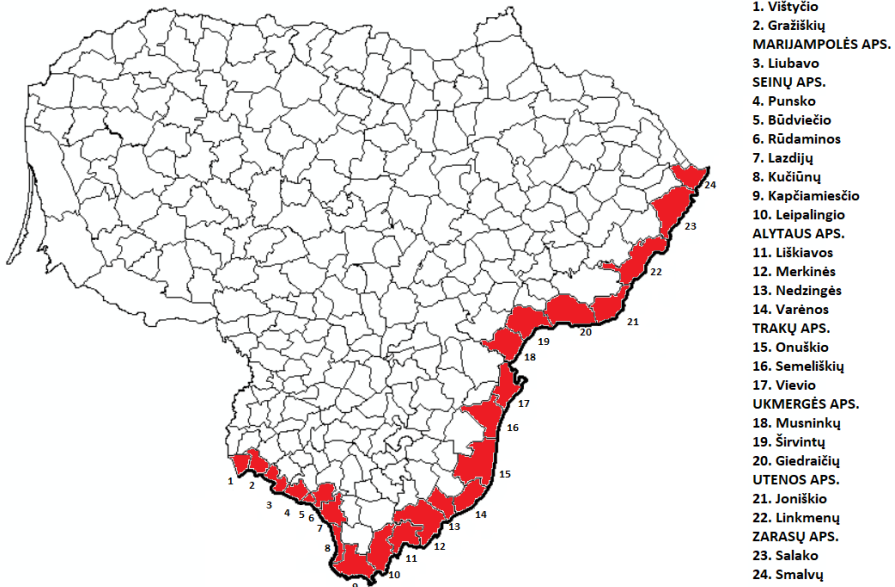
¹⁷⁷ Pavyzdys – Janutis, E. K., „Dešimtieji (I Gedimino pilį kopiant)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 11–12, p. 429–430.

¹⁷⁸ „Kaišiadorių vyskupija tęsiasi visu Vilniaus pakraščiu. [...] Kaišiadorių vyskupija yra nuolatinė Vilniaus Pafrontė.“ – „Vilniaus pafrontė“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 20, p. 312.

¹⁷⁹ Trakų aps. komendanto raštas Vietinės kariuomenės brigados vadui, 1921-06-07, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 28, l. 437; „Laikinojo prekybos suvaržymo Lietuvos pasieniuose įstatymas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1922-05-03, nr. 87, p. 4; *Steigiamojo seimo darbai*, 1922, 34 šas., p. 30.

pasienio regionų studijose įprasta praktika.¹⁸⁰ Žinoma, tokia apibrėžtis irgi sąlyginė – valsčių tinklas ir ribos šiek tiek kito, jų skersmuo buvo labai įvairus, įvairavęs nuo vos kelių iki keliolikos kilometrų (kartais tam tikra vietovė plačios apimties pasienio valsčiuje buvo labiau nutolusi nuo linijos nei gyvenvietė valsčiuje, kuris nesiribojo su linija, bet ribojosi su siauru pasienio valsčiumi), tačiau būtent tokius rėmus laikysime pagrįščiausiais. Vis dėlto, apsibrėždami Lietuvos pasienio su Lenkija erdvę tarpukariu su demarkacine linija besiribojusiais valsčiais, darome vieną išimtį – regionui priskirsime ir Zarasų miestą, kuris sudarė atskirą administracinę-teritorinę vienetą (nuo 1919 m. veikė kaip miestas valsčiaus teisėmis), tiesiogiai nesiribojusį su demarkacine linija. Tai pagrįstina gyvenvietės artumu su šia linija, faktų, kad miestas supo su pastarąja besiribojęs Smalvų valsčius, didele tikimybe, kad šis miestas būtų priklausęs su linija besiribojusiam valsčiui, jei nebūtų suformavęs miesto savivaldybės, ir, žinoma, anuometinėmis nuomonėmis, kurios Zarasus traktavo to paties demarkacinės linijos arealo dalimi – „Zarasai, kampinis miestas, kuris (*sic*) dar galima priskirti prie pademarkclinijo [...]“¹⁸¹.

VALSČIAI TIES DEMARKACINE/ADMINISTRACINE LINIJA III DEŠ.

Žemėlapių kontūrai paimti iš www.geoportal.lt pasiekiamo erdviųjų duomenų rinkinio – *Atviri duomenys – tarpukario Lietuvos administracinio suskirstymo duomenys* (rinkinys parengtas pagal 1929 m. lenkų žemėlapi „*Mapa rozszedlenia ludności Polskiej*“). **Autorius:** VJ „GIS-Centras“

¹⁸⁰ Martínez, O. J., *Border People*, p. 41.

¹⁸¹ Dzūkas Varėnis, „Kelias atgal“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 24–25, p. 508.

Tarpukario Lietuvos administracinė-teritorinė struktūra susidėjo iš apskričių (šioms vadovavo įtakingi, savivaldybių veiklą prižiūrėję, policinį aparatą kontroliavę, apskričių viršininkai, taip pat veikė apskričių savivaldybės), į kurias įėjo smulkesni administraciniai vienetai – valsčiai (valsčiuose veikė valsčių savivaldybės). Ties valsčių ribomis buvusios gyvenvietės (jų gyventojams išreiškus norą) kartais galėjo „migruoti“ tarp valsčių, apskričių tarpusavio „parubežyje“ buvę valsčiai – tarp apskričių, nuostolingai veikusioms valsčių savivaldybėms grėsė valsčiaus likvidacija (tokiais atvejais likviduoto valsčiaus teritorijos atitekdavo kaimyniniams valsčiams). Tris tūkstančius gyventojų turėję miestai taip pat galėjo įsteigti atskirą savivaldybę – tai padariusieji operuodavo kaip miestai valsčiaus teisėmis. Daugiau nei 10 tūkst. gyventojų turintiems miestams sudaryta galimybė funkcionuoti savarankiškai nuo apskričių savivaldybių – iškart pabrėžtina, kad didmiesčių „pafrontėje“ toli gražu nebuvo.

Tarpukario Lietuvoje (be Klaipėdos krašto) nusistovėjo dvidešimties apskričių tinklas. Su demarkacine linija ribojosi aštuonių Lietuvos apskričių teritorija – tai (iš pietvakarių į rytus ir šiauryn) Vilkaviškio, Marijampolės, Seinų, Alytaus, Trakų, Ukmergės, Utenos ir Zarasų apskritys. Vienintelės iš jų – Seinų apskrities (kuri siauru ruožu buvo išsidėsčiusi palei demarkacinę liniją šalies pietuose) – didžioji dalis iš esmės buvo pasienyje: 1923 m. duomenimis tiesiogiai su linija besiriboję valsčiai sudarė ~ 78,7 % Seinų apskrities teritorijos. Kitose išvardintose apskrityse pasienio valsčiai sudarė kelis, keliolika, keliasdešimt, bet niekur nepasiekė 40 % visos apskrities teritorijos.¹⁸² Remiantis darbe pateikiamu žemėlapiu ir apskritai atliktu tyrimu, bent nuo 1923 m. (iki tam tikrų permainų ketvirtajame dešimtmetyje, kurias dar aptarsime) su demarkacine linija ribojosi 24 valsčiai. Tai Vilkaviškio aps. priklausę Vištyčio ir Gražiškių valsčiai, Marijampolės aps. – Liubavo valsčius, Seinų aps. – Punsko, Būdviečio, Rūdaminos, Lazdijų, Kučiūnų, Kapčiamiesčio ir Leipalingio valsčiai, Alytaus aps. – Liškiavos, Merkinės, Nedzingės ir Varėnos valsčiai, Trakų aps. – Onušio, Semeliškių ir Vievio valsčiai, Ukmergės aps. – Musninkų, Širvintų ir Giedraičių valsčiai, Utenos aps. – Jonišio ir Linkmenų valsčiai, Zarasų aps. – Salako ir Smalvų valsčiai. Daugiausiai pasienio valsčių – net septyni – įėjo į Seinų apskritį, bendras šios apskrities pasienio valsčių plotas (994 kvadratiniai kilometrai) buvo didžiausias tarp visų su linija besiribojusių apskričių. Mažiausiai šio pasienio valsčių turėjo Marijampolės apskritis – tik vieną (Liubavo) valsčių, kitos apskritys turėjo po du, tris ir keturis.

Kai kurių iš ką tik pristatytų administracinių-teritorinių vienetų vardai labai ryškiai išreiškė Lietuvos teritorines pretenzijas. Trakų ir Seinų apskritys vadinosi vardais miestų, kurie liko už demarkacinės linijos

¹⁸² Apskaičiuota pagal: *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. 1–4.

(faktinis Trakų aps. centras buvo Kaišiadorys¹⁸³, Seinų aps. – Lazdijai). Zarasų aps. Smalvų valsčius, Utenos aps. Linkmenų valsčius ir Seinų aps. Punsko valsčius taip pat išlaikė demarkacinę liniją atskirtų gyvenviečių pavadinimus. Paminėti vietovardžiai nepakito visą tarpukarį, kadangi neatsisakyta pretenzijų į savomis laikytas teritorijas. Tokia vardinė praktika derėjo su „okupuotos Lietuvos“ vadavimo retorika, palaikydama ir diegdama užribyje likusių gyvenviečių svarbos vietos gyventojams vaizdinį.

Remiantis vienintelio, 1923 m. rugsėjį atlikto, Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, nagrinėjamo pasienio valsčiai apėmė 4348 kvadratinį kilometrų teritoriją.¹⁸⁴ Tai sudarė ~ 8,2 % Lietuvos be Klaipėdos krašto teritorijos arba ~ 7,8 % Lietuvos su Klaipėdos kraštu.¹⁸⁵ Surašymo duomenimis pasienio ties demarkacine linija valsčiuose fiksuoti 137023 žmonės, prie šių pridėjus Zarasų miesto gyventojų skaičių, konstatuotina, kad šio pasienio areale 1923 m. gyveno 140808 gyventojai – tai sudarė ~ 6,9 % tuometinės Lietuvos (be Klaipėdos krašto) populiacijos.¹⁸⁶

Bendrai paėmus šio pasienio valsčiuose gyventojų tankumas buvo mažesnis nei apskritai Lietuvoje (pagrįstai teigtina, kad pasienis buvo rečiau gyvenamas regionas). Visoje šalies teritorijoje (be Klaipėdos krašto) vidutinis gyventojų kiekis viename kvadratiname kilometre buvo ~ 38,3, o su demarkacine linija besiribojusiose valsčiuose – ~ 31,5.¹⁸⁷ Žinoma, skirtingos vietovės savo gyventojų tankumu įvairavo: palyginti „tirščiau“ žmonės gyveno vakariniuose – Vilkaviškio, Marijampolės aps. – pasienio valsčiuose, žemiausias vidurkis fiksuotas Utenos aps. pasienio valsčiuose, kur viename kvadratiname kilometre vidutiniškai gyveno 25 žmonės. Apskritai tarpukario Lietuvoje gyventojų kasmet daugėjo¹⁸⁸ (kiekvienais metais gerokai daugiau žmonių gimdavo, nei mirdavo¹⁸⁹) – manytina, kad gyventojų daugėjo ir „pafrontėje“ (į arealą kėlėsi ir nemažai naujakurių). Pavyzdžiui, Zarasų mieste 1923 m. fiksuoti 3785 gyventojai, o 1938 m. mieste gyveno jau 6100 žmonių¹⁹⁰ (neatmestina, kad šiuo atveju tam įtakos galėjo turėti ir potencialiai vykusį miesto ribų plėtra).

¹⁸³ Pasak B. Kviklio, kan. J. Kukta siekė, kad eventualiai Kaišiadorių vardą gavusi vyskupija taip pat būtų pavadinta istorinio Trakų miesto vardu, bet tam nepritarė Vatikanas – Kviklys, B., *Lietuvos bažnyčios. Kaišiadorių vyskupija*, p. 14.

¹⁸⁴ Apskaičiuota pagal: *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. 1–4.

¹⁸⁵ Lietuvos plotas be Klaipėdos krašto sudarė 53,2 tūkst. kvadratinį kilometrų, su Klaipėdos kraštu – 55,7 tūkst. – Vaitekūnas, S., *Lietuvos gyventojai Per du tūkstantmečius*, p. 126.

¹⁸⁶ 1923 m. gyventojų surašymas Lietuvoje nustatė 2028971 gyventojus – *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. 4.

¹⁸⁷ Apskaičiuota pagal: ten pat, p. 1–4.

¹⁸⁸ Vaitekūnas, S., *Lietuvos gyventojai Per du tūkstantmečius*, p. 126–127.

¹⁸⁹ Klimas, A., *Lietuvos geografija (VII-sis leidimas)*, Kaunas, Marijampolė: Dirva, 1938, p. 64.

¹⁹⁰ (sud.) Raubiškienė, L., *Zarasai laiko vilnyse*, Utena: Utenos Indra, 2006, p. 32.

Šio pasienio valsčiai įvairavo ir savo dydžiu. Pavyzdžiui, 1923 m. duomenimis, mažiausias šio pasienio valsčius buvo apskritai mažiausias valsčius pagal plotą visoje Lietuvoje – tai Seinų aps. Būdviečio valsčius, kuris apėmė 43 kvadratinį kilometrų teritoriją ir kuriame gyveno tik 1676 gyventojai.¹⁹¹ Pagal gyventojų skaičių jis buvo antras negausiausias šalyje – mažiau gyventojų (1665) fiksuota tik Zarasų aps. Paupinės valsčiuje. Stambiausias nagrinėjamo pasienio valsčius (jame gyveno ir daugiausiai žmonių) tuo metu buvo Onušio valsčius, apėmęs 436 kvadratinį kilometrų teritoriją ir turėjęs 10304 gyventojus. Nors 1923 m. tai buvo penktas pagal plotą valsčius visoje Lietuvoje, pagal gyventojų skaičių jis buvo tik 25-tas šalyje. Bendra tendencija – valsčiai demarkacinės linijos arealo rytinėje dalyje buvo stambesni nei pietinėje.¹⁹²

Nors 1919 m. Savivaldybių įstatymas¹⁹³ ir apibrėžė optimalaus valsčiaus kaip turinčio apie 5000 gyventojų viziją, šalyje veikė ir daug mažesnių valsčių – įstatymas nereikalavo šių panaikinimo. Iš 24 pasienio ties demarkacine linija valsčių net dešimtyje 1923 m. gyveno mažiau nei penki tūkstančiai gyventojų (tarp jų trys Seinų aps. – Būdviečio, Kučiūnų ir Punsko – valsčiai neturėjo nė trijų tūkstančių gyventojų). Mažųjų valsčių tapsmas dėl jų menkesnio gebėjimo pilnavertiškai funkcionuoti buvo komplikotas. Mažųjų valsčių bėdos (neretai pateikiant „pafrontės“ valsčių pavyzdžius) ir galimi šio opaus klausimo sprendimo būdai dažnai narplioti laikmečio spaudoje. Kaip esminė jų problema išskirta tai, kad didžiąją dalį jų pajamų išekvodavo vien valsčiaus savivaldybės išlaikymas,¹⁹⁴ tad bemaž nelikdavo lėšų kitiems svarbiems reikalams – neretai kentėdavo tokių valsčių švietimo, tiltų remonto, socialinės rūpybos reikalai.¹⁹⁵ Neekonomiški ir neefektyvūs mažieji valsčiai išties buvo problema. Šią problemą mėginta išspręsti tokius valsčius likviduojant ir jungiant jų teritorijas su gretimais valsčiais, tačiau net ir nefunkcionalių valsčių gyventojai neretai priešindavosi nuosavo valsčiaus panaikinimui – siauri interesai,¹⁹⁶ suinteresuotų agitatorių įtaka bei „savo kampelio patriotizmas, ambicingas

¹⁹¹ Artimiausias „konkurentas“ Lietuvoje Būdviečio valsčiui savo dydžio mažumu buvo 47 kvadratinį kilometrų ploto Šakių aps. Žvirgždaičių valsčius, kuriame surašymas užfiksavo 1682 gyventojus. Pažymėtina, kad ilgainiui Būdviečio valsčius galėjo bent šiek tiek pastambėti – spaudoje pranešta, kad 1927 m. gegužės 20 d. Miklašuvkos kaimo krivulės susirinkime nutarta dėl šio kaimo atsiskyrimo nuo Punsko valsčiaus ir prisijungimo prie Būdviečio valsčiaus (nenustatyta, ar kaimo „migracija“ buvo įgyvendinta) – „Savivaldybių veikimas“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 10, p. 26.

¹⁹² Lietuvos valsčių ypatybes nagrinėjusiam laikmečio straipsnyje diagnozuota: „Visi valsčiai Suvalkų žemėje yra mažesni už vidutinius [...]“ – „Apie Lietuvos valsčius“, in: *Savivaldybė*, 1932, nr. 6, p. 6.

¹⁹³ „Savivaldybių įstatymas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1919-10-28, nr. 14, p. 1–8.

¹⁹⁴ „Administracinio Lietuvos teritorijos padalinimo reikalu“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 5, p. 5.

¹⁹⁵ „Valsčių pertvarkymai“, in: *Savivaldybė*, 1930, nr. 12, p. 5.

¹⁹⁶ Ten pat.

lietuviškas užsispyrimas išlaikyti jau įkurtą valsčių¹⁹⁷ įvardyti pagrindiniais šio pasipriešinimo veiksniais. Po 1931 m. Savivaldybių įstatymo paskelbimo valsčiaus likvidavimui iš esmės tereikėjo centrinės valdžios sprendimo – ketvirtojo dešimtmečio pirma pusė Lietuvoje žymėjo dešimtis „iš viršaus“ inicijuotų valsčių likvidacijų ir „jungtinių“, šios administracinės permainos neaplenkė ir „pafrontės“.

Nuo 1934 m. sausio 1 d. buvo panaikinti keturi šio pasienio valsčiai – Seinų aps. Būdviečio ir Kučiūnų valsčiai¹⁹⁸ bei Alytaus aps. Liškiavos ir Nedzingės valsčiai.¹⁹⁹ Visos šios likvidacijos grįstos šių valsčių mažumu ir ekonominiais sunkumais.²⁰⁰ Valsčių teritorijos (o taip pat panaikintųjų savivaldybių turtas, dokumentai ir skolos) perduotos gretimiems (beveik visais atvejais – pasienio) valsčiams. Kadangi panaikinus Alytaus aps. Liškiavos valsčių dalis jo teritorijų perduotos Seinų aps. Leipalingio valsčiui,²⁰¹ Seinų apskritis pasienyje šiek tiek išsiplėtė į rytus. Nuo tada pasienio valsčių tinklas sumažėjo, vėlesnių tinklo pokyčių nenustatyta (nors suinteresuotiems šalies administracinio suskirstymo reforma ne sykį užkliuvo negausus Zarasų aps. Smalvų valsčius, šis taip ir nebuvo panaikintas). Visgi, 1938 m. A. Klimo geografiniame veikale pateiktame žemėlapyje²⁰² įžvelgtini smulkučiai valsčių kontūrai implikuoja, kad į Utenos aps. pasienį galėjo įsiterpti Tauragnų valsčius (galimai perėmęs dalį Linkmenų ar Salako valsčių teritorijų), o A. Gliožaičio veikale sutiktinas 1940 m. Lietuvos SSR administracinis žemėlapis²⁰³ rodo, kad priėjimą prie buvusios demarkacinės linijos veikiausiai įgijo ir Seinų aps. Veisiejų valsčius (tai galėjo nutikti 1934 m. šiam prisijungus dalį likviduoto Kučiūnų valsčiaus teritorijų). Pastarųjų pokyčių negalime patvirtinti. Bet koku atveju, vykdant tyrimą nagrinėjamas pasienio arealas buvo apsibrėžtas, pasitelkiant aptartąjį 24 valsčių tinklą.

¹⁹⁷ „Mažųjų valsčių likvidavimo klausimu“, in: *Savivaldybė*, 1932, nr. 7, p. 5.

¹⁹⁸ Seinų aps. valdybos pranešimas, in: 1933-12-12, LCVA, f. 1627, ap. 1, b. 235, l. 15.

¹⁹⁹ „Panaikinti valsčiai“, in: *Savivaldybė*, 1934, nr. 1, p. 27.

²⁰⁰ Naikinamų Seinų aps. valsčių, kurių savivaldybės siekė išlikti, atžvilgiu likvidacija argumentuota ir našta vietos gyventojams, niūriomis mažųjų valsčių ateities perspektyvomis: „Kaip matyti savivaldybės daugumą pajamų išleidžia savęs išlaikymui, o kitų reikalų tinkamai rūpinti neįstengia. Turi skolų. Tarnautojams neišmoka laiku algos ir kt. [...] Kučiūnų ir Būdviečio valsčiaus savivaldybės yra nusistačiusios prieš valsčių likvidavimą. Finansiniams sunkumams pašalinti yra numaćiusios apsidėti visais galimais, aukščiausiais mokesčiais. Toks mokesčiais apsidėjimas, šiuo metu yra nenormalus ir gyventojams nepakeliamas. Šių valsčių gyventojai daugumoje yra nepasiturį, o be to ir apsidėję galimais mokesčiais savivaldybės išsilaikyti negalės.“ – Seinų aps. valdybos raštas savivaldybių departamentui, 1933-09, in: LCVA, f. 1627, ap. 1, b. 235, l. 5.

²⁰¹ Vidaus reikalų ministro nutarimas, 1933-12-29, in: ten pat, l. 38.

²⁰² Klimas, A., *Lietuvos geografija (VII-sis leidimas)*, p. 77.

²⁰³ Gliožaitis, A., *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose*, Kaunas: Spindulys, 2008, p. 286–287.

„Pademarklinyje“ buvo vos vienas miestas, turėjęs atskirą miesto savivaldybę ir veikęs valsčiaus teisėmis – 1923 m. 3785 gyventojus turėję Zarasai. Palyginimui, gyventojų surašymo metu visoje šalyje tokių miestų buvo 23 (ir dar keturi didieji miestai, veikę apskrities teisėmis). Nors tarpukariu Lietuvoje miestų savivaldybių pamažu daugėjo, „pafrontėje“ tokių daugiau neatsirado. Surašymas šalyje (be Klaipėdos krašto) fiksavo ir 241 gyvenvietę, turėjusią miestelio statusą²⁰⁴ – pasienio valsčiuose buvo 20 miestelių (daugiausiai jų – 6 – Ukmergės aps. pasienyje). Gausiausiai gyvenamų „pafrontės“ miestelių penketuką sudarė Lazdijai (1923 m. turėję 2364 gyventojus), Merkinė (2105), Salakas (1918), Širvintos (1893) ir Vištytis (1295), kiti buvo gerokai smulkesni.²⁰⁵ Kai kurių pasienio valsčių titulinės gyvenvietės tuo metu netgi neturėjo miestelio statuso – tai Liubavo, Būdviečio, Kučiūnų, Rūdaminos bažnytkaimiai. Akivaizdu, kad pasienyje ties demarkacine linija absoliučiai vyravo kaimo vietovės.

Apskritai didžioji dauguma pasienio gyventojų buvo valstiečiai, žemės ūkiu užsiėmę kaimo gyventojai. Remiantis 1930 m. visuotinio Lietuvos žemės ūkio surašymo duomenimis, nagrinėjamo pasienio valsčiuose (bendrai) gausiausią grupę pagal ūkio dydį sudarė 5–8 ha dydžio ūkiai. Visgi situacija skirtingose apskrityse šiek tiek skyrėsi – nors tokia tendencija fiksuota visuose Vilkaviškio, Trakų, Ukmergės, Utenos ir Zarasų apskričių valsčiuose, besiribojusiuose su demarkacine linija, Seinų ir Alytaus aps. pasienio valsčiuose (bendrai) gausiausią ūkių grupę sudarė 15–20 ha ūkiai, vieninteliame Marijampolės aps. pasienio valsčiuje – 12–15 ha ūkiai.²⁰⁶ Apie 60 % (13387 iš 22486) visų ūkių šio pasienio valsčiuose buvo iki 12 ha dydžio – palyginti smulkūs.

Žinoma, pasienio valsčiuose būta ir tikrai stambių ūkinių vienetų, dvarų (itin stambią žemėvaldą Lietuvoje „tirpdė“ žemės reforma). 1930 m. duomenimis, areale fiksuoti 67 didesni nei 100 ha ūkiai – 30 iš jų buvo Ukmergės aps. pasienio valsčiuose.²⁰⁷ Dvarų savininkai dažnai buvo lenkai²⁰⁸ – pavyzdžiui, 1936 m. trijų iš šešių Trakų aps. Vievio valsčiuje fiksuotų daugiau nei 80 ha turėjusių valdų (dvarų) savininkai apskritai gyveno Lenkijoje (Vilniuje ir Varšuvoje), jų dvarus valdė nuomininkai, giminės.²⁰⁹ Išsyk pažymėtina, kad vietos policinių-administracinių struktūrų pareigūnai (ir tautiškai angažuoti lietuvių publicistai) lenkų dvarus

²⁰⁴ Vaitekūnas, S., *Lietuvos gyventojai Per du tūkstantmečius*, p. 132.

²⁰⁵ Analizė paremta šiuo žinyne – *Lietuvos apgyventos vietos: Pirmojo visuotiniojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925.

²⁰⁶ Apskaičiuota pagal: *Visuotinis Lietuvos Žemės Ūkio Surašymas*, t. 1, p. 64–79.

²⁰⁷ Taip pat.

²⁰⁸ Bent Lietuvos nepriklausomybės pradžioje visos Lietuvos stambiųjų žemėvaldžių gretose vyravo būtent lenkai – Vaskela, G., *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, p. 190–191.

²⁰⁹ Vievio valsčiaus savivaldybės žinios apie žemių savininkus, turinčius 80 ir daugiau ha žemės, 1936, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 4.

tendencingai charakterizuodavo vietos visuomenės lenkinimo židiniai²¹⁰, dvarininkus – lenkintojais, lietuvybei ir Lietuvos valstybei priešiškais agitatoriais²¹¹.

Tik Seinų apskrities (Lazdijai) ir Zarasų apskrities (Zarasai) centrai buvo pasienio areale, kitų apskričių administraciniai centrai buvo gerokai nutolę į šalies gilumą. Kartais įvairių tvarkytinų reikalų turėjusiems pasienio valsčių gyventojams tai keldavo sunkumų. Štai 1927 m. žurnale „Savivaldybė“ skūstasi: „Jeigu reikia važiuoti į apskrities centrą (Kaišiadorys) tai jau tenka atsiseveikinti su namais kokiom trim dienom, nes nuo Onušiškių (Onušio – L. N.) į Kaišiadorius geri 55 kilometrai, o jeigu paimsim nuo Daugų valsčiaus ribų tai bus ir 75 kilometrai.“²¹² Manytina, kad straipsnelio autorius atstumus kiek padidino, tačiau pristatyta situacija išties buvo problema.²¹³

Pažymėtina, kad arčiau demarkacinės linijos operavusių administracinių įstaigų darbą dažniau apsunkindavo specifinis – aktualių dokumentų stygiaus – kliuvynys. Štai 1927 m. Seinų aps. Punsko valsčiaus viršaitis „[...] nusiskundė sunkumu su naujokais, kurių gimimo metrikai yra okupuotoje Lietuvoje.“²¹⁴ 1933 m. spaudoje pabrėžta, kad „Trakų apskritis yra prie pat administracijos linijos, todėl valsčių sav-bės (*sic*), duodamos pasus, turi keblumų su dokumentais.“²¹⁵ Pridurtina, kad gauti reikiamus dokumentus iš Lenkijos (nemėginant bandyti nukeliauti svetur asmeniškai) buvo sudėtinga, bet įmanoma – šiuo reikalu padėdavo Laikinis Vilniaus lietuvių komitetas, su kuriuo Lietuvos valdžios tarnybos nuolat bendradarbiavo.

Nagrinėjant tarpukario Lietuvos periodinę spaudą, sutiktina daug pranešimų apie prastą kelių būklę įvairiose šio pasienio gyvenvietėse ar apskritai bendrai regione. 1926 m. žurnale „Trimitas“ publikuotame šalies

²¹⁰ Pavyzdžiui, 1934 m., vertindamas padėtį pasienyje, Trakų aps. komendantas V. Žutautas teigė: „[...] lenkiškumo akcija eina iš dvarų, kuriuose grupuojasi lenkuojantis elementas. Iš dvarų dalinami darbininkams laikraščiai, knygos ir bendrai palaikoma lenkinimo dvasia.“ – Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: ten pat, l. 406.

²¹¹ Pavyzdžiui, 1927 m. Lietuvos savivaldybių žurnale teigta: „Pafronty yra nemažai dvarų, kurių savininkai ištautėję lietuviai, nuolat ramių gyventojų ramybę drumsčia, nesusipratusiems žmonėms, žadėdami suteikti kažkokį lenkišką rojų. Daug piliečių patiki lenkų agitatoriams ir ne tik nepadedą savivaldybei, bet ieško progos jai trukdyti.“ – „Širvintų valsčiaus savivaldybės veikimas“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 4, p. 20.

²¹² „Onušiškis (Trakų apskrities)“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 3, p. 16.

²¹³ Pavyzdžiui, pasak S. Buchavecko, nuo Musninkų (titulinės Ukmergės aps. Musninkų valsčiaus gyvenvietės) iki Ukmergės (apskrities centro) „tuometiniais keliais“ keliauti tekdavo 44 kilometrus – Buchaveckas, S., „Mugninkų valsčius 1920–1940 metais: kai kurie faktai ir žmonės“, p. 242.

²¹⁴ „Seinų apskrities valsčių viršaičių ir sekretorių suvažiavimas Lazdijuose 1927 m. liepos mėn. 28 d.“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 10, p. 25.

²¹⁵ „Trakų apskrities valsčių viršaičių ir sekretorių suvažiavimas“, in: *Savivaldybė*, 1933, nr. 1, p. 37.

susisiekimo problemas analizavusiam straipsnyje netgi teigta, kad „[...] per vis blogesniame stovy yra keliai pafrontėje su lenkais.“ Straipsnio autorius retoriškai klausė: „Gal čia tyčiomis netaisoma kelių tokiu apskaičiavimu, kokių seniau rusai vadavos, būtent, jei nebus kelių, tai neateis priešas?“²¹⁶ Sutiktina, kad prasta kelių būklė buvo opi regiono problema, bet didelių problemų su keliais tuo metu tikrai būta įvairiose šalies dalyse. Atrodytų, kad situaciją „pafrontėje“ linkta per daug išskirti, generalizuoti. Kelių būklė skirtingose pasienio gyvenvietėse buvo įvairi, kai kuriuose valsčiuose – netgi gera.²¹⁷ Pasienio valsčių savivaldybės dėjo daug pastangų organizuodamas kelių taisymo darbus, ilgainiui situacija gerėjo, nors pranešimų apie „nekokių“ kelius keliaujant arčiau administracinės linijos nestigo ir ketvirtajame dešimtmetyje. Pažymėtina, kad dar vienas svarbus šio regiono savivaldybių uždavinys trečiajame dešimtmetyje buvo elementarus gyvenviečių atstatymas po karo (ir neutraliosios zonos kovų) destruktijos.²¹⁸

Trečiajame dešimtmetyje (ypač pirmoje jo pusėje) vietos gyventojus apsunkindavo pastotės – prievolė nuosavu arkliu ir vežimu vežioti įvairius pareigūnus, kariškius, valdininkus. Štai 1921 m. Semeliškių (Trakų aps.) valsčiuje skųstasi, kad „stovinti pafrontėj kariuomenė ima padvadas (*sic*) be valsčiaus valdybos žinios.“²¹⁹ Eventuali šios praktikos pabaiga pozityviai sutikta vietinių – 1926 m. Linkmenų (Utenos aps.) valsčiaus tarybai nutarus išspręsti pastočių problemą įsteigiant žyginų arklių stotį skelbta: „Dabar dauguma ūkininkų džiaugiasi, kad blogam orui esant, ar darbymetėje, nereikės gyvulį varginti ir pačiam gaišti.“²²⁰

Iškart pabrėžtina, kad „pafrontės“ gyventojų gretose vyravo katalikų tikėjimo atstovai. Katalikų sielovada rūpinosi Lietuvos Katalikų Bažnyčia. Iki 1926 m. opi problema buvo tai, kad katalikų bažnyčios institucinė struktūra nesutapo su susiformavusiomis Lietuvos teritorinėmis ribomis – dviejų Lietuvos teritorijas apimančių – Vilniaus ir Seinų – vyskupijų centrai apskritai liko už demarkacinės linijos antagonizuotoje Lenkijoje (su šiais praktiškai neturėta ryšių).²²¹ Demarkacinės linijos atsiradimas ir valstybių susipriešinimas ypatingai paveikė pasienyje atsidūrusius paraprijiečius, kurių lankyta bažnyčia liko kitoje linijos pusėje, jų poreikiams ilgainiui pastatyti

²¹⁶ Trimitininkas, „Tvarkykime susisiekimą!“, in: *Trimitas*, 1926-04-29, nr. 16, p. 515.

²¹⁷ Pavyzdžiui, 1927 m. Lietuvos savivaldybių žurnale teigta: „Bendrai imant, Liubavo valsčiuje kelių stovis geras.“ – Šnekutis, „Liubavas. Mariampolės (*sic*) apskrities. Kelių stovis.“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 7, p. 21.

²¹⁸ 1927 m. Širvintų valsčiaus savivaldybės veiklą apžvelgusiam straipsnyje teigta: „Valsčiaus [...] namai karo metu buvo labai sunaikinti: pasiliko be durų, be langų, be krosnių, stogas taip pat visas buvo supuvęs, taip kad niekas ir nemanė, kad tuos namus valsčiaus savivaldybė pajėgtų savo lėšomis remontuoti [...] Šiais metais remontą manoma baigti.“ – „Širvintų valsčiaus savivaldybės veikimas“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 4, p. 20.

²¹⁹ Lukoševičius, O., *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.*, p. 531.

²²⁰ „Savivaldybių veikimas“, in: *Savivaldybė*, 1926, nr. 4, p. 20.

²²¹ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, Vilnius: Aidai, 2006, p. 400.

nauji maldos namai. Lietuvos Katalikų Bažnyčios institucinės struktūros problema išspręsta 1926 m. popiežiui Pijui XI paskelbus Lietuvos bažnytinės provincijos įkūrimą – Lietuvos faktinė teritorija buvo suskirstyta į vieną arkivyskupiją ir keturias vyskupijas.²²² Nuo tada pasienio arealas ties demarkacine linija įėjo į trijų vyskupijų sudėtį. Pietinį arealo ruožą (nuo Vokietijos sienos iki Liškiavos (Alytaus aps.) – visą pasienį Vilkaviškio, Marijampolės, Seinų apskričių pasienio valsčiuose – apėmė Vilkaviškio vyskupija. Nuo Merkinės (Alytaus aps.) iki Kirdeikių (Utenos aps.) – pasienį Alytaus, Trakų, Ukmergės ir Utenos apskričių pasienio valsčiuose – apėmė Kaišiadorių vyskupija. Ši vyskupija buvo išsidėsčiusi palyginti siauru ruožu palei demarkacinę liniją – ji aprėpė ilgiausią šios linijos atkarpą. Vyskupijos rytinė riba lig šiol mena demarkacinės linijos būtį praeityje. Šiauriausias pasienio ties demarkacine linija segmentas – Zarasų aps. pasienio valsčiai – priklausė Panevėžio vyskupijai. Kiekvienai iš šių vyskupijų nuo jų įkūrimo visą likusį Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį vadovavo tie patys vyskupai: Vilkaviškio vyskupijai – A. Karosas, Kaišiadorių – J. Kukta, Panevėžio – K. Paltarokas.

Kaip jau minėta, būtent Kaišiadorių vyskupija kartais apskritai tapatinta su (Vilniaus) „pafronte“. Tokį vaizdinį grindė jos išsidėstymas, forma, artumas su Vilniumi, šio pasienio „siužetine“ charakteristika virtusi specifinės tautinės situacijos diagnozė – 1934 m. Kaišiadorių prelatas J. Matulaitis-Labukas pabrėžė, kad į šią vyskupiją „[...] įeina visas sulenkintas pasienis.“²²³ Vilniui vaduoti sąjungos spaudoje Kaišiadorių vyskupas J. Kukta tituluotas „Vilniaus pafrontės vyskupu“ bei „Vilniaus pafrontės ganytoju“²²⁴, 1935 m. jo vizitacinė kelionė lankant savos vyskupijos parapijas pristatyta kaip kelionė „Vilniaus pafronte“.²²⁵ Ši asmenybė apskritai sieta su Vilniumi – J. Kukta anksčiau buvo svarbus Vilniaus lietuvių veikėjas, 1921–1922 m. Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto išdinininkas, 1922 m. vasarį kartu su devyniolika kitų svarbių lietuvių veikėjų (bei trylika baltarusių) ištremtas į Lietuvą.²²⁶ Jis nevengė Vilniaus „vadavimo“ retorikos, dalyvaudavo Vilniaus vadavimo kampanijos renginiuose ir akcijose (pavyzdžiui, 1932 m. įsigijo Vilniaus pašą, aukojo pinigų²²⁷). Tam tikras su visuomenės nacionalizavimu ir lituanizavimu sietinas bažnytinių institucijų ir dvasininkų praktikas šiame areale

²²² Ten pat. Lietuvos bažnytinės provincijos sudarymo aplinkybes ir ypatybes (bei vertinimus) Lietuvos ir Šventojo Sosto santykių kontekste išsamiai nagrinėjo A. Kasparavičius – Kasparavičius, A., *Tarp politikos ir diplomatijos: Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika*, Vilnius: LII leidykla, 2008, p. 234–249.

²²³ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 287.

²²⁴ „60 metų Vilniaus pafrontės vyskupui“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 3, p. 36.

²²⁵ „Vilniaus pafronte“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 20, p. 312–314.

²²⁶ Biržiška, V., *Neužgijusios žaizdos, Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m.*, p. 277–279.

²²⁷ „Vilniaus Geležinio Fondo reikalai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 7, p. 165.

pristatysime kitoje darbo dalyje.

Nuo 1924 m. šiame pasienyje operavo ir demarkacinės linijos apsaugos funkciją atliko Lietuvos pasienio policija (lig tol tai darė kariuomenės daliniai). Pasienio policijos administracija susidėjo iš barų (stambiausių organizacinių vienetų), barus sudarė atskiri rajonai (jų ilgis siekė keliolika kilometrų), rajonus – sargybos. Barų ribos iš esmės atitiko apskričių ribas (pasienio policijos barų viršininkai buvo tiesiogiai pavaldūs apskričių viršininkams), su pažymėtina išimtimi – siaura Marijampolės aps. pasienio atkarpa buvo sugrupuota su Seinų apskrities ruožu ir įėjo į bendrą Seinų-Marijampolės barą (tai reiškė, kad pasienio policijos veiklą Marijampolės aps. pasienyje „šefavo“ ne Marijampolės, o Seinų aps. viršininkas). Demarkacinės linijos areale veikė septyni įvairaus dydžio pasienio policijos barai: Vilkaviškio (apėmęs 18 km linijos), Seinų-Marijampolės (127 km), Alytaus (86,2 km), Trakų (90,5 km), Ukmergės (69,5 km), Utenos (75,8 km) ir Zarasų (62,5 km).²²⁸ Apskritai vieną demarkacinės linijos kilometrą sergėjo apytikriai du pasienio policininkai²²⁹, visą liniją – beveik tūkstantis pareigūnų.²³⁰ Pasienio apsaugos infrastruktūros suformavimas užtruko, tai nebuvo lengva užduotis. Štai 1927 m. liepą vykusiame Seinų aps. valsčių viršaičių ir sekretorių suvažiavime Būdviečio valsčiaus viršaitis „[...] pranešė, kad jų valsčiaus piliečiai nusiskundžia pasienio policija dėl vedimo telefono linijų per javus ir jų mindymo [...]“.²³¹ Pasak T. Balkelio, (bent) 1934 m. pasienio policijos barų viršininkai jau turėjo telefono ryšį su savo ir kitų apskričių centrais bei savo rajonų sargybomis.²³² Pasienio policininkams teko tvarkytis su šiame areale plačiai išplitusiu kontrabandos gabenimu, stengtis užkirsti kelią dažniems vietos (ir ne tik) gyventojų mėginimams pereiti uždarytą liniją. Natūralu, kad šie nuolatiniai „prižiūrėtojai“, gebėję įtardami sulaikyti, kvosti ir daryti kratas, svarią dalį pasienio gyventojų tiesiog erzino (šie pareigūnai jiems tiesiogiai įkūnijo varžymus ir draudimus). Svarbių žinių apie pasienio policijos ir pasienio gyventojų sugyvenimo spektrą teikia 1927 m. atliktas situacijos ir vietos ypatybių kiekviename pasienio rajone tyrimas.²³³ Tik retame pasienio policijos veiklos rajone pareigūnų ir vietinių santykiai charakterizuoti kaip geri, dažniau kaip vidutiniai, visgi visam arealui būdingesnė ši Ežerėnų (Zarasų) baro I rajono charakteristika: „Vietos gyventojai [...] Ant pasienio policijos geros akies

²²⁸ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 140–141.

²²⁹ (red.) Tomašauskas, I., *Lietuvos policija 1918–1928*, p. 253.

²³⁰ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 141.

²³¹ „Seinų apskrities valsčių viršaičių ir sekretorių suvažiavimas Lazdijuose 1927 m. liepos mėn. 28 d.“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 10, p. 25.

²³² Balkelis, T., „Geležinė uždanga“: Lietuva-Lenkija 1920–1939 metais“, in: (sud.) Lukoševičius, O., *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.*, p. 8.

²³³ Tyrimo medžiaga sutelkta šioje byloje – LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197.

neturi dėl trukdimo (*sic*) jiems ir persekiojimo.“²³⁴ Pažymėtina ir Trakų baro V rajono charakteristika: „Visos Vievio apilinkės (*sic*) gyventojai nekontrobandininkai (*sic*) su policininkais sugyvena gerai, bet kontrobandininkus sliepe (*sic*) ir palaiko.“²³⁵ Akivaizdu, kad pasienio pareigūnų ir pasienio gyventojų santykiai buvo nevienareikšmiai.

Tarpukario Lietuva visoje anuometinėje Europoje išsiskyrė nuolatinio karo stoviu²³⁶ – karo padėties teisinis-administracinis režimas, leidęs valstybei riboti gyventojų teises ir laisves (pavyzdžiui, organizuoti susirinkimus, rengti demonstracijas, streikuoti, skleisti „melagingas žinias“ apie valdžią ir t. t.²³⁷), visoje šalyje ar dalyje Lietuvos teritorijų veikė beveik visą jos egzistavimo laikotarpį. Visgi Lietuvoje buvo tik vienas arealas, kuriame karo stovis veikė nenutrūkstamai iki pat (Vokietijos spaudimo sąlygotu) karo padėties Lietuvoje panaikinimo 1938 m. lapkritį – tai pasienis ties demarkacine linija. Pažymėtina, kad karo stovio terminu tarpukario Lietuvoje vadintas tiek specifinis sugriežtintos kontrolės režimas šalies teritorijoje, tiek santykių su Lenkija būsena (Lietuva deklaravo karo stovį santykiuose su Lenkija iki 1927 m. pabaigos), iš esmės tai du skirtingi dalykai, vadinti tuo pačiu vardu, dabar nagrinėjame pirmąjį iš jų.

Nuo 1920 m. liepos 23 d. karo stovis veikė visoje šalyje²³⁸, tačiau stabilizuojantis Lietuvos padėčiai daugėjo abejonių dėl jo reikmės, diskutuota dėl teritorijų, kuriose šį verta išlaikyti. Lietuvos politikoje apibendrintina bendra tendencija: kairieji siekė karo stovio arealą kuo labiau sumažinti, dešinieji šiuo klausimu buvo rezervuotesni. Visgi dėl pasienio ties demarkacine linija (siauresniu ar platesniu) ruožu sutarė abi pusės. Štai 1922 m. gegužės 19 d. Steigiamajame Seime svarstant karo stovio klausimą socialistų liaudininkų atstovas M. Sleževičius pasisakė už karo padėties panaikinimą didžiojoje šalies dalyje, tačiau pabrėžė, kad „[...] galima būtų palikti karo stovis tik pafrontėje ir ne daugiau kaip 30 kilometrų nuo fronto.“²³⁹ 1922 m. rugpjūčio 31 d. dalyje šalies teritorijos karo stovis buvo panaikintas, paliekant šį centrinėse Kauno ir Kėdainių apskrityse bei pilnai šešiose „pafrontės“ – Zarasų, Utenos, Ukmergės, Trakų, Alytaus ir Seinų – apskrityse, taip pat dalyje Marijampolės ir Vilkaviškio apskričių valsčių, tiek tiesiogiai buvusių pasienyje, tiek apytikriai 20 km spinduliu nutolusių nuo

²³⁴ Ežerėnų aps. viršininko pateiktos žinios apie Pasienio policijos Ežerėnų baro rajonus, 1927-02-14, in: ten pat, l. 31.

²³⁵ Pasienio policijos Trakų baro viršininko pateiktos žinios apie rajonus, 1927, in: ten pat, l. 41.

²³⁶ Karo padėties tarpukario Lietuvoje problematiką pažinome, visų pirma, istoriko M. Kuodžio reikšmingo įdirbio dėka – žiūrėti: Kuodys, M., *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2009.

²³⁷ Alytaus miesto, Alytaus ir Seinų aps. karo komendanto įsakymas, 1926-12-17, in: LCVA, f. 407, ap. 8, b. 3, l. 11.

²³⁸ „Įstatymas karo stoviui įvesti“, in: *Vyriausybės žinios*, 1920-07-24, nr. 41, p. 1.

²³⁹ *Steigiamajo seimo darbai*, 1922, 42 sąs., p. 97.

demarkacinės linijos (tai buvo Vištyčio, Gražiškių, Bartininkų ir Vižainio valsčiai Vilkaviškio aps., Liubavo, Jonavos, Krosnos, Raudenio ir Kalvarijos valsčiai bei Kalvarijos miestas Marijampolės aps.). Karo stovis išlaikytas ir Lietuvos kariuomenės dalyse bei geležinkelių zonoje.²⁴⁰

Karo stovio konfigūracija šalyje nekito beveik ketverius metus, kol 1926 m. birželio 17 d., karo stovį beveik visai panaikinti užsibrėžusių valdančiųjų kairiųjų dominuojamas trečiasis Seimas šį atšaukė visoje šalyje, išskyrus vos vieno kilometro pločio zoną palei visą demarkacinę liniją.²⁴¹ Šiame pasienyje karo stovio nesiryžta visai panaikinti, mat šio būtimi buvo grįsti demarkacinės linijos pažeidėjų baudimo mechanizmai, linija pabrėžtinai nelaikyta siena ir įprasta sienų apsaugai skirta teisė ten negaliojo.²⁴² Šis klausimas Seime sukėlė ilgas ir aršias diskusijas, dešinieji siūlė karo stovį išlaikyti bent 20²⁴³, galop nors 10 km²⁴⁴ pločio areale palei liniją, tačiau šie siūlymai buvo atmesti. Seime vykusioje diskusijoje krikščionių demokratų atstovas L. Bistras argumentavo, kad karo stovis, šio arealą redukavus iki vieno kilometro pločio zonos ties linija, teturės vien simbolinę prasmę, bet neteks praktinės reikšmės: „Jeigu paliekama vienam kilometre karo stovį veikti, tai mes tiesa vieną tikslą pasieksime, mes pabrėžiam, kad toji linija nėra siena, kad mes tą ambasadorių konferencijos prievarta nustatytą liniją nepripažįstame ir tuo yra atsiekiamas politikos tikslas. Jeigu tatai yra visa, ko norima, tai užtenka vieno kilometro, pasakysim vieno metro. Bet manau, gerbiamieji, kad be šito demonstracijos pobūdžio reikalo, yra dar kitas reikalas, kuris verčia mus šiokią tokią zoną palikti karo stovy prie demarkacijos linijos. [...] Viena, jeigu turėsime vieno kilometro zoną ir norėsime suvaldyti visus negeistinus apsireiškimus, pradedant nuo netikėtų įsiveržimų ir užpuolimų ir baigiant paprastos kontrabandos stabdymo reikalu, tai vieno kilometro zonoj nepadarysim, delto, kad vienas kilometras, praktiškai imant bus tokis menkniekis įvairiems nusikaltėliams, kad iš tikrųjų tos karo zonos praktiškai lyg visai nebūtų.“²⁴⁵ Visgi, kairiųjų nuomone, vieno kilometro zona buvo pakankama.²⁴⁶

Naujoji tvarka galiojo vos pusmetį – iškart po valstybės perversmo 1926 m. gruodį karo stovio padėtis vėl įvesta visoje šalyje.²⁴⁷ Karo stovis liko gyvenimo Lietuvoje konstanta iki 1938 m. lapkričio 1 d., kai šis apskritai buvo panaikintas (tuo metu Lietuva ir Lenkija jau palaikė diplomatinis santykius). Po Klaipėdos krašto praradimo 1939 m. kovo 22 d.

²⁴⁰ „Įstatymo karo stoviui įvesti pakeitimas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1922-09-08, nr. 105, l. 1.

²⁴¹ „Karo stovio panaikinimo įstatymas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1926-07-02, nr. 229, l. 2.

²⁴² Kuodys, M., *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, p. 89.

²⁴³ *Seimo stenogramos*, 1922-06-12, pos. 7, p. 16.

²⁴⁴ *Seimo stenogramos*, 1922-06-17, pos. 9, p. 1, p. 10.

²⁴⁵ Ten pat, p. 8.

²⁴⁶ Kuodys, M., *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, p. 89.

²⁴⁷ „Karo stovio įvedimo aktai“, in: *Vyriausybės žinios*, 1926-12-31, nr. 242, p. 9.

Lietuvoje įvestas alternatyvus „sustiprintos apsaugos“ režimas.²⁴⁸

Karo stovio režimas suteikė labai dideles galias karo komendantams – aktyviai ir glaudžiai bendradarbiaudami su įvairiomis policinėmis struktūromis šie pareigūnai vykdė savo administruojamų teritorijų visuomeninio gyvenimo kontrolę, jų svara tik išaugo po perversmo Lietuvoje įsitvirtinus autoritariniam režimui. Karo komendantūrų ribos dažniausiai sutapo su apskričių ribomis, bet būta išimčių. Pavyzdžiui, Alytaus aps. karo komendanto veiklos arealas ilgą laiką apėmė ir Seinų apskritį, Utenos aps. komendanto – ir Zarasų²⁴⁹ (tik 1935–1936 m. įsteigtos atskiros Seinų ir Zarasų komendantūros²⁵⁰). Pasienio ties demarkacine linija areale karo komendantai²⁵¹ baudavo nelegaliai perėjusius liniją asmenis (ir šių talkininkus), kontrabandininkus, kaltintuosius priešvalstybine veikla, ryšių su Lenkijos tarnybomis palaikymu, visuomenės dalių kiršinimu (ši formulotė dažnai pritaikyta lenkų švietimo ir kultūrinę veiklą vykdžiusiems asmenims), užsiėmimu kitomis su pavojumi tautai ir valstybei sietomis veiklomis. Jie leisdavo privalomus įsakymus, įvesdami specifinius suvaržymus tam tikroje pasienio zonoje.

Be draudimų pereiti liniją bei reikalavimų atvykėliams registruotis policijoje ar vietiniams pranešėti apie pastebėtus įtartinus asmenis, konstantyvus pasienyje taikytas normatyvas – judėjimo nakties metu apribojimai (daugiausia bandymų pereiti liniją pasitaikydavo sutemus²⁵²). Zonos, kurioje galiojo naktinio judėjimo suvaržymai, plotis skirtingose vietovėse skyrėsi, pavyzdžiui, 1921 m. Trakų aps. jis sutapo su pasienio valsčių plotu²⁵³, Alytaus ir Seinų apskrityse 1926–1927 m. zonos apimtis įvairavo tarp vieno ir trijų kilometrų²⁵⁴, ilgainiui visur pereita prie 10 km standarto. Skirtingų komendantūrų zonose nesutapo ir judėjimo apribojimo valandos. Štai 1931 m. pradžioje laisvas asmenų judėjimas 10 km pasienio ruože Vilkaviškio aps. varžytas nuo 22 valandos vakaro iki 2 valandos ryto, Trakų aps. – nuo 22 iki 3 valandos, Ukmergės, Utenos ir Zarasų aps. – nuo 24 iki 3 valandos. Alytaus ir Seinų apskrityse atskiri naktinio judėjimo suvaržymai taikyti Alytaus, Merkinės, Lazdijų ir Kapčiamiesčio gyvenvietėms (šiose judėjimas varžytas nuo 1 iki 4 valandos ryto) ir

²⁴⁸ Kuodys, M., *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, p. 48.

²⁴⁹ Vaičėnionis, J., „Karo komendantūrų veikla Lietuvoje 1927–1940 m.“, p. 261–262.

²⁵⁰ Kuodys, M., *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, p. 53.

²⁵¹ Karo komendantūrų vadovų asmeninę sudėtį autoritarinio režimo metais rekonstravo istorikas J. Vaičėnionis – Vaičėnionis, J., „Karo komendantūrų veikla Lietuvoje 1927 – 1940 m.“, p. 283–293.

²⁵² Kuodys, M., *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, p. 170.

²⁵³ Trakų aps. komendanto raštas Vietinės kariuomenės brigados vadui, 1921-06-07, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 28, l. 437.

²⁵⁴ Alytaus miesto, Alytaus ir Seinų apskričių karo komendanto įsakymas, 1926-12-17, in: LCVA, f. 407, ap. 8, b. 3, l. 11, Alytaus karo komendanto įsakymas, 1927-04-03, in: ten pat, l. 16; Alytaus aps. komendanto įsakymas, 1927-12-01, in: ten pat, l. 18.

pusantro kilometro zonai nuo demarkacinės linijos, kur judėjimas draustas net nuo 19 valandos vakaro iki 5 valandos ryto.²⁵⁵ 1931 m. vasarį, teigdamas, kad administracinės linijos apsaugos sąlygos visose arealo atkarpose yra vienodos, Vidaus reikalų ministras pasiūlė Krašto apsaugos ministrui judėjimo suvaržymus suvienodinti visose apskrityse.²⁵⁶ Netrukus tai ir buvo padaryta – nuo 1931 m. balandžio 1 d. Krašto apsaugos ministerija apskričių komendantus įpareigojo judėjimą 10 km ruože prie administracinės linijos drausti visur vienodai – nuo 24 iki 3 valandos.²⁵⁷

Po karo stovio panaikinimo gyvenusiųjų arčiausiai linijos „varžymo“ funkciją perėmė apskričių viršininkai. 1939 m. liepą, Europai juntamai artėjant prie karo, visų Lietuvos pasienių apskričių viršininkai paskelbė bendrą įsakymą dėl judėjimo tvarkos prie valstybės sienų ir administracinės linijos.²⁵⁸ Pagal naująją tvarką kilometro atstumu nuo valstybės sienų ir administracinės linijos (kiekvienam septyniolikmečiui ar vyresniam) buvo privalu visada su savimi turėti asmens dokumentus, laisvas judėjimas šiame ruože suvaržytas nuo 22 iki 4 valandos kovą-rugsėį ir nuo 20 iki 5 valandos spalį-vasarį (judėjimas leistas sodybos ribose ar gavus išimtinį leidimą), gyvenusieji šios siauros zonos ribose privalėjo registruoti savo radijo imtuvus (pasienio policininkams atsisakius imtuvą registruoti nurodyta šiuo nebesinaudoti), be to, priartėti arčiau nei 10 metrų prie sienos ar linijos be pasienio policijos leidimo apskritai uždrausta (pareigūnų sutikimo prisiartinti prie pat administracinės linijos reikmė nebuvo naujovė). Ši tvarka sukėlė Lietuvos pasienio gyventojų nepasitenkinimą, apie tai byloja Valstybės saugumo departamento medžiaga. Pasienio miestelių prekybininkai skundėsi įvesta tvarka, mat teigė įpratę dieną ir naktį iš tolimesnių vietų gabenti prekes, ūkininkai, kurių laukai ir ganyklos pateko į numatytąją zoną, išreiškė nepasitenkinimą suvaržymais, teigdami „buvę papratę anksti gyvulius ginti, o kartais ir naktimis ganyti“.²⁵⁹ Manytina, kad saugumo biuletenyje fiksuotos ne pasienio ties demarkacine linija gyventojų nuotaikos, mat pastariesiems tokio pobūdžio suvaržymai tikrai turėjo būti tapę įprasti. Kita vertus, bent gyvulių ganymo atžvilgiu karo komendantai kartais darydavo išimčių – pavyzdžiui, 1927 m. balandžio 3 d. Alytaus karo komendantas įsakyme Alytaus ir Seinų apskričių gyventojams, reglamentavusiam judėjimo naktį tvarką, pabrėžta: „Pastaba: Naktigone,

²⁵⁵ Vidaus reikalų ministro raštas Krašto apsaugos ministrui, 1931-02-14, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 392, l. 106.

²⁵⁶ Ten pat.

²⁵⁷ Krašto apsaugos ministerijos nurodymas apskričių komendantams, 1931-03-18, in: LCVA, f. 384, ap. 3, b. 395, l. 29.

²⁵⁸ „Įsakymas dėl valstybės sienų“, in: *Policija*, 1939-08-15, nr. 16, p. 313; Trakų aps. viršininko įsakymas nr. 40, 1939-07-20, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 532, l. 26.

²⁵⁹ Valstybės saugumo departamento biuletenis nr. 156, 1939-08-08, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 186, l. 271.

uždraustame laike, nelaikyti vaikščiojimu.“²⁶⁰

Pasienio gyventojai susidurdavo ir su įvairiais kitais reikalavimais – pavyzdžiui, Trakų aps. pasienyje rajono viršininkas gyventojams buvo įsakęs šunis laikyti pririštus, mat palaidi šunys išduodavo patikroms atvykstančius pareigūnus.²⁶¹ Pridurtina, kad bent iki 1924 m.²⁶² „Visuose Lietuvos pasienio ir demarkacijos linijos valsčiuose“ varžyta laisva prekyba.²⁶³

Labai svarbu pažymėti, kad „pademarklinijys“ buvo Lietuvos pareigūnų konstantyviai suprstas kaip ypatingai svarbi vieta²⁶⁴ ir ypatingai jautri vieta, kurioje nepageidauta įtartinų, nepatikimų, prasikaltusių ir potencialiai ateityje vėl prasikalsiančių asmenų. Priešo artumas masino administratorių budrumą, didino įtarumą, iššaukė griežtą kontrolę (pavyzdžiui, apskričių mastu sudarinėti „užsiimančių lenkiška propaganda ir priešvalstybiškai nusistačiusių“ gyventojų sąrašai²⁶⁵). Karo komendantai turėjo instrumentą prasižengusiuosius eliminuoti iš šio arealo – teisę ištremti juos į kitas (tolimesnes) šalies apskritis, kuria dažnai naudojosi (tai nedaryta beatodairiškai ir be jokio pamato, nors daugeliu atvejų ištrėmimo prielaidas tikrai galima kvestionuoti). Ištrėmtiesiems sugrįžti į šio pasienio gyvenvietes nebuvo paprasta – konstantyviai pabrėžta, kad už ryšius su Lenkijos tarnybomis, priešvalstybinę agitaciją (ir pan.) nubaustų asmenų buvimas „[...] arti demarkacijos linijos yra labai nepageidaujamas.“²⁶⁶

Gausybės įvairių komendantų bylų peržvalga šio darbo autorių įtikino, kad lietuvių pareigūnai šiame areale buvo tiesiog linkę lenkų kultūrinę raišką konstantyviai susieti su sąmokslu – pavyzdžiui, girtos Lietuva ir lietuviybę tariamai įžeidusios lenkiškos dainelės kalėdiniame vakarėlyje Dubingių apylinkėje (Giedraičių valsčiuje, Ukmergės aps. pasienyje) 1937 m. iš esmės interpretuotos kaip lenkų organizacijų finansiškai remiamo „sulenkėjusių“ apylinkės gyventojų kiršinimo darbo, siekiant pastaruosius nuteikti prieš valstybę ir įtraukti į lenkiškų organizacijų veiklą, dalis.²⁶⁷ Ir tai

²⁶⁰ Alytaus karo komendanto įsakymas, 1927-04-03, in: LCVA, f. 407, ap. 8, b. 3, l. 16.

²⁶¹ Lukoševičius, O., „Onušio valsčius 1918–1940 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Onušis*, p. 250.

²⁶² „Prekybos reguliavimo ir laikinojo prekybos suvaržymo Lietuvos pasieniuose įstatymų panaikinimo įstatymas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1924-07-11, nr. 165, p. 2.

²⁶³ „Laikinojo prekybos suvaržymo Lietuvos pasieniuose įstatymas“, in: *Vyriausybės žinios*, 1922-05-03, nr. 87, p. 4.

²⁶⁴ Štai 1934 m. Trakų aps. komendantas rekomendavo du „ryšių su lenkais“ palaikymu įtartus atsargos karininkus „[...] iš pafrontės kaip nors [...] išvlyioti į mažiau svarbią apylinkę.“ – Trakų aps. komendanto raštas II pėstininkų divizijos štabo viršininkui, 1934-01-20, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 409, l. 5.

²⁶⁵ „Sąrašas Seinų apskr. gyventojų užsiimančių lenkiška propaganda ir priešvalstybiškai nusistačiusių“, in: LCVA, f. 745, ap. 7, b. 110, l. 75.

²⁶⁶ Ukmergės aps. komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, 1927-11-12, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 68, l. 24.

²⁶⁷ Ukmergės aps. policijos Giedraičių nuovados viršininko raportas Ukmergės aps. policijos vadui, 1938-01-11, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 60, l. 18.

buvo išdėstyta visiškai rimtai. Tačiau Ukmergės karo komendantas vis dėlto nesutiko su nuovados viršininko siūlymu prasikaltusiuosius išstremti iš apskrities, pastaruosius „už šmeižimą ir niekinimą lietuvių ir lietuvybės“ nubaudė „tik“ mėnesiu arešto.²⁶⁸ Tai tik vienas iš daugelio analogiškų pavyzdžių – neįtikusią lenkišką raišką, organizacinę, kultūrinę lenkų veiklą ir ypač švietimą lenkų kalba šiame pasienyje karo komendantai, jiems talkininkavę saugumiečiai, policijos viršininkai, šauliai (ir t. t.) tendencingai rėmimo tikslingo vietinių klaidinimo ir kiršinimo bei priešvalstybinio sąmokslų šablonais. Vien lenkų kultūros žymė (lenkų kalbos vartojimas) galėjo asmenį šiame pasienyje paversti įtartinu ir nepageidaujamu. Pavyzdžiui, 1932 m. Merkinės valsčiaus eigulys S. Barauskas buvo apskųstas dėl žinių rinkimo apie šaulius ir šnipinėjimo Lenkijai (įtarimus tik masino paties eigulio neslėptas faktas, kad namuose jis kalbėjo lenkiškai). Nors kriminalinės policijos tyrimas nustatė, kad skundai be pagrindo²⁶⁹, o šią išvadą pripažino ir Alytaus karo komendantas B. Basiulis, šis pareigūnas slaptu raštu miškų urėdai rekomendavo „gerai [...] pavestas jam pareigas“ atliekantį eigulį perkelti „toliau nuo administracijos linijos“, kad šis išvengtų įtarimo, mat, komendanto nuomone, „[...] eigulį Barauską kaip lenkų orientacijos žmogų, kuris būdamas valstybės tarnautoju stengiasi duoti pirmenybę lenkų kalbai ne tik namie, bet ir tarnyboje, palikti arti administracijos linijos kur gyventojai ypatingai jautrūs lenkų atžvilgiu, yra nepatogu.“²⁷⁰ Buvo svarbu išsiskirti šiuos būdingus ir gajus regiono administratorių pasaulėžiūros bruožus, mat jie darė esminę įtaką jų sprendimams ir veiksams – išsamiai lietuviškojo nacionalizmo pasaulėvaizdį „pafrontės“ atžvilgiu nagrinėsime kitoje darbo dalyje.

Pasienio regiono apžvalgoje tikslinga aptarti ir geografinius demarkacines linijas bei jos apylinkių atributus. Linijos vaizdinį gerai perteikia 1935 m. spaudoje publikuoti publicisto V. Labūnaičio įspūdžiai: „Administracinė linija yra tas taškas, apie kurį sukasi visa Lietuvos politika ir diplomatija. Žmogui, nemačiusiam šio kruvino pjūvio, savaime kyla didelis smalsumas pasižiūrėti ir arčiau susipažinti su valstybės rubežiumi, kuris yra retenybė visoje Europoje. O kaip gi atrodo pati linija? Nieko ypatingo. Gražius Dzūkijos ir Aukštaitijos laukus vietomis rėžia grioviai, arba ir be jų nusmaigyta ištisa eilė apipuvusių medinių karčių su šiaudų gniužte viršuje. Tiltai per upes nudažyti lenkiškomis spalvomis ir į mūsų pusę atsuktas lenkiškas aras. Anoj pusėj linijos ir ant tiltų vaikščioja lenkų kareiviai. Lietuvos pusėje nėra jokių užrašų. Tik tautiškomis spalvomis dažytos sargybinių būdelės ir aukšti lietuvių pasienio sargai – policininkai

²⁶⁸ Ukmergės aps. karo komendanto nutarimas, 1938-02-23, in: ten pat, l. 22.

²⁶⁹ Kriminalinės policijos III rajono Alytaus punkto vedėjo raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-02-25, in: LCVA, f. 745, ap. 1, b. 82, l. 3.

²⁷⁰ (Slaptai – asmeniškai) Alytaus aps. komendanto raštas „Dzūkų“ miškų urėdai, 1933-03-18, in: ten pat, l. 26.

liudija, kad čia Lietuva.²⁷¹ Ištrauka atkreipia dėmesį į tai, kad Lietuvos nuo Lenkijos neskyrė joks dirbtinis fizinis barjeras (tik labai labai retuose linijos segmentuose būta Lenkijos pareigūnų nutiestų vielinės tvoros atkarpu,²⁷² tam tikrus kelius blokavo užkardai, perėjimo punktuose įrengti vartai²⁷³). Lenkijos iniciatyva linija žymėta kartimis (gairėmis), tam tikrais stulpeliais. Kadangi Lietuva demarkacinės linijos nepripažino siena, čia nepraktikavo ir konvencionalaus sienos žymėjimo,²⁷⁴ nors tokia praktika užsiimta Lenkijos pusėje (tam tikroje zonoje kirsti krūmai ir medžiai, išarta žemė ir t. t.). Praktikų skirtis reflektavo linijos statuso suvokimo skirtį. Abipus linijos patuliavo Lietuvos ir Lenkijos pasienio sargai, gebėję dalykiškai bendrauti, kita vertus, tarp jų nestigo konfliktų.

Demarkacinė linija nusistovėjo ten, kur istoriškai sienos niekada nebuvo. Pietuose – nuo Vilkaviškio aps. Vištyčio valsčiaus iki Seinų aps. Kapčiamiesčio valsčiaus – ji atitiko dar 1919 m. liepos 26 d. Antantės nustatytą Focho liniją (iš esmės ši atkarpa atitinka dabartinę Lietuvos-Lenkijos sieną). Rytuose demarkacinė linija reflektavo 1920 m. rudenį vykusias ir sustabdytas Lietuvos ir „želigovskininkų“ kovas. Linija iš esmės perrėžė vientisą kultūrinę-socialinę-ekonominę (kartu geo-mentalinę) erdvę – perskyrė įprastus vietos gyventojų produktų realizavimo maršrutus,²⁷⁵ parapijas, daugybę kaimų. Pastaroji aplinkybė komplikavo tiek vietinių gyvenimą, tiek linijos apsaugą. Sudėtingą situaciją Smalvų valsčiaus pasienyje 1927 m. apibūdino Ežerėnų (Zarasų) aps. viršininkas: „[...] pravedant demarkliniją labai mažai buvo atsižvelgta į apsaugos reikalus. Keturiuose vietose linija eina prie pat gyvenamų trobesių, o kaime Suntutė (Santupiai – L. N.) – pravesta gatve-vieškeliu, kurio abejose pusėse yra gyvenamieji trobesiai. Tokios linijos savybės duoda galimybes gyventojams lengvai nematomai pereiti iš vienos pusės į kitą, už tat tenka daug aikvoti

²⁷¹ Lučinskas, G., „Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baras“, in: (sud.) Lukoševičius, O., *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.*, p. 140.

²⁷² Zarasų aps. pasienio policijos baro viršininko raportas Zarasų aps. viršininkui, 1937-04-21, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 261.

²⁷³ Pasak šiame pasienyje dirbusio Lietuvos pasienio policininko P. Dirčio, kai kur lenkai buvo įrengę puošnius vartus. Pareigūno atsiminimuose apie interakcijas tarp abiejų pusių pasienio sargų Lenkijos pasieniečių elgesiui apskritai priskiriamos pompastiškumo, ceremonialumo savybės – *Lietuvos policija įstatymų ir tvarkos tarnyboje*, p. 142–144.

²⁷⁴ Palyginimui, Lietuvos sienos su Latvija ir Vokietija specifiškai žymėtos Lietuvos ir jos kaimynių sudarytų dvišalių sutarčių pagrindu – „Sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Vokietijos Valstybės sienos dalykams sutvarkyti“, in: *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis*, t. 1, p. 499–513; „Lietuvos ir Latvijos susitarimas sienos žymėms ir sienos zonai palaikyti“, in: *Vyriausybės žinios*, 1931-06-10, nr. 358, p. 13–16.

²⁷⁵ Buchaveckas, S., „Musninkų valsčius 1920–1940 metais: kai kurie faktai ir žmonės“, p. 263.

(sic) apsaugos jėgų.²⁷⁶

Labai opi problema buvo tai, kad demarkacinė linija perskyrė tūkstančių ūkininkų valdas, palikdama tūkstančius hektarų Lietuvos piliečiams priklausiusių žemių Lenkijoje ir atvirkščiai. Daugelio valstiečių trobesiai liko vienoje valstybėje, o jų dirbami laukai, pievos (ir kitos valdos) – kitoje. Nepaisant tarpvalstybinio susipriešinimo ir demarkacinės linijos uždarymo politikos, linija perskirtų ūkių savininkams ir darbininkams iš abiejų pusių Lietuvos ir Lenkijos sutarimu (griežtomis sąlygomis) leista pereiti liniją ir pasiekti savo valdas ūkio darbams. Tarp Lietuvos ir Lenkijos padalytų ūkių eksploatacijos klausimo raidą ir šioje – ypatingoje – situacijoje atsidūrusių valstiečių problemas išsamiai nagrinėsime vėlesnėje darbo dalyje. Daugiausia pasienio ūkininkų reikmėms naudoti demarkacinės linijos perėjimo punktai iš esmės buvo vienintelės sankcionuotos susisiekimo tarp diplomatinių santykių nepalaikiusių valstybių gijos. Geležinkelių eismo (netgi tranzitinio) tarp valstybių nebuvo, geležinkelių bėgiai Lietuvos pasienyje buvo išardyti. Susisiekimas tarp valstybių normalizuotas tik po diplomatinių santykių užmezgimo 1938 m.

Kai kuriuose ruožuose demarkacinė linija ėjo upėmis. Stambiausios jų – Nemunas, kuriuo linija ėjo nuo Seinų aps. Kapčiamiesčio valsčiaus iki Utiekos (Alytaus aps. Merkinės valsčiuje), Merkys, kuriuo linija ėjo nuo Trasninko apylinkių Merkinės valsčiuje iki Paakmenės kaimo Varėnos valsčiuje, ir Neris, kuria linija vingiavo palei Trakų aps. Vievio valsčių (dėl to valsčiaus ribos žemėlapyje pastebimai vingiuotos) ir ėjo iki Kernavės (Ukmergės aps. Musninkų valsčiuje). Kai kur linija ėjo ir smulkesniais upeliais (pavyzdžiui, Maros ir Igaros upėmis Seinų aps.). Tam tikrose vietose, visų pirma, pasienio valstiečių reikmėms abu pasienio upių krantus jungė tiltai su perėjimo punktais. Apskritai upės sudarė natūralų barjerą ir pasieniečiams palengvino pasienio apsaugą – įvairūs pranešimai liudija, kad linijos apsauga tapdavo sudėtingesnė žiemą upėms užšalus.²⁷⁷ Taip pat pažymėtina, kad daugelyje vietovių demarkacinė linija ėjo ežerais ir šiuos dalijo – tai Galadusio (Seinų aps.), Šiemečio (Trakų aps.), Alio, Dubingių, Baluošo, Nikajo, Arino, Žiezdro, Asalnų, Dringio (Ukmergės ir Utenos aps.) ežerai bei kiti ežerėliai. Apskritai vietovės demarkacinės linijos areale dažnai buvo ežeringos. 1938 m. A. Klimo geografiniame veikale išskirtos pačios ežeringiausios Lietuvos apskritys (Utenos, Zarasų, Alytaus, Seinų ir Trakų²⁷⁸) visos ribojosi su linija.

Demarkacinė linija padalintuose ežeruose ir net upėse buvusios salos tendencingai tapdavo trinties ir atsikartodavusių konfliktų tarp Lietuvos ir Lenkijos pareigūnų šaltiniu. Pavyzdžiui, 1937 m. rugpjūtį būtent Galadusio

²⁷⁶ Ežerėnų aps. viršininko pateiktos žinios apie Pasienio policijos Ežerėnų baro rajonus, 1927-02-14, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197, l. 30.

²⁷⁷ Seinų aps. viršininko pateiktos žinios apie Seinų-Marijampolės pasienio barą, 1927-02-09, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197, l. 46; Pasienio policijos Trakų baro viršininko pateiktos žinios apie rajonus, 1927, in: ten pat, l. 41.

²⁷⁸ Klimas, A., *Lietuvos geografinė (VII-sis leidimas)*, p. 44–45.

ežero saloje kilus konfliktui dėl Lenkijos pareigūnų perkeltų gairių pastarieji areštavo Lietuvos pasienio policininką V. Stankevičių (šis daugiau nei mėnesį laikytas nelaisvėje, tardytas).²⁷⁹ 1934 m. liepą netoli Panerių dvaro buvusioje saloje Neries upėje (upe ėjo administracinė linija) netgi įvyko Trakų aps. viršininko ir Vilniaus-Trakų pavieta (apskrities) starostos (seniūno) pavaduotojo susitikimas (Lietuvos ir Lenkijos vietos valdžios atstovų susitikimai vardan pasienio incidentų ir padalytų valdų ūkininkų reikalų sprendimo tapo įprasta praktika, disertacijoje tai dar bus išsamiai išnagrinėta), kuriame aiškintasi dėl incidentų saloje. Lenkijos pareigūnas protestavo dėl to, kad Lietuvos pasieniečiai saloje suiminėjo Lenkijos piliečius ir drausdavo net praplaukti pro šią – galop susitikimas virto įtempta diskusija dėl salos teritorinės priklausomybės (abi pusės tam turėjo argumentų). Konkretaus rezultato pokalbis nedavė – nė viena pusė neišsižadėjo savo pretenzijų (reikšdami pretenzijas į Vilnių ir visą „okupuotą Lietuvą“ lietuviai vargiai galėjo nusileisti), nutarta apie situaciją informuoti šalių vyriausybes.²⁸⁰ Lenkijos pretenzijas į salą grindė 1931 m. potvynio sąlygoti upės vagos pokyčiai – Lietuvos Vidaus reikalų ministerija į šį klausimą žiūrėjo labai rimtai ir net konsultavosi su Vandens kelių tarnyba, „kiek kainuotų darbai, pakreipiant Nerį, ties Panerių dvaru, į seną vagą [...]“.²⁸¹ Nedidelės salelės klausimui teikta didelė svarba. Apskritai ilgalaikiai teritoriniai ginčai net ir dėl smulkučių salelių – įprastas reiškinys visame pasaulyje, ypač tarp valstybių, kurių tarpusavio santykiai įtempti.

Visgi didesnė dalis demarkacinės linijos ėjo ne vandens telkiniais, o sausuma – laukais, pievomis, miškais (ir t. t.). Apsaugoti atvirą vietą buvo kur kas lengviau nei miškingą – tai mena pasienio policijos Trakų baro III rajono charakteristika: „Pirmų trijų sargybų barai eina miškais ir keliose vietose per šlapius raistus, kas apsunkina jų saugojimą. 4 sargybos baras saugoti lengvas, nes eina per ariamus laukus ir atviras [...]“.²⁸² Apskritai pažintis su 1927 m. atlikto vietos ypatybių kiekviename pasienio rajone tyrimo medžiaga atskleidžia, kad demarkacinė linija labai daug kur ėjo miškais²⁸³, sunkiai praeinamomis²⁸⁴, sunkiai apsaugomomis²⁸⁵ vietovėmis.

²⁷⁹ Lučinskas, G., „Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baras“, p. 136.

²⁸⁰ Lietuvos ir Lenkijos pareigūnų pasimatymo aprašymas, 1934-07, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 359.

²⁸¹ Susisiekimo ministerijos Plentų ir vandens kelių valdybos Vandens kelių tarnybos raštas Vidaus reikalų ministerijos Statybos inspektoriumi, 1934-09-10, in: ten pat, l. 10.

²⁸² Pasienio policijos Trakų baro viršininko pateiktos žinios apie rajonus, 1927, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197, l. 42.

²⁸³ Utenos baro I rajono charakteristikoje pažymėta: „I-os ir II-os sargybų bareliai apaugę tankiais miškais dėlei to jų apsaugojimas labai nepatogus, sunkus.“ – Pasienio policijos Utenos baro viršininko raportas Utenos aps. viršininkui, 1927-02-12, in: ten pat, l. 36.

²⁸⁴ Ežerėnų (Zarasų) baro I rajono charakteristikoje pažymėta: „[...] demarklinija eina laukais ir miškais, miškas tankus ir šlapias. Pervažiuoti liniją galima tik

Kaip jau minėta, Lenkijos pusėje greta linijos tam tikru spinduliu medžiai ir krūmai iškirtinėti (tai masiškai daryta visame pasienyje 1929 m.²⁸⁶, būta ir vėlesnių akcijų). Pridurtina, kad tam tikruose ruožuose demarkacinė linija ėjo ir kalnuotomis vietovėmis.²⁸⁷ Be to, šiame Lietuvos pasienyje buvo nemažai žymių – Liškiavos, Merkinės, Kernavės (ir kitų) – piliakalnių.

Nagrinėjamas pasienio regionas apskritai daug kur buvo miškingas. Pavyzdžiui, keturi miškingiausi Alytaus apskrities valsčiai (tiek pagal procentinę dalį, tiek pagal žemės plotą) buvo keturi jos valsčiai (Liškiavos, Merkinės, Nedzingės ir Varėnos), ribojęsi su demarkacine linija. Trys miškingiausi valsčiai visoje Lietuvoje buvo būtent šio pasienio valsčiai – tai Alytaus aps. Merkinės valsčius, Zarasų aps. Salako valsčius ir Seinų aps. Leipalingio valsčius.²⁸⁸ Miškai vietiniams pasienio gyventojams teikė uždarbio alternatyvų – 1933 m., vertindamas situaciją pasienio areale, Seinų aps. viršininkas teigė, kad „Gyventojai žiemos metu uždarbiauja miškuose, vasarą verčiasi grybų ir uogų pardavinėjimu.“²⁸⁹ Pažymėtina, kad ne visi pasienio valsčiai pasižymėjo dideliais miškų plotais, ryškią išimtį sudarė pietvakariuose gretimai išsidėstęs valsčių ruožas, apėmęs Vilkaviškio aps. Gražiškių valsčių, Marijampolės aps. Liubavo valsčių ir Seinų aps. Punsko bei Būdviečio valsčius – tai buvo itin nemiškingas ruožas²⁹⁰ (Liubavo valsčius šiuo aspektu išsiskyrė net visos šalies mastu).

Pažymėtasis ruožas tarp visų pasienio valsčių išsiskyrė ir tuo, kad tik ten daugiau nei 70 procentų valdų sudarė ariama žemė.²⁹¹ Tai buvo susiję su žemės kokybe – pavyzdžiui, Liubavo valsčius buvo vienas iš retų regiono valsčių, kurio žemė buvo palyginti gera – daugiausia antros rūšies.²⁹² Beveik visų likusių šio pasienio atkarpų žemė buvo prastesnė. 1933 m. Seinų aps. viršininkas pabrėžė: „Gyvenančių prie adm. linijos medžiaginė būklė

vietomis, t. y. keliais; praėjimas taip pat sunkus.“ – Ežerėnų aps. viršininko pateiktos žinios apie Pasienio policijos Ežerėnų baro rajonus, 1927-02-14, in: ten pat, l. 31.

²⁸⁵ Trakų baro V rajono charakteristikoje pažymėta: „Pirmos sargybos rajonas eina per gilią ir nepereinamą balą, kalnuotas ir apaugęs (*sic*) krūmais, kas ir apsunkina jo saugojimą del sunkaus priėmo (*sic*). 2 sargybos barelis kiek lengvesnis saugoti, nes iš dešinės pusės pridengtas ežerų [...] 3 ir 4 sargybos bareliai daugiausiai eina per miškus, kas taip-gi apsunkina apsaugojimą.“ – Pasienio policijos Trakų baro viršininko pateiktos žinios apie rajonus, 1927, in: ten pat, l. 41.

²⁸⁶ Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1929-03-01, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1317, l. 112.

²⁸⁷ Seinų aps. viršininko pateiktos žinios apie Seinų-Marijampolės pasienio barą, 1927-02-09, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197, l. 46.

²⁸⁸ Apskaičiuota pagal: *Visuotinis Lietuvos Žemės Ūkio Surašymas*, t. 2, p. 2–15 (priedai).

²⁸⁹ Seinų aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 68.

²⁹⁰ Apskaičiuota pagal: *Visuotinis Lietuvos Žemės Ūkio Surašymas*, t. 2, p. 2–15 (priedai).

²⁹¹ Klimas, A., *Lietuvos geografija (VII-sis leidimas)*, p. 77.

²⁹² Akiras-Biržys, *Lietuvos miestai ir miesteliai: Marijampolės apskritis*, p. 308.

varginga. Žemė bloga, smėlinga, k. t. Leipalingio, Kapčiamiesčio ir dalinai Kučiūnų valsč. mažai derlingos žemės ir [...] ūkiai neišmaitina savininkų.²⁹³ Alytaus aps. viršininkas apie savo kontroliuotą teritoriją teigė iš esmės tą patį: „Pasienio gyventojų medžiaginė būklė yra sunki, nes žemė blogos rūšies ir dideli jos plotai nenaudojami.“²⁹⁴ Pasienio dzūkams materialiniu atžvilgiu teko remtis savo miškais.²⁹⁵ Trakų apskrityje prastesnė žemė buvo būtent valsčiuose arčiau demarkacinės linijos.²⁹⁶ Smiltinga prastesnių rūšių žeme pasižymėjo Ukmergės aps. Musninkų valsčius.²⁹⁷ Utenos apskrities Linkmenų valsčiuje žemės buvo itin prastos.²⁹⁸ Zarasų apskrityje (kaip ir didesnėje dalyje Seinų ir Trakų aps.) žemė daugiausia buvo tik trečios ir ketvirtos rūšies (tai apsunkino ir vietos savivaldybių darbą, mat už prastesnę žemę mokėtas mažesnis žemės mokestis).²⁹⁹ Kaip jau aptarta, gyventojų tankumas šio pasienio regione buvo mažesnis nei visoje Lietuvoje – veikiausiai teisus buvo tarpukario Lietuvos demografinius rodiklius nagrinėjęs S. Vaitekūnas, gyventojų tankumą susiejęs su dirvožemių derlingumu.³⁰⁰ Tiek archyvuose, tiek spaudoje dažnai diagnozuotas šio pasienio gyventojų materialinis nepriteklus, skurdumas. Tai sieta ne vien su aptarta dirbamos žemės kokybės problema – lenkų gausiau gyvenamose Trakų ir Ukmergės aps. pasienio teritorijose tendencingai kritikuotas vietos gyventojų ūkinių praktikų archajiškumas, nepažangumas, ūkines problemas siejant su vietinių „sulenėjimu“ ir tariamu tamsumu.³⁰¹ Nepriteklus pasienio gyventojus veikiausiai skatino ieškoti uždarbio alternatyvų – pati demarkacinės linijos būtis suteikė tokių galimybių (pavyzdžiui, užsidirbti iš kontrabandos gabenimo ir t. t.).

²⁹³ Seinų aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 68.

²⁹⁴ Alytaus aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-17, in: ten pat, l. 93.

²⁹⁵ Merkinės nuovados viršininkas konstatavo, kad „palinijo“ gyventojai „Vasaros metu [...] atsigaua pardavinėdami grybus, o žiemą – malkas.“ – Merkinės nuovados viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65, l. 372.

²⁹⁶ Lukoševičius, O., *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.*, p. 748.

²⁹⁷ Buchaveckas, S., „Mugninkų valsčius 1920–1940 metais: kai kurie faktai ir žmonės“, p. 241–242.

²⁹⁸ 1926 m. Lietuvos savivaldybių žurnale situacija Linkmenų valsčiuje pristatyta itin niūriai: „Valsčius yra Lenkijos pasieny. Didesnė pusė okupuota. Pats valsčius įsisteigė paskiausiai ir yra gal vienas iš neturtingiausių. Žemė beveik visa ketvirtos rūšies. Vietomis lekiąs smėlys (*sic*), pelkės, balos ir krūmai. Nemaža yra ir miškų. Ūkininkai gyvena nepasiturinčiai.“ – „Savivaldybių veikimas“, in: *Savivaldybė*, 1926, nr. 4, p. 20.

²⁹⁹ Keršulis, „Iš Seinų padangės“, in: *Savivaldybė*, 1927, nr. 8, p. 26.

³⁰⁰ Vaitekūnas, S., *Lietuvos gyventojai Per du tūkstantmečius*, p. 133.

³⁰¹ Lukoševičius, O., „Onušio valsčius 1918–1940 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, p. 214; Savivaldybininkas, „Iš pafrontės savivaldybių gyvenimo“, in: *Savivaldybė*, 1929, nr. 3, p. 27.

Kaip jau minėta, pagal vienintelį visuotinį 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymą pasienio ties demarkacine linija valsčiuose (kartu su Zarasų miestu) gyveno 140808 gyventojai.³⁰² Surašymas fiksavo ir gyventojų tautybes, pagal jį areale gyveno 102921 lietuviai (~ 73 % visų šio ruožo gyventojų), 18369 lenkai (~ 13 %), 9228 žydai (~ 6,6 %), 5064 rusai (~ 3,6 %), 2808 vokiečiai (~ 2 %), 1797 baltgudžiai (~ 1,3 %) ir labai nedidelis skaičius kitų tautybių asmenų bei svetimšalių (bendrai ~ 0,5 %).³⁰³ Siekiant išryškinti skirtingų pasienio vietovių savitumus ir skirtumus, svarbu surašymo duomenis išnagrinėti detaliau.

Pažymėtina, kad vyravusios tautinės grupės – lietuvių – procentinė dalis nagrinėjamame pasienio areale (~ 73 %) buvo ženkliai mažesnė nei visoje Lietuvoje be Klaipėdos krašto (~ 83,9 %). Procentiškai daugiausiai lietuvių fiksuota Seinų aps. (~ 86,3 %) ir Alytaus aps. (~ 85,7 %) pasienio valsčiuose.³⁰⁴ Mažiausiai – Vilkaviškio aps. (~ 61,9 %), Trakų (~ 63,5 %) ir Utenos aps. (~ 65,2 %) valsčiuose ties demarkacine linija. Procentaliai lietuviškiausi valsčiai areale buvo Alytaus aps. Liškiavos valsčius (~ 96,5 % lietuvių), Seinų aps. Punsko valsčius (~ 97,6 %) ir Utenos aps. Linkmenų valsčius (~ 98,5 %). Kontrastingai, toje pačioje Utenos aps. pasienio atkarpoje greta pačio lietuviškiausio Linkmenų valsčiaus buvusiame Jonišio valsčiuje fiksuota procentiškai mažiausiai lietuvių tarp visų šio regiono valsčių (~ 33,7 %), pagal surašymą tai buvo vienintelis regiono administracinis-teritorinis vienetas, kuriame lietuviai nebuvo gausiausia tautinė grupė – šiame valsčiuje statistiškai vyravo lenkai. Procentaliai nedaug (mažiau nei pusė visų gyventojų) lietuvių taip pat fiksuota Zarasų mieste (~ 39,8 %), Vilkaviškio aps. Vištyčio valsčiuje (~ 44 %), Trakų aps. Vievio valsčiuje (~ 44,4 %) ir Ukmergės aps. Giedraičių valsčiuje (~ 46,4 %), visuose kituose pasienio valsčiuose lietuviai sudarė bent apie 60 % ir (gerokai) daugiau gyventojų. Absoliuti dauguma šio arealo lietuvių buvo katalikai, dauguma – valstiečiai.

Nors pagal surašymą žydai buvo antroji pagal gausumą tautinė grupė Lietuvoje be Klaipėdos krašto, „pafrontėje“ jie buvo tik treči (pagal oficialius duomenis pasienio areale savo skaičiumi juos beveik dvigubai pranoko lenkai). Procentaliai žydų čia taip pat buvo mažiau (~ 6,6 %, kai visoje šalyje surašymas jiems priskyrė ~ 7,6 % gyventojų). Tai vienareikšmiškai sietina su tuo, kad žydai koncentruodavosi miestuose ir miesteliuose, o pasienio areale vyravo kaimo vietovės. Charakteringa, kad šiame pasienyje procentiškai daugiausiai jų fiksuota Zarasų mieste – ~ 35,1 %. Taip pat

³⁰² Vilkaviškio aps. valsčiuose ties demarkacine linija – 9007, Marijampolės aps. – 3771, Seinų aps. – 28742, Alytaus aps. – 20222, Trakų aps. – 24836, Ukmergės aps. – 26340, Utenos aps. – 12532, Zarasų aps. (su Zarasų miestu) – 15358.

³⁰³ Apskaičiuota pagal: *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. 19–23.

³⁰⁴ Apskritai Seinų ir Alytaus apskritys pagal surašyme fiksuotą lietuvių procentinę dalį buvo (atitinkamai) devinta ir dešimta tarp dvidešimties tuometinių Lietuvos apskričių.

palyginti daug žydų gyveno Alytaus aps. Merkinės valsčiuje (~ 19,4 %), Seinų aps. Lazdijų valsčiuje (~ 17 %), Ukmergės aps. Širvintų valsčiuje (~ 11,1 %), Zarasų aps. Salako valsčiuje (~ 10,9 %) – būtent ten, kur titulinės valsčių gyvenvietės buvo šiame skyriuje jau pristatyti didesnieji arealo miesteliai. Bent dalyje šių miestelių (pavyzdžiui, Merkinės³⁰⁵ ir Širvintų³⁰⁶ miesteliuose) žydai vyravo. Kai kuriuose šio pasienio valsčiuose žydų buvo itin mažai – iki dvidešimties (imtinai) žydų 1923 m. fiksuota net penkiuose iš jų – tai Vilkaviškio aps. Gražiškių valsčius, Seinų aps. Punksko, Būdviečio ir Kučiūnų valsčiai, Zarasų aps. Smalvų valsčius. Didesnėje dalyje kitų valsčių jų buvo gerokai daugiau. Žydai tik itin retais atvejais dirbo žemės ūkio srityje, kuri buvo pagrindinė visoms kitoms didžiosioms šalies tautinėms grupėms, pagrindinis žydų užsiėmimas buvo prekyba – žydai vyravo visos šalies prekybininkų gretose³⁰⁷ (tarp prekybos srityje dirbusių „savarankių“ (ekonomiškai aktyvių) Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis žydų buvo ~ 4,4 karto daugiau nei lietuvių³⁰⁸). Šios charakteristikos buvo būdingos ir „pafrontės“ žydams. Štai ketvirtojo dešimtmečio pradžioje išleistame veikale apibūdinamas Alytaus aps. gyvenvietes P. Biržys pažymėjo – „Varėnos miestely yra: 16 krautuvių, visos laikomos žydų [...]“.³⁰⁹

Pasienyje taip pat fiksuota tautinių mažumų, kurios buvo glaustai susitelkusios tik tam tikruose jo ruožuose. Didžioji dauguma šiame areale registruotų vokiečių gyveno Vilkaviškio aps. valsčiuose, kurie kartu buvo greta Lietuvos sienos su Vokietija. Vištyčio valsčiuje fiksuota 1370 vokiečių (~ 35 % valsčiaus populiacijos), Gražiškių valsčiuje – 1124 (~ 22 %), gretimame Marijampolės aps. Liubavo valsčiuje – 119 (~ 3,2 %). Beveik visi jie buvo evangelikai liuteronai.³¹⁰

Rusai buvo kur kas plačiau pasiskirstę, tačiau daugiau nei pusė šio pasienio rusų gyveno Zarasų aps. pasienio gyvenvietėse: Salako valsčiuje – 939 (~ 11,1 % valsčiaus populiacijos), Smalvų valsčiuje 944 (~ 30 %), Zarasų mieste – 717 (~ 18,9 %). Apskritai būtent Zarasų apskrityje fiksuota daugiausiai rusų Lietuvoje.³¹¹ Absoliuti dauguma Zarasų aps. rusų buvo sentikiai³¹² – rusai sentikiai Zarasų krašte pradėjo kurtis dar XVIII a. pirmoje

³⁰⁵ Akiras-Biržys, *Lietuvos miestai ir miesteliai: Alytaus apskritis*, p. 478.

³⁰⁶ Marcinauskas, A., „Širvintai – pafrontės miestelis“, in: *Savivaldybė*, 1930, nr. 7, p. 19.

³⁰⁷ Vaskela, G., *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, p. 47.

³⁰⁸ *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. 296.

³⁰⁹ Akiras-Biržys, *Lietuvos miestai ir miesteliai: Alytaus apskritis*, p. 574.

³¹⁰ *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. 42.

³¹¹ Ten pat, p. 13.

³¹² Gyventojų konfesinė statistika valsčiais surašymo leidinyje nepateikta. ~ 94 % visų Zarasų aps. gyvenusių rusų buvo sentikiai, ~ 5,8 % – stačiatikiai (ten pat, p. 41).

pusėje (tai motyvavo jų diskriminacija ir persekiojimas Rusijoje).³¹³ Po šešis-septynis šimtus rusų gyveno ir Ukmergės, Trakų, Seinų apskričių pasienio atkarpose (sudarydami vos kiek daugiau nei du procentus šių apskričių pasienio valsčių populiacijos), didelė dalis pastarųjų buvo stačiatikiai.

Surašymas pasienio areale fiksavo ir 1797 asmenis, identifikuotus baltgudžiais (baltarusiais). Net 1672 (~ 93 %) iš jų gyveno susitelkę vos dviejuose Trakų apskrities pasienio valsčiuose: Vievio valsčiuje – 512 (~ 7,2 % valsčiaus populiacijos), Semeliškių valsčiuje – 1160 (~ 15,5 %). Būtent Trakų apskrityje apskritai gyveno daugiausiai baltarusių Lietuvoje.³¹⁴ ~ 88,6 % visų šios apskrities baltarusių buvo katalikai, ~ 11,4 % – stačiatikiai.³¹⁵ Kai kurių administracinių-policinių struktūrų dokumentuose aptiktina pastabų ir apie kituose šio pasienio ruožuose gyvenusius (statistikoje nematomus) gudus, šie apibūdinti teigiant jų „sulenėjimą“.³¹⁶ Pridurtina, kad tai, jog dalis pasienio autochtonų katalikų kalbėjo gudų kalbos variantu, dar toli gražu nereiškė, kad visi šie žmonės buvo linke (oficialiai ar privačiai) identifikuoti save gudais.

Pagal surašymą antroji pagal gausumą tautinė grupė „pafrontės“ areale buvo lenkai – surašymas čia užfiksavo 18369 lenkus (būtent dėl lenkų tautinės mažumos atstovų skaičiaus 1923 m. gyventojų surašymas susilaukė daugiausiai kritikos ir diskusijų – tai dar aptarsime). Procentinė lenkų dalis tarp „pafrontės“ gyventojų (~ 13 %) buvo keturis kartus didesnė už procentinę visų Lietuvoje fiksuotų lenkų dalį tarp visų šalies gyventojų (~ 3,2 %), pasienyje gyvenę lenkai sudarė ~ 28 % visų šalies lenkų, kurių bendrai užfiksuota 65599 (gausa lenkų taip pat fiksuota Kauno ir Kėdainių apskrityse bei kai kuriuose didesniuose miestuose). Iš esmės visi pasienio lenkai buvo katalikai, dauguma pragyveno iš žemės ūkio.

Nors lenkų fiksuota kiekviename pasienio valsčiuje, pietiniame arealo ruože jų registruota kur kas mažiau nei rytiniame. Štai Vilkaviškio, Marijampolės ir Alytaus apskričių pasienio atkarpose jų fiksuota kiekvienoje po kelis šimtus, Seinų aps. pasienyje – 1463 (nors tai sudarė tik ~ 5,1 % šios apskrities pasienio valsčių populiacijos). Šiame regione didžiausią lenkų

³¹³ (sud.) Raubiškienė, L., *Zarasai laiko vilnyse*, p. 49. Plačiau sentikų įsikūrimo Lietuvoje (ir Zarasų krašte) prielaidas bei šios konfesinės mažumos padėtį tarpukariu nagrinėjo G. Potašenko – (sud.) Morozova, N.; Potašenko, G., *Lietuvos sentikiai: Istorija, kultūra, dailė*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011, p. 10–31.

³¹⁴ Pažymėtina, kad baltarusių istoriją tarpukario Lietuvoje nagrinėjęs T. Błaszcak išreiškė nuostabą ypatingai mažu Zarasų apskrityje fiksuotu baltarusių skaičiumi – Błaszcak, T., *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, p. 257.

³¹⁵ *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. 44.

³¹⁶ Pavyzdžiui, 1927 m. Seinų aps. viršininko raporte pažymėta, kad Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baro X rajono teritorijoje „[...] vietos gyventojai sulenkėje (sic) gudai [...]“ – Seinų aps. viršininko pateiktos žinios apie Seinų-Marijampolės pasienio barą, 1927-02-09, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197, l. 46.

procentinę dalį turėjo Vilkaviškio aps. Vištyčio valsčius (~ 8,4 %), Alytaus aps. Nedzingės valsčius (~ 9,8 %), Marijampolės aps. Liubavo valsčius (~ 14,7 %) ir Seinų aps. Kapčiamiesčio valsčius (~ 17,3 %), kuriame registruoti 897 lenkai. Būtent pastarojo valsčiaus ribose buvusiame Varviškės kaime neutraliosios zonos kovų laikotarpiu (1920–1923 m.) veikė plačiai pagarsėjusi lenkų kovotojų bazė („Varviškės savivalda“)³¹⁷, šioje vietovėje buvo gausu lenkų ir ketvirtajame dešimtmetyje.³¹⁸ Kita vertus, trijuose rytiniuose Seinų aps. valsčiuose fiksuota itin mažai lenkų – Punsko valsčius, kuriame užrašyti vos du lenkai, šiuo aspektu „pirmavo“ visame regione.

Statistiniai rodikliai rytiniame arealo ruože ženkliai skyrėsi – Trakų aps. pasienio atkarpoje fiksuoti 5776 lenkai, sudarę ~ 23,3 % šios apskrities pasienio gyventojų, Ukmergės aps. – 5270 (~ 20 %), Utenos aps. – 3773 (~ 30,1 %). Šiame ruože didžiausią lenkų procentinę dalį turėjo Trakų aps. Vievio valsčius (~ 39,8 %), Ukmergės aps. Giedraičių valsčius (~ 44,4 %) ir Utenos aps. Joniškio valsčius (~ 58,5 %). Visoje Lietuvoje procentiškai daugiau lenkų už pastarąjį valsčių fiksuota tik Kauno aps. Lapių valsčiuje (~ 67,5 %). Įdomu tai, kad greta Joniškio valsčiaus buvusiame Utenos aps. Linkmenų valsčiuje fiksuoti tik šeši lenkai (valsčiuje absoliučiai vyravo lietuviai). Zarasų aps. pasienio atkarpoje fiksuoti 543 lenkai, procentiškai daugiausiai jų – Smalvų valsčiuje (~ 9,7 %).

Šio darbo autoriui abejonių kelia vargiai tikėtini Ukmergės aps. Širvintų valsčiaus statistiniai duomenys – valsčiuje fiksuota tik ~ 1,6 % lenkų (ir ~ 84,4 % lietuvių), kai iš esmės visi gausūs (vieši ir privatūs) tyrinėti trečiojo dešimtmečio šaltiniai universaliai teigia didžiulį vietos „sulenkėjimą“ ir vienareikšmį lenkų kalbos dominavimą (trečiajame dešimtmetyje Širvintų lietuvių pradžios mokykloje netgi dirbo mokytojos vargiai kalbėjusios lietuviškai, lietuviškai mokyklai buvo sunku surinkti mokinių įsisteigus lenkų mokyklai – plačiau apie tai skyriuje apie pasienio švietimą).

Apskritai 1923 m. surašymo duomenys nereflektuoja kalbinės situacijos areale (pabrėžtina, kad surašymas ir nebuvo grįstas lingvistiniais kriterijais) – neabejotina, kad lenkakalbių pasienio regione buvo kur kas daugiau už surašyme fiksuotą lenkų skaičių. Lietuviais užrašyti lenkų kalbą vartoję gyventojai anuomet tendencingai vadinti „lenkuojančiais“ (priklausomai nuo konteksto, šia sąvoka būdavo įvardijami ir užsirašiusieji lenkais), jų lojalumu abejota. 1933–1934 m. pasienio apskričių karo komendantai rinko žinias apie regiono lenkus ir „lenkuojančius“ – nors Alytaus aps. Merkinės ir Nedzingės valsčiai turėjo palyginti nedaug lenkais užrašytų asmenų, Alytaus aps. komendanto duomenimis, šiuose be pastarųjų gyveno ir (atitinkamai)

³¹⁷ Balkelis, T., *Lemtingi metai, Lietuva 1914–1923 m. Karas, revoliucija ir tautos gimimas*, p. 296.

³¹⁸ Seinų aps. šaulių rinktinės vado raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-13, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 63.

600 ir 900 „lenkuojančių“³¹⁹, Trakų aps. komendanto pateiktomis žiniomis, Onušio valsčiuje lenkiškai kalbėjo 40 % gyventojų, o 45 % Semeliškių valsčiaus gyventojų įvardinti „lenkuojančiais“, ³²⁰ kai šiuose valsčiuose surašymas fiksavo (atitinkamai) „tik“ ~ 17,1 % ir ~ 16 % lenkų. Neteigiame komendantų pateiktų duomenų tikrumo, teigiame tik ženkliai skirtą tarp pasienio lenkakalbių skaičiaus ir surašyme fiksuoto lenkų skaičiaus. Ši skirtis dar labiau grindė pasienio gyventojų „atlietuvinimo“ siekiamybę ir iniciatyvas.

Istorijoje netrūksta atvejų, kai valstybėse (o ypač tautinėse-nacionalizuojančiose valstybėse), įgyvendinant gyventojų surašymus operuojama neskaidriai – surašymų, kuriais „randama“ daugiau titulinės tautos ir mažiau negeistinių mažumų atstovų, duomenys panaudotini kaip oficialus pagrindas riboti mažumų raiškos erdvę (pavyzdžiui, mažinti mažumų mokyklų tinklą), teikti šioms mažiau nuolaidų ir t. t. Kaip pavyzdys pateiktini tarpukario Lenkijoje įgyvendinti gyventojų surašymai, kuriuos vykdant, pasak įvairių istorikų, būta daug pažeidimų ir įvairių manipuliacijų – anot skirtingų tyrinėtojų, nemažai baltarusių ir ukrainiečių (gausių Lenkijos rytinių pakraščių tautinių mažumų atstovų) įkalbinėti, versti užsirašyti arba tiesiog užrašinėti lenkais,³²¹ kai kur baltarusiai katalikai išsyk registruoti lenkais,³²² siekiant sumažinti mažumų atstovų skaičių taikyti ir įmantresni metodai. Tarpukario Lenkijoje įgyvendintų gyventojų surašymų atžvilgiu buvo kritiškas ir Lenkijos lietuvių istoriją 1920–1939 m. nagrinėjęs istorikas B. Makauskas. Jis atmetė 1931 m. surašymu fiksuotą 82313 lietuvių skaičių Lenkijoje kaip klaidingą ir argumentuota analize grindė, kad „[...] įtikinamiausias, artimiausias tikrovei lietuvių, suvokiančių savo tautinį priklausomumą, skaičius Lenkijoje gali būti 200000.“³²³ Iš esmės analogiškos kritikos ir mėginimų duomenis koreguoti yra susilaukęs ir 1923 m. visuotinis Lietuvos gyventojų surašymas.

Būtent Lietuvos gyventojų surašyme fiksuotas lenkų skaičius buvo ir išliko didžiausiu surašymo kritikos objektu.³²⁴ Apskritai mažumų frakcijų atstovai seime 1924 m. pateikė interpeliaciją, teigdami virš septynių šimtų surašymo vykdytojų pažeidimų, duomenų falsifikavimo atvejų (visgi

³¹⁹ Alytaus aps. komendanto B. Basiulio raportas Generalinio štabo II skyriaus viršininkui, 1934-01-26, in: ten pat, l. 92.

³²⁰ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalui“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 391.

³²¹ Kopstein, J. S.; Wittenberg, J., “Mass Politics in Interwar Poland. Research Report”, The National Council for Eurasian and East European Research, 2005, p. 3; Rothschild, J., *East Central Europe Between the Two World Wars*, Seattle and London: University of Washington Press, 1992, p. 37.

³²² Prusin, A. V., *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*, Oxford University Press, 2000, p. 107; Vakar, N. P., *Belorussia: The Making of a Nation*, Harvard University Press, 1956, p. 120.

³²³ Makauskas, B., *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, p. 20.

³²⁴ Vaskela, G., *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, p. 17.

dauguma išskirtų atvejų buvo susiję su vokiečiais).³²⁵ Didžiausią pagrindą Lietuvos lenkų lyderiams teigti apie masinį lenkų mažumos skaičiaus sumažinimą sudarė faktas, kad rinkimuose į seimą už lenkų sąrašą procentiškai balsavo gerokai daugiau žmonių nei surašymu fiksuota procentinė lenkų dalis šalyje. 1926 m. Centrinis lenkų rinkimų komitetas netgi pateikė savą Lietuvos gyventojų statistiką, suformuotą rinkimų į Seimą rezultatų pagrindu, teigusią Lietuvoje gyvenus virš 202 tūkst. lenkų.³²⁶ Šie duomenys ir pats jų konstravimo principas susilaukė labai daug kritikos, kita vertus, anuomet juos nekritiškai priėmė, naudojo, gynė kai kurie lenkų tyrinėtojai³²⁷ (šių duomenų rodiklius pasienyje dar pristatysime). Lietuvos gyventojų surašymo atžvilgiu buvo kritiškas ir šiuolaikinis lenkų istorikas K. Buchowski, remdamasis įvairiais pavyzdžiais, teigęs ir tęstinį spaudimą Lietuvos lenkams užsirašyti lietuviams pasuose.³²⁸ Jo nuomone, tikėtina, kad bent ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvoje „[...] apie 150–200 tūkstančių gyventojų turėjo susiformavusią lenkišką tapatybę.“³²⁹ Lietuvos gyventojų sudėties ypatybes tyręs lenkų demografas P. Eberhardt teigė, kad tikrasis lenkų skaičius turbūt buvo daug didesnis už fiksuotąjį surašyme, bet veikiausiai buvo daug mažesnis už tą, kurį pateikia kai kurie lenkų demografai. Jo nuomone, lenkų istoriko H. Wisner pateiktas 144 tūkst. lenkų skaičius laikytinas artimu XX a. trečiojo dešimtmečio pradžios Lietuvos „tautinei tikrovei“, tačiau pats mokslininkas savo analizėje visgi rinkosi remtis oficialiais surašymo duomenimis.³³⁰

Pabrėžtina ir tai, kad savo veikale apie tautinius Lietuvos ūkio politikos aspektus Lietuvos gyventojų surašymo duomenų pagrįstumą labai argumentuotai ir įtaigiai gynė G. Vaskela, polemizuodamas su įvairia šiam išreikšta kritika, ypač su K. Buchowski teiginiais. G. Vaskelos analizė³³¹ tikrai verta dėmesio. Galų gale istorikas neatmeta galimybės, kad lenkų Lietuvoje galėjo būti daugiau nei kad fiksuota surašyme, bet tvirtai teigia, kad tik šio surašymo duomenys (kaip tiksliausi ir patikimiausi) yra tinkami vartoti mokslinėje analizėje.³³² Istorikas taip pat siekė parodyti, kad surašymo vykdytojai buvo instruktuoti veikti skaidriai, cituodamas surašymo organizavimo instrukcijas, imperatyviai reikalavusias sąmoningo gyventojų sprendimo ir „visiško bet kokios prievartos pašalinimo“ fiksuojant šių

³²⁵ Buchowski, K., „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 51.

³²⁶ Ten pat, p. 50–51.

³²⁷ Gorzuchowski, S., *Granica Polsko-Litewska w terenie*, p. 10–12.

³²⁸ Buchowski, K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, p. 12–18; K., Buchowski, K., „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 51–52.

³²⁹ Ten pat, p. 56.

³³⁰ Eberhardt, P., *Przemiany narodowościowe na Litwie*, p. 102.

³³¹ Vaskela, G., *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, p. 17–

35.

³³² Ten pat, p. 35.

tautybę.³³³

Mūsų nuomone, tam, kad kai kurie lenkiškos savivokos pasienio gyventojai užsirašytų lietuviams, tiesioginis spaudimas ir nebuvo būtinas. Surašymas įgyvendintas praėjus vos keliems mėnesiams po neutraliosios zonos panaikinimo, vos aprimus intensyviai pasienio konflikto etapui, kurį charakterizavo prievarta tautiniu pagrindu, – šią patyrusieji arba įbauginti visai nesenu įvykių precedento, Lietuvoje tebevyraujant antilenkiškoms nuotaikoms, galėjo pasirinkti, jų suvokimu, saugesnę alternatyvą.

Atrastina įvairių paaiškinimų, kodėl pasienio lenkakalbiai užsirašinėdavo lietuviams. Lietuviškuose laikmečio šaltiniuose neretai teigiama, kad nepaisant vartotos kalbos, vietiniai išties laikė save lietuviams. Pavyzdžiui, Trakų aps. komendantas V. Žutautas 1934 m. teigė: „Žymi dalis šio krašto gyventojų, tiesa, nemoka lietuvių kalbos, bet jie ir lenkiškai kalbėdami nuoširdžiai pasisako esą lietuviams [...]“.³³⁴ Vis dėlto tokių pareiškimų autoriai dažniausiai buvo itin tautiškai angažuoti, tokius teiginius būtina vertinti skeptiškai, nors neatmestina, kad tokių žmonių būta.³³⁵

Sutiktina vertinimų, aiškinusių, kad net ir suvokusieji save lenkais užsirašydavo lietuviams dėl ekonominių, pragmatinių priežasčių. Pavyzdžiui, 1934 m. slaptame raporte situaciją Trakų aps. pasienyje apibūdinęs Aukštadvario klebonas A. Žilinskas teigė: „Oficialiai lenkais užsirašo tik drąsesnieji, kurie jaučia, kad tas jiems nieko nepakenks ir iš lietuvių jokios pagalbos nereikalingi. Daugelis dėl tam tikrų išskaičiavimų nors ir rašosi lietuviams, bet dvasioj jaučiasi gal dar stipresniais lenkais už pirmuosius.“³³⁶ K. Buchowski aptarė atvejus, kai žmonės slėpti savo lenkiškumą skatino siekis išsaugoti tarnybą.³³⁷ Mūsų tyrimas patvirtina, kad vien lenkų kalbos vartojimas pasienio areale dirbusiam pareigūnui išties galėjo pridaryti problemų. K. Buchowski taip pat teigė, kad lenkai užsirašydavo lietuviams,

³³³ Ten pat, p. 33–34.

³³⁴ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 404.

³³⁵ Apskritai XX a. Europos istorijoje sutiktinas ne vienas pavyzdys, kai tam tikra lingvistinė grupė identifikuosi su kitakalbiais – pavyzdžiui, pasak T. Zahra, 1921 m. Lenkijos gyventojų surašyme tūkstančiai vokiškai kalbėjusių protestantų užsirašė lenkais, jų atstovas Seime Lenkiją deklaravo jų tėvyne ir brėžė griežtą skirtį tarp jų ir vokiečių kitapus sienos – Zahra, T., „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, in: *Slavic Review*, Vol. 69, No. 1, 2010, p. 103. Pridurtina, kad lauko tyrimo pagrindu šiuolaikinių Lietuvos lenkų identitetą analizavęs D. Daukšas konstatavo: „Lauko tyrimo duomenimis, Lietuvos lenkų bendruomenė kalbai suteikia nereikšmingą vaidmenį identiteto konstravimo srityje. [...] Apskritai kalba nėra matoma kaip svarbiausias identiteto šaltinis, neretai galvojama, kad galima būti lenku ir nemokant lenkų kalbos.“ – Daukšas, D., „Paribio identitetai: Punsko ir Šalčininkų atvejai“, p. 97.

³³⁶ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į ankieta Vilnijos atlietuvinimo reikalu“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 434.

³³⁷ Buchowski, K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, p. 29–30.

bijodami netekti savo žemės.³³⁸ Šį teiginį G. Vaskela atrėmė, teigdamas, kad žemės reforma lenkų nediskriminavo³³⁹ – visgi tai visai nėra esmė, Lietuvos lenkai negalėjo būti tuo garantuoti, šiuo atveju svarbu būtent tai, ką jie jautė ir ko bijojo. Teigtina, kad nerimas, baimė (dėl savo turto ir ne tik) ir neabejotinai plitę gandai tikrai galėjo veikti žmonių pasirinkimus oficialiai identifikuojant savo tautybę.

Charakteringas šio arealo bruožas buvo dvikalbystė³⁴⁰ – nemažai daugiausiai lenkų kalbą vartojusių asmenų suprato ir gebėjo kalbėti lietuviškai (ir atvirkščiai). Nagrinėdamas tarpukario Lietuvos tautinės sudėties problemas P. Eberhardt pabrėžė, kad „dvių tautybių pasienyje“ gyveno gausi grupė žmonių dažnai vartojusių dvi kalbas, pasak šio tyrinėtojo, „šie žmonės buvo labai imlūs polonizacijai lenkų aplinkoje ir lituanizacijai lietuvių aplinkoje“ – tiek tapę Lietuvos piliečiais, tiek atsidūrę Lenkijoje, jie prisitaikė prie esamos valstybės ir juos supusios aplinkos bei asimiliavosi.³⁴¹ Vengiant situaciją per daug generalizuoti, visgi teigtina, kad šios išvalgos svarios. Apskritai įvairioje istorinėje, antropologinėje literatūroje būtent pasienio regionai yra išskiriami kaip erdvės, kurių gyventojams charakteringas tautinis ambivalentiškumas, nevienalytė tautinė savivoka.³⁴²

Susidurta su daug šaltinių, indikavusių, kad pasienio gyventojų gretose būta daug asmenų, neturėjusių tvirto nutarimo dėl savo tautybės.³⁴³ Tokie žmonės anuomet charakterizuoti kaip „nesusipratę“ – jiems tendencingos priskirtos tamsumo ir atsilikimo charakteristikos³⁴⁴ (tokį vertinimą tik grindė tai, kad ten, kur tokių žmonių regėta daugiausiai (Trakų, Ukmergės aps.

³³⁸ Buchowski, K., „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 52.

³³⁹ Vaskela, G., *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, p. 30.

³⁴⁰ Dvikalbystės reiškinį mums aktualiose teritorijose tarpukariu apžvelgė kalbininkas Z. Zinkevičius – Zinkevičius, Z., *Lietuvių kalbos istorija, t. V: Bendrinės kalbos iškilimas*, p. 221–222.

³⁴¹ Eberhardt, P., *Przemiany narodowościowe na Litwie*, p. 102.

³⁴² Donnan, H.; Wilson, T. M., „Nation, State and Identity at International Borders“, in: *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, p. 9; Martínez, O. J., *Border People*, p. 19; Thaler, P., „Fluid Identities in Central European Borderlands“, in: *European History Quarterly*, 2001, vol. 31, no. 4, p. 540–542.

³⁴³ Trakų aps. Semeliškių valsčiuje, kuriame buvo gausu lietuvių, lenkų ir baltarusių, dirbęs mokytojas S. Dulkė 1933 m. užrašė labai įdomią (anekdotinę) vietos charakteristiką: „Iki šiolei (o ypač seniau) tautybės klausimas buvo sprendžiamas tik iš gyventojų pareiškimų. Dažniausiai į minėtą klausimą gyventojai atsako (turiu galvoj Semeliškių valsčių): „Nežinau... Namie kalbame gudiškai (lenk.). Tiesa, žmona gudiškai (lenk.) dar sunkiai kalba, o vaikai supranta ir lietuviškai... Kaip norit, taip rašykit.“ Ir dažniausia tokį žmogų užrašinėdavo kaipo gudą.“ – S. Dulkės atsakymas į anketą „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1933-12-16, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 467.

³⁴⁴ Neretai teigta, kad tokie žmonės neva neskiria tikybos, tautybės ir pilietybės sąvokų.

pasienio gyvenvietėse), kartu fiksuoti ir ypač prasti raštingumo rodikliai – plačiau apie tai skyriuje apie švietimą. Tautinėmis kategorijoms savęs neapibrėžiančius (tautiškai indiferentiškus) žmones nacionalizmas spaudė „susiprasti“.

Šiam pasieniui istorinėje literatūroje priskirta ir tuteišių („vietinių“) – tautinei agitacijai atsparių, su gyvenama vietoje save identifikavusių žmonių, vartojusių gudų kalbos tarmę, – būtis.³⁴⁵ Pažymėtina, kad tarpukario Lietuvos viešojoje retorikoje „tuteišių“ sąvoka vartota, tačiau visai nesutikta atvejų, kad ja būtų charakterizuoti žmonės, gyvenę Lietuvos kontroliuotoje teritorijoje, ši sąvoka naudota apibūdinant dalį Vilniaus krašto gyventojų – visgi spaudoje pripažinta, kad dalis „nutautėjusiųjų“ Lietuvos pasienio areale vartojo ne lenkų, o „vietinę“ kalbą.³⁴⁶

1933 m. žymus „pafrontės“ problemomis gyvenęs katalikų dvasininkas, tuometinis Kernavės klebonas, N. Švogžlys-Milžinas teigė: „Pasu ir liudymus išduodant organai neklausia: kas tu lietuvis, ar lenkas? Savaime registruoja lietuviu. Taigi ir lenkininkai dokumentuose figūruoja lietuviais.“³⁴⁷ Dvasininko teiginys nelabai įtikina, sutiktina ir šiam priešingų liudijimų.³⁴⁸ Nors bent ketvirtajame dešimtmetyje tikrai būta intencijų ir realių veiksmų įtikinti nelietuviais dokumentuose užsirašiusius ar ketinusius tai padaryti (lietuviais pagal kilmę laikytus) pasienio gyventojus užsirašyti lietuviais (plačiau apie tai skyriuje apie Trakų aps. komendanto veiklą), niekas nebuvo prievartaujamas (kita vertus, jau užsirašiusiems lietuviais norint „ištaisyti“ savo tautybę daryta kliūčių³⁴⁹). Vietos policinių-administracinių struktūrų dokumentuose sutiktinas ir alternatyvus siužetas, teigiantis, kad areale kryptingai veikia lenkų kuruojami priešvalstybiniai agentai, siekiantys nesusipratusius vietos gyventojus suklaidinti ir įtikinti užsirašyti lenkais.³⁵⁰ Tiek pastangos vietinius įtikinti ir „susiprasti“, tiek perdėtas nerimas dėl neva vykstančio šių „klaidinimo“ išduoda vietos pareigūnams charakteringą pažiūrą į šio pasienio gyventojų gebą autentiškai

³⁴⁵ Balkelis, T., „The Logic of Violence in the Polish-Lithuanian Conflict, 1920–1923“, p. 4, p. 12.

³⁴⁶ „Tarp mūsų sulenkėjų“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 7–8, p. 282.

³⁴⁷ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“ anketą, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 445.

³⁴⁸ S. Dulkės atsakymas į anketą „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1933-12-16, in: ten pat, l. 467.

³⁴⁹ Kaubrys, S., *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.*, p. 141.

³⁵⁰ „Tie du lenkų agentai užeidami pas apylinkės gyventojus, kurių dauguma yra sulenkėjusių, bei nesusipratusių lietuvių, įkalbinėja juos esamuose jų vidaus pasuose pažymėtą lietuvių tautybę, stengtis ištaisyti ir, kad iš paso butu (*sic*) matytis, jog jie esą ne lietuviai, o lenkai. Jiedu net vienoje vietoje didžiavosi, sakdami, jog nevieną jau čia save laikiusi (*sic*) lietuviu, jie atvertė į lenkus.“ – Valstybės saugumo policijos Molėtų rajono viršininko raportas Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Ukmergės apygardos viršininkui, 1937-02-28, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 63, l. 15.

save apibrėžti patiems.

Kaip jau minėta, 1926 m. Centrinis lenkų rinkimų komitetas (lenkų mažumos Lietuvoje rinkimų organizacija) paskelbė savą Lietuvos gyventojų statistiką, grįstą 1923 ir 1926 m. rinkimų į Lietuvos Seimą rezultatais ir skelbusią, kad visoje šalyje gyveno ne 65599, o 202026 lenkai.³⁵¹ Gyventojų tautiniai rodikliai buvo apskaičiuoti remiantis prielaida, kad už lenkų rinkiminius sąrašus balsavo tik lenkai (gyvenviečių populiacijos rodikliai sutapo su gyventojų surašymo skaičiais, koreguotas atskirų tautybių atstovų skaičius). Nors šių duomenų skelbėjai teigė, kad šie duomenys, nepaisant bet kokių pasitaikiusių netikslumų, buvo maksimalūs lietuvių atžvilgiu ir minimalūs tautinių mažumų atžvilgiu (tvirtai teigta, kad joks lietuvis nebalsuotų už lenką, žydą, vokiečių ar rusą, turėdamas platų lietuviškų sąrašų pasirinkimą³⁵²), visiškai sutiktina su šių duomenų pagrįstumą ir pamatinę hipotezę, kad už lenkus galėjo balsuoti tik lenkai, atmetusiais P. Eberhardt³⁵³ ir G. Vaskela³⁵⁴. Duomenys itin kritikuoti ir dėl to, kad visiškai ignoravo baltarusius, šiuos priskirdami prie rusų bei lenkų.³⁵⁵ Visgi, darbo autoriaus nuomone, pravartu šiuos duomenis trumpai pristatyti, darant prielaidą, kad iš esmės jie galėjo byloti apie gyventojų politinius pasirinkimus.

Pagal šiuos duomenis pasienio valsčiuose ir Zarasų mieste (bet be Vilkaviškio aps. Gražiškių valsčiaus, apie kurį duomenų dėl nežinomos priežasties nepateikta) gyveno 79822 lietuviai (~ 58,7 %), 39927 lenkai (~ 29,4 %), 10690 žydai (~ 7,9 %), 3347 rusai (~2,5 %) ir 2202 vokiečiai (~ 1,6 %). Pietiniame pasienio ruože (Vilkaviškio–Alytaus aps.) šie duomenys palyginti neženkliai padidino surašyme fiksuotą lenkų skaičių, tačiau rytiniame ruože (Trakų–Zarasų aps.) brėžė gerokai gausesnę lenkų populiaciją. Pagal šiuos duomenis Trakų aps. pasienio valsčiuose lenkai ir lietuviai sudarė (atitinkamai) ~ 46,6 % ir ~ 46,2 %, Ukmergės aps. – 59,5 % ir 33 %, Utenos aps. – 35,4 % ir 60,7 %, Zarasų aps. pasienio valsčiuose ir Zarasų mieste – 21,9 % ir 49 %. Lenkiškoji statistika piršo žymią lenkų daugumą Ukmergės aps. Giedraičių (~ 62 %) ir Širvintų (~ 71,25 %) valsčiuose, Utenos aps. Joniškio valsčiuje (~ 67,7 %) bei Trakų aps. Vievio valsčiuje (~ 77,4 %). Lyginant su surašymu, šie duomenys daugiau nei šešis kartus padidino lenkų skaičių Zarasų aps. Smalvų valsčiuje (nuo 306 iki 1857), beveik aštuonis kartus – Zarasų mieste (nuo 180 iki 1400), be to, šiuose teritoriniuose vienetuose sumažintas surašyme fiksuotas rusų skaičius (galbūt tai sietina su Ežerėnų (Zarasų) aps. viršinininko teigtomis vietos rusų

³⁵¹ *Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do Sejmów*, Kaunas, 1926, p. 13.

³⁵² Ten pat, p. 1.

³⁵³ Eberhardt, P., *Przemiany narodowościowe na Litwie*, p. 100.

³⁵⁴ Vaskela, G., *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, p. 31–32.

³⁵⁵ Błaszczak, T., *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, p. 254.

simpatijomis lenkams³⁵⁶ – dalis rusų galėjo balsuoti už lenkus).

Darsyk pabrėždami, kad šie duomenys kaip arealo tautinės sudėties indikatorius vertintini itin kritiškai, priduriame, kad, jei jie išties daugiau ar mažiau reflektavo pasienio gyventojų politinius pasirinkimus (rodydami itin gausų pasienio su Lietuvos pasieninke Lenkija rytinės dalies gyventojų balsavimą būtent už lenkų sąrašus), tokia situacija „pafrontėje“ turbūt negalėjo įvairiems (vietos ir ne tik) Lietuvos pareigūnams bei apskritai tautiškai angažuotam lietuvių visuomenės sluoksniui nekelti nerimo.

Remiantis šiuolaikinių geografinių-demografinių, regionų raidos tyrinėjimų samprata, nagrinėjamas pasienio regionas apibūdinamas kaip valstybės periferija. Geografė G. Pociūtė periferija apibrėžė teritorinį vienetą, kuris pasižymi: 1) nutolimu nuo centro (didžiųjų miestų); 2) depopuliacija; 3) žemesniais socialiniais ir ekonominiais rodikliais; 4) gausesnėmis tautinių bei religinių mažumų bendruomenėmis ir politiniu protestiniu elektoratu; 5) natūralesne gamtine aplinka.³⁵⁷ Neteigiant „pafrontės“ gyventojų mažėjimo tendencijos, tačiau pažymint mažesnę arealo gyventojų tankumą, konstatuotina, kad regionas (kai kur ypatingai ryškiai) atitiko šiuos kriterijus.

Reziumuojant, Lietuvos pasienio su Lenkija arealas buvo rečiau gyvenama kaimietiška erdvė, pasižymėjusi savitomis ūkinėmis problemomis, tautine įvairove (būta tiek darnaus sugyvenimo, tiek trinčių), sugriežtinta administracine priežiūra ir kontrole. Kita vertus, arealas taip pat buvo kontrastingas – skirtingas jo vietovės jungė būtent demarkacinės linijos artumas, su šiuo susijusios realios ir numanytos grėsmės – kol Lietuva ir Lenkija nerado sutarimo, ties demarkacine linija nebuvo ramu.

1.2 Pasienio incidentai ir pavojus: nuo neutraliosios zonos teroro iki 1938 m. ultimatumo

Apytikriai du su puse metų (nuo 1920 m. pabaigos iki 1923 m. pavasario) po Lietuvos ir „želigovskininkų“ kariuomenių kovas nutraukusių Kaune sudarytų paliaubų tarp Lietuvos ir Lenkijos (bei – iki 1922 m. kovo – Vidurio Lietuvos valstybės, kurią pripažino tik Lenkija³⁵⁸) egzistavo neutralioji zona – kelių-keliolikos kilometrų skersmens arealas, pasižymėjęs nuolatiniu pavojumi ir prievarta. Nors neutraliojoje zonoje negalėjo veikti reguliariosios kariuomenės daliniai, ruože veikė paramilitarinės struktūros – tiek lietuvių, tiek lenkų vietos milicija, įvairios „partizanų“ grupės, šauliai, abiejų pusių ten siūsti perrenkti kareiviai. Bene visą savo būties tarpsnį ši zona buvo tolimesnių ginkluotų lietuvių ir lenkų kautynių arena. Anot šio ruožo istoriją tyrusio V. Vareikio, neutraliojoje zonoje veikė „tik ginklo ir jėgos įstatymai“, nestigo banditizmo, jos ribose atsidūrę vietiniai „[...]

³⁵⁶ Ežerėnų aps. viršininko pateiktos žinios apie Pasienio policijos Ežerėnų baro rajonus, 1927-02-14, in: LCVA, f. 394, l. 6, b. 197, l. 31.

³⁵⁷ Pociūtė, G., *Periferingo teritorinė raiška Lietuvoje*, p. 55.

³⁵⁸ Miškinis, P., *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarptautiniai teisiniai aspektai (1919–1939)*, p. 61.

gyveno administracinėje anarchijoje ir kentėjo nuo karinių konfliktų.³⁵⁹

Lenkų istoriografijoje neretai aktualizuojami vien lietuvių įvykdyti išpuoliai,³⁶⁰ neretame lietuvių istorikų tyrime – visa kaltė verčiama lenkams.³⁶¹ Pavyzdžiui, išsami V. Lesčiaus studija³⁶² iš esmės diegia nuostatą, kad Lenkija ir lenkai buvo visų neramumų ir žudynių kurstytojai ir kaltininkai, lietuvių veiksmai kone visada pateikiami kaip atsakomieji ir gynybiniai (tam tikrą istoriko šališkumą labai aiškiai rodo ir tai, kad Lietuvos kariuomenę savo darbuose jis konstantyviai vadino „mūsų kariuomene“³⁶³). Kur kas objektyvesni V. Vareikio³⁶⁴ ir T. Balkelio³⁶⁵ darbai, kuriuose neieškota „kaltininko“, o apskritai nagrinėti konflikto bruožai, įvairialypiai zonoje veikusių jėgų motyvai, prievartos ir teroro paveika jos gyventojams (civiliams). Pabrėžtina, kad gyvenusiesiems Lietuvos ir Lenkijos paribyje tarpukariu būtent neutraliosios zonos etapas (1920–1923 m.) buvo pats pavojingiausias.

Neutraliajai zonai buvo charakteringi smurtas tautiniu pagrindu, dažni atsakomieji (keršto) išpuoliai,³⁶⁶ plačiai paplitęs banditizmas – plėšikavo tiek (tautiškai ir valstybiškai orientuotos) abiejų pusių paramilitarinės struktūros,³⁶⁷ tiek ginkluotų asmenų grupės, kurių pagrindinis motyvas ir buvo būtent plėšimai (efektyvios administracinės kontrolės vakuumas sudarė sąlygas banditizmui plisti). Ekonominis teroras ir reketas tapo gyvenimo neutraliojoje zonoje palydovais (gyventojai nemokėjo mokesčių valstybei, bet buvo reketuojami mokėti duoklę įvairioms grupuotėms). Štai 1923 m. pradžioje kulkosvaidžiu ginkluotas keliasdešimties banditų būrys užpuolė kelis kaimus Liubavo valsčiaus apylinkėse – banditai atiminėjo kiaules, kailinius, net baltinius, po to grasindami liepė vietiniams patiems atvežti šiems rugių³⁶⁸, 1922 m. gruodį Kučiūnų kaime plėšikai prisigrobė net 8

³⁵⁹ Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, p. 115.

³⁶⁰ Śleszyński, W., „Abipus demarkacinės linijos: pasienio zona ir neutralumo ruožas“, p. 105; Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 103.

³⁶¹ Apskritai tarpukario Lietuvoje buvo gaji nuomonė, kad Lenkija zonoje tikslingai organizavo destrukciją ir terorą, siekdama Tautų Sąjungai įrodyti anarchiškos neutraliosios zonos ydingumą ir taip paspartinti nutartį dėl tarpvalstybinės sienos nustatymo, kas reikštų „okupuoto krašto“ pripažinimą Lenkijai – „Baisenybių juosta“, in: *Trimitas*, 1922-06-03, nr. 21, p. 1; Lebionka, J., „Širvintos neutraliosios zonos metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, p. 199.

³⁶² Lesčius, V., „Lenkų provokacijos neutraliojoje zonoje 1921–1923 metais“, p. 153–218.

³⁶³ Ten pat, p. 166, p. 186.

³⁶⁴ Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, p. 109–128.

³⁶⁵ Balkelis, T., „The Logic of Violence in the Polish-Lithuanian Conflict, 1920–1923“, p. 1–15.

³⁶⁶ Ten pat, p. 9.

³⁶⁷ Ten pat, p. 7.

³⁶⁸ Pasienio milicijos vado raštas Marijampolės aps. viršininkui, 1923-02-01, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 46, l. 136.

vežimus turto, atėmė 9 arklius, 7 kaimiečius užmušė, 3 sužeidė.³⁶⁹ Šie pavyzdžiai – visai neišimtiniai atvejai, analogiškų (ir dar žiauresnių) atvejų buvo gausybė.

Svarbu pažymėti, kad įvairių išpuolių buvo ir už zonos ribų (pavyzdžiui, puldinėtos lietuvių sargybos pasienyje greta zonos). Įnirtingiausios kovos tarp lietuvių ir lenkų paramilitarinių struktūrų (bei perrengtų karių) vyko nuo 1922 m. antros pusės – kertiniai Tautų Sąjungos tarybos ir Ambasadorių konferencijos sprendimai 1923 m. pradžioje, nubrėžę naują demarkacinę liniją tarp Lietuvos ir Lenkijos, ženklino neutraliosios zonos ir intensyvaus pasienio konflikto etapo baigtį (Lietuvos kariuomenė Lietuvai priskirtą zonos dalį baiginėjo užimti gegužę³⁷⁰). Pasienio gyventojai tapo gerokai saugesni, visgi situacijos pokyčiai toli gražu neatnešė rimties ties demarkacine linija.

Kaip jau aptarta darbo įvade, Lietuvos ir Lenkijos paribys tarpukariu didžiąją dalimi atitinka universalią pasienių sąveikos tipologiją pasiūliusio JAV istoriko O. J. Martínez išskirtą susipriešintųjų paribių tipą. Šio tipo situacijoje tarpvalstybinė nesantaika, sienos uždarymo politika riboja pasienių sąveiką (substancialius tarpasmeninius kontaktus, tarpvalstybinį gyventojų judėjimą, prekybą). Pasienyje vyrauja nuolatinė įtampa ir nežinomybė, konfliktuojančioms valstybėms neradus bendro sutarimo dėl sienos, prievartos tikimybė išlieka didelė. Nuo priešiškų valstybių konflikto nukenčia ir pasienio gyventojai.³⁷¹ Šios išvalgos tinka apibūdinti situaciją Lietuvos ir Lenkijos pasienyje iki pat 1938 m. – įtampa, pavojus, Lietuvos ir Lenkijos pasieniečių nesantaika, apsišaudymai ir žūtys, įvairiausios provokacijos buvo nuolatiniai demarkacinės linijos zonos atributai. Pavojus neaplenkė ir paprastų pasienio gyventojų (tarpvalstybinė trintis sąlygojo ir konstantyvius pasienio valstiečių, demarkacine linija padalytų ūkių savininkų ir darbininkų, varžymus – ši tema bus išsamiai nagrinėjama vėlesnėje darbo dalyje).

Remiantis prancūzų politinės geografijos profesoriaus M. Foucher klasifikacija, Lietuvą ir Lenkiją tarpukariu skyrusi demarkacinė linija apibūdinama kaip „karštoji siena“ – pagal šią „šaltosios sienos“ yra ramios ir stabilios, o „karštosios“ išlieka ginčijamos ir (dėl to) pasižymi nestabilumu, aukšta karine įtampa, didele konfliktų protrūkio tikimybe.³⁷² Logiška, kad apibūdinant arealą greta demarkacinės linijos būtų „pafrontės“ terminas

³⁶⁹ „Neutralinės juostos“ gyventojų A. Ivoškos pareiškimas, 1922-12-26, in: ten pat, l. 159.

³⁷⁰ Generalinio štabo viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1923-05-15, in: ten pat, l. 410.

³⁷¹ Martínez, O. J., *Border People*, p. 6, p. 13–14.

³⁷² Kim, N., “Korea on the Brink: Reading the Yōnp'yōng Shelling and its Aftermath“, in: *The Journal of Asian Studies*, 2011, Vol. 70, No. 2, p. 352; Gelézeau, V., “Beyond the 'Long Partition'. From Divisive Geographies of Korea to the Korean 'MetaCulture'“, in: *European Journal of East Asian Studies*, 2010, Vol. 9, No. 1, p. 7.

tarpukariu buvo toks populiarus.

Apskritai pasienio incidentai – dėsningas teritorinių ginčų (ginčų dėl sienos) tarpusavyje turinčių valstybių sąveikos komponentas, ypač kai valstybės nepalaiko diplomatinį santykių (pavyzdžiui, Armėnijos ir Azerbaidžano konfliktas XX–XXI a.). Įtampą valstybių pasienyje vedami politinių motyvų gali eskaluoti arba deeskaluoti jų valdantieji režimai – suaktyvinta priešprieša pasienyje gali būti pasitelkta kaip spaudimo įrankis valstybės oponentės atžvilgiu. Susipriešusių šalių pasienyje vyksta neverbalus tarpvalstybinis „bendravimas“ galios gestais. Po neutraliosios zonos panaikinimo iki pat Lietuvos ir Lenkijos diplomatinį santykių užmezgimo 1938 m. valstybių pasienyje įvyko šimtai konfliktiškų incidentų – bendrai apžvelgsime jų tipus ir ypatybes. Iškart pabrėžtina, kad incidentai vyko visuose linijos ruožuose (nuo Vilkaviškio aps. iki Zarasų aps.).

Teigtina, kad Lietuvos ir Lenkijos pasieniečių sąveiką charakterizavo abipusis antagonizmas. Dažnas pasienio incidentų tipas buvo pasienio pareigūnų ap(si)šaudymai. 1938 m. kovą Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamento parengtais duomenimis, 1927–1937 m. Lietuvos pasieniečiai apšaudyti 77 kartus³⁷³ – šis skaičius absoliutus minimumas (vykdant tyrimą, aptikta pranešimų apie incidentus, kurie šioje statistinėje suvestinėje nepažymėti), neabejotina, kad nuo pasienio policijos darbo pradžios 1924 m. iki 1938 m. tokių nutikimų buvo ženkliai daugiau. Apskritai atvejai, kai iš Lenkijos pusės paleistos kulkos pasiekdavo Lietuvos kontroliuotą teritoriją, pasienio tarnybų nenuilstamai pranešinėti centrai.³⁷⁴ Provokaciniai šūviai paleisti į Lietuvos pasieniečių pusę, šalia jų galvų pralėkdavusios „kulipkos“³⁷⁵ ir netgi persautos pasieniečių kepurės³⁷⁶ nebuvo retenybė – neabejotina, kad tokių gąsdinančių „pokštų“ savo priešininkams krėtė ir Lietuvos pareigūnai. Riba tarp pagąsdinimų ir potencialiai mirtinos situacijos buvo labai trapi, padėtis visada buvo pavojinga. Grėsmingose konfrontacijose su Lenkijos pasieniečiais Lietuvos

³⁷³ Lietuvos pasieniečių apšaudymo atvejų sąrašas, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 104–110.

³⁷⁴ „[...] lenkų pusėje ties Papiešnės kaimu lenkų kareiviai pradėjo mokomą šaudymą, kovos šoviniiais. Kulkos tankiausiai lėkė į mūsų pusę. Apie ką pranešu.“ – Ukmergės aps. viršininko telefonograma Piliesių apsaugos departamentui, 1929-11-28, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 37. „[...] lenkų seržantas su kareiviu buvo atėję prie Merkio upės kranto ir jie šaudė iš automatiško pistoleto ir kulipkos krito Nepriklausomos Lietuvos pusėje.“ – Alytaus aps. viršininko raštas Policijos departamentui, 1936-08-20, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 302.

³⁷⁵ Zarasų aps. viršininko raštas Piliesių apsaugos departamentui, 1929-12-11, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 4; „Viena kulipka pralėkė pro policininko Asadausko galvą, o kita nuo jo keturių metrų atstume rekošetavo (sic).“ – Policijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1936-08-11, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 310.

³⁷⁶ Lietuvos pasieniečių apšaudymo atvejų sąrašas, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 105.

pareigūnai nevensgė šauti pirmi³⁷⁷ (nors bent 1937 m. jie griežtai instruktuoti nenaudoti ginklo prie Lenkijos sargybinių – tai dar aptarsime), dvejonė galėjo kainuoti gyvybę.

Sergėdami demarkacinę liniją tarpukariu buvo nukauti bent vienuolika Lietuvos pasienio policininkų (pirmasis – 1924 m., paskutinis – 1936 m.).³⁷⁸ Ne visus juos nušovė Lenkijos pareigūnai, kelis jų užmušė Lenkijos remti, teroristinę veiklą šiame pasienyje vykdę, plečkaitininkai (plačiau šių veiksmus aptarsime kiek vėliau), poros pareigūnų žūties aplinkybės ir kaltininkai liko neišaiškinti. 1927–1934 m. per įvairias konfrontacijas sunkiai sužeisti bent 13 šiame pasienyje tarnybą atlikusių Lietuvos pasieniečių³⁷⁹ (dažnesnė sužeidimo forma – peršautos kojos).

Žinoma, po įvairių susišaudymų sužeistųjų ir žuvusiųjų būta ir Lenkijos pareigūnų gretose. 1938 m. kovą ties Trasninko kaimu nukautas Lenkijos pasienio apsaugos korpuso kareivis S. Serafinas, kurio žūtis tapo pretekstu Lenkijai paskelbti ultimatumą Lietuvai, tikrai nebuvo vienintelis šiame pasienyje nuo Lietuvos pasieniečių šūvių gyvybę praradęs Lenkijos pareigūnas. Štai dar 1925 m. liepą neįvardytą Lenkijos pasienietį nušovė Lietuvos policininkas (bent Lietuvos spaudoje teigta, kad žuvusysis buvo įžengęs į Lietuvos teritoriją ir pats kėsinosi nušauti lietuvį).³⁸⁰ Neatmestina, kad nuo Lietuvos pasieniečių kulku galėjo pražūti ir daugiau Lenkijos pasienio sargų.

Apskritai retsykais pasieniečiai susižalodavo ar netgi netekdavo gyvybės ir be jų oponentų įsikišimo – pavyzdžiui, 1929 m. per Kalėdas Lietuvos Seinų-Marijampolės baro pasienio policininkas, tikrinęs pėdsakus ant ledo, nuskendo Juodosios Ančios upėje,³⁸¹ tų pačių metų lapkritį Trakų baro ruože veikiausiai dėl neatsargaus elgesio sprogius prie diržo pakabintai granatai sunkiai sužeistas Lenkijos kareivis.³⁸² Abiejų pusių pasieniečių gretose būta šalia demarkacinės linijos nusišovusių pareigūnų.³⁸³ Pasieniečių tarnybai tikrai nestigo streso.

Tarp Lietuvos ir Lenkijos pasieniečių pasitaikydavo muštynių, įtemptų akistatų vieniems į kitus nutaikius ginklus,³⁸⁴ pavykusių ir nepavykusių

³⁷⁷ Utenos aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-11-18, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 48; „Pasienio įvykiai“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 35.

³⁷⁸ „Mūsų žuvusieji“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 27–29; Nukautų Lietuvos pasienio policininkų sąrašas, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 97–98.

³⁷⁹ Sužeistų Lietuvos pasienio policininkų sąrašas, 1938, in: ten pat, l. 102–103.

³⁸⁰ „Kas girdėti Lietuvoje“, in: *Karys*, 1925, nr. 30, p. 240; „Įvairios žinios“, in: *Trimitas*, 1925-07-23, nr. 28, p. 910.

³⁸¹ „Mūsų žuvusieji“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 28–29.

³⁸² Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-11-30, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 46.

³⁸³ Alytaus aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-12-21, in: ten pat, l. 8; Žinios apie įvykius pasienyje, 1930, in: LCVA, f. 394, ap. 7, b. 50, l. 76.

³⁸⁴ Incidento kvotos santrauka, 1937, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 18.

mėginimų nuginkluoti,³⁸⁵ kitos pusės pareigūnų areštavimo atvejų (abi pusės savų pasieniečių areštavimus tendencingai apibūdindavo „pagrobimais“³⁸⁶ – skyrėsi ir pareiškimai, ar sulaukytieji buvo peržengę liniją, ar ne). Kartais pasieniečiai tiesiog sumušti ar apiplėšti – pavyzdžiui, 1926 m. Seinų-Marijampolės baro ruože Lenkijos kareiviai užpuolė Lietuvos policininką „[...] ir atėmė iš jo pinigus, poperosus (*sic*) ir elektros lemputę“³⁸⁷, tais pačiais metais tame pačiame ruože užpultas bei sumuštas ir kitas Lietuvos pareigūnas, Lenkijos sargybiniai „[...] atėmė iš jo visus šovinius, laikrodį ir pinigus“³⁸⁸ (neabejotinai šališkos Lietuvos spaudos pranešimus privalu vertinti kritiškai, vis dėlto šių atvejų detalės tikėtinos). Visgi dažniau „sučiuptų“ nuginkluotų pareigūnų laukė nelaisvė ir tardymas prieš pusėje – tokių atvejų buvo daug. Štai 1929 m. Lietuvos pareigūnų sulaukyti keturi Lenkijos kareiviai „gražinti lenkams“ tik šiuos iškvotus.³⁸⁹ Lietuvos ir Lenkijos pareigūnų kivirčų objektu tapusioje Galadusio ežero (Seinų aps.) saloje 1937 m. rugpjūčio 30 d. suimtas Lietuvos pasienio policininkas V. Stankevičius į Lietuvą grįžo tik po beveik pusantra mėnesio – per Latviją. Lig tol nuodugnai tardytam pareigūnui teko „pasisvečiuoti“ ir Suvalkuose, ir Gardine, ir Vilniuje.³⁹⁰ Būta, kad priešiškos valstybės nelaisvėje pasieniečiams teko praleisti ir pusmetį,³⁹¹ nors dažniausiai pareigūnai į savą valstybę sugražinti gerokai greičiau. Lietuvos struktūrų dokumentuose sutiktinas vertinimas, kad 1929 m. lapkritį Lenkijos kareiviai tikslingai surengė pasalą ir mėgino areštuoti Lietuvos pasienietį, „[...] keršydami už suėmimą jų kareivio [...]“.³⁹² Galbūt šis spėjimas klaidingas, bet vargiai abejotina, kad Lietuvos ir Lenkijos pasieniečių santykiuose būta tam tikro „sąskaitų suvedinėjimo“, kerštu ir atpildu motyvuotų veiksmų.

Apskritai Lenkijos tarnybos ir pareigūnai kaltino Lietuvos pasieniečius daugeliu tokių pačių dalykų kaip ir Lietuva anapusiečius (neprovokuotais

³⁸⁵ Seinų aps. viršininko telefonograma Piliesių apsaugos departamentui, 1929-06-06, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 908, l. 178; Lukoševičius, O., „Pasienio policijos Trakų baras“, p. 75–76.

³⁸⁶ 1927–1937 m. ties demarkacine linija fiksuotas bent 21 Lietuvos pasieniečių „pagrobimo“ atvejis – „Lenkų pagrobtį mūsų pasienio policijos pareigūnai“, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 113–115.

³⁸⁷ „Įvairios žinios“, in: *Karys*, 1926, nr. 50, p. 419.

³⁸⁸ „Lenkai puldinėja mūsų sargybinius“, in: *Karys*, 1926, nr. 51–52, p. 442.

³⁸⁹ Ukmergės aps. viršininko raštas Piliesių apsaugos departamentui, 1929-07-04, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 908, l. 115; Ukmergės aps. viršininko telefonograma Pasienio policijos Ukmergės baro viršininkui, 1929, in: ten pat, l. 124.

³⁹⁰ Lučinskas, G., „Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baras“, p. 136.

³⁹¹ Pasienio įvykių suvestinė, 1932, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 410, l. 31; „Lenkų pagrobtį mūsų pasienio policijos pareigūnai“, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 114.

³⁹² Utenos aps. viršininko telefonograma Piliesių apsaugos departamentui, 1929-11-18, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 48.

pasienio pareigūnų apšaudymais, šių grobimu, žiauriu mušimu ir t. t.).³⁹³ Pati situacija ir tarpvalstybinis susipriešinimas sudarė idealias sąlygas įvairiems incidentams ir kryptingoms jų interpretacijoms (tuo pačiu nenuvertintina režimų geba padėti pasienyje eskaluoti arba deeskaluoti).

Labai dažnas pasienio incidentų tipas buvo Lenkijos pasieniečių vykdyti demarkacinę liniją žymėjusių gairių perkėlimai gilyn į Lietuvos kontroliuotą teritoriją. Bent Lenkijos spaudoje analogiškų kaltinimų (dėl gilyn į Lenkijos pusę perkeltų gairių) susilaukdavo ir Lietuvos pasieniečiai³⁹⁴ – tai jokiū būdu neatmestina, nors tirta neviešų kontaktų tarp Lietuvos ir Lenkijos vietos pareigūnų (ir diplomatų) dokumentinė medžiaga rodo, kad šių kontaktų metu Lietuvai reikšti kaltinimai ne dėl gairių perkėlinėjimo, o dėl jų šalinimo (naikinimo).³⁹⁵ Nagrinėdami Lietuvai neparankias demarkacinės linijos „korekcijas“ ir dėl jų kilusius konfliktus, klausimą dėl analogiško pobūdžio Lietuvos pareigūnų veiksmų paliekame atvirą.

Liniją žymėjusios gairės į Lietuvos pusę perkėlinėtos tiek slapčia, tiek visai atvirai (Lietuvos pareigūnų akivaizdoje),³⁹⁶ tai sukeldavo įtemptas konfrontacijas (galbūt to ir siekta). Pasak A. Balaišio, būtent konfliktuojant dėl „lenkų perkeltos gairės“ 1931 m. nušautas Lietuvos pasienio policininkas J. Kybartas.³⁹⁷ Gairių perkėlimo incidentai vyko įvairiuose linijos ruožuose bent nuo 1924 m.³⁹⁸ iki pat 1938 m. Lietuvos tarnybos kiekvieną gairės perkėlimo atvejį vertino labai rimtai.³⁹⁹ Tiek Lietuvos viešojoje retorikoje, tiek įvairių institucijų tarpžinybinėje korespondencijoje šie procesai dažniausiai aiškinti intencionaliū Lenkijos siekiu užgrobti kuo daugiau Lietuvos teritorijos, taip pat – siekiu išprovokuoti neapgalvotus

³⁹³ Trakų aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1929-10-24, in: ten pat, l. 65; Lenkijos vyriausybės nurodytų įvykių pasienyje sąrašas ir jų patikrinimo išdavos, 1931-05-09, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1083, l. 25–28.

³⁹⁴ „Lenkų spauda ir Kybarto nužudymas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 29, p. 691; „Gairės atstatytos, o persekiojimai nesibaigia“, in: *Trimitas*, 1937-02-04, nr. 5, p. 98.

³⁹⁵ Lenkijos vyriausybės nurodytų įvykių pasienyje sąrašas ir jų patikrinimo išdavos, 1931-05-09, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1083, l. 28.

³⁹⁶ „[...] 20 rugpiūčio (*sic*) 15 val. 30 min. ant demarklinijos 4-to rajono ribose ties Daniliškių ir Jaruškos kaimais atvykę 12 lenkų vėl mėgino perkelti dvi gaires į mūsų pusę, vieną per 25, antrą per 50 metrų į mūsų pusę. Mūsų sargybiniui Četkauskui Jonui protestuojant, lenkai grasindami ginklu privertė pasitraukti nuo admin. linijos. Nuvykęs vietos sargybos viršininkas su 5 sargybiniais perstatytas gaires lenkų akivaizdoje atstatė į senas vietas. Lenkai veiksmu nesipriešino ir koliodamiesi pasitraukė nuo administracijos linijos.“ – Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-08-21, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 908, l. 81.

³⁹⁷ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 142.

³⁹⁸ Vasilevskis, K., „Pasienio policijos Ežerėnų (Zarasų) baras“, in: (sud.) Lukoševičius, O., *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.*, p. 22.

³⁹⁹ „Užsienio Reikalų Ministerija turi garbę prašyti pranešti jai apie minimos rašte gairės likimą [...]“ – Užsienio reikalų ministerijos raštas Policijos departamentui, 1937-07-13, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 131.

atsakomuosius Lietuvos veiksmus.⁴⁰⁰ Pastaroji prielaida sviri.

Dažniausiai konfliktai dėl perkeltų gairių buvo išsprendžiami Lietuvos pasieniečiams išsikvietus Lenkijos pareigūnus, išreiškus protestą ir susitarus dėl gairių atstatymo į buvusią jų vietą (labai dažnai šie taip ir padarydavo, kartais gaires atstatydavo atgal patys Lietuvos pareigūnai stebint Lenkijos pasieniečiams), pasitaikydavo ir pažadų, kad tai nepasikartos,⁴⁰¹ kartais Lenkijos pareigūnai netgi iš anksto pranešdavo apie planuojamą susidėvėjusių gairių keitimą ir pasikviesdavo Lietuvos pasieniečius darbus stebėti.⁴⁰² Ir visgi būta atvejų, kai po linijos „korekcijos“ užimtame teritorijos ruože būdavo padidinama Lenkijos pareigūnų sutelktis ir lig tol Lietuvos kontroliuotas ruožas pasilikdavo Lenkijos pusėje.⁴⁰³

Administracinės linijos areale dirbęs, su gairių perkėlinėjimais susidurdavęs ir dėl šių su Lenkijos pareigūnais ne sykį aiškinęsis, pasienio policininkas P. Dirkis savo atsiminimuose teigė: „Besikalbant išaiškėdavo, kad gairių perkėlimas buvo padarytas be lenkų aukštesnės vadovybės žinios ir be jokio rimto pagrindo, vien paties kuopos vado užmačia.“⁴⁰⁴ Neatmestina, kad kai kurie gairių perkėlimai vykdyti vien smulkesnių Lenkijos vietos pareigūnų iniciatyva (be instrukcijų „iš viršaus“), tačiau labai staigūs tokių procesų padažnėjimai skirtinguose demarkacinės linijos ruožuose tam tikrais laikotarpiais rodo, kad juos sąlygojo sistemiška Lenkijos politika. Ypač akivaizdu tai tapo 1937 m. pradžioje – sugriežtėjusią Lenkijos užsienio reikalų ministro J. Beko poziciją Lietuvos atžvilgiu (įvairiai spausdamas Lietuvą jis siekė diplomatinių santykių užmezgimo) iškart atliepė staigus gairių perkėlinėjimo pasienyje bumas.⁴⁰⁵ Tai buvo vienas iš spaudimo ir provokavimo metodų. Apskritai už (bent dalį Lietuvos visuomenės ir pareigūnų tikrai gąsdinusio) „skverbimosi“ gilyn į Lietuvos teritoriją visada buvo galima išvelgti aiškų „pranešimą“ – pati Lietuva demarkacinę liniją skelbė tik laikina (jokiu būdu nepermanentine) linija, susitarimas dėl sienos ar bent diplomatinių santykių užmezgimas Lietuvai neparankių linijos „korekcijų“ problemą galėjo išspręsti.

Apskritai tarpukariu vykę sistemiški įsiskverbimai į Lietuvos teritoriją, užimant smulkias pasienio atkarpas, bent iš dalies lygintini su XXI a. procesais Gruzijos ir Pietų Osetijos (Rusijos remiamo ir kontroliuojamo nuo Gruzijos „atsiskyrusio“ ir savą valstybingumą teigiančio regiono) paribyje po 2008 m. Rusijos-Gruzijos karo (ir šių procesų logika). Gruzijai nepripažįstant Pietų Osetijos ir šį regioną tebelaikant savo teritorijos dalimi,

⁴⁰⁰ „Gairių šokis“, in: *Trimitas*, 1928-08-30, nr. 35, p. 1129–1130; Sprindys, B., „Zaglobos taktika“, 1937, nr. 19, p. 318–319.

⁴⁰¹ Policijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1937-09-27, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 35.

⁴⁰² Zarasų aps. pasienio policijos baro viršininko raportas Zarasų aps. viršininkui, 1937-04-21, in: ten pat, l. 260.

⁴⁰³ „Vis dar jiems per maža“, in: *Karys*, 1928, nr. 42, p. 670.

⁴⁰⁴ *Lietuvos policija įstatymų ir tvarkos tarnyboje*, p. 144.

⁴⁰⁵ Sakwa, G., „The Polish Ultimatum to Lithuania in March 1938“, p. 209–210.

Rusijos kariai ir Pietų Osetijos pareigūnai tiesia vielinę „sienos“ tvorą, laipsniškai užimdami vis daugiau Gruzijos teritorijų (šie veiksmai suaktyvinami arba pristabdomi priklausomai nuo politinių aplinkybių⁴⁰⁶). Pamažu, o kartais staigiai (pernakt) įsiskverbiami vis giliau, užimant naujas Gruzijos žemes. Šis procesas publicistinėje ir akademinėje literatūroje vadinamas „borderizacijos“ terminu. „Borderizacija“ vertinama kaip spaudimo įrankis, kurį pasitelkdama Rusija siekia priversti Gruzijos vadovybę susitaikyti su *status quo* po 2008 m. karo ir pripažinti separatistinių respublikų (Pietų Osetijos ir Abchazijos) nepriklausomybę,⁴⁰⁷ skiepyti nerimą Gruzijos visuomenės gretose, siekiant susilpninti Gruzijos valstybės ir visuomenės atsparumą prieš Rusijos spaudimą.⁴⁰⁸ Numanu, kad Gruziją taip pat siekiama išprovokuoti – konflikto eskalacija būtų galima pasinaudoti. Atrodytų, kad aptarti Lenkijos veiksmai Lietuvos nenaudai „koreguojant“ demarkacinę liniją tarpukariu grįsti panašia logika (siekėme panagrinti tik labai specifinių procesų panašumus, jokiū būdu negretiname tarpukario Lenkijos su XXI a. Rusija). Ir visgi tarp to, kas vyko Lietuvos-Lenkijos pasienyje tarpukariu ir „borderizacijos“ Gruzijoje yra svarbių skirtumų. Pirma, Lietuvos ir Lenkijos pasienyje perstatinėtos tik gairės, naujų teritorijų „atriekiančios“ tvoros netiestos. Antra, Lenkijos pareigūnų vykdytos demarkacinės linijos „korekcijos“ gerokai mažesniu mastu „lietė“ vietos gyventojų nuosavybę (palyginimui, 2013 m. spygliuota viela kai kurių gruzinų namus atskyrė nuo Gruzijos⁴⁰⁹). Trečia ir svarbiausia, dažniausiai linijos „postūmiai“ Lietuvos ir Lenkijos pasienyje būdavo trumpalaikiai, „borderizacijos“ išdavos Gruzijoje (bent daugeliu atvejų) – ne.

Vienas žinomiausių – itin didelį atgarsį sukėlęs – konfliktas dėl nedidelio teritorijos ruožo Lietuvos ir Lenkijos pasienyje įvyko 1926 m. vasarį netoli Kernavės (Ukmergės aps. Musninkų valsčius). Konfrontuota dėl ilgai ginčų objektu buvusio miško segmento. Lietuvos savo teritorija laikytą miško ruožą vasario 17 d. užėmė Lenkijos sargybiniai, vasario 19 d. Lenkijos pasieniečius miške apsupo Lietuvos pareigūnai ir priverstė iš miško pasitraukti, tačiau vėlyvą vasario 22 d. vakarą, Ukmergės aps. viršininko teigimu, apie 200 „kulkosvaidžiais, granatomis ir šautuvais“ ginkluotų Lenkijos policininkų, galimai karių,⁴¹⁰ (Lietuvos spaudos straipsniuose jų

⁴⁰⁶ Rzeszutko, M., “The borderization of Georgia’s breakaways as a tool of Russia’s long-term struggle with the EU and NATO”, in: *George C. Marshall European Center for Security Studies Papers*, 2022, no. 8, p. 8.

⁴⁰⁷ Ten pat, p. 6.

⁴⁰⁸ Larsen, J., “Deterring Russia’s Borderization of Georgia”, in: *GIP Commentary*, 2017, Issue #18, p. 3.

⁴⁰⁹ *Behind Barbed Wire: Human Rights Toll of “Borderization” in Georgia*, Amnesty International, 2019, p. 5.

⁴¹⁰ Įvykių metu demarkacinę liniją Lenkijos pusėje vis dar sergėjo policija, Lenkijos pasienio apsaugos korpuso kareiviai ją pakeitė apytikriai už mėnesio – sutiktina skirtingų vertinimų dėl 1926 m. vasario 22 d. mišką užėmusios gausios grupės atstovų tarnybinės priklausomybės.

skaičius padidintas iki 300⁴¹¹ ir net iki 2000⁴¹²(!) atidengė ugnį ir užėmė ginčytą mišką, į nelaisvę paimdami aštuonis Lietuvos pasienio policininkus.⁴¹³ Ukmergės aps. viršininkas, apie įvykius informavęs Ukmergės įgulą, paryčiais kreipėsi į Piliečių apsaugos departamentą, teigdamas, kad, siekiant atremti priešininkus, reikia dviejų šimtų gerai ginkluotų vyrų, pridurdamas: „Geistina būtų gauti tuojaus kulkosvaidžių.“⁴¹⁴ Prie mūšio nebuvo prieita, įtemptą situaciją pasienyje (turbūt išmintingai) abiejų pusių valdžios organai pasirinko deeskaluoti. Visgi ažiotažas ilgai virė abiejų valstybių spaudoje: Lenkijos spauda įvykius interpretavo kaip sukurstytus Lietuvos provokacijų, teigta, kad susirėmime dalyvavo lietuvių ir vokiečių karininkai, siekę parodyti Lenkijos sąjungininkams „saugumo trūkumą“,⁴¹⁵ Lietuvos spaudos vertinimų pobūdį apibūdina vien pačios antraštės – „Negirdėta lenkų begėdybė“⁴¹⁶, „Nauji Želigovskio žygiai į Lietuvą“⁴¹⁷ ir t. t. Lietuva dėl incidento kreipėsi į Tautų Sąjungą, siekdama susigrąžinti 15 ha miško, bet šis klausimas ten nebuvo rezultatyviai išspręstas.⁴¹⁸ Atrodytų, kad šio miško kontrolės tarpukariu Lietuva nebeatgavo.

Lietuvoje įgyvendintas šių 1926 m. vasario incidentų tyrimas atskleidžia nei spaudoje, nei istoriografijoje nepaliestas konflikto ypatybes. Tyrimo raporte teigta, kad demarkacinės linijos 1923 m. Tautų Sąjungos Taryba tiksliai nenustatė vietoje, nurodydama vien kaimus, valdytinus Lietuvos ir Lenkijos, linija „[...] susidarė savaime sąryšy su tuo, kieno buvo faktiškai užimtas tas ar kitas žemės plotas.“⁴¹⁹ Konstatuojant, kad Lietuva kontroliavo konflikto objektu tapusį miško segmentą nuo 1923 m. ir jos teisės į jį pagrįstos, pabrėžta, kad patys Lietuvos pasieniečiai dar 1925 m., kilus nesutarimams, susitarė su Lenkijos pasieniečiais „[...] laikyti tą plotą neutraliu ir vieniems ir kitiems kirsti mišką savo reikalams.“⁴²⁰ Daryta prielaida, kad Lenkijos įvykdytą miško užėmimą veikiausiai paskatino kitapus linijos plitę gandai, kad „neutraliąją miško dalį“ lietuviai žada užimti ir išparduoti išskirtimui.⁴²¹ Galutinėje raporto išvadoje pareikšta: „Mes turime reikalauti, kad Lenkai pasitrauktų ligi 1923 m. linijos, bet kartu turime patraukti atsakomybėn asmenis, kurie sutiko čia minėtą miško dalį laikyti

⁴¹¹ „Mūsų pasienis“, in: *Policija*, 1926, nr. 2, p. 2.

⁴¹² „Ginkluotas lenkų puolimas“, in: *Trimitas*, 1926-02-25, nr. 8, p. 229–230.

⁴¹³ (Labai skubu) Ukmergės aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1926-02-23, in: LCVA, f. 394, ap. 4, b. 111, l. 9.

⁴¹⁴ Ten pat.

⁴¹⁵ (Konfidenciališkai) Tyrimo dėl 1926 m. vasario įvykių raportas, 1926-03-01, in: ten pat, l. 7.

⁴¹⁶ „Negirdėta lenkų begėdybė“, in: *Trimitas*, 1926-03-04, nr. 9, p. 258–259.

⁴¹⁷ „Nauji Želigovskio žygiai į Lietuvą“, in: ten pat, p. 265–266.

⁴¹⁸ Vilkelis, G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, p. 138–143.

⁴¹⁹ Tyrimo dėl 1926 m. vasario įvykių raportas, 1926-03-01, in: LCVA, f. 394, ap. 4, b. 111, l. 1, l. 6.

⁴²⁰ Ten pat, l. 4.

⁴²¹ Ten pat.

ginčytina.⁴²² Neviešinta situacijos rekonstrukcija ryškiai skyrėsi nuo viešų vertinimų, situaciją rėmusių vienareikšmiškai „juoda“ ir „balta“ kategorijomis, – apskritai nagrinėjant įvairius konfliktus ir incidentus šiame pasienyje ši perspektyva labai svarbi.

Po aptartojo didelį atgarsį sukėlusio incidento dėl užimto miško ir apskritai Lietuvoje vis susiduriant su po gabalėlį šalies teritorijos mėgindavusiomis atimti demarkacinės linijos „korekcijomis“ Lietuvos pasieniečiai susilaukė ypatingai griežtų nurodymų. Štai 1926 m. spalio 20 d. Alytaus aps. viršininko išleistame operatyviniame įsakyme, teigusiam Lenkijos kariuomenės ketinimus užgrobti „kuodaugiausia“ (*sic*) Lietuvos teritorijos, skelbta: „Įsakau visiems pasienio policijos rajonų viršininkams neužleisti lenkams nei vieno gabalėlio žemės šiapus demarkacijos linijos ir norint jiems veržtis ginklo pagalba – atremti juos tuom pačiu [be abejo neperžengiant dabartinės demark. linijos] [...]“.⁴²³ Tokio pobūdžio instrukcijas (kurios mena apie sėkmingai pasėtą paniką ir aliarmizmą) kvestionavo ir kariuomenės vadovybė: „Barų viršininkų operatyviniai įsakymai stato pasienio policijai neišpildomą užduotį, ginti ir neužleisti priešui nė vienos mūsų teritorijos pėdos. Tokia užduotis neatatinka (*sic*) nei bendram pasienio policijos paskyrimui, nei jos pajėgoms.“⁴²⁴ Konfliktai dėl pastūmėtų liniją žymėjusių gairių ir toliau spręsti įprastais metodais.

Apskritai, net ir be šaudymo vieniems į kitus ar grumtynių, Lietuvos ir Lenkijos pasienyje nestigo įvairialypio šių valstybių pareigūnų abipusio erzinimo(*si*), nenormalaus elgesio apraiškų. Būta, kad Lenkijos kareiviai gaudė žuvis Merkyje sprogdindami granatas,⁴²⁵ intencionaliai pjudavo Lietuvos pusėje medžius ir sprukdavo,⁴²⁶ Lietuvos pasieniečiai šaudė į Lenkijos lėktuvus, kurie galimai net nepažeidė Lietuvos oro erdvės⁴²⁷ ir t. t. Atrodo, kad greta demarkacinės linijos vėl ir vėl „žaisti“ cikliški provokavimo, erzinimo, kenkimo „žaidimai“.

Retkarčiais tarp Lietuvos ir Lenkijos pasienio sargų pasitaikydavo bičiulystės apraiškų – demaskuoti netoleruotinus ryšius su kitos pusės pasieniečiais palaikę pareigūnai atsisveikindavo su tarnyba. Kai kuriems pareigūnams tarpvalstybinius vaidus leido primiršti alkoholis – štai 1924 m. vasarą Lenkijoje devyni Seinų skyriaus pareigūnai atleisti iš tarnybos už

⁴²² Ten pat, l. 7.

⁴²³ Alytaus aps. viršininko operatyvinis įsakymas Alytaus aps. pasienio policijai, 1926-10-20, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 546, l. 230.

⁴²⁴ Krašto apsaugos ministerijos Vyr. Štabo Operacijų skyriaus viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1927-03-21, in: ten pat, l. 243.

⁴²⁵ Alytaus aps. pasienio policijos baro viršininko raštas Alytaus aps. viršininkui, 1937-07-30, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 110.

⁴²⁶ Pasienio policijos Trakų baro II rajono viršininko pranešimas, 1927-09-02, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 791, l. 10; Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-07-22, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 908, l. 99.

⁴²⁷ Lenkijos vyriausybės nurodytų įvykių pasienyje sąrašas ir jų patikrinimo išdavos, 1931-05-09, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1083, l. 28.

girtavimą su Lietuvos policininkais (pasak A. Ochał, tokie atvejai šiame ruože anuomet nebuvo reti).⁴²⁸ Alkoholio vartojimas tarnybos metu išliko abiejų pusių pasieniečių problema,⁴²⁹ nors su tuo uoliai kovota. 1928 m. sausį Piliečių apsaugos departamentas, kreipdamasis į visus „pademarklinijos“ apskričių viršininkus, teigė: „Yra gandų, kad mūsų pasienio policininkai /kuriam bare nežinia/ kūčių dieną laužė ir dalinosi su lenkų pasienio sargybiniais plotkelėmis.“⁴³⁰ Departamentas reikalavo išsiaiškinti, ar tokių atvejų būta, ir darsyk uždrausti Lietuvos pasieniečiams palaikyti santykius su Lenkijos pareigūnais – atrodo, kad nė vienas apskrities viršininkas savo kuruojamame bare tokių nutikimų neišsiaiškino, tačiau neatmestina, kad humanišku kalėdinių gestų tarp šių ypatingą žiemos naktį abipus linijos budėjusių pasienio sargų (tokių pat žmonių, tokių pat katalikų) galėjo būti.

Žinoma, Lietuvos ir Lenkijos pareigūnai dažnai kontaktuodavo tarpusavyje, vietoje aiškindamiesi pasienio incidentus, sprendami vietinės reikšmės linija padalytų ūkių eksploatacijos klausimus. Abiejų pusių pasieniečiams ne visada sekėsi atrasti bendrą kalbą⁴³¹ (tiesiogine prasme), bet dažniausiai jie vieni kitus suprato. Jokių pašalinių pokalbių Lietuvos pareigūnai instruktuoti neplėtoti. Nusistovėjo abiejų pusių pareigūnų kontaktų sistema (po tam tikro incidento pasienyje būdavo perduodama žinia kitos pusės pasieniečiams, iškviečiant susitikti tam tikrą pareigūną). Vienos valstybės pareigūnai susitikdavo su atitinkamo rango kitos valstybės pareigūnais: Lietuvos pasienio policijos rajonų viršininkai su Lenkijos pasienio apsaugos korpuso kuopų vadais, barų viršininkai – su batalionų vadais, nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos reguliariais tapo ir Lietuvos apskričių viršininkų ir Lenkijos apskričių seniūnų susitikimai pasienyje (šie kontaktai išsamiai nagrinėjami disertacijos skyriuje apie linija padalytų ūkių problematiką). Daugeliu atvejų smulkias problemas pavykdavo išspręsti (gairės būdavo atstatomos atgal į vietą, vėl atidaromas perėjimo punktas

⁴²⁸ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 135.

⁴²⁹ Štai 1931 m. liepą Lenkijos pareigūnai suėmė girtą Lietuvos pasienio policijos Utenos baro sargybinių Čečinskį – pareigūnas į Lietuvą sugrąžintas tik po pusmečio, nuo „pagrobimo dienos“ jis buvo atleistas iš tarnybos – Pasienio įvykių suvestinė, 1932, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 410, l. 31.

⁴³⁰ Piliečių apsaugos departamento nurodymas, 1928-01-05, in: LCVA, f. 377, ap. 5, b. 170, l. 168.

⁴³¹ Pasienio policininkas P. Dirkis savo atsiminimuose situaciją apibūdino šaržuodamas (ir visgi problemų dėl kalbos tikrai būta): „Dažniausia susitikus su lenkais tekdavo ginčytis dėl kalbos, kuria kalba kalbėsime, bet kuomet mes pasiūlydavome, kad mes sutinkame kalbėtis bet kokia kalba, išskyrus lenkų, tai lenkai užsigaudavo, kodėl mes išimtį darome lenkų kalbai. Kitą kartą prisieidavo klausimą statyti tiesiog principiniai pav.: vokiečių, prancūzų ar anglų. Tuomet jiems nebelikdavo ką daryti ir pasisakydavo už rusų kalba. Matant, kad jiems ir toje kalboje vesti aiškinimąsi nevyksta, noroms nenoroms prisieidavo savo nusistatymą pakeisti ir kalbėtis lenkiškai vien dėl to, kad greičiau prieitume prie konkretaus išsiaiškavimo.“ – *Lietuvos policija įstatymų ir tvarkos tarnyboje*, p. 143–144.

ūkininkų reikmėms ir t. t.), nors tikrai ne visada (bet koku atveju, normalizacija vietoje neretai būdavo trumpalaikė). Dažnai susitikimai vykdavo dalykiškai ir santūriai, nors jie taip pat būdavo įtempti, kartais šių metu išreikšti griežti perspėjimai. Štai 1929 m. spalio 22 d. aiškintis dėl neseniai įvykusių incidentų pasienyje su Lenkijos Vilniaus-Trakų apskrities seniūnu susitikusio Lietuvos Trakų aps. viršininko raporte teigta: „Starosta [...] prašė, kad būtų vengiama ginklų vartojimas (*sic*) išvengimui nelaimingų incidentų. Vienok pagrasino, jei bus tęsiama šaudymas, tai žinokite, kad pas juos kulku yra nemažiau.“⁴³² Pridurtina, kad dėl incidentų demarkacinės linijos zonoje Lietuva ne sykį kreipėsi į Tautų Sąjungą – visgi ši prieiga daugeliu atvejų nebuvo rezultatyvi.

Darsyk pabrėžtina, kad pasienio incidentai nevyko vienodu intensyvumu visą nagrinėjamą laikotarpį, tam tikrais metais jų padažnėdavo, kartais jų vyko mažiau, tai daugiausia priklausė nuo politinių aplinkybių. Remiantis 1938 m. kovą Policijos departamento parengtais duomenimis, „ramiausi“ buvo 1933–1935 m. (pagal šiuos duomenis, šiuo etapu netgi nefiksuota Lietuvos pareigūnų apšaudymo atvejų⁴³³, kai, pavyzdžiui, vien 1928 m. registruota virš trijų dešimčių tokių incidentų⁴³⁴). Apskritai 1933–1935 m. pasižymėjo Lietuvos ir Lenkijos mėginimais suartėti, įvairių diplomatinių kontaktų pagausėjimu, tam tikrais postūmiais link santykių sureguliuavimo.⁴³⁵ Akivaizdu, kad politinė situacija darė įtaką padėčiai pasienyje. Vis dėlto, minėti statistiniai duomenys turi spragų, turime duomenų, kad ir šiuo etapu pasienyje būta įvairių agresijos aktų.⁴³⁶ Tvirtai teigtina, kad visu nagrinėjamu laikotarpiu tariama ramybė šiame pasienyje būdavo labai trapi ir laikina.

Išskirtini keli ryškūs įtampos pasienyje „paaštrėjimo“ etapai. 1927 m. rudenį Lietuvos ir Lenkijos santykiams kritiškai pablogėjus (prie to privedė visa eilė aplinkybių, kartu abiejų šalių tautines mažumas – oponuojančios valstybės titulinės tautos atstovus – varžę veiksmi⁴³⁷), prieita prie realios Lenkijos puolimo grėsmės, Lenkija didino spaudimą Lietuvos atžvilgiu.⁴³⁸ Rugsėjo 15 d. pasienyje nušautas Lietuvos pasienietis,⁴³⁹ rudenį kitapus linijos dislokuoti Lenkijos kariuomenės daliniai.⁴⁴⁰ Tarpininkaujant Tautų

⁴³² Trakų aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1929-10-24, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 65

⁴³³ Lietuvos pasieniečių apšaudymo atvejų sąrašas, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 110.

⁴³⁴ Ten pat, l. 104–107.

⁴³⁵ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 237–241.

⁴³⁶ Lukoševičius, O., „Pasienio policijos Trakų baras“, p. 75–76; „Pasienio įvykiai“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 35; Noreika, K., *Alytaus apskrities policija 1918–1940 metais*, p. 134–135.

⁴³⁷ Vilkelis, G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, p. 154–155.

⁴³⁸ 1927 m. krizę išsamiai nagrinėjo V. Žalys – Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, p. 274–280.

⁴³⁹ „Mūsų žuvusieji“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 28.

⁴⁴⁰ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 198.

Sąjungai, krizė buvo deeskaluota. Visgi 1927 m. gruodžio 10 d. įvykusiame Tautų Sąjungos Tarybos posėdyje pasiektas istoriniu vadinamas Lietuvos ir Lenkijos susitarimas (Lietuva atsisakė deklaratyvios „karo stovio“ santykiuose su Lenkija politikos, o pastaroji Lietuvą pripažino *de jure*) toli gražu nesąlygojo incidentų baigties valstybių pasienyje.⁴⁴¹

Atvirkščiai, 1928–1929 m. charakterizuotini kaip veikiausiai intensyviausias ir pavojingiausias etapas šiame Lietuvos pasienyje nuo neutraliosios zonos laikų. Iš dalies tai susiję su nauju, aktyviu ir nenuvertintinu, veiksmu – plečkaitininkais. Tai buvo Lietuvos politinių emigrantų, iš Lietuvos pasitraukusių prieš autoritarinį režimą nukreiptų nesėkmingų sukilimų dalyvių, pagrindu suformuota grupuotė. Lenkija šią grupuotę glaudė, rėmė finansiškai, padėjo organizuotis.⁴⁴² Titulinis judėjimo lyderis socialdemokratas J. Plečkaitis pasisakė už normalių ekonominių, diplomatinių ir kultūrinių santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos užmezgimą.⁴⁴³ Atrodytų, kad dar 1927 m. rudenį Lenkija turėjo planų plečkaitininkais pasinaudoti potencialios karinės intervencijos į Lietuvą atveju, įtvirtinant Lietuvoje valdžią, kuri užmegztų glaudžius ryšius su pietrytine šalies kaimyne.⁴⁴⁴ Nuo 1928 m. plečkaitininkų grupuote naudotasi kaip destabilizuojančiu veiksmu kelti suirutę Lietuvoje.⁴⁴⁵ Bendradarbiaudami su Lenkijos pareigūnais (šie jiems teikė ginklus, padėdavo pereiti demarkacinę liniją)⁴⁴⁶ plečkaitininkai Lietuvos teritorijoje – ypač pasienyje su Lenkija – vykdė teroristinę veiklą, atakuodami daugiausia policinių struktūrų pareigūnus.⁴⁴⁷ Neretai Lietuvos pareigūnai pulti granatomis, kartais – net jų būstinėse ir asmeniniuose butuose. Po 1929 m. balandžio 12 d. patirtų sužeidimų sprogius pro buto langą įmestoms dviem granatoms mirė Seinų-Marijampolės baro pasienio policininkas K. Žilionis.⁴⁴⁸ Vėlyvą 1929 m. lapkričio 29 d. vakarą į Varėnos pasienio policininko Bernatavičiaus butą įmesta granata, kai šis su žmona gulėjo lovoje. Pareigūnas sužeidimų išvengė, bet jo žmona buvo sunkiai sužalota.⁴⁴⁹ Panašių atvejų buvo ir daugiau. Incidentas su policininko žmona rodo, kad išaugo pavojus ir kitiems vietos gyventojams (ne vien pareigūnams). Tarp vietinių būta ir kitų aukų. Štai 1929 m. gegužės 28 d. naktį septyni plečkaitininkai apsilankė pas Trakų aps. pasienio kaimo gyventoją V. Uscilą ir šį „[...] išsivare iš kaimo

⁴⁴¹ Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m., p. 92.

⁴⁴² Čepas, R., *Plečkaitininkai*, Vilnius: Vaga, 2000, p. 140, p. 150, p. 204.

⁴⁴³ Ten pat, p. 144.

⁴⁴⁴ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 198.

⁴⁴⁵ Čepas, R., *Plečkaitininkai*, p. 203–204.

⁴⁴⁶ Ten pat, p. 204.

⁴⁴⁷ Ten pat, p. 204–206.

⁴⁴⁸ Nukautų Lietuvos pasienio policininkų sąrašas, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 98.

⁴⁴⁹ Alytaus aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-11-29, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 35.

apie 200 mtr. Vievio link nušovė vietoje.“⁴⁵⁰ Plečkaitininkų išpuoliai sąlygojo Lietuvos karinių-policinių pajėgų pasienio areale sustiprinimą, administracinės kontrolės pasienio zonoje sugriežtinimą.⁴⁵¹

Apskritai trečiojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvos tarnybos labai rimtai vertino plečkaitininkų keliamą pavojų,⁴⁵² visuose šalies pasieniuose (J. Plečkaitis ir jo talkininkai vystė veiklą ir Latvijoje, ir Vokietijoje, tačiau šiose valstybėse neturėjo tvirtos atramos) plito gandai⁴⁵³ apie planuojamus didelio masto plečkaitininkų puolimus. Gandai liko gandais. Visgi tai nebuvo stabili organizacija, jų išpuoliai dešimtmečių sandūroje išblėso. 1929 m. pabaigoje Lenkijos parama Lietuvos politinių emigrantų veiklai sumažėjo,⁴⁵⁴ 1933 m. Lietuvos emigrantų socialdemokratų veiklą savo teritorijoje Lenkija apskritai suvaržė, siekdama atnaujinti derybas su Lietuva.⁴⁵⁵ 1932 m. veikiausiai buvo paskutiniai metai, kai pasienyje fiksuotas plečkaitininkais apibūdintų (nekyla abejonių, kad šiuo terminu anuomet vadinti ir tiksliai neidentifikuoti užpuolikai⁴⁵⁶) asmenų išpuolis.⁴⁵⁷ Pažymėtinas plečkaitininkų veiklos aspektas – masinė priešvyriausybines literatūros sklaida Lietuvos pasienio erdvėse, ypač areale ties demarkacine linija.⁴⁵⁸ Žinoma, šiuo etapu vyko ir labai daug įvairaus pobūdžio incidentų tarp Lietuvos ir Lenkijos pasieniečių (Lietuvos struktūrų dokumentuose raportuota ir apie bendrus Lenkijos kareivių ir plečkaitininkų išpuolius⁴⁵⁹).

Lemiamas situacijos pasienyje „paaštrėjimo“ etapas prasidėjo 1937 m. Nuo pat 1937 m. pradžios įvairiuose pasienio ruožuose ypač padažnėjo gairių perkėlinėjimo atvejų, žymiai pagausėjo Lietuvos piliečių, linija padalytų ūkių savininkų ir darbininkų, trukdymų ir varžymų, kitų provokacinių veiksmų. Visa tai sietina su sugriežtėjusia Lenkijos užsienio reikalų ministro J. Beko, spaudimo priemonėmis siekusio diplomatinį santykių užmezgimo, pozicija Lietuvos atžvilgiu. 1937 m. sausio mėn. Jungtinės Karalystės diplomatų dokumentai nurodo, kad J. Bekas Lenkijos

⁴⁵⁰ Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-05-29, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 908, l. 181.

⁴⁵¹ Čepas, R., *Plečkaitininkai*, p. 215–216.

⁴⁵² Ten pat, p. 214–217; (Slaptai skubu) Krašto apsaugos ministerijos Vyr. Štabo raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1929-04-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 292, l. 19.

⁴⁵³ Biržų aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1927-12-07, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 803, l. 241; Šakių aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1928-07-31, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 832, l. 18.

⁴⁵⁴ Čepas, R., *Plečkaitininkai*, p. 227.

⁴⁵⁵ Ten pat, p. 230.

⁴⁵⁶ Šio laikotarpio įvykius menančiuose Lietuvos tarnybų dokumentuose taip pat sutiktini nevisiškai aiškūs terminai „lenkai-plečkaitininkai“ ir „lenkų partizanai“.

⁴⁵⁷ Lietuvos pasieniečių apšaudymo atvejų sąrašas, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 109.

⁴⁵⁸ Čepas, R., *Plečkaitininkai*, p. 195.

⁴⁵⁹ Lietuvos pasieniečių apšaudymo atvejų sąrašas, 1938, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2099, l. 108–109.

tarnyboms perdavė žinią, kad, jei pareigūnai atrastų būdų ir metodų „suerzinti lietuvius“, jie kviečiami tai daryti.⁴⁶⁰ Tai iškart reflektavo padėties pasienyje permainos. Taip pat suaktyvinti įvairialypiai represiniai veiksmai Lenkijos lietuvių tautinės mažumos atžvilgiu.⁴⁶¹ 1937 m. eigoje J. Beko pareiškimuose atsikartodavo teiginiai, kad, jei incidentai valstybių pasienyje kartosis, neatmetamas jėgos panaudojimas Lietuvos atžvilgiu.⁴⁶²

1938 m. kovo 11 d. paryčiais Lietuvos pasienietis J. Lukoševičius greta Trasninko kaimo (Alytaus aps. Merkinės valsčiaus pasienyje) nušovė Lenkijos pasienio sargybinį S. Serafiną. Įvykio aplinkybės ginčytinos (pasienio incidentams tai apskritai charakteringa). Iš pradžių incidentą mėginta spręsti tradiciniu – vietos pareigūnų pasitarimų pasienyje – metodu, tačiau Lenkijos bataliono vadui sutartu laiku neatvykus ir nepranešus nepasirodymo priežasties, pasak R. Žepkaitės, „[...] kilo įtarimas, kad incidentas taip paprastai nesibaigs ir kad jį svarstyti ėmėsi aukštesnės Lenkijos instancijos.“⁴⁶³ Kovo 17 d. Lietuva susilaukė Lenkijos ultimatumo užmegzti diplomatinis santykius per 48 valandas, kuri, neabejojant pavojaus Lietuvai realumu ir neradus užtarimo tarptautinėje arenoje,⁴⁶⁴ priėmė kovo 19 d. (ultimatumo problematika plačiai nagrinėta istoriografijoje⁴⁶⁵). Lietuva neatsisakė pretenzijų į Vilnių, administracinės linijos nepripažino siena, tačiau oficialių santykių užmezgimas žymėjo principinės jos politikos pabaigą ir pralaimėjimą.

Tarpukario Lietuvos diplomatas, Užsienio reikalų ministerijos pareigūnas P. Mačiulis savo atsiminimuose teigė, kad nuo 1937 m. „Lenkai sąmoningai provokuodavo mūsų pareigūnus, matyti, kam nors iš anksto ruošdamiesi. Mums tai buvo aišku.“⁴⁶⁶ Tai, kad Lietuvoje iš anksto suprasta, jog įtemptoje situacijoje tikėtiną pasienio incidentą Lenkija gali panaudoti kaip pretekstą, patvirtina labai svarbus tyrimo metu archyve atrastas dokumentas – 1937 m. vasario 24 d. (daugiau nei prieš metus iki 1938 m. kovo įvykių) Užsienio reikalų ministerijos Generalinis sekretorius J. Urbšys Policijos departamentui nurodė, kad šio pasienio sargybiniams leidžiama iššauti iki trijų šūvių, susidūrus su kontrabandininkais ar slaptais linijos perėjūnais, bet tvirtai pabrėžė: „Tačiau griežtai reikia uždrausti šaudymą tais atvejais, kai būna kokie reikalai su lenkų sargybiniais arba kai tie sargybiniai čia pat yra, kad tuo būdu išvengus mažiausio preteksto neva mūsų šaudoma į

⁴⁶⁰ Sakwa, G., „The Polish Ultimatum to Lithuania in March 1938“, p. 209.

⁴⁶¹ Ten pat, p. 209–210.

⁴⁶² Ten pat, p. 210; Žalys, V., „Stasys Lozoraitis – Lietuvos užsienio reikalų ministras“, p. 62.

⁴⁶³ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 251.

⁴⁶⁴ Vilkelis, G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, p. 185; Žalys, V., „Stasys Lozoraitis – Lietuvos užsienio reikalų ministras“, p. 63.

⁴⁶⁵ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.*, p. 9.

⁴⁶⁶ Mačiulis, P., *Trys ultimatai*, Brooklyn, New York: Darbininkas, 1962, p. 34.

jų sargybinius.⁴⁶⁷ Nepaisant įžvalgių nurodymų (apskritai Užsienio reikalų ministerijos direktyvose 1937 m. regima aiški linija mėginti švelninti padėtį pasienyje), 1938 m. neišvengta kruvino įvykio, tapusio patogiu pretekstu Lenkijai „šachuoti“ Lietuvą ir sulaužyti principinę jos poziciją.

Pažymėtina, kad gyvenimas konfliktiškame pasienyje ir ypač būtis tiesioginėse administracinės linijos prieigose tarp sąlyginio situacijos stabilizavimosi 1923 m. ir 1938 m. paprastiems šio pasienio gyventojams kėlė tam tikrų pavojų, tačiau grėsmė jų fizinei ir turtinei gerovei toli gražu neprilygo ekstremaliai situacijai neutraliosios zonos ir intensyvesniuotu pasienio konflikto periodu 1920–1923 m. Prievarta (be jau aptartų ir dar pristatysimų atvejų bei tikėtinų išimčių) buvo daugiau abiejų pusių pasieniečių santykių elementas. Net ir to nesiekiant, atsitiktinių aukų galėjo būti. Štai 1926 m. Lietuvos spaudoje rašyta, kad Lenkijos kareiviams sviedus granatą žuvo Lietuvos pasienio kaimo gyventoja.⁴⁶⁸ Tai neatmestina, nors abejonės kelia labai skurdus įvykio nušvietimas (dažnai sensacionalizuoti kur kas menkesnės reikšmės įvykiai). Keblesnėje padėtyje buvo tarp valstybių kursuodavę linija padalytų valdų ūkininkai, pasitaikydavo šių sulaikymo atvejų (išsamiai problemiška šių ūkininkų padėtis nagrinėjama atskirame skyriuje). Atrastina abiejų šalių pranešimų apie pasienio gyventojų „pagrobimus“ jų linijos pusėje⁴⁶⁹ – įvairių duomenų analizė leidžia teigti, kad sulaikymai buvo tipiškesni linija dalytų vandens telkinių teritorijoje (pavyzdžiui, areštuoti žvejojusieji linija padalytuose ežeruose⁴⁷⁰), ginčytos priklausomybės salelėse.⁴⁷¹

Šiame pasienyje būta atvejų, kai nuo pasienio sargų šūvių žūdavo ar būdavo sužeisti kontrabandininkai bei neteisėtai kirtusieji liniją⁴⁷², tačiau tai sąlygojo rizikingi jų pačių pasirinkimai. Kartais šalia linijos tiesiog aptikti nukauti asmenys.⁴⁷³ Štai 1932 m. rugpjūčio 14 d. Trakų aps. pasienyje „[...] rastas šūviu į kaktą nukautas okup. Lietuvos Kazimieruvkos km. Gyventojas Vaclovas Špokas. Jo lavonas (*sic*) leista tėvams pernešti per administracijos

⁴⁶⁷ Slapta Užsienio reikalų ministerijos direktyva Policijos departamentui, 1937-02-24, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 229.

⁴⁶⁸ „Įvairios žinios“, in: *Karys*, 1926, nr. 24, p. 204.

⁴⁶⁹ Lenkijos vyriausybės nurodytų įvykių pasienyje sąrašas ir jų patikrinimo išdavos, 1931-05-09, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1083, l. 25–26.

⁴⁷⁰ „Pagrobė tris Lietuvos piliečius“, in: *Trimitas*, 1931-10-29, nr. 44, p. 873–874.

⁴⁷¹ Lietuvos ir Lenkijos pareigūnų pasimatymo aprašymas, 1934-07, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 359; Policijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1937-07-19, in: ten pat, l. 115.

⁴⁷² Įdomų 1929 m. liepos 5 d. įvykusį incidentą pristatė P. Łossowski – taktart patruliuojantis Lenkijos pasienietis pastebėjo liniją perėjusį, iš Lietuvos į Lenkiją atėjusį, valstietį ir bandė jį sulaikyti, pastarasis nepakluso, leidosi bėgti atgal į Lietuvą ir, nors Lenkijos pareigūnas jį peršovė, sužeistasis sugebėjo parbėgti į Lietuvą, kur, iš toli vis dar stebimas Lenkijos pareigūno, atsisėdęs tvarstėsi žaizdą – Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 246.

⁴⁷³ Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-12-19, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 9.

liniją palaidoti.⁴⁷⁴

1931 m. žymus Lietuvos publicistas ir (VVS, LŠS) ideologas J. Purickis teigė: „[...] ant linijos vyksta nuolat susišaudymai, nuo kurių dažnai nukenčia niekuo nekalti žmonės. Pernai tokiu būdu žuvo keliolika nekaltų žmonių.“⁴⁷⁵ Nagrinėti įvairialypiai šaltiniai neleidžia pastarojo teiginio patvirtinti. J. Purickis pabrėžė: „Ypač baisi yra palinijo gyventojų padėtis, kur žmogus kiekvienu metu gali tikėtis, kad jis bus užpultas, apiplėštas, sužeistas ir užmuštas.“⁴⁷⁶ Atskyrus žmonių jausenų dėmenį nuo faktinių tendencijų, toks teiginys, charakterizuojant anuometinę situaciją, vertintinas kaip perdėtas.

Visgi konfliktiška situacija pasienyje tikrai buvo labai pavojinga ten dirbusių Lietuvos sielininkų, pasienio upėmis (Merkiu ir Nemunu) plukdžiusių miško medžiaga, atžvilgiu. Lenkija buvo nepatenkinta šia veikla, Lietuvos sielininkai buvo perspėti, kad sielius plukdytų tik savoje upės pusėje (praktiškai tai buvo komplikuota) – jei raštai atsidurdavo arčiau kranto Lenkijos pusėje, būdavo konfiskuojami, mėginti šiuos susigrąžinti drįsusių, nepaklususių sielininkų laukė areštas, (įspėjamieji ir ne tik) šūviai. 1929 m. vasarą Lenkijos pasienio apsaugos korpuso pareigūnams tikslingai surengus pasalas vingiuotose ir srauniose Merkio vietose, kur sielių išplaukimas link kranto Lenkijos pusėje buvo tikėtinas,⁴⁷⁷ jie nušovė du lietuvius sielininkus, šio pasienio gyventojus: birželio 12 d. – Merkinės valsčiaus Kaibučių kaimo gyventoją S. Gražėną, birželio 18 d. – Nedzingės valsčiaus Perlojos kaimo gyventoją M. Milinavičių.⁴⁷⁸ Po šių įvykių sielių plukdymas Merkiu sustabdytas. P. Łossowski teigimu, Lenkijos kursą motyvavo siekis paspausti Lietuvą sureguliuoti susisiekiimo ir tranzito klausimus.⁴⁷⁹ Žinoma, sielininkų žūtys šalių susitarimo tikrai nepriartino. Šie žmonės prarado savo gyvybes dėl politinių susipriešinusių valstybių nesutarimų. Tiek į Lenkijos pusę srovės nuneštų sielių konfiskavimai, tiek Lietuvos sielininkų areštavimas⁴⁸⁰ ir apšaudymai⁴⁸¹ kartojosi ir ketvirtajame dešimtmetyje, nors, atrodytų, kad žuvusiųjų daugiau nebebūta (galbūt po aptartų incidentų Lenkijos pasieniečiai buvo instrukuoti vengti aukų). Bent sykį Lietuvos pasieniečiams su Lenkijos pareigūnais pavyko susitarti dėl į pastarųjų krantą nuneštų sielių grąžinimo⁴⁸² – tikėtina, kad tai nebuvo

⁴⁷⁴ Pasienio įvykių suvestinė, 1932, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 410, l. 29.

⁴⁷⁵ V., „Dėl derybų Ženevoj administracijos linijos reikalu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 14, p. 316.

⁴⁷⁶ V., „Tautų Sąjungos tarybos nutarimas administracijos linijos reikalu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 15, p. 355.

⁴⁷⁷ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 246–247.

⁴⁷⁸ Černiauskas, M., „Gyvenimas šalia demarkacinės linijos su Lenkija: Merkinės atvejis“, in: *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.*, p. 101.

⁴⁷⁹ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 247.

⁴⁸⁰ Alytaus aps. Pasienio policijos baro viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1937-04-18, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 185.

⁴⁸¹ Policijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1937-05-28, in: ten pat, l. 194.

⁴⁸² „Lenkai buvo sulaikę mūsų sielius“, in: *Policija*, 1936-08-15, nr. 16, p. 310.

vienatinis atvejis, tačiau galimybės susitarti niekada nebuvo garantuota. Sielių plukdymo šio pasienio upėmis patirtys ir iššūkiai labai gerai parodo, kad demarkacinės linijos ruožas buvo labai realaus pavojaus zona.

Lietuvai ir Lenkijai užmezgus diplomatinius santykius, situacija pasienyje pasikeitė. Neturime duomenų, kad nuo 1938 m. kovo iki Antrojo pasaulinio karo šiame pasienyje būtų įvykę reikšmingesnių, aukų turėjusių incidentų – Lietuvos ir Lenkijos pasienio sargai vieni į kitų pusę nebešaudė. Visgi pavienių incidentų pasitaikydavo – štai 1938 m. rudenį Lietuvos spaudoje pranešta, kad rugsėjo 29 d. (nenurodytame ruože) keisdami senas administracinės linijos gaires naujomis Lenkijos pareigūnai į Lietuvos pusę perkėlė 13 gairių, užimdami 551 kvadratinį metrą Lietuvos teritorijos. Situacija buvo identiška dažniems nutikimams šalių susipriešinimo metais. Lietuvos pasieniečiams pareikalavus gaires atstatyti į buvusią jų vietą, spalio 1 d. taip ir buvo padaryta.⁴⁸³ Šis įvykis veikiausiai parodo, kad gairių perstatymai, „koreguojant“ tarpvalstybines ribas, nebūtinai (ne visada) derinti su vadovybe (arba ir šiuo atveju Lietuvai siūstas tam tikras spaudimo signalas).

Apibendrinant, nuo pat Lenkijos pajėgų įgyvendinto Vilniaus užėmimo 1920 m. iki forsuoto Lietuvos ir Lenkijos diplomatinių santykių užmezgimo 1938 m. situaciją „laikinajame“ šių šalių pasienyje charakterizavo įtampa ir pavojus. Visu šiuo laikotarpiu prievarta ir reali prievartos tikimybė buvo nuolatiniai valstybių sąlyčio zonos atributai (vietos gyventojų gerovės atžvilgiu pats pavojingiausias buvo 1920–1923 m. laikotarpis). Grėsmės pojūtis veikė visos Lietuvos politinį ir visuomeninį gyvenimą, kartu skatindamas ypatingą dėmesį ir susirūpinimą „pafronte“.

⁴⁸³ „Lenkai buvo perkėlė gaires“, in: *Policija*, 1938-11-01, nr. 21, p. 415.

2. LIETUVIŠKASIS NACIONALIZMAS IR „PAFRONTĖ“

2.1 Lietuvos pasienis su Lenkija lietuviškojo nacionalizmo viešojoje retorikoje – populiarusis pasakojimas apie „pafrontę“ ir jo variacijos

JAV istorikas O. J. Martínez savo suformuluotoje pasienių tipologijoje tarp būdingų pasienio aplinkos (*borderlands milieu*) elementų išskyrė pasienio regionų ir jų gyventojų atskirumo ir kitoniškumo (*separateness and otherness*) kategoriją, pažymėdamas tipišką tendenciją, kad į šiuos žvelgiama kaip į kitokius.⁴⁸⁴ Tyrinėtojas išskiria ir kitą būdingumą – pasieniams populiaruose vertinimuose suteikiami egzotiški, mistiniai, ydingos, kartu ypatingos vietos įvaizdžiai.⁴⁸⁵ Šios išvalgos taikliai apibūdina ir tarpukario Lietuvoje įsitvirtinusių vaizdinių apie pasienį ties administracine linija ir jo gyventojus pobūdį – šiame skyriuje tai bus išsamiai atskleista. Paribių (*frontiers*) teoretikas M. Anderson, paribių charakterizuojantis ir kaip institucijas, ir kaip procesus, vienu iš paribio kaip proceso dėmenų išskiria paribį kaip diskurso sąvoką.⁴⁸⁶ Jo požiūriu, pasakojimai apie paribių (*narratives of frontiers*) – svarbi tautinės kultūros konstravimo dalis.⁴⁸⁷ Tarpukario Lietuvoje „pafrontės“ sąvoka ir aplink šią formuotas pasakojimas tapo reikšminga lietuviškojo nacionalizmo diskurso dalimi, turėjusia gilią politinę-ideologinę potekstę.

Po Lenkijos generolo L. Żeligowski pajėgų įvykdyto Vilniaus užėmimo 1920 m. pabaigoje lietuviškojo nacionalizmo aktyvistai viešojoje retorikoje (visuomenininkų ir politikų kalbose, viešai transliuotoje visuomeninių organizacijų diskusijų medžiagoje, įvairiausioje publicistikoje ir t. t.) formavo ir tiražavo specifinį ideologizuotą pasakojimą apie „pafrontę“ ir „pafrontiečius“ – kryptingų motyvų ir vaizdinių paketą. Tiek III, tiek IV deš. skirtingų autorių publicistika, pasakojanti apie šį regioną, pasižymėjo tendencingumu, tų pačių pasakojimo elementų atsikartojimu, beveik vienoda situacijos „pafrontėje“ vertinimo schema, kuri, nė kiek neperdedant, vyravusiame tarpukario Lietuvos viešajame diskurse tapo visuotine (nusistovėjusia, priimtina, pageidautina, savaime suprantama). Šiame skyriuje, išanalizavus Vilniaus („vadavimo“) svarba ir nacionalizmo idėjomis gyvavusių organizacijų ir valstybinių institucijų periodinių leidinių („Mūsų Vilnius“, „Trimitas“, „Karys“, „Skautų Aidas“, „Policija“) ⁴⁸⁸ medžiagą – įvairiausių pranešimus, renginiuose pasakytų kalbų fragmentus, ideologinį krūvį turinčius reportažus bei vaizdelius (ir informacinį, ir grožinį

⁴⁸⁴ Martínez, O. J., *Border People*, p. 18; Martínez, O. J., „The Dynamics of Border Interaction“, p. 12–13.

⁴⁸⁵ Martínez, O. J., *Border People*, p. 21.

⁴⁸⁶ Anderson, M., *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*, p. 2.

⁴⁸⁷ Donnan, H.; Wilson, T., *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, p. 5.

⁴⁸⁸ Šie leidiniai pasirinkti dėl didelio jų (ir jų leidėjų) dėmesio šio pasienio tematikai – analogiškai įvaizdžiai sutiktini ir kituose tautiškai angažuotose leidiniuose.

dėmenis jungiančias publikacijas), vaizdingai „nušviečiančius“ padėtį „pafrontėje“, bus išskirti kertiniai šio pasakojimo elementai bei tam tikros jo variacijos – rekonstruota specifinė schema. Kartu bus bandoma apibrėžti tai, kas už tokio tipo pasakojimo slypi – įtaigus „pranešimas“ ir pasakojimu „maitinamos“ auditorijos mobilizavimo veiksmui intencija.

Visų pirma, vertėtų trumpai pristatyti specifinę retoriką, kuria Lietuvoje apibūdinta padėtis 1920–1923 m. tarp Lietuvos ir Lenkijos egzistavusioje neutraliojoje zonoje – oficialiai demilitarizuotame, nuolatinio pavojumi, paramilitarinių struktūrų susirėmimais, plėšikų siautėjimais, dažnais zonos gyventojų plėšimais ir smurtu pasižymėjusiame ruože. Skambiais epitetais siekta pabrėžti šio teritorinio darinio unikalumą – Lietuvos spaudoje zona apibūdinta kaip „Baisenybių juosta“⁴⁸⁹, „Niekieno žemė“, „Siaubo žemė“⁴⁹⁰ ir „Pavojingiausia Europoj vieta“⁴⁹¹. Sensacingi epitetai stiprino skriaudos zonos gyventojams pojūtį. Situacija neutraliojoje zonoje rėminta tendencingai akcentuojant lenkų apgavikiškumą ir žvėriškumą, visos šio arealo gyventojų negandos traktuotos tyčinės Lenkijos politikos išdava.⁴⁹² Svarbu tai, kad toks situacijos vaizdavimo modelis išliko konstanta apibūdinant padėtį Lietuvos-Lenkijos pasienyje ir po neutraliosios zonos panaikinimo.

Esminis „pafrontės“ pasakojimo elementas – kertinė jo siužeto linija – šio pasienio gyventojų (kartu ir visos Lietuvos, bet „pafrontiečių“ – ypač) patiriama skriauda ir įvairios negandos dėl Vilniaus (pozicionuoto Amžinąja Sostine, tautos ir valstybės energijos šaltiniu – istoriškai, kultūriškai, ekonomiškai svarbia Lietuvos širdimi⁴⁹³) ir jo krašto atplėšimo bei (tęstinės) Lenkijos agresijos. Išreikšti tai naudotas brutalus, emocijas iššaukiantis vaizdiny. Demarkacinė (administracinė) linija konstantyviai vadinta žaizda – „kruvinu pjūviu“ – tiek Lietuvos valstybės, tiek lietuvių tautos kūne⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ „Baisenybių juosta“, in: *Trimitas*, 1922-06-03, nr. 21, p. 1.

⁴⁹⁰ „Siaubo žemė“, in: *Karys*, 1940-02-01, nr. 5, p. 139.

⁴⁹¹ „Pavojingiausia Europoj vieta“, in: *Trimitas*, 1922-09-30, nr. 38, p. 1.

⁴⁹² „Jie [...] pasistengė neutralės (*sic*) juostos gyventojų padėtį padaryti nepakenčiama [...]“ – ten pat.

⁴⁹³ Viename iš galybės tarpukariu išėjusių analogiškų straipsnių Vilniaus svarba ir reikalingumas Lietuvai argumentuoti šiais motyvais: „1. Vilnius mūsų Amžinoji Sostinė. [...] 2. Vilnius mūsų kultūros centras. [...] 3. Vilnius mums svarbus ekonominiu atžvilgiu. [...]“ („Kodėl mums reikalingas Vilnius“, in: *Karys*, 1928, nr. 2, p. 25–27). Ypatinga Vilniaus rolė lietuvių nacionalizmo diskurse tarpukariu išsamiai nagrinėta D. Mačiulio ir D. Staliūno studijoje – Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. – 1940 m.)*, p. 152–163.

⁴⁹⁴ Pvz.: „[...] klastingo Lenkijos kardo padarytoji Lietuvos kūne žaizda [...]“ – Sidzikauskas, V., „Nuo vasario 16 d. iki spalio 9 d.“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 19–20, p. 309; „[...] perskrodusi kruvinu pjūviu (*sic*) Lietuvių tautos kūną [...]“ – „Vilniaus Kalvarijos Vievyje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 19–20, p. 266; „Mūsų valstybės kūno dalis atplėšta. Mūsų tautos kūnas sužeistas ir reikalinga jį gydyti.“ – „V.V.S.“, in: *Skautų Aidai*, 1933, nr. 10, p. 2.

(variacijos dėsningos – pamatinis nacionalizmo principas (idealas) tapatina tautos ir valstybės ribas⁴⁹⁵). Pažymėtina, kad tautos (ir valstybės) sugretinimas su kūnu – gaji, nacionalizmo „pamėgta“ (daug kur naudota) aliuzija.⁴⁹⁶ Žaizdos ir „kruvino pjūvio“ metaforos įvardijant ribą tarp Nepriklausomos ir „okupuotos“ Lietuvos tiražuotos itin gausiai, šie vaizdiniai sutiktini ne tik įvairiuose tarpukario Lietuvos leidiniuose, bet ir anuometinėje JAV lietuvių spaudoje.⁴⁹⁷ „Kruvino pjūvio“ vaizdinį sustiprindavo dažnai kartu aptarinėti šiame pasienyje vis nutikdavę išties kruvini incidentai. Vienoje iš vaizdinio variacijų kaip žaizda apibūdinama ne pati administracinė linija (riba), bet visa „pafrontė“⁴⁹⁸ (pasienio regionas) – tarsi brutali kūno dalies amputacija būtų sukėlusį infekciją likusioje kūno dalyje (įžvelgtina potekstė tikrai neatsitiktinė). Pačiu geriausiu (permanentiniu) vaistu šiam „ligoniui“ išgydyti pozicionuotas Vilniaus krašto susigrąžinimas.⁴⁹⁹ Šiais vaizdiniais masintas Vilniaus reikmės suvokimas, jo vadavimo imperatyvas.

Ne sykį demarkacinė / administracinė linija įvardyta kaip „užburtoji riba“ (šį epitetą savo kalbose vartojo prezidentas A. Smetona⁵⁰⁰, jis vartotas ir kitų), taip pažymint ir šios ribos, ir pačios situacijos neįprastumą, nenormalumą. Apskritai „pafrontės“ pasakojime dažnai akcentuotas administracinės linijos nenatūralumas⁵⁰¹, tam raiškiai pasitelkti ja dalytų vientisų gamtos objektų, susisiekimo kelių (niekur nedingusių, nors pamažu nykstančių, vieškelių, išardytų geležinkelio linijų, vedančių į Vilnių), atskirtų pasienio gyventojų valdų ir ypač padalytų gyvenviečių vaizdiniai.

Tarpvalstybine riba padalytų žemių – pasieniečių priekabės patiriančių – ūkininkų vargai, atskirtų šeimų skausmas – tikros negandos – skriaudos, nuolat vaizdžiai ir emocionaliai akcentuotos „pafrontės“ pasakojime. Kaip minėta, ryškiausią įspūdį sudarydavo vaizdiniai iš linija padalytų

⁴⁹⁵ Gellner, E., *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 13; Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 156.

⁴⁹⁶ Billé, F., „Territorial phantom pains (and other cartographic anxieties)“, p. 164, p. 167.

⁴⁹⁷ „[...] Lietuvai – tai kraujais plūstanti žaizda, tai gyvo kūno atplėšta dalis.“ – Krušinskas, K. J., „Spalių 9 dienai paminėti“, in: *Draugas*, 1931, nr. 238, p. 3.

⁴⁹⁸ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. I. Susipažinimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 33, p. 783.

⁴⁹⁹ „Mes sugydysim Lietuvos kruviną piūvį (sic) – atstatysime Lietuvai jos tikrąsias sienas“ – (šūkis žurnalo viršelyje), in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 31.

⁵⁰⁰ „Respublikos Prezidento vilnietiškas žodis pasakytas Dubingiuose“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 190.

⁵⁰¹ „Ten kur sienos niekuomet nebuvo [...]“ – (komentaras po patikros posto ties administracine linija fotografija), in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 8, p. 171; „Matyt, valstybių rubežiui čia neskirta būti, todėl ir lenkai supratę vielų tvoros daugiau nebetiesia.“ – „Prie demarklinijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 19, p. 310; „Tikime, tvirtai tikime, jog ši „siena“ laikina, – ji nė kiek į sieną ir nepanaši [...]“ – „Į Vilnių važiuojam!“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 14, p. 218.

gyvenviečių. Spaudoje sutiktina ypač daug propagandinio pobūdžio reportažų iš tarp dviejų konfliktuojančių valstybių padalytų Linkmenų miestelio Utenos apskrityje – didžioji dalis jo atsidūrė Lenkijos pusėje, jo priemiestis, dauguma dirbamų laukų ir didesnė dalis kapinių – Lietuvos pusėje. Šiuose straipsniuose itin paveikiai vaizduota išskirtų šeimos narių drama, atskirtų tautiečių pastangos palaikyti ryšius nenormaliomis ir itin nepatogiomis sąlygomis, ypatinga gija juntama tarp šios ir kitos pusės gyventojų, vidinis sumišimas einant dirbti savų žemių, kurios stūkso ten pat, bet kartu jau yra kitoje valstybėje. Neužmiršta demonizuoti Lenkijos pasienio pareigūnų, taip pat vėl ir vėl pabrėžtas niūrus pastarųjų nutiestos – miestelį „perpjovusios“ – vielinės tvoros vaizdinys. Reportažai sukonstruoti taip, kad neabejingam lietuviui keltų didelį pasipiktinimą, jų siužetas vienareikšmis: Linkmenų gyventojai – aukos, o dėl visų jų negandų kalta „plėšikė“ Lenkija. Įspūdžiui sustiprinti pasitelkti ir religiniai motyvai – teigta, kad iš užribio ataidintys Linkmenų bažnyčios varpai, „užkimusiu nuo ilgamečio šaukimo balsu“ tarsi atliepiantys „pavergtųjų“ vargus, žmones pasienyje verčia suklupti ir susitelkti „[...] maldai, kad greičiau prašvistų Laisvės Rytas“.⁵⁰²

Religiniai vaizdiniai „pafrontės“ pasakojime naudoti reguliariai. III deš. pr. vaizdelyje apie Bagaslaviškį (Ukmergės aps.) labai laukiamas Vilniaus susigražinimas šios gyvenvietės atžvilgiu sietas su kone religiniu „Atgimimu“: „Šventadieniais, ne iš vienu lūpų, šventoriuje galima išgirsti: „Greičiau pavasaris. Kad tik greičiau, tada gal Vilnius mums sugrįž! (sic) Atgimsime“.⁵⁰³ Tai nestebina – Vilnius lietuviškojo nacionalizmo diskurse skelbtas lietuviams šventu.⁵⁰⁴ Įdomiau tai, kad katalikų kunigas N. Švogžlys-Milžinas, ryškiausia daugybės renginių šiame pasienyje figūra, svarbus „pafrontės“ pasakojimo formuotojas (1931–1932 m. VVS leidinyje „Mūsų Vilnius“ išėjo jo emocionalus – aštuonių dalių – pseudoinformacinių, beletristinių straipsnių ciklas „Laiškai iš Vilniaus pafrontės“, tai tik dalis jo publikacijų šia tema), šio regiono problemų sprendimą, jo lietuvinimą ir Vilniaus „vaduotojų“ būrimą pavertęs savo asmenine „misija“, šventa vieta skelbė pačią „pafrontę“. Jo teigimu: „Tai šventa ir konsekruotoji žemelė. Ją pašventina nekaltas, gyvas lietuvių kraujas. Ją konsekruoja tyros, klusniausios lietuvių gyvybės aukos. Ją laimina našlaičių, nuskriaustųjų ašaros ir raudos... [...] Štai neseniai Vilniaus pafrontę pašventino Jurgio Kybarto (1931 m. žuvusio Lietuvos pasieniečio – L. N.) nekaltas kraujas.“⁵⁰⁵ Šiame vaizdinyje skriaudos ir negandos šiame pasienyje įrėminamos religiniame, tyrų nuskriaustųjų ir teisuolių – lietuvių – kankinystės fone. „Pafrontė“ kartu pateikiama kaip kitokia – ypatinga vieta. Išskirtinių savybių

⁵⁰² Pumputis, D., „Linkmenys“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 12, p. 193.

⁵⁰³ Skruzde, „Žinios. Lietuvoje“, in: *Karys*, 1921, nr. 6, p. 67.

⁵⁰⁴ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 159.

⁵⁰⁵ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. I. Susipažinimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 33, p. 784.

priskyrimas šiam pasieniui, jo mistifikavimas – svarbus nagrinėjamo pasakojimo komponentas.

Labai dažnai pasakojimas apie „pafrontę“ buvo pradedamas vaizdžiai pristatant šio arealo gamtos grožį – konstantyviai pažymėtos kalvos, pušynėliai, ežerų gausa, ažuolų giraitės. Gamtiniais peizažais žavinčioms „pafrontės“ vietovėms charakterizuoti dažnai naudotas egzotiškas „Lietuvos Šveicarijos“ epitetas – šiuo apibūdinti Kirdeikiai⁵⁰⁶ (Utenos aps.), Dubingiai⁵⁰⁷ (Ukmergės aps.), ypač dažnai Zarasai⁵⁰⁸ ir tarp dviejų pasienių įsiterpusi ežeringa Zarasų apskritis. Kartais taip charakterizuota ir visa „pafrontė“ – „Pamilusi lietuvių širdis tuos pušynus, miškus, ežerus ir kalnelius, neras gražesnės vietos, nes visa paadministraclinija [...] tai tikra Lietuvos Šveicarija.“⁵⁰⁹ Neabejotina, kad tendencingas „pafrontės“ gamtos grožio akcentavimas turėjo apgalvotas priežastis. Galima numanyti, kad taip siekta visuomenę sudominti šiuo regionu, skiepyti meilę šiam kraštui, patraukti į jį patriotiškus žmones, paskatinti šio regiono lankymą, ekskursijų, skautų stovyklų rengimą šiame paribyje, regėtais naudinga veikla (su tuo sieta ir pasienio lietuvinimo intencija – tai šiame darbe bus nagrinėjama). Kartu tuo siekta sudaryti ryškesnį kontrastą su tolimesne pasakojimo linija – „pafrontės“ negerovėmis, vargais, skriaudomis, vėl ir vėl įvykstančiais kruvinais incidentais. Gamta pasakojime taip pat „įdarbinta“ ideologijai – įvairiuose vaizdeliuose nestigo tendencingų gamtos personifikacijų. Pvz.: Asvejos ežero (Ukmergės aps.) vandens lelijos atliepia „Vilniaus pafrontės“ skaudulį⁵¹⁰; Linkmenų ežero (Utenos aps.), dalijančio „laisvają“ ir „okupuotąją“ Lietuvą, bangos skuba „[...] į pavergtąjį kraštą, kur jos neša laisvųjų brolių paguodos, užuojautos žodį ir tvirtą pasiryžimą [...]“⁵¹¹; skautams iš Kauno atvykstant į tykų, „aplenkėjusių“ pasienį (Trakų aps.) juos pasitinka didelė audra, tačiau orai netrūkus persimaino – skautams įsikūrus, iškėlus Lietuvos trispalvę ir pradėjus energingai dirbuotis „Skaisti saulė visą aplinką gyvino ir džiugino“.⁵¹² Pabrėžti Lenkijos grėsmingumą ne sykį pasitelktas greta „pafrontės“ skraidžiojančio, lūkuriuojančio plėšraus baltojo erelio⁵¹³ (Lenkijos valstybės simbolio) vaizdinys.

Tipinis – svarbus – pasakojimo komponentas – šio pasienio gyvenviečių

⁵⁰⁶ „Panevėžys taip pat stovyklavo!“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 21, p. 380.

⁵⁰⁷ Lebionka, J., „Rytų Lietuvos administracijos linija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 7, p. 102.

⁵⁰⁸ „Mačiau garsingąją Šveicariją, mačiau ir savąją „Šveicariją“ Zarasus. Bet savosios nemainyčiau.“ – Kriukelis, P. „Zarasai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 27, p. 567.

⁵⁰⁹ Lebionka, J., „Rytų Lietuvos administracijos linija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 7, p. 102.

⁵¹⁰ Ringelių Lakštingala, „Pluoštelis išpūdžių iš Ukmergės tunto stovyklos“, in: *Skautų Aidas*, 1937, nr. 5, p. 116.

⁵¹¹ „Prie demarklinijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 19, p. 310.

⁵¹² Šutinys, A., „Žavingam Trakų krašte“, in: *Skautų Aidas*, 1935, nr. 12, p. 197.

⁵¹³ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. I. Susipažinimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 33, p. 784.

tolimumo, atokumo nuo svarbių centrų, komplikuoto, prasto susisieki mo su šiomis pabrėžimas (akcentuojant tai „Lietuvos Šveicarijos“ sąvoką keisdavo „Lietuvos Kamčiatkos“ epitetas⁵¹⁴). To priežastis veikia u rečiau buvo Lietuvos Respublikos susisieki mo infrastruktūros būklės kritika. Motyvas buvo kitas – nuolat pabrėžta, kad natūralūs „pafrontės“ vietovi ų susisieki mo keliai eina į Vilni ų bei Vilniaus kraštą. Konstantyviai diegta, kad „pafrontė“ skursta be Vilniaus krašto, su kuriuo ją siejo ilgaamžiai prekybiniai saitai, ji liko atskirta nuo savo natūralios ūkio produkcijos realizavimo rinkos. Vilniaus krašto netektis pozicinuota vietos gyventoj ų varg ų priežastimi: „Gyventojai čia, daugiausia, gyvena vargingai. Jie neturi kur parduoti savo gaminių, o į Kauną vežti pertoli (*sic*)“.⁵¹⁵ Kai visoje Lietuvoje jausti pasaulinės ekonominės krizės padariniai, viename tipiniame straipsnyje teigta, kad „pafrontėje“ krizė kilo „ne dabar [...] kaip kad Kaune, Lietuvoje ir pasaulyje“, o išsyk po Vilniaus praradimo – Vilniaus „išvadavimas“ skelbtas vienintele išeitimi iš ekonominių šio pasienio varg ų.⁵¹⁶ Įdomiausia tai, kad prakalbus apie greta esančio „okupuoto“ krašto ir jo gyventoj ų padėtį, atsiradus palyginimo aspektui, „pafrontės“ skurdo motyvas staiga būdavo sušvelninamas, kone užmiršamas: „O girdi jie (gyvenantieji „okupuotoje Lietuvoje“ – L. N.) iš savo tėv ų Kernavėje, kad čia gyventi galima, kad yra uždarbio paieškojus [...]“.⁵¹⁷ Lenkijos sudėtyje nustekento ir nuskurdinto Vilniaus ir jo krašto naratyvas – Lietuvoje aktyviai eksploatuota propagandinė linija, tad skurdžios būklės „pafrontėje“ (Lietuvoje) dėl ideologinių sumetim ų netiko gretinti su gyvenimu „pavergtame“ krašte.

„Pafrontės“ pasakojime akcentuota ne tik ekonominė, bet ir kultūrinė (uoliai raginant organizuoti ten kultūrinį darbą – tai dar bus aptarta) bei dvasinė (kone metafizinė) vietos stagnacija. Vienur teigta, kad „Pafrontėje jaučiamas negyvas ir mirtinas sustingimas: čia nėra jokio nei medžiaginio, nei dvasinio judėjimo [...]“⁵¹⁸, kitur, kad „Nepriartėjus dar iki dešimties kilometr ų jau gali jausti, kad čia nutrūksta visos gyvybės arterijos.“⁵¹⁹ Niūri atokaus pasienio kasdienybės monotonija kartais vaizduota tarsi klampynė, galinti pasiglemžti ir neseniai ten apsigyvenusius.⁵²⁰ Šiam regionui priskirtos

⁵¹⁴ „Gastrolės po Lietuvą“, in: *Skautų Aidai*, 1933, nr. 3, p. 27.

⁵¹⁵ Dovydaitis, J., „Prie demarklinijos“, in: *Karys*, 1930, nr. 7, p. 140.

⁵¹⁶ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. 5. Krizė pafrontėje...“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 6, p. 130–131.

⁵¹⁷ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. III. Vilniaus pabėgėliai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 35, p. 832.

⁵¹⁸ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. II. Kaip pafrontė suprato Hagos sprendimą“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 34, p. 804.

⁵¹⁹ Rudinis, J., „Du sekmadieniai prie demarklinijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1937, nr. 19, p. 315.

⁵²⁰ „Išsirašo laikraščiai, kai kas įsigyja radio aparatuką, sužino ir išgirsta kaip čia pat netoli gyvenimas verda ir dar labiau pajunta savo vieatvę, jaučia kaip pamažu smunka žemyn, sutampa su aplinkuma ir atsilikdamas nuo kit ų, geresnėse sąlygose gyvenančių, pasineria kasdieninėse gyvenimo smulkmenose ir vietinėse intrigose.“ –

ir kitos – mistifikuojančios – savybės: neva ten šaltesnės žiemos ir sniego daugiau, ir pats laikas tarsi eina kitaip – tam tikri dalykai sužinomi tada, kai kitur jau primirštami.⁵²¹ Pasakojime sutiktini įvairialypės stagnacijos ir kitokios laiko tėkmės elementai turi pagrindą ne tik arealo nuošalume. Anot patirtis pasieniuose tyrinėjusios antropologės S. Green, vietose, veikiamose neišspręstų teritorinių ginčų, būna juntamos laukimo, kasdienio gyvenimo sustojimo jausenos.⁵²²

Pasienis ties administracine linija konstantyviai charakterizuotas pavojaus, neramumų, nerimo vieta. Pasakojime idealizuoti nerimui nepasiduodančių lietuvių ryžtas ir drąsa tokioje – nuolatinės grėsmės – aplinkoje (pvz., heroizuotas patriotiškas Kaimynų (Ukmergės aps.) mokytojas, patyręs Lenkijos pasieniečių „pagrobimą“, vėliau prie savos mokyklos išgyvenęs neišaiškinto užpuoliko pasikėsinimą nužudyti⁵²³). „Pafrontė“ vaizduota ydinga vieta – šio pasienio gyventojams dažnai priskirtos tam tikros ydos (jie vaizduoti kitokiais). Intrigavimas, tendencija skleisti gandus,⁵²⁴ įsišaknijusių blogų įpročių būtis⁵²⁵ – dalis jų. Tendencingai teigtas pasienio gyventojų polinkis užsiimti kontrabanda (polinkis „į lengvesnį, nors ir nelegalų, uždarbį“⁵²⁶), nors ne sykį (pažymint žmonėms padarytą skriaudą, neutraliosios zonos patirtį) tai iš dalies pateisinta: „[...] iš tokios būklės kęsdami visokių blogumų išmoko verstis kontrabanda. Į ją vertė pats gyvenimas [...]“⁵²⁷ Savitos šio paribio gyventojų psichologijos būti teigė ir savo straipsnių cikle aiškino „pafrontės“ klebonas N. Švogžlys-Milžinas. Dviprasmiškoje jo charakteristikoje pažymėti ir vietinių nerimastingumas, ir didelis, kone patologiškas pasyvumas, polinkis sureikšminti kasdienybės smulkmenas, kartu abejingai reaguojant į žūtis, nusikaltimus. Taip pat – dažnas nepalankumas vieni kitų atžvilgiu. Diagnozuota, kad „[...] visi žmonės čia neaiškūs, slapti ir nesuprantami“.⁵²⁸ Vis dėlto „pafrontiečiai“ vaizduoti situacijos aukomis, jų ydos pateisintos – teigta, kad būtent pati šio pasienio aplinka suformavo negatyvius jų bruožus: „Pafrontė juos tokius nukalė, kruvinais įvykiais pažymėtoji praeitis ir paslaptinga, nežinia ką žadanti ateitis – juos tokius užgrūdino.“⁵²⁹ Šis publicistas teigė ir ypatingą „pafrontiečių“ gebėjimą numatyti dar

Zenkevičius, P., „Pasienio policijos tarnautojų kultūrinimo reikalai“, in: *Policija*, 1933, nr. 33, p. 46.

⁵²¹ Biveinis, A., „Policija“ provincijos kampely“, in: *Policija*, 1928, nr. 3, p. 31.

⁵²² Green, S., „A Sense of Border“, p. 576.

⁵²³ „VVS Skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 34, p. 813.

⁵²⁴ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. II. Kaip pafrontė suprato Hagos sprendimą“, in: ten pat, p. 804.

⁵²⁵ Kairys, J., „Iš pafrontės“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 33, p. 787.

⁵²⁶ Zenkevičius, P., „Valstybės organizmo oda – pasienio zona“, in: *Policija*, 1937, nr. 24, p. 468.

⁵²⁷ „Kontrabanda ir kova su ja“, in: *Policija*, 1926, nr. 7, p. 1.

⁵²⁸ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. II. Kaip pafrontė suprato Hagos sprendimą“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 34, p. 804.

⁵²⁹ Ten pat.

įvyksiančius incidentus administracinės linijos zonoje.⁵³⁰ Pasakojimui šis motyvas teikė dramatiškumo, nors akivaizdu, kad ten, kur įvairūs incidentai nutinka dažnai, „numatyti“, kad kažkas įvyks, ypatingų gebėjimų nereikia.

Dažnai teigtas šio pasienio gyventojų „nedraugingumas“, kita vertus, neretai pasakota ir apie jų (net ir „sulenkėjusiųjų“) „draugingumą“, vaišingumą. Numanu, kad tai priklausė ne tik nuo atskirų „pasakotojų“ asmeninių patirčių, bet ir nuo pasakojimo variante skleisto „pranešimo“ – žalos, skriaudos diagnozavimo arba raginimo nebijoti dirbti su šiais žmonėmis, „taisyti“ jų padėtį.

Svarbus pasakojimo motyvas – ypatingai stiprus (atrodytų, net transcendentinis) šio pasienio ir jo gyventojų ryšys su „okupuota Lietuva“ ir „pavergtaisiais“ jos gyventojais. Nuolat tiražuotas emocionalus jausmingų patirčių naktį stebint Vilniaus šviesų pašvaistę, įkvepiančią ryžto, vaizdinys (jį naudojo ir prezidentas A. Smetona⁵³¹). „Pafrontė“ skelbta vieta, kuri „[...] Vilniaus nebuvimo daugiau jaučia“⁵³², „pafrontiečiai“ – tais, kurie „[...] gyviau negu kiti atjaučia pavergtųjų vargus.“⁵³³ Lietuvoje kryptingai akcentuoti Vilnijos lietuvių skurdo, varžymo, represijų prieš šiuos motyvai, jie buvo esminiai ir reportažuose iš „pafrontės“. Dažnas tiesioginio „pavergtųjų“ sunkumų stebėjimo nuo aukštesnės kalvos vaizdinys, lietuvių Lenkijos pusėje vargai pasakojime įgaudavo tarsi „pafrontėje“ jusliškai patirtiną dimensiją: „Skurdas ir spauda dvelkia iš anapus Merkio.“⁵³⁴ Būdingas siužetas – pasikalbėjimas su „pavergtuju“ anapusiečiu, išpasakojančiu savo sunkumus. Pranešimuose apie tautiečių susitikimus pasienyje dažniausiai sutiktini akcentai – emocijos ir ašaros.

Esminė pasakojimo problema – svarios dalies „pafrontės“ (ypač vietovių ruože nuo Trakų apskrities iki Latvijos sienos) gyventojų „sulenkėjimo“ diagnozė – universaliai raginta juos „atlietuvinėti“. „Sulenkėjusiais“, „sulenkintaisiais“ charakterizuoti nelietuviškos kultūros (kalbantieji lenkiškai arba „vietinė“ (tuteišių) kalba) ir (ar) savivokos vietos gyventojai (autochtonai, katalikai). Šie asmenys nelaikyti lenkais (pagal lietuviškojo nacionalizmo sampratą Lietuvoje apskritai tikrų lenkų beveik nebuvo), teigta jų lietuviška kilmė ir pirmapradis – „[...] tik dėl tragiškų istorinių aplinkybių“⁵³⁵ [...] – pažeistas, „užmigęs“ lietuviškumas. Imperatyviai agituota jų „budinti“. D. Mačiulio ir D. Staliūno veikale taikliai

⁵³⁰ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. 4. Mažieji pafrontės didvyriai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 1, p. 9.

⁵³¹ „Respublikos Prezidento vilnietiškas žodis pasakytas Dubingiuose“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 189.

⁵³² Šakmanas, T., „J. E. Respublikos Prezidento kelionė po Trakų apskritį“, in: *Karys*, 1927, nr. 37, p. 334.

⁵³³ „VVS Skyrių gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 12, p. 191.

⁵³⁴ Gegutis, V., „Skautai prie Varėnos“, in: *Skautų Aidai*, 1931, nr. 14–15, p. 7.

⁵³⁵ „VVS Skyrių gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 12, p. 191.

pažymėta, kad „sulenkėjimas“ vaizduotas tarsi išgydoma liga.⁵³⁶ Šie žmonės vėlgi pozicionuoti aplinkybių aukomis, o jų gelbėjimas (lietuvybės žadinimas) – kilnia, teisingumą atstatančia veikla. „Pafrontės“ pasakojime „sulenkėjusiems“ ir jų gausiau gyvenamoms vietovėms priskirtos tamsumo, atsilikimo žymės. Dažnai akcentuotas skurdo šiame pasienyje motyvas netgi tiesiogiai sietas ir su „sulenkėjimu“ (tarsi tarp žmonių tautiškumo ir ekonominės padėties būta autentiško priežastinio ryšio): „Tik nuostabus daiktas, kur sulenkėjeliai (*sic*), ten didesnis skurdas [...]“⁵³⁷ Pažymėtina, kad tokioje situacijos vertinimo schemoje išvelgtina daug paralelių su tuometinėje Lenkijoje vyravusio diskurso vaizdiniais apie Lenkijos rytų pakraščius (kresus). Kresai, kuriuose demografiškai vyravo tautinės mažumos (ukrainiečiai ir baltarusiai) laikyti atsilikusių kraštu⁵³⁸ – progresas šiame regione tiesiogiai sietas su lenkiškumu, o jo stoka – su lenkų įtakos stygiumi.⁵³⁹

„Pafrontės“ pasakojime diegta, kad vietos „sulenkėjusių“ dvasia lietuviška⁵⁴⁰ ir net jie patys tai supranta⁵⁴¹, reguliariai pažymėta, kad jie tiesiog dar nediršta kalbėti lietuviškai⁵⁴² – ši grupė vaizduota žmonėmis, kuriems reikia paskatinimo „sugrįžti“ į lietuvybę. Esminė pasakojimo funkcija ir buvo šių žmonių „skatintojų“ – patriotiškų „lietuviškos dvasios“ gaivintojų – mobilizavimas kryptingai arealo lietuvinimo veiklai. Diagnozuojant iniciatyvių švietėjų, veiklios lietuvių inteligentijos stygių, organizuoto kultūrinio darbo trūkumą regione, nuolat agituota veikti – rūpintis „pafronte“, šviesti, kultūrinti, tautinti jos gyventojus (vietiniai kartu raginti nelaukti, nesikliauti vien parama iš šalies, o patys pradėti „krutėti“). Suinteresuotumas šio paribio žmonių lietuviškumu pozicionuotas kiekvieno susipratusio, lojalaus, neabejingo lietuvio reikalu – pareiga. Tai buvo rėminama ir Vilniaus problemos kontekste: „Visa tauta turi būti susirūpinusi šio pakraščio kultūra ir žmonių tautiškumu [...] Jeigu šioj pusėj pavergtojo krašto žmonės bus kultūringesni už engėjus lenkus, tai pavergtieji broliai [...] nerims po Lenkijos globa.“⁵⁴³ Šio pasienio gyventojų „atlietuvinimo“ iniciatyvas, jas grindusius motyvus ir vaizdinius, bei lituanizacijai pasitelktas praktikas išsamiai nagrinėsime vėliau.

„Sulenkėjimo“ problema mažiau akcentuota pietiniame administracinės linijos ruože. „Pafrontės“ dzūkai (ypač Seinų, Alytaus aps.) dažniau

⁵³⁶ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 198.

⁵³⁷ Dzūkas Varėnis, „Milžino iškilmėse“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 193.

⁵³⁸ Ciancia, K. C., *Poland's Wild East: Imagined Landscapes and Everyday Life in the Volhynian Borderlands*, p. 61.

⁵³⁹ Ten pat, p. 5.

⁵⁴⁰ Kairys, J., „Iš pafrontės“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 33, p. 787.

⁵⁴¹ Dzūkas Varėnis, „Milžino iškilmėse“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 193.

⁵⁴² Lebionka, J., „Rytų Lietuvos administracijos linija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 7, p. 102.

⁵⁴³ Ten pat.

idealizuoti, charakterizuoti kovingumo, patriotiškumo įvaizdžiais (kaip mylintys savąjį kraštą⁵⁴⁴, drąsiai žvelgiantys Lenkijos pasieniečiams į akis⁵⁴⁵). Teigta net specifinė – karštai patriotiška – dzūko dvasia, šia džiaugtasi: „[...] nes ne kas kiti, tik dzūkai yra arčiausia Vilniaus fronto, jie pirmieji turės pradėti žygi.“⁵⁴⁶ Vieno iš nagrinėjamo pasakojimo formuotojų – Vilniui vaduoti sąjungos (VVS) ideologo, „Mūsų Vilniaus“ redaktoriaus (iki 1936 m.) – V. Uždavinio susižavėjimas dzūkų kovingumu istoriografijoje jau pažymėtas.⁵⁴⁷

Išskirtinos dvi kiek prieštaringos pasakojimo variacijos. Vienoje jų akcentuojamos šio pasienio bėdos, negandos, „sulenkėjimas“, iniciatyvos stoka ir opi kryptingo tautinio darbo reikmė, kitoje, atvirksčiai, pažymimas (netgi tų pačių gyvenviečių) lietuviškumas, patriotiškumas, progresas. Vienur ta pati vietovė priskiriama „sulenkėjusiam“ ruožui, kitur jau apibūdinama „tautinės kultūros židiniu“.⁵⁴⁸ Tas pats N. Švogžyls-Milžinas, deklaravęs iškreiptą šio pasienio žmonių psichologiją, „sulenkėjimą“, visokeriopą vietos stagnaciją ir ydas, netrukus „pafrontę“ charakterizavo vieta, kurioje „[...] auga lietuviška galybė, bręsta lietuviška jėga ir sveikata [...]“⁵⁴⁹ Toks dvilypumas vargiai paaiškintinas vien tautinių aktyvistų realiai pasiektu „progresu“ (nors įsibėgėjant IV deš., pranešimų, teigiančių progresą, ypač jaunosios kartos lietuvių atžvilgiu, išties tendencingai daugėjo). Atrodytų, kad tokia priešara panašioms paribių pasakojimams tiesiog būdinga – anot JAV istorikės K. Ciancia, tyrusios tarpukario Lenkijos politiką rytinių pakraščių atžvilgiu, kresai lenkų elito regėti ir kaip lenkiškumo bastionas, ir kaip vieta, kurioje lenkiškumui gresia pavojus.⁵⁵⁰ Lietuviškasis „pafrontės“ pasakojimas turėjo abu šiuos dėmenis. Žinoma, svarba vienam ar kitam akcentui turbūt daugiausiai priklausė nuo „pasakotojo“ konkrečiu metu norėto perteikti „pranešimo“.

Populiarusis pasakojimas apie „pafrontę“ (kaip tikram pasakojimui ir dera) turėjo savo herojus (protagonistus). Heroizuoti veiklūs, tautiškai susipratę ir neabejingi žmonės, aktyvūs vietos švietėjai (ypač vaikus lavinę mokytojai), kultūrintojai, lietuvinotojai, patriotai, Vilniaus „vaduotojai“ (kryptingu šių veikėjų darbu regione atnešama viltis – svarbus pasakojimo siužetas), taip pat – iš tiesų rizikingą darbą dirbę Lietuvos pasienio policininkai bei pavojaus, negerovių, sunkumų nepabūgę ir nepalaužti, ryžto ir vilties nepraradę vietos žmonės. Pasakojimas turėjo ir nuskriaustuosius (aukas) – tai administracine linija nuo artimųjų atskirti

⁵⁴⁴ Uždavinys, V., „Šūviai iš už Merkio“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 6, p. 230.

⁵⁴⁵ „Lietuvos gyvenimas“, in: *Karys*, 1928, nr. 25, p. 482.

⁵⁴⁶ Karlonas, V., „Dzūko dvasia“, in: *Mūsų Vilnius*, 1937, nr. 18, p. 292.

⁵⁴⁷ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 175.

⁵⁴⁸ Dzūkas Varėnis, „Milžino iškilmė“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 193.

⁵⁴⁹ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. VIII. Mokytojai – pafrontės šulai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 27, p. 550.

⁵⁵⁰ Ciancia, K. C., *Poland's Wild East*, p. 4.

gyventojai, nepatogumus ir varžymus konstantyviai patiriantys padalytų valdų ūkininkai, visi, įvairiapusiškai vargstantys dėl Vilniaus krašto netekties, pavojaus ir negatyvių aplinkybių paveikti ir pakeisti žmonės, sužaloti ar tragiškai žuvę Lietuvos pasienio sargai, kartu – iš anapus „kruvinojo pjūvio“ žvelgiantys, ašarojantys, laukimu gyvenantys, vargus ir spaudą kenčiantys „pavertieji“ lietuviai. Taip pat – vietos „sulenkiečiai“ (sergantieji). Pasakojime figūravo ir antagonistai. Vieni pagrindinių piktadarių – artimiausi Lenkijos valstybės reprezentantai – Lenkijos pusės pasienio pareigūnai. Pastariesiems priskirtos negatyviausios savybės – niekšingumas, suktumas, priekabumas, godumas, girtuoklystė, sadizmas, visiškas amoralumas, kartu jie konstantyviai pašiepinėti, šaržuoti. Ne sykį sutiktinas piktinantis Lenkijos pareigūnų, prie linijos engiančių senyvas moteris vaizdinys.⁵⁵¹ Pasakojimui charakteringa ir kitokia jų įvaizdžio variacija – akcentuoti kai kurių Lenkijos pasieniečių (ypač atkeltųjų iš tolimesnių Lenkijos regionų) nuostaba, sumišimas, netgi tam tikras gėdos jausmas – tarsi ir jie suvokė (ar bent pradėjo suvokti) situacijos neteisybę, tęstinę skriaudą vietos žmonėms. Piktadariais vaizduoti ir palaikiusieji „lenkybę“, ją skleidusieji – lenkiškas švietimas, lenkų organizacinė, kultūrinė veikla traktuoti klasingu lietuvių lenkinimo sąmokslu. Itin niekinti valstybės išdavikai – šiems apibūdinti reguliariai pasitelktas tulžingas tautos „išgamos“⁵⁵² epitetas.

Pažymėtina, kad šiuo skyriumi nebuvo siekta kvestionuoti spaudoje raportuotų įvykių faktiškumo, tačiau šia analize rekonstruota tarpukario Lietuvoje susiformavusi, diegta, įsitvirtinusi – tendencinga ir savita – situacijos vertinimo ir pateikimo schema. Prie pasakojimo formavimo ir sklaidos daug prisidėjo VVS ir jos spauda, tačiau tipiniai „pafrontės“ pasakojimo elementai sutiktini dar gerokai iki šios pasirodymo. Viešojoje erdvėje (šio pasienio klausimais) pasakojimas vyravo, jis buvo visuotinis – integrali lietuviškojo nacionalizmo viešojo diskurso dalis. Jis buvo pasitelktas kaip visuomenės mobilizavimo įrankis – kaip akstinas niekada nesusitaikyti su Vilniaus praradimu, suvokti Vilniaus krašto svarbą ir jo netekties žalą Lietuvai ir jos žmonėms, neužmiršti Lenkijos skriaudų, kaip paveikus raginimas veikti, nebūti pasyviems, abejingiems, stiprinti lietuvišką, patriotišką „užsidegimą“ ir imperatyviai skleisti lietuviybę (lietuvišką kultūrą ir savivoką) ten, kur ji suvokta kaip „užmigusi“, – ten, kur

⁵⁵¹ „Lenkų žiaurumu ir mums teko įsitikint, kada jų vienas kareivis „demonstruodamas“ šautuvo buože negailestingai daužė nuo tvoros nesiskubinančias trauktis net senas moterėles...“ – „Panevėžys taip pat stovyklavo!“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 21, p. 380; „Didelio pasipiktinimo sukėlė mummyse jo elgesys su sena bobute, kuri prašėsi į mūsų pusę atsinešti iš savo lauko bulvių (ji turėjo leidimą). Pliutanavas (vyriausiasis puskarininkis – L. N.) ją biauriai (*sic*) išplūdo [...]“ – Baričius, R., „Mūsų pasimatymas demarklinijoje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 15, p. 234.

⁵⁵² Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. VII. Mūsų išgama...“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 24, p. 500.

jos „pažadninimas“ pozicionuotas ypatingai svarbiu.

Populiarusis pasakojimas su savo ryškiais ideologizuotais propagandiniais akcentais buvo skirtas plačiajai visuomenei. Natūraliai kyla klausimas: kiek jis sutapo ir skyrėsi nuo vietos administratorių, padėtį pasienyje stebėjusių ir pažinusių lietuvių inteligentijos ir tų pačių pasakojimo formuotojų autentiško (privataus) požiūrio ir situacijos vertinimo? Į šį klausimą dalinai padeda atsakyti Lietuvos kariuomenės Generalinio Štabo nurodymu Trakų aps. karo komendanto V. Žutauto IV deš. atlikto situacijos „pafrontėje“ tyrimo medžiagos⁵⁵³ studija. Karo komendantas konfidencialiai konsultavosi su patikimais apylinkės lietuvių inteligentais šio pasienio problemų ir „atlietuvinimo“ klausimais: šie jam pateikė savus (slaptus) padėties vertinimus, pasiūlymus pasienio lietuvinimui, pastabas dėl opių arealo problemų ir lituanizacijos kliuvinių. Susistemintas tyrimo išdavas (kartu su savomis pastabomis) komendantas raportavo Generaliniam Štabui. Išanalizavus šią dokumentiką (išsamiau ši medžiaga dar bus nagrinėjama vėlesnėje darbo dalyje) akivaizdu, kad konfidencialiuose situacijos vertinimuose („vidinėje apyvartoje“) nebuvo pasakojimui būdingo idealizavimo ir propagandinių atributų, bendrai vertinimai buvo kur kas negatyvesni ir kritiškesni. Tarp komendanto informatorių buvo ir skyriuje ne kartą minėtas aktyvus „pafrontės“ pasakojimo formuotojas N. Švogžlys-Milžinas. Jo publikacijų palyginimas su konfidencialiu jo raportu gerai atskleidžia šį kontrastą. Pvz., spaudoje šis kunigas Lietuvos pasienio policininkus įvairiapusiskai idealizavo ir romantizavo, charakterizuodamas juos visus supratingais „karštais lietuviais“, gyvenančiais „užsidegimu“ dėl Vilniaus⁵⁵⁴, o raporte Trakų aps. komendantui daugelį jų apibūdino netgi kenkiančiais „lietuvybei“ savo žiaurumu ir girtavimu.⁵⁵⁵ Tuo pat metu, kai spaudoje džiaugtasi „pafrontės“ lietuvejimo progresu, šis ir kiti informatoriai bemaž vieningai teigė kritišką padėtį ir diagnozavo pasiektos lituanizacijos paviršutiniškumą, trapumą.⁵⁵⁶ Tai buvo visiška pasakojimui būdingo „pafrontės“ kaip lietuviškumo bastiono, „tautinės kultūros židinio“ įvaizdžio priešingybė. Pasakojime atsikartojantis motyvas apie kryptingą veikla paskatintus, savyje „lietuvišką dvasią“ atrandančius ir išpažįstančius „sulenkėjusius“ net senyvus vietos žmones⁵⁵⁷ itin kontrastuoja su privačioje

⁵⁵³ Trakų aps. komendanto vesto tyrimo medžiaga sutelkta šioje byloje – LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406.

⁵⁵⁴ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. 6. Pafrontės saugotojai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 9, p. 200–201.

⁵⁵⁵ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalą“ anketą, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 445.

⁵⁵⁶ Ten pat, p. 440–441; Kaišiadorių vikaro J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: ten pat, p. 287, p. 296.

⁵⁵⁷ Pvz., Šutinyš, A., „Žavingam Trakų krašte“, in: *Skautų Aidas*, 1935, nr. 12, p. 197.

„atlietuvinimo“ aktyvistų korespondencijoje išreikštais liudijimais ir vertinimais – apskritai lituanizacijos perspektyvos ir net tam tikras optimizmas sieti daugiausia su jaunąja karta.

Akivaizdu tai, kad ir „vidinėje apyvartoje“ niekas nekvestionavo pirmąpradžio vietos „sulenkėjusiųjų“ lietuviškumo, tikėta imperatyviai reikme šią problemą spręsti – lietuvininti pasienį. Charakteringi ir pasakojime akcentuoti vietinių tamsumo bei atsilikimo įvaizdžiai, lenkiškumo gretinimas su įvairiomis socialinėmis ydomis, vietinių polinkio verstis kontrabanda diagnozė. Taip pat teigtas ypatingas „pafrontiečių“ ryšys su Vilniaus kraštu ir anapusiečiais, tačiau ir tokiomis formomis, kurios vargiai būtų galėjusios atsirasti viešajame diskurse: „[...] visai suprantamas dalykas, kad jie savo lenkiškai dvasiai sustiprinimą gauna iš anos pusės.“⁵⁵⁸ Svarbu tai, kad kaip ir būdinga pasakojimui, į „pafrontę“ iš tiesų žiūrėta kaip į kitokią – ypatingą – vietą, į jos gyventojus – kaip į kitokius. Net pats Trakų aps. komendantas V. Žutautas savo raporte Generaliniam Štabui teigė: „Rytinės Lietuvos pakraščiai [...] turi savo sieloje daug misticizmo.“⁵⁵⁹

2.2 Lietuvos pasienio su Lenkija populiacijos „atlietuvinimo“ siekiamybė ir jos ypatybės

Tarpukariu lietuviškojo nacionalizmo aktyvistai turėjo išskirtinę fiksiaciją pasienio greta administracinės linijos atžvilgiu – „kruvinasis pjūvis“ ir situacija ties šiuo buvo konstantyvaus susirūpinimo objektai. Pasak pasienių charakteristikas analizavusios antropologės S. Green, pagal nacionalistinę logiką žmonės gyvenantys šalia valstybės sienų suvokiami kaip ypatingai svarbūs, nes jie gali atlikti tautos (valstybės) bastiono rolę, saugodami ją nuo įsiskverbimo pavojaus, kita vertus, jie laikomi svarbiais dėl pavojaus, kad šie žmonės yra ar taps mišrūnais ar hibridais, peržengdami ir apjungdami tai, kas turėtų būti atskira.⁵⁶⁰ Ši perspektyva puikiai charakterizuoja lietuviškojo nacionalizmo aktyvistų jausenas ir prioritetus Lietuvos pasienio su pagrindine jos priešininke Lenkija populiacijos atžvilgiu tarpukariu. Vyravę Lietuvos valstybės institucijų, lietuvių visuomeninių organizacijų, tautiškai orientuotų lietuvių visuomenininkų lūkesčiai ir praktika šio pasienio gyventojų atžvilgiu suvestini į du tikslus, atitinkančius S. Green įvardytą dvilypumą. Visų pirma, tai valstybiškai ir tautiškai orientuoto, patriotiško gyventojų sluoksnio sukūrimas ir sutelkimas – aktyvios ir regimos (vyraujančios) patriotiškų lietuvių bazės šiame pasienyje (bastiono) suformavimas. Tokia bazė suvokta kaip esminė ne tik kaip atsvara prieš priešvalstybinei veiklai ar galimai agresijai, bet ir dėl potencialiai inspiruojančios savo paveikos „okupuoto krašto“ lietuviams.

⁵⁵⁸ Kaišiadorių prelado J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, p. 296.

⁵⁵⁹ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934, in: ten pat, l. 399.

⁵⁶⁰ Green, S., „A Sense of Border“, p. 577.

Antra, diagnozavus vietos populiaciją ištikusią nutautėjimo „ligą“ (S. Green įvardytą mišrūniškumą, hibridiškumą), tai „sulenkėjusiųjų“ problemos išsprendimas – vietinių „atlietuvinimas“ (lietuvių kalbos ir lietuviškos savivokos įskiepijimas).

Būtent šio arealo gyventojų lituanizacija suvokta ypatingai svarbia, mat svarios dalies šio pasienio – priešo pašonės – gyventojų „sulenkėjimas“ traktuotas realia grėsme valstybės saugumui. Būtent šiuo pretekstu 1933 m. pabaigoje Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo II skyrius kreipėsi į pasienio apskričių karo komendantus, inicijuodamas slaptą šio pasienio situacijos tyrimą, kuriuo siekta surinkti informaciją apie „sulenkėjusius“ pasienio gyventojus, įvertinti lietuvinimo akcijos progresą, kliuvinius ir perspektyvas bei sutelkti pasiūlymus efektyvesniam pasienio populiacijos lietuvinimui. Štabo išsiųstoje anketoje pabrėžta: „Su pasigailėjimu tenka konstatuoti, kad beveik visa lenkų pasienio sritis tebėra gerokai sulenkėjusi. Toks reiškinys be visokių kitų sumetimų ir valstybinio reikalo tautiškai kraštą stiprinti, sudaro rūpesčio ir išorinės apsaugos reikale. Kol pasienio sritis nėra perdėm lietuviška, krašto apsaugos organų darbas gali turėti didelių spragų ir praktiškų sunkumų.“⁵⁶¹ Nerimauta, kad „sulenkėjusiųjų“ gyventojų gausa sudaro sąlygas Lenkijai komplektuoti savo agentus, sėja abejones dėl pasienio srities valstybingumo, karo metu būtų palanki priešo diversinei veiklai ir t. t. Konfliktiško pasienio erdvėje geista ir siekta gyventojų lojalumo – vietos populiacijos „atlietuvinimas“ regėtas kaip lojalumo garantas.

Labai svarbu pažymėti, kad „atlietuvinimo“ misija nesuvestina į atskirus nurodymus, direktyvas ar potvarkius, tai buvo paradigma, dėsningas lietuviškojo nacionalizmo komponentas. Gyventojų, suvoktų kaip laikinai praradusių savo lietuviškumą, „atlietuvinimo“ imperatyvas – plačiai paplitusi paradigma, kuria tikėjo ir vadovavosi tautiškai orientuota Lietuvos visuomenės dalis – gausa valstybės pareigūnų, lietuvybės sklaida angažuotų visuomenininkų, mokytojų, visuomeninių organizacijų narių ir vadovų. „Sulenkėjusiais“ charakterizuotų pasienio gyventojų „atlietuvinimas“ tautiškai orientuotiems lietuviams buvo visiškai savaime suprantamas dalykas, jo svarba ir reikme pastarųjų gretose neabejota, jiems tai buvo visiškai aišku. Pvz., minėtojo Generalinio štabo organizuoto slapto pasienio situacijos tyrimo anketa „lietuvinimo akciją“ pateikė kaip vykstančią ir vykdytiną užduotį – nagrinėjant tyrime dalyvavusių respondentų (įvairių pareigūnų, visuomenininkų) atsakymus pasidaro visiškai aišku, kad aktualizuotoji pasienio visuomenės „atlietuvinimo“ užduotis niekam iš jų nebuvo naujiena, priešingai, jiems ši buvo savaime aiški. Tai tikrai nereiškia, kad visi pasienio pareigūnai, švietėjai, visuomenininkai aktyviai dirbo šia kryptimi ar apskritai tuo rūpinosi, bet visi apie šį lūkestį žinojo. Kita vertus, visiškai aiškus buvo tik pats misijos tikslas, o ne priemonės ir keliai tai pasiekti. Savo kultūrine

⁵⁶¹ Anketa „Lenkų pasienio tyrimo reikalu“, 1933-11, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 492.

veikla ir „atlietuvinimo darbu“ pagarsėjęs pasienyje veikusios Kernavės (Ukmergės aps. Musninkų valsčius) pradžios mokyklos vedėjas J. Šiaučiuonas 1936 m. privačiame laiške pabrėžė: „Nėra, gal būt, nieko svarbiau nutautusiose srityse dirbančiam mokytojui ar kitam inteligentui, kaip nutautusių sričių brolių grąžinimas prie mūsų tautos kamieno – lietuviybės. Iš antros pusės, gal būt nėra nieko sunkiau, kaip šios akcijos tinkamas pravedimas. Iki šiolei dirbome ir dirbame palaidai, be plano, be sistemos, kaip kas išmanome.“⁵⁶² 1934 m. slaptą raportą Trakų aps. komendantui V. Žutautui pateikęs Kaišiadorių prelatas J. Matulaitis-Labukas reziumavo: „Ligšiol [...] nebuvo ir nėra planingo, iš anksto apgalvoto, visas vietoje esančias jiegas (*sic*) jungiančio bendro darbo masių atlietuvinimui. Jeigu būdavo kas, tai buvo tik atskirų organizacijų ir atskirų asmenų pripuolamieji darbai.“⁵⁶³ Konstatuotina, kad pasienio populiacijos „atlietuvinimo“ kryptimi išties nebūta bendrų universalių gairių, programos, nebūta universalaus plataus masto suderinto skirtingų institucijų ir veikėjų bendradarbiavimo (tai nereiškia, kad kooperavimo iniciatyvų tarp skirtingų institucijų ir asmenų nebuvo apskritai), buvo tik lietuvių visuomenės sluoksnis, įtikėjęs paradigma, brėžusia „nutautėjusių lietuvių“ problemos išsprendimo tikslą. Šio tikslo siekta savaip, kai kuriems asmenims veikiant gerokai entuziastingiau už kitus. Situacija buvo tokia, kad atskiri pareigūnai, švietėjai, visuomenininkai, visuomeninės organizacijos ir kitos institucijos bei asmenys šia idėja gyveno, ją propagavo ir savais metodais stengdavosi įgyvendinti, daugumos jų šia prasme niekas bendrai nekuravo, bet pati paradigma gyvavo ir plito.

Pažymėtina, kad raginimų „atlietuvininti“ gyvenančiuosius „pafrontėje“ ir pranešimų apie šio pobūdžio veiklą pagausėjo tautininkų valdymo laikotarpiu, ypač ketvirtajame dešimtmetyje (šių būta nuo pat demarkacinės linijos suformavimo, tai toli gražu nebuvo tautininkų „išradimas“ – ties pamatiniais „atlietuvinimo“ reikmę grindusiais vaizdiniais sutarė įvairios Lietuvos politinės grupės⁵⁶⁴). Manytina, kad trečiajame dešimtmetyje šią siekiamybę labiau nustelbė opesni reikalai – ūkiniai iššūkiai, valstybės ir jos institucijų statyba, pats įvairių lietuviškų organizacijų, struktūrų, pareigūnų susiorganizavimas ir įsitvirtinimas „pafrontėje“.

Pati plačiai vartota „atlietuvinimo“ sąvoka, kvietusi vėl padaryti lietuvišku tai, kas kadaise jau buvo lietuviška, atspindi lietuvių nacionalistinę logiką ir vyravusį požiūrį į specifinę pasienio gyventojų grupę. Pasienio gyventojų sluoksnį, kurį siekta „atlietuvininti“, sudarė gausi grupė autochtonų katalikų, pasižymėjusių lenkų arba „vietinės“ (tuteišių) kalbos vartojimu, nelietuviška savivoka (ar tautiniu indiferentiškumu). Jie toli gražu nepripažinti lenkais, jie laikyti nutautėjusiais – sulenkintais ar sulenkėjusiais

⁵⁶² J. Šiaučiuono laiškas Trakų aps. komendantui V. Žutautui, 1936-04-22, in: ten pat, l. 212.

⁵⁶³ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: ten pat, l. 294.

⁵⁶⁴ Buchowski, K., *Litvomanai ir polonizuotojai*, p. 275.

lietuviais. Anuomet lietuvių gretose vyravo primordialistinė tautiškumo samprata – pagal šią asmens pamatinė tautinė tapatybė yra įgimta ir nekintama⁵⁶⁵ (fiksuota savybė kaip kad lytis ar amžius⁵⁶⁶). Primordialistų suvokimu, žmogaus tautybę nulemia jo kilmė.⁵⁶⁷ „Sulenkėjusiais“ įvardyti pasienio gyventojai (kaip ir absoliuti dauguma Lietuvos lenkų apskritai⁵⁶⁸) laikyti lietuviškos kilmės asmenimis – lietuviais iš prigimties. Lietuviškojo nacionalizmo pasaulėvaizdyje kilmė arba prigimtis buvo svarbiausias tautiškumo kriterijus. Net ir žymus ideologas J. Purickis, svarbiausiu tautybės požymiu išskyres tautinę sąmonę ir netgi teigęs, kad „kilmė arba kraujas tautybės dar nenulemia“⁵⁶⁹, vis vien pabrėžė, kad lenkakalbiai ir lenkais save vadinantys, nors Lietuvoje gyvenantys ir iš lietuvių kilę, asmenys „[...] eina prieš prigimtį, laužo prigimties įstatus, nes prigimtis iš jų reikalauja būti lietuviais.“⁵⁷⁰ Suabsoliutindamas prigimties svarbą tautinių pažiūrų publicistas A. Randamonis lenkais save vadinančius Lietuvos gyventojus metaforiškai lygino su iš anksto nesėkmei pasmerktais mėginimais iš obelų padaryti kriaušes ar iš eglės – pušį: „Nejau manote, kad [...] eglė virs pušimi, kaštonu, ar kuo kitu, negu jai gamtos įsakyta?“⁵⁷¹ Jo įžvalgos reziumuoja vyravusią sampratą apie pamatinius tautybės komponentus: „Žmonių įsivaizdavimas negali pakeisti natūralios gamtos įvykių eigos, juo labiau negali staiga pakeisti žmonių kraujo, būdo, pažiūrų, ir iš viso nepakeičiamos – praeities.“⁵⁷²

Kilmė kaip nepajudinamas tautiškumo kriterijus suvokta kaip svarbesnė už gyventojų vartotą kalbą. Ideologizuotai „atlietuvinimo“ problematiką aiškinęs P. Stašys pabrėžė: „Kad istorinių įvykių eigoje dalis lietuvių priprato kalbėti lenkiškai, tuo jie dar nevirto lenkais.“⁵⁷³ Visgi kalba laikyta ypatingai svarbia – tvirčiausia asmens jungtimi su tauta ir valstybe. Lietuvių kalba buvo svarbiausias modernaus lietuvių tautiškumo bruožas.

⁵⁶⁵ Joireman, S. F., *Nationalism and Political Identity*, Continuum, London, New York, 2003, p. 19.

⁵⁶⁶ Ten pat, p. 20.

⁵⁶⁷ Ten pat, p. 19.

⁵⁶⁸ Pagal lietuviškojo nacionalizmo sampratą tikrų autentiškų lenkų Lietuvoje apskritai beveik nebuvo – „Be abejo jį tarpe yra vienas antras procentas lenkų kilmės asmenų, bet ir tas procentas taip yra jau aklimatizavęsis Lietuvoje ir tiek yra susimaišęs, susigiminiavęs su mūsų lietuvišku gaivalu, kad jis nieku būdu negali būti traktuojamas kaip atskira tautybė, ar tautinė mažuma Lietuvoje [...]“ – „Tarp mūsų sulenkėjų“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 7–8, p. 280–281.

⁵⁶⁹ Vygandas, „Tauta“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 4, p. 53.

⁵⁷⁰ Purickis, J., „Tautos bei tautybės problemos“, in: *Vairas*, 1934, nr. 2, p. 136.

⁵⁷¹ Randamonis-Randomanskis, A., „Kas yra tikras išgama?“, in: *Trimitas*, 1934-02-08, nr. 6, p. 106.

⁵⁷² Randamonis, A., „Lietuvos „Lenkai“, in: *Trimitas*, 1934-11-22, nr. 47, p. 909.

⁵⁷³ Stašys, P., „Nulietuvintų lietuvių klausimu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 10, p. 153.

A. Smetonos teigimu, kalba – būtina forma tautinės minties pasirodymui.⁵⁷⁴ Nemokantis lietuvių kalbos lietuvių kilmės asmuo laikytas kaip praradęs kertinį lietuviškumo komponentą. J. Purickis kategoriškai ragino: „[...] reikia rūpintis, kad lietuviai, kurie vartoja svetimą kalbą, kuo greičiausia grįžtų prie savo lietuviškos kalbos.“⁵⁷⁵ Šis imperatyvas grindė pasienio populiacijos „atlietuvinimo“ iniciatyvas (lietuvių kalbos išmokimas, pripratimas prie jos ir reguliarius jos vartojimas buvo tai, ko siekta pasienio gyventojų atžvilgiu).

„Sulenkėjusių“ pasienio gyventojų priklausomybė ne kuriai kitai, o lietuvių tautai tendencingai grįsta ir etnografiniais argumentais. Pvz., „Mūsų Vilniuje“ publikuotame straipsnyje, aiškinusiame pasienio („nuo Kernavės ir Širvintų iki Zarasų ir Latvijos sienos“) „sulenkėjų“ būdą ir savybes, pabrėžta: „Trobėsių architektūra, drabužiai, apavas, valgis ir papročiai – visi tie patys kaip ir lietuviškuose kaimuose.“⁵⁷⁶ Ir spaudoje, ir vidinėje „tautinimo entuziastų“ komunikacijoje kryptingai akcentuotas vietos pavardžių, vietovardžių, dainų ir net šnekamosios kalbos elementų⁵⁷⁷ lietuviškumas kaip pasienio gyventojų lietuviškumo argumentai.

Šiame darbe jau pažymėta, kad „sulenkėjimas“ traktuotas kaip gydytina ir išgydoma liga.⁵⁷⁸ Lenkiškumas vaizduotas tarsi svaigalai, tarsi migla⁵⁷⁹ – tai, kas apsvaigino žmones, išvedė juos iš kelio. Nutautėjimas prilygintas miegui. Štai 1931 m. apie Onušio (Trakų aps. pasienis) gyventojus rašyta: „Vietomis žmonės buvo nutautę, bet smarkiai bunda iš tautinio miego.“⁵⁸⁰ „Atlietuvinimas“ taip pat kartais sinonimiškai įvardytas „tautinio atgimimo darbu“.⁵⁸¹ Traktuota, kad „sulenkėjusių“ pasienio gyventojų atžvilgiu tautinis atgimimas dėl įvairių aplinkybių pavėlavo. Nacionalizmo logika reikalavo padėti tokiems asmenims „pabusti“ ir „atgimti“. Tokia potekstė

⁵⁷⁴ Ivanovas, B., *Tautiškumo beiškant Antano Smetonos Lietuvoje: tautinių įvaizdžių klausimas*, p. 54.

⁵⁷⁵ Vygandas, „Tauta“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 4, p. 53.

⁵⁷⁶ „Tarp mūsų sulenkėjų“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 7–8, p. 282.

⁵⁷⁷ Pavyzdžiui, informaciją apie „nutautėjusius“ pasienio gyventojus ir pasiūlymus dėl šių lituanizacijos Trakų aps. komendantui pateikęs Semeliškių valsčiaus Daugirdiškių kaimo (Trakų aps. pasienis) mokytojas S. Dulkė pažymėjo: „Pademarklinijos gyventojų kalba – gudiškas lenkiškas kratyns. Tos kalbos griaučiai (galūnės, kirčiai, išsireiškimų būdas) yra lietuviški.“ – S. Dulkės atsakymas į anketą „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalas“, 1933-12-16, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 468.

⁵⁷⁸ „[...] ištautėjimas ir doroviniu ir protiniu atžvilgiu yra nesveikas pačiam ištautėliui, kuris tinkamos sveikam gyvenimui dvasinės pusiausvyros nebeatgauna. Toji pusiausvyra teatgaunama grįžus į savo tautą.“ – „Redakcijos pastaba“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 4, p. 167.

⁵⁷⁹ „[...] lietuviška mokykla pradėjo skleisti rūkus lenkiškumu apsvaigintose lietuvių galvose.“ – Graurogkas, A., „Lietuvos polonizatoriai“, in: *Trimitas*, 1926-11-18, nr. 45, p. 1390.

⁵⁸⁰ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-09-17, nr. 38, p. 751.

⁵⁸¹ „Trakų rinkinei dešimtmečio jubiliejų švenčiant...“, in: *Trimitas*, 1930-06-26, nr. 26, p. 510.

„atlietuvinimo“ uždaviniui teikė kilnumo amplua.

Tiek viešajame diskurse, tiek vidinėje atskirų Lietuvos pareigūnų komunikacijoje „sulenkėjusiems“ gyventojams neretai priskirtos tamsumo, atsilikimo charakteristikos. Dėl šios priežasties raginta juos kultūrinti jų pačių labui. Teigtina, kad pasienio gyventojų atžvilgiu plačiai vartota „kultūrinimo“ sąvoka buvo neatskiriamai susijusi su lituanizacija.⁵⁸² Tai sudaro ryškią paralelę su tarpukario Lenkija, kurioje vyravo kresų (valstybės rytinių pakraščių) tariamai atsilikusios populiacijos „civilizavimo“ diskursas, kuriame pati „civilizavimo“ sąvoka iš esmės buvo asimiliacijos eufemizmas.⁵⁸³

Būtent asimiliacija (grupės įtrauktis į tautą be jos kultūrinio savitumo išlaikymo) buvo lietuviškojo nacionalizmo siekiamybė „sulenkėjusiais“ charakterizuotų pasienio gyventojų atžvilgiu. Nors valstybės raidoje šiųjų atžvilgiu iš pirmo žvilgsnio būta ir jų kultūrinio savitumo palaikymui bei raiškai palankių gestų (lenkų kalbos, švietimo įstaigų toleravimo, oficialaus bendravimo su vietiniais jų kalba), tai nereiškė, kad pripažintas jų lenkiškumas ar atsisakyta siekių juos „atlietuvininti“, tiesiog su gyventojais vienaip ar kitaip reikėjo susikalbėti, vengta didesnės trinties, be to, visų pirma, siekta jų lojalumo. Gyventojų lojalizavimas buvo siekiamybė trumpesnėje perspektyvoje, bet pagrindinis uždavinys ilgalaikėje perspektyvoje buvo jų „atlietuvinimas“ (tiek kalba, tiek savivoka). Kaip trumpalaikė anomalija iš bendro kurso išskirtinas nebent 1926 m. kairiųjų valstybės valdymo periodas, kuomet nuolaidos tautinėms mažumoms sąlygojo padėties metamorfozę ir įgalino lenkiškų mokyklų steigimo bumą.

Atrodytų, kad anuometinėje Lietuvoje labiau linkta skaitytis su gerai išsilavinusių, didesnių miestų (pavyzdžiui, Kauno) Lietuvos lenkų, taip pat dvarininkų lenkiškumu ir jų lenkiškais kultūriniais poreikiais, o paprastų pasienio valstiečių lenkiškumas neigtas nuožniau, nepripažintas. Teigtina, kad Lietuvos-Lenkijos konfliktas ir pasienyje nuolat jausta lenkų grėsmė (baimė dėl potencialios šių ardamosios veiklos ar net Lenkijos invazijos) suteikė ypatingą, prioritetinę svarbą būtent pasienio su Lenkija erdvės „atlietuvinimui.“

Įdomu tai, kad net jei „nutautėjusiais lietuviais“ laikytų pasienio gyventojų vartojama kalba buvo įvardijama kaip gudiška jie vis vien tendencingai charakterizuoti „sulenkėjusiais“. Pasienyje gudu save vadinantis autochtonas katalikas lituanizacijos šalininkams turbūt dažniau buvo bene toks pat relituanizuotinas „nutautėjęs lietuvis“ kaip ir laikantis save lenku – tai buvo tarsi ekvivalentiškos kategorijos. Atrodytų, kad tik

⁵⁸² P. Stašys ragino rūpintis lenkakalbių lietuvių, kurie, anot jo, „dažniausiai atsilikę nuo nenutautusių lietuvių“, „kultūros pakėlimu“ – jo teigimu, „[...] tai galima atsiekti tik padėjus jiems dvasiškai išsilyginti, sutapti su visa mūsų tauta, iš kurios jie yra kilę, laikinai nuo jos atšokę.“ – Stašys, P., „Nulietuvinėtų lietuvių klausimu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 10, p. 153.

⁵⁸³ Prusin, A. V., *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*, p. 80.

tvirtos baltarusiškos savimonės asmuo (o ypač stačiatikis) šiame areale galėjo pretenduoti į autentišką jo tautybės pripažinimą. Nors Lietuvos pasienyje su Lenkija (beveik išimtinai Trakų apskrityje) buvo pastebima baltgudžiais užsirašiusių asmenų populiacija, baltarusiškumas iš esmės nefigūravo kaip ryškesnis faktorius ar grėsmė nei viešojoje retorikoje, nei vidinėje įvairių tarnybų ir pasienio lituanizacija suinteresuotų asmenų dokumentacijoje, kalbėta apie vietinių sulenkėjimą, lenkiškumą ir jo grėsmę. Tai gerai iliustruoja šis pavyzdys – savo raporte Generaliniam štabui su pasiūlymais dėl pasienio gyventojų „atlietuvinimo“ Trakų aps. komendantas V. Žutautas išreiškė susirūpinimą Vievyje veikusios Gudų draugijos veikla, bet grėsmę susiejo ne su baltarusiškumo, o su lenkiškumo faktoriumi – komendantas baiminosi, kad „[...] gudų draugija yra širma lenkų akcijos branduoliui.“⁵⁸⁴ Nors tarpukario Lietuvos viešojoje retorikoje skirta labai daug dėmesio baltarusiams Lenkijoje kaip kitai Lietuvos priešininkės engiamai tautai ir tuo pačiu sąjungininkei kovoje už Vilnių,⁵⁸⁵ šiai tautinei grupei apskritai neteikta didesnės reikšmės valstybės kontroliuotoje teritorijoje.

Sutiktina su gyventojų lituanizacijos procesus tarpukario Kaune nagrinėjusiu M. Balkumi, teigusiu, kad į lietuvių tautos sudėtį norėta įtraukti „[...] tautiškai indiferentiškus ar kitoms tautoms save priskiriančius asmenis, ypač kultūriškai bei konfesiškai artimiausias lietuviams tautines grupes [...]“.⁵⁸⁶ Žydai į šią kategoriją nepateko – jų įtrauktis į lietuvių tautos sudėtį nebuvo geistina, toks variantas net nesuvoktas kaip galimas (tarp abiejų tautų brėžta aiški atskirumo riba). Žydų tautinės savivokos autentiškumas nekvestionuotas – pripažintas jų žydiškumas. Iš Lietuvos ir Lenkijos pasienyje gyvenusių žydų tikėtasi lojalumo valstybei, prisitaikymo prie titulinės tautos interesų, operavimo lietuvių kalba (viesumoje). Pasienio žydus taip pat siekta įtraukti į propagandinės Vilniaus vadavimo kampanijos akcijas (tai šiame darbe dar bus aptarta). Šiame pasienyje gyveno ir daugiau nei penkti tūkstančiai rusų (daugiausia Zarasų apskrityje) – pritartina M. Balkui, teigusiam, kad tarpukario Lietuvos viešojoje retorikoje iš esmės neatrastina raginimų lituanizuoti rusus ir kad valdžia nerodė kryptingo siekio asimiliuoti šią mažumą.⁵⁸⁷ Rusai suvokti kaip atėjūnai, jų tautiškumas nekvestionuotas (priešingai nei lenkų). Tai išduoda ir charakteringos kalbinės išraiškos – pavyzdžiui, 1936 m. Zarasų miesto, Imbrado ir Smalvų valsčių mokytojų konferencijoje diskutuota apie švietimo iššūkius ir

⁵⁸⁴ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 406.

⁵⁸⁵ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 150.

⁵⁸⁶ Balkus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, p. 182.

⁵⁸⁷ Ten pat, p. 42.

prioritetus „sulenkintose ir rusų apgyventose vietose“⁵⁸⁸ (skirtumas aiškus). Lietuvių spaudoje būta daug straipsnių, nukreiptų prieš tęstinį kasdienį rusų kalbos vartojimą, tačiau iš esmės kritika reikšta šią kalbą (tebe)vartojusiems kitų tautybių asmenims. Kartais kvestionuotas pasienio rusų lojalumas valstybei⁵⁸⁹ – iš jų būtent lojalumo ir pageidauta (šios mažumos atstovų lojalumą siekta įgyti ir parama⁵⁹⁰, pavyzdžiui, valdžia rūpinosi Zarasų aps. cerkvių remontu⁵⁹¹ ir t. t.). Dviejuose pačiuose pietvakariniuose „pafrontės“ valsčiuose greta sienos su Vokietija taip pat gyveno virš dviejų tūkstančių vokiečių – nors Lietuvoje (net ir be itin problemiško Klaipėdos krašto) buvo gaji „suvokietintų lietuvių“ tezė ir dėta daug pastangų užkirsti kelią tariamam liuteronų konfesijos lietuvių vokietinimui⁵⁹² (pavyzdžiui, savo raportuose Vilkaviškio aps. viršininkas teigė kryptingą sistemiską vietinių vokietinimo kampaniją, įgyvendinamą vokiečių dvasininkų, siūlydamas šiuos išskeldinti⁵⁹³), vokiečiai ir vokietinimas niekada nekontekstualizuoti kaip „pafrontės“ problema (tai regėta kaip pasienio su Vokietija problema – šios problematikos nenagrinėsime).

Į „sulenkėjusiais“ charakterizuotus gyventojus žvelgta dvejopai – kaip į išdavikus ir kaip į aukas (paklaidintuosius). Pvz., pirmąją pažiūrą 1933 m. išreiškė Alytaus aps. šaulių rinktinės vadas, teigdamas, kad „Pademarklinyje gyventojai yra lietuviai. Jei ir yra kai kur lenkams parsiđavusių išgamų, tai jų

⁵⁸⁸ Zarasų miesto, Imbrado ir Smalvų valsčių mokytojų konferencijos protokolas, 1936-02-15, in: LCVA, f. 841, ap. 1, b. 68, l. 17.

⁵⁸⁹ Ežerėnų aps. viršininko pateiktos žinios apie Pasienio policijos Ežerėnų baro rajonus, 1927-02-14, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 197, l. 30–31.

⁵⁹⁰ Lietuvos vyriausybės paramą sentikių bendruomenei tarpukariu apžvelgė istorikas G. Potašenko – Potašenko, G., „Sentikių bažnyčia Lietuvoje 20-me amžiuje“, p. 111.

⁵⁹¹ (sud.) Raubiškienė, L., *Zarasai laiko vilnyse*, p. 51.

⁵⁹² Balkus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, p. 40–41. Išsamiai Lietuvos valdžios atstovų pastangas kovoti su vokiečių įtaką ir stiprinti liutonybę tarp evangelikų liuteronų nagrinėjo istorikas M. Tamošaitis – Tamošaitis, M., „Lietuvos vokiečių ir liutonyvių santykiai Evangelikų Liuteronų Bažnyčioje 1918–1940 m.“, in: *SOTER*, 2014, nr. 49, p. 63–86.

⁵⁹³ „Vokiečių kolonizacijos ir ištautinimo darbas Lietuvoje vokiečių sienos pakraščiuose buvo pradėtas nuo senai, dar rusų valdžiai tebeviešpataujant, ir šiuo laiku jis varomas su nemažesne energija ir įprastu vokišku planingumu. Germanizacijos tikslams yra naudojama evangelikų bažnyčia. Kiti ir nemokėdami netgi vokiškai kalbėti sakosi sulyg tikyba esą vokiečiai: „evangelikas“ yra sinonimas „vokietys“. Išmokti ir kalbėti vokiškai tai yra kiekvieno tikinčio pareiga, taip tikina savo parapijonus vokiečiai pastoriai. Pastorių gi įtaka žmonėse didelė. Šitą patvirtina ir balsavimai į paskutinąjį seimą [...] Užkirsti kelią germanizacijai būtinai reikalinga esamus pastorius pakeisti pastoriais tikrais lietuviais [...] Dėl kai kurių pastorių ypač ryškaus germanizacijos darbo varymo esu painformavęs p. Tikybų reikalams referentą. Tokius mano manymu pastorius, negalint visiškai atleisti, reikėtų bent į vidurį Lietuvos iškelti.“ – Vilkaviškio aps. viršininko raportas Piliėčių apsaugos departamentui, 1928-02-28, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 840, l. 85.

yra mažai [...]“.⁵⁹⁴ Visgi šio darbo autoriaus tirtų šaltinių visuma, kartu valdžios pareigūnų (ir jų talkininkų) dokumentacija liudija, kad dažnesnis buvo kitoks vertinimas – ne sąmoningos išdavystės, o paklaidinimo naratyvas. Štai J. Purickis pabrėžė, kad „Daugelis jų (Lietuvos lenkakalbių, lenkiškos savivokos gyventojų – L. N.) klysta nesąmoningai.“ Pasak jo, „Daugumą jų lenkišką sąmonę yra paveldėję nuo savo tėvų, protėvių. O jų tėvai-protėviai nutautėjo dėl susidėjusių aplinkybių. Tas, žinoma, paaiškina jų paklydimą ir mažina jų asmeninę kaltę.“⁵⁹⁵ Paklaidinimo naratyvą gerai iliustruoja 1938 m. Trakų aps. komendanto V. Žutauto direktyva vietos šauliams, paskelbta laukiant dvidešimtųjų Lietuvos nepriklausomybės metinių. Komendantas ragino šaulius aplankyti savo kaimynus, „kurie okupacinių batų, pažadų ar lazdų apkvaišinti, nuklydo ir įsirašė dokumentuose ne tais kuo esą iš kraujo ir kaulo“, ir paskatinti juos užsirašyti lietuviais.⁵⁹⁶ Toks požiūris į kitos tautinės identifikacijos asmenų tapatybę vyravo.

Įvairiuose tarpukario pareigūnų ir lietuvių visuomenės atstovų vertinimuose (tiek slaptuose institucijų dokumentuose, tiek spaudoje) sutiktina ta pati schema: kitaip save tautybiškai suvokiantys – nutautėję lietuviai, dar (teisingai) nesusipratę, paklaidinti, toliau klaidinami, jų priešiškas lietuvybei nėra racionalus: tai tik priešiškų jėgų, įvairių agitatorių įtaka. Taip į nemažą dalį titulinei tautai savęs nepriskyrusių piliečių žiūrėta kaip į paklaidintas „aveles“ – atrodytų, kad tautintojų akyse jie tebuvo pavienių niekšų-klaidintojų, sąmokslininkų paveikos objektas, bet taip ir nebuvo apsispręsti gebantis subjektas. Tarsi jie būtų tokie tamsūs, patiklūs, lengvai apgaunami ir paklaidinami. Išties būta pažiūros, kad šio pasienio gyventojai yra paveikesni neigiamai įtakai.⁵⁹⁷ Situacijos vertinimo schema implikavo, kad jei jie save suvokia kitaip – jie klysta, yra suklaidinti, jei jie renkasi kitą (tautintojams neparankų) kelią – jie renkasi neracionaliai, yra kažkieno veikiami.

Esmė ta, kad paklaidinimo naratyvas lituanizacijos šalininkams buvo labai patogus. „Atlietuvinimui“ ši potekstė teikė mesianistinį, taurų atspalvį – „atlietuvinimą“ tai leido pozicionuoti kilnia misija, kone altruistiška pagalba, teisingumo atstatymu, istorinės neteisybės ištaisymu, nuskriaustų paklydėlių sugražinimu į vienintelį teisingą kelią.

Pasienio „atlietuvinimo“ logiką sudarė dvi sudėtinės kryptys – lietuvių kalbos, kultūros, lietuviškojo tautiškumo sklaida ir lenkiškos kultūrinės veiklos varžymas. Bet kokia lenkiška kultūrinė veikla šiame areale iš esmės tapatinta su grėsme. Už jos tendencingai įžvelgtas sąmokslas, Lenkijos

⁵⁹⁴ Alytaus aps. šaulių rinktinės vado raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 66.

⁵⁹⁵ Vygandas, „Tauta“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 5, p. 67.

⁵⁹⁶ Trakų šaulių rinktinės vado nurodymas būrių, kuopų vadams ir šaulių-moterų dalinių vadėms, 1938-01-13, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 210.

⁵⁹⁷ Giedraičių nuovados viršininko raštas Ukmergės aps. komendantui, 1936-01-21, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 57, l. 1.

„ranka“. Užsiėmusieji lenkiškos kultūrinės veiklos vystymu šiame pasienyje Lietuvos pareigūnų buvo vertinami pagal aptartąją schemą kaip prieš valstybę ir lietuvių nusiteikę agitatoriai, kurių esminis tikslas – klaidinti nesusipratusius lietuvius. Šią pažiūrą gerai iliustruoja 1938 m. išsakyta prezidento A. Smetonos pastaba: „Lietuva [...] negali tačiau abejingai žiūrėti, kaip dar nesusipratę lietuviai kaimiečiai lenkiškomis misijomis klaidinami.“⁵⁹⁸ Apie tokios schemos gajumą liudija ir gausybė archyve prieinamų pasienio apskričių karo komendantų bylų, kuriose pasienyje lenkiškai vaikus nelegaliai mokę mokytojai universaliai vaizduojami kaip prieš valstybę veikiančios vietos gyventojų kiršinimu suinteresuoti agitatoriai, planingai instruktuoti ir kuruoti veikti šiais tikslais, skleidžiantys piktus gandus ir gąsdinantys žmones, varantys „lietuvių nutautinimo darbą“⁵⁹⁹, kenkiantys „vietos inteligentijai varyti tautinimo darbą“⁶⁰⁰ (už tai jie bausti ištrėmimu iš pasienio). Teigtina, kad lenkų kultūrinė veikla šiame pasienyje ir jos vystytojai, ją kuravusios organizacijos (pavyzdžiui, lenkų švietimo draugija „Pochodnia“⁶⁰¹) lietuvių pareigūnams virto vaizduotę audrinusiu baubu, tiesiogiai sietu su sąmokslo ir kenkimu valstybei. Taip traktuojant situaciją, natūralu, kad lenkiškos kultūrinės veiklos slopinimas suvoktas kaip esminė pasienio gyventojų „atlietuvinimo“ sąlyga.

Lietuviška, lojali, tautiška ir valstybiškai orientuota „pafrontės“ visuomenė buvo lietuviškojo nacionalizmo idealas. „Mūsų Vilniuje“ pabrėžta: „Pafrontė, toji nuo Daugpilio iki Vištyčio palinija [...] gi turi būt ypatingoj priežiūroj, tautiniai valstybinės ir kultūrinės sąmonės pažangiam ugdyme.“⁶⁰²

2.3 Gyventojų švietimo prioritetai ir ypatybės Lietuvos pasienyje su Lenkija

2.3.1 Lietuviška mokykla

1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis tik 55,9 % Lietuvos (be Klaipėdos krašto) gyventojų buvo raštingi arba pusiau raštingi (mokėję

⁵⁹⁸ „Tautų santykiai privalo būti tvarkomi teisingumu (Valstybės prezidento Antano Smetonos kalba, pasakyta per Tautininkų sąjungos suvažiavimą valstybės teatre 1938 metų sausio mėn. 5 d.)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1938, nr. 1–2, p. 2.

⁵⁹⁹ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Ukmergės apygardos viršininko nutarimas, 1934-01-18, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 66, l. 1.

⁶⁰⁰ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Ukmergės apygardos viršininko nutarimas, 1934-02-13, in: ten pat, l. 18.

⁶⁰¹ „Pochodnia“ („Deglas“) – 1924 m. įkurta reikšminga Lietuvos lenkų organizacija, vadovavusi lenkų kultūros ir švietimo veiklai šalyje – Makauskas, B., *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, p. 118. Kultūrinės ir ekonominės Lietuvos lenkų organizacijos rėmėsi svaria Varšuvos finansine parama – Buchowski, K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, p. 122.

⁶⁰² Janutis, E. K., „Dešimtieji (I Gedimino pilį kopiant)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 11–12, p. 429–430.

tik skaityti). Vyresnių nei 10 metų amžiaus gyventojų gretose raštingi ir pusiau raštingi asmenys sudarė du trečdalius – 67,36 %. Apytikriai nuo trečdaliao iki pusės kiekvienos Lietuvos apskrities gyventojų buvo analfabetai (asmenys nemokėję nei rašyti, nei skaityti).⁶⁰³ Istoriko D. Mačiulio teigimu, neraštingumo įveikimas tapo pagrindiniu jaunos Lietuvos valstybės švietimo sistemos rūpesčiu.⁶⁰⁴ Pridurtina, kad itin aktualu ir opu tai buvo rytiniame arealo ties demarkacine linija ruože, kuris gyventojų neraštingumo rodikliais „pirmavo“ visoje šalyje. Surašymo duomenimis Trakų aps. pagal gyventojų raštingumą tarp apskričių buvo pačioje paskutinėje vietoje – 55,2 % jos gyventojų buvo analfabetai.⁶⁰⁵ Svarbu pažymėti tai, kad iš visų šios apskrities valsčių mažiausią dalį raštingų arba pusiau raštingų gyventojų turėjo būtent trys pasienio valsčiai – Onušio (~ 41,44 %), Vievio (~ 40,68 %) ir Semeliškių (tik ~ 37,33 %).⁶⁰⁶ Gretima Ukmergės aps. analfabetų dalimi (44,4 %) Lietuvos mastu neišsiskyrė, tačiau charakteringa ir svarbu tai, kad ir šioje apskrityje gyventojų raštingumo rodikliai iš visų 19 tuometinių (1923 m.) jos valsčių buvo prasčiausi būtent trijuose tiesioginių sąlytį su demarkacine linija turėjusiuose valsčiuose – Širvintų valsčiuje raštingi arba pusiau raštingi asmenys sudarė ~ 48,65 % gyventojų, Giedraičių – ~ 40,08 %, Musninkų – tik ~ 39,62 %.⁶⁰⁷ Surašymo duomenimis Zarasų apskritis raštingumo rodikliais buvo viena paskutinių tarp šalies apskričių.

Visgi neraštingumo įveikimas toli gražu nebuvo vienintelė mokyklai patikėta užduotis. Pagrindinio Lietuvos priešo pašonėje – jautriame, neramiame, pavojingame, tautiškai heterogeniškame valstybės regione mokykla turėjo tapti svarbiu vietos visuomenės lojalizavimo ir lituanizavimo (bei tautiškumo stiprinimo) įrankiu. Trečiajame dešimtmetyje turbūt svarbiausias švietimo politikos tikslas „pafrontėje“ buvo pasiekti ir pritraukti šią visuomenę (tam, visų pirma, reikėjo sutverti mokyklų tinklą) – lankoma mokykla turėjo veikti jaunuomenę ir diegti lojalumą valstybei. Ketvirtajame dešimtmetyje (paskelbus ir įgyvendinant visuotinį privalomą pradinį mokymą) sustiprėjo šio pasienio gyventojų lietuvinimo ir tautinimo prioritetas. Rūpindamasi švietimu ir pasitelkdama lietuvišką mokyklą valstybė siekė išugdyti ištikimą, valstybiškai orientuotą ir lietuvišką jaunąją kartą.

Nuo pat III deš. pradžios aukščiausios valstybės institucijos deklaravo ypatingą rūpestį švietimu šiame valstybės regione. Štai 1922 m. spalio 30 d. Ministrų kabineto posėdyje paskelbta preferencija: „Ministerių Kabinetas nusistatė laikyti pageidaujama padidinti pradedamųjų mokyklų skaičių

⁶⁰³ *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. XLVIII–LI.

⁶⁰⁴ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla: žvilgsnis į tautininkų švietimo politiką*, p. 9.

⁶⁰⁵ *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, p. LI.

⁶⁰⁶ Apskaičiuota pagal: ten pat, p. 90.

⁶⁰⁷ Apskaičiuota pagal: ten pat, p. 91.

pafrontėje.“⁶⁰⁸ 1923 m. balandžio 17 d. Lietuvos Respublikos prezidento A. Stulginskio pirmininkaujame Ministrų kabineto posėdyje švietimo ministrui P. Juodakiui pristačius ministerijos darbus ir planus pačiu pirmu punktu (necharakteringai kartu prioritetizuojant ir pasienį su Latvija) išreikštas pageidavimas: „1. Pasienio mokyklų klausimu: kreipti ypatingą domesį į pafrontę – pasienį (su lenkais ir su latviais), steigiant ten daugiau mokyklų, įtaisant gerų mokykloms namų, parenkant mokykloms geresnių, rūpestingesnių mokytojų, darant mokyklas lengvai prieinamas visiems vaikams – kad tuo būdu sparčiau kelti ir stiprinti tautinį tų sričių lietuvių susipratimą. Pafrončių mokyklų mokytojams reiktų duoti geresnį atlyginimą už pasišventimo darbą.“⁶⁰⁹

Tokie pareiškimai neliko vien kalbomis. 1922–1923 m. valstybė sutiko padengti selektyvių – jas išlaikyti turėjusių savivaldybių deramai neaprūpinamų (tai buvo tipinė laikotarpio problema) – pradžios mokyklų prie neutraliosios zonos išlaidas, skyrė pinigų naujoms mokykloms „pafrontės zonoje“ statyti ir nebaigtoms užbaigti, įpareigojo vietos miškų urėdus 50 % miško medžiagos šio pasienio mokykloms išduoti nemokamai.⁶¹⁰ Geriausiai ypatingą valstybės rūpestį šio regiono mokyklomis parodo materialinio mokyklų išlaikymo niša. Reaguojant į materialinius sunkumus, 1922–1923 m. regiono pradžios mokyklos buvo suskirstytos į atskiras grupes (juostas). Pirmajai iš jų priskirtos mokyklos buvusios arčiausiai demarkacinės linijos – šių išlaikymas visiškai patikėtas Švietimo ministerijai.⁶¹¹ Taigi svarią dalį „pafrontės“ mokyklų tiesiogiai išlaikė valstybė. Tuo šis regionas visoje Lietuvoje buvo privilegijuotas ir išskirtinis. Tai gerai iliustruoja faktas, kad 1928 m. visos 176 Švietimo ministerijos pilnai išlaikomos pradinės mokyklos veikė tik apskrityse, besiribojusiose su administracine linija (absoliuti jų dauguma buvo lietuviškos mokyklos).⁶¹² Svarbu tai, kad šio pasienio išskyrimas, jame veikusių mokyklų prioritetizavimas finansinės paramos atžvilgiu nebuvo trumpalaikis – tai buvo tęstinis kryptingas išpareigojimas. Šios krypties neatsisakyta ir ketvirtajame dešimtmetyje. Štai 1933 gruodžio 15 d. slaptame raporte Alytaus aps. komendantui Seinų apskrities viršininkas pažymėjo: „Kad prie administracijos linijos lenkuojantį elementą sulietuvinti 10 kilm. ruože visas pradžios mokyklas išlaiko ir geriau įsias aprūpina pati valstybė (toliau 10 kilm. pradžios mokyklas išlaiko vietos savivaldybė).“⁶¹³

„Pafrontėje“ kuriantis pradžios mokykloms susidurta su labai daug iššūkių, materialinių problemų nestigo net ir susilaukiant didesnio valstybės

⁶⁰⁸ Ministrų kabineto posėdžio protokolas, 1922-10-30, in: LCVA, f. 923, ap. 1, b. 216, l. 161.

⁶⁰⁹ Kaubrys, S., *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, p. 128.

⁶¹⁰ Ten pat, p. 59.

⁶¹¹ Ten pat; Šetkus, B., *Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje 1918–1940 m.*, p. 86.

⁶¹² Kaubrys, S., *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.*, p. 60.

⁶¹³ Seinų aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 68.

dėmesio ir paramos. Malkų ir patalpų stygius, prastos, netvarkingos būklės pastatai buvo dažnos šių mokyklų problemos trečiajame dešimtmetyje. Pvz., Dusmenų (Trakų aps. Onušio valsčius) mokykla 1920 m. vasarą iš apylinkės pasitraukiant Lenkijos kariuomenei buvo suniokota⁶¹⁴; mokykla liko be durų, langai – be rėmų ir stiklų, krosnis buvo sugriauta, grindys – kiauros. 1920 m. rudenį pamokos pradėtos vesti kiek pataisytame mokytojo kambaryje, pačios mokyklos remontas stagnavo.⁶¹⁵ Kitas pavyzdys – 1927 m., vizituojančio mokyklų inspektoriaus teigimu, Saldutiškio (Utenos aps. Linkmenų valsčius) pradžios mokykla veikė patalpose, kurias reikėjo remontuoti: krosnis buvo apirusios, klasėse – šalta, mokytojų butai – nesutvarkyti.⁶¹⁶ Šie pavyzdžiai tipiški. Sunku įvertinti, ar (ir jei taip, kiek) valstybė labiau prisidėjo prie naujų mokyklų statybų šiame pasienyje, tačiau pažymėtina, kad regione ilgainiui (nuo III deš. pabaigos) pradėjo gausėti naujų modernių mokyklų pastatų. 1933 m. savo raporte Generaliniam štabui Trakų aps. komendantas diagnozavo: „Pradžios mokyklų tinklas pademarklinijoje gan tirštas. Dalis jų turi net naujus, moderniškus rūmus; vietomis net mūrinius.“⁶¹⁷ Pvz., 1929 m. atidarytas naujas mūrinis Kernavės pradžios mokyklos pastatas⁶¹⁸, dviaukštės mūrinės mokyklos pastatytos Aleksandriškiuose ir Semeliškėse⁶¹⁹ (Trakų aps. pasienyje), 1938 m. iškilmingai atidaryta mūrinė Širvintų pradžios mokykla⁶²⁰, 1939 m. pradėtas statyti mūrinis pastatas Onušio (Trakų aps.) pradžios mokyklai⁶²¹ (be to, Onušio valsčiuje Švietimo ministerijos lėšomis iškilo aštuonios medinės mokyklos⁶²²). Neatmestina, kad modernūs pastatai pradžios mokykloms „pafrontėje“ atsirado tikslingai⁶²³ – kaip pranešimas apie rūpestį ir kaip pranešimas apie galią tiek valstybės vidaus auditorijai, tiek stebėtojams anapus linijos.

Pažymėtina, kad pati mokyklų būtis šiame pasienyje, administracinės

⁶¹⁴ Misius, K., „Onušio valsčiaus mokyklos 1920–1940 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Onušis*, p. 727.

⁶¹⁵ Ten pat, p. 739.

⁶¹⁶ Guobis, D.; Šinkūnas, R., „Pradinė mokykla“, in: *Lietuvos valsčiai: Saldutiškis*, p. 750.

⁶¹⁷ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalų“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 398.

⁶¹⁸ Vitkūnas, M., „Kernavė – kovų už lietuvių ir Vilnių forpostas“, p. 73.

⁶¹⁹ Lukoševičius, O., *Trakų (Kaišiadorių) apskritys 1918–1940 m.*, p. 566–567.

⁶²⁰ Alekna, V., „Švietimas“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, p. 218.

⁶²¹ Misius, K., „Onušio valsčiaus mokyklos 1920–1940 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Onušis*, p. 735.

⁶²² Ten pat, p. 769.

⁶²³ Sovietmečiu rengtame savo veikale apie Kaišiadorių vyskupiją ir jos parapijas, katalikų kunigas N. Švogžlys-Milžinas paminėjo Semeliškėse „lietuvių valdžios“ pastatytą dviaukštę mūrinę mokyklą, pabrėždamas, kad tarpukariu Semeliškės buvo „[...] Vilniaus pafrontėje ir tokį (*sic*) reprezentaciniai pastatai čia buvo būtinai.“ – Milžinas, *Kaišiadorių vyskupijos istorija*, rankraštis saugomas Kaišiadorių vyskupijos Kuriijoje, p. (be numerio).

linijos artumo faktorius, ypatinga šio arealo tautinė situacija buvo dažnai pasitelkti kaip argumentai vietos lietuvių visuomenės atstovams, valdininkams, kartu švietėjams siekiant išgauti nuolaidų, palankių sprendimų šio regiono mokykloms. Pvz., 1927 m. kampionio – ir Vokietijos, ir Lenkijos pasienių „irėminto“ – Vištyčio valsčiaus gyventojai kreipėsi į Lietuvos prezidentą su prašymu leisti toliau veikti uždaromai Vištyčio vidurinei mokyklai, tai grįsdami šioje vietovėje veikusios mokyklos nauda: „Valstybė [...] iš mokyklos turėjo neabejotiną naudą, kadangi Vištyčio apylinkės gyventojai, nublokšti į Valstybės pakraštį, būdami įvairių kultūrų įtakoje net ir pačią valstybingumo mintį miglotai suprasdavo.“⁶²⁴ 1923 m., nelikus neutraliosios zonos, Ukmergės aps. viršininkas kreipėsi į Vidaus reikalų ministeriją, prašydamas Širvintos „sutverti mokslo ir auklėjimo žydinė (*sic*)“ – sugražinti į gyvenvietę į Gelvonus perkeltą vidurinę mokyklą. Šį žingsnį jis grindė imperatyvia reikme „[...] tenai sustiprinti mūsų tautinį elementą, nes vietos gyventojai, nors ir būdami sulig savo kilmės tikrais lietuviai, yra labai sulenkinti.“⁶²⁵ Šio pareigūno prašymas buvo išpildytas – nuo 1924 m. pradžios miestelyje pradėjo veikti vidurinė mokykla.⁶²⁶ 1928 m. Trakų aps. Vievio ir Semeliškių pradžios mokyklų tėvų komitetų nutarimuose prašyti Švietimo ministerijos įsteigti šešerių metų pradžios mokyklas reikšmingai figūravo „[...] ir tas motyvas, kad minėti miesteliai yra netoli nuo demarkacijos linijos, kur gyventojai žymiai nutautinti [...]“.⁶²⁷ 1932 m. Ukmergės aps. II rajono pradžios mokyklų inspektorius pritarė Kernavės pradžios mokyklos vedėjo prašymui mokykloje įsteigti penktąjį skyrių, grįsdamas tai, visų pirma, tuo, kad „[...] ši mokykla yra pačioje pafrontėje“.⁶²⁸

Kaip jau minėta, būta lūkesčių ir pasiūlymų pasienio mokytojams mokėti didesnę algą. Abejotina, kad tai virto praktika (tęstiniai pasiūlymai jų atlyginimą didinti liudija priešingai), tačiau pabrėžtina, kad bent III deš. pradžioje kai kurių šio pasienio atkarpų mokytojai prie algos gaudavo specifinius priedus. Pvz., Trakų aps. Onušio, Vievio, Semeliškių ir Aukštadvario pradžios mokyklų mokytojams 1922 m. buvo išmokamas „Pafrontės brangenybės priedas“, siekęs tarp 6,5 ir 8 litų⁶²⁹ (tai sudarė apie dešimtadalį jų mėnesinės jų algos). Visgi vėliau ši praktika buvo nutraukta.

⁶²⁴ Vilkaviškio aps. Vištyčio valsčiaus gyventojų prašymas Respublikos Prezidentui, 1927-08-27, in: LCVA, f. 391, ap. 3, b. 938, l. 267.

⁶²⁵ Ukmergės aps. viršininko raštas Vidaus reikalų ministerijai, 1923-05, in: LCVA, f. 377, ap. 5, b. 34, l. 87.

⁶²⁶ Alekna, V., „Širvintų vidurinė mokykla“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, p. 232–234.

⁶²⁷ Trakų aps. pradžios mokyklų inspektorius raštas Švietimo ministerijai, 1928-08-16, in: LCVA, f. 391, ap. 3, b. 938, l. 185.

⁶²⁸ Ukmergės aps. II rajono pradžios mokyklų inspektorius raštas Švietimo ministerijos I departamentui, 1932-11-07, in: ten pat, l. 194.

⁶²⁹ Trakų aps. pradedamųjų mokyklų mokytojų sąrašas algoms mokėti, 1922-11, in: LCVA, f. 391, ap. 3, b. 233, l. 38–41.

1934 m. Trakų aps. komendantas reziūmavo: „Anksčiau šio krašto mokytojai prie pagrindinės algos gaudavo dar spec. priedus – dabar jų nėra [...] Susisiekimas blogas ir brangiai kainuoja, tas priedas buvęs nebepagrindo (*sic*); ypač norint patraukti geresnius mokytojus [...]“.⁶³⁰

Pridurtina, kad „nutautintomis“ laikytose vietovėse prie administracinės linijos dirbę mokytojai galėjo susilaukti ir kitų nuolaidų. D. Mačiulio tyrimas atskleidžia, kad, pvz., ketvirtajame dešimtmetyje Zarasų aps. mokyklų inspektorius sergėjo tam tikrus becenzius mokytojus nuo atleidimo, mat pastarieji buvo įvertinti kaip gerai dirbantys tautinį-kultūrinį („atitautinimo“) darbą.⁶³¹ Pažymėtina, kad specifinė regiono padėtis buvo pasitelkta ir kaip argumentas prašant pratęsti terminą mokytojų cenzui įgyti. Štai 1922 m. Lietuvos katalikų mokytojų sąjunga kreipėsi į Švietimo ministeriją, prašydama atsižvelgti į ypatingą ir sudėtingą „Lietuvos Rytų slenkščio“ – Trakų apskrities – ir jos becenzijų mokytojų situaciją, mat „[...] tos rūšies žmonėmis reikės dar ilgai naudotis Lietuvos Rytuose.“⁶³²

Kita vertus, galimos nuolaidos toli gražu neprilygo visai eilei įvairių šiame pasienyje dirbusiems mokytojams keltų specifinių reikalavimų. Visų pirma, vietovėse, kuriose „sulenkinta“ laikyta vietos populiacija vargiai kalbėjo lietuviškai, iš lietuviškų mokyklų mokytojų buvo pageidaujama lenkų kalbos žinių, gebėjimo šia kalba susikalbėti. Ši preferencija buvo labiausiai aktuali Trakų ir Ukmergės apskričių pasienio valsčių mokyklų atžvilgiu. Lenkų kalbos žinios buvo svarbus kriterijus argumentuojant pedagogo skyrimą į šias vietoves.⁶³³ Nemokėjimas lenkiškai yra sąlygojęs mokytojo iškėlimą kitur.⁶³⁴ Tai buvo svarbu dėl grynai praktinių priežasčių. Šiose vietovėse mokyklas dideliu mastu pradėdavo lankyti vaikai, kurie visiškai nemokėjo lietuviškai, – tam kad juos mokyti ir veikti reikėjo, visų pirma, su jais susišnekėti. Gerai lenkų kalbą mokėjo ir savo tautiniu-kultūriniu aktyvumu garsėjęs Kernavės mokytojas J. Šiaučiuonas.⁶³⁵ Kita vertus, esant tinkamesnių mokytojų stygiui, būta, kad problemiškosiose pasienio vietovėse mokytojaudavo ir visai lenkiškai nemokantys mokytojai – skirtingų mokytojų kadru skirstytojų požiūriai šiuo aspektu galėjo ir nesutapti. Trakų aps. komendantas V. Žutautas rekomendavo, kad

⁶³⁰ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 400.

⁶³¹ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 221–222.

⁶³² Lukoševičius, O., *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.*, p. 602.

⁶³³ P.vz., 1927 m. Ukmergės aps. mokyklų inspektorius, pristatydamas savo pasirinktą kandidatą į Širvintų mokyklos vedėjo poziciją, nurodė šio išsilavinimą ir pažymėjo: „Lenkų kalbos moka ir žodžiu ir raštu.“ – Ukmergės aps. pradžios mokyklų inspektoriaus raštas Pradžios mokslo tarėjui, 1927-10-31, in: LCVA, f. 1690, ap. 1, b. 98, l. 175.

⁶³⁴ Lukoševičius, O., „Onušio valsčius 1918–1940 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, p. 203.

⁶³⁵ Buchaveckas, S., „Musninkų valsčiaus mokyklos 1939–1944 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, p. 633.

lietuviškose pasienio pradžios mokyklose turėtų dirbti mokytojai „[...]“ moką vietinės kalbos, bet nemėgstą jos vartoti be reikalo.“⁶³⁶ Išlikę šaltiniai liudija, kad elementarus lietuvių kalbos nesuprantančių vaikų išmokyimas kalbėti lietuviškai išliko konstantyviu dalies šio pasienio mokyklų rūpesčiu visą likusį nepriklausomybės laikotarpį. Štai 1934 m. į Drublionis (Ukmergės aps. Širvintų valsčius) atkeltas mokytojas K. Jonkus, užrašęs savo prisiminimus, teigė: „[...]“ pirmiausia reikėjo vaikus mokyti lietuvių kalbos. Ketvirtojo skyriaus mokiniai jau beveik neblogai kalbėjo lietuviškai ir viską suprato vadovėliuose, o su pirmaisiais skyriais buvo sunku.“⁶³⁷ 1940 m. gegužę Vileikiškių (Ukmergės aps. Musninkų valsčius) pradžios mokyklą vizitavęs mokyklų inspektorius pabrėžė: „Mokyklos apylinkė stipriai nutautinta. Daug laiko sugaištama, kol vaikai pradeda suprasti mokytoją ir kiek pramoksta lietuviškai.“⁶³⁸ Analogiškų pavyzdžių aplinkinėse vietovėse nestigo. Pasienio gyventojų „atlietuvinimu“ suinteresuoti visuomenės sluoksniai pagrįstai vertino ir pabrėždavo lietuviškos pradžios mokyklos svarbą šio tikslo atžvilgiu. Štai 1933 m. Alytaus aps. I rajono mokyklų inspektorius teigė, kad pasienio vietovėse „Daugiausia prie atlietuvinimo prisideda pradžios mokyklos“.⁶³⁹

Antra, iš šio pasienio mokytojų ypač reikalauta tautinio-kultūrinio aktyvumo, pasišventimo lietuviškumo sklaidai (ir už mokyklos ribų). Rinkdama žinias apie „apsileidusiais“ charakterizuotus mokytojus, Švietimo ministerija yra pabrėžusi, kad „[...]“ valsčiuose palei administracijos liniją [...] iš mokytojų reikalaujama daugiau veiklumo ir iniciatyvos.“⁶⁴⁰ Pastebėtas mokytojo „apsileidimas“ ar veiklumo vystant kultūrinę veiklą, skleidžiant tautiškumą stoka galėjo sąlygoti šio perkėlimą kitur ar atleidimą. D. Mačiulis konstatavo: „[...]“ mokytojui teko atsakomybė ne tik už aplinkos, kurioje jis gyveno lojalumo valdžiai, bet ir tautinės tapatybės ugdymą, todėl, valdžios nuomone, mokytojo darbui iš esmės netiko asmuo, inspektorius charakterizuotas kaip „tautinis indiferentas“.⁶⁴¹ Didelius pasienio žmonių lituanizacija suinteresuotų pareigūnų ir visuomenininkų lūkesčius „pafrontės“ mokytojų atžvilgiu puikiai atskleidžia 1933–1934 m. Generalinio štabo nurodymu su administracine linija besiribojusių apskričių komendantų įgyvendinto slapto pasienio situacijos tyrimo medžiaga (pažymėtina, kad vien pats išsiuntinėtos anketos klausimynas leido suprasti, kad iš mokytojų tikėtasi aktyvios rolės visapusiškai veikiant ir lituanizuojant

⁶³⁶ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 400.

⁶³⁷ Alekna, V., „Švietimas“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, p. 223.

⁶³⁸ Buchaveckas, S., „Mugninkų valsčiaus mokyklos 1939–1944 metais“, p. 636.

⁶³⁹ Alytaus aps. I rajono mokyklų inspektorius raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 64.

⁶⁴⁰ Švietimo ministerijos raštas Ukmergės aps. II rajono pradžios mokyklų inspektoriumi, 1933-08-17, in: LCVA, f. 1690, ap. 1, b. 18, l. 298.

⁶⁴¹ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 221.

vietos visuomenę⁶⁴²). Pvz., Seinų aps. šaulių rinktinės vadas pabrėžė: „Į sulenkėjusias vietas reikalinga skirti energingus ir susipratusius mokytojus.“⁶⁴³ Seinų aps. viršininkas į pasienį ragino „[...] mokytojus skirti tik valstybiniai-tautiniai nusistačiusius ir aktyngai (*sic*) dirbančius [...]“.⁶⁴⁴ Trakų aps. komendanto atsakymas buvo ekspresyviausias – anot jo, į šį pasienį, „[...] kur ruošiamos kultūrinės bangos Vilniaus kraštui užtvinti (*sic*), reikalinga skirti gambiausius, sveikiausius, linksmiausius, rimčiausius, uoliausius mokytojus.“⁶⁴⁵ Visgi reali situacija toli gražu neprilygo (turbūt ir negalėjo prilygti) kone utopinei siekiamybei. Pasienio mokyklose stigo kvalifikuotų pedagogų, o greta išties bendrai tautinei-kultūrinei misijai pasišventusių mokytojų netrūko ir tų, kuriuos uolesni „tautinio darbo“ entuziastai apibūdindavo „neveikliais“. Pridurtina, kad vietos lietuvių visuomenininkų gretose būta labai gajaus (ne kartą skirtingų asmenybių individualiai atkartoto) visiškai jų lūkesčiams priešingo sentimentu – neva į pasienį siųsti prastesni, kitur nepritapę, netikę mokytojai (paskirti ten „[...] lig už nusizengimą, lig išstremiami“⁶⁴⁶). Šį stereotipą palaikė ir Seinų aps. pradžios mokyklų inspektorius, teigęs, kad „[...] darbštūs, tautiškai nusiteikę mokytojai yra skiriami į centrus, o į tokias pasienio pr. m-las patenka silpnesnio intelekto žmonės.“⁶⁴⁷ Bet kokių atveju, greta administracinės linijos dirbančio mokytojo poziciją lydėjo didelis įvairiapusis spaudimas – su šia pozicija sieti dideli lūkesčiai ir didelė atsakomybė.

Trečia, iš šio pasienio mokytojų ypatingai reikalauta aukštos moralinės reputacijos, sugyvenimo su vietos visuomene, autoritetingumo. Suprasta, kad

⁶⁴² Anketoje teirautasi: „a/ ar mokytojai tautiškai susipratę: ar prisideda prie lietuvinimo darbo ir kaip /ar vadovauja kaimo jaunimui, organizuodami pasilinksminimus, gegužines, spektaklius, paskaitėles /ar per vaikus veikia tėvus, ar lanko šeimas, ar jiems aiškina lietuviškumą ir t. t. Ar užtektinai mokytojai autoritetingi žmonių akyse.“ – „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalas“ anketa, 1933, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 266.

⁶⁴³ Seinų aps. šaulių rinktinės vado raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-13, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 63.

⁶⁴⁴ Seinų aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: ten pat, l. 68–69.

⁶⁴⁵ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalas“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 398.

⁶⁴⁶ Ten pat. Vaizdinys, kad į pasienio arealą apskritai atkelinėti prastesni ar net prasižengę tarnautojai buvo paplitęs – 1934 m. Kaišiadorių prelatas J. Matulaitis-Labukas pastebėjo: „Dažnai tenka girdėti nusiskundimų iš vietos susipratusios visuomenės, kad į šias sulenkintas vietas, lyg į kokį Sibirių (*sic*), siunčiama kai kurie valdininkai, kurie kur kitur jau nebetinka.“ (J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: ten pat, l. 290.) Tirdami Lietuvos institucijų pranešimus pastebėjome, kad toks sentimentas reikštas ir kitų Lietuvos pasienių gyventojų. Veikiausiai tokia jausena yra būdinga valstybių pakraščiams, gajus stereotipas nebūtinai atliepia faktinę kadru politiką.

⁶⁴⁷ Seinų aps. pradžios mokyklų inspektoriaus raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 72.

nuo šių savybių tiesiogiai priklausė pedagogo galimybės daryti įtaką vietos bendruomenei. Neatitinkantis šių reikalavimų mokytojas galėjo netekti darbo vietos. Pvz., 1933 m. Ukmergės aps. II rajono mokyklų inspektorius rekomendavo perkelti kitur arba atleisti Alionių pradžios mokyklos mokytoją J. Jovaišienę, tai grįsdamas tuo, kad mokytoja neva „[...] mažai turi pagarbos vietos žmonių tarpe“ ir kad „[...] šituo atžvilgiu ypatingai jai kenkia jos vyro girtuokliavimas“, – pasak inspektoriaus, tokia mokytoja „[...] visai netinka mokykloje paliai pat demarkliniją.“⁶⁴⁸ 1933–1934 m. atliktos šio pasienio pareigūnų ir visuomenininkų slaptos apklausos medžiagos analizė parodo, kad iš šiame pasienyje mokytojavusių asmenų ypač tikėtasi „tactingumo“⁶⁴⁹ – norėta, kad mokytojas nebūtų išsišokėlis, savo elgesiu neužgautų vietos gyventojų jausmų, nepažeistų dorovinių normų. Akcentuojant ypatingą „sulenkintų“ pasienio gyventojų religingumą, dažniau norėta, kad šių aplinkoje dirbtų religingi mokytojai.⁶⁵⁰ Vengta konfliktų – būta, kad net ir tautine-kultūrine veikla pasižymėję, bet vietos gyventojams neįtikę ir jų skųsti mokytojai vardan ramybės perkelti kitur (pvz., įvairialypę – lietuvių kalbą diegusią – kultūrinę veiklą organizavusi Onušio mokyklos mokytoja D. Stankevičiūtė neįtikėjo onuškiečiams, buvo pakartotinai apskūsta ir galop – perkelta⁶⁵¹). Minėto pasienio situacijos tyrimo medžiagos studija taip pat atskleidžia vyravusią preferenciją – dauguma savo išvalgas pateikusių lietuvių pareigūnų ir visuomenininkų buvo įsitikinę, kad pasienio mokyklose turėtų mokytis mokytojai vyrai. Būta stereotipo, kad moterys mažiau tinkamos organizuoti kultūrinę, lietuvinančią veiklą – štai Seinų aps. viršininkas netgi siūlė „Moteris mokytojas iškelti iš admin. linijos ruožo, nes jos atlikę (*sic*) mokykloje darbą grįžta prie savo šeimos reikalų [...] rūpinasi savo vaikučiais arba kokiais nors rankdarbiais ir kitokiais privačiais reikalais ir viešo visuomeninio darbo nedirba ir lietuvinimo darbe visai nedalyvauja.“⁶⁵² Žinoma, pasitaikydavo ir kontrastingų nuomonių, nesureikšminusių pedagogo lyties.⁶⁵³ Pažymėtina, kad preferuota siekiamybė ir šiuo aspektu nesutapo su realybe – štai 1934 m. Trakų aps. pasienio (Onušio, Vievio ir Semeliškių) valsčiuose lietuviškose pradžios mokyklose

⁶⁴⁸ Ukmergės aps. II rajono pradžios mokyklų inspektoriaus raštas Švietimo ministerijos I departamentui, 1933-09-22, in: LCVA, f. 1690, ap. 1, b. 18, l. 202.

⁶⁴⁹ „Tactingas, sugyvenąs, savystovus mokytojas turi didelės reikšmės atlietuvinimo darbe.“ – Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 398.

⁶⁵⁰ Ten pat; Aukštadvario klebono A. Žilinsko raštas Trakų aps. komendantui, 1934-01-03, in: ten pat, l. 435.

⁶⁵¹ Misius, K., „Onušio valsčiaus mokyklos 1920–1940 metais“, p. 731–732.

⁶⁵² Seinų aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 68.

⁶⁵³ Pvz., Vievio mokytojas V. Buinevičius pabrėžė, kad „Lyties skirtumai neturi reikšmės“, tačiau taip pat pridūrė: „Vis tik, mokyklų vedėjai ir atskirų komplektų mokytojai turėtų būti vyrai. Moteris galima skirti tik ten, kur dirba keli mokytojai.“ – V. Buinevičiaus atsakymas Trakų aps. komendantui, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 474.

dirbo 36 mokytojai ir 26 mokytojos.⁶⁵⁴ 1927 m. Ukmergės pradžios mokyklų inspektorius, pristatydamas situaciją Širvintų valsčiaus mokyklose, reziumavo: „Daug kas pageidauja, kad esamosios mokytojos būtų pakeistos veikliais vyrais, kurie dirbtų ir už mokyklos sienų, bet dėja (*sic*), tokių veiklių vyrų, kurie norėtų važiuoti į Širvintas nėra [...]“.⁶⁵⁵

Ketvirta, mokytojų dirbusių lietuviškose mokyklose greta administracinės linijos ištikimybė lietuvių tautai ir valstybei neturėjo kelti abejonių. Sukelti įtarimą ir tapti nelojalumo indikatoriumi galėjo vien lenkiškos kultūros žymė (taip pat sąsajos su lenkais arba tariamos simpatijos šiems). Štai 1934 m. raporte Piliečių apsaugos departamentui Seinų aps. viršininkas vienareikšmiškai pabrėžė, kad „lenkuojančios“ mokytojos buvimas prie administracinės linijos – nepageidaujamas (apie gyventojų skustą mokytoją jis pranešė mokyklų inspektoriumi).⁶⁵⁶ 1936 m. areštavus prasižengusį kareivį, Trakų aps. komendantas V. Žutautas išsiaiškino, kad šio tėvas mokytojauja Vievio valsčiaus Malavolės kaimo pradžios mokykloje, o motina – kilusi iš Lenkijos ir „nelietuviško nusistatymo“. Šių žinių komendantui visiškai pakako, kad jis rekomenduotų „dėti pastangas“ mokytoją (kareivio tėvą) su šeima iškelti iš šio kaimo, kurį nuo administracinės linijos skyrė vos vienas kilometras⁶⁵⁷ (taikart kariuomenės štabo atstovas buvo atlaidesnis ir nepritarė mokytojo trėmimui, mat kareivio nusikaltimas nebuvo susijęs su jo tėvais⁶⁵⁸). Turime ir kontrastingą pavyzdį – III deš. pradžioje Širvintų lietuviškoje pradžios mokykloje buvo leista dirbti mokytojoms seserims S. Petrauskienei ir E. Voverienei, kurios pačios tik šiek tiek kalbėjo lietuviškai (jos irgi turėjo mokytis lietuvių kalbos, kurią ilgainiui gerai pramoko). Visgi, anot mokyklų inspektoriaus, tai lėmė svarbūs argumentai: kitų kandidatų stoka, tai, kad mokytojos buvo vietinės ir turėjo didelį vietos gyventojų pasitikėjimą (pasak jo, jų mokyklai tai padėjo nurungti gretimame dvare veikusią „Varšuvos dvasios“ lenkišką mokyklą – daugiau tėvų vaikus leido į lietuvišką), tikėjimas mokytojų lojalumu (pabrėžta, kad „Mokytojos [...] savo dvasia nėra mums svetimos“, priduriant, kad S. Petrauskienės vyras dalyvavo mūšiuose prieš „lenkų partizanus“).⁶⁵⁹

Pradžios mokyklų pedagogus griežtai kontroliavo mokyklų inspektorių institucija – nuo šių pareigūnų priklausė kur dirbs koks mokytojas.

⁶⁵⁴ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: ten pat, l. 400.

⁶⁵⁵ Ukmergės aps. pradžios mokyklų inspektoriaus raštas Pradžios mokslo tarėjui, 1927-10-31, in: LCVA, f. 1690, ap. 1, b. 98, l. 175.

⁶⁵⁶ Seinų aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1934-11-04, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 292, l. 207.

⁶⁵⁷ Trakų aps. komendanto raštas Kariuomenės štabo II skyriaus viršininkui, 1936-03-13, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 478, l. 25.

⁶⁵⁸ KAM Kariuomenės štabo II skyriaus raštas Trakų aps. komendantui, 1936-03-24, in: ten pat, l. 24.

⁶⁵⁹ Ištrauka iš Ukmergės aps. mokyklų inspektoriaus 1923 m. liepos 13 d. rašto, in: LCVA, f. 1690, ap. 1, b. 98, l. 176.

D. Mačiulis konstatavo: „Tiesioginė mokytojo valdžia buvo inspektorius, o pastarojo rankose buvo dažniausiai ministerijos mokytojams taikyta drausminė nuobauda – perkėlimas dirbti kitur, kas reiškė arba pareigų pažeminimą arba gerokai prastesnes darbo sąlygas, o dažnai ir viena, ir kita.“⁶⁶⁰ Norėdami išsaugoti savo darbo vietą ir gerovę mokytojai buvo priversti stengtis įtikti vietos inspektoriui, paklusti. Pažymėtina, kad „pafrontės“ mokytojus stebėjo ir prižiūrėjo ir kiti įtakingi vietos valstybės pareigūnai. Štai su Trakų aps. mokyklų inspektoriais glaudžiai bendradarbiavęs Trakų aps. komendantas V. Žutautas IV deš. itin domėjosi vietos pradžios mokyklų mokytojais, rinko informaciją apie juos ir jų veiklą, tarp jo dokumentų atrastinas ir „neveiklių“ mokytojų sąrašas su pastaba – „Dalis jų manau, paraginus pradės reikiamą darbą dirbti, o kas iš jų nenorės [...] turėtų būti pirmon eilėn sutvarkyti.“⁶⁶¹ Komendanto ketinimų rimtumas ir jo galimybių daryti mokytojams įtaką realumas abejonių nekelia.

Jau minėta, kad iš mokytojo tikėtasi aktyvaus visuomeninio darbo ir po pamokų. Jis turėjo tapti ne tik vaikų, bet ir visos vietos bendruomenės švietėju. Tautininkų režimo metais iš mokytojų pageidauta aktyvaus dalyvavimo provyriausybinėse visuomeninėse organizacijose.⁶⁶² Iškart pabrėžtina, kad būtent mokytojai tipiškai sudarė nacionalizuojantį kursą vykdžiusių visuomeninių organizacijų – Vilniui vaduoti sąjungos bei šaulių – branduolį, kertinę atramos grupę Lietuvos pasienyje su Lenkija (tai išsamiai nagrinėjama skyriuose apie šių organizacijų veiklą). Mokytojai organizuodavo kultūrinę veiklą, įvairius renginius, burdavosi ir burdavo gyventojus. 1931 m. spaudos pranešimas apie Dusmenis (Trakų aps. Onuškie valsčius) reprezentuoja veikiau tipinę situaciją nedidelėje šio pasienio gyvenvietėje – kultūrinę veiklą veda ir šauliams vadovauja mokytojas, organizuojantis susibūrimus ir paskaitas pradžios mokykloje: „Šiaip mūsų miestelis mažas. Vienintelis šviesos šaltinis – pradžios mokykla, aplink kurią ir sukasi visas veikimas.“⁶⁶³

Lietuviškos mokyklos mokytojui „pafrontėje“ buvo patikėtas gyventojų „atlietuvinimo“ uždavinys. Tautiškai orientuotos visuomenės dalies gretose tai buvo savaime suprantamas dalykas. Pats lietuviškos mokyklos lankymas, lietuvių kalbos vartojimas, kontaktas su kryptingai veikusiu (o ypač sudominti ir sujaudinti gebėjusiu) mokytoju buvo šios „misijos“ įgyvendinimo komponentai. Pasitelkta ir įmantresnių praktikų. Štai nuo IV deš. pradžios vietos mokyklų inspektoriaus (šis glaudžiai kooperavo su apskrities komendantu) instruktuojami Trakų aps. pasienio pradžios mokyklų pedagogai vykdė skrupulingai apgalvotą lietuviškų maldaknygių dalybos „sulenkėjusių“ šeimų vaikams akciją, išsamiai informuodami apie dalybų rezultatus ir teikdami įvairius pasiūlymus kaip efektyviau paveikti ir

⁶⁶⁰ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 214.

⁶⁶¹ Neveiklių mokytojų sąrašas, [nenustatyta data], in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 284.

⁶⁶² Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 218–219.

⁶⁶³ „Iš Šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-05-14, nr. 20, p. 391.

lituanizuoti pasienio populiaciją.⁶⁶⁴ Apeliuota į tėvų religinius jausmus, manipuluota vaikų emocijomis – lietuviškos maldaknygės dalintos gabiems vaikams taip tikslingai siekiant paversti šias geidžiamu, pasididžiavimą kėlusiu objektu – tokiu, kuris keltų jų negavusiems vaikams pavydą, norą jas gauti. Pažintis su dešimtimis šių mokytojų pranešimų labai akivaizdžiai parodo, jog patys mokytojai puikiai suprato, kad jų „misija“ – gyventojų „atlietuvinimas“, kad tai teisinga, kad tai savaime suprantama. Jie to nė nekvestionavo. Žinoma, turbūt buvo ir tokių, kurie galvojo kitaip ar nebuvo tuo „užsidegę“, tačiau oponavimas realiai galėjo reikšti atsisveikinimą su darbovieta. 1933 m. pabaigoje Alytaus aps. viršininkas pažymėjo, kad prie linijos „Lietuvavimo darbą daugiausia dirba mokytojai.“⁶⁶⁵ Atsižvelgiant į šiai profesinei grupei keltus lūkesčius, tokia pastaba buvo dėsninga.

Teigtina, kad idealų pageidautino „pafrontės“ mokytojo tipą įkūnijo savo uolumu ir pasišventimu pagarsėjęs „sulenkėjusioje“ pasienio aplinkoje dirbęs ir veikęs Kernavės (Ukmergės aps. Musninkų valsčius) pradžios mokyklos vedėjas J. Šiaučiūnas. Nuo 1928 m. Kernavėje mokytojavęs uolus pedagogas įkūrė muziejų, transformavo mokyklos aplinką į tikrą memorialą „pagrobtajam“ Vilniui, organizavo įvairius būrelius, kursus suaugusiems, įvairiausių renginių.⁶⁶⁶ Pačiam J. Šiaučiūnui jo kaip mokytojo uždaviniai ir prioritetai bei gyventojų lituanizavimo imperatyvas nekėlė jokių abejonių.⁶⁶⁷ 1936 m. Trakų aps. komendantas V. Žutautas, pabrėžęs, kad J. Šiaučiūnas „sėkmingai varo atlietuvavimo darbą“, kariuomenės Generaliniam štabui rekomendavo šį mokytoją apdovanoti, kad tokia veikla taptų pavyzdžiu kitiems mokytojams.⁶⁶⁸

Mokykla turėjo skiepyti meilę tėvynei, išugdyti lojalius patriotus, tautinti. Mokytojai burdavo moksleivius ir įtraukdavo šiuos į įvairias gyvenvietėse vykdavusias eisenas, valstybines, tautines, lietuviškų organizacijų ceremonijas. Be to, nuo pat mažens mokykloje vaikai buvo nacionalizuojami įvairiais kolektyviniais ritualais ir įvairialype (visokeriopai mokymo turinį ir net mokyklos erdvę persmelkusia) propaganda šiems diegiant „pagrobtos“ Lietuvos sostinės Vilniaus svarbą ir jo vadavimo imperatyvą – buvimas greta „okupuoto krašto“ tam buvo itin palanki vieta.

⁶⁶⁴ Slapti Trakų aps. Aukštadvario, Onušio, Semeliškių, Vievio valsčių pedagogų pranešimai apie lietuviškų maldaknygių dalybos išdavus, 1934, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 316–362.

⁶⁶⁵ Alytaus aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-17, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 93.

⁶⁶⁶ Vitkūnas, M., „Kernavė – kovų už lietuviybę ir Vilnių forpostas (1920–1939)“, p. 73.

⁶⁶⁷ J. Šiaučiūno laiškas Trakų aps. komendantui V. Žutautui, 1936-04-22, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 212.

⁶⁶⁸ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raštas Gen. Štabo valdybos II skyriaus viršininkui, 1934-01-24, in: ten pat, l. 377.

2.3.2 Lenkiška mokykla kaip grėsmė

Kai kuriose tautiškai mišresnėse Lietuvos pasienio su Lenkija atkarpose įsteigtoms ir vystytoms lietuviškoms pradžios mokykloms trečiajame dešimtmetyje dėl mokinių kontingento teko konkuruoti su lenkiškomis pradžios mokyklomis. Pvz., lietuviška Kernavės pradžios mokykla konkuravo su 1923–1927 m. miestelyje veikusia lenkiška mokykla, kurią lankė triskart daugiau mokinių – lietuvis mokytojas S. Usavičius netgi vaikščiodavo po namus, įtikinėdamas tėvus leisti savo vaikus į lietuviškąją.⁶⁶⁹ Konkurencijos aspektu ypatingi – 1926-ieji metai. Tais metais rinkimus į Seimą laimėjusios kairiosios valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų partijos, remiamos tautinių mažumų atstovų, suformavo vyriausybę – naujoji valdžia, priklausiusi nuo tautinių mažumų atstovų paramos, liberalizavo tautinių mažumų mokyklų steigimo sąlygas, kas įgalino masinį lenkiškų pradžios mokyklų steigimo bumą⁶⁷⁰ (susiklosčiusia situacija efektyviausiai pasinaudojo Lietuvos lenkai). Lietuvos tautinių mažumų mokyklų raidoje tai buvo unikalus (ir trumpalaikis) epizodas. Vien 1926 m. rudenį Lietuvoje įkurta 70 naujų lenkiškų pradžios mokyklų. B. Šetkaus teigimu, daugiausia jų įsteigta prie Lietuvos-Lenkijos demarkacinės linijos.⁶⁷¹ Istorikui galima pritarti: 41 iš 70 naujųjų mokyklų įkurta apskrityse, besiribojusiose su demarkacine linija (daugiausia Ukmergės aps.), bent 16 (galimai ir daugiau) iš jų – pasienio valsčiuose.⁶⁷² Tipiška, kad apylinkėje susitvėrus lenkiškiems analogams, lietuviškosios pasienio pradžios mokyklos susidurdavo su moksleivių „nutekėjimu“. Pvz., Širvintų pradžios mokykla prarado daug mokinių 1926 m. miestelyje atidarius privačią pradžios mokyklą dėstomąja lenkų kalba,⁶⁷³ į Zibalų (Širvintų valsčius) lietuviškąją mokyklą 1926 m. rugsėjį susirinko vos aštuoni mokiniai, daugelis pradėjo lankyti ką tik gretimai atsidariusią Staškūniškio lenkišką mokyklą.⁶⁷⁴ Ženklus mokinių perėjimas fiksuotas ir Trakų aps.⁶⁷⁵ Lenkiškas mokyklas daugiausia steigė ir išlaikė Lietuvos lenkų kultūros ir švietimo draugijos „Pochodnia“ ir „Oświata“ (mokyklos buvo privačios).

Lietuvoje kilo didelis nepasitenkinimas staigiu lenkiškų mokyklų gausėjimu – vieni pirmųjų protestą išreiškė susirinkę Giedraičių, Musninkų, Širvintų ir aplinkinių kaimų lietuvių atstovai, teigdami politinius, o ne

⁶⁶⁹ Stankevičius, J., „Kernavės mokyklos istorija“, in: *Lietuvos valsčiai: Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, p. 692–693.

⁶⁷⁰ Šetkus, B., „Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.“, p. 40–41.

⁶⁷¹ Šetkus, B., „Lietuvos vyriausybės požiūris į lenkų tautinės mažumos mokyklas Lietuvoje 1919–1940 m.“, p. 212.

⁶⁷² Nustatyta remiantis 1926 m. rudenį įsteigtų lenkiškų mokyklų sąrašu (Šetkus, B., „Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.“, p. 43) ir žemėlapiu.

⁶⁷³ Alekna, V., „Švietimas“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, p. 217.

⁶⁷⁴ Ten pat, p. 220.

⁶⁷⁵ Lukoševičius, O., *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.*, p. 606.

švietėjiškus lenkiškų mokyklų steigimo motyvus, vietos gyventojų apgaudinėjimą.⁶⁷⁶ Situacija persimainė po valstybės perversmo 1926 m. pabaigoje – naujasis politinis režimas pasirinko švietimo lenkų kalba ribojimo kursą (1927 m. pradėtos „Pochodnios“ mokyklų patikros,⁶⁷⁷ iš lenkiškų mokyklų mokytojų imta griežtai reikalauti kvalifikacinių reikalavimų (apskritai prie jų pradėta kibti įvairiais pretekstais), mokinių tėvai įpareigoti pateikti pažymas apie savo tautybę⁶⁷⁸, atšaukta galimybė be kliūčių pasikeisti tautybę asmens dokumentuose⁶⁷⁹ ir t. t.). Naujomis sąlygomis lenkiškų mokyklų sparčiai mažėjo – 1927 m. pradžioje jų šalyje būta net 91, o 1928 m. – tik 47, 1929 m. – 30, 1930 m. – 25.⁶⁸⁰ Pradžios mokyklos dėstomąja lenkų kalba nyko ir Lietuvos pasienyje su Lenkija. Pvz., tai, kad oponavusios lenkiškos mokyklos 1927 m. tiesiog užsidarė ir sąlygojo, kad konkurencinę kovą laimėjo ir daug mokinių įgijo (atgavo) minėtosios Kernavės, Širvintų ir Zibalų lietuviškos pradžios mokyklos.⁶⁸¹

1926 m. lenkiškų mokyklų gausėjimu pasipiktinusios lietuvių visuomenės pasitelktais argumentais operuota ir vėlesniais metais – tiek lietuvių visuomenininkus, tiek valstybės pareigūnus, vietos administratorius vienijo gajus pasaulėvaizdis, kad neva lenkiškas mokyklas lankė daugiausia piktavalių agitatorių paveiktų (suklaidintų), sugundytų, vienaip ar kitaip papirktų ar įbaugintų tėvų vaikai – taip neigtas pačių žmonių pasirinkimo autentiškumas. Tokia situacijos vertinimo schema sutiktina ne tik anuometinių administracinių struktūrų dokumentuose, bet neretai ir šiuolaikinėje lietuviškoje istoriografijoje.

Ketvirtajame dešimtmetyje legalių lenkiškų pradžios mokyklų skaičius Lietuvoje buvo jau gerokai sumažėjęs – 1931–1936 m. jų šalyje veikė tik 15.⁶⁸² 1936 m. sąlygos tautinių mažumų mokykloms buvo dar labiau sugriežtintos – pagal 1936 m. Pradžios mokyklų įstatymą, jei nors vienas iš vaiko tėvų oficialiai turėjo lietuvių tautybę, jo vaikas jau negalėjo lankyti nelietuviškos mokyklos.⁶⁸³ Šis ir kiti varžymai lėmė, kad 1937 m. šalyje veikė vos 11 legalių lenkiškų mokyklų, nuo 1938 m. – 10.⁶⁸⁴ Kai kurios lenkiškos mokyklos buvo tiesiog lituanizuotos. Štai Varėnos valsčiaus (Alytaus aps. pasienis) Miletonių kaime veikusi lenkiška pradžios mokykla,

⁶⁷⁶ Šetkus, B., „Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.“, p. 41; Šetkus, B., „Lietuvos vyriausybės požiūris į lenkų tautinės mažumos mokyklas Lietuvoje 1919–1940 m.“, p. 212.

⁶⁷⁷ Šetkus, B., „Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.“, p. 44.

⁶⁷⁸ Buchowski, K., „Retorsijos įkaitai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 75.

⁶⁷⁹ Kaubrys, S., *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.*, p. 141.

⁶⁸⁰ Ten pat, p. 37.

⁶⁸¹ Alekna, V., „Švietimas“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, p. 217, p. 220; Stankevičius, J., „Kernavės mokyklos istorija“, *Lietuvos valsčiai: Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, p. 693.

⁶⁸² Kaubrys, S., *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.*, p. 37.

⁶⁸³ Ten pat, p. 282.

⁶⁸⁴ Ten pat, p. 37.

pasak Varėnos nuovados viršininko, buvo „Sulietuvinta [...] pritraukiant pusę mokinių iš gretimų kaimų, grynai lietuviškų šeimų, kurie mokykloje su lenkais ir lenkuojančiais kalba lietuviškai.“ Nuo tada šioje mokykloje lenkų kalbos mokyta tik pirmajame skyriuje – raportuota, kad „Mokyklos vedėja yra lietuvė ir lenkuojančius vaikus auklėja lietuviškoj dvasioj [...]“.⁶⁸⁵ 1933–1934 m. legalių lenkiškų mokyklų jau nebebuvo Trakų aps.⁶⁸⁶, jų nebuvo ir Seinų aps., o Alytaus aps. veikė vos viena – su administracijos linija besiribojusio Nedzingės valsčiaus Beniūnų kaime įsikūrusi „Pochodnios“ išlaikoma mokykla.⁶⁸⁷ Į ją vietos tautiškai angažuota lietuvių visuomenė ir vietos administratoriai žvelgė su dideliu nepasitenkinimu, įtarumu. Mokykla įvardinta kliuviniu pasienio lituanizacijos „misijai“ – Nedzingės nuovados viršininkas lakoniškai reziūmavo: „Lietuvavimo darbą trugdo veikianti Beniūnuose lenkiška mokykla.“⁶⁸⁸ Pasak Alytaus aps. komendanto, mokykla rėmėsi ir buvo vadovaujama dvarininko Žilinsko, kuris komendanto charakterizuotas kaip „[...] didelis lenkų agitatorius ir aršus priešas viso to kas yra lietuviško ir valstybiško.“⁶⁸⁹ Toks požiūris – lenkiškų mokyklų tapatinimas su grėsme „atlietuvavimo darbui“, lietuvybei ir net valstybei – šiame pasienyje veikusių pradžios mokyklų lenkų dėstomąja kalba atžvilgiu buvo tipiškas.

Ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvos pasienyje su Lenkija tebefunkcionavusios legalios privačios lenkiškos pradžios mokyklos susilaukė ypatingo policinių-administracinių struktūrų dėmesio. Viena iš jų – bent iki IV deš. antrosios pusės veikusi „Pochodnios“ išlaikoma Zdonišio (Ukmergės aps. Giedraičių valsčius) pradžios mokykla. Šios mokyklos mokytoja R. Zajončauskaitė buvo pakliuvusi į policijos akiratį. 1936 m. ji ir keliaujantis mokytojas J. Dekšnis apkaltinti slapta per administracinę liniją pasimatydavę su Lenkijos kariuomenės atstovais ir gaudavę instrukcijas dėl priešvalstybinio veikimo – bauginavę vietinius, agituodavę šiuos nemokėti valstybei mokesčių, neleisti vaikų į lietuviškas mokyklas ir t. t.⁶⁹⁰ Nenarpliojant šių kaltinimų pagrįstumo⁶⁹¹ (tai šiuo atveju nėra svarbiausia),

⁶⁸⁵ Varėnos nuovados viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65, l. 355.

⁶⁸⁶ „Trakų apskrityje nei valdžios, nei visuomenės išlaikomų lenkiškų mokyklų nėra.“ – Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 406.

⁶⁸⁷ Alytaus aps. komendanto B. Basiulio raportas Generalinio štabo II skyriaus viršininkui, 1933-12-19, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 78.

⁶⁸⁸ Nedzingės nuovados viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65, l. 369.

⁶⁸⁹ Alytaus aps. komendanto B. Basiulio raportas Generalinio štabo II skyriaus viršininkui, 1933-12-19, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 78.

⁶⁹⁰ Giedraičių nuovados viršininko raštas Ukmergės aps. komendantui, 1936-01-21, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 57, l. 1.

⁶⁹¹ Pats J. Dekšnis, kurį už gyventojų kurstymą Ukmergės aps. komendantas galop nubaudė ištėmimu iš pasienio į Ukmergės miestą, teigė, kad šiam „[...] nutarimui

pažymėtina, kad Giedraičių nuovados viršininko kvotos santrauka vėlgi aiškiai atskleidžia sisteminį požiūrį į lenkiškas mokyklas ir į jas savo vaikus leidusius pasienio gyventojus. Pasak nuovados viršininko, „[...] šių asmenų suagituoti gyventojai vengia [...] mokyti vaikus lietuviškai. Daugiau sulenkėję gyventojai net nustojo savo vaikus leidę lietuvių pradžios mokyklon, o mielai leidžia lenkų privatiškoje pradžios mokykloje Zdoniškyje, Giedraičių valsčiuje. Kadangi abu įtariamieji gyvena arti lenkų administracijos linijos sulenkėjusioje apylinkėje, tai tokie gyventojai greičiau pasiduoda pakurstomi [...]“.⁶⁹² Tai, kad vietiniai pasirinkdavo vaikus leisti į lenkišką mokyklą, suvesta į šių patiklumą, tariamus bauginimus ir prieš inspiruotą kurstymą, lenkiška mokykla sieta su priešvalstybinio sąmokslu ir piktadariais.

Legaliai veikusias lenkų pradžios mokyklas visgi buvo galima lengviau stebėti ir kontroliuoti, tačiau valstybei varžant pradinį švietimą lenkų kalba ir šioms mokykloms nykstant, ketvirtajame dešimtmetyje lenkiškosios organizacijos plačiai išvystė nelegalias švietimo formas – operavo slaptosios lenkų mokyklos, vaikus mokydavo keliaujantys namų mokytojai, dažni svečiai ir Lietuvos pasienyje su Lenkija. Pagrindinė slapto vaikų mokymo lenkų kalba organizatorė buvo „Pochodnios“ draugija, finansiškai remta Lenkijos.⁶⁹³ Lietuvos institucijų susirūpinimas nelegaliu lenkišku švietimu palaiapsniui augo – 1934 m. sausio 12 d. Krašto apsaugos ministerija apskričių karo komendantus perspėjo apie išaugusias subsidijas nelegalių lenkiškų mokyklų plėtrai Lietuvoje ir įpareigojo bausti šių mokyklų mokytojus didesnėmis baudomis, bausti ir suteikiančiuosius mokykloms būstus.⁶⁹⁴ Baudas šiems mokytojams padėdavo apmokėti ta pati „Pochodnia“.⁶⁹⁵ Pasienio gyvenvietėse susekti namų mokytojai taip pat būdavo ištremiami į kitas vietas, tačiau pastebėta, kad netrukus į arealą atvykdavo vis nauji.⁶⁹⁶ Kitu vertinimu, tokių mokytojų ištrėmimas visgi buvo efektyvi priemonė „Pochodnios“ veiklai ir įtakai apylinkėse kuriam laikui neutralizuoti.⁶⁹⁷ Įdomu tai, kad gausa skirtingų Lietuvos policinių-karinių-administracinių struktūrų pareigūnų charakteringai pašiepavo, kvestionuodavo patį nelegaliai dirbusių lenkų mokytojų mokytojo statusą,

davė pagrindą blogos valios žmonių įskundimai.“ – J. Dekšnio skundas Krašto apsaugos ministrui, 1936-03-31, in: ten pat, l. 22.

⁶⁹² Giedraičių nuovados viršininko raštas Ukmergės aps. komendantui, 1936-01-21, in: ten pat, l. 1.

⁶⁹³ Kaubrys, S., „Illegal Education of Polish Children in Independent Lithuania in the 1930s: Circumstances and Development Trends“, p. 70.

⁶⁹⁴ Krašto apsaugos ministerijos įsakymas apskričių komendantams, 1934-01-12, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 87.

⁶⁹⁵ Buchowski, K., „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 81.

⁶⁹⁶ Valstybės saugumo policijos Molėtų rajono viršininko nutarimas, 1935-10-08, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 52, l. 1.

⁶⁹⁷ Ukmergės aps. komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, 1935-12-24, in: ten pat, l. 61.

vaizduodami šiuos veikiau politiniais agentais. Pvz., Trakų aps. komendantas kandžiai juos vadino „priešvalstybiniais gaivalais“ ir „neva „mokytojais“⁶⁹⁸ (kabutėse). Situaciją Ukmergės aps. pasienyje apibūdinęs Valstybės saugumo policijos Molėtų rajono viršininkas pabrėžė, kad „[...] atvykusiems mokytojams ne tiek tas mokslas buvo svarbus, kiek išlaikyti [...] agitatorių paruoštą lenkinimo ir agitacijos darbą ir varyti jį toliau [...].“⁶⁹⁹ Galbūt mokytojus sulyginant su priešvalstybiniais agentais pareigūnams ir valstybei buvo parankiau šiuos bausti.

Įvairių ketvirtojo dešimtmečio pasienio pareigūnų pranešimų analizė akivaizdžiai parodo, kad pati „Pochodnia“, organizavusi lenkišką švietimą ir atsiųsdavusi į pasienį savų mokytojų, vertinta kaip pirmacilė grėsmė, kliuvinys pasienio lituanizacijai, „lietuvavimo darbo“ ardytoja, agitatorių ir lenkintojų grupuotė, vedama, visų pirma, politinių tikslų. Be to, būta įsitikinimo, kad šiai organizacijai būtent pasienis greta administracinės linijos buvo tikslinė ir prioritetinga nelegalaus lenkiško švietimo vystymo erdvė. Štai 1935 m. Ukmergės aps. komendantas konstatavo: „Pastaruoju laiku pastebėtas „Pochodnės“ (*sic*) didelis susirūpinimas apgyvendinti palei administracijos linijos taip vadinamus „namų mokytojus“ [...]“. Anot jo, „Ukmergės apskrityje yra daug sulenkėjusių gyventojų ir kituose valsčiuose, tačiau „Pochodnia“ į tuos valsčius, kurie toliau administracijos linijos nekreipia dėmesio, nes iš tolimesnių vietų sunku palaikyti ryšys su Vilniaus kraštu ir gyventojai nepasiduoda kurstymams.“ Komendantas išreiškė pageidavimą, kad pasienyje kur kas aktyvesne „namų mokytojų“ veikla susirūpintų Švietimo ministerija.⁷⁰⁰ Nežinia, ar komendanto išvalgos atskleidžia autentišką lenkų veiklos prioritetą, ar tiesiog pareigūnų gretose gajų ir charakteringą susirūpinimą būtent pasienio erdve (tendencingą fiksiaciją), jos išskirtinumo suvokimą. Bet kokių atveju, su nelegaliu lenkišku švietimu uoliai kovota, sekti ir pranešinėti apie nelegaliai veikusius mokytojus, jų mokytus vaikus ir šių tėvus buvo įpareigoti ir šauliai.⁷⁰¹

Reziumuojant, tautinė-nacionalizuojanti valstybė švietimo srityje „sulenkintąjį“ savo pasienį siekė lituanizuoti dvipusiškai – iš vienos pusės, vystydama, ypatingai remdama ir optimizuodama lietuviško švietimo pasiūlą, iš kitos pusės, ilgainiui gnauždama lenkiško švietimo alternatyvas.

⁶⁹⁸ Trakų šaulių rinktinės vado direktyva šaulių kuopų ir būrių vadams, 1938-01-18, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 209.

⁶⁹⁹ Valstybės saugumo policijos Molėtų rajono viršininko nutarimas, 1935-10-08, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 52, l. 1.

⁷⁰⁰ Ukmergės aps. komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, 1935-12-24, in: ten pat, l. 61.

⁷⁰¹ Trakų šaulių rinktinės vado direktyva šaulių kuopų ir būrių vadams, 1938-01-18, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 209.

2.4 Lietuvių visuomeninės organizacijos Lietuvos pasienio su Lenkija nacionalizavimo ir lituanizavimo baruose

Šioje darbo dalyje nagrinėsime lietuvių visuomeninių organizacijų siekiamybes ir kryptingą – tautinančią ir lituanizuojančią – veiklą Lietuvos pasienyje su Lenkija tarpukariu. Disertacijoje išsamiai pasirinkta nagrinėti trijų organizacijų rolę šiuose baruose – Vilniui vaduoti sąjungos (VVS), Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) ir Lietuvos skautų judėjimo (nuo 1930 m. veikusio kaip Lietuvos skautų sąjunga (LSS)). Pasirinkimą nulėmė objektyvūs kriterijai – šių organizacijų masiškumas, nepartiškumas, tvirt(ėjusi)os sąsajos su valstybe (ir valstybės globa šių atžvilgiu) bei, svarbiausia, ypatingasis dėmesys „pafrontei“ – Lietuvos pasieniui su Lenkija ir jo visuomenei – jų retorikoje, viešojoje komunikacijoje ir praktikoje. Visų šių organizacijų siekiamybės ir veikla „pafrontėje“ suvestinos į specifinį modelį. Šios organizacijos siekė:

- burti ir konsoliduoti visuomenę (lietuvius) „pafrontėje“, aktyvia veikla projektuojant tautos ryžtą ir vienybę (ties demarkacine linija tai suvokta kaip ypatingai aktualu – „tvirto fronto prieš lenkus“, lietuviybės bastiono (kartu pavyzdžio ir „šviesulio“ lietuviams „okupuotoje Lietuvoje“) suformavimas šiame pasienyje buvo siekiamybė);
- kreipti visos Lietuvos visuomenės dėmesį ir skatinti rūpestį šiuo regionu;
- nacionalizuoti „pafrontės“ visuomenę – kryptinga įtraukiančia veikla skiepyti vietiniams tautinį ir provalstybinį nusiteikimą, neabejingumą, Vilniaus vadavimo imperatyvą;
- skatinti gyventojų lojalumą (tautai, valstybei, valdančiajam režimui);
- „budinti“ pasienio gyventojų lietuviškumą – aktualizotas imperatyvas skiepyti lietuvių kalbą ir lietuvišką savivoką kitakalbiam, nelietuviškos tautinės savivokos ar tautiškai indiferentiškiems pasienio gyventojams, savo kilme laikytiems lietuviams (siektą vietos „sulenkėjusiuosius“ paversti „susipratusiais lietuviams“).

Šį modelį diktavo lietuviškojo nacionalizmo logika, numanu, kad šių aspiracijų siekė ir kitos (darbe išsamiai nenagrinėjamos) tautiniais idealais gyvavusios anuometinės lietuvių visuomeninės organizacijos. Nagrinėjamų organizacijų siekiamybės ir veikla „pafrontėje“ suvestinos į keturis esminius punktus (orientyrus) – tai **lituanizacija**, **nacionalizacija**, **mobilizacija** bei (savo sutelkties ir pasiryžimo) **demonstracija** (ir vidaus auditorijai, ir stebėtojams anapus „kruvinojo pjūvio“ tiek realia-fizine, tiek simboline (susitelkusiųjų vaizduotę dirginusia ir taip jų pasiryžimą tik masinisia) prasmėmis). Pridurtina, kad tiek VVS, tiek LŠS, tiek LSS siekė transformuoti ne tik pasienio visuomenę, bet ir pasienio erdvę, šią

užpildydamos tiek savo personaline sutelktimi, tiek kryptinga specifinės simbolikos sklaida.

Tyrimu nesiekiamo implikuoti, kad nagrinėjamos lietuvių organizacijų veiklos buvo unikalios šiam pasieniui (nors būta ir būtent tokių), tačiau šiame areale jos išsiskyrė nuolat jas lydėjusia ir skatinusia ypač ryškia ir intensyvia – veikimo svarbą būtent čia sureikšminusia – mobilizacine agitacija, nuolatiniais „pafrontės“ kaip labai reikšmingos vietos simbolizmo akcentais.

2.4.1 Vilniui vaduoti sąjunga ir „pafrontė“

Vilniui vaduoti sąjunga (VVS) – 1925–1938 m. veikusi nepartinė visuomeninė organizacija, siekusi telkti Lietuvos visuomenę (visų pirma, orientuotasi į etninius lietuvius) Vilniaus „vadavimui“, dėjusi pastangas visapusiškai aktualizuoti Vilniaus klausimą (Lietuvoje ir už jos ribų).⁷⁰² Pagrindiniu sąjungos tikslu iškeltas Vilniaus ir kitų Lenkijos kontroliuotų lietuvių etninių teritorijų („okupuotos Lietuvos“) išvadavimas, kurį sąjunga užsibrėžė įgyvendinti kultūrinėmis priemonėmis.⁷⁰³ Savo veikla (sąjungos skyrių steigimu visoje Lietuvoje, paskaitomis, renginiais, spauda ir kitais – įvairialypiais – propagandiniais veiksmais įvairiose visuomeninės raiškos sferose) sąjunga siekė kiekvienam visuomenės nariui įskiepyti („žadinti, auklėti ir stiprinti“) „Vilniaus meilę“⁷⁰⁴ – diegta Vilniaus ir Vilniaus krašto svarba Lietuvai ir jos gyventojams, kartu diegtas absoliutus imperatyvas, pareiga su Lenkijos skriauda („grobikišku“ šių teritorijų „atplėšimu“) nesusitaikyti. Pamatinė VVS veiklos kryptis trumpai, tiesmukai ir labai tiksliai verbalizuota šioje sąjungos spaudoje išreikštoje formuluotėje – „[...] neleisti visuomenei Vilniaus žaizdos pamiršti, neleisti su ja apsibrasti.“⁷⁰⁵ VVS ir jos talkininkų pastangomis Vilniaus vadavimo akcentai ir atributai skverbėsi į pačias įvairiausias tarpukario Lietuvos viešojo gyvenimo sritis. Kartu VVS užsiėmė propaganda užsienyje, rinko lėšas ir teikė paramą Vilnijos lietuviams. Autoritarinio režimo metais valdžia globojo VVS ir naudojosi Vilniaus vadavimo idėja kaip visuomenę konsoliduojančiu veiksniu, ilgainiui VVS iš esmės tapo provyriausybine visuomenine organizacija – priklausymas jai kartu tapo ir politinio lojalumo išraiška.⁷⁰⁶ Turėdama valdžios palaikymą VVS gan sparčiai plėtėsi ir gausėjo: 1926 m. ją sudarė 16 skyrių ir ~ 1000 narių, o 1937 m. – jau 612 skyrių ir ~ 27 tūkst. narių⁷⁰⁷ (žinoma, registruotų skyrių ir formalių narių skaičiaus gausėjimas,

⁷⁰² Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 169.

⁷⁰³ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 225.

⁷⁰⁴ Ten pat, p. 112.

⁷⁰⁵ Rodomanskis, A., „Kas toliau?“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 15 (161), p. 243.

⁷⁰⁶ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 180–182.

⁷⁰⁷ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 26, p. 46.

kai narystė VVS dargi buvo politiškai paranki, nebūtinai sietinas su organizacijos paveikumu ar veiklos intensyvumu). Valdžios sprendimu VVS likviduota 1938 m. lapkričio 25 d.⁷⁰⁸ – Lietuvai ir Lenkijai jau užmezgus ir plėtojant diplomatinis santykius bei apskritai keičiantis geopolitinei situacijai, šiuo klausimu buvo nusileista Lenkijos diplomatiniam spaudimui. Istorikų D. Staliūno ir D. Mačiulio monografijos apie Vilniaus kaip modernios Lietuvos sostinės idėjos gimtį, raidą ir sklaidą baigiamojoje dalyje konstatuota, kad tarpukariu „[...] Vilniaus vadavimo idėja tapo veiksminga priemone nacionalizuoti mases“ ir kad „[...] XX a. ketvirtajame dešimtmetyje dėl nacionalizuojančios Lietuvos valstybės, o pirmiausia Vilniui vaduoti sąjungos veiklos ji jau buvo tapusi svarbia daugumos lietuvių kolektyvinės tapatybės dalimi.“⁷⁰⁹

Nors pagrindinė VVS veiklos kryptis buvo Vilniaus krašto svarbos ir jo vadavimo aktualizavimas visuomenės gretose, VVS sau kėlė ir kultūrinę, tautinančią – visuomenės (lietuvių) tautinio susipratimo ir patriotizmo ugdymo – misiją (sąjungos pasitelktoje retorikoje ši kryptis apibrėžta „kultūros darbo“ sąvoka). Šie du poliai – lietuvių tautinis susipratimas ir patriotinis nusiteikimas – tiesiogiai sieti su pačios Vilniaus vadavimo idėjos skvarba ir paveikumu – kaip teigė sąjungos ideologas J. Purickis-Vygandas⁷¹⁰: „[...] nors žmonėms kažin kiek kalbėk apie Vilnių, **jei tik jie nebus tautiškai susipratę, jei jie nebus patriotiškai nusiteikę, tai visas tas kalbėjimas ir aiškinimas bus tuščias darbas** ir laiko gaišinimas“⁷¹¹ (teksto dalis paryškinta jo autoriaus – L. N.). Kartu šių savybių ugdymas – visų pirma, „nutautėjusių lietuvių“ Lietuvoje sutautinimas – apskritai traktuotas kaip imperatyvi „okupuotos Lietuvos“ išvadavimo sąlyga: „[...] tautinės sąmonės žadinimas, jos auklėjimas, stiprinimas [...] yra nustotų žemių atvadavimo būtinoji sąlyga. VVS, neapleisdama kitų darbų, privalėtų šiuo darbu susirūpinti pirmoj eilėj.“⁷¹² „Kultūros darbo“ kryptis ypač aktualizuoja VI VVS skyrių atstovų suvažiavime 1931 m. Šio suvažiavimo pavedimu VVS Centro komitetas parengė tautos lavinimo priemonių – tautos praeities, jos didvyrių, tautinės kultūros, ypač kalbos, (ir t. t.) pažinimo ir puoselėjimo – programą.⁷¹³ Atrodytų, kad konkrečiausia šio postūmio išdava – programos tematika VVS skyriams paruoštas visuomenei skirtų paskaitų

⁷⁰⁸ Ten pat, p. 164.

⁷⁰⁹ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 290–291.

⁷¹⁰ Nevengdamas kritikuoti VVS veiklos trūkumų, būtent šis ideologas daugiausiai kėlė šį klausimą, ragindamas VVS skyrius uoliau ugdyti vietos gyventojų tautiškumą ir patriotizmą – visų pirma, paskaitomis.

⁷¹¹ Purickis, V., „Kultūros darbo keliu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 18–19, p. 394.

⁷¹² Vygandas, „Gaivinkime tautinę sąmonę“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 2, p. 19.

⁷¹³ Purickis, V., „Kultūros darbo keliu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 18–19, p. 393–394.

ciklas⁷¹⁴. Svarbu tai, kad tautos „žadinimo“ ir „kultūrinimo“ svarba VVS gretose ypač akcentuota būtent pasienyje su „okupuota Lietuva“. Šis uždavinys pozicijuotas ir kaip svarbi Vilniaus išvadavimo pakopa – pvz., charakteringoje „Mūsų Vilniaus“ publikacijoje raginta ir teigta: „Tat pamėkime [...] pafrontės švietimą, kultūrinimą, o jo vaisiai bus dideli. Tada mes greičiau užgydysime [...] tą baisią žaizdą, padarytą mūsų tautai ir klosime vieškelį į Vilnių.“⁷¹⁵ VVS – turbūt labiausiai iš visų tuometinių Lietuvos organizacijų – būtent šio arealo situacija natūraliai buvo ypatingai aktuali dėl pačios jo geografinės padėties – tiesioginio sąlyčio, kaimynystės su vaduotinu „pavergtu“ kraštu. Tautiškai susipratusi „pafrontės“ visuomenė laikyta siekiamybe – projektuotu moraliniu ramsčiu, pavyzdžiu ir potencialiu „laidininku“ su „pavergtaisiais“ lietuviais Vilnijoje.⁷¹⁶

Pažymėtina, kad „pafrontės“ lituanizacijos ir „kultūrinimo“ paskata ir imperatyvas aktualizuoti VVS aukščiausiame organizaciniame lygmenyje – metiniuose sąjungos skyrių atstovų suvažiavimuose. Šie klausimai labiausiai pabrėžti 1929 m. spalio 12–13 d. vykusiame IV metiniame suvažiavime (subūrusiame 114 atstovų iš 85 skyrių⁷¹⁷) – teigtina, kad būtent ši tema tapo pagrindiniu šio susibūrimo akcentu. Suvažiavimo metu Širvintų skyriaus atstovo išreikštas siūlymas VVS labiau orientuotis į „sulenkėjusią pafrontę“ sulaukė įvairių atstovų pritarimo, šiuo klausimu suvažiavimo dalyviai išreiškė įvairių pasiūlymų (daugiausia paramos švietimui ir jo plėtrai bei spaudos sklaidos regione baruose).⁷¹⁸ Šių diskusijų išdavos konkretizuotos suvažiavimo rezoliucijose, kuriose vienareikšmiškai vyravo „pafrontės“ tema. Šiose konstatuota, kad „[...] į viso paadministracinio ruožo sulenkintų vietų lietuvinimą yra lig šiol kreipta per maža dėmesio“. Suvažiavimo vardu VVS Centro vykdomasis komitetas buvo įpareigotas „daryti žygius“, kad į „pafrontės“ mokyklas būtų skiriami mokytojai, kurie „atsidėję dirbtų tautinio susipratimo darbą“, kad pasienio miesteliuose būtų steigiamos skaityklos „su skrajojančiais knygynėliais mokyklų rajonuose“, kad regione būtų įsteigta mokytojų seminarija, kuri paruoštų mokytojus pasienio pradžios mokykloms iš vietos gyventojų, tinkamus dirbti „tautinio auklėjimo darbą sulenkėjusiose vietovėse“, taip pat kad būtų teikiamos stipendijos neturtingiems – gabiems – šio arealo moksleiviams jų tęstiniam

⁷¹⁴ Vygandas, „Kultūros darbas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 20–21, p. 451; Vygandas, „Kultūros vagą pradedant“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 3, p. 35.

⁷¹⁵ Kairys, J., „Iš pafrontės“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 33, p. 787.

⁷¹⁶ Lebionka, J., „Rytų Lietuvos administracijos linija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 7 (117), p. 102; Zenkevičius, P., „Leiskim moksleivijai pafrontėje vasaroti“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 9, p. 130.

⁷¹⁷ „Vilniui vaduoti sąjungos skyrių atstovų suvažiavimas“, in: *Trimitas*, 1929-10-17, nr. 42, p. 699.

⁷¹⁸ „V. V. S. Skyrių atstovų IV suvažiavimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 11–12, p. 425–426.

mokymuisi, „kas duotų galimybės išugdyti inteligentiją vietoje“.⁷¹⁹ Nors užsibrėžti „žygiai“ didžia dalimi buvo veikiau idealistiški ir tiesiogiai nesusiję su VVS veiklos kompetencija ar galimybėmis (kaip vėliau pabrėžė J. Purickis: „Žinoma, VVS negali užsiimti mokyklų steigimu [...] ir kitais panašiais darbais. VVS gali tikrai raginti, paremti [...]“⁷²⁰), jie išreiškė organizacijos konsensusą ir orientaciją. Bene vienintelis iš užsibrėžtų punktų, kurį VVS realiai galėjo įgyvendinti ir kuriuo pati galop užsiėmė – knygynėlių steigimas „pafrontės“ apskričių pradžios mokyklose, IV deš. vystytas VVS CVK Švietimo sekcijos pastangomis („ypač ten, kur lietuvybė buvo trapi“) ⁷²¹. Suvažiavimas taip pat nutarė prašyti Švietimo ministerijos, kad „[...] pietų rytų Lietuvoj būtų kuo greičiausiai griežtai įgyvendintas privalomas pradžios mokslas“.⁷²² Tikrą iš esmės deklaratyvių suvažiavimo rezoliucijų paveiką įvertinti sunku – visgi iškilminga prakalba šį suvažiavimą Lietuvos vyriausybės vardu pasveikinusiame ⁷²³ tuometiniam ir ilgamečiam (1927–1934 m.) Švietimo ministrui K. Šakeniui VVS atstovų kolektyviai tąkart deklaruoti lūkesčiai neabejotinai buvo gerai žinomi (anot N. Kairiūkštytės, Švietimo ministerija patenkino vienoje iš šio suvažiavimo rezoliucijų išreikštą prašymą mokyklose (visos šalies mastu) įvesti savaitinę Vilniaus vadavimo ir tautinio susipratimo pamoką ⁷²⁴).

Paramos „pafrontei“ tematika, nors ir mažesniu mastu, toliau figūravo ir tolimesniuose metiniuose VVS skyrių atstovų suvažiavimuose ir jų deklaracijose. V suvažiavime (1930 m.) VVS Giedraičių skyriaus atstovė, pažymėjusi aktyvių vadovų „nutautusių“ vietos gyventojų aplinkoje stygių, ragino į pasienį „[...] skirti stiprias jėgas, kurios ten galėtų palaikyti lietuviškumą ir varyti Vilniaus vadavimo darbą.“⁷²⁵ VVS bent iš dalies šį lūkestį „pildė“ mobilizaciniu propagandiniu darbu – sąjungos spaudoje uoliai stengtasi veiklius lietuvių inteligentus sudominti šiuo regionu ir jo problemomis, pritraukti į jį. VI suvažiavime (1931 m.) buvo pabrėžtas mokyklų statybos „pafrontėje“ prioritetas.⁷²⁶ VIII suvažiavimo (1933 m.) nutarimų sąrašė pačiu pirmuoju punktu tarp pageidavimų įrašytas siūlymas VVS rūpintis „pafrontiečių gyventojų“ ekonomine padėtimi ir kelti jų ūkinę kultūrą⁷²⁷ (numanu, kad tai motyvuota šio pasienio gyventojų ekonominę gerovę siejant su jų integravimo perspektyva). Pasiūlymų kryptingai veiklai

⁷¹⁹ „V. V. S. skyrių atstovų IV suvažiavimo rezoliucijos ir pageidavimai“, in: ten pat, p. 457–459.

⁷²⁰ Purickis, V., „Kultūros darbo keliu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 18–19, p. 394.

⁷²¹ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 123.

⁷²² „V. V. S. skyrių atstovų IV suvažiavimo rezoliucijos ir pageidavimai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 11–12, p. 458.

⁷²³ „Vilniui vaduoti sąjungos skyrių atstovų suvažiavimas“, in: *Trimitas*, 1929-10-17, nr. 42, p. 699.

⁷²⁴ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 122.

⁷²⁵ „Penkto V. V. S. suvažiavimo diskusijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 2, p. 4.

⁷²⁶ „Šeštas sąjungos Vilniui vaduoti suvažiavimas“, in: *Trimitas*, 1931-10-08, nr. 41, p. 808.

⁷²⁷ „VVS VIII suvažiavimo nutarimai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 29, p. 407.

specifiškai būtent šiame regione būta ir vėlesniais metais. Nors aptartieji suvažiavimų pareiškimai dažniau reprezentavo lūkesčius ir siekiamybę, o ne pasvertus sąjungos pajėgumus, jie rodo tęstinę VVS fiksaciją ties „pafronte“ – tęstinį šio pasienio specifiškumo ir veiklos šiame areale svarbos suvokimą organizacijos gretose.

Aktyvinti VVS veikimą „pafrontėje“ skatinusiu veiksmu tapo sąlytį su administracine linija turėjusių apskričių VVS skyrių apygardos (nuo III deš. pab. skirtingais tempais burtos tarpinės (regioninės) organizacinės grandys tarp VVS Centro vykdomojo komiteto ir pavienių jos skyrių⁷²⁸). Atitinkamai dar prieš šių įkūrimą, dalies jų steigimo iniciatyvineje agitacijoje vyravo linijos artumo ir reikmės intensyvinti veiklą ties ja akcentai – pvz., Seinų aps. apygardos reikmė grįsta, visų pirma, siekiu „[...] per apygardą geriau veikti paadministracijos linijoje“⁷²⁹. VVS rolės pasienio gyvenvietėse didinimu itin angažavosi 1931 m. įsteigta Ukmergės aps. apygarda, pirmu ir svarbiausiu savo uždaviniu įvardijusi naujų skyrių steigimą „ypač prie demarklinijos“ bei tęstinį jų aktyvumo palaikymą (visų pirma, dažnais apygardos atstovų apsilankymais)⁷³⁰. Tais pačiais metais VVS Širvintų skyriaus susirinkime dalyvavęs ir skyriaus veiklai pastabų išreiškęs Ukmergės apygardos pirmininkas kategoriškai pabrėžė: „VVS skyriai pafrontėje turi ypatingai dirbti lietuvinimo ir tautinimo darbą [...]“⁷³¹. Panašia retorika savo skyrių veiklumą šiame pasienyje skatino ir kitos VVS apygardos – pvz., 1935 m. išleistu aplinkraščiu Alytaus aps. apygarda ragino kuruojamus skyrius „[...] o ypač demarklinijos pakraščiais, pagyvinti veiklą mums rūpimoj ir kultūrinėj dirvoj.“⁷³²

Nors VVS veiklos ir teritorinių padalinių plėtra arčiau „okupuoto krašto“ buvo prioritetizuota ir masinta, organizacinės plėtros išdavos šiuo aspektu nebuvo vienareikšmės. Viena vertus, darbo autoriaus nagrinėti VVS teritorinės raidos statistiniai duomenys byloja apie tam tikrą VVS plėtros koreliaciją su šiuo orientyru. Nuo 1925 m. vasaros Lietuvoje steigiantis VVS skyriams tarp pirmųjų trisdešimties šalyje įkurtų skyrių septyni įsikūrė būtent „pafrontės“ gyvenvietėse – valsčiuose ties demarkacine linija: tai 1925 m. įsisteigę Onušio (Trakų aps.), Jonišio (Utenos aps.) ir Salako (Zarasų aps.) skyriai, 1926 m. įkurti Kirdeikių (Utenos aps.) ir Merkinės (Alytaus aps.) skyriai bei 1927 m. pradžioje įsteigti Širvintų ir Giedraičių (Ukmergės aps.) skyriai.⁷³³ Išanalizavus 1934 m. ir 1936 m. (kai organizacija jau buvo išsiplėtusi iki 575 skyrių) VVS apygardų skyrių ir jų narių

⁷²⁸ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 34–35.

⁷²⁹ „Seinų V. V. S. skyrių apygarda“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 11–12, p. 468.

⁷³⁰ Savutis, J., „VVS Ukmergės kongresas – Vilniaus diena“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 19, p. 454.

⁷³¹ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 36, p. 863.

⁷³² „VVS skyrių gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 8, p. 126.

⁷³³ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 26; „VVS skyrių chronologija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 25, p. 598; ten pat, 1931, nr. 26, p. 623.

statistinius duomenis⁷³⁴, šiuos susiejus su Lietuvos apskričių plotų ir jų gyventojų statistika (pasitelkta 1923 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo medžiaga⁷³⁵), konstatuotina, kad su „okupuota Lietuva“ besiribojusiose apskrityse (bendrai) tiek santykio su teritorija, tiek – su bendra populiacija atžvilgiais VVS skyrių tinklas buvo proporciškai tankesnis, o VVS narių – proporciškai gausiau nei likusioje Lietuvos teritorijoje (skirtumas neypatingai didelis, bet aiškus).

Kita vertus, problemiška tai, kad situacija skirtingose šio arealo atkarpose buvo netolygi, ryškiai kontrastinga. Išskirtiniu įsitraukimu į VVS veiklą pasižymėjo Alytaus apskritis. 1936 m. šioje – aštuntoje pagal plotą ir septintoje pagal gyventojų skaičių – Lietuvos apskrityje (bent formaliai) veikė net 74 VVS skyriai (daugiausiai iš visų Lietuvos apskričių), jungė ~ 2100 narių (šiuo aspektu ji nusileido tik centrinei Kauno aps.).⁷³⁶ Gretima palei administracinę liniją išsidėsčiusi Seinų apskritis (kurios VVS apygarda pagrindiniu savo rūpesčiu deklaravo ne Vilniaus, o titulinio apskrities miesto – Seinų – „atvadavimą“⁷³⁷) – mažiausia iš visų šalies apskričių – santykio tarp VVS narių skaičiaus ir apskrities populiacijos proporcijomis lenkė beveik visas kitas apskritis (išskyrus Alytaus ir Kauno aps.) ir tiek 1934 m., tiek 1936 m. turėjo daugiau VVS narių nei maždaug du su puse karto plotu ir triskart gyventojų skaičiumi ją pranokusi Biržų aps. VVS organizacinė plėtra Trakų ir Ukmergės aps. buvo vangesnė, tačiau akivaizdi VVS skyrių ir narių gausa pietinėse šalies apskrityse sudarė ryškiausią kontrastą su palyginti skurdžia VVS plėtra šiaurinėse – Utenos ir Zarasų – apskrityse palei administracinę liniją. Zarasų aps. (šioje VVS apygarda įkurta gerokai vėliau nei didžiojoje daugumoje kitų apskričių) 1936 m. turėjo mažiausiai VVS skyrių (10) ir narių (380) iš visų Lietuvos apskričių⁷³⁸ – visgi pagal VVS narių skaičiaus ir apskrities populiacijos santykį ir ji nurungė daugiau nei pusę kitų Lietuvos apskričių. Teigtina, kad N. Kairiūkštytės įžvalgos, susiejusios VVS skyrių pasiskirstymą su vietos gyventojų tautine sudėtimi, tautinės savivokos laipsniu ir vietinių VVS organizatorių veiklos intensyvumu⁷³⁹ aktualios ir apskričių besiribojusių su administracine linija kontekste. Pabrėžiant paskutinio iš šių faktorių svarbą, pažymėtina, kad Seinų, Alytaus ir Ukmergės aps. (atitinkamai) buvo pirmosios Lietuvoje, kur VVS skyriai susibūrę įsteigė jų veiklą kuravusias, koordinavusias ir motyvavusias apygardas.⁷⁴⁰

⁷³⁴ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 36–39.

⁷³⁵ *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, p. 1–4.

⁷³⁶ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 36–37.

⁷³⁷ „Seinų Apygarda“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 3, p. 59.

⁷³⁸ Biržiška, M., „Vilniui Vaduoti Sąjungos VI-ajam suvažiavimui praūžus“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 28, p. 651; Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 36–39.

⁷³⁹ Ten pat, p. 30.

⁷⁴⁰ Ten pat, p. 36–39.

Nepaisant konstantyviai akcentuoto aktyvios VVS veiklos „pafrontėje“ imperatyvo ir sąlyginės VVS skyrių gausos šiame areale, pasienyje nestigo „apsnūdusių“, „užmigusių“ skyrių (šiais terminais anuomet charakterizuoti vangiai funkcionavę arba apskritai veiklos nevystę skyriai – dažni skyrių „apsnūdimai“ apskritai buvo charakteringa VVS problema). 1932 m. konstatuota, kad vienas pirmųjų šalyje įsisteigęs Joniškio (Utenos aps.) skyrius po parodytos iniciatyvos „neilgai veikęs susnūdo“. ⁷⁴¹ Buvo būdinga, kad po iškilmingo, viltingo įsikūrimo ir pirmųjų darbų (pradinio entuziazmo) skyrių aktyvumas neretai nuslopdavo. 1930 m. įkurtas Akmens (Alytaus aps.) skyrius tais pačiais metais spaudoje apibūdintas kaip rodantis „nemaža veiklumo“ ⁷⁴², o po kelerių metų jau teigta, kad skyrius „anksčiau [...] buvo kiek apsnūdes“. ⁷⁴³ Skyrių „apsnūdimai“ išryškina dalinį būrimosi į VVS deklaratyvumą, kartu – neretą narių entuziazmo eroziją ir tęstinės motyvacijos bei iniciatyvos stoką ⁷⁴⁴, taip pat – organizacines problemas, uolių aktyvistų, organizatorių, vedlių stygių tam tikrose gyvenvietėse. Perlojos (Alytaus aps.) VVS skyriaus „apsnūdimas“ diagnozė nurodo ir kitas skyrių veiklos vangumo priežastis – provyriausybinę organizacijų „persidengimą“ ir tų pačių asmenų „ap(si)krovimą“ kertinėmis pareigomis skirtingose organizacijose. Kaip teigta 1934 m., Perlojos skyrius „[...] iki 1933 m. [...] buvo lyg ir užmiręs. To priežastis buvo tame, kad vadovavo tie patys žmonės skyriui ir šaulių būriui. Bet prisidėjus prie skyriaus pasienio policijos tarnautojams ir perėmus vadovavimą į savo rankas, skyrius pradėjo gražiai veikti [...]“. ⁷⁴⁵ Pažymėtina, kad VVS skyriai „budinti“, jų aktyvumas skatintas (be vidinių organizacijos aplinkraščių, raginimų ar pastabų VVS spaudoje) VVS apygardų atstovų, VVS skyrių instruktorių vizitais, revizijomis. 1930 m. nustatyta, kad lig tol VVS instruktorius keliaudamas po Lietuvą daugiausiai lankė skyrius „[...] palei demarkacijos liniją, Seinų, Trakų, Alytaus, Ukmergės, Utenos ir Zarasų apskrityse“. ⁷⁴⁶

Viena iš pirminių įsisteigiančių VVS skyrių atramos grupių buvo vietiniai valstybės tarnautojai, jų įtrauktis į VVS veiklą prioritetizuota. Šiųjų (kaip sluoksniu, turėjusio tam tikrą įtaką, kuria kliautasi) konsolidavimas ir mobilizavimas laikytas pakopa siekiant įtraukti ir paveikti vietos visuomenę. Kaip teigta 1930 m. įsisteigus Akmens (Alytaus aps.) skyriui: „[...] apylinkės

⁷⁴¹ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 33, p. 707.

⁷⁴² „Iš VVS skyrių ir provincijos gyvenimo“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 18, p. 378.

⁷⁴³ „VVS skyrių gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 5, p. 78.

⁷⁴⁴ Pvz., 1933 m. Trakų aps. policijos vadas slaptame rašte Trakų aps. karo komendantui, įvertindamas pasienio lituanizacijos prieigas ir kliuvinius šioje apskrityje, išdėstė savo poziciją, kad VVS, kaip ir keletas kitų organizacijų, pasienyje veiklumu nepasižymi, pabrėždamas jų polinkį į pasyvumą ir iniciatyvos stoką – Trakų aps. policijos vado raštas Trakų aps. komendantui, 1933-12-20, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 481.

⁷⁴⁵ „VVS skyrių gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 6, p. 95.

⁷⁴⁶ Karlonas, V., „Šiek tiek skaičių apie V. V. S.“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 13, p. 165.

tarnautojai turėtų visi stoti į šį skyrių, pritraukiant į jį visus, kieno širdys Vilniui plaka. Tada tik sudarysim stiprą frontą lenkų nagams ties administracijos linija.“⁷⁴⁷ To iš jų buvo tikimasi, kartu, kaip jau minėta, priklausomybė sąjungai suprasta ir kaip lojalumo politiniam režimui išraiška. Pažymėtina, kad į VVS gretas „pafrontėje“ tendencingai jungdavosi vietos pasienio policijos personalas (neretai ir pasienio policininkų žmonos⁷⁴⁸). Kai kuriose pasienio vietovėse valstybės tarnautojai sudarė ryškią daugumą VVS narių. Pvz., dar 1925 m. suburtas Kirdeikių (Utenos aps.) skyrius 1929 m. turėjo 45 narius, tarp kurių (be skyriaus steigimą inicijavusio veiklaus kunigo, trijų mokytojų, trijų neįvardytų profesijų atstovų ir vos septynių ūkininkų) buvo net 31 nariai klasifikuoti valdininkais.⁷⁴⁹ Atrodo, kad šiam – provalstybiškai visuomenę turėjusios orientuoti organizacijos – skyriui sekėsi konsoliduoti ir taip su valstybe jau tiesiogiai susisaisčiusius vietos rezidentus, tačiau šie duomenys sudaro pagrindą abejoti jo įtraukties pajėgumais kitų vietos gyventojų atžvilgiu.

Visgi neabejotinai teigtina, kad labiausiai prioritetizuota VVS įtraukties grupė (dėl savo autoriteto ir su jų pozicija susijusio paveikumo kaimo visuomenei – ypač jaunimui), „pafrontėje“ (ir ne tik) laikyti mokytojai. Kaip skelbta Seinų apygardos steigimą nušvietusiame komunikate: „Reikėtų, kad visi pradžios mokyklų mokytojai, o jei ne visi, tai bent jų dauguma dirbtų Vilniui Vaduoti Sąjungos [...] eilėse“.⁷⁵⁰ Ši nuostata buvo konstantyvi ir universali – VVS ragino mokytojus talkininkauti ir savo ugdomąją veiklą „didinti Vilniaus kovotojų gretas“.⁷⁵¹

Apskritai VVS skyrė itin daug dėmesio Vilniaus tematikos (kartu – tautinio, patriotinio ugdymo) skvarbai į mokyklas – nuolat siekė daryti įtaką ugdymo turiniui mokyklose. Kaip teigta D. Mačiulio ir D. Staliūno studijoje: „Svarbiu Vilniaus vadavimo propagandinės kampanijos adresatu laikyta jaunoji karta.“⁷⁵² Charakteringoje VVS publikacijoje deklaruota: „Mokyklos rolė Vilniaus vadavimo darbe ir šios idėjos propagandoje yra vienintelė ir nepakeičiama, kuri turi daugiausia progų ir plačiausią dirvą pasireikšti.“⁷⁵³ Daug dėmesio skirta, atrodytų, paviršutiniškiems, tačiau konstantyviai Vilniaus svarbą mokyklinukams diegusiems ritualams. Pvz., VVS siekė, kad visose mokyklose būtų kalbama Vilniaus malda. Ilgainiui tai tapo visuotine praktika. Išimtyms, ypač susijusios su „pafrontės“ jaunimu, VVS gėdintos –

⁷⁴⁷ „Iš VVS skyrių ir provincijos gyvenimo“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 18, p. 378.

⁷⁴⁸ Pvz., 1932 m. gruodžio 11 d. Giedraičiuose vykusiame pasienio policijos IV rajono policijos tarnautojų žmonių susirinkime visos jo dalyvės „[...] nutarė įstoti į VVS Giedraičių skyrių [...]“ – „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 1, p. 16.

⁷⁴⁹ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 50.

⁷⁵⁰ „Seinų Apygarda“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 3, p. 59.

⁷⁵¹ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 117.

⁷⁵² Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 199.

⁷⁵³ Sinickas, J., „Vilnius ir mokykla“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 33, p. 464.

pvz., 1931 m. spaudoje išreikšta kritika Ukmergės gimnazijai: „Gaila, kad Vilniaus Malda Ukmergės gimnazijoje nekalbama. Laikas būtų pradėti, ypač suvažiavusiems nuo Širvintų, Giedraičių, Malėtų (*sic*) – pafrontės širdies.“⁷⁵⁴ Pažymėtina, kad tuometinėje retorikoje Vilniaus maldos įvestis mokslo įstaigose tiesiogiai sieta ir su „sulenkėjusių“ pasienio gyvenviečių lietuviškumu.⁷⁵⁵ „Pafrontės“ pradžios mokyklose⁷⁵⁶ (kaip ir kitur Lietuvoje) VVS palankių mokytojų iniciatyva praktikuotas „vilnietiškas pasisveikinimas“ – trumpas šūkis ir atsakas (sąšauka) tarp mokytojo ir vaduoti Vilnių šiuo ritualu kartu vėl ir vėl užsibrėžiančių mokyklinukų.

Kaip jau minėta, N. Kairiūkštytės teigimu, 1929 m. Švietimo ministerija patenkino IV VVS skyrių atstovų suvažiavimo pageidavimą mokyklose įvesti savaitines Vilniaus vadavimo ir tautinio susipratimo pamokas.⁷⁵⁷ Visgi vėlesniais metais VVS ir toliau ragino vystyti šių dėmenų plėtojimą mokyklose. VVS nuolat deklaravo siekį daryti įtaką mokslo įstaigoms, „[...] kad būtų daugiau atsižvelgiama į tautos patriotinį auklėjimą“⁷⁵⁸, mokytojai raginti skiepyti Vilniaus svarbą įvairių – iš esmės visų – pamokų metu (nuo geografijos ir istorijos iki muzikos, piešimo⁷⁵⁹ ir net matematikos⁷⁶⁰), taip pat atitinkamais – Vilniaus – akcentais apipavidalinti pačią mokyklos aplinką, „[...] kad kiekvieną momentą vaikas prisimintų, kuo mūsų tauta yra nuskriausta.“⁷⁶¹ „Pafrontėje“ šiuos normatyvus savo atmosfera, pedagogų personalo idėjinio pasišventimu ir uolumu turbūt idealiausiai įkūnijo J. Šiaučiūno vadovauta Kernavės pradžios mokykla.⁷⁶² Svarbu tai, kad „sulenkėjusiose“ vietovėse reikšminga tokio tipo ugdymo paveika projektuota ne tik „lenkais įsivaizduojančių tėvų“ vaikams, bet ir jų namiškiams: „Išmintingai varant šį auklėjimo darbą, ne tik kad nesukiršinsim vienu vaikų su kitais, bet ir padarysime gerą atitautinimo žingsnį. Vaikai, ką yra girdėję mokykloje, paprastai viską išpasakoja savo namiškiams. Lenkuojantieji, žinoma, girdėdami tokius savo vaikų

⁷⁵⁴ Umbrasas, A., „Pafrontė ruošiasi Vilniaus žygiui...“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 29, p. 607.

⁷⁵⁵ „Įvesta Vilniaus malda“, in: *Karys*, 1931-05-19, nr. 21 (677), p. 422.

⁷⁵⁶ Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. VIII. Mokytojai – pafrontės šulai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 27, p. 550.

⁷⁵⁷ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 122–123.

⁷⁵⁸ Purickis, V., „Kultūros darbo keliu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 18–19, p. 394.

⁷⁵⁹ Rinkūnas, A., „Mokytojai ir Vilniaus vadavimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 4, p. 170–172.

⁷⁶⁰ „Kodėl negalima būtų spręsti kad ir tokių uždavinių: kiek pasagų reiktų, jei viso kaimo vyrai sumanytų joti Vilniaus vaduoti ir norėtų kiekvienas pasikaustyti arklį, kiek įvairaus maisto jie suvartotų kelionei iki Vilniaus ir t. p.“ – Rinkūnas, A., „Mokykla ir Vilniaus vadavimas“, in: *Karys*, 1930-10-09, nr. 40–41, p. 809.

⁷⁶¹ Martinaitis, A., „Vilniaus minties plėtojimas pradžios mokykloje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 32, p. 454.

⁷⁶² Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. VIII. Mokytojai – pafrontės šulai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 27, p. 550.

pasakojimus iš pradžių rauktytą, bet vėliau susimąstytą [...]“⁷⁶³. Kartu grįsta VVS spaudos platinimo pradžios mokyklose reikmė (bei to paveika ir už mokyklos ribų)⁷⁶⁴, tokia praktika plėtota ir „pafrontėje“. Teigtina, kad 1934 m. VVS žurnale „Mūsų Vilnius“ išspausdintas ketvirtoko iš Liubavo (Marijampolės aps.), gyvenvietės greta administracinės linijos, laiškas (laiško autorystės autentiškumas šiuo atveju nėra tai, kas svarbiausia) reprezentuoja VVS siekiamybę ideologinio ugdymo mokyklose rezultatų plotmėje – mokyklinuką, tvirtai tapatinantį save su lietuvių tauta, nuolat galvojančią apie Vilnių ir „pavergtųjų brolių“ vargus už linijos, smerkiančią „žiaurius lenkus“ ir neužmirštantį šių padarytų skriaudų, entuziastingai skaitantį mokytojo atneštą „Mūsų Vilnių“ ir labai mėgstantį pamokas, per kurias kalbama apie „pavergtąją sostinę“.⁷⁶⁵

N. Kairiūkštytės teigimu, mokytojai buvo aktyviausi VVS talkininkai.⁷⁶⁶ Iš mokytojų kaimo vietovėse tikėtasi iniciatyvos steigiant VVS skyrius ir aktyvaus dalyvavimo jų veikloje.⁷⁶⁷ Nereto VVS skyriaus veikla kliovėsi būtent mokytojų iniciatyva ir aktyvumu. Net ir į vasarą atostogauti išvykstančius mokytojus kreipta atsakomybė už tolimesnį VVS skyrių veiklumą šiems poilsiaujant (mokytojų išvykimas sąlygodavo dažną skyrių „apmirimą“): „Jie turėtų [...] paruošti to laikotarpio veikimo planą ir numatyti atitinkamus asmenis, kurie, jiems išvykus, galėtų pilnai juos pavaduoti ir įvykdyti numatytą planą.“⁷⁶⁸ Pasienyje mokytojai užėmė svarbią, neretai vadovaujančią rolę VVS skyriuose. Pažymėtina, kad VVS (sau) priskirti pasiekimai „pafrontės“ lituanizacijos nišoje dažnai sieti būtent su VVS narių mokytojų veikla. Pvz., spaudoje džiaugtasi aktyviais Vilniaus idėjos skleidėjais (VVS nariais) Nedzingės ir Tolkūnų mokytojais: pirmasis iš jų vadovavo VVS skyriui, Alytaus aps. išplatinusiam daugiausiai Vilniaus pasų (ši praktika dar bus aptarta), antrasis įvardytas asmenybe, skiepijusia Vilniaus meilę „į senių ir jaunų širdis“, kurios dėka „[...] net sulenkėję iš lenkiškos mokyklos atsiėmę vaikus leidžią į Tolkūnų lietuviškąją.“⁷⁶⁹ Šios grupės atstovų svarą VVS gretose „pafrontėje“ rodo ir tai, kad 1936 m. penkių iš aštuonių apskričių, besiribojusių su administracine linija, VVS apygardų pirmininkai buvo pedagogai – mokytojai, mokyklų inspektorai,

⁷⁶³ Martinaitis, A., „Vilniaus minties plėtojimas pradžios mokykloje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 32, p. 454.

⁷⁶⁴ Steponaitis, A., „Mūsų Vilnių“ – į pradžios mokyklas ir gimnazijas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 17, p. 349; Marma, J., „Ar reikia „Mūsų Vilnių“ siuntinėti pradžios mokykloms?“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 17, p. 387–388.

⁷⁶⁵ Mikalauskas, A. (IV. sk. mok.), „Laiškas iš Liubavo“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 7, p. 111.

⁷⁶⁶ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 117.

⁷⁶⁷ Rinkūnas, A., „Mokytojai ir Vilniaus vadavimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 6, p. 236.

⁷⁶⁸ Vilainis, A., „Pastabos dėl VVS skyrių veikimo vasaros metu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 17, p. 279.

⁷⁶⁹ Šimkus, A., „Su Vilniaus vaizdais po Dzūkiją“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 30, p. 417.

mokslo įstaigų direktoriai.⁷⁷⁰

Pažymėtina, kad į VVS veiklą siekta įtraukti žydus, šios tautybės asmenų dalyvavimas VVS akcijose konstantyviai pozityviai akcentuotas. VVS turėjo daugiau narių žydų už bet kurią kitą lietuvišką organizaciją (nors bendras žydų skaičius VVS ir nebuvo didelis).⁷⁷¹ Galima pridurti, kad, priešingai nei Lietuvos lenkų atveju, žydų tautybės autentiškumo VVS tikrai nekvestionavo, šiuo aspektu žydai VVS nei „budinti“, nei „protinti“. Nekvestionuojant daugeliu atveju veikiau legitimų žydų skaudulių dėl Vilniaus krašto (kartu giminių) atskirties, teigtina, kad dalyvavimas VVS veikloje šios tautybės atstovų gretose buvo įvertintas ir kaip prieiga labai aiškiai pademonstruoti savo lojalumą valstybei (istoriografijoje pažymėta Lietuvos žydų bendruomenės ir jos vadovų tendencija nuolat demonstruoti lojalumą valstybei, prezidentui ir politiniam režimui⁷⁷²). VVS spaudoje nestigo pranešimų apie žydų ištraukimą į VVS veiklą „pafrontėje“ – ypač Ukmergės aps. gyvenvietėse. 1931 m. spalį savąja kalba oratoriaus žydo suagituoti į Giedraičių VVS skyrių „įsirašė“ 27 žydai⁷⁷³ – atskiras sueigas ir paskaitas „žydų visuomenei“ šis skyrius rengė ir toliau⁷⁷⁴.

Apskritai „neapsnūdusių“ VVS skyrių veiklą „pafrontėje“ (be narystės mokesčio ir aukų surinkimo) sudarė narių susirinkimai, paskaitos Vilniaus svarbos ir kita patriotine tematika – ne tik vietoje, bet ir aplinkiniuose kaimuose, spaudos platinimas, kultūriniai renginiai, (viešieji) vakarai ir vaidinimai, protesto manifestacijos (dažniausiai reaguojant į naują Vilnijos lietuviams „okupantų“ padarytą „skriaudą“), iškilmių organizavimas, Vilniaus (ir jo vadavimo) įamžinimas simbolika gyvenviečių viešojoje erdvėje⁷⁷⁵, iškilmingos įvairių „pafrontę“ lankusių ekskursantų grupių sutiktuvės. Daug dėmesio skirta simbolinei propagandinei-mobilizacinei akcijai – Vilniaus pasų platinimui. Nuo 1932 m., sutvėrus autonominį VVS padalinį Vilniaus geležinį fondą (VGF), pradėtai platinti (simbolinę sumą kainavusiais) Vilniaus pasais, į kuriuos dar ir skatinta periodiškai klijuoti (ir visai pigius, ir brangesnius) ženklelius su Vilniaus vaizdais, rinktos lėšos Vilniaus vadavimo kampanijai.⁷⁷⁶ Vis dėlto piniginės aukos, suteikusios

⁷⁷⁰ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 36–39.

⁷⁷¹ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 185.

⁷⁷² *Lietuvos istorija, t. X, II dalis – Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius: LII leidykla, 2015, p. 138.

⁷⁷³ Balandėlis, P., „Žydai stoja į VVS“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 1, p. 20.

⁷⁷⁴ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 1, p. 16.

⁷⁷⁵ Pvz., net ir nedideliame Ūtos kaime (Trakų aps. Onušio valsčiuje) vietinis VVS skyrius „[...] gale kaimo pasistatė Vilniaus vartus su Gedimino pilim ir parašais, iš vienos pusės: „Amžiais už Vilnių dėš galvą lietuvis“, iš kitos: „Pavergtą Vilniją, lietuvi, turi atvaduoti.“ („VVS skyrių gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 24, p. 407). Ši praktika buvo paplitusi visoje Lietuvoje.

⁷⁷⁶ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 187–192; Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 92–94.

progą šių pasų turėtojams, išleidusiems kad ir keliasdešimt centų, pasijausti prisidedančiais prie Vilniaus „vadavimo“, veikiau nebuvo pats svarbiausias šios iniciatyvos motyvas, svarbesniu suvoktas nacionalizuojantis akcijos dėmuo – Vilniaus pasai suvokti kaip priemonė, kuri „[...] sąmonins kaimietį tautiškai susiprasti.“⁷⁷⁷ Įsigijusieji pasus šiuo aktu – „virsmu“ Vilniaus „piliečiais“ – simboliškai susaistyti su „pavergta sostine“ ir tarpusavyje. Tęstinis žymius Vilniaus vaizdus vaizdavusių ženklelių klijavimas į turimą pasą, kaip ir „vilnietiškas pasisveikinimas“ ar Vilniaus malda, tapo dar vienu ritualu reguliariai diegusiu Vilniaus svarbą. Vilniaus pasų platinimas IV deš. tapo prioritetiniu dažno VVS skyriaus „pafrontėje“ uždaviniu, rezultatais skyriai netgi rungtyniavo (pažymėtina, kad šių pasų platinimu užsiėmė ne tik VVS, į akciją įsitraukė ir kitos provyriausybinės organizacijos, jie platinti ir valstybinėse įstaigose). Ypač orientuotasi į jaunąją kartą. Pvz., paskatintas VVS raginimų, 1934 m. Trakų aps. mokyklų inspektorius išleido aplinkraštį, kvietusį arealo mokytojus platinti Vilniaus pasus mokinių gretose – „paragininimas“ buvo rezultatyvus.⁷⁷⁸ 1935 m. gegužę Širvintų ir Giedraičių vidurinės mokyklos buvo tarp trisdešimties mokslo įstaigų visoje šalyje, kurių visi mokiniai turėjo Vilniaus pasus.⁷⁷⁹ 1936 m. juos jau turėjo ir ~ 80 % Alytaus aps. pradžios mokyklų mokinių.⁷⁸⁰

Svarbus VVS veiklos uždavinys „pafrontėje“ buvo spaudos platinimas. VVS žurnalą „Mūsų Vilnius“ raginti prenumeruoti, visų pirma, patys skyrių nariai⁷⁸¹, tai skatintos daryti ir vietos valdžios įstaigos (Širvintų valsčiaus savivaldybės nutarimas visiems valsčiaus tarybos nariams ir seniūnams užprenumeruoti „Mūsų Vilnių“ iš savivaldybės lėšų pateiktas kaip etalonas⁷⁸²), leidinys skleistas ir mokyklose – be to, kaip jau minėta, VVS CVK Švietimo sekcijos pastangomis eilėje „pafrontės“ pradžios mokyklų IV deš. įsteigti knygynėliai, aprūpinti „teisinga“ literatūra.⁷⁸³ Spauda skleista ir įvairių renginių (pvz., VVS skyrių suorganizuotų gegužinių⁷⁸⁴) metu. Nuomonės VVS gretose dėl spaudos lietuvių kalba paveikos „sulenkėjusiems“ pasienio gyventojams išsiskyrė – Zarasų krašte būtent lietuviška spauda viltasi „[...] lenkišką kvapą iš „Lietuvos Šveicarijos“ (tipinis Zarasų apskrities epitetas – L. N.) išmesti“⁷⁸⁵, kontrastingai, Širvintų VVS skyriaus atstovas IV VVS skyrių atstovų suvažiavime išreiškė veikiau realistiškesnę ir pragmatiškesnę požiūrį,

⁷⁷⁷ Sprindys, J., „Vilniaus pasų platinimo reikalu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 15, p. 356.

⁷⁷⁸ „VVS skyrių gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 4, p. 62; „Dėl straipsnio „Naują VVS darbo lapą atvertę“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 6, p. 91.

⁷⁷⁹ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 125–126.

⁷⁸⁰ Ten pat, p. 98.

⁷⁸¹ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 36, p. 623.

⁷⁸² Astikas, B., „Šis tas iš Širvintų“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 4, p. 93–94.

⁷⁸³ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 123.

⁷⁸⁴ „V.V.S. skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 26, p.

⁷⁸⁵ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 27, p. 567.

ragindamas „Leisti daugiau leidinių lietuvių ir lenkų kalbomis skirtų pafrontės gyventojams.“⁷⁸⁶

Širvintų VVS skyrius išsiskyrė ir tuo, kad vietos visuomenei ruošė paskaitas ne tik lietuvių, bet ir lenkų kalba⁷⁸⁷ (tokie atvejai kituose VVS skyriuose darbo autoriui nėra žinomi). Apskritai paskaitomis pritraukti „sulenkėjusiais“ laikytus vietos gyventojus VVS sekėsi sunkiai, išimtimis džiaugtasi – atrodytų, kad tai pavykdavo reguliariai aplinkiniuose kaimuose paskaitas rengusiems Musninkų (Ukmergės aps.) skyriaus atstovams⁷⁸⁸. Žinoma, įtraukties perspektyvos priklausė ir nuo pačių asmenybių, jų pasitelktos retorikos ir tono, kalbų turinio, išradingumo, greta rengtų pramogų. Pažymėtina, kad 1933 m. kariuomenės Generalinio štabo organizuoto pasienio situacijos tyrimo respondentai pateikė įvairių įžvalgų dėl VVS indėlio lietuvinant gyvenančiuosius areale ties administracijos linija. Įvairūs pareigūnai iš Alytaus apskrities (kur VVS plėtėsi ir veikė itin našiai) šiuo aspektu buvo pozityvesni – pavyzdžiui, VVS kaip jėgą, prisidedančią prie „lenkuojančių“ prie administracijos linijos lietuvinimo, savo raporte įvardino Alytaus aps. viršininkas.⁷⁸⁹ Kontrastingai, savo raporte Trakų aps. komendantas V. Žutautas VVS apibūdino kaip neatliekančią „[...] krašto atlietuvinimo darbui bent tuo tarpu žymaus vaidmenio“⁷⁹⁰ ir kritiškai pridūrė – „Vilniui Vaduoti Sąjunga turėtų veikti ne tik už linijos“⁷⁹¹, bet ir čia šioje pusėje ruošti bangas Vilniaus kraštui užlieti lietuviškumo srove.“⁷⁹² Komendanto pastabos vėlgi nurodo VVS padalinių veiklumo problemą. Nors 1930 m. spaudoje Širvintų VVS skyrius charakterizuotas kaip nenuilstančiai dirbantis „tautinio susipratimo darba“, toje pačioje žinutėje pažymėta, kad skyrius per metus surengė keturis visuotinius susirinkimus ir parengė šešias paskaitas⁷⁹³ – vargu, ar skyriui tąkart suteikta charakteristika buvo pagrįsta. Akivaizdu tai, kad reali praktika pasienio lituanizacijos nišoje toli gražu neprilygo labai dideliems VVS keltiems lūkesčiams.

Dažno VVS skyriaus pasienyje veikla apibūdinama kaip veikiau sporadiška, proginė. VVS rolė ryškiausiai ir pasireiškė būtent „progomis“ –

⁷⁸⁶ „V. V. S. Skyrių atstovų IV suvažiavimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 11–12, p. 425.

⁷⁸⁷ „Iš V. V. S. skyrių ir provincijos gyvenimo“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 5, p. 112.

⁷⁸⁸ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 11, p. 262.

⁷⁸⁹ Alytaus aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-17, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 93.

⁷⁹⁰ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalui“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 405.

⁷⁹¹ VVS palaikė (neafišuotus) ryšius su Vilnijos lietuviais, neretai per tarpininkus (slaptais susitikimais ties administracine linija) bei kitais metodais teikė šiems ženklį finansinę paramą, aprūpindavo literatūra, taip pat į „okupuotą kraštą“ transliavo radijo laidas (ir t. t.) – Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 201–217.

⁷⁹² Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalui“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 412.

⁷⁹³ „Iš V. V. S. skyrių ir provincijos gyvenimo“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 5, p. 112.

VVS buvo ta organizacija, kuri inicijavo ir rengė Spalio 9 d. (Vilniaus „atplėšimo“) minėjimus, taip pat – Vilniaus dienų minėjimus⁷⁹⁴, daug prisidėjo prie įvairių kitų iškilnių, švenčių organizavimo („pafrontės“ gyvenvietėse nestigo gausių iškilnių – būdingus areale vykusių renginių bruožas nagrinėsime vėliau). „Pafrontėje“ įvairūs VVS organizuoti renginiai išnaudojo „okupuotos Lietuvos“ artumo faktorių – VVS rengtos procesijos, iškilmės ir vakarai neretai vykdavo prie pat administracinės linijos ir susidėjo iš jausmingų simbolinių kolektyviai atliktų ritualų renginių dalyviams tiesiogiai žvelgiant į „pavergtąjį kraštą“ – šios praktikos bei ceremonialiais linijos lankymais kulminuodavusių ekskursijų į šį pasienį reiškinys, kurį populiarinant VVS atliko pirmąją rolę, bus išsamiai nagrinėjami atskirame šio darbo skyriuje. Ceremonijos tiesioginėje akistatoje su „išvadavimo laukiančiu“ Vilniaus kraštu (be ypatingo – bent deklaratyvaus – angažuotumo vietinių telkimo ir lietuvinimu) turbūt ir buvo ryškiausias ypatumas, VVS veiklą šiame pasienyje skyręs nuo šios organizacijos veiklos kitur Lietuvoje.

Pažymėtinas VVS indėlis Lietuvos mastu viešai aktualizuojant „pafrontės“ problemas, diegiant šio pasienio „atlietuvinimo“ reikmę, prioritetizuojant akstiną rūpintis „pafronte“, raginant valstybines institucijas, švietėjus, inteligentus, aktyvistus nelikti abejingiems šiam regionui ir jo problemoms. VVS buvo viena iš kertinių (šiam darbe dekonstruoto) pasakojimo apie „pafrontę“ ir „pafrontiečius“ formuotojų, kuriuo diegta specifinė – kryptingą veiklą masinusi – paradigma.

2.4.2 Lietuvos šaulių sąjungos nacionalizuojantis ir lituanizuojantis vaidmuo „pafrontėje“

Lietuvos šaulių sąjunga (LŠS) – 1919 m. įkurta nepartinė visuomeninė-paramilitarinė organizacija, atlikusi aktyvią ir svarbią kovinę rolę pirmaisiais valstybės raidos metais, tarpukariu rengusi Lietuvos piliečius krašto gynybai, kartu rūpindamasi lietuvių kalbos ir kultūros, lietuviškos savivokos, lojalumo valstybei ir patriotiškumo šalyje sklaida, įsivyravimu. Šie du (paramilitarinis ir kultūrinis) dėmenys – (I) piliečių karinis parengimas ir valstybės apsauga bei (II) krašto ir visuomenės kultūrinimas, ideologizavimas ir lietuvinimas – buvo esminiai ir konstantyvūs imperatyvai LŠS ideologijoje ir veikloje tarpukariu (kuriam iš šių dėmenų vienu ar kitu valstybės raidos etapu teikta sąlyginė pirmenybė priklausė nuo tarpvalstybinių santykių padėties). Tolydžiai skatinta plėstis ir vystyta (atskirose gyvenvietėse steigėsi būriai, kuruoti teritorinių rinktinių) LŠS subūrė gausų narių kontingentą ir nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje (1940 m.) potencialiai savo gretose turėjo ~ 70 tūkst. narių.⁷⁹⁵ Tai buvo viena

⁷⁹⁴ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 131, p. 136.

⁷⁹⁵ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje 1919–1940 m.*, p. 105.

masiškausių ir viešojoje erdvėje ryškiausių to meto organizacijų. Nors oficialiai narystė sąjungoje buvo atvira visų tautybių Lietuvos piliečiams, remiantis statistika, šaulių gretose absoliučiai vyravo lietuviai ⁷⁹⁶ (V. Jokubausko tirtais duomenimis, 1938 m. jie sudarė ~ 98,6 % visų šaulių⁷⁹⁷), būtent į lietuvių įtrauktį į pačią organizacijos sudėtį iš esmės ir orientuotasi (tai dar bus aptarta).

Nuo pat savo įsisteigimo organizacija buvo glaudžiai susisaisčiusi su valstybe ir Lietuvos kariuomene, šis sąlytis tapo vienareikšmis 1935 m., kai LŠS pradėta pertvarkyti ir tiesiogiai subordinuota Krašto apsaugos ministerijai ir Lietuvos kariuomenės vadui (kartu apskričių karo komendantai tapo ir šaulių rinktinių vadais).⁷⁹⁸ LŠS pasižymėjo ir diegė lojalumą valstybei ir valdžiai (nors parlamentarizmo laikotarpiu tai toli gražu nereikšė nekritiškos pozicijos – pvz., 1920 m. šauliai griežtai pasisakė prieš Hymanso projekto priėmimą, 1926 m. šaulių spaudoje nestigo kritikos kairiųjų valdžios kursui dėl gausos visoje šalyje įsteigtų lenkiškų mokyklų ir t. t.). Po valstybės perversmo, anot M. Nefo, LŠS prisiderino prie autoritarinio politinio režimo retorikos ir reikalavimų ir tapo „[...] svarbiu įrankiu, kuriančiu tautinę valstybę, telkiančiu ją aplink prezidentą [...]“.⁷⁹⁹ Dažna proga šauliai prezidentui iškilmingai reiškė lojalumą. Prezidentas A. Smetona, 1936 m. paskelbtas „Pirmuoju garbės šauliu“, naudojosi šauliais ir juos rėmė⁸⁰⁰ (šaulių ideologija ir siekiamybės derėjo su jo pažiūromis). 1938 m. prezidentas konstatavo: „Šiandien sunku būtų mums įsivaizduoti Lietuvą be Šaulių Sąjungos [...]“.⁸⁰¹ Narystė LŠS (kaip ir narystė VVS) buvo politiškai paranki, pageidautina. Pažymėtina, kad tarp šaulių prioritetų itin svarbią vietą užėmė Vilniaus problema – LŠS gerokai prieš VVS įkūrimą vystė Vilniaus vadavimo kampaniją⁸⁰², šio „atvadavimas“ dažnai deklaruotas šaulių uždaviniu.⁸⁰³ Natūralu, kad arealas ties demarkacine linija („Vilniaus

⁷⁹⁶ Archyviniai šaltiniai liudija, kad „pafrontėje“ šaulių gretose buvo ir nemažai „lenkuojančių“ asmenų. Šį tariamą „prieštaravimą“ išnarpliosime tolimesnėje skyriaus dalyje.

⁷⁹⁷ Jokubauskas, V., „Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas“, p. 90.

⁷⁹⁸ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 114.

⁷⁹⁹ Ten pat, p. 6, p. 262.

⁸⁰⁰ Ten pat, p. 103, p. 260.

⁸⁰¹ „Tik kultūringa, susipratusi ir dorai išauklėta tauta tegali būti atspari: Valstybės Prezidento Antano Smetonos kalba, pasakyta Lietuvos šaulių sąjungos rinktinių atstovų suvažiavime kovo 12 d. Karininkų Ramovėje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1938, nr. 7, p. 113.

⁸⁰² Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 163–166.

⁸⁰³ Pz., 1930 m. Vilkaviškio aps. šaulių rinktinės dešimties metų raidos apžvalgoje deklaruota: „Vilniaus atvadavimas yra vyriausias Vilkaviškio rinktinės tikslas“ (Sajeta, A., „Vilkaviškio rinktinė: dešimties metų jos darbo apžvalga“, in: *Trimitas*, 1930-06-05, nr. 23, p. 453). Tokio tipo lozungai vartoti dažnai.

slenkstis“), už kurios, vyravusiu požiūriu, valstybei grasė „Tautos širdį“ pasigrobęs pagrindinis Lietuvos priešas (įtampa, tikras pavojus ir visad tikėtini netikėtumai iki pat Lietuvos ir Lenkijos diplomatinių santykių užmezgimo 1938 m. buvo ši pasienį charakterizavusi realybė) bei „išvadavimo“ laukė „pavergtieji“ lietuviai, tiek valstybės apsaugos ir karinio visuomenės paruošimo, tiek patriotizmo, kultūros ir lietuviškumo sklaidos nišose LŠS buvo ypatingai svarbus.

Šauliai, talkinę Lietuvos kariuomenei nepriklausomybės kovose (tiek partizanine veikla, tiek naudinga žvalgybiniu darbu), turbūt reikšmingiausią kovinę-policinę rolę Lietuvos ir Lenkijos pasienyje atliko apytikriai pirmus du su puse metų po Vilniaus „užgrobimo“ (1920–1923 m.), kai tarp Lietuvos ir Lenkijos (kartu su marionetine Vidurio Lietuva) buvo nustatyta ir egzistavo kelių-keliolikos kilometrų skersmens neutralioji zona, kurioje atvirai negalėjo veikti šių valstybių reguliariosios kariuomenės daliniai (nors į zoną siųsti perrengti kareiviai). Vis dėlto šiame anarchiškame banditizmu ir teroru paženklintame areale nuolat veikė, tarpusavyje grūmėsi, savus tautiečius gynė, svetimus reguliariai skriaudė ir terorizavo (neretai savivaliavo) Lietuvos ir Lenkijos paramilitarinės struktūros (abi pusės viena kitos grupes vadino „partizanis“). Lietuvos pusę atstovavo vietos liaudies milicija, veikė šauliai-partizanai: tam tikri partizanų būriai vietoje susikūrė dar prieš LŠS įkūrimą, dalis susiformavo autonomiškai neutraliosios zonos laikotarpiu – LŠS siekė juos apjungti ir padėjo koordinuoti jų darbą⁸⁰⁴, organizavo, steigė štabus, šelpė, aprūpindavo ginklais⁸⁰⁵. Neutraliosios zonos kasdienybė buvo persmelkta prievartos. T. Balkelio nuomone, būtent prievarta neutraliosios zonos metais tapo svarbiu nacionalizuojančiu įrankiu, grasydama vietos gyventojų saugumui ir išlikimui ir taip juos versdama pasirinkti pusę.⁸⁰⁶ Šaulių-partizanų veiklos neutraliojoje zonoje išdavos toli gražu nevienareikšmės – viena vertus, jie atstovavo ir gynė „savas“ gyvenvietes nuo priešišku išpuolių, kita vertus, nestigo ekscesyvių šiųjų dalinių praktikų: žiaurių išpuolių, skriaudų lenkakalbiams (ir ne tik), plėšikavimo. Kaip teigė V. Vareikis: „Jauni vyrai rinkdavosi į būrius, kad galėtų apsiginti nuo lenkų plėšikavimų, o kartu ir norėdami paplėšikauti patys.“⁸⁰⁷ Šie du kontrastingi dėmenys turėjo gilių ilgalaikių pasekmių šaulių organizacijos įvaizdžiui ir recepcijai „pafrontėje“. Visų pirma, visą likusį nepriklausomybės laikotarpį vietos LŠS padaliniai akcentavo šaulių kaip narsių šio pasienio gyvenviečių ir Lietuvos gynėjų rolę šiuo etapu, iškiliai minėdavo anuometinius susirėmimus ir žygdarbius, atiduodami ir diegdami pagarbą gyviems ir žuvusiems to meto kovų dalyviams (saviškiams), ryškino

⁸⁰⁴ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 57.

⁸⁰⁵ Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, p. 117–118.

⁸⁰⁶ Balkelis, T., „The Logic of Violence in the Polish-Lithuanian Conflict, 1920–1923“, p. 11–12.

⁸⁰⁷ Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, p. 117.

savo sąsajas ir brėžė tiesioginį tęstinumą tarp tuometinių vietos šaulių būrių ir anuometinių šaulių-partizanų⁸⁰⁸, taip siekdami legitimuotis, projektuodami savo autoritetą. Tai išties galėjo didinti šaulių prestižą bei daryti narystę šioje organizacijoje patrauklesne tarp patriotiškų („susipratusių“) vietos lietuvių. Antra vertus, šaulių sąsajos su anuometiniais partizanais, kurių dalis įvykdė ir daug šiurkščių nedorybių, ir IV deš. apsunokino LŠS pastangas pritraukti, veikti, lojalizuoti (su paskata lietuvininti) valstybiškai mažiau orientuotą, „lenkuojančią“ vietos populiaciją – 1934 m. savo slaptame raporte Generaliniam štabui Trakų aps. komendantas V. Žutautas konstatavo: „Į šaulių sąjungą vietiniai žmonės žiūri kaip į „partizanus“. O partizanai iš jų atminties dar neišdilo: neįtrūaliai (*sic*) zonai esant partizanai gyventojams buvo daug žalos padarę.“⁸⁰⁹

Nors aktyvus šaulių kovinis vaidmuo Lietuvos pasienyje su Lenkija baigėsi 1923 m., panaikinus neutraliąją zoną ir Lietuvai bei Lenkijai užėmus likviduotosios „niekieno žemės“ dalis (1923 m. gegužę šaulių-partizanų grupės panaikintos⁸¹⁰), valstybės apsaugos aspektu šauliai „pafrontėje“ išliko svarbūs. Padidėjus tarpvalstybinei įtampai vietos šaulių vadovybė gaudavo slaptus nurodymus dėl potencialios strategiškai svarbių objektų apsaugos⁸¹¹, IV deš. antroje pusėje šaulių pagrindu formuotas pasienio apsaugos batalionų, karo atveju turėjusių įgyvendinti itin svarbius uždavinius, tinklas.⁸¹² Šauliai prisidėjo prie demarkacinės linijos apsaugos, siekiant užkirsti kelią nelegaliam asmenų judėjimui,⁸¹³ kartu buvo skatinti⁸¹⁴ ir talkino pasienio policijai kovoje prieš kontrabandininkus (visgi bent III deš. pirmoje pusėje nemažai šaulių, siekdami pasipelnyti, patys užsiiminėjo kontrabandos gabenimu⁸¹⁵). Bent sporadiškai šauliai atliko ir žvalgybinę funkciją⁸¹⁶ bei trukdė Lenkijos žvalgybinei veiklai (pvz., sučiupdavo šnipinėjusiuosius Lenkijos struktūroms⁸¹⁷), gausiai pranešinėdavo apie įtarimą kėlusius asmenis. Šaulių reikšmę regione rodo ir ypatingas Lenkijos

⁸⁰⁸ Pvz., Perlojos šaulių būrys savo dvidešimtmetį šventė 1938 m. (nors LŠS įkurta tik 1919 m.), kildindamas save iš 1918 m. Perlojoje susiorganizavusių partizanų – „Perlojos partizanų dvasia gyva“, in: *Trimitas*, 1938, nr. 43, p. 1034.

⁸⁰⁹ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 394.

⁸¹⁰ Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, p. 126.

⁸¹¹ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, Vilnius, 2008, p. 112.

⁸¹² Vaičėnonis, J., „Lietuvos šaulių sąjungos integracijos į valstybės gynybos sistemą XX a. 3–4-uoju dešimtmečiais proceso bruožai“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXVIII, 2014, p. 132.

⁸¹³ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 496; Gajownik, T., *Tajny front niewypowiedzianej wojny*, p. 199.

⁸¹⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1934-12-13, nr. 50, p. 973.

⁸¹⁵ Archyvinių šaltinių pagrindu V. Česnulis veikale apie Varėnos krašto (dalies Alytaus ir Trakų apskričių rinktinių) šaulius yra pateikęs gausią tokių pavyzdžių – Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 56, 81, 189, 200, 499.

⁸¹⁶ Ten pat, p. 112.

⁸¹⁷ „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1926-08-05, nr. 30, p. 980.

tarnybų susirūpinimas žinių apie šiuos rinkimu – Lenkijos istoriko A. Ochał teigimu, daug Lenkijos pasienio apsaugos korpuso žvalgybinės veiklos buvo nukreipta rinkti informacijai apie pasienyje veikusius LŠS padalinius.⁸¹⁸ Tarp Lietuvoje veikusių Lenkijos užverbuotų agentų perduotos informacijos buvo ir slapti nurodymai šauliams, informacija apie šių veiklą.⁸¹⁹ 1930 m. Lietuvoje demaskuotas LŠS tarnautojas, šnipinėjęs Lenkijai – surinkta informacija slapta būdavo perduodama per administracinę liniją.⁸²⁰ Lenkijos pasieniečiai žinių apie vietos šaulius ne sykį siekė išgauti iš Lietuvos pasienio ūkininkų, eidavusių anapus linijos dirbti lauko darbų savo valdose⁸²¹ (žinoma, tarp šių ūkininkų buvo ir pačių šaulių – tiek sulaikymas kvotai „stražnicoje“, tiek teisės eksploatuoti savo ūkio dalį užribyje suvaržymas buvo galimos Lenkijos pareigūnų identifikuito šaulio kelionės anapus linijos ūkiniais reikalais baigtys⁸²²). Pridurtina, kad būti šauliu šiame pasienyje išliko pavojinga – pvz., 1933 m. Lenkijos pasieniečiai apšaudė ir sužeidė Akmens būrio šaulį, uniformuotą ėjusį žvejoti prie Merkio.⁸²³ Didelis Lenkijos struktūrų žvalgybinis interesas LŠS „pafrontėje“ sietinas su pastebimu, šaulių, karinių pareigūnų nepasitikėjimu, įtarumu „lenkuojančiųjų“ vietinių priėmimo į šaulius atžvilgiu (tai dar bus aptarta).

Apskritai tiesioginė priešiškos valstybės kaimynystė tarpukariu skatino valstybę ir LŠS aktualizuoti „pafrontės“ šaulių būrių svarbą, aukšto lygio vietos šaulių kovinių gebėjimų ugdymo imperatyvą. Kartu tai buvo nuolat pasitelktas motyvacinis argumentas. LŠS retorikai visame regione charakteringa ši 1930 m. Seinų aps. rinktinės kuopų ir būrių suvažiavime išreikšta paskata – raginimas „[...] rimčiau dirbti, kad pastačius rinktinę pirmon vieton, nes kaipo pafrontės rinktinei, pavojui ištikus, reiks pirmai susidurti su priešu.“⁸²⁴ Vystydami savo narių kovinę parengtį „pafrontės“ šaulių būriai visu tarpukariu reguliariai organizuodavo manevrus

⁸¹⁸ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 374. Lenkijos karinės žvalgybos suinteresuotumą informacija apie šaulius patvirtina ir T. Gajownik tyrimas – Gajownik, T., *Tajny front niewypowiedzianej wojny*, p. 83.

⁸¹⁹ Ten pat, p. 375.

⁸²⁰ „Susektas šnipinėjimas Lenkijos naudai“, in: *Tritimas*, 1930-03-20, nr. 12, p. 228.

⁸²¹ P vz., 1927 m. rugsėji, išaugus dvišalei įtampai Seinų aps. viršininkas pranešė: „Paskutiniu metu lenkai susitikę su mūsų piliečiais, perėjusiais demarklinija (*sic*) apdirbimui žemės, pradėjo teirautis apie mūsų šaulius, įvardindami juos net pavardėmis, jų gyvenamas vietas ir t. t.“ – Seinų aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1927-09-20, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 806, l. 90. 1929 m. spalį Daniliškių kaimo (Trakų aps. Vievio valsčiuje) ūkininkas, su leidimu perėjęs per liniją susigrąžinti iš ganyklos pabėgusio arklio, buvo sulaikytas Lenkijos pasieniečių, kurie šį tardė apie neseniai įvykusio pasienio incidento aplinkybes bei klausinėjo, ar šis „[...] priklauso šaulių organizacijai“ – Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-10-07, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 80.

⁸²² Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 263.

⁸²³ Ten pat.

⁸²⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Tritimas*, 1930-04-17, nr. 16, p. 317.

(potencialius karinius scenarijus imituojančias, įvairioms užduotims ruošiančias pratybas) – administracinės linijos artumas įgalino šiuos rengti iš esmės tiesioginėje potencialaus karinio konflikto vietoje (pvz., aplinkinių gyvenviečių būriai 1934 m. Musninkų valsčiuje rengė manevrus kiek daugiau nei kilometro atstumu nuo linijos⁸²⁵). Dažnai ne tik vietinių būrių, bet ir visos rinktinės būrių manevrai būdavo rengiami būtent pasienio valsčių teritorijoje. Neretai manevrai vykdavo šventinę dieną – tuomet po šių šauliai dalyvaudavo pamaldose, rengtos iškilmės, pramogos. Įdomu tai, kad retykais ir ši imperatyvi šaulių parengties praktika įžiebė trintį su, visų pirma, savo gyvenimiškais, ūkiniais reikalais suinteresuotais vietos gyventojais – pvz., 1928 m. apibendrinamas gyventojų nuotaikas Vilkaviškio aps. viršininkas raporte Piliečių apsaugos departamentui pažymėjo: „[...] yra nusiskundimų [...] iš ūkininkų pusės, kad šauliai darydami savo rudens manevrus išmindžio daugely vietų rugius.“⁸²⁶ Svarbią šaulių kovinės parengties dalį sudarė šaudymo pratybos – šaudymo įgūdžių svarba areale tendencingai grįsta analogiška argumentacija: „Daugiausia kreipiamas dėmesys į tinkamą šaudymą, nes rinktinė pafrontėje, tai kad šauliai būtų pasiruošę įvairiems netikėtumams.“⁸²⁷ Pastebėta (numanyta), kad būtent galimybė „pašaudyti“ traukė dalį pasienio gyventojų į LŠS gretas.⁸²⁸ Būrių parengtį ir įgūdžius reguliariai inspektuodavo rinktinių atstovai. LŠS daug dėmesio skyrė įvairialypiam šaulių fiziniam lavinimui (pvz., Leipalingio būrio šauliams Avirio ežere rengti plaukimo kursai⁸²⁹), sportui – sporto vystymą LŠS kryptingai naudojo kaip visuomenės įtraukties ir ideologijos sklaidos priemonę.⁸³⁰ Sportinė programa, įvairios varžybos IV deš. virto reguliariu šio pasienio gyvenvietėse šaulių organizuotų renginių komponentu.

Nuo 1923 m., šauliams užbaigus tiesioginių kovinių užduočių fazę, pamažu imta prioritetizuoti kultūrinė LŠS funkcija⁸³¹ (nors iki 1927 m. šaulių „kultūrinio darbo“ iniciatyvos mezgėsi veikiau nekoordinuotai ir

⁸²⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1934-11-01, nr. 44, p. 865.

⁸²⁶ Vilkaviškio aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1928-11-03, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 840, l. 90

⁸²⁷ „Seinų rinktinės būrių atstovų suvažiavimas“, in: *Trimitas*, 1931-09-10, nr. 37, p. 731.

⁸²⁸ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į anketą Vilnijos atlietuvavimo reikalui“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 434.

⁸²⁹ „Nauja jėga pademarkliny“, in: *Karys*, 1936-09-17, nr. 38, p. 959.

⁸³⁰ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 173–181; Jokubauskas, V., „Veikti šauliškai: sportas ir karinis parengimas tarpukariu Lietuvoje“, p. 27.

⁸³¹ „Aprimus aktingiems žemių vadavimo žygiams, maždaug nuo 1923 m., Šaulių Sąjunga plėšia (*sic*) apleistus kultūrinio – visuomeninio darbo dirvonus.“ – „Lietuvos šauliai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 213.

gaivališka⁸³², sistemingesnis susitelkimas į įvairią šauliškosios ideologijos sklaidą LŠS veikloje „užčiuoptinas“ maždaug nuo III ir IV deš. sandūros⁸³³). LŠS įkūrėjo ir kertinio ideologo V. Putvinskio formuotoje šauliškoje ideologijoje šaulys regėtas ne tik kaip ginkluotas civilis, bet ir kaip visuomenės švietėjas, kultūros skleidėjas.⁸³⁴ Kultūros sklaida (LŠS prisidedant prie gyventojų švietimo, steigiant bibliotekas, platinant spaudą ir t. t.) laikyta svarbia pakopa visuomenės nacionalizavimo, lituanizavimo link („kultūrinimo“ sąvoka iš esmės reiškė „susipratusių“ lietuvių formavimą). Šaulys turėjo būti auklėtojas ir, visų pirma, pavyzdys kitiems. LŠS siekė ugdyti visuomenės discipliną, lojalumą, patriotiškumą, „lietuvių tautišką susipratimą“⁸³⁵, puoselėti ir rūpintis lietuvių kalbos sklaida, šios dominavimu. V. Putvinskis skelbė: „Lietuva mums gali būti brangi tik tada, jeigu ji bus tikrai lietuviška.“⁸³⁶ Kitas itin svarbus šaulių ideologinių nuostatų formuotojas J. Purickis akcentavo būtent tautiškos ir pilietiškos sąmonės ugdymą kaip pirmąjį LŠS uždavinį.⁸³⁷ LŠS plėtra ir susitelkimas „kultūrinio darbo“ vystymui suvokti kaip vienas iš sprendimų, plačiai paplitusiu požiūriu, esminei „pafrontės“ problemai – priemonė kovoje dėl vietos gyventojų tautinės ir valstybinės orientacijos. 1935 m. Vievio valsčiaus Vilūniškių šaulių būrio steigiamajame susirinkime Trakų aps. komendantas V. Žutautas pabrėžė, kad „[...] šios apylinkės šaulių svarbiausias darbas bus inkvėpti (*sic*) gyventojams tėvynės ir kalbos meilę.“⁸³⁸ Iš esmės taip trumpai ir aiškiai verbalizuota svarbi LŠS padaliniams šiame pasienyje patikėta užduotis, „pafrontės“ šaulių būrių ideologinis leitmotyvas ir siekiamybė.

Dėmesys Lietuvos ir Lenkijos pasienio problemoms (visų pirma, teigtam kultūriniam populiacijos atsilikimui, nutautėjimui), masinant pačius šaulius ir valstybę rūpintis šiuo arealu, šaulių spaudoje aktualizuotas nuo trečiojo dešimtmečio pirmos pusės. Štai 1924 m. vedamajame straipsnyje „Trimite“ vienareikšmiškai raginta šį regioną prioritetizuoti: „[...] pakeliui į Vilnių [...] mes savo didžiajame kultūrinimosi darbe pirmiausiai turime kreipti dėmesio į mūsų rytų šoną – į mūsų Vilnijos palinijį.“⁸³⁹ Analogiški raginimai tapo konstanta. Šaulių rolei šiame pasienyje LŠS viešojoje retorikoje teikta labai daug reikšmės, jų veikla ir pati būtis pasienio

⁸³² Daudzvardas, V., „Kultūros darbo planas“, in: *Trimitas*, 1927-03-10, nr. 10, p. 306.

⁸³³ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 144.

⁸³⁴ Ten pat, p. 134.

⁸³⁵ *Šaulių Sąjungos Įstatymas ir Statutas*, p. 20.

⁸³⁶ Bičiūnas, V., „Šauliškieji barai“, in: *Trimitas*, 1937-04-01, nr. 13, p. 297.

⁸³⁷ Vygandas, „Tautiškos ir pilietiškos sąmonės ugdymo reikalas“, in: *Trimitas*, 1932-03-31, nr. 14, p. 265.

⁸³⁸ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1935-11-28, nr. 48, p. 912.

⁸³⁹ Šaulys Šauklys, „Pakeliui į Vilnių“, in: *Trimitas*, 1924-07-10, nr. 195, p. 1–2.

gyvenvietėse pozicionuota imperatyviu lietuvių tautiškumo ramsčiu⁸⁴⁰ bei tiesiogiai sieta su kultūrine regiono perspektyva, aktyvumu⁸⁴¹. Išskirtinis LŠS dėmesys būtent šiam regionui nebuvo vien retorinis, deklaratyvus – iškart nurodytina, kad „pafrontė“ virto šaulių choro ir teatro gastrolių, visos šalies šaulių ekskursijų prioritetine tiksline vieta (tai dar bus aptarta).

Kaip jau minėta, statistiškai LŠS absoliučiai vyravo lietuviai (1938 m. duomenimis lietuviai sudarė ~ 98,6 % LŠS narių). Nepaisant to, kad oficialiai šauliais turėjo teisę tapti visų tautybių Lietuvos piliečiai, LŠS buvo orientuota būtent į lietuvių įtrauktį ir virsmą šauliais. 1936 m. LŠS statute šis orientyras deklaruotas aiškiai ir atvirai, brėžiant tikslą „[...] siekti, kad kiekvienas lietuvis būtų šaulys.“⁸⁴² IV deš. plačiai postuluotas LŠS lozungas „sušaulinti tautą“ (nors tiek LŠS ideologas V. Purickis, tiek A. Smetona šį aiškino ne kaip imperatyvą kuo labiau išplėsti LŠS narių gretas, o veikiau kaip siekį šaulių idėjas ir „šaulišką dvasią“ įskiepyti visuomenei) irgi buvo nukreiptas veikiau išimtinai lietuvių atžvilgiu.⁸⁴³ Vis dėlto Trakų aps. komendanto V. Žutauto 1933–1934 m. (Generalinio štabo nurodymu) slapta vykdyto situacijos „pafrontėje“ tyrimo medžiaga (jo talkininkų pranešimai) liudija, kad Lietuvos ir Lenkijos pasienyje LŠS gretose būta ir nemažai „lenkuojančių“ (bent savo privačioje socialinėje aplinkoje lenkų (ar tuteišių) kalbą vartojusių, vyravusiu požiūriu, „taisytinų“ (lietuvintinų) asmenų), nors apskritai tai nebuvo gausus reiškinys. Informaciją karo komendantui teikęs Aukštadvario klebonas A. Žilinskas netgi teigė, kad Trakų aps. pasienio šaulių gretose iš vietinių „[...] grynai lietuviško elemento yra labai nedaug, kiek daugiau nariais rašosi lenkuojantys [...]“.⁸⁴⁴ Siekiant paaiškinti šį „prieštaravimą“, svarbu trumpai aptarti LŠS požiūrį į Lietuvos lenkus. Nesutiktina su M. Nefo teiginiu, kad LŠS „Neegzistavo požiūrių skirtumai į Lietuvos lenkus ir į lenkus iš Lenkijos, abi grupės buvo tapatinamos kaip viena.“⁸⁴⁵ Nors Nepriklausomybės (ir neutraliosios zonos) kovų etapu LŠS išties pasižymėjo radikaliai antilenkiška retorika⁸⁴⁶ ir jos požiūrių (į Lenkijos

⁸⁴⁰ „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1926-08-12, nr. 31, p. 1009.

⁸⁴¹ „[...] čia, Vilniaus slenksty, šauliai yra iniciatoriai viso, kas žadina iš neveiklumo miego vietos gyventojus.“ – „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-12-24, nr. 52, p. 1038.

⁸⁴² Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 116.

⁸⁴³ Vygandas, „Ką mums liepia dabartinė valanda“, in: *Trimitas*, 1933-04-20, nr. 16, p. 301–302; „Tik kultūringa, susipratusi ir dorai išauklėta tauta tegali būti atspari: Valstybės Prezidento Antano Smetonos kalba, pasakyta Lietuvos šaulių sąjungos rinktinių atstovų suvažiavime kovo 12 d. Karininkų Ramovėje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1938, nr. 7, p. 115.

⁸⁴⁴ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į ankieta Vilnijos atlietuvinimo reikalui“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 434.

⁸⁴⁵ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 186.

⁸⁴⁶ Vareikis, V., „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, p. 110.

ir Lietuvos lenkus) skirtis tuomet veikiau buvo siauresnė, vėlesniais metais LŠS linija Lietuvos lenkų atžvilgiu iš esmės nesiskyrė nuo Lietuvoje dominavusios paradigmos – Lietuvos „lenkai“ (LŠS spaudoje referuoti būtent su kabutėmis) apibūdinti kaip „mūsų laikinai, paviršutiniškai nutautę lietuviai“ („Kas kalba lenkiškai, tai nėra dar lenkas“)⁸⁴⁷, kuriuos skatinta „žadinti“ ir sugražinti į lietuvių. Neabejotina, kad nagrinėtoje archyvinėje dokumentikoje referuoti – į „pafrontės“ šaulių būrių sudėtį įėję – vietos „lenkuojantieji“ visi buvo „statistiniai“ lietuviai (dokumentuose nurodyta lietuviška tautybė). Numanu, kad tai (identifikacija lietuviu dokumentuose), kaip bent minimali lojalumo žymė, buvo viešai nedeklaruota tokių asmenų įstojimo sąlyga.

Kita vertus, į „pafrontėje“ šauliais tapusius ar siekusius tapti „lenkuojančius“ asmenis vietos karinių bei policinių struktūrų pareigūnai, taip pat viršesni LŠS vadovai bei tautiškai orientuoti lietuvių inteligentijos atstovai bene universaliai žvelgė su dideliu įtarumu, nepasitikėjimu. Tas pats kunigas A. Žilinskas teigė, kad „lenkuojantieji“ tampa šauliais „[...] su išskaičiavimu, kad be leidimo galėtų nešioti ginklą ir užėjus norui, – pašaudyti.“⁸⁴⁸ Ta patį sentimentą atkartoją kitas Trakų aps. komendanto informatorius – Trakų aps. policijos vadas: „Kurie ir užsirašo į šaulių sąjungas (*sic*), tai su tikslu, kad galėtų laikyti ginklą, bet kaip šauliai yra visai pasyvūs.“⁸⁴⁹ Pora kitų informatorių „lenkuojančiųjų“ siekį įstoti į LŠS irgi vienareikšmiškai siejo su užslėptais šiųjų kėslais,⁸⁵⁰ nors pastarųjų taip ir neįvardijo. Akivaizdu, kad šie vertinimai turbūt daugiau pasako apie paranojišką jų autorių (lietuvių inteligentijos atstovų) pasaulėžiūrą nei apie realias vietas „lenkuojančiųjų“ ydas. Požiūris nesiskyrė ir kitose „pafrontės“ atkarpose. Analogišką (nors gerokai skurdesnę) situacijos „pafrontėje“ tyrimą 1933 m. atlikęs Alytaus aps. komendantas B. Basiulis savo raporte Generaliniam štabui pabrėžė: „Šaulių sąjungoje reikia laikytis atsargumo, priimant lenkuojančius [...]“.⁸⁵¹ Lenkų kultūros žymė traktuota kaip svari nepatikimumo etiketė. Pvz., nors Merkinės būrio šauliu siekęs tapti A. Visockas, anksčiau dokumentuose įrašytas lenku, 1938 m. net pasikeitė dokumentus ir „užsirašė“ lietuviu (taip įgyvendino LŠS siekiamybę ir bent formaliai „atsilietuvino“), ankstesnė jo priklausomybė

⁸⁴⁷ Randamonis, A., „Lietuvos „lenkai“, in: *Trimitas*, 1934-11-22, nr. 47, p. 908–909.

⁸⁴⁸ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į anketą Vilnijos atlietuvinimo reikalui“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 434.

⁸⁴⁹ Trakų aps. policijos vado raštas Trakų aps. komendantui, 1933-12-20, in: ten pat, l. 481.

⁸⁵⁰ Trakų aps. komendantui adresuotas Trakų aps. agronomo V. Rimkaus atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalui“ anketą, 1933-12-19, in: ten pat, l. 460; (Nepasirašytas) pranešimas „Pafrontėje su lenkais darbas“ Trakų aps. komendantui, in: ten pat, l. 478.

⁸⁵¹ Eidintas, A., „Slaptas lenkiškai kalbančių gyventojų tyrimas 1933–1934 m. Trakų, Alytaus ir Seinų apskrityse“, p. 76.

„Pochodnios“ draugijai ir informacija, kad namuose jis kalba lenkiškai, užkirto kelią jo „šaulystei“ – šis asmuo būrio vado charakterizuotas „nepatikimu“, nepaisant to, kad nebuvo gauta jokių žinių apie jo šnipinėjimą „lenkų naudai“.⁸⁵² Nors LŠS įvairia savo kultūrine veikla siekė pritraukti ir veikti lenkakalbius bei taip lituanizuoti pasienio populiaciją, atsargumas ir nepasitikėjimas „lenkuojančiaisiais“ lėmė, kad nebuvo paskatos šiųjų įtraukti į šaulius.

Kita vertus, atrodytų, kad bent dalyje pasienio arealo būta praktikos tikslingai kreipti „lenkuojančius“ gyventojus į specifinius – su kariniais, krašto gynybos aspektais tiesiogiai nesusietus – šaulių pogrupius. 1933 m. raporte Alytaus aps. komendantui Seinų aps. šaulių rinktinės vadas teigė: „Į Šaulių sąjungą įstoja ir labai mažas nuošimtis lenkuojančių. Tokie priimami tik patikrinus jų asmenybę ir patikimumą per policiją. Abejotini asmenys, kurių įstoja apie 1 %, priimami į šaulių chorus, sporto organizacijas bei ugniagesių komandas.“ Dalinai rezultatyviomis apibūdintas pastangas „lenkuojantį jaunimą“ burti į šiuos tris šaulių pogrupius šis pareigūnas susiejo su „lenkuojančio elemento“ lituanizavimo intencija.⁸⁵³ Merkinės nuovados viršininko teigimu, vietos šaulių ugniagesių komandos subūrimas į šią įtraukiant kelias dešimtis „sulenkušio jaunimo“ atstovų teikė vilčių šių lietuvinimo perspektyvai.⁸⁵⁴

Pagal 1938 m. statistinius duomenis, visoje Lietuvoje LŠS narių gretose tebuvo 293 žydai.⁸⁵⁵ Priešingai nei VVS atveju, neaptikta jokių duomenų apie žydų narystę LŠS „pafrontėje“. Šaulių santykis su Lietuvos žydais buvo komplikotas – nors (ypač kovų periodu) iš šių buvo tikimasi finansinės paramos, kartu visoje LŠS nestigo antisemitinių nuotaikų, šaulių spaudoje būta antisemitinio pobūdžio straipsnių.⁸⁵⁶ Pasak H. Vitkaus, „[...] negatyvios žydų vertinimo tendencijos Lietuvos šaulių aplinkoje sustiprėjo įtampas su Lenkija laikotarpiu 1920–1924 m., kai Lietuvos–Lenkijos pasienyje gyvenusi žydų bendruomenės dalis sulaukdavo kaltinimų net dėl „lenkiškos kontrabandos“ (šmugelio) gabenimo ir „šnipinėjimo lenkų naudai“.⁸⁵⁷ Kita vertus, pažymėtina, kad šiuo periodu tarp valstybių kursuodavusiais pasienio žydų prekybininkais patys šauliai naudojosi kaip talkininkais svarbiai informacijai perduoti ar įgyti.⁸⁵⁸ Anot M. Nefo, šaulių priešiškus žydams

⁸⁵² Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 503.

⁸⁵³ Seinų aps. šaulių rinktinės vado raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-13, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 63.

⁸⁵⁴ Merkinės nuovados viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65, l. 372.

⁸⁵⁵ Jokubauskas, V., „Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas“, p. 90.

⁸⁵⁶ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 191–192.

⁸⁵⁷ Vitkus, H., „Sąjungininkai ir (ar) priešai: tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargi ir Estijos Kaitseleit ideologijose“, p. 241.

⁸⁵⁸ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 83.

nuslūgo 1924–1925 m.⁸⁵⁹ Sutiktina su šio istoriko teiginiu, kad „A. Smetonos režimo metais šauliai žydams daug dėmesio neskyrė.“⁸⁶⁰ S. Kaubrio nagrinėta Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos dokumentacija bei lietuviška laikmečio periodika implikuoja, kad žydų polėkis tapti LŠS nariais IV deš. viduryje vertintas itin įtariai, už šio išvelgtas nenuoširdumas, pavėluotas siekis įgyti lietuvių palankumą, slapti interesai.⁸⁶¹ Orientuodamasi į lietuvių „šaulinimą“ LŠS žydų įtraukties į organizaciją atžvilgiu apskritai nebuvo suinteresuota. Tai gerai iliustruoja šis pavyzdys – nuo 1938 m. Merkinės (šioje pasienio gyvenvietėje buvo gausu žydų) šaulių būriui lietuvių kalba leisto žydų laikraščio „Apžvalga“ administracija nemokamai siųsdavo šį žurnalą, kol 1939 m. Merkinės šaulių vadas šiai parašė laišką, kuriame, išreiškęs savo sutrikimą dėl tokios „malonės“, teigė, kad „būryje nėra nė vieno žydo“ ir kad „[...] siuntinėjamas laikraštis būriui nedaro garbės, o taip pat ir naudos [...]“, bei paprašė šio daugiau „nesiuntinėti“.⁸⁶² Numanu, kad Merkinės būrio vado žodžiai ir tonas iš esmės reziuumuoja LŠS suinteresuotumą žydų naryste „pafrontės“ šaulių gretose. Žinoma, iš žydų šauliai tikėjosi operavimo valstybine kalba, lojalumo ir prisitaikymo prie lietuvių interesų.

„Pafrontėje“ LŠS orientavosi į „lietuviškojo elemento“ telkimą, ideologinį grūdinimą ir aktyvinimą, siekiant įtvirtinti lietuvių ir lietuviškumo pozicijas areale. Logiška LŠS atramos ir įtraukties grupė buvo valdininkai, valstybinių įstaigų tarnautojai, pareigūnai. „Pafrontėje“ ypatingą svarą šaulių gretose turėjo pasienio policijos tarnautojai – imperatyvūs valstybės reprezentantai pasienyje. Tai kone savaime suprantama – nepaisant vienos ar kitos pasienio atkarpos populiacijos visuomeninio aktyvumo lygio, vietos gyventojų tautinės savivokos ar valstybinės orientacijos proporcijų, administracinę liniją visuose jos ruožuose prižiūrėjo lietuviška⁸⁶³ (ne iš vietoje kilusių asmenų burta⁸⁶⁴) pasienio policija. Kai kuriose gyvenvietėse būtent pasienio policininkai sudarė šaulių būrio branduolį. Pvz., Smalvų

⁸⁵⁹ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 193.

⁸⁶⁰ Ten pat.

⁸⁶¹ Kaubrys, S., „Lietuvos žydų lojalumo raiška: apsisprendimo variacijos 1918–1939 m.“, in: (sud.) Verbickienė, J., *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 115.

⁸⁶² Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 303.

⁸⁶³ Lietuvos pasienio policijos personalo sudėtį nagrinėjęs A. Balaišis konstatavo: „[...] Pasienio policijoje absoliučią daugumą tarnautojų sudarė lietuviai, o pati tarnyba buvo lietuviškesnė, nei visa Lietuvos policija.“ – Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 186. 1934 m. slaptame Piliečių apsaugos departamento pranešime Vilkaviškio aps. viršininkui nurodyta, kad „nors nėra oficialių parėdymų, kurie draustų priimti kitų tautybių asmenis policijon [...] reiktų susilaikyti nuo svetimtaučių priėmimo policijon“ – Kaubrys, S., „Pasiklydę tarp savęs ir įverčių: 1918–1940 m. Lietuvos vokiečių įvaizdžio klausimu“, p. 21.

⁸⁶⁴ Ten pat, p. 171.

būrio (Zarasų aps. Smalvų valsčius) gretose pastarieji vyravo, būriui vadovavo pasienio policijos rajono viršininkas⁸⁶⁵ (Smalvų valsčius buvo pats kraštinis (šiaurės rytuose) „pafrontės“ valsčius, įdomu tai, kad kito kraštinio (priešingoje – pietvakarių – pusėje) šio pasienio valsčiaus – Vištyčio (Vilkaviškio aps.) – titulinės gyvenvietės šaulių būriui IV deš. taip pat vadovavo vietos pasienio policijos rajono viršininkas⁸⁶⁶). Spauldoje teigta, kad Kalėnų kaime (Trakų aps. Onušio valsčius) iki pat 1939 m. šaulius apskritai sudarė vien pasienio policijos tarnautojai.⁸⁶⁷ Kartais aktyvesni pasienio policininkai imdavosi iniciatyvos įsteigti naują šaulių būrį, kai aplinkinėje teritorijoje šio nebuvo. Pvz., 1934 m. Norulių (Alytaus aps. Merkinės valsčius) šaulių būrys, teigiant tokio būrio prie „demarklinijos“ reikalingumą, įkurtas būtent pasienio policininkų pastangomis.⁸⁶⁸ Pastarieji taip pat buvo tie, kurie rūpinosi vietinių įtrauktimi, šio būrio gausinimu: „[...] vaikščiojo iš kaimo in kaimą, aiškino šaulių ideologiją ir kvietė dėtis in bendrą darbą.“⁸⁶⁹ Charakteringa, kad pasienio policininkai pinigėmis lėšomis prisidėdavo prie kultūrinių vietos šaulių iniciatyvų.⁸⁷⁰ Būta, kad tarp „pafrontės“ šaulių ir pasienio policijos tarnautojų pasitaikydavo trinties, konfliktinių situacijų,⁸⁷¹ bet tai retesni atvejai, bendra tendencija buvo priešinga. Pažymėtina, kad 1938 m. kovo 11 d. Lenkijos pasienietį S. Serafiną nušovęs Lietuvos pasienio policininkas J. Lukoševičius taip pat buvo aktyvus apylinkės šaulys.⁸⁷²

Labai reikšmingą atramą ir paspirtį „pafrontės“ šaulių organizavimui ir veiklai teikė mokytojai – dažnai labiausiai apsišvietę asmenys kaimo vietovėse, turėję autoritetą ir paveiką vietos visuomenei. V. Jokubauskas, nagrinėjęs šaulių sudėties charakteristikas, pabrėžė svarbų mokytojų dėmenį šaulių gretose ir teigė, kad LŠS siekė pritraukti kuo daugiau patriotiškų išsilavinusių lietuvių, kliovėsi šių autoritetu bendruomenėse, organizacine geba, kas buvo svarbu karo atveju.⁸⁷³ Mokytojai figūravo dažno „pafrontės“ šaulių būrio valdyboje, užimdavo vadų pozicijas, atrodytų, kad neretai būtent jų pastangomis ir aktyvumu rėmėsi būrio kultūrinis veiklumas. Pvz., 1931 m. Lipliūnų (Seinų aps. Leipalingio valsčius) šaulių pažanga „priekin“ LŠS spauldoje vienareikšmiškai sieta su mokytoju J. Karlavičiumi: „Dar tik pusė metų, kai mokytojas čia gyvena, o per tą laiką suruošė 5

⁸⁶⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1936-05-14, nr. 20, p. 475.

⁸⁶⁶ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1933-11-02, nr. 44, p. 878.

⁸⁶⁷ „Šaulių gyvenimas“, in: *Trimitas*, 1939-08-03, nr. 31, p. 766.

⁸⁶⁸ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 408.

⁸⁶⁹ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1935-11-28, nr. 48, p. 911.

⁸⁷⁰ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-07-16, nr. 29, p. 570; „Padėkos“, in: *Trimitas*, 1936-02-06, nr. 6, p. 144.

⁸⁷¹ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 496–498.

⁸⁷² Ten pat, p. 420.

⁸⁷³ Jokubauskas, V., „Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas“, p. 92, p. 100.

vakarus ir vieną gegužinę.⁸⁷⁴ Tais pačiais metais tiek Dubingių (Ukmergės aps. Giedraičių valsčius) šaulių aktyvumas, tiek teigtas šios gyvenvietės lietuvišumas susieti su energingu būrio vadu mokytoju K. Rukšėnu, apibūdintu kaip daug dirbusiu „tautinės sąmonės žadinimo srity“.⁸⁷⁵ Neretai būtent mokytojų pastangomis „pafrontėje“ įsteigti nauji šaulių būriai. 1939 m. Trakų šaulių rinktinės būrių istorijos apžvalgoje teigta: „Būrių steigėjais buvo daugiausia pradžios mokyklų mokytojai.“⁸⁷⁶ D. Mačiulis atskleidė, kad autoritarinio režimo metais santvarka pageidavo, kad mokytojai būtų visuomeniškai aktyvūs ir dalyvautų provyriausybinėse visuomeninių organizacijų (tarp jų ir LŠS) veikloje – tai buvo būdas išreikšti lojalumą, kartu tam tikra mokytojų savisaugos priemonė, siekiant įtikti režimui ir, visų pirma, vietos mokyklų inspektoriui, gebančiam sąlygoti neįtikusio mokytojo perkėlimą kitur.⁸⁷⁷ Pastarasis motyvas galėjo prisidėti prie gausaus pasienyje ties administracine linija mokytojavusių asmenų jungimosi į LŠS. Atrodytų, kad tokį paaiškinimą sufleruoja ir Aukštadvario klebono A. Žilinsko pastaba – 1934 m. apibūdindamas situaciją Trakų aps. pasienyje šis teigė: „Į Šaulių Sąjungą susirašę beveik visi mokytojai /nes pradžios mokyklų Inspektoriaus⁸⁷⁸ (Aukštadvario šaulių būrio valdybos – L. N.) pirmininkas“.⁸⁷⁹

Pažymėtina, kad ryškią rolę buriant ir aktyvinant „pafrontės“ šaulius atliko bent keli katalikų kunigai, patys buvę aktyvūs šauliai. Dalis jų pasižymėjo šaulių-partizanų kovų etapu. Pvz., Merkinės kunigas J. Bakšys padėjo suorganizuoti Merkinės šaulius, kovų laikotarpiu priklausė partizanų štabui – 1924 m. pabaigoje jį iš pasalų peršovė ir mirtinai sužeidė (tariamai) Lenkijos žvalgybos agentai.⁸⁸⁰ Perlojos kunigas L. Petkelis ne tik buvo Perlojos šaulių organizatorius, bet ir vadovavo partizaninei veiklai, pats tiesiogiai dalyvavo kovose⁸⁸¹ (1935 m. šį laidojant Perlojoje įvyko didžiulės, šaulių ir lietuvių visuomenės bendrystės bei ryžto akcentais prisodrintos, iškilmės)⁸⁸². Kiti prisidėjo prie tolimesnės LŠS plėtros III ir IV deš. Kirdeikių (Utenos aps.) parapijos įkūrėjas klebonas šaulys J. Breiva

⁸⁷⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-04-09, nr. 15, p. 292.

⁸⁷⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-08-13, nr. 33, p. 652.

⁸⁷⁶ Daugvardas, V., „Trakų žemės šaulių šventė“, in: *Trimitas*, 1939-05-11, nr. 19, p. 446.

⁸⁷⁷ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 211–219, p. 261.

⁸⁷⁸ Šis pareigūnas prižiūrėjo visų trijų Trakų aps. pasienio valsčių – Vievio, Semeliškių ir Onušio – pradžios mokyklų mokytojus.

⁸⁷⁹ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į anketą Vilnijos atlietuvinimo reikalui“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 434.

⁸⁸⁰ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 73, p. 272–273.

⁸⁸¹ Lučinskas, G., „Tautos kariuomenė – Alytaus šaulių rinktinėi 85-eri“, in: *XXI Amžius*, 2004-11-03, nr. 82 (prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2004/11/03/istdab_01.html)

⁸⁸² „Šaulių Sąjungos vadas šaulių kovotojų krūtinės papuošė pasižymėjimo ženklais“, in: *Trimitas*, 1935-11-21, nr. 47, p. 879–880.

organizavo, rėmė apylinkės šaulius.⁸⁸³ Beižionių (Trakų aps. Semeliškių valsčius) šaulių būrys įsteigtas vietos klebono S. Rudžionio rūpesčiu⁸⁸⁴ (Lietuvai praradus nepriklausomybę šis dalyvavo partizaniniame judėjime⁸⁸⁵). Spauldoje teigta, kad Žilinių (Trakų aps. Onušio valsčius) šaulių būrys pradėjo „smarkiau veikti“ prisidėjus kunigui šauliui P. Liutkui, raginiam „visus stoti į šaulių eiles ir būti patriotiškais [...]“.⁸⁸⁶ Minėtų paskirų kunigų aktyvų išitraukimą į LŠS sąlygojo veikiau jų būdas ir asmeninės preferencijos, o ne koks nors institucinis spaudimas (veikiau priešingai). Tarpukariu tarp katalikų dvasininkijos ir LŠS būta nemažai trinties (ypač autoritarinio režimo metais), kai kurie kunigai šaulius regėjo jų proteguotų visuomeninių organizacijų konkurentais.⁸⁸⁷ Abipusės nesantaikos epizodų būta ir „pafrontėje“ – paminėtinas kunigų atsisakymas leisti bažnyčiose giedoti Tautos himną,⁸⁸⁸ arši šaulių kritika ir ne visada adekvatūs poelgiai reaguojant į tęstinį lenkų kalbos vartojimą bažnyčiose. Pvz., 1939 m. Onušio klebonu tapęs N. Švogžlys-Milžinas, jo paties teigimu, užsitraukė vietos šaulių nemalonę, mat megzdamas pažintį su vietos „lenkuojančiais“ parapijiečiais nevengė vartoti lenkų kalbos.⁸⁸⁹ Pažymėtina, kad bemaž visi slapta Trakų aps. komendantui 1933–1934 m. pasienio situacijos ir „atlietuvinimo darbo“ vertinimus pateikę kunigai įžvelgė šaulių potencialą ir pačios organizacijos reikmės nekvestionavo, nors ir išsakė daug kritikos dėl organizacinių LŠS trūkumų, ydingų praktikų.

Į LŠS „pafrontėje“ kryptingai siekta įtraukti į atsargą išleistus karius ir karininkus. 1935 m. spauldoje teigta, kad Onušio valsčiuje (Trakų aps.) „[...] išigyveno tokia tradicija, kad, kai tik grįžta iš kariuomenės atsarginiai, tuojaus juos draugai įtraukia į šaulių eiles. Naujai įstoję atsarginiai būriams įneša daugiau kariškumo ir drausmės.“⁸⁹⁰ Atsargos karių šaulių aktyvumu ir narystę LŠS skatinusia šių veikla 1934 m. garsinta Švedriškė (Zarasų aps. Salako valsčius).⁸⁹¹ 1935–1936 m. iš esmės sustiprėjus LŠS ir Lietuvos kariuomenės ryšiui šios grupės įtraukties preferencija įtvirtinta kaip oficialius nurodymas (aktualus ruošiantis potencialiam karui) – 1936 m.

⁸⁸³ „Mirė šaulys kun. J. Breiva“, in: *Trimitas*, 1939-01-26, nr. 4, p. 86.

⁸⁸⁴ „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1927-03-24, nr. 12, p. 377; Daugvardas, V., „Trakų žemės šaulių šventė“, in: *Trimitas*, 1939-05-11, nr. 19, p. 446.

⁸⁸⁵ „Steponas Rudžionis“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (prieiga per internetą: <https://www.vle.lt/straipsnis/steponas-rudzionis/>)

⁸⁸⁶ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1937-11-05, nr. 44, p. 1051.

⁸⁸⁷ „Šauliai [...] darė manevrus, kuriais jaunuomenė labai susidomėjo. Žymi dalis kunigijos nepatenkinti jaunuomene, kuri stoja į šaulių eiles, nes jaučia šauliuose ir „Jaunojoj Lietuvoj“ rimtus pavasarininkų konkurentus.“ – Šakių aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1928-10-31, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 832, l. 11; Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 236.

⁸⁸⁸ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 167.

⁸⁸⁹ Milžinas, „Ištraukos iš Milžino „Mano gyvenimo pasaka“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, p. 455.

⁸⁹⁰ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Karys*, 1935-03-21, nr. 12, p. 293.

⁸⁹¹ Artojėlis, P., „Šauliai kaimo kultūrintojai“, in: *Karys*, 1934-11-08, nr. 45, p. 941.

vasario 4 d. KAM II Pėstininkų divizijos štabo pasienio apskričių karo komendantams adresuota „Pasienio apsaugos dalims mobilizuoti direktyva“ skelbė: „Apskritai, Šaulių rinktinių vadai turi dėti pastangų, kad pasienio zonoje taikos metu galimai daugiau būtų pritraukta į Šaulių Sąjungą atsargos karininkų ir kareivių, kad pasienio apsaugos dalis galima būtų sukūrti (*sic*) tik iš šaulių ir pasienio policijos.“⁸⁹²

Pažymėtina, kad neretai „pafrontėje“ šaulių būrių įsteigimu rūpindavosi ir jų branduolį suformuodavo lietuvių naujakuriai – ypač „sulenkjusiomis“ charakterizuotose gyvenvietėse, kurios pasižymėjo mažesne lietuvių kalbos skvarba ir mažesnėmis („susipratusių“) lietuvių proporcijomis. Atrodytų, kad LŠS ramsčiu tapdavo Lietuvos Nepriklausomybės kovų savoriai, vykdant žemės reformą pasienio teritorijose gavę žemės. Šie tai daryti skatinti. Pvz., 1926 m. Dubingiai LŠS spaudoje apibūdinti kaip „[...] kampas visai prie demarklinijos, kuriame beveik daugiau priešvalstybinio gaivalo negu grynų lietuvių [...] švagžda dar lenkų kalba ir trinasi lenkų agentai“, teigta, kad gyvenvietėje „Lietuvišką elementą sudaro naujakuriai, buvę Lietuvos kariuomenėje savoriai ir vienas kitas valdininkas“, galop, kategoriškai piršta išieitis iš grėsmėmis persmeltos padėties: „Palaikyti tautiškumas (*sic*) beliko vienintelis kelias – steigti šaulių būrį. Visi vietos lietuviai tuo ir rūpinasi.“⁸⁹³ Tokia pat situacija („lietuvišką elementą“ sustiprinę naujakuriai, kariai savoriai, rūpinasi šaulių būrio įsteigimu) raportuota ir gretimoje Inturkėje (Utenos aps.).⁸⁹⁴ Atrodo, kad telktis ir steigti šaulių būrį naujoje – dažnai priešiška ir pavojinga suvoktoje – pasienio aplinkoje atsidūrusius lietuvių naujakurius iš dalies skatino elementarus saugumo poreikis. Kartu jų būrimasis ir šauliška veikla regėti kaip priemonė transformuoti tą pačią pasienio aplinką, pritaikyti ją lietuvių interesams (visų pirma, įgalinant tvirčiau pasijausti gyvenvietės „šeimininkais“). Įdomu tai, kad oficiali 1927 m. įkurtos veteranus savorius jungusios Lietuvos kariuomenės kūrėjų savorių sąjungos Trakų aps. skyriaus politika buvo skatinti šių įsijungimą, aktyvią narystę LŠS.⁸⁹⁵

Ne kilusieji iš vietos, o būtent į pasienį atsikėlę lietuviai IV deš. sudarė daugelio šaulių būrių pagrindą Trakų aps. pasienyje – 1934 m. Trakų aps. komendantas V. Žutautas diagnozavo: „[...] žymi dalis šaulių būrių sudaryta daugumoje ne iš kaimo žmonių.“⁸⁹⁶ Įžvalgas ir pasiūlymus dėl „sulenkintos

⁸⁹² (Slaptai-asmeniškai) Marijampolės, Vilkaviškio, Alytaus, Trakų aps. komendantams adresuota KAM II Pėstininkų divizijos štabo III skyriaus „Pasienio apsaugos dalims mobilizuoti direktyva“, 1936-02-04, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 462, l. 4.

⁸⁹³ „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1926-08-12, nr. 31, p. 1009.

⁸⁹⁴ „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1926-08-05, nr. 30, p. 980.

⁸⁹⁵ Butkus, J., „Trakų žemės savoriai-kūrėjai“, in: *Trimitas*, 1938-01-20, nr. 3, p. 68.

⁸⁹⁶ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 404.

pafrontės“ ir jos gyventojų „atlietuvinimo“ šiam pareigūnui teikęs tuometinis Kernavės klebonas N. Švogžlys-Milžinas teigė, kad Vievio (Trakų aps.) šaulius sudarė apskritai vien „atėjūnai lietuviai“ – savivaldybės, pašto, vaistinės tarnautojai, mokytojai ir ypač policininkai, bei sukritikavo vietos šaulių vadovybę dėl polėkio į LŠS burti pastaruosius, užuot suvokus svarbą „[...] vietinius patraukti ir sušaulinti.“⁸⁹⁷ Akivaizdu, kad tokia padėtis galėjo gerokai apsunkinti šaulių pastangas pritraukti, veikti, lojalizuoti ir kryptingai keisti vietos visuomenę, nes vietiniams (veikia konservatyviai ir uždarai kaimo bendruomenei) šie buvo – tiesiogine prasme – svetimi.

LŠS plėtros specifika skirtingose arealo ties administracine linija atkarpose nebuvo tolygi, priešingai, ji buvo kontrastinga – išvelgtini neatsitiktiniai dėsningumai su šiame darbe nagrinėta VVS plėtra skirtingose su „pafronte“ besiribojusiose apskrityse. Pietiniame ruože (nuo Vilkaviškio aps. iki Alytaus aps.) šaulių organizacinė plėtra apskritai (žinoma, visur būta išimčių) vyko sėkmingiau nei rytiniame (šiauryn nuo Trakų iki Zarasų aps.). Skirtingų arealo atkarpų tautinė sudėtis, tautinės savivokos laipsnis buvo svarbūs, šiam procesui įtaką darę veiksniai.

Gyventojų įtrauktimi į LŠS vėlgi (kaip ir VVS atveju) ryškiai pirmavo Dzūkija. Palei administracinę liniją išsidėsčiusi Seinų aps. apskritai visoje Lietuvoje lyderiavo pagal gyventojų narystės LŠS proporcijas (M. Nefo teigimu, buvo „labiausiai šauliška“) – 1938 m. duomenimis, ~ 4,1 % jos gyventojų priklausė LŠS.⁸⁹⁸ 1932 m. „Trimitė“ išdidžiai (nors, atrodytų, ne be pagrindo) skelbta: „Seinų rinktinės šaulių būriai, ypačiai pademarklinijo, nuo pat pirmųjų nepriklausomybės dienų energingai dirba.“⁸⁹⁹ Analogiški akcentai charakteringai lydėjo ir pranešimus apie Alytaus aps. šaulių veiklą – pažymėtina, kad pastaroji pagal „Trimito“ sklaidą nurungė visas kitas sąlyti su „pafronte“ turėjusias apskritis.⁹⁰⁰ Pagal gyventojų narystę LŠS pietinės (su administracine linija besiribojusios) Vilkaviškio ir Marijampolės aps. taip pat buvo tarp pirmavusiųjų šalyje.⁹⁰¹

Situacija rytiniame arealo ruože skyrėsi. Ukmergės aps. pagal gyventojų narystės LŠS proporcijas buvo priešpaskutinė Lietuvoje (mažiau „šauliška“ tebuvo Tauragės aps.).⁹⁰² Spaudoje charakteringai skelbta apie LŠS plėtros sunkumus, nepalankias sąlygas steigti būrius „perdėm

⁸⁹⁷ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalą“ anketą, 1933-12-12, in: ten pat, l. 441.

⁸⁹⁸ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje 1919–1940 m.*, p. 58.

⁸⁹⁹ „Seinų šaulių rinktinės manevrai“, in: *Trimitas*, 1932-12-01, nr. 49, p. 978.

⁹⁰⁰ „Trimito“ išsiplatinimas“, in: *Trimitas*, 1930-07-17, nr. 29, p. 617.

⁹⁰¹ Jokubauskas, V., „Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas“, p. 87.

⁹⁰² Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje 1919–1940 m.*, p. 58.

sulenkindose⁹⁰³ šios apskrities vietovėse. Šaulių būrių formavimo Trakų aps. pasienio gyvenvietėse kliuviniai, be analogiškų argumentų (universaliai išreikštų ir vidinėje apskrityje veikusių pareigūnų bei inteligentų dokumentacijoje), laikmečio spaudoje sieti tiek su vietos jaunimo „tamsumu“, tiek su itin paplitusiu piktnaudžiavimu „arielka“⁹⁰⁴ (visgi išsami pažintis su Varėnos krašto šaulių būrių istorijomis⁹⁰⁵ sufleruoja, kad pastarasis veiksnys toli gražu nebuvo kritinė kliūtis šaulių funkcionavimui). Slaptame 1939 m. pradžios Trakų aps. komendanto V. Žutauto raporte KAM II Pėstininkų divizijos vadui išreikšta pastaba atskleidžia ir kitą – pasienio erdvei unikalų – LŠS plėtros kliuvinį. Anot komendanto, „[...] pasienio zonos gyventojai užsiima kontrabanda į šaulius nepriimami ir per tai pafrontės būriai nelabai skaitlingi.“⁹⁰⁶ (!) Veikiausiai tai nebuvo vien Trakų aps. būdinga problema. Apibūdinant šaulių situaciją titulinėje Zarasų aps. gyvenvietėje spaudoje net ir 1930 m. su atviru apgailėstavimu teigta: „[...] tenka priminti, kad daug vietos valdininkų bei mokytojų nenori suprasti iki šiol šaulių reikšmės ir reikalingumo ir nesideda į būrį“⁹⁰⁷ (kaip aptarta, kitur „pafrontėje“ būtent pastarųjų grupių atstovai tendencingai tapdavo kertine LŠS atrama). Visgi net ir šiame ruože (Trakų, Ukmergės, Utenos, Zarasų aps. pasienyje) įsibėgėjant IV deš. pastebimai daugėjo LŠS būrių, vis labiau prioritetizuota ir vystyta šaulių kultūrinė veikla – plėtoti gyventojų įtraukties, lojalizavimo ir lietuvinimo mechanizmai (atrodo, kad šaulių vadovybė darė išvadas).

Svarbu pažymėti, kad LŠS plėtros „pafrontėje“ intensyvumas tarpukariu nebuvo tolygus, išskirtini atskiri šaulių plėtros suintensyvėjimo periodai. Pvz., dvylika Alytaus aps. pasienio valsčiuose įsteigtų (ir veikusių) iki Antrojo pasaulinio karo LŠS būrių⁹⁰⁸ susikūrė iš esmės trimis skirtingais periodais – penki ~ 1920 m.⁹⁰⁹, trys 1927–1930 m.⁹¹⁰, likę keturi 1932–1934 m.⁹¹¹ Panaši situacija daugmaž būdinga visai „pafrontei“ – šaulių būrių formavimasis ir veikla buvo ypatingai aktualūs turbulentišku pasienio konflikto periodu (1920–1923 m.), šiai fazei pasibaigus, po kelių metų tam

⁹⁰³ Čekanavičius, A., „Vilkmergės šaulių rinktinė“, in: *Trimitas*, 1931-06-25, nr. 26, p. 513.

⁹⁰⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1922-04-15, nr. 15, p. 11. Šaulių spaudoje III deš. nestigo tokių pačių apibūdinimų ir Utenos aps. pasienio gyventojams (vietiniams), jaunimui („Mūsų korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1921-09-24, nr. 37, p. 10; „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1926-02-04, nr. 5, p. 154)

⁹⁰⁵ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*.

⁹⁰⁶ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas II Pėst. divizijos vadui, 1939-01-10, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 462, l. 50.

⁹⁰⁷ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1930-04-17, nr. 16, p. 320.

⁹⁰⁸ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 73, p. 172–434.

⁹⁰⁹ Perlojos (šaulių būrys susiformavo dar 1918 m. susibūrusios partizanų grupės pagrindu, formalūs saitai su LŠS įtvirtinti 1920 m.), Nedzingės, Akmens (būrio ištakos 1919 m.), Merkinės būriai.

⁹¹⁰ Varėnos, Puvočių, Babriškės būriai.

⁹¹¹ Pilvingių, Kibyšių, Norulių, Giraitės būriai.

tikros stagnacijos ir persiorientavimo, naujų būrių pradėjo gausėti III deš. antroje pusėje (kartu atgaivinti ir anksčiau egzistavę, bet spėję suirti, būriai⁹¹²), vis daugiau būrių steigėsi IV deš. Iš esmės (su tam tikromis išlygomis) tai koreliuoja su V. Jokubausko išsamiai nagrinėta bendra LŠS narių skaičiaus augimo visoje Lietuvoje dinamika (po dviejų ryškių šuolių III deš. ir šiuos sekusių žymių augimo nuosmukių šaulių gretos Lietuvoje IV deš. jau gausėjo stabiliau, gyventojų išitraukimas į LŠS vėl ryškiai šoktelėjo 1937–1938 m.).⁹¹³

Žinoma, vien formali vieno ar kito šaulių būrio egzistencija negarantavo jo aktyvumo. LŠS, kaip ir kitos organizacijos, „pafrontėje“ (ir ne tik) vis susidurdavo su „apsnūdusių“ padalinių problema. Net ir spaudoje daug liaupsintas Varėnos šaulių būrys, pasistatęs įspūdingus – „Tautos tvirtovės pafrontėje“ vardą gavusius – šaulių namus, įvertintas kaip „kiek apmiręs“ vasaromis, jaunimui vykstant uždarbiauti.⁹¹⁴ Būrių veiklumas skatintas šaulių rinktinių atstovų direktyvomis, jų vizitacijomis ir inspekcijomis, taip pat nevengta „apsnūdusių“ būrių motyvuoti paskatinimu ar sugėdinimu spaudoje. Pvz., 1931 m. Vištyčio šaulių vadovybė, teigiant būrio nuosmukį ir „apsnūdimą“, „Trimite“ gėdinta ir raginta: „Būrio valdyba užmigo saldžiu miegu ir būrių migdo. Reikėtų jau keltis iš tokio miego bent pavasariui prašvitus.“⁹¹⁵ Pastabos iššaukė Vištyčio būrio valdybos pirmininko atsaką tame pačiame žurnale – apžvelgęs būrio nuveiktus darbus, šis patį savo anoniminių oponentą apibūdino kaip tą, kuris „matyt [...] saldžiai miegojo“.⁹¹⁶ Vienaip ar kitaip, išreikšta kritika sulaukė atgarsio. Būrių aktyvumo ir plėtos veiklos atžvilgiu itin reikšminga buvo gabių vedlių, organizatorių rolė. 1929 m. „Trimite“ teigta, kad, nors Liubavo (Marijampolės aps.) šaulių būrys įsteigtas dar 1920 m., bet „didesnio veiklumo ėmė rodyti tik paskutiniu metu“, į šį įstojus gausai apylinkės inteligentų.⁹¹⁷ Prisidėti prie šaulių veiklos „pafrontėje“ ir taip šią sustiprinti lietuvių inteligentus nuolat skatino LŠS spauda, kartais tai daryta tiesiogiai (individualiai) privačiais šaulių vadų laiškais.⁹¹⁸

⁹¹² Pvz., Širvintų (Ukmergės aps.) šaulių būrys susikūrė 1920 m. ir atliko svarbią rolę neutraliosios zonos susirėmimų periodu. Po zonos panaikinimo „šauliai-partizanai“ buvo paleisti – likusieji vietoje šauliškosios veiklos nebetęsė. Širvintų šaulių būrys įsteigtas iš naujo 1927 m. – „Širvintų šaulių šventė“, in: *Trimitas*, 1937-10-07, nr. 40, p. 946.

⁹¹³ Jokubauskas, V., „Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas“, p. 78–81.

⁹¹⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1932-06-02, nr. 23, p. 455.

⁹¹⁵ „Apsnūdo Vištyčio būrys“, in: *Trimitas*, 1931-04-30, nr. 18, p. 350.

⁹¹⁶ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-05-14, nr. 20, p. 391.

⁹¹⁷ „Susitvarkė Liubavo būrys“, in: *Trimitas*, 1929-03-28, nr. 13, p. 216–217.

⁹¹⁸ „Šiuo kviečiu Tamstą prisidėti prie Šaulių Sąjungos darbo ir tuo sėkmingai ir matomai tęsti ar bent globa ir patarimais remti jaunystėje pradėtą darbą, tik kitame, bet dar labiau reikalingame tautinės šviesos, Lietuvos pakraštyje.“ – Trakų šaulių rinktinės vado laiško dr. Vladui Mongirdui nuorašas, 1935-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 462, l. 202. V. Mongirdas buvo žymus lietuvių tautinio atgimimo veikėjas,

Pažymėtina, kad LŠS veiklos rytiniame (nuo Zarasų iki Trakų aps.) ir pietiniame (nuo Alytus iki Vilkaviškio aps.) „pafrontės“ ruožuose charakterizacija šaulių spaudoje pasižymėjo kiek skirtingais akcentais. Apibūdinant pirmojo iš šių ruožų šaulių veiklą labiau akcentuota LŠS plėtros ir veiklos „sulenkintoje“ aplinkoje problematika bei skatinti ir teigti šaulių kaip pasienio tautintojų uždavinys ir rolė (imperatyvi misija). Pranešimuose apie pietinį „pafrontės“ ruožą (ypač Alytaus ir Seinų aps.) kur kas dažniau akcentuoti pasienio šaulių pasiryžimas ir kovingumas bei LŠS kaip labiau „susipratusius“, ryžtingus, skaudžių prieš skriaudų neužmiršusius vietos lietuvius ugdančios, telkiančios ir visokeriopai kariškai ruošiančios jėgos rolė, svarba.

Kita vertus, visame „pafrontės“ areale LŠS rolės apibūdinimus tendencingai lydėjo konstantyvūs kovos ir grėsmės akcentai. Esmė ta, kad šauliai visada pozicionuoti kaip nuolat būdrauti turintys kovotojai. Visų pirma, kaip jėga, sergėjusi „pafrontę“ (ir Lietuvą) nuo objektyvaus užribio prieš bei nuolat ryžtingai besirengianti su šiuo susiremti (kartu būsimo Vilniaus vadavimo avangardas). Antra, kaip kovotojai prieš (neva „pafrontėje“ nuolat lūkuriuojančius) vidaus priešus, nusikaltėlius, išdavikus („Tenka pažymėti, kad būrys prie pat administracinės linijos ir šauliams nuolat tenka kovoti su visokiais priešvalstybiniais gaivalais.“⁹¹⁹). Trečia, kaip kovotojai kultūrinėje kovoje, žadinę tautinę sąmonę ir kovoję prieš vietinius „apsvaiginusį“ lenkiškumą bei jo skvarbą, nuolat susidurdavę su „lenkininkų“ pinklėmis ir turėję šias išardyti. „Lenkininkai“ tendencingai vaizduoti kaip kryptingai veikę prieš pasienio šaulius (šmeižtais, grasinimais, lavina skundų įvairioms įstaigoms)⁹²⁰, taip iš dalies pateisinant įvairias LŠS plėtros spragas. Atrodytų, kad bet kokia ryškesnė lenkų kultūrinė veikla „pafrontėje“ vienareikšmiškai traktuota kaip intencionalus, įmantrus ir gerai organizuotas vietinių lenkinimo sąmokslas. Spaudoje šauliai raginti ryžtingai su tuo kovoti: „Mūsų, šauliai, pareiga aktingai budėti ir dirbti kultūros darbą ir parodyti mūsų nutautusiems broliams, ko vertos klastingos išgamų pinklės. Mes neturime sekti lenkų, bet su išgamomis ir lenkų samdiniais dvarininkais,

Lietuvos kariuomenės savanoris, gydytojas, rašytojas, su kitais lietuvių inteligentais 1899 m. Palangoje pastatęs pirmąjį lietuvišką spektaklį „Amerika Partyje“ (šiame vaidino).

⁹¹⁹ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Tritimas*, 1934-10-25, nr. 43, p. 849.

⁹²⁰ Palyginimui pora tipinių pavyzdžių: „Darbas buvo sunkus. Vietos sulenkėjęs elementas grasino šauliams, skleidė apie šaulius nešvarias, melagingas žinias.“ („Iš šaulių gyvenimo“, in: *Tritimas*, 1931-08-13, nr. 33, p. 652); „[...] lenkininkai, matydami, kad vieno veiklesnio tarnautojo įsteigtas šaulių būrys sutraukė daug narių [...] nutarė būtinai tą veikėją provokuoti. Pasamdo vienas dvarininkėlis keletą asmenų įvairiems šmeižtams leisti, ir pasipila to asmens ir vietos klebono adresu anoniminiai laišakai bei grasymai. Negana to, [...] pradeda rašyti įstaigoms skundus, kad jiems nepageidaujamas asmuo būtų pašalintas, o savu ruožtu šaulius bei choristus demoralizuoja ir įvairiomis priemonėmis stengiasi atkalbėti, kad tik neprisidėtų prie lietuviškos veiklos.“ („Kaip varomas lenkinimo darbas pafrontėje“, in: *Tritimas*, 1936-04-09, nr. 15–16, p. 360).

sąmoningai dirbančiais ir nuodijančiais mūsų tautiečius, turime kovoti.“⁹²¹ Pažymėtina, kad nuolatinis grėsmės ir kovos motyvų akcentavimas buvo būdingas ne tik LŠS viešajai retorikai – analogiški epitetai, formuluotės ir pats situacijos įrėminimas vartoti ir vidinėje LŠS dokumentacijoje. Štai 1938 m. Trakų aps. šaulių rinktinės vadas (karo komendantas) slaptoje direktyvoje šaulių kuopų ir būrių vadams, raginusioje šaulius rinkti žinias ir raportuoti apie nelegalias lenkiškas mokyklas, jų mokytojus ir į tokias mokyklas savo vaikus leidusius tėvus, situaciją pateikė šitaip: „[...] pastaruoju metu kai kur priešvalstybinis gaivalas, prisidengdamas „katekizmą ir skaitymą“ mokymu, iškraipo sielą ir jausmus nesusipratusių krašto tėvų vaikų ir rengia juos krašto nenaudėliais. Mūsų pareiga budėti ir stebėti savo apylinkę, kad mūsų užnugaryje neišaugtų „stšėlcai“, „peoviakai“ ir kitokio plauko niekšai.“⁹²² Teigtina, kad padėtį konstantyviai rėmusios grėsmės ir kovos kategorijos (skatinant šaulius būti nuolat būdraujančiais kovotojais) nebuvo tik propagandinis-mobilizacinis siužetas, tai buvo ir „pafrontės“ situacija susirūpinusiems Lietuvos valstybės pareigūnams, LŠS veikėjams, lietuviškojo nacionalizmo aktyvistams būdingos mąstymo kategorijos.

„Pafrontėje“ vystyta LŠS kultūrinė veikla, kuria siekta skleisti šauliškąją ideologiją, ugdyti lietuvių tautinį „susipratimą“ bei lietuvinti vietos visuomenę, apėmė platų priemonių spektrą. Labai daug reikšmės teikta spaudos platinimui. LŠS Centro valdyba spaudą traktavo galingiausiu įrankiu auklėti tautai⁹²³, kartinė LŠS figūra V. Putvinskis šią įvardijo priemone „[...] skleisti savo nariuose ir plačioje visuomenėje tautinio susipratimo ir krašto gynimo dvasią.“⁹²⁴ Idealizuojant spaudos draudimo laikų knygnešius šauliai raginti būti „naujais knygnešiais“ ir „[...] kuo plačiausiai skleisti „Trimitą“, Šaulių Sąjungos leidinius ir šiaip rimtą, tautišką lietuvišką spaudą“ – pasienio erdvė šiam darbui vienareikšmiškai prioritetizuota: „Gero turinio lietuviškos knygos labiausiai turi plisti visais Nepriklausomos Lietuvos pasieniais ir laikinosiomis linijomis.“⁹²⁵

Svarbiausiu platintinu spaudiniu išskirtas LŠS organas „Trimitas“ (V. Jokubausko teigimu, per visą tarpukarį atspausdinta apie 11 milijonų leidinio egzempliorių⁹²⁶). Prenumeruoti šį, visų pirma, raginti patys šauliai. „Trimito“ skaitymas tendencingai sietas su geru šaulių būrio

⁹²¹ „Kaip varomas lenkinimo darbas pafrontėje“, in: *Trimitas*, 1936-04-09, nr. 15–16, p. 360.

⁹²² (Slaptai) Trakų šaulių rinktinės vado direktyva šaulių kuopų ir būrių vadams, 1938-01-18, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 462, l. 209.

⁹²³ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 178.

⁹²⁴ Bičiūnas, V., „Būkime nauji knygnešiai“, in: *Trimitas*, 1937-08-12, nr. 32, p. 745.

⁹²⁵ Ten pat, p. 745–746.

⁹²⁶ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 178.

veikimu.⁹²⁷ Menki leidinio prenumeratų skaičiai šaulių būrių narių gretose kritikuoti – tai suformavo nišą būriams pademonstruoti savo veiklumą. Pvz., 1931 m. Akmens būrio susirinkime nutarta (ir paskelbta), kad „[...] kiekvienas būrio šaulys prenumeruoja „Trimitą“.⁹²⁸ Pažymėtina, kad bent III deš. „pafrontės“ būrių šauliams taikyta svari nuolaida metinei šio leidinio prenumeratai – jiems ši kainavo per pus pigiau.⁹²⁹ Kasmet vietos šauliai organizuodavo spaudos talkas, platindami, agituodami prenumeruoti LŠS leistą (ir kitą) spaudą – rezultatyviausi šauliai apdovanoti.⁹³⁰

Nuo pat III deš. pr. šauliai skatinti⁹³¹ ir steigė⁹³² visuomenei prieinamas bibliotekas. Preferuota, kad kiekvienas „pafrontės“ šaulių būrys turėtų savą biblioteką. Tam skirtos ir šaulių asmeninės lėšos (pvz., Jonišio (Utenos aps.) šauliai 1935 m. išipareigojo kas mėnesį skirti fiksuotą sumą būrio skaityklos reikmėms – mokytojai ir pasienio policininkai po 50 ct, šauliai ūkininkai po 10 ct⁹³³), prašyta ir visuomenės paramos. Šaulių bibliotekos tipiškai pozicijuotos įrankiu kovoje su „sulenkėjimu“. Pvz., 1935 m., prašydami knygų ir lėšų šioms pirkti, Merkinės būrio šauliai savo steigiamą viešą biblioteką pateikė kaip atsvarą gyvenvietėje įsisteigusios lenkų švietimo ir kultūros draugijos „Pochodnia“ viešosios skaityklos įtakai – kaip priemonę užkirsti „lenkinimui kelią“.⁹³⁴ Kita vertus, bent III deš. pirmoje pusėje, siekdami pasiekti ir veikti kitakalbę populiaciją bei įgyti šios palankumą Lietuvos valstybei, šauliai ir patys skleidė lenkišką spaudą. Intensyvesniu pasienio konflikto etapu (1920–1923 m.) šauliai rūpinosi propagandinės medžiagos (brošiūrų, atsišaukimų, literatūros) sklaida tiek „pafrontėje“, tiek „užfrontėje“ – šias praktikas Suvalkų ruože rekonstravęs istorikas P. Birgelis konstatavo, kad didesnis dėmesys visgi skirtas „[...] bandymams paveikti lenkų gyventojus teritorijose, esančiose Lietuvos pusėje.“⁹³⁵ 1924 m. „sulenkėjusiomis“ laikytose šalies vietovėse šauliai platinavo valstybinį laikraštį lenkų kalba „Nowiny“.⁹³⁶

IV deš. šaulių veikla skleidžiant spaudą suintensyvėjo. Maždaug nuo IV deš. vidurio prie to vis labiau prisidėjo ir Lietuvos kariuomenė, tiekusi

⁹²⁷ „Susirinkimai būna retai, „Trimito“ mažai skaito. Prieš kelis metus būrys daug geriau veikė. Tada „Trimito“ skaitė kelis kartus daugiau šaulių ir visas veikimas daug gyvesnis buvo.“ – „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-07-30, nr. 31, p. 610.

⁹²⁸ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1932-02-01, p. 11.

⁹²⁹ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 168.

⁹³⁰ Ten pat, p. 169.

⁹³¹ „Suaugusiųjų švietimo darbas“, in: *Trimitas*, 1922-01-21, nr. 3, p. 25–26.

⁹³² „Šaulių žinios“, in: *Trimitas*, 1921-02-05, nr. 5, p. 24.

⁹³³ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1935-03-21, nr. 12, p. 217.

⁹³⁴ Pempė, F., Kerulis, L., „Merkinės būrys prašo knygų“, in: *Trimitas*, 1935-11-14, nr. 46, p. 866.

⁹³⁵ Birgelis, P., „Suvalkų krašto problema Lietuvos ir Lenkijos santykiuose 1918–1923“, in: *Terra Jatwezenorum*, 2020, t. 12, nr. 2, p. 33–35.

⁹³⁶ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 187.

„pafrontės“ šauliams „atliekama“ spaudą. Pastaroji vietos gyventojams platinta nemokamai. Šaulius šios spaudos platinimui tarp vietinių aktyviai pasitelkė Trakų aps. karo komendantas V. Žutautas, pats asmeniškai sukaupęs (bei iš kariuomenės struktūrų prašydavęs ir gaudavęs) gausą senesnių provyriausybinių leidinių („Trimito“, „Kario“, Ūkininko patarėjo“, „Mūsų Vilniaus“ ir t. t.) egzempliorių – akciją motyvavo komendanto lūkestis: „[...] kad tie mūsų apskrities atsilikę gyventojai apsiprastų su lietuviška kalba, kad įsitikintų, jog lietuviškas laikraštis yra ir gražus ir naudingas.“⁹³⁷ Tai vystyta ir kitose arealo atkarpose. Pvz., Ukmergės šaulių rinktinės štabas iš kariuomenės padalinių gaudavo „Trimito“, „Kario“ ir kitų leidinių egzempliorių ir šiuos perduodavo būtent „pafrontės“ šaulių būriams – įrišti laikraščiai likdavo šiųjų bibliotekose, paskirus numerius šauliai išdalindavo vietos gyventojams.⁹³⁸

Žinoma, „gyvas žodis“ taip pat laikytas ypatingai svarbiu.⁹³⁹ LŠS padaliniai ruošdavo paskaitas šauliams ir visuomenei patriotine, šauliška tematika – „pafrontėje“ organizuotos lietuvių kalbos, Lietuvos istorijos ir karinio parengimo paskaitos, kurių tikslinis adresatas buvo „[...] ne tik šauliai, bet ir kita šios pademarklinijos visuomenės dalis [...]“.⁹⁴⁰ Prakalbos buvo kertinis įvairių šaulių renginių komponentas, svarbių švenčių, minėtų datų proga taip pat skaitytos specialios – proginės – paskaitos. Šauliai pasitelkė ir radijo technologiją (įvertinusi didelį propagandinį šios priemonės potencialą, nuo III deš. pabaigos LŠS rengė reguliarias radijo transliacijas⁹⁴¹), ilgainiui vis daugiau „pafrontės“ būrių įgijo radijo imtuvus, galimybė ateiti ir šiais pasiklausyti „teisingų“ radijo transliacijų buvo atvira visuomenei. Būtent šaulių pastangomis dar 1926 m. Vievyje (Trakų aps. pasienio gyvenvietėje) pastatytas brangus ir galingas radijo „priimtuvas“.⁹⁴²

Svarbią nišą LŠS kultūrinėje veikloje užėmė chorų, propagavusių lietuvių tautinę kultūrą,⁹⁴³ kūrimas ir vystymas – „[...] nes daina yra labai svarbus Šaulių Sąjungos kultūrinio darbo veiksnys.“⁹⁴⁴ Organizuoti choras, pažymint lietuviškų dainų kaip motyvacinį-mobilizacinį potencialą turinčio veiksnio svarbą, visos Lietuvos šauliai raginti jau III deš. pradžioje: „[...] kuo gi mes viešai pasireikšime, kuo savo širdį gaivinsime jei ne tąja daina,

⁹³⁷ Trakų aps. komendanto V. Žutauto asmeninio kvietimo jungtis į spaudos talką šablonas, 1936-01, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 200.

⁹³⁸ „Kariuomenės gyvenimas“, in: *Karys*, 1936-07-16, nr. 29, p. 716.

⁹³⁹ Bičiūnas, V., „Būkime nauji knygnešiai“, in: *Trimitas*, 1937-08-12, nr. 32, p. 745.

⁹⁴⁰ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-05-12, nr. 19, p. 469.

⁹⁴¹ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 153–155.

⁹⁴² „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1926-11-11, nr. 44, p. 1383.

⁹⁴³ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 178.

⁹⁴⁴ „Šaulių Sąjungos kultūrinis ir švietimo darbas“, in: *Trimitas*, 1940-04-25, nr. 17, p. 407.

kuri yra gimus iš mūsų protėvių sielos!“⁹⁴⁵ „Pafrontėje“ šio akstino realizavimas gerokai užtruko, daug „pafrontės“ šaulių būrių įkūrė savo chorus tik IV deš. (išimčių būta, pvz., Vištyčio šauliai jau 1924 m. turėjo savą chorą⁹⁴⁶). Centrinis LŠS choras (Kaune) veikė nuo 1923 m. Anot V. Jokubausko, nuo 1925 m. šis choras – lietuviškos kultūros sklaidos tikslu – pradėjo lankyti gausiau tautinių mažumų gyvenamas šalies vietas.⁹⁴⁷ Turimomis žiniomis, LŠS choras kryptingai gastroliuodavo „pafrontėje“ bent nuo 1927 m.⁹⁴⁸ III deš. antroje pusėje „pafrontės“ gyvenvietės tapo prioritetine šio choro gastrolių arena. 1929 m. rugsėjį keturiais autobusais iš Kauno atvykusių šaulių choristų (vyrai dėvėjo šaulių uniformas, moterys – tautinius rūbus) apsilankymo ir gausą vietos bei apylinkės žiūrovų subūrusio koncerto Širvintose entuziastingas aprašymas LŠS spaudoje nurodo kertinį šios preferencijos motyvą: „Choro atsilankymas (*sic*) Širvintuose, be abejo, padarė tam gerokai nutautusiam krašte gilaus išpūdzio ir žymiai pastūmėjo sunkoką čia tautinio susipratimo kėlimo darbą.“⁹⁴⁹ Tų pačių metų spalį LŠS chorui aplankius Zarasus, koncerto pradžioje į susirinkusiuosius kreipęsis LŠS tautinio auklėjimo ir propagandos skyriaus vedėjas V. Daudzvardas vėlgi analogišku argumentu grindė choro gastrolių „kiek nutautusiose Lietuvos vietose aukštus tikslus“ ir pabrėžė, kad kartu šiomis siekiama paskatinti šaulių chorų steigimą.⁹⁵⁰ Atrodytų, kad tikslingas šio pasienio prioritizavimas stambesnių LŠS chorų gastrolių planuose išliko konstanta visą tarpukarį – pvz., 1938 m. skelbta, kad Ukmergės šaulių rinktinės choras „[...] šiemet planuoja aplankyti pafrontės šaulių dalinius [...]“⁹⁵¹. Savas choras vietos šaulių būriams teikdavo ir praktinės naudos, pvz., 1932 m. gegužę debiutinis Varėnos šaulių mišraus choro pasirodymas surinko 127 lt pelno – suma skirta Varėnos šaulių namams aptverti.⁹⁵² Nemažai „pafrontės“ šaulių būrių ilgainiui sutvėrė ir savo orkestrus, šie pasitelkti įvairių gyvenvietėse rengtų (LŠS ir ne tik) iškilnių proga, šioms teikdavo pompastiškumo ir patrauklumo.

Reikšminga savo kultūrinės misijos dalimi LŠS laikė teatrą – sceninis menas šaulių retorikoje pozicionuotas kaip „[...] svarbi ne tik pramogos,

⁹⁴⁵ Vaičiūnas, A., „Šauliai, organizuokime chorus!“, in: *Trimitas*, 1922-10-07, nr. 39, p. 19–21.

⁹⁴⁶ „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1924-01-17, nr. 24, p. 172.

⁹⁴⁷ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 178.

⁹⁴⁸ „Choras, nekalbant jau apie tai, kad nuolat dainuoja visose tautos iškilmėse, Kauno šaulių šventėse ir per radio (*sic*), pernai vasarą gastroliavo eilėje pademarklinijo vietų, apgyventų kiek ištautėjusio elemento.“ – Zaviša, S., „VI-as visuotinas Šaulių Sąjungos būrių atstovų suvažiavimas“, in: *Trimitas*, 1928-06-28, nr. 26, p. 855.

⁹⁴⁹ „Pažymėtini įvykiai“, in: *Trimitas*, 1929-10-03, nr. 40, p. 666.

⁹⁵⁰ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1929-10-10, nr. 6, p. 690.

⁹⁵¹ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-02-03, nr. 5, p. 115.

⁹⁵² „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1932-06-02, nr. 23, p. 455.

meno, bet ir propagandos, auklėjimo priemonė.“⁹⁵³ Kaip ir centrinis LŠS choras, LŠS teatras savo gastrolių planuose prioritetizavo tą patį arealą – štai 1931 m. skelbta: „Teatras [...] Rengiasi organizuoti platesnes gastroles po Lietuvą, ypatingai ties demarkacijos linija.“⁹⁵⁴ Atrodytų, kad šaulių rinktinių teatro trupės taip pat teikė daug svarbos aplankyti pasienio gyvenvietes. Pvz., 1934 m. Trakų šaulių rinktinės teatro artistai, atvykę iš Kaišiadorių, netoli administracinės linijos po atviru dangumi surengė gausiai susirinkusių vietos gyventojų stebėtus pasirodymus Vievyje ir Strėvoje bei (bent) planavo netrukus aplankyti ir kitas pasienio vietas – pasirodymus lydėjo prakalbos bei eilės patriotine, Vilniaus tematika.⁹⁵⁵ Apskritai šio pasienio šauliai ir patys (be atvykstančių svečių pastiprinimo) rengdavo vaidinimus – spektakliai buvo reguliari „pafrontės“ šaulių organizuotų kultūrinių vakarų dalis. Šaulių spaudoje viltingai teigta tautinanti šiųjų reikšmė: „Dažnai daromi kultūriniai vakarai su vaidinimais, kurie nemaža prisideda prie kultūrinimo ir atlietuvinimo nutautintos apylinkės.“⁹⁵⁶

Svarią dalį pasienio šaulių būrių vakaruose rengtų vaidinimų repertuaro sudarė istorinio, patriotinio pobūdžio spektakliai, turėję ugdyti patriotizmą, šauliškąsias vertybes. IV deš. itin populiari buvo K. Inčiuos drama „Savanorio duktė“. Kita vertus, labai dažnai šaulių vakaruose „pafrontėje“ vaidintos komedijos. Numanu, kad tai galėjo būti netgi patrauklesnis įtrauktis įrankis. Šauliai apskritai buvo raginami dažniau rengti kultūrinės pramogos, dėti daugiau pastangų pasiekti visuomenę, veikti žmonių jausmus.⁹⁵⁷ LŠS renginiai intencionaliai jungė ideologinį ir pramoginį dėmenis, įvairavo tarp šių, pynė tarpusavyje. Šaulių šventės su sporto varžybomis, vieši vakarai su koncertais ir vaidinimais, gegužinės gamtoje – didelės pramogos, kurias visada lydėjo ideologija. Dalis šaulių kultūrinių renginių buvo uždari (organizuoti, visų pirma, šauliams), kiti atviri visai visuomenei, renginių metu tendencingai rinktos lėšos būrių reikmėms. Žinoma, toli gražu ne visi „pafrontės“ šaulių būriai šiuo aspektu buvo vienodai veiklūs ir produktyvūs. Pvz., Panošiškių (Trakų aps. Onušcio valsčius) šaulių būrys per pirmuosius savo gyvavimo metus (1929–1930 m.) surengė 5 viešus vakarus su vaidinimais⁹⁵⁸, Varėnos šaulių būrys per pirmuosius dešimt veiklos metų (1927–1937 m.) – 75 vakarus⁹⁵⁹ (spaudoje abu šie skaičiai pateikti pozityviai, o tai sufleruoja, kad kitur būta ir kur kas menkesnių rodiklių). Dideli vakarų lankomumo mastai bent spaudoje aiškinti

⁹⁵³ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 178.

⁹⁵⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-04-30, nr. 18, p. 349.

⁹⁵⁵ „Pademarklinijy „Savanorio duktė“, in: *Karys*, 1934-05-17, nr. 20, p. 397; „Rinktinėse ir būriuose“, in: *Trimitas*, 1934-07-12, nr. 28, p. 561.

⁹⁵⁶ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1937-01-21, nr. 3, p. 71.

⁹⁵⁷ „Susirūpinkime kultūrinėmis pramogomis“, in: *Trimitas*, 1932-11-17, nr. 47, p. 926–927.

⁹⁵⁸ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1930-11-20, nr. 47, p. 970.

⁹⁵⁹ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1937-12-09, nr. 49, p. 1172.

šaulių įgytu „pafrontės visuomenės“ pasitikėjimu.⁹⁶⁰ Džiaugtasi ir didžiutasi, kai šaulių kultūriniai vakarai pritraukdavo „sulenkėjusiais“ charakterizuotus vietos gyventojus.⁹⁶¹

Kita priemonė įgyti pasienio gyventojų palankumą ir šiuos veikti buvo labdara. Šia sfera tendencingai rūpinosi moterys šaulės (visuomenės auklėjimas, labdarystė ir sanitarija buvo prioritetinės šioms patikėtos veiklos sritys⁹⁶²). IV deš. Giedraičių (Ukmergės aps. pasienis) šaulės neturtingiems pradžios mokyklos mokiniams dalindavo kuklius priešpiečius, tuo suinteresuotiems jaunuoliams parūpindavo laikraščių, vietos merginoms rengė rankdarbių kursus – nepasiturinčioms duodavo reikalingos medžiagos.⁹⁶³ 1934 m. Zarasuose Kalėdų proga šaulės neturtingiems miesto vaikams surengė šventinį renginį, dovanojo jiems drabužių, batų, įvairių skanėstų, Kūčių vakarienei nusiuntė šiems į namus „po pusę žąsies ir pyrago“. Zarasų šaulės taip pat (bent) planavo atidaryti darželį neturtingiems vaikams su atvirai deklaruota paskata taip šiuos „atlietuvinti“: „Šis darželis, be pedagoginio uždavinio, dar turės kitą svarbią reikšmę, tai atlietuvinimo darbą. Čia kraštas surusėjęs ir sulenkėjęs ir dar daug kas nemoka lietuviškai [...]“.⁹⁶⁴ Orientacija į vaikus, dėmesys ir reali parama susiduriantiems su nepritekliais galėjo tapti labai efektyviu integraciniu mechanizmu. Pažymėtina, kad lituanizuojantį šaulių vaidmenį tarpukario Kaune nagrinėjęs M. Balkus socialinę šaulių veiklą su šio miesto neturtingųjų vaikais siejo su pastarųjų lietuvišumu.⁹⁶⁵

Labai svarbi LŠS raiškos sfera „pafrontėje“ buvo išskilmės. Visų pirma, šaulių būriai iškilmingai paminėdavo savo įsikūrimo sukaktis (ypač jubiliejus), kartais intencionaliai būtent „pafrontėje“ organizuoti ir šaulių rinktinių minėjimai⁹⁶⁶, pasienio gyvenvietėse suburdavę gausą visos apskrities šaulių ir garbingų svečių. Šaulių išskilmes tendencingai aplankydavo LŠS vadovybės atstovai, aukšto rango kariuomenės, valstybės pareigūnai. Į pasienio gyvenvietes šiomis progomis atvykdavusių svečių gausa, šių „svoris“ galėjo prisidėti prie vietos šaulių autoriteto tvirtinimo. LŠS išskilmės rengtos ir kitomis progomis (pvz., atidengiant naują paminklą, šventinant būrio vėliavą,⁹⁶⁷ paminint žymesnių susirėmimų su priešais sukaktuves bei šių aukas⁹⁶⁸ ir t. t.), jų nestigo. Proginės pamaldos, eisenos į

⁹⁶⁰ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1932-01-07, nr. 2, p. 30.

⁹⁶¹ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Karys*, 1933-04-06, nr. 14, p. 289; „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1937-01-21, nr. 3, p. 71.

⁹⁶² Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 86.

⁹⁶³ „Moterų šaulių gyvenimas“, in: *Trimitas*, 1936-01-03, nr. 1, p. 17.

⁹⁶⁴ „Moterų šaulių gyvenimas“, in: *Trimitas*, 1935-01-17, nr. 3, p. 56.

⁹⁶⁵ Balkus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, p. 180.

⁹⁶⁶ „Išskilmės Širvintose“, in: *Trimitas*, 1934-06-28, nr. 26, p. 511.

⁹⁶⁷ „Išskilmės prie demarklinijos“, in: *Trimitas*, 1937-05-21, nr. 20, p. 465.

⁹⁶⁸ „Iškilmingai paminėti žuvę dėl laisvės Leipalingy“, in: *Trimitas*, 1933-04-06, nr. 14, p. 268.

kapines pagerbti žuvusiųjų, šaulių paradai grojant orkestrui, prakalbos (nuolat pasitelkdavusios motyvacinį „okupuotosios Lietuvos“ artumo motyvą), visa tai sekdamusios vaisės ir pramogos – tipiški šaulių iškilmių pasienio gyvenvietėse elementai. Iškilėmis siekta įtraukti visuomenę, šią veikti. Mokytojai šauliai dažnai suburdavo mokyklinukus – pastarieji dainuodavo šauliams ir žiūrovams, žygiuodavo bendrose eisenose. Be pačios LŠS iškilmių, šauliai apskritai sudarydavo ryškų (matomą ir girdimą) dėmenį įvairiose pasienio gyvenvietėse rengtose šventėse, minėjimuose, buvo ypač iniciatyvūs ir išraiškingi minint Spalio 9 d. – Vilniaus „atplėšimo“ metines.

Kaip jau minėta, šauliai buvo aktyvūs Vilniaus vadavimo kampanijos vystytojai. Jie buvo glaudūs VVS bendradarbiai⁹⁶⁹, organizacijų tarpusavio santykiai buvo labai geri⁹⁷⁰ (nors VVS dar tik įkūrinėjant, LŠS į tai nežiūrėjo palankiai, kvestionavo šios reikmę⁹⁷¹). Tų pačių asmenų narystė abiejose organizacijose buvo įprasta. Šauliai rinko lėšas Vilniaus vadavimo kampanijai, aktyviai platino Vilniaus pasus, skatino šiuos įsigyti (pvz., 1936 m. spalio 9 d. Zarasų šauliai gimnazijoje surengė paskaitą ir vaidinimą – į renginį svečiai įleisti nemokamai, bet tik su Vilniaus pasu⁹⁷²). LŠS santykiai su kitomis lietuvių visuomeninėmis organizacijomis nebuvo tokie artimi, būta trinčių – „pafrontėje“ irgi. Kita vertus, būta ir kooperavimo – organizacijų sugyvenimas veikiausiai daug priklausė ir nuo vietos aplinkybių, asmenybių. Pvz., nors tautininkų režimo proteguota Lietuvių tautinio jaunimo sąjunga „Jaunoji Lietuva“ konkuravo su LŠS (tarp šių būta daug įtampos⁹⁷³), tai nesutrukdė Vievio šauliams ir jaunlietuviams (pagal anuomet populiarų žanrą) 1936 m. kartu surengti vietos jaunimo „teismo“ – tąkart išpeiktas Vievio jaunimas įpareigotas „[...] ne tik pasivyti, bet ir pralenkti kitų Lietuvos apylinkių jaunimą tautiškos kultūros, susipratimo ir kitose srityse.“⁹⁷⁴

IV deš. daugelio „pafrontės“ šaulių būrių veikloje ir uždaviniuose prioritetinę vietą užėmė savų šaulių namų statybos ir įrengimo paskata. Šaulių namų statybos idėja „Trimitė“ iškelta dar 1920 m. (nors realiai įgyvendinti tai pamažu pradėta tik III deš. antroje pusėje), ryškiausias jos šalininkas buvo vienas iš LŠS įkūrėjų ir pagrindinis sąjungos ideologas V. Putvinskis, vylėsis, kad ilgainiui nuosavus šaulių namus turės kiekvienas šaulių būrys Lietuvoje.⁹⁷⁵ Pirmą šaulių namų paskirtis buvo kultūrinė –

⁹⁶⁹ „Lietuvos šauliai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 213.

⁹⁷⁰ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 228.

⁹⁷¹ „Kam skaldyt jėgas“, in: *Trimitas*, 1925-04-23, nr. 15, p. 481–482.

⁹⁷² „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1936-10-15, nr. 42, p. 1013.

⁹⁷³ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 225–228.

⁹⁷⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1936-04-23, nr. 17, p. 403–404.

⁹⁷⁵ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 168.

šie turėjo suteikti nuolatinę erdvę kultūrinei šaulių veiklai (teikti patalpas šaulių bibliotekoms, susirinkimams, kursams, choro, teatro pasirodymams ir t. t.) bei tapti lietuvių tautinės kultūros sklaidos centrais – lietuvių kultūros „židiniai“. Agitacinė medžiaga, teigusi šaulių namų statybos reikmę ir šiųjų reikšmę, šio darbo autoriui labai primena religinės organizacijos agitacinę medžiagą, skatinančią prisidėti prie naujos bažnyčios, parapijos namų statybos, įrengimo. Aktualizuodami šaulių namų svarbą, aliuzijų su religija ir bažnyčiomis anuomet nevengė ir kertiniai LŠS ideologai. V. Putvinskis, teigęs, kad „Mūsų (lietuvių – L. N.) religija yra – tėvynės meilė“, skelbė: „Šaulių namai bus šaulių ideologijos šventyklos [...] Šaulių namai bus židiniai, aplink kuriuos susisplies visi ieškantieji savo sielai jėgų.“⁹⁷⁶ Trumpai aptaręs nuosavų maldos namų svarbą religinėms bendruomenėms, J. Purickis argumentavo: „Bažnyčia buvo ir pasiliko tas centras, iš kurio skleidėsi tikybos įtaka į visas puses. Šaulių Sąjunga nors nėra tikyba, bet ji turi daug panašumo su tikybomis. Šaulių Sąjunga dirba didelį kultūros darbą. Ji auklėja, moko savo narius ir kitus piliečius [...] O tam juk reikia tinkamos vietos.“⁹⁷⁷ Viltasi, kad provincijoje šaulių namai apskritai taps viso vietos kultūrinio gyvenimo centrais, III deš. antroje pusėje pasitelktas agitacinis šūkis „Šaulių namai – visuomenės namai“.⁹⁷⁸ Anot V. Jokubausko, praktiškai šaulių namų steigimas pradėtas tik 1927 m.⁹⁷⁹ Šaulių namų statybos projektus rengė centrinis LŠS padalinys – Šaulių namų statybos komisija, tikslingai (reprezentuojant ir propaguojant tautinę kultūrą) angažuotasi į lietuviško, tautinio architektūros stiliaus pastatų statybą (vietos šaulių būriai ne visada laikėsi šių projektų).⁹⁸⁰ Procesas išibėgėjo tik IV deš. Pirmieji naujai pastatyti šaulių namai Lietuvoje atidaryti 1931 m., vėliau kasmet šalyje „išaugdavo“ po 4–6, 1938 m. – 11 šaulių namų.⁹⁸¹

Atrodo, kad pirmieji „pafrontėje“ – 1929 m. – pradėti statyti Varėnos šaulių namai. Didžiulis mūrinis dviejų aukštų pastatas statytas keletą metų. 15 tūkst. lt pašalpa namų statybai 1931 m. skyrė vyriausybė, 1932 m. per Vidaus reikalų ministeriją gauta dar 8 tūkst. lt pašalpa, likę pinigai surinkti iš Varėnos šaulių būrio, lėšas skyrusių kitų šaulių padalinių, visuomenės rėmėjų aukų⁹⁸² – galop namams, ūkiniams pastatams ir kiemo aplinkos tvarkymui išleista ~ 42 tūkst. lt.⁹⁸³ Nors būrys į dar įrenginjamą pastatą įsikėlė jau 1931 m.,⁹⁸⁴ namai užbaigti ir pašventinti tik 1933 m. rugsėjį.⁹⁸⁵

⁹⁷⁶ Ten pat.

⁹⁷⁷ Vygandas, „Naujas kultūros ir šauliškumo židyns“, in: *Trimitas*, 1933-09-21, nr. 38, p. 742.

⁹⁷⁸ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 169.

⁹⁷⁹ Ten pat, p. 170.

⁹⁸⁰ Ten pat.

⁹⁸¹ „Šaulių namai ir jų paskirtis“, in: *Trimitas*, 1940-04-25, nr. 17, p. 396.

⁹⁸² Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 362.

⁹⁸³ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1937-12-09, nr. 49, p. 1172.

⁹⁸⁴ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 362.

Išpūdingi Varėnos šaulių namai, referuoti „Tautos tvirtovė pafrontėje“⁹⁸⁶, pozicionuoti šaulių namų etalonu – pavyzdžiu kitiems šaulių būriams. Tai, kad neva neturtingi Varėnos šauliai sugebėjo pasistatyti tokį pastatą, tapo nuolat LŠS spaudoje atsikartodavusiu – savų namų dar neturinčius šaulių padalinius skatinti pasitelktu – argumentu: „Ką gali skųstis kiti būriai lėšomis, nepajėgumu pastatyti savo namus, jei šitas lekiančiojo smėlio krašto, bet ryžtumo kupinas būrys, pirmas parodė pavyzdį!“⁹⁸⁷ Džiaugdama šaulių namais, 1933 m. J. Purickis išskėlė šaulių namų statybos „pafrontėje“ imperatyvą: „Šiandien labai džiugu, kad šitas kultūros židinys išdygo prie okupuotos Lietuvos, vadinamoje pafrontėje. Dideliai būtų pageidaujama, kad visa pafrontė pasidengtų kultūros ir šauliškumo židinių tinklu.“⁹⁸⁸ Šis imperatyvas nebuvo vien LŠS viešosios retorikos klišė. Šaulių namų ir jų tinklo formavimo svarba bei paveikumu transformuojant pasienio arealą išties tikėta. Ir tai skatinta. 1934 m. sausį slaptame raporte Generaliniam štabui Trakų aps. komendantas V. Žutautas (1935 m. tapęs ir Trakų šaulių rinktinės vadu) tarp savo pasiūlymų kaip įgalinti LŠS efektyvesniam „pafrontės“ gyventojų lojalizavimui ir lietuvimui pačiu pirmu punktu nurodė: „Padėti Šaulių rinktinėms ir svarbesnių punktų būriams pasistatyti šaulių namus, kur tilptų skaityklos, knygynėliai, būtų susirinkimai, vakarėliai ir t. t. [...]“⁹⁸⁹

Veikiausiai antrieji „pafrontėje“ pastatyti šaulių namai 1934 m. rugsėjį iškilmingai atidaryti Saldutiškyje (Utenos aps.). Kiek kuklesnis – medinis – dviejų aukštų pastatas, atspindėjęs rytų Aukštaitijos architektūros tradiciją⁹⁹⁰, statytas du metus. Žemės sklypą Saldutiškio šaulių būrys iš valstybės gavo neatlygintinai, lėšos namams rinktos įvairiomis priemonėmis – 1933 m. Utenoje surengtas K. Petrausko ir kitų žymių atlikėjų koncertas, kurio pelnas paskirtas šių namų statybai. Statybos komitetui vadovavo greta Saldutiškio veikusios stambios lentpjūvės savininkas – namams skirta miško medžiaga apdorota nemokamai.⁹⁹¹ Tiek Saldutiškio, tiek Varėnos, tiek kiti šaulių namai Lietuvoje buvo paženklinti dideliu išraiškingu užrašu: „Šaulių namai – Tautos namai“⁹⁹² Bent nuo 1934 m. ir Joniškio (Utenos aps.) būrys turėjo

⁹⁸⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1937-12-09, nr. 49, p. 1172.

⁹⁸⁶ Užrašas po pastato nuotrauka leidinio viršelyje: „Varėnos šaulių namai – Tautos tvirtovė pafrontėje“, in: *Trimitas*, 1933-09-21, nr. 38.

⁹⁸⁷ Putvinskaitė, E., „Varėna, Perloja, Merkinė, Liškiava“, in: *Trimitas*, 1932-06-09, nr. 24, p. 470.

⁹⁸⁸ Vygandas, „Naujas kultūros ir šauliškumo židinys“, in: *Trimitas*, 1933-09-21, nr. 38, p. 742.

⁹⁸⁹ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 411.

⁹⁹⁰ Dičkalnytė, A.; Kilinskaitė, R., „Saldutiškio šaulių namai: istorinė, architektūrinė ir kultūrinė vertė“, in: *Lietuvos valsčiai: Saldutiškis*, Vilnius: Versmė, 2019, p. 817.

⁹⁹¹ Ten pat, p. 814–816; „Saldutiškyje atidaryti šaulių namai“, in: *Trimitas*, 1934-09-06, nr. 36, p. 711.

⁹⁹² Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 172.

nuosavus namus⁹⁹³, bet labiau tikėtina, kad šie nebuvo naujai pastatyti – veikiau šauliai tiesiog įsigijo pastatą ir pritaikė šį savo reikmėms. Šaulių būriui nepajėgiant pasistatyti naujo pastato, tokia buvo antraplanė – praktikuota – alternatyva.

Šaulių namų statybos „pafrontėje“ akcija akivaizdžiai užstrigo. Pvz., pastačius Varėnos šaulių namus, Alytaus aps. pasienyje kiti šaulių namai baigti statyti tik po penkerių metų – 1938 m. atidaryti Nedzingės ir Perlojos šaulių namai.⁹⁹⁴ Kitose „pafrontės“ atkarpose situacija buvo prastesnė. Nors mūriniai Zarasų šaulių namai pradėti statyti dar 1931 m.⁹⁹⁵, jie neužbaigti ir 1938 m.⁹⁹⁶ 1937 m. Širvintų (Ukmergės aps.) šaulių būrys turėjo įsigijęs sklypą ir rinko lėšas statybai, bet šios dar nebuvo pradėtos.⁹⁹⁷ Zibalų (Širvintų valsčius) šauliai 1938 m. irgi dar tik kaupė lėšas.⁹⁹⁸ Seinų aps. Sangrūdodos (Punsko valsčius) būrys ir 1937 m., ir 1938 m. deklaravo savo pasiryžimą pradėti namų statybas „šiais metais“.⁹⁹⁹ Nepaisant didelio Trakų šaulių rinktinės vado V. Žutauto suinteresuotumo, Trakų aps. pasienyje ir 1939 m. gegužę dar nebuvo šaulių namų – pastaruosius statėsi tik Onuškiečio būrys.¹⁰⁰⁰ Trakų aps. šaulių veiklą nušvietusiam straipsnyje teigta: „Su šaulių namais čia klausimas sunkesnis, nes kraštas neturtingas [...]“.¹⁰⁰¹ Teigtina, kad pastaroji pastaba aktuali visam „pafrontės“ arealui – pagrindinis akcijos kliuvinys buvo finansinis.

Esmė ta, kad pastatyti ir įrengti „tvirtoves“ reikėjo didelių pinigų, o pinigų (kartais turbūt ir vietos šaulių bei visuomenės nusiteikimo vardan šio tikslo su savais pinigais skirtis) stigo. Nors valstybė rėmė šaulių namų statybas (visų pirma, dalydama LŠS žemės sklypus, teikdama paskolas ir pašalpas, kartu nuo 1932 m. vyriausybės nutarimu mediena šaulių namų statybai pardavinėta be konkurso su 50 % nuolaida¹⁰⁰²), šioms talkino ir visa LŠS organizacija, didelę reikiamų lėšų dalį turėjo parūpinti patys vietos šauliai – namų statybos priklausė būtent nuo vietos būrio iniciatyvos ir pastangų verbuojant rėmėjus, įvairiais būdais (pasitelkti ir patrauklūs

⁹⁹³ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1935-03-21, nr. 12, p. 217.

⁹⁹⁴ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 401; „Perlojos partizanų dvasia gyva“, in: *Trimitas*, 1938-10-27, nr. 43, p. 1034; Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 175.

⁹⁹⁵ Kunca, P., „Zarasai statydinasi šaulių namus“, in: *Karys*, 1936-10-01, nr. 40, p. 1009.

⁹⁹⁶ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 173.

⁹⁹⁷ „Širvintų šaulių šventė“, in: *Trimitas*, 1937-10-07, nr. 40, p. 946.

⁹⁹⁸ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-02-24, nr. 8, p. 206.

⁹⁹⁹ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-01-28, nr. 4, p. 98; „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-01-27, nr. 4, p. 94.

¹⁰⁰⁰ „Trakų žemės šaulių šventė“, in: *Trimitas*, 1939-05-11, nr. 19, p. 446.

¹⁰⁰¹ Ten pat.

¹⁰⁰² Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 170.

metodai, pvz., loterijos, „albumėlių“ platinimas ir t. t.) renkant lėšas, logistiškai organizuojant pačią statybą. Pabrėžtina, kad IV deš. didelė dalis „pafrontės“ šaulių būrių (su įvairuojančiais rezultatais) tuo ir rūpinosi. Piniginė našta pasienio šauliams galėjo būti didelė – pvz., 1938 m. šaulių namus pasistatę Perlojos šauliai ne vienerius metus šiam tikslui buvo „apsidėję“ metine (asmenine) 30 lt rinkliava.¹⁰⁰³ Sudėtingą šaulių namų statybos kelią iliustruoja Norulių (Alytaus aps. Merkinės valsčius) „tautinės kultūros židinio“ statybos istorija.¹⁰⁰⁴ Aktyvus vietos šaulių būrys savų namų statyba rūpinosi nuo 1935 m. Sklypą namams padovanojo pora palankių vietos gyventojų. Atrodytų, kad visą likusį tarpukarį būrio kultūrinę veiklą lydėjo (ir grindė) nuolatinis lėšų būrio namų statybai rinkimas, nuolatiniai raginimai prisidėti. Aukos rinktos kiekviena proga, kartais jos buvo ir visai menkos: 1935 m. būrys kreipėsi į artimus būrius – Alytaus šauliai paaukojo 5 lt, Nedzingės – 3 lt, Kibyšių – dar kelis litus. Organizuota ir loterija, parduotinus bilietus siunčiant platinti net tolimiems šaulių būriams – kai kurie iš jų taip ir nepardavė nė vieno. Kiekvienas būrio šaulys turėjo mokėti atskirą metinę rinkliavą namų reikalui, kiekvienas arklį turintis šaulys – atgabenti tam tikrą fiksuotą kvotą miško medžiagos arba susimokėti nuobaudą. Nors pirmąjį renginį dar nebaigtame įrenginėti pastate Norulių šauliai surengė jau 1937 m., net ir 1940 m. vasarą šie namai toli gražu nebuvo baigti. Diagnozuotina, kad šauliai tiesiog nespėjo sutverti „kultūros ir šauliškumo židinių“ tinklo „pafrontėje“, administracinės linijos ir pačios „pafrontės“ kaip tokios neliko greičiau. Kita vertus, daug „pafrontės“ šaulių būrių, nors ir nevienodu intensyvumu ir tempu, kryptingai to siekė, ties tuo dirbo. Esamos sąlygos, realūs šaulių būrių pajėgumai nulėmė, kad šaulių namų statybos akcija pareikalavo kur kas daugiau laiko nei numanyta. 1940 m. išvakarėse visoje Lietuvoje LŠS turėjo 72 šaulių namus¹⁰⁰⁵ (šis skaičius bent keliskart mažesnis už bendrą tuometinį Lietuvos valsčių skaičių).

Pažymėtina, kad naujai pastatyti ir užbaigti įrengti šaulių namai atliko šaulių veiklos koncentravimo funkciją. Pvz., Varėnos šaulių namuose įrengta gausi biblioteka su skaitykla, kurioje buvo ir „5 lempų“ radijo imtuvas, erdvi salė su scena (platforma šaulių susirinkimams, minėjimams, nuosavo choro pasirodymams ir t. t.), pastate veikė bufetas, glaudėsi šaulių ugniagesių komanda, buvo įrengti trys gyvenamieji kambariai (numanu, garbingiems svečiams), po scena – priešdujinės apsaugos rūšys.¹⁰⁰⁶ Saldutiškio šaulių namuose glaudėsi ir gyvenvietės pradžios mokykla (lig tol operavusi ankštame ir šaltame pastate), šių namų salę leista pasitelkti ir kitų vietos visuomeninių organizacijų, pvz., pavasarininkų, kultūriniam renginiam¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰³ „Perlojos partizanų dvasia gyva“, in: *Trimitas*, 1938-10-27, nr. 43, p. 1034.

¹⁰⁰⁴ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 411–422.

¹⁰⁰⁵ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 175.

¹⁰⁰⁶ Ten pat, p. 172; „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1934-10-25, nr. 43, p. 849.

¹⁰⁰⁷ Dičkalnytė, A.; Kilinskaitė, R., „Saldutiškio šaulių namai: istorinė, architektūrinė ir kultūrinė vertė“, p. 817–819.

– taip pildyta šaulių namų kaip provincijos kultūrinio gyvenimo centro siekiamybė. Pridurtina, kad bent nuo IV deš. vidurio į šaulių namus vis labiau imta žvelgti ir kaip į potencialias „karines tvirtoves“, itin vertingas mobilizacijos atveju, – iš esmės šaulių namai imti pozicijuoti šaulių „kareivinėmis“, ginklų telkimo vieta.¹⁰⁰⁸ IV deš. pabaigoje „pafrontėje“ organizuojant pasienio apsaugos batalionus šaulių namai paskirti būsima šiųjų ginkluotės ir aprangos saugojimo vieta.¹⁰⁰⁹

Įvairiapusiškai šaulių namų reiškinį Lietuvoje analizavęs V. Jokubauskas teigė: „Viešajame diskurse šaulių namai provincijoje įvardijami kaip namai, o apskričių centruose – tvirtovė. Tai leidžia kelti hipotezę, kad vieni tinka gyventi ir puoselėti lietuvišką kultūrą, nes kaimiškose vietovėse vyravo lietuviai, o miestus dar reikia atsikovoti, sulietuvinti, nes tvirtovė yra gynybinis objektas, semantiškai – lietuviškumo forpostas.“¹⁰¹⁰ Šaulių namų akcijos raidos Lietuvos pasienyje su Lenkija tyrimas leidžia kiek pakoreguoti istoriko įžvalgą. „Pafrontėje“ (provincijoje, tolokai nuo apskričių centrų) pastatyti šaulių namai labai dažnai referuoti būtent „tvirtovės“ epitetu (net ir palyginti lietuviškose vietovėse). Pvz., Varėnos šaulių namai įvardyti „lietuvių kultūros tvirtovė“, „lietuvių kultūros „fortu“, „Tautos tvirtovė pafrontėje“¹⁰¹¹, Saldutiškio – „pafrontės tvirtovė“¹⁰¹², Perlojos – „dvasine tvirtovė“¹⁰¹³. „Tvirtovės“ sąvoka apibūdinti šaulių namams šiame areale nuolat naudota dėl prieš (Lenkijos) artumo ir natūraliai derėjo su absoliučiai išsivyravusia „pafrontės“ sąvoka – jos vartojimas neatskiriamai sietinas su (aptartais) šaulių rolę ir veiklą šiame pasienyje konstantyviai rėmusiais (tiek fizinės, tiek kultūrinės) grėsmės ir kovos motyvais. Svarbu pažymėti, kad analogiška formuluotė ir retorika buvo būdinga ne tik šiam pasieniui. IV deš. viduryje ir antroje pusėje, dvišalės įtampos tarp Lietuvos ir Vokietijos suintensyvėjimo etapais, aktualizuojant šaulių namų statybos pasienyje su Vokietija svarbą¹⁰¹⁴ irgi tendencingai pasitelkta „tvirtovės“ sąvoka: „[...] šaulių namai būtų savotiška pasienio tvirtovė prieš vokietinimo bangą.“¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁸ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 177.

¹⁰⁰⁹ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas II Pėst. divizijos vadui, 1939-02-21, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 462, l. 51.

¹⁰¹⁰ Jokubauskas, V., „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, p. 179.

¹⁰¹¹ „Alytaus rinktinės šaulių kuopų ir būrių vadų suvažiavimas“, in: *Trimitas*, 1930-06-17, nr. 25, p. 498; „Varėniškiai namus statydinasi“, in: *Trimitas*, 1930-07-31, nr. 31, p. 650; (užrašas leidinio viršelyje), in: *Trimitas*, 1933-09-21, nr. 38.

¹⁰¹² „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1934-01-25, nr. 4, p. 79.

¹⁰¹³ „Perlojos partizanų dvasia gyva“, in: *Trimitas*, 1938-10-27, nr. 43, p. 1034.

¹⁰¹⁴ „Centro valdybos pirmininkas L. Vailionis iškėlė šaulių namų reikšmę, ypač neramiame pasienyje, ir padėkojo [...] už tą triušą, kuris čia širdingai visų dedamas šauliškon tvirtovėn.“ – „Stiprinamos šaulių pozicijos Šakių apskrityje“, in: *Trimitas*, 1935-06-06, nr. 23, p. 421.

¹⁰¹⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-03-31, nr. 13, p. 325.

Teigtina, kad bent išpūdingieji Varėnos šaulių namai apgalvotai sukonstruoti ir kaip „pareiškimas“ Lietuvos priešininkams bei „pavergtiesiems“ lietuviams už administracinės linijos. Esmė ta, kad galingas mūrinis pastatas, „vainikuotas“ kaukiančio geležinio vilko skulptūra, pastatytas vos 250 metrų atstumu nuo „okupuotos Lietuvos“ – į šią buvo nukreiptas pastato fasadas. Tam teikta daug reikšmės LŠS retorikoje. Varėnos šaulių atsišaukime teigta, kad šie namai „[...] lenkams primins, kad lietuvių tauta ne žodžiu, bet rimtu darbu rengiasi Vilnių atvaduoti.“¹⁰¹⁶ Namai atliko tautos ryžto projekcijos funkciją – skelbė išraiškingą „žinutę“, nuolat regimą iš anapus linijos.

Pabrėžtina, kad šiame pasienyje šauliai mėgo „transliuoti“ panašias „žinutes“ į užribį. Pvz., spaudoje džiaugtasi, kad 1938 m. Vasario 16 d. Vilūniškių (Trakų aps. Vievio valsčius) šauliams išpuošus savo būstus tautinėmis vėliavomis, šios „[...] buvo matomos gyvenantiems už administracijos linijos, okupuotiems lietuviams.“¹⁰¹⁷ Kita vertus, visa tai buvo ne mažiau tikslingai nukreipta ir į valstybės vidaus „auditoriją“. LŠS ne tik kad siekė lietuvių dominavimo įvairiausiose šalies gyvenimo sferose (pvz., ragindama piliečius išrinkti lietuviškas savivaldybes, tai įvardijant lietuvių tautos gynimo bei tautinės kultūros vystymo priemone¹⁰¹⁸), bet ir ypatingai angažavosi ties lietuvių kalbos, lietuviškumo ir valstybinių (bei valstybiškai orientuojančių) atributų sklaida ir įsivyravimu viešojoje erdvėje – jautriame valstybės pasienio regione šauliams tai buvo ypač aktualu.

Paminklų statyba – viena iš kryptingo viešosios erdvės transformavimo priemonių, kuriai šio pasienio šauliai skyrė daug dėmesio. Dalis šaulių iniciatyva „pafrontėje“ pastatytų paminklų, visų pirma, buvo skirti reprezentuoti Lietuvos valstybingumą ir galybę. Pvz., būtent šauliai 1928 m. Varėnoje pastatė Nepriklausomybės paminklą (pastarasis šaulių būriui kainavo 1063 lt, paminklo projektas buvo gautas iš LŠS Centro valdybos).¹⁰¹⁹ Šio paminklo statyba – vienas pirmųjų 1927 m. įsisteigusio Varėnos šaulių būrio darbų.¹⁰²⁰ Šauliai taip pat organizavo granitinio Vytauto Didžiojo paminklo Perlojoje statybą, šis atidengtas 1931 m. Išaukštinto Lietuvos valdovo statula neabejotinai neatsitiktinai „žvelgė“ „[...] per Merkį Vilniaus link su kardu rankoje.“¹⁰²¹ LŠS ypač rūpinosi paminklais žuvusiems netolimos praeties kovose. Pvz., 1924 m. Širvintose atidengtas šaulių pastatytas paminklas šauliams, kurie žuvo neutraliosios zonos

¹⁰¹⁶ Zibolienė, D., „Karinio-patriotinio auklėjimo spaudiniuose – jaunimo organizacijų veiklos atspindys“, in: *Gimtasis Rokiškis*, 2016-08-22 (prieiga per internetą: <https://www.grokiskis.lt/kalbame-strazdelio-kalba/karinio-patriotinio-auklejimo-spaudiniuose-jaunimo-organizaciju-veiklos-atspindys>)

¹⁰¹⁷ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-03-10, nr. 10, p. 252.

¹⁰¹⁸ „Savivaldybių rinkimai“, in: *Trimitas*, 1931-06-11, nr. 24, p. 461.

¹⁰¹⁹ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 362.

¹⁰²⁰ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1937-12-09, nr. 49, p. 1172.

¹⁰²¹ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-07-16, nr. 29, p. 570.

susirėmimuose.¹⁰²² 1929 m. Giedraičių šaulių būrys pastatė paminklą partizanui J. Sabuliui,¹⁰²³ 1923 m. žiauriai užmuštam netoli šio miestelio. Daug „pafrontės“ gyvenviečių turėjo panašių paminklų žuvusiesiems. Šie paminklai šlovino kovotojus už Lietuvą ir šiųjų pasiaukojimą, kartu – lietuvių tautos kovingumą. Jie vienareikšmiškai diegė, kas buvo didvyriai, bei nurodė gerbtiną ir sektiną pavyzdį. Šauliai apskritai stengėsi įamžinti kovų vietas ir žuvusiųjų dėl Lietuvos laisvės karių, partizanų ir šaulių vardus – iškilmingai iškabindavo memorialines lentas, į kurias įrašyti apylinkės žuvusiųjų vardai.¹⁰²⁴

Kartu šauliai visame pasienio areale konstantyviai rūpinosi pastarųjų kapų tvarkymu. Tai tapo universalia šaulių tradicija. Heroizuotų žuvusiųjų kapų tvarkymo ritualas teikė ideologinį krūvį turintį sąlytį su aktualizuojama praeitimi – sąlytį, kuris motyvavo tapatintis su jais, jų kova ir pasiaukojimu, semtis iš šių įkvėpimo, ryžto, kovingumo. Susibūrimai prie žuvusiųjų dėl Lietuvos laisvės kapų ir paminklų, šiuos pagerbiant, tapo konstantyvia šaulių renginių „pafrontėje“ dalimi. Visa tai tarnavo valstybės, lietuvių ir pačių šaulių pozicijų „pafrontės“ gyvenvietėse legitimavimui.

LSS buvo ypatingai suinteresuota lietuvių kalbos dominavimu viešojoje erdvėje ir visuomenėje. Šauliai nuolat raginti kalbėti tik lietuviškai ir skatinti kitus kalbėti valstybine kalba.¹⁰²⁵ Neužmirština, kad šauliai prisidėjo prie savavališkos nelietuviškų iškabų „murzinimo“ akcijos Lietuvos miestuose 1923 m.¹⁰²⁶, LSS spaudoje būta raginimų nekalbančius lietuviškai boikotuoti.¹⁰²⁷ Pasak M. Balkaus, šauliai viešą lenkų kalbos vartojimą traktavo kaip ryškią neloyalumo valstybei apraišką.¹⁰²⁸ Mūsų požiūriu, verdiktas ne visada buvo toks kategoriškas, veikiau tai laikyta tarsi „ligos“ požymiu – „gydytina“ ir išgyvendintina yda. Trakų aps. komendanto V. Žutauto 1933–1934 m. įgyvendinto pasienio padėties tyrimo medžiaga atskleidžia, kad „pafrontėje“ lenkakalbiams yra tekę susidurti ir su priekabėmis, ir su pravardžiovimu iš vietos šaulių.¹⁰²⁹ Tokių nutikimų patirtis galėjo paskatinti tam tikrus asmenis viešose vietose (pvz., įstaigoje, krautuvėje ir t. t.) pasirinkti kalbėti lietuviškai, tačiau komendanto

¹⁰²² „Korespondencijos“, in: *Trimitas*, 1924-10-02, nr. 207, p. 26.

¹⁰²³ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Karys*, 1933-06-29, nr. 26, p. 533.

¹⁰²⁴ „Šaulių Sąjungos kultūrinis ir švietimo darbas“, in: *Trimitas*, 1940-04-25, nr. 17, p. 408.

¹⁰²⁵ Balkus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, p. 177.

¹⁰²⁶ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 156.

¹⁰²⁷ „Tie, kurie [...] neišmoko lietuvių kalbos, nežiūrint į nuolatinius pageidavimus ir net prašymus, su tais kitokios kalbos jau mes neturime, kaip tik boikotas.“ – „Kovon už lietuvybę“, in: *Trimitas*, 1922-06-10, nr. 22, p. 4.

¹⁰²⁸ Balkus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, p. 178.

¹⁰²⁹ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 288.

informatorius prelatas J. Matulaitis-Labukas veikiausiai buvo teisus, teigdamas, kad „Tokios priemonės neveda prie liaudies atlietuvinimo.“¹⁰³⁰ Pridurtina, kad tokie šaulių poelgiai juo labiau neskatino su tuo asmeniškai susidūrusių asmenų palankumo LŠS. Taisyklingo lietuvių kalbos vartojimo pavyzdžio tikėtasi, visų pirma, iš pačių šaulių – primintina, kad „pafrontėje“ LŠS pastangomis rengti lietuvių kalbos kursai buvo skirti ir šauliams.

Pažymėtina, kad LŠS rodė didelę iniciatyvą ir IV deš. išibėgėjusioje pavardžių „atlietuvinimo“ akcijoje – šauliai buvo vieni iš jos pirmeivių.¹⁰³¹ LŠS lietuvininti savo pavardes ragino (bent) nuo 1932 m.¹⁰³² Šią akciją grindė teze, kad daug lietuviškų pavardžių svetimtaučių priespaudos laikais „suterštos“ slaviškumu ir tai svarbu atitaisyti. Pavardžių keitimo mastai suintensyvėjo IV deš. pabaigoje. Šaulių, kurie siekė „atlietuvinti“ savo „suslavintas“ pavardes, nestigo ir „pafrontėje“.¹⁰³³ Šaulių iniciatyvumas šioje kampanijoje vėlgi iliustruoja LŠS principą – pradėti nuo savęs ir taip rodyti pavyzdį visuomenei.

Šauliai buvo suinteresuoti lietuvių kalbos įsivyravimu „pafrontės“ katalikų bažnyčiose. Remiantis LŠS spauda, kai kuriose „sulenkėjusiomis“ charakterizuotose šio pasienio gyvenvietėse būtent šauliai buvo ta jėga, kurios pastangomis apskritai šiose pradėtos laikyti pamaldos lietuvių kalba. Pvz., teigta, kad 1927 m. atgaivintas Širvintų šaulių būrys prisidėjo prie lietuviškų pamaldų reikalavimo – šias galop įvedė D. Linartas¹⁰³⁴ (Širvintų klebonas 1926–1930 m., būrio garbės narys). Dubingiuose, vietovėje, kur „Daug kas kalba lenkų kalbos žargonu“, 1928 m. susiformavusio šaulių būrio iniciatyva pamaldos lietuvių kalba pradėtos laikyti nuo 1929 m.¹⁰³⁵ Kita – dėsninga – šio šaulių suinteresuotumo pusė – akstinas eliminuoti pamaldas lenkų kalba. Pvz., 1934 m. Merkinės šauliai su nepasitenkinimu kvestionavo, kodėl Merkinės bažnyčioje tebesakomi pamokslai lenkų kalba, ir teigė, kad šių auditorija puikiai moka lietuviškai.¹⁰³⁶ Lietuviškojo nacionalizmo retorikoje pamaldų vedimas lenkų kalba traktuotas ydingu „lenkybės“ palaikymo ir sklaidos veiksmu.¹⁰³⁷

Šaulių nepasitenkinimas lenkų kalba „pafrontės“ katalikų bažnyčiose iššaukė trintį su vietos „lenkuojančia“ populiacija – pasitaikydavo ir grubių, tarpgrupinį antagonizmą tik didinusių incidentų. Pvz., 1937 m. Trakų aps. pasienyje Onušio parapiją vizitavęs Kaišiadorių vyskupas J. Kukta

¹⁰³⁰ Ten pat.

¹⁰³¹ Nefas, M., *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje*, p. 157; Balkus, M., *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, p. 64.

¹⁰³² Daugis, P., „Lietuvinkim pavardes“, in: *Trimitas*, 1932-01-07, nr. 2, p. 26–27.

¹⁰³³ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-09-08, nr. 36, p. 878.

¹⁰³⁴ „Širvintų šaulių šventė“, in: *Trimitas*, 1937-10-07, nr. 40, p. 946.

¹⁰³⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-08-13, nr. 33, p. 652.

¹⁰³⁶ Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 292.

¹⁰³⁷ „Tarp mūsų sulenkėjų“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 7–8, p. 282–283.

parapijiečiams sakė pamokslą lenkų kalba – šį riksmu grubiai nutraukė būtent šauliai.¹⁰³⁸ Žinoma, šaulių vadovybė ir pasienio populiacijos lituanizavimo taktikų konstruotojai tokiam šaulių poelgiui vargiai būtų pritarę, bet tokie dalykai vyko ir neabejotinai žlugdė LŠS intencijas veikti, lojalizuoti ir galop lituanizuoti pasienio „lenkuojančiuosius“ – atvira atgrasi ataka prieš tai, kas šiems buvo ypatingai brangu, galėjo pasėti tik priešišumą. Tarp LŠS vadovų siekiamybių ir vietos šaulių nusiteikimo būta spragų. Aišku tai, kad šaulių gretose nestigo grubokų, konfliktiškų, nuo LŠS brėžto šaulio (kaip auklėtojo, kultūrintojo, pavyzdžio visuomenei) etalono toli nutolusių asmenų.

Tam tikras šaulių negeroves, kliudžiusias LŠS įgyti platesni „pafrontės“ gyventojų palankumą, nušviečia Trakų aps. komendanto V. Žutauto 1933–1934 m. atliktas situacijos šios apskrities pasienyje tyrimas. Komendanto informatorius prelatas J. Matulaitis-Labukas, pažymėjęs ir iš šaulių pusės pasitaikydavusio užgauliojimo „lenkuojančiųjų“ atžvilgiu, ir „netaktingo“ šių kišimosi į pamaldų tvarką žalingumą lituanizacijos akcijai, pabrėžė: „Į šaulius ne visada rašosi pats taurusis elementas. Dažnai į juos patenka čia pasieny padaužų – elementų, kurie kaimo visuomenėje neturėdavo gero vardo ir kurie tik ginklo sumetimais stoja sąjungon [...] Tokie šauliai būna kaimo gyventojams baidyklė.“¹⁰³⁹ Aukštadvario klebonas A. Žilinskas pažymėjo, kad ir vadovujančiose būrių pozicijose būta asmenų, kurie „per nesaiką (*sic*)“ padauginę alkoholio besilinksmindami imdavo šaudyti, keldavo triukšmą.¹⁰⁴⁰ Pats komendantas 1934 m. raporte Generaliniam štabui buvo optimistiškas LŠS perspektyvos atžvilgiu, tačiau pabrėžė būrių veiklos planingumo, koordinuotumo, rinktinių iniciatyvos šiuos kuruojant stoką ir paskatą „sustiprinti drausmingumą būriuose“.¹⁰⁴¹ Pažymėtina, kad kitąmet – 1935 m. – prasidėjusi LŠS reorganizacija žymėjo ne tik karo komendantų virsmą šaulių rinktinių vadais, ją lydėjo ir masinis šaulių būrių vadų pakeitimas.¹⁰⁴² Vadovybės kaita neišsprendė visų problemų – aptartas Onuškiečio šaulių išsišokimas prieš vyskupą įvyko Trakų rinktinės šaulių vadu tapus tam pačiam, šaulių drausmingumo siekiamam, V. Žutautui. Šio darbo autoriaus nagrinėti archyviniai šaltiniai, istoriografija ir net pačių šaulių periodinė spauda tarsi perša įspūdį, kad šauliai apskritai buvo linkę konfliktuoti. LŠS buvo paramilitarinė struktūra, reprezentavusi jėgą – galbūt ji išties labiau traukė orientuotuosius būtent į jėgą ir jos

¹⁰³⁸ Milžinas, „Ištraukos iš Milžino „Mano gyvenimo pasaka“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, p. 445.

¹⁰³⁹ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 288.

¹⁰⁴⁰ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į ankieta Vilnijos atlietuvinimo reikalui“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 434.

¹⁰⁴¹ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalui“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 404–405, l. 411.

¹⁰⁴² Česnulis, V., *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, p. 23–24, p. 265.

demonstravimą.

Akivaizdu, kad LŠS veiklos „pafrontėje“ istorija daugeliu atvejų liudija atotrūkį tarp LŠS siekiamybių ir realių išdavų. Tai gerai iliustruoja aptarti šaulių būrių organizavimo pasienyje sunkumai, nuo projektuoto imperatyvo labai atsilikę šaulių namų statybos „pafrontėje“ rezultatai, skirtis tarp LŠS modeliuoto šaulio etalono ir J. Matulaičio-Labuko referuotų „padaužų“ šio pasienio šaulių būriuose. Taip pat teigtina, kad šauliams geriau sekėsi burti lietuvius ir tvirtinti šių pozicijas, nei sėkmingai veikti ir lituanizuoti „nutautusia“ charakterizuotą populiacijos dalį, nors šiuo tikslu ir būta nenutrūkstamos intencijos, konstantyviai vystyti tikslingi įtraukties, poveikio mechanizmai. Taip pat pažymėtina, kad LŠS veikla „pafrontėje“ ilgainiui iš tikrųjų tobulėjo, progresavo.

1938–1939 m. – po Lenkijos ultimatumo Lietuvai iki Antrojo pasaulinio karo – šaulių raiška „pafrontėje“ ėgijo naują dominuojantį motyvą – vietos (ir ne tik) gyventojai skatinti rinkti lėšas pirkti ginklams, kurie per iškilmingas ceremonijas dovanoti „pafrontės“ šauliams (aukoti ir ginkluoti visų šalies pasienių šaulius dar labiau raginta po Klaipėdos krašto netekties 1939 m.¹⁰⁴³). Lietuvos tarptautinės padėties iššūkiai tapo aplinkybėmis, iššaukusiomis naujas paskatas suartinti visuomenę su LŠS. Per pusantrų metų įvairiausiose „pafrontės“ gyvenvietėse įvyko labai daug visuomenės aukojamų ginklų įteikimo šauliams iškilmių – šiose vyravo kovos, ryžto, visuomenės ir LŠS vienybės akcentai. Tokiose iškilmėse dalyvavo ir aukšti kariuomenės, valstybės pareigūnai. Akcija skatinta ginkluotę pozicionuojant esmine nepriklausomybės sąlyga: „[...] pafrontėj [...] aiškiai jaučia, kad laisvė tarpsta tik ginklų pavėsy.“¹⁰⁴⁴ Šaulių ginkluotei aukėjo paskiros bendrovės, kooperatyvai,¹⁰⁴⁵ įvairių institucijų tarnautojai (pvz., Dubingių šaulių būrio ginklams visi vietos pasienio policininkai solidarčiai paskyrė savo vienos dienos uždarbį¹⁰⁴⁶), kartu „neturtingais“ įvardyti pasienio gyventojai¹⁰⁴⁷ ir t. t. Visgi surinktų pinigų suma ar paaukotų ginklų skaičius veikiau nebuvo svarbiausia šios akcijos pusė (džiaugtasi ir vieno šautuvo dovana), atrodo, kad svarbesniu suvoktas pats gyventojų įsitraukimas. Permainų, įtampos, neapibrėžtumo laikotarpiu paskata solidarizuotis su šauliais, aukoti šiems ginklus pasitelkta kaip įrankis telkti visuomenę. Gyventojams suteikta galimybė pasijausti prisidedančiais prie savo valstybės saugumo stiprinimo – tai motyvavo.

2.4.3 Skautų veikla „pafrontėje“

Lietuviškoji skautija pirmąsyk įkurta 1918 m. Vilniuje (judėjimo gimtis „Amžinojoje Sostinėje“ išliko svarbiu jos ideologiniu-propagandiniu motyvu

¹⁰⁴³ „Pirmoji karo diena“, in: *Trimitas*, 1939-05-17, nr. 20, p. 466.

¹⁰⁴⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-06-10, nr. 23, p. 367.

¹⁰⁴⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-05-19, nr. 20, p. 494.

¹⁰⁴⁶ „Šaulių gyvenimas“, in: *Trimitas*, 1939-04-14, nr. 15, p. 358.

¹⁰⁴⁷ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-06-02, nr. 22, p. 539.

visą tarpukarį), nuo 1919 m. vystė veiklą Kaune, III deš. pradžioje įgijo tvirtesnius organizacinius rėmus ir III–IV deš. išplėtė veiklą didelėje dalyje Lietuvos Respublikos teritorijos. Lietuviškasis skautų judėjimas sutvertas pagal pasaulinės skautijos „Tėvo“ britų lordo R. Baden-Powell idėjas (su šia žymia asmenybe ir pasauline skautija Lietuvos skautai palaikė artimus ryšius – pasaulinės skautijos vadovas 1933 m. viešėjo ir buvo iškilmingai sutiktas Lietuvoje¹⁰⁴⁸). Iki 1930 m. Lietuvos skautija gyvavo kaip savarankiška visuomeninė jaunimo organizacija (veikusi Lietuvos Skautų Asociacijos (1922–1925 m.) ir Lietuvos Skautų Brolijos (1925–1930 m.) pavadinimais¹⁰⁴⁹), bet 1930 m. ši organizacija buvo suvalstybinta, įgijo naują pavadinimą (Lietuvos Skautų Sąjunga) ir naują Šefą – patį Respublikos Prezidentą A. Smetoną. 1930 m. įstatymu mokyklose uždrausta visų kitų jaunimo organizacijų veikla.¹⁰⁵⁰ Lietuvos skautija turėjo virsti tautininkų režimo atrama,¹⁰⁵¹ ugdžiusia šalies jaunuomenę režimui palankia kryptimi.

Išsamus tarpukario Lietuvos skautijos periodinės spaudos tyrimas puikiai atskleidžia organizacijos ideologinį pobūdį – judėjimas ugdė Lietuvos jaunimą disciplinos, paklusnumo, patriotiškumo, pilietiškumo, tautiškumo (lietuviškojo nacionalizmo) dvasia, daug reikšmės teikta doroviniam ugdymui ir tikėjimui, skiepytas įvairialypio (asmenybės, naudingų įgūdžių, fizinio, kultūrinio) lavinimosi imperatyvas, diegtas akstinas domėtis ir pažinti Lietuvos gamtą ir istoriją, mylėti ir puoselėti savo valstybę bei lietuvių tautos kultūrą. IV deš. nuolat pompastiškai akcentuotas lojalumas ir atsidavimas Lietuvos skautų Šefui A. Smetonai, asmeniškai globojusiai judėjimą.¹⁰⁵² Ypač daug dėmesio skirta Vilniaus svarbos Lietuvai ir kiekvienam skautui aktualizavimui bei Vilniaus „vadavimo“ imperatyvo diegimui. Skautai buvo VVS talkininkai ir platino simbolinius Vilniaus pasus¹⁰⁵³, Vilniaus atgavimas įvardytas greta kitų skautijos uždavinių¹⁰⁵⁴. Kiekvienas skautas ragintas savo aplinkoje daryti viską, kad Lietuva būtų „galinga, kultūringa, kūrybinga ir vieninga“, mat neva tik tokia Lietuva galės atgauti Vilnių.¹⁰⁵⁵ „Pafrontė“, kurios „kultūrinimas“ ir lietuvinimas išplitusiame diskurse laikytas opiu uždaviniu ir net priemone, vedančia link Vilniaus „išvadavimo“,¹⁰⁵⁶ buvo logiškai

¹⁰⁴⁸ „Didysis mūsų sąskrydis Palangoje“, in: *Skautų Aidai*, 1933, nr. 8, p. 8.

¹⁰⁴⁹ Levinskaitė, G., Lietuvos skautų sąjunga, in: Visuotinė lietuvių enciklopedija (<https://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuvos-skautu-sajunga-15987>)

¹⁰⁵⁰ Globys, G., „Skautavimas autoritarinėje Lietuvoje: išėivijos skautų refleksijos“, p. 62.

¹⁰⁵¹ Ten pat, p. 64.

¹⁰⁵² „Liepsnų glėbiai ir jaunų krūtininių dainų aidai skelbia gandą, kad jaunimas iš vien širdimi jungias su Valstybės Galva, džiaugsmingai džiūgauja jo Vardinių Dieną, širdingai dėkoja savo Vyriausiam Vadui už jo globą.“ „VI. 13“, in: *Skautų Aidai*, 1936, nr. 6, p. 167.

¹⁰⁵³ „Mūsų šeimos naujienos“, in: *Skautų Aidai*, 1933, nr. 9, p. 21.

¹⁰⁵⁴ „Skautystės uždaviniai“, in: *Skautų Aidai*, 1933, nr. 12, p. 2.

¹⁰⁵⁵ „Po Vilniaus ženklų“, in: *Skautų Aidai*, 1937, nr. 16, p. 355.

¹⁰⁵⁶ Kairys, J., „Iš pafrontės“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 33, p. 787.

pageidautina vieta tokio tipo patriotinio judėjimo veiklos plėtrai.

Didesnis jauno žmogaus paveikumas ideologinei, tautinei indoktrinacijai – universali, vargiai kvestionuotina aksioma. IV deš. Trakų aps. komendanto V. Žutauto slapta vesto situacijos „pafrontėje“ tyrimo medžiaga – surinktos jo ir jo talkininkų išvalgos ir pasiūlymai – bei tolimesni kryptingos šio bendradarbių rato veiklos principai rodo, kad „pafrontės“ lituanizacijos aktyvistai irgi veikiau sutarė, kad būtent vaikai ir jaunimas yra paveikiausia ir perspektyviausia grupė „atlietuvinimo“ atžvilgiu. Dėsninga, kad aktyvios pasienio „atlietuvinimo“ figūros reikšmingai prisidėjo prie skautų grupių kūrimosi ir organizavimosi areale ties demarkacine linija. Katalikų kunigas N. Švogžlys-Milžinas (1927–1930 m. Kaišiadorių vikaras, 1930–1934 m. Kernavės, 1934–1939 m. Gegužinės, nuo 1939 m. Onušio klebonas¹⁰⁵⁷), uolus Vilniaus „vadavimo“ šauklys bei apskritai vienas kertinių šio regiono lietuvinimo aktyvistų, netgi tituluotas skautų judėjimo Trakų apskrityje iniciatoriumi. Nuo 1927 m. ten jis padėjo įsteigti visą eilę skautijos padalinių, globojo skautų judėjimą šioje apskrityje. 1934 m. skautų spaudoje džiaugtasi šio kunigo įsteigtos Vievio skautų grupės veiklos rezultatais, kuri, straipsnio autoriaus teigimu, „[...] kad ir neturėdama palankių darbo sąlygų, sėkmingai skiepija lietuvišką kultūrą sulenkintame pafrontės krašte.“¹⁰⁵⁸ Šioje citatoje išreikštą skautų veiklos paveikos vertinimą priimant skeptiškai, akivaizdu, kad skautija suvokta kaip pasienio „atlietuvinimo“ įrankis, jų veikla „pafrontėje“ skatinta, su ja sieti sėkmingos lituanizacijos lūkesčiai – tai „transliuota“ gausoje spaudos pranešimų. Kartu pats Trakų aps. karo komendantas (1933–1940 m.) V. Žutautas, kuravęs pasienio „atlietuvinimo“ darbą aplinkiniame regione buvo veiklus vietos skautų rėmėjas – 1936 m. jam įteiktas skautų svastikos ordinas¹⁰⁵⁹ (garbingas apdovanojimas, skirtas už nuopelnus skautijai¹⁰⁶⁰).

Be Trakų apskrities, skautijos dalys burtos ir kitose pasienio vietovėse. Kryptinga – lituanizacijos motyvą turinti – vietos skautų veikla ilgainiui vystyta Alytaus, Seinų, Utenos, Zarasų apskrityse, daugiau pranešimų sutikta apie „gyvą“ Ukmergės aps. skautiją. Turbūt daugiausiai skelbta apie aktyvią pasienyje veikusios Giedraičių draugovės veiklą („Tai dainavom, net lenkai, kurie netoli „gyvena“, girdėjo!“¹⁰⁶¹), taip pat akcentuoti gretimos Širvintų draugovės, į savo sudėtį įtraukusios daugelį vietos vidurinės mokyklos mokinių, pasiekimai¹⁰⁶². Širvintos ir Giedraičiai (Ukmergės aps.), menantys

¹⁰⁵⁷ Švogžlys Nikodemas-Milžinas, in: Kaišiadorių (muziejaus) enciklopedija (http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/enciklopedija/index.php?title=Švogžlys_Nikodemas-Milžinas)

¹⁰⁵⁸ „Trakų rajono tuntas“, in: *Skautų Aidai*, 1934, nr. 12, p. 224.

¹⁰⁵⁹ „Mūsų šeimos naujienos“, in: *Skautų Aidai*, 1936, nr. 5, p. 146–147.

¹⁰⁶⁰ Globys, G., „Lietuvos kariuomenės karininkų skautiška veikla 1918–1940 m.“, p. 147.

¹⁰⁶¹ „Alio!... Giedraičiai...“, in: *Skautų Aidai*, 1932, nr. 20, p. (be numerio).

¹⁰⁶² „Pafrontės širdy...“, in: *Skautų Aidai*, 1933, nr. 9, p. 21.

sėkmingų kovų prieš lenkų pajėgas praeitį, turėjo uolių patriotų. „Pafrontės“ skautai – jaunieji „vilkiukai“ ir „paukštytės“ (specifinė Lietuvos skautų terminija) – glaudžiai bendradarbiavo su mokytojais, šauliais, pasienio policija, aktyvesnių VVS skyrių, kitų tautiškų organizacijų atstovais, kartu dalyvaudavo bendruose – „pavergtosios“ sostinės svarbos, „vadavimo“ ir „artumo“ akcentą pabrėžiančiuose – minėjimuose ir šventėse, sutikdavo pasienį ties administracine linija IV deš. gausiai lankiusias ekskursijas. Vis dėlto apskritai skautų būrimas iš vietos jaunimo „pafrontėje“ nevyko taip gausiai ir greitai, kaip to norėta. Daugelis skautų grupių šiame areale įkurtos gerokai vėliau nei didesniuose Lietuvos miestuose ir vietovėse arčiau centro (pvz., Giedraičiuose skautų draugovė įkurta 1927 m.¹⁰⁶³, Vievyje kiek vėliau¹⁰⁶⁴, Zarasuose vietos skautija suformuota 1928 m.¹⁰⁶⁵, Seinų aps. dar vėliau¹⁰⁶⁶).

Nepaisant spaudoje tiražuotų viltingų žinučių ir projekcijų, vystant vietos skautiją „pafrontėje“, tikintis lituanizuoti „nutautėjusius“ pasienio gyventojus, susidurta su sunkumais. Ir tai nebuvo vien daugelyje situaciją šiame pasienyje vertinusių laikmečio šaltinių konstatuotas veržlios, darbščios, pasišventusios lietuvių inteligentijos stygius. Nors skautų judėjimas pačiu savo pobūdžiu (turininga veikla gamtoje, tikrą praktinę naudą turinčia saviugda, įvairiais žaidimais ir kasdienybę pajvairinančiomis ritualizuotomis praktikomis) turėjo patrauklumo, vietinių įtrauktis strigo.

Kliuvinius, su kuriais susidurta, siekiant vietos vaikus suburti į skautus, taip skautiją panaudojant kaip „atlietuvinimo“ įrankį, atskleidžia IV deš. Trakų aps. komendanto ir jo idėjinių talkininkų parengtų – „atlietuvinimo darbą“ vertinusių – konfidencialių pranešimų analizė. Pvz., Žemės Ūkio Rūmų Trakų aps. agronomas V. Rimkus teigė, kad į įvairių krašto visuomeninių organizacijų veiklą įsitraukia „išimtinai vien tik lietuviškas elementas“, tai laikydamas esminiu trūkumu.¹⁰⁶⁷ Negebėjimas įtraukti „lenkuojančio elemento“ iš principo buvo pamatinė akcijos spraga. Vangaus šių žmonių įsitraukimo į skautų veiklą priežastis iš dalies išryškina kiti raportai. Anot Trakų aps. komendanto V. Žutauto, „nutautėję“ rytinių pakraščių gyventojai skautijos (kaip ir šaulių) „nesupranta ir bijo“, linksta tik į tikybinės organizacijas.¹⁰⁶⁸ „Pafrontiečių“ religingumas ir orientacija į bažnyčią tikrai galėjo pakenkti judėjimo plėtrai šioje aplinkoje, atbaidyti žmones nuo skautų. Esmė ta, kad 1930 m. tautininkų režimui suvalstybinus Lietuvos skautų judėjimą bei uždraudus daugelio dvasininkų proteguotos

¹⁰⁶³ „Mūsų gyvenimas“, in: *Skautų Aidas*, 1930, nr. 1, p. 30.

¹⁰⁶⁴ „Trakų rajono tuntas“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 12, p. 224.

¹⁰⁶⁵ „Mūsų šeimos naujienos“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 2, p. 35.

¹⁰⁶⁶ „Mūsų šeimos naujienos“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 7, p. 128.

¹⁰⁶⁷ Trakų aps. komendantui adresuotas Trakų aps. agronomo V. Rimkaus atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“ anketą, 1933-12-19, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 460.

¹⁰⁶⁸ V. Žutauto parengtas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“ raportas, 1934, in: ten pat, l. 399–400.

katalikiškos jaunimo organizacijos – ateitininkų – veiklą (šie ir toliau veikė slapta, skautus laikydami konkurentais), skautų ir dvasininkijos santykiai pašlijo – anot istoriko G. Globio: „Iki tol bendradarbiavę ar bent jau nekenkę kunigai pradėjo skautus persekioti ir su ateitininkų pagalba ar tiesiogiai jų veiklai kliudyti“.¹⁰⁶⁹ Katalikų dvasininkų išreikštas požiūris vietiniams turėjo reikšmės. Kunigas N. Švogžlys-Milžinas, daug prisidėjęs prie skautų organizavimo, 1933 m. konstatavo, kad skautija lietuvybei pasienyje „daug gali padėti“, bet tam būtinas susitarimas su vyskupais – tam, kad kunigai skautams talkintų, o ne kenktų.¹⁰⁷⁰ Visgi šis konfliktas taip ir nebuvo išspręstas. Nepaisant iškilusių kliuvinių, tiek N. Švogžlys-Milžinas¹⁰⁷¹, tiek komendantas V. Žutautas ir toliau rėmė skautus, tikėdami šių nauda.

Vietos skautų organizavimas (nors ir nevykęs sklandžiai) šiame pasienyje buvo tik viena skautijos instrumentalizacijos dalis. Labai daug dėmesio skirta kitai nišai – skautų iš visos Lietuvos stovyklavimui „pafrontėje“. IV deš. tai tapo absoliučiai įsigalėjusia praktika, su kuria sietos ir šio pasienio „atlietuvinimo“ viltys. Stovyklavimas apskritai buvo labai reikšmingas, tiesiog integralus skautijos veiklos dėmuo, patrauklus skautų judėjimo atributas, kuris tarpukario Lietuvoje sąmoningai buvo „įdarbintas“ nacionalizuojantiems tikslams.

Pirmieji pranešimai apie kryptingą skautų iš kitų Lietuvos regionų stovyklavimą „pafrontėje“ sutiktini nuo IV deš. pradžios. Pirmąsyk įspūdžiai iš tokios stovyklos Lietuvos skautų leidinyje „Skautų Aidas“ skelbti 1931 m. – tąsyk vaizdžiai nušviestas Kauno skautų stovyklavimas prie Varėnos – tiek pozityvios, viltingos skautų patirtys, bendraujant su vietiniais, tiek emocionali jų akistata su administracine linija ir patriotinių jausmų antplūdis, žvelgiant į „okupuotą Lietuvą“.¹⁰⁷² Nuo tada kasmet pranešimų apie skautų stovyklas šiame pasienyje vis gausėjo, gausėjo ir uolių raginimų organizuoti skautų stovyklas būtent ten – „Mūsų stovyklos tebūna arčiau prie pavergtosios sostinės. Glauskimės prie Vilniaus. Tūkstančiais ten suvažiuokime!“.¹⁰⁷³ Šis imperatyvas buvo įsisąmonintas – skautų

¹⁰⁶⁹ Globys, G., „Skautavimas autoritarinėje Lietuvoje: išėivijos skautų refleksijos“, p. 64.

¹⁰⁷⁰ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalą“ anketą, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 448.

¹⁰⁷¹ Pažymėtina, kad N. Švogžlio laikysena skautų atžvilgiu po šios organizacijos suvalstybinimo buvo permaininga. Pavyzdžiui, 1932 m. gegužę savo pareiškime Kaišiadorių vidurinės mokyklos kapelionui jis „tautininkų pagrobtus“ skautus apibūdino „netikrais ir neteisingais“ bei ekspresyviai pabrėžė: „aš [...] daugiau skautų nepripažįstu, skautų nemyliu, skautams labai priešingas ir labai su jais kovoju. Šalin dabartinius tautininkų skautus!“ (Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 144–145). Nepaisant tokio kategoriško pareiškimo, vėliau N. Švogžlys ir toliau bendradarbiavo su skautais, o 1933 m. slaptame raporte Trakų aps. komendantui pozityviai įvertino šių rolę ir perspektyvą.

¹⁰⁷² Gegutis, V. „Skautai prie Varėnos“, in: *Skautų Aidas*, 1931, nr. 14–15, p. 7.

¹⁰⁷³ „Žodis dėl stovyklų“, in: *Skautų Aidas*, 1932, nr. 9, p. 9.

stovyklavimas prie administracinės linijos tapo masiniu reiškiniu, tai labai greitai jau buvo pozicionuojama kone kaip pareiga. Sprendžiant pagal spaudos pranešimų gausą, ši praktika pasiekė piką IV deš. viduryje (apytikriai 1933–1937 m. apibūdintini aktyviausiais). Iki poros savaičių trukdavusios stovyklos rengtos vasarą įvairiausiose pasienio vietovėse.

Lietuvos skautijos stovyklavimo „pafrontėje“ kaip šio pasienio „atlietuvinimo“ įrankio motyvas aiškiai išvelgtinas peržvelgus įvairius periodinės spaudos pranešimus (ne tik pačių skautų spaudoje). Skirtingi reportažai iš pasienio vietovių, kuriose įsikurdavo stovyklavietės, turi bendrą atsikartojantį „pranešimą“ – stovyklaujantieji skautai „pafrontėje“ aktyvia – vietos bendruomenę dominančia ir įtraukiančia – savo veikla lietuvina „nutautėjusius“ pasienio gyventojus. 1933 m. rašyta: „Dainavo visi: skautai, jaunimas, vaikai ir seniai. Pastebėjau vieną senelį, kuris (nemokėjo lietuviškai kalbėti) nuotaikos pagautas gaudė dainos posmus ir nuoširdžiai traukė dainos melodiją (*sic*)“.¹⁰⁷⁴ 1935 m. teigta: „Ir kaip linksma pasidarydavo, kai tie lenkiškai kalbantieji jaunuoliai, grįždami nuo laužo, užtraukdavo čia pat išmoktą lietuvišką dainelę.“¹⁰⁷⁵ Tais pačiais metais ir leidinyje „Mūsų Vilnius“ girti stovyklaujantios skautijos „darbo vaisiai“: „[...] žiūrėk, susijaudinęs senelis ar vargo palenka bobutė jau ašaras besišluostanti... Kalbėti nors dar lietuviškai nemoka, bet užtai jausti lietuviškai pradeda.“¹⁰⁷⁶ Lietuviškai skanduojančių ir giedančių jaunųjų Lietuvos skautų entuziazmas vaizduotas kaip veiksnys, gebantis „pažadinti“ lietuvišką savivoką. Žinoma, visus šiuos ideologinių-propagandinių krūvi turinčius pranešimus būtina priimti tik skeptiškai. Juo labiau, kad juose nuolat akcentuotas vietinių susidomėjimas, įtrauktis, skautų įgytas palankumas šių gretose, kai aptarta konfidenciali medžiaga liudija priešingai – dažną skeptiškumą, atsargumą. Smalsus susidomėjimas triukšmingais atvykėliais – viena, palankumas jiems – kas kita. Visgi toks gausus šio vaizdinio tiražavimas rodo, kad į tokį „atlietuvinimo“ modelį tikrai žvelgta viltinai, stovyklavimo „pafrontėje“ praktiką siekta tik gausinti, tikėta ilgalaikę jos naudą. Raporte Trakų aps. komendantui, įvertinęs „atlietuvinimo darbo“ rezultatus ir siūlydamas priemones, idant sėkmingai šį įgyvendinti, N. Švogžlys-Milžinas pačiu pirmu punktu (!) nurodė: „Reikia daugiau skautiškų stovyklų.“¹⁰⁷⁷

Stovyklavimas „pafrontėje“ turėjo ir labai svarbų pačių ten atvežtų Lietuvos skautų ideologinio indoktrinavimo, nuteikimo patriotine dvasia, Vilniaus „vadavimo“ imperatyvu uždavinį. Neabejotina, kad priartėję prie

¹⁰⁷⁴ Čirauskas, A., „Laiškas iš Kernavės (Skiriamas Ukmergės skautams)“, in: *Skautų Aidas*, 1933, nr. 9, p. 15.

¹⁰⁷⁵ Šutinys, A., „Žavingam Trakų krašte“, in: *Skautų Aidas*, 1935, nr. 12, p. 197.

¹⁰⁷⁶ Lukaševičius, H., „Vilniaus vadavimo darbas ir skautai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 11, p. 167.

¹⁰⁷⁷ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalų“ anketą, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 453.

„pavergtojo“ Vilniaus krašto, regėdami šį savo akimis, nuo mažens Vilniaus svarba, Sostinės mitu „maitinti“ skautai išties jausdavo didžiules, ne kasdien patirtinas emocijas. Ir tos emocijos masintos – laužų šviesoje dainuotomis lietuviškomis dainomis (skiepijant vaizdinį, kad šios pasieks užribio „brolius“, padrašindamos šiuos¹⁰⁷⁸), šalia administracinės linijos duota priesaika lietuvybei ir „okupuotam kraštui“¹⁰⁷⁹, šioje aplinkoje turėjusia ypatingą reikšmę, ir t. t. „Užvirusios“ emocijos: ašaros, pyktis, viltis, pasišventimas ir sustiprėjęs „ugningas“ ryžtas – tipinio pasakojimo apie stovyklas fragmentai, „pafrontėje“ sąmoningai įaudrintų jaunų skautų potyrio dalis.

Skirtinguose Lietuvos skautų, stovyklavusių „pafrontėje“, įspūdžių aprašymuose išvelgtina aiški paradigma – dvilypio, abi puses turtinančio ryšio projekcija: atvykusieji skautai tarsi semiasi jėgų, įkvėpimo ir ryžto iš „pafrontės“, tuo pačiu įkvėpdami patriotizmo, vilties ir lietuviškumo „pafrontiečiams“. Tokia ir buvo siekiamybė.

Tarpukariu Lietuva tikrai nebuvo vienintelė regiono valstybė, kurioje skautai ir jų stovyklos pasitelkti kaip integracijos ir asimiliacijos įrankis kitataučių ar tautiškai indiferentiškų pasienio gyventojų atžvilgiu. Analogišką praktiką aktyviai taikė ir Lietuvos priešininė Lenkija, siekdama integruoti ir polonizuoti nevienalytę – tautiškai mišrią – savo rytinių pakraščių (kresų) populiaciją. Amerikiečių istorikės K. Ciancia, nagrinėjusios Lenkijos skautų veiklą kresų šerdyje – Voluinės regione, tyrimas parodo, kad nuo III deš. vidurio lenkų skautai iš kitų Lenkijos dalių leisdavo vasaras stovyklaudami šiame pakrastyje, įkurdami savo stovyklavietes greta pasienio sargų postų. Bendravimu su (Lenkijoje vyravusio diskurso ir pačių skautų įsitikinimu – „atsilikusio“¹⁰⁸⁰) paribio gyventojais, įvairia pagalba šiems, vietinių įtrauktimi į turiningus pasisėdėjimus prie laužų, prie kurių pasakotos legendos ir giedotos lenkų patriotinės dainos, siekta iškiepyti šiems palankumą Lenkijos valstybei, kelti krašto kultūrinį lygį (tai tiesiogiai siejosi su polonizacija), ginti „į pavojų patekusias“ lenkiškumo pozicijas krašte.¹⁰⁸¹ Lietuvą pasiekdavo žinios apie tokią Lenkijos skautų veiklą¹⁰⁸², tad neatmestina, kad toks veikimo modelis Lietuvoje galėjo būti ir „pasiskolintas“.

Įdomu tai, kad savąją „misiją“ vykdžiusi Lenkijos skautija kresuose susidurdavo su panašiais iššūkiais kaip ir Lietuvos skautai „pafrontėje“.

¹⁰⁷⁸ Gegutis, V., „Skautai prie Varėnos“, in: *Skautų Aidas*, 1931, nr. 14–15, p. 7; „Panevėžys taip pat stovyklavo!“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 21, p. 380.

¹⁰⁷⁹ „Į Vilnių, Į Vilnių...“, in: *Skautų Aidas*, 1937, nr. 11, p. 247.

¹⁰⁸⁰ Ciancia, K. C., *Poland's Wild East*, p. 61.

¹⁰⁸¹ Ten pat, p. 173–174.

¹⁰⁸² Žinios apie skautų „iš Lenkijos gilumos“ vasarojimą lietuvių gyvenamose pasienio vietovėse anapus administracinės linijos Lietuvos spaudoje pateiktos šioje veikloje vienareikšmiškai pažymint vietos lietuvių lenkinimo motyvą – „Vilniaus-Seinų krašto lietuvių gyvenimo kronika“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 19, p. 452.

Pasak K. Ciancia, dalis vietinių jų ir jų veiklos tiesiog nesuprato¹⁰⁸³ – kaip minėta, analogiška situacija konstatuota Trakų aps. komendanto V. Žutauto raporte. Visgi, anot istorikės, būtent vaikai lenkų skautams buvo imlesni ir atlikdavo „laidininko“ funkciją tarp skautų ir vietos suaugusiųjų,¹⁰⁸⁴ palyginimui – citata iš pranešimo apie Ukmergės skautų viešnągę Kernavėje: „Labiausiai (skautų stovykla – L. N.) domėjosi vaikai: jie susimąstę vaikšto, žiūrinėja, dairo, kai kurie net į palapinę galvą kiša – jiems ten dar įdomiau...“.¹⁰⁸⁵

Pažymėtina, kad Lietuvos skautija skatinta vystyti ir vystė veiklą, stovyklavo, rengė susibūrimus ir Lietuvos pasienyje su Latvija, tačiau ten jų veikla (be pasienio su Latvija gyventojų integravimo intencijų, kurių, nors ir ne tokių opių, irgi būta) turėjo kitokį pobūdį, kitus akcentus ir kitas priežastis, kas išryškina skirtingą dviejų Lietuvos pasienių specifiką, skirtingą santykių tarp Lietuvos ir jos kaimyninių valstybių pobūdį. Lietuvos-Latvijos pasienis tapo Lietuvos ir Latvijos skautų bendradarbiavimo arealu. Nuo pat III deš. Lietuvos ir Latvijos skautai palaikė glaudžius ryšius, lankydavosi vieni pas kitus, dalyvaudavo vieni kitų šventėse, dalinosi organizacine patirtimi. Leidinyje „Skautų Aidas“ 1926 m. proklamuota: „Jei viso pasaulio skautai broliai, tai artimiausieji broliai mums yra latviai.“¹⁰⁸⁶ Į Latvijos skautų renginius Lietuvos skautai atplaukdavo Lietuvos pasienio upėmis¹⁰⁸⁷, Latvijos skautai viešėjo Lietuvos pasienio gyvenvietėse, projektuotos bendros pažintinės Lietuvos ir Latvijos skautų iškylos abipus tarpvalstybinės sienos.¹⁰⁸⁸

Situacija buvo visiškai kitokia nei ties administracine linija. Vilniaus vadavimu „degantys“ Lietuvos skautai su Lenkijos skautais dėl objektyvių priežasčių išvis nepalaikė ryšių. Palaikyti ryšiai tik su Vilnijos lietuvių skautais – tęstinis ryšys su jais, nedažni pastarųjų apsilankymai (gavus leidimus) Lietuvos skautų šventėse¹⁰⁸⁹ bei periodiškai šių patiriamų suvaržymų viešinimas tarnavo Lietuvos valstybinei ideologinei-propagandinei linijai. Lietuvos skautų kontaktai su „okupuotos Lietuvos“ lietuvių skautais, žinoma, neplėtoti ties administracine linija. Lietuvai ir Lenkijai užmezgus diplomatinis santykius, 1939 m. vasarą

¹⁰⁸³ Ciancia, K. C., *Poland's Wild East*, p. 174.

¹⁰⁸⁴ Ten pat.

¹⁰⁸⁵ Čirauskas, A., „Laiškas iš Kernavės (Skiriamas Ukmergės skautams)“, in: *Skautų Aidas*, 1933, nr. 9, p. 15.

¹⁰⁸⁶ „Artimiausieji Broliai“, in: *Skautų Aidas*, 1926, nr. 4, p. 6–7.

¹⁰⁸⁷ Kolupaila, S., „Kaip vandens keliais patekti į Latvijos skautų Didžiąją stovyklą?“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 10, p. 179.

¹⁰⁸⁸ Kletnieks, V., „Lietuvos pasieniu (trumpi nurodymai iškylos)“, in: *Skautų Aidas*, 1933, nr. 5, p. 27–28.

¹⁰⁸⁹ Pvz., 1928 m. Kaune vykusioje Lietuvos skautijos dešimtmečiui paminėti skirtoje, didžiojoje Lietuvos tautinėje stovykloje dalyvavo ir Vilnijos lietuvių skautų atstovai – „Visi į didžiąją Lietuvos tautinę stovyklą!“, in: *Skautų Aidas*, 1928, nr. 4, p. 1–2; Uždavins, V., „Vilniaus lietuvių skautai“, in: *Skautų Aidas*, 1928, nr. 5, p. 7–8.

Lietuvos skautai pagaliau patys galėjo pasisvečiuoti pas Vilniaus krašto lietuvių skautus.¹⁰⁹⁰

Išsamiai išnagrinėjus tarpukario Lietuvos skautų periodiką, neaptikta žinių apie susitikimus ar bendradarbiavimą su kaimyninės valstybės skautais Lietuvos-Vokietijos pasienyje. Tai sietina ir su dažniau įtemptais, konfliktiškais Lietuvos ir Vokietijos santykiais. IV deš. viduryje, kai Lietuvos ir Latvijos skautų „bičiulystė“ ir bendradarbiavimas aktyviausiai plėtoti, Vokietijos skautų apskritai nebeliko – Vokietijai sparčiai nacifikuojantis skautų organizacijos priverstinai įjungtos į Hitlerjugendą, tapusį vienintele oficialia valstybine Vokietijos jaunimo organizacija ir turėjusį kur kas nuožmesnį „Šefą“.

2.4.4 Alternatyvios vizijos ir tarpusavio trintys

Angažuotumas lietuviškojo tautiškumo sklaida buvo labai ryškus šiame darbe išsamiai nagrinėtų visuomeninių organizacijų atributas. Visgi mišriatautę „pafrontės“ visuomenę mėginta patraukti ir į kitokio pobūdžio organizacijas. Pavyzdžiui, regione steigėsi ir veikė Jaunųjų ūkininkų ratelių sąjungos (JŪRS) skyriai. 1929 m. įkurta ir šalyje sparčiai plitusi organizacija, iš pradžių vystyta Žemės ūkio rūmų ir apskričių agronomų, kaimo jaunimą mokė pažangaus ūkininkavimo (augalininkystės, gyvulininkystės, sodininkystės) ypatybių.¹⁰⁹¹ Pasak D. Mačiulio, organizacija laikytina itin sėkmingu kaimo jaunimo organizavimo projektu – JŪRS deklaratyviai nesiangažavo politinio režimo atžvilgiu, o susikoncentravo ties modernaus ūkininkavimo subtilybėmis ir ragino palaikyti krikščioniškas vertybes – kartu net ir konservatyvi kaimo bendruomenė išžvelgė realią praktinę šios organizacijos naudą, kas jai teikė pranašumo prieš alternatyvius judėjimus.¹⁰⁹² Istoriko išvalgas patvirtina ir 1933–1934 m. Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo organizuoto pasienio situacijos tyrimo medžiaga. Pavyzdžiui, Trakų aps. agronomas savo raporte pabrėžęs, kad „lenkuojantieji“ vengia lietuvių visuomeninių organizacijų, pridūrė, kad „Jaunųjų ūkininkų“ rateliai sudaro išimtį, sudomindami bei įtraukdami ir nemažai „sulenkėjusių“ gyventojų.¹⁰⁹³ Seinų aps. viršininkas tarp savų pasiūlymų pirmu punktu ragino kiekviename kaime suorganizuoti „Jaunųjų ūkininkų“ ratelius ir į juos „[...] įtraukti ir lenkuojančių šeimų vaikus.“¹⁰⁹⁴ Varėnos nuovados viršininkas savo raporte taip pat siūlė „lenkuojančių šeimų“ moksleivius suburti į JŪRS ratelius ir „[...] lankyti juos su tautinio

¹⁰⁹⁰ „Vilniaus skautų stovykloje“, in: *Skautų Aidas*, 1939, nr. 18–19, p. 376.

¹⁰⁹¹ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 150.

¹⁰⁹² Ten pat, p. 151–152.

¹⁰⁹³ Trakų aps. komendantui adresuotas Trakų aps. agronomo V. Rimkaus atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“ anketą, 1933-12-19, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 460.

¹⁰⁹⁴ Seinų aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 68.

atgimimo paskaitomis.“¹⁰⁹⁵ Dalis regiono pareigūnų aiškiai suvokė organizacijos, visų pirma, apeliuojančios į apčiuopiamus vietinių žmonių – valstiečių – poreikius ir interesus (užuot išsyk galimai šiuos atbaidant rėksminga tautine retorine linija), potencialą.

Atrodytų, kad tautinio klausimo neakcentavimas užuot šį iškėlus į pirmą vietą buvo kai kurių veikėjų kryptingai pasitelkta strategija. Pvz., 1933 m. pasienio gyventojų lituanizavimo perspektyvas įvertinęs Alytaus aps. I rajono mokyklų inspektorius teigiamai išskyrė Merkinės mokytojo metodiką į jo vadovaujamą sportinės draugijos „Sporūta“¹⁰⁹⁶ padalinį įtraukiant miestelio „sulenkėjusiuosius“: „Mokytojas Žilinskas [...] yra nusistatęs viešai nekreipti jokio speciališko (*sic*) dėmesio į lenkuojančius, visus laiko vienodai – lietuviais, tą pabrėžia, visi su tuo apsipranta, išnyksta tarpusavio šurkštumai. Toks metodas, manau, yra geras.“¹⁰⁹⁷ Tikslinės grupės įliejimas į lietuvių gretas atvirai netransliuojant šių asmenų tapatybės transformavimo siekiamybės šiuo atveju suvoktas kaip nesutarimus sprendžianti priemonė ir pirminė eventualios jų lituanizacijos pakopa.

Pažymėtina, kad lietuvių katalikų dvasininkija – reikšmingas dėmuo „pafrontėje“ – turėjo savitą viziją ir preferavo „sulenkėjusia“ laikytai vietos populiacijai (bent jaunimui) įskiepyti lietuvišką savivoką, įtraukdama šią į (ir veikdama per) katalikiškas religinio pobūdžio organizacijas. Viena iš tokių organizacijų buvo nuo 1921 m. veikusi dvasininkų organizuojama mažiems vaikams (iki ~ 11 metų imtinai) skirta Angelo Sargo Vaikų Sąjunga, kartu siekusi šiems įdiegti tvirtą tikėjimą, tėvynės meilę, dorus papročius, blaivybės jausmą. Kaip ir skautai angelaičiai turėjo savo specifinius atributus – ženkliukus, uniformas, himną.¹⁰⁹⁸ Angelaičių padaliniai veikė įvairiose „pafrontės“ parapijose. Šios draugijos lituanizuojantį potencialą slaptuose raportuose (pildant pasienio situacijos tyrimo anketą) 1933–1934 m. Trakų aps. komendantui pabrėžė ne vienas katalikų dvasininkas. Išsamiausiai reikšmingą angelaičių rolę grindė komendanto informatorius Kaišiadorių prelatas J. Matulaitis-Labukas, kategoriškai teigęs: „Šiai organizacijai – „Angelo Sargo“ – aš dedu daugiausia vilčių dėl liaudies atlietuvavimo [...]“.¹⁰⁹⁹ Prelato nuomone, „sulenkėjusias mases“ galima buvo pasiekti tik per tikiškinio pobūdžio lietuviškas organizacijas, mat šie žmonės buvo giliai tikintys ir tokiomis organizacijomis vis dar pasitikėjo, kai „neturinčios pirmoje vietoje tikiškinio pagrindo“ organizacijos šių pasitikėjimo neturėjo.

¹⁰⁹⁵ Varėnos nuovados viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65, l. 355.

¹⁰⁹⁶ „Sporūta“ – ketvirtajame dešimtmetyje suburta į jaunimą orientuota Lietuvos sportinė organizacija.

¹⁰⁹⁷ Alytaus I rajono mokyklų inspektoriaus raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 64.

¹⁰⁹⁸ (sud.) Kavaliauskas, R., *Zarasų parapijos istorija*, Kaunas: Spalvų kraitė, 2012, p. 125–126.

¹⁰⁹⁹ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 289.

Paveikiausia tikslinė grupė, ties kuria reikia veikti, jis išskyrė būtent vaikus. Pasak jo, į Angelo Sargo draugiją „[...] sulenkėję tėvai labai noriai leidžia savo vaikus, nes mato, kad jų vaikai artinami prie bažnyčios, mokinami tikybos, dažniau vedami prie Šv. Sakramentų, dalyvauja bendrose vaikų pamaldose, mokinami giedoti bažnytinių giesmių ir t. t. Tie visi pliusai ir bažnytinės aplinkybės juose pergali ligšiolinį jų (*sic*) pasibaisėjimą lietuvių kalba.“¹¹⁰⁰ Vaikui suformuotą įprotį tikiybines apeigas atlikti lietuviškai jis laikė labai reikšmingu jaunos asmenybės lituanizavimo veiksmu. Prelatas pažymėjo, kad ši organizacija jau buvo prisidėjusi prie sėkmingo įvairių parapijų lietuvinimo.

Visgi angelaičių veikla susidurdavo su trukdžiais – tai sąlygojo tautininkų režimo ir bažnyčios konfliktas (siekdamas varžyti savo politinius oponentus krikdemus, valdantysis režimas varžė ir katalikiškas organizacijas, laikytas jų atrama, tautininkai siekė monopolizuoti jaunuomenės ugdymą, katalikų dvasininkija tam priešinosi). Tautininkų švietimo politiką nagrinėjęs D. Mačiulis, pabrėžęs, kad valdžios preferuotiems skautams pradinėse mokyklose teko konkuruoti su šiose legaliai veikusiais angelaičiais, konstatavo: „Valdžios siekis visus moksleivius paversti skautais, o Bažnyčios noras visus moksleivius matyti angelaičių gretose neretai tapdavo įtampos ir konfliktų pradinėje mokykloje priežastimi.“¹¹⁰¹ Tokia situacija buvo charakteringa ir „pafrontėje“. Štai 1936 m. surengtoje Zarasų miesto, Imbrado ir Smalvų valsčių (Zarasų aps. pasienis) mokytojų konferencijoje, kurioje angažuotasi švietimo optimizavimu „sulenkintose ir rusų apgyventose apylinkėse“ bei grįsta skautų reikmė, išreikštas pageidavimas, „[...] kad „Angelaičių“ kuopelės būtų uždarytos, nes jos daug kliudo auklėjimui ir sėja tarp mokytojų ir mokinių neapykantą.“¹¹⁰² Būta, kad mokytojai skųsdavo dvasininkus dėl tariamai nelegalių angelaičių susibūrimų.¹¹⁰³ Taigi vieniems lietuvių sklaida suinteresuotiems asmenims angelaičiai buvo raktinė išeitis, kitiems, vedamiems analogiškų paskatų – trukdantis, eliminuotinas, negeistinas kliuvinys. Pasak įžvalgas dėl pasienio lituanizacijos pateikusių Aukštadvario klebono A. Žilinsko, Angelo Sargo ir kitos katalikiškosios organizacijos „[...] atliktų labai didelį vaidmenį atlietuvinimo darbe, jei turėtų tokias privilegijas ir laisvę kaip šauliai ir kitos tautininkiškos organizacijos. Deja, šiame krašte visuomeninis katalikiškas veikimas ypatingai varžomas ir trukdomas tų pačių lietuvių veikėjų.“¹¹⁰⁴ J. Matulaitis-Labukas reziūmavo: „Todėl liaudies atlietuvinimui čia pasieny yra daromas tikrai meškos patarnavimas, jei minėtos „Angelo

¹¹⁰⁰ Ten pat.

¹¹⁰¹ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 179–180.

¹¹⁰² Zarasų miesto, Imbrado ir Smalvų valsčių mokytojų konferencijos protokolas, 1936-02-15, in: LCVA, f. 841, ap. 1, b. 68, l. 17–18.

¹¹⁰³ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 290.

¹¹⁰⁴ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į ankieta Vilnijos atlietuvinimo reikalu“, 1934-01-03, in: ten pat, l. 434.

Sargo“ draugijėlės veikimas vaikų tarpe yra tramdomas [...]“.¹¹⁰⁵ Kita vertus, kaip jau aptarta, daugelis kunigų savo ruožtu kryptingai veikė prieš skautus. Pavyzdžiui, raportuota, kad 1935 m. Kapčiamiesčio valsčiaus (Seinų aps. pasienis) pradžios mokyklose tikybos pamokas vedęs kunigas pamokų metu moksleivius ragindavo stoti į jo steigtas angelaičių kuopeles, o mokinius skautus pravardžiavo „vilkais, kiautais, durniais [...]“, gąsdino prie šių nesidėti.¹¹⁰⁶ Numanu, kad toks dvasininkų – kaime autoritetą turėjusių asmenų – nusistatymas kenkė skautų plėtrai – ir atvirksčiai. Diagnozuotina, kad skirtingos lietuviybės sklaida „pafrontėje“ suinteresuotos grupės turėjo iš esmės bendrą tikslą, bet alternatyvias vizijas ir preferuotas prieigas kaip šį pasiekti – užuot veikusios išvien, jos dažnai nesutarė, konfliktavo tarpusavyje, stengėsi konkuruojančiai grupei pakenkti.

Nesutarimų nestigo ir tarp grynai provyriausybinių organizacijų atstovų. Pavyzdžiui, tautiškumo sklaida pasienyje ypatingai angažuotas Trakų aps. komendantas ir šaulių rinktinės vadas V. Žutautas 1937–1938 m. slaptuose pranešimuose Karo stovio reikalams referentui teigė, kad vietos tautininkų ir jaunaliuvių vadai su Trakų aps. tautininkų komiteto pirmininku J. Mičiuliu, kuriam komendantas aiškiai jautė didelę antipatiją, priešakyje piktybiškai veikė prieš šaulius, siekė šių pertvarkos, vadovybės kaitos¹¹⁰⁷, anot jo, „tautiškosios organizacijos“ netgi stengėsi sabotuoti lėšų šaulių ginklams rinkimo akciją.¹¹⁰⁸ Atrodytų, kad įvairaus pobūdžio trintys buvo tiesiog būdingas lietuviškų organizacijų raidos ir sąveikos elementas.

2.5 Šventės, iškilmės ir aukštų pareigūnų vizitai kaip gyventojų įtraukties priemonės

Konstantyvus „pafrontės“ gyvenviečių viešojo gyvenimo komponentas tarpukariu buvo lietuvių organizuotos – visada patriotiniais, Vilniaus vadavimo motyvais pažymėtos – iškilmės. Šiomis ne tik siekta ugdyti patriotiškumą, bet ir reguliariai reikštas ir diegtas lojalumas valstybei ir valdančiajam režimui. Kartu tai buvo lietuviškojo nacionalizmo raiškos ir sklaidos priemonė, pasitelkus kurią aktualizuoti ir piršti tautiniai idealai bei lietuviškumas – lietuvių kalba ir savivoka. Valstybines šventes ir iškilmes šio pasienio gyventojų lietuviškimu suinteresuoti pareigūnai suvokė kaip tai, kas lietuviną.¹¹⁰⁹ Švenčių, minėtinų dienų anuomet nestigo. Iškilmingai

¹¹⁰⁵ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 290.

¹¹⁰⁶ Mačiulis, D., *Tautinė mokykla*, p. 181.

¹¹⁰⁷ Trakų aps. komendanto raportas Karo Stovio Reikalams Referentui, 1937-12-04, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 448, l. 3.

¹¹⁰⁸ Trakų aps. komendanto raportas Karo Stovio Reikalams Referentui, 1938-07-08, in: ten pat, l. 19.

¹¹⁰⁹ Pvz., atsakydamas į Alytaus aps. viršininko pageidavimą įvertinti „atlietuvinimo“ akciją savojoje teritorijoje, Merkinės nuovados viršininkas teigė, kad „Evoliucinį lietuvinimo darbą atlieka [...] valstybinių švenčių ir kitų iškilmių

minėtos Tautos šventės (šiuo vardu 1918–1940 m. vadintos net keturios skirtingos šventinės dienos¹¹¹⁰), Spalio 9 d., Vilniaus dienos, įvairių organizacijų ir jų padalinių įkūrimo, reikšmingų įvykių (ir kitos) sukaktys ir t. t. Svarbu pažymėti, kad kai kurios „pafrontėje“ rengtos iškilmės „pasinaudodavo“ administracinės linijos artumu – į šių repertuarą įeidavo susibūrimai ir emocionalūs šalia linijos atliekami ritualai, kartu pati „laisvają“ ir „okupuotąją“ Lietuvos dalijusi linija IV deš. virto populiariu (turistiniu, piligriminiu) traukos objektu – lankytojų atvykimai irgi generavo gausą iškilmų (administracinės linijos lankymų, ceremonialių susibūrimų greta šios specifika išsamiai tiriama vėlesniame skyriuje).

Kai kurie stambūs, didesnės nei vietinės reikšmės renginiai organizuoti būtent šio pasienio gyvenvietėse dėl ryškaus jų vietos simboliškumo. Pvz., 1934 m. Ukmergės šaulių rinktinė penkioliktąjį Šaulių sąjungos jubiliejų tikslingai pasirinko minėti ne apskrities centre, o Širvintose¹¹¹¹ – vietoje, kuri žymėjo sėkmingą Lietuvos pergalę prieš Lenkijos generolo L. Želigowski karius, priminė idealizuotą šaulių partizanų veiklą chaotiškame paribyje ir kuri anuomet vaizduota Lietuvos ir lietuvybės forpostu prieš Lenkijos agresiją ir lenkiškumą. 1933 m. dvylika tūkstančių dalyvių į vos kelis šimtus gyventojų turintį Vievį pritraukusi Vilniaus Kalvarijoms priminti diena šiame miestelyje surengta būtent dėl jo simboliškai reikšmingo geografinio artumo nuo paties Vilniaus.¹¹¹²

Pasienio gyvenvietėse tarpukariu rengtos iškilmės turėjo nuolatinių bendrų bruožų. Nepaisant galimų tarpusavio nesutarimų ir trinčių šiose bendrai dalyvaudavo vietos visuomeninės organizacijos, nors susigrupavusios atskirai – reprezentuodamos savą kolektyvą. Tai gerai iliustruoja širvintiečio S. Dačkos atsiminimų apie tarpukario Širvintas fragmentas: „Tarp angelaičių ir pavasarininkų iš vienos pusės ir skautų bei jaunaliuvių iš kitos buvo jaučiama tam tikra trintis. Bet valstybinių švenčių metu visos organizacijos, pasipuošusios ir uniformuotos, žygiuodavo bendra kolona [...]“.¹¹¹³ Tai diegė tiek kolektyvo, tiek vienybės svarbą. Be pabrėžto vieningumo kitas svarbus iškilmų atributas buvo masiškumas. Svarbesnės iškilmės „pafrontėje“ įtraukdavo ne tik vietinius (visų pirma, visuomeninių organizacijų atstovus, valdininkiją ir moksleiviją), į jas tendencingai kviesti

proga sakomos prakalbos [...]“ – Merkinės nuovados viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1933-12-14, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65, l. 718.

¹¹¹⁰ Tai „[...] Nepriklausomos Lietuvos valstybės paskelbimo diena (vasario 16 d.), Steigiamojo Seimo susirinkimo diena (gegužės 15 d.), (valstybinių reikšmių įgavusi – L. N.) Žolinė (rugpjūčio 15 d.) ir Vytauto Didžiojo karūnavimo diena (rugsėjo 8 d.)“ – Šaknys, Ž., „Valstybės (Tautos) švenčių formavimo ypatumai 1918–1940 m. Lietuvoje“, in: *Lietuvos etnologija*, t. 18 (27), 2018, p. 131, p. 146.

¹¹¹¹ „Iškilmės Širvintose“, in: *Trimitas*, 1934-06-28, nr. 26, p. 511.

¹¹¹² „Susirinkome čia vos keli kilometrai nuo administracijos linijos ir bene keturios mylios (omeny turėtos rusiškos mylios – L. N.) nuo paties Vilniaus“ – Girinis, J. „Vilniaus Kalvarijos Vievyje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 19–20, p. 266.

¹¹¹³ Dačka, S., „Širvintų miestelis prieš Antrąjį pasaulinį karą ir pirmaisiais okupacijos metais (atsiminimai)“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, p. 306.

ir atvykdavo svečiai iš kitų šalies vietų. Anot ritualų tyrinėtojos C. Bell, dažnai pasitelkiama galios santykių legitimumą brėžianti strategija yra demonstravimasis (*display*).¹¹¹⁴ Patriotiškai nusiteikusių žmonių gausą ir vienybę demonstravusios iškilmės turėjo atlikti valstybės, valdančiosios santvarkos ir lietuvių pozicijų „pafrontėje“ legitimacijos funkciją.

Tautinių charakteristikų raidą tarpukariu Musninkų valsčiuje (Ukmergės aps. pasienis) nagrinėjęs S. Buchaveckas konstatavo: „Pilietinėms ir patriotinėms nuostatomis išsivirti padėjo valstybinės šventės ir kiti svarbūs renginiai. Jų metu 1918–1920 m. kovų dalyviai su apdovanojimais neretai žygiuodavo kartu su valsčiaus pareigūnais, mokytojais ir moksleiviais bei kitais žmonėmis miestelių gatvėmis.“¹¹¹⁵ Pažymėtina, kad mokyklinukų įtrauktis į šventes ir iškilmes buvo visuotina ir konstantyvi. Numanu, kad vaikų tiesioginio (aktyvaus) dalyvavimo įspūdinguose renginiuose kartu (ir lygiavertiškai) su kitomis – suaugusiųjų – grupėmis patirtys išties darė svarią įtaką jų patriotinių, bendruomeninių, tautinių jausmų formavimuisi. To ir siekta.

Esminis pasienio gyvenvietėse vykusių iškilmių elementas – žuvusiųjų pagerbimas – nuolatinė įvairių iškilmių repertuaro dalis. Iškilmių dalyviai rinkdavosi (neretai keliaudavo eiseną) į kapines, burdavosi prie žuvusiųjų dėl Lietuvos laisvės paminklų. Žuvusių karių pagerbimo ritualai buvo išplitę visoje valstybėje, tačiau būtent čia jie buvo ypatingai aktualizuoti, nes „pafrontė“ buvo tiesioginė kovotojų žūties, praeities mūšių ir susirėmimų erdvė, aktualumą didino nuo šio pasienio neatskiriamas „nebaigto reikalo“ pojūtis – „vaduotinos“ teritorijos ir priešo artumas. Žuvusių karių kultą tarpukario Lietuvoje nagrinėjęs D. Staliūnas, analizavęs politinio žuvusiųjų pagerbimo instrumentalizavimo ypatumus, teigė: „Vilniaus problema [...] buvo kas kartą aktualizuojama pagerbiant žuvusiuosius. Beveik galima neabejoti, kad bendrapiliečius buvo galima lengviau įtikinti, jog būtina atgauti Vilnių ne pateikiant racionalių argumentus, kaip antai istorinė ar tarptautinė teisė, demokratinis apsisprendimas, bet apeliuojant į kiekvieno susipratusio lietuvių pareigą tęsti žuvusių brolių pradėtą žygį [...]“.¹¹¹⁶ Gausa pasienio gyvenvietėse įvairių iškilmių metu pasakytų kalbų vėl ir vėl diegė šį lūkestį. Pvz., 1927 m. atidengdamas paminklą žuvusiesiems Širvintose prezidentas A. Smetona skelbė: „Jie mirė, kad kiti gyventų. Mirdami paliko mums praskintą kelią į Vilnių [...]“.¹¹¹⁷ 1932 m. atidengiant analogiško pobūdžio paminklą Giedraičiuose Vidaus reikalų ministras S. Rusteika „Savo kalboj priminė, kad Giedraičių laukuose žuvusių karžygių darbai dar nebaigti. Dar tebėra neatvaduota sostinė.“¹¹¹⁸ Reguliariai

¹¹¹⁴ Bell, C., *Ritual: Perspectives and Dimensions*, p. 129.

¹¹¹⁵ Buchaveckas, S., „Mugninkų valsčius 1920–1940 metais: kai kurie faktai ir žmonės“, p. 266, p. 269.

¹¹¹⁶ Staliūnas, D., „Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje“, p. 127.

¹¹¹⁷ „Rugpiūčio 15–ji Širvintuose. „Kovose žuvę amžinai gyvens“, in: *Karys*, 1927-08-23, nr. 34, p. 310.

¹¹¹⁸ „Didelės iškilmės Giedraičiuose“, in: *Karys*, 1932-06-23, nr. 26, p. 514.

kartojamas žuvusių pagerbimo ritualas jo dalyviams turėjo nurodyti aiškų pavyzdį, teikti įkvėpimo ir sustiprinti asmeninį Vilniaus vadavimo imperatyvą. Ryškus vietos simboliškumas šiam akstinui teikė dar daugiau svarbos.

„Pafrontė“ išsiskyrė ir tuo, kad idealizuotų pagerbtinų žuvusiųjų čia gausėjo – lygiai tokia pat pagarba kaip kad seniau žuvusiems kariams ar partizanams atiduota tarnybos metu nukautiems pasienio policininkams – iškilmų metu burtasi ir prie jų kapų. Šie visiškai sugretinti su žuvusiais karžygiais, viešasis jų atminimas panaudotas tai pačiai funkcijai – jie pateikti kaip sektinas pavyzdys, įkvėpimo šaltinis. 1933 m. iškilmų Vievyje metu gausai žmonių susirinkus miestelio kapinėse VVS veikėjas V. Uzdavinys savo prakalboje referavo ir į nukauto pasienio policininko J. Kybarto¹¹¹⁹ kapą: „Daug yra tokių „taikos meto“ kapų ir tai rodo, kad mūsų kelias į Vilnių eina, mus veda žuvusių ir žūstančių vėlės, mes eisime savo širdin Vilniun ir nueisime.“¹¹²⁰

Pažymėtina, kad kai kurios šventės būdavo specialiai priderinamos prie religinių švenčių. Numanu, kad tuo siekta pasinaudoti tradiciniais žmonių įpročiais ir dideliais susirinkusiųjų srautais, suteikti gausiam žmonių susibūrimui savus akcentus, įskiepyti norimas reikšmes. Pvz., 1930 m. Akmens (Alytaus aps.) šaulių būrys savo dešimtmetį intencionaliai pasirinko švęsti birželio 27 d. „[...] dėlto, kad tą dieną Akmenio koplyčioje švenčiama didžiausia bažnytinė šventė, Širdies Jėzaus arba populiariai vadinami „Dešimcinių“ atlaidai“, suburdavę gausybę dzūkų.¹¹²¹ Analogiškai – 1937 m. Širvintų šauliai savo atsikūrimo dešimtmetį nutarė švęsti Šv. Mykolo atlaidų dieną.¹¹²² 1935 m. „tampraus ryšio tarp praeities ir dabarties būtiną reikalingumą“ bei tautiškumą diegusi Senovės diena Merkinėje, kurioje apsilankė ir prezidentas A. Smetona, surengta per Sekmines.¹¹²³ Išskirtiniu religinės šventės instrumentalizavimo politikai ir šios suliejimo su ideologija pavyzdžiu laikytina jau minėta 1933 m. birželio 29 d. Vievyje Šv. Petro ir Povilo atlaidų metu VVS surengta Vilniaus Kalvarijoms priminti diena. Tą dieną į artimiausią nuo Vilniaus Lietuvos gyvenvietę susirinkę tūkstančiai žmonių žymių oratorių masinti prisiminti „lenkų pavergtas Vilniaus Kalvarijas“, tradicinį Lietuvos maldininkų piligrimystės maršrutą, ir

¹¹¹⁹ Šio pareigūno žūties vietoje greta administracinės linijos 1937 m. pastatytas ir ceremonialiai atidengtas paminklas su priedašu: „Lengva ir malonu dėl Tėvynės žūti“. „Trimitas“ skelbta: „Paminklo atidarymo iškilmės praėjo su dideliu susikaupimu ir didinga rimtimi. Ypač visus kažkaip nepaprastai veikė čia pat matoma demarklinija [...]“ – „Iškilmės prie demarklinijos“, in: *Trimitas*, 1937-05-21, nr. 20, p. 465.

¹¹²⁰ Girinis, J., „Vilniaus Kalvarijos Vievyje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 19–20, p. 267.

¹¹²¹ Dzūkas Varėnis, „Akmenio iškilmės“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 14, p. 193.

¹¹²² „Širvintų šaulių šventė“, in: *Trimitas*, 1937-10-07, nr. 40, p. 946.

¹¹²³ „Senovės atbalsiai Dzūkijoje“, in: *Lietuvos Aidai*, 1935-06-11, nr. 132, p. 3.

įsipareigoti vaduoti Vilnių.¹¹²⁴ Manipuliacija susirinkusiųjų žmonių religiniais jausmais pasitelkta šiųjų nacionalizavimui, politinei indoktrinacijai. Vilniaus vadavimo akcentų sulietis su religija „pafrontėje“ nebuvo reta. Pvz., 1934 m. Kernavėje Geležinio Vilko paminklo atidengimas ir parapijos namų (kurių „[...] fasade išmūryti trys žodžiai: Kernavė, Trakai ir Vilnius“) pašventinimas sujungti į bendrą šventę.¹¹²⁵ Ši „lydinį“ ryškiausiai simbolizavo nuo 1937 m. VVS skyrių statyti ir didelių iškilmių metu šventinti Vilniaus kryžiai (atrodytų, kad pirmieji jų pastatyti būtent šiame pasienyje¹¹²⁶).

Pažymėtina, kad sekdamas iškilmes daugelio švenčių repertuarą užbaigdavo pramoginė dalis. Pramogos buvo svarbus įtraukties mechanizmas, traukęs ir tas grupes, kurias viltasi asimiliuoti. Štai pasienio populiacijos lituanizavimo perspektyvą vertinęs Trakų aps. komendantas V. Žutautas savo 1934 m. raporte Generaliniam štabui pažymėjo, kad „Lenkuojantieji [...] nuobodžiauja. Į lietuvių rengiamas pramogas todėl jie gausiai lankosi.“ Visgi šią pastabą lydėjo ir įtarimas – „Tikslas atsilankymo žinoma ne lietuviškos kalbos paklausti, bet pasilinksminti, pamergauti.“¹¹²⁷ Pasienio „lenkuojančiųjų“ dalyvavimą lietuvių rengtuose pramoginiuose renginiuose panašiai (įtariai) vertino ir komendanto informatorius Kernavės klebonas N. Švogžlys-Milžinas. Vis dėlto šis dvasininkas pabrėžė iškilmių svarbą „sulenkintos pafrontės“ lietuviškimui.¹¹²⁸

Tiek III, tiek IV deš. kai kuriose šio pasienio gyvenvietėse, kuriose svari dalis vietos populiacijos vargiai kalbėjo lietuviškai (pvz., Ukmergės aps.), iškilmių metu kreipiantis į susirinkusiuosius kalbėta ir lenkiškai. Tai, kad Kernavėje renginių metu greta lietuvių kalbos vartota ir lenkų kalba, Kernavės miestelio metamorfozes tarpukariu nagrinėjęs M. Vitkūnas siejo su „tolerancija vietos žmonėms“.¹¹²⁹ Reikėtų pabrėžti, kad tokia „tolerancija“ buvo sąlygota grynai pragmatinių sumetimų – su vietiniais tiesiog norėta susišnekėti, norėta, kad juos pasiektų renginio „pranešimas“ (slaptame raporte N. Švogžlio-Milžino išreikšta nuomone, „sulenkJę“ kernaviečiai lietuvių paskaitose dalyvaudavo būtent dėl to, kad jos vestos ir lenkų kalba¹¹³⁰). Kalbėjimasis su „sulenkėjusiais“ laikytas

¹¹²⁴ Girinis, J., „Vilniaus Kalvarijos Vievyje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 19–20, p. 265–267.

¹¹²⁵ „Didelės iškilmės Kernavėje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 10, p. 169.

¹¹²⁶ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 153.

¹¹²⁷ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalas“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 397.

¹¹²⁸ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalas“ anketą, 1933-12-12, in: ten pat, l. 453.

¹¹²⁹ Vitkūnas, M., „Kernavė – kovų už lietuviybę ir Vilnių forpostas (1920–1939)“, p. 78.

¹¹³⁰ Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalas“ anketą, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 441.

gyventojais lenkų kalba jokių būdu nereiškė atsižadėjimo tezės, kad jie lietuviai, tai laikyta tiesiog tarpine – sudėtine – pakopa „nutautėjusių lietuvių“ lietuvinimo raidoje. Tai, koks veikiausiai buvo tendencingas valstybinių renginių metu lenkų kalba vietiniams sakytų prakalbų turinio pobūdis, gerai sufleruoja šis pavyzdys: 1927 m. atidengiant paminklą žuvusiesiems Širvintose į susirinkusiuosius lenkiškai kreipėsi „[...] iš Širvintų apylinkės kilęs p. Jurgis Linartas, jis trumpai nusako kas buvo kalbėta ir pabrėžia, kad jau laikas ir paskutiniams užsispyrėliams atsikratyti lenkiškumo ir tapti tikrais lietuviais.“¹¹³¹ Vietiniai kviešti priimti sprendimą lietuvi.

Pažymėtina, kad būtent toks akstinas buvo konstantyvus „pafrontėje“ vykusių iškilnių metu sakytų prakalbų motyvas. Štai 1934 m. į didžiulį renginį Strėvoje (Trakų aps.) atvykęs karo komendantas V. Žutautas savo kalba pakvietė „[...] visus klausytojus atidaryti širdį gimtajai kalbai ir kad visi būtų geri tėvynės piliečiai.“¹¹³² 1938 m. Joniškyje (Utenos aps.) minint Lietuvos dvidešimtmetį apsilankęs Ministras pirmininkas V. Mironas „Palinkėjo joniškiesiems būti ne tik užtvanka svetimoms įtakoms, kurios ten gali skverbtis iš kaimynų, bet kad visi lietuviškai galvotų ir mylėtų savo Tėvynę.“¹¹³³ Šie pavyzdžiai (juose lietuvišumas siejamas su apsisprendimu) gerai patvirtina, kad iškilnėmis tendencingai stengtasi skiepyti lietuvių kalbą ir lietuvišką savivoką.

Provincijos gyventojams aukšto rango pareigūnų, valdininkų, valstybės vadovų apsilankymai darė didelį įspūdį. Kita vertus, vadovams apsilankymas provincijoje irgi buvo proga įgyti piliečių palankumą, legitimuoti savo pozicijas. Kaip teigė L. Truska, prezidento „A. Smetonos populiarumui, o drauge ir naujosios valdžios autoritetui pagelbėjo prezidento kelionės po šalį. 1927 m. vasarą ir rudenį jis aplankė beveik visas apskritis.“¹¹³⁴ Pažymėtina, kad 1927 m. keliaudamas po Lietuvą prezidentas bent keletą sykių aplankė ir gyvenvietes visai greta demarkacinės linijos su Lenkija, visose jų buvo iškilmingai sutiktas. Pvz., rugpjūtį lankėsi Širvintose (Ukmergės aps.), kur atidengė paminklą žuvusiesiems, ir Salake (Zarasų aps.), rugsėjį keliaudamas po Trakų aps. aplankė Onuški. Prezidento kalbas šiose vietovėse jungė vienybės, meilės tėvynei ir Vilniaus vadavimo akcentai: „Nuo čia nebetoli tas kraštas [...] kurio mes pasiilgę ir kuris mūsų pasiilgęs. Ateis ta gadynė, kada mes Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių sostinėj subursime visas savo jėgas.“¹¹³⁵

Visgi apskritai aukšto rango vadovų ir pareigūnų vizitai „pafrontėje“ nebuvo dažni. 1934 m. Generaliniam štabui pateikdamas savo

¹¹³¹ „Rugpiūčio 15-ji Širvintuose. „Kovose žuvę amžinai gyvens“, in: *Karys*, nr. 34, 1927-08-23, p. 310.

¹¹³² „Rinktinėse ir būriuose“, in: *Trimitas*, 1934-07-12, nr. 28, p. 561.

¹¹³³ „Iškilmės Joniškyje“, in: *Trimitas*, 1938-09-08, nr. 36, p. 874.

¹¹³⁴ Truska, L., *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 185.

¹¹³⁵ Lukoševičius, O., *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.*, p. 685.

pasiūlymus dėl pasienio lituanizacijos, Trakų aps. komendantas V. Žutautas siūlė ir konstatavo: „Aukštesnieji apskričių ir Centro valdininkai turėtų daugiau lankytis provincijos miesteliuose, rodytis, dalyvauti jų iškilmėse ir t. t. Yra tokių punktų, kur nuo 1918 m. vasario 16 d. sako, nieko apart nuovados viršininko nėra matę.“¹¹³⁶ Puikiai suprasta, kad tokie apsilankymai naudingi. Komendantas taip pat pažymėjo, kad „Valdininkai, lankydami provincijos miestelius neturėtų vengti aplankyti kleboną. Klebonai tai laiko už didelę garbę [...] Vengimas pasimatymo su jais [...] sudaro jiems pažeminimą žmonių akyse ir už tą daugelis jų kerštuoja.“¹¹³⁷ Pridurtina, kad bent A. Smetona buvo puikiai įsisąmoninęs šią logiką – prezidento kelionių repertuaruose dominavo jo interakcijos su vietos klebonais ir rabinais, apsilankymai šių maldos namuose. Pvz., kaip teigta spaudoje, viešėdamas Salake „Po kalbos Prezidentas aplankė bažnyčią, žydų šventnamį, papusryčiavo pas vietos kleboną ir laimingai išvažiavo [...]“.¹¹³⁸

Charakterizuodamas situaciją Lietuvos pasienyje su Lenkija savo slaptame pranešime Trakų aps. komendantui 1934 m. balandžio mėn. prelatas J. Matulaitis-Labukas teigė, kad pasienio gyventojai (ypač ekonominio sunkmečio metais) jaučiasi užmiršti: „[...] tenka girdėti net iš pačių kaimiečių nusiskundimų, kad mes, sako, irgi mokame mokesčius lygiai su kitais Lietuvos gyventojais, bet ne lygiai mumis rūpinasi.“¹¹³⁹ Tų pačių metų birželį prezidento vizitas Dubingiuose (Ukmergės aps. pasienyje) visa savo atmosfera ir vizito metu pasitelkta retorika buvo tarsi atsakymas į tokio pobūdžio pasienio gyventojų nuoskaudas. Tąkart iškilmingai pašventintas ir atidarytas prezidento įsakymu valstybės lėšomis pastatytas novatoriškas 87 metrų ilgio tiltas per Dubingių ežerą. Prezidento „žinutė“ dubingiečiams buvo konkreti ir aiški: „Tegul [...] tas tiltas ir būna simbolis, kad Lietuvos vyriausybė ir valstybė nepamiršta savo pakraščius.“¹¹⁴⁰ A. Smetona taip pat kalbėjo apie tautinę vienybę, nepaisant vartojamos kalbos, tačiau paragino susirinkusiuosius „drąsiai kalbėti lietuviškai“, jo kalboje nestigo Vilniaus vadavimo akcentų. Jis pažadėjo, kad vyriausybė nesiliaus rūpintis pakraščius gyventojais – padės, kur tik galės.¹¹⁴¹ Prezidento vizitas buvo sukonstruotas tarsi paskatinimas nusivylusiems ir abejojantiems (valdžia žinojo apie tam tikras populiacijos nuotaikas ir į jas reagavo), tarsi centro ir periferijos (valdžios ir „pafrontiečių“) vienybės sutvirtinimas. Kartu tai buvo aiški paskata būti lojaliais piliečiais ir (vėlgi) lietuvi.

¹¹³⁶ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 412.

¹¹³⁷ Ten pat, l. 414.

¹¹³⁸ „Prezidentas Salake“, in: *Sargyba*, 1927-09-03, nr. 35, p. 294.

¹¹³⁹ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 287–288.

¹¹⁴⁰ „Dubingiuose pašventintas tiltas“, in: *Trimitas*, 1934-06-07, nr. 23, p. 448.

¹¹⁴¹ „Respublikos Prezidento vilnietiškas žodis pasakytas Dubingiuose“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 189–190.

Apsilankymas Dubingiuose buvo turbūt ryškiausias ir iškalbingiausias prezidento vizitas „pafrontėje“ – jo vizitai šiame areale toli gražu nebuvo dažni (1935 m. birželį jis dar aplankė Merkinę, dalyvavo pirmąsyk rengiamoje Senovės dienos šventėje¹¹⁴²). Vyriausybės ministrų apsilankymai iškilmėse pasienyje taip pat nebuvo dažni, nors jų būta. Pvz., 1932 m. žuvusių už Lietuvos laisvę paminklo atidengimo iškilmėse Giedraičiuose lankėsi Vidaus reikalų ministras S. Rusteika ir Krašto apsaugos ministras B. Giedraitis¹¹⁴³, 1935 m. tautinėmis, politinėmis ir religinėmis reikšmėmis perpintose Šeštinių šventės iškilmėse Kernavėje – Teisingumo ministras S. Šilingas¹¹⁴⁴, 1938 m. Lietuvos nepriklausomybės dvidešimtmečio iškilmėse Joniškyje – Ministras pirmininkas V. Mironas¹¹⁴⁵. Visgi tai, kas nebuvo dažna, vietiniams turbūt ir reiškė daugiau. Pastebėtina, kad IV deš. aukštų pareigūnų apsilankymų „pafrontėje“ rengtose iškilmėse gausėjo – Šaulių sąjungos vadai dažniau lankė svarbias šaulių iškilmes, kai kuriose šventėse apsilankydavo karo komendantai ir apskričių viršininkai. Nevertėtų abejoti, kad ryškių asmenybių apsilankymai didino pačių iškilmų patrauklumą ir paveikumą.

2.6 Trakų apskrities komendanto kuruotų „atlietuvinimo“ pastangų 1933–1939 m. atvejis

Istorikas E. Weber savo žymioje studijoje „Peasants into Frenchmen“ atskleidė kaip karinė tarnyba ženkliai prisidėjo prie heterogeniškos XIX a. Prancūzijos valstietijos nacionalinės integracijos ir prancūzifikacijos.¹¹⁴⁶ Karinė tarnyba suvokta kaip tautinės asimiliacijos įrankis ir tarpukario Lietuvoje (tarnyba buvo privaloma, į kariuomenę šaukti ir tautinių mažumų atstovai – Lietuvos piliečiai). Bent Lietuvos kariuomenės spauda formavo karinės tarnybos kaip „nutautėjusius“ pasienio gyventojus transformuojančios ir „atlietuvinančios“ platformos įvaizdį. Štai 1934 m. žurnale „Karys“ skelbta, kad širvintiečiai (Ukmergės aps. pasienio gyventojai), „[...] kurie prieš karo tarnybą namuose kalbėjo lenkiškai, nemokėjo skaityti, iš kariuomenės grįžo išauklėti, pamėgę knygas ir laikraščius, kalba tik lietuviškai.“¹¹⁴⁷ Tokie pranešimai veikiau išreiškė tautintųjų siekiamybę, o ne adekvačiai charakterizavo bendrą regiono situaciją. Karinės tarnybos lietuvinančia funkcija „sulenkJusių“ pasienio gyventojų atžvilgiu itin domėtasi Lietuvos kariuomenės Generaliniam Štabui 1933 m. organizuojant slaptą pasienio situacijos tyrimą – tyrimo anketoje

¹¹⁴² „Senovės Diena Merkinėje“, in: *Trimitas*, 1935, nr. 24, p. 428.

¹¹⁴³ „Didelės iškilmės Giedraičiuose“, in: *Karys*, 1932-06-23, nr. 26, p. 513.

¹¹⁴⁴ Vitkūnas, M., „Kernavė – kovų už lietuvių ir Vilnių forpostas (1920–1939)“, p. 77.

¹¹⁴⁵ „Iškilmės Joniškyje“, in: *Trimitas*, 1938-09-08, nr. 36, p. 874.

¹¹⁴⁶ Weber, E., *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford, California: Stanford University Press, 2007, p. 83, p. 299–300.

¹¹⁴⁷ Kalnias, A., „Kariuomenė – auklėtoja“, in: *Karys*, 1934-10-11, nr. 41, p. 848.

teirautasi, ar „lenkuojantis elementas“ iš kariuomenės grįžta sulietuvėjęs, ar prisideda prie lietuvinimo akcijų, domėtasi rekomendacijomis dėl auklėjimo kariuomenėje specifikos.¹¹⁴⁸ Nemažai tyrimo dalyvių iš Trakų apskrities atsakymų šiuo klausimu jau apžvelgti A. Eidinto ir R. Lopatos veikale¹¹⁴⁹, tad pateiksime tik atsakymų apibendrinimą. Daugelio apklaustųjų nuomonės sutapo ties keliais punktais: 1) tarnyba kariuomenėje išties lietuvina (bent dalį¹¹⁵⁰ ir bent kuriam laikui); 2) visgi svari dalis atlikusiųjų tarnybą sugrįžę į seną – lenkišką – namų aplinką vėl pasiduoda „nutautėjusiųjų“ įtakai; 3) atlikdami tarnybą „sulenkėjusieji“ neretai susiduria su pareigūnų patyčiomis, kas tik kenkia lituanizacijos tikslui. Idant išlaikyti įtaką sugrįžusiems iš kariuomenės pasienio gyventojams rekomenduota šiuos įtraukti į visuomeninių organizacijų veiklą, pasirūpinti, kad šie išliktų lietuviškos spaudos skaitytojų rate. Trakų aps. komendantas V. Žutautas rekomendavo naujokus iš „pafrontės“ siųsti tarnauti į tolimesnes (ne šio pasienio) apskritis, kuriose šie galėtų išvysti gerokai lietuviškesnį kraštą ir geriau tvarkomą žemės ūkį.¹¹⁵¹ Nežinia, ar šis pasiūlymas virto praktika, bet tokio pobūdžio mechanizmas taikytas tarpukario Lenkijoje – Lenkijos kresų (rytinių pakraščių) mažumos (baltarusiai ir ukrainiečiai) karinę tarnybą siųsti atlikti daugiausia centriniuose ir vakariniuose šalies regionuose (prie sienos su SSRS tarnybą atlikdavo daugiausia lenkai)¹¹⁵² – tai aiškintina tiek nepasitikėjimu mažumomis potencialios sovietų agresijos atveju, tiek kaip šių integravimo iniciatyva. Pastarąjį motyvą grindžia tai, kad Lenkijoje apskritai kresų gyventojams organizuotos pažintinės ekskursijos į centrinę ir vakarų Lenkiją, šiomis siekta demonstruoti valstybės išsivystymą,¹¹⁵³ įtikinti titulinės tautos kultūros pranašumu. Numanu, kad analogišką motyvą turėjo ir Trakų aps. komendantas. Beveik neabejotina tai, kad tarnavusieji Lietuvos kariuomenėje išties pramokdavo lietuvių kalbos, karinė tarnyba padėjo spręsti opią pasienio gyventojų neraštingumo problemą.¹¹⁵⁴

¹¹⁴⁸ „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalų“ anketa, 1933, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 267.

¹¹⁴⁹ Eidintas, A.; Lopata, R., *Valstybės atkūrimo istorijos*, p. 449–457.

¹¹⁵⁰ Alytaus aps. komendanto B. Basiulio teigimu, apie 70 % „lenkuojančiųjų“ iš kariuomenės „[...] grįžta lietuviškos dvasios. Jie savęs viešai jau nevadina lenkais.“ – Alytaus aps. komendanto B. Basiulio raportas Generalinio štabo II skyriaus viršininkui, 1933-12-19, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 76.

¹¹⁵¹ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalų“, 1934, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 399.

¹¹⁵² Rukkas, A., „Ukrainians in Compulsory Military Service in the Polish Armed Forces (1921–1939)“, in: *Journal of East Central European Studies*, vol. 62, no. 2, 2013, p. 262–263.

¹¹⁵³ Ciancia, K. C., *Poland's Wild East*, p. 147–148.

¹¹⁵⁴ „Kariuomenėn patekęs iš kaimo vyrukas, būna priverčiamas išmokti rašyti. Tam tikslui vartojama labai gera metodė (*sic*): nemoki pasirašyti, negausi mėnesinės algos. Ir taip po truputį pradeda rašinėti ir skaityti.“ – „Ko galima išmokti kariuomenėje“, in: *Karys*, 1929-04-11, nr. 14, p. 223. Lietuvos kariuomenės susidūrimą su neraštingais ir valstybinės kalbos nemokančiais šauktiniais tarpukariu

Naujokų šaukimą vykdžiusioms komendantūroms kriminalinė policija teikdavo slaptas žinias apie šaukiamus asmenis – Trakų aps. pasienio valsčiuose išskirta nemažai naujokų, charakterizuotų šiomis kategorijomis: „lenkuojantis“, „lenkų orientacijos“, „lenkų dvasios“, „aršus lenkas“. ¹¹⁵⁵ Kariuomenės funkcija turėjo būti lietuviškos „dvasios“ įskiepijimas, įvardyto „aršumo“ nuslopinimas. Visgi apskritai į karinę tarnybą atlikusius „sulenkėjusiuosius“ linkta ir toliau žvelgti su nepasitikėjimu – ypač į gyvenusiuosius arti administracinės linijos. ¹¹⁵⁶

Lietuvos karinę vadovybę imtis iniciatyvos pasienio lituanizacijos baruose ir organizuoti slaptą pasienio situacijos tyrimą paskatino „sulenkėjusios“ pasienio populiacijos priešiškos valstybės pašonėje sutapatinimas su grėsme krašto saugumui. 1933 m. pabaigoje Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo II skyrius sąlytį su administracine linija turėjusių apskričių karo komendantams išsiuntė anketą „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“. ¹¹⁵⁷ Komendantų prašyta slapta surinkti ir pateikti informaciją apie pasienio gyventojų ir „lenkuojančio elemento“ padėtį, įvertinti lietuvinimo akciją (per kariuomenės, mokyklų, visuomeninių organizacijų, bažnytinę ir kitas priemones), įvardyti gyventojų lituanizavimo kluvinius, pateikti savo pasiūlymus. Generalinio štabo retorikoje atsispindėjo aptartas šio pasienio gyventojų „atlietuvinimo“ kaip „paklaidintų“, „susargdintų“ lietuvių gelbėjimo naratyvas – anketoje pabrėžta: „Tenka susirūpinti ir atversti paklydėlius. Prie to valdžios ir einama. Bet kad gydyti reikalinga žinoti ligos priežastis, simptomus ir pasirinkti tinkamiausias iš eilės priemones.“ ¹¹⁵⁸ Pasienio tyrimas buvo postūmis koordinuoti, sistemizuoti paskiras pasienio lietuvinimo priemones ir iniciatyvas, veikti efektyviau. ¹¹⁵⁹ Visgi nepavyko aptikti informacijos, ką, gavusi karo komendantų raportus ir surinktus duomenis, karinė vadovybė darė toliau: ar, pavyzdžiui, rengė platesnę situacijos studiją, ar modifikavo savo praktikas, galbūt susitelkė veikti ties konkrečiomis lietuvinimo kryptimis. Neatmestina, kad visa iniciatyva tiesiog ir užsibaigė šiuo pirminiu žinių surinkimu.

Įgyvendinti tyrimą karo komendantai pasirinkti neatsitiktinai.

bei paskatas skatinti lietuvių kalbos vartojimą kariuomenės gretose aptarė V. Jokubauskas – Jokubauskas, V., *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.*, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2019, p. 100–105.

¹¹⁵⁵ Vidaus reikalų ministerijos Kriminalinės policijos valdybos raštas Trakų karo komendantui, 1930-03-21, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 311, l. 38.

¹¹⁵⁶ Alytaus aps. komendanto B. Basiulio raportas Generalinio štabo II skyriaus viršininkui, 1933-12-19, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 76.

¹¹⁵⁷ „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“ anketa, 1933, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 265–266.

¹¹⁵⁸ Ten pat, l. 265.

¹¹⁵⁹ „[...] siekiama tikslo visapusiškai įvertinti lietuvinimo darbo išdavas ir koku būdu toliau ir tiksliau tą darbą varyti.“ – (Visai slaptai – asmeniškai) Generalinio štabo II skyriaus viršininko raštas apskričių komendantams, 1933-12-02, in: ten pat, l. 494.

Perversmo keliu Lietuvoje įsitvirtinusi autoritariniam režimui įvedus karo stovį, šie pareigūnai ėgijo itin plačius įgaliojimus. Ši institucija buvo A. Smetonos režimo atrama ir gyventojų priežiūros įrankis, kontroliavęs ir kišęsis į visas viešojo gyvenimo sritis – vykdęs visuomenės kontrolę¹¹⁶⁰ (tam jie turėjo platų administracinių priemonių arsenalą). Kartu su apskričių viršininkais tai buvo vieni įtakingiausių valstybės pareigūnų regionuose. Idant rinkti žinias ir daryti įtaką vietos visuomenei jiems nestigo institucinių išteklių. Nuo 1935 m. (Šaulių sąjungai tapus pavaldžiai kariuomenės vadui) karo komendantai tapo ir šaulių rinktinių vadais, tai tik sustiprino jų pozicijas ir išplėtė veiklos galimybes. Archyve prieinama bent dviejų – Alytaus ir Trakų apskričių karo komendantų surinkta tyrimo medžiaga.¹¹⁶¹ Alytaus aps. komendanto B. Basiulio tyrimo išdavos ir parengtas apibendrinantis raportas kuklesni, kita vertus, Trakų aps. komendantas V. Žutautas surinko išpūdingą kiekį informacijos ir susistemines slaptus savo informatorių pranešimus parengė išsamų, smulkmenišką raportą su gairėmis pasienio krašto „atlietuvimui“.¹¹⁶² Teigtina, kad Generalinio štabo organizuotas tyrimas (ir direktyvos tęsti šį darbą toliau) komendantą įkvėpė, suteikė jam paspirtį, mat „atlietuvimo“, tautiško sklandos pastanga charakterizavo visą tolimesnę jo tarnybinę veiklą (Trakų aps. komendantu pulkininkas leitenantas V. Žutautas buvo 1933–1940 m.), šioje nišoje jis pasižymėjo ypatingu entuziazmu ir uolumu (tai mena išlikę dokumentai). Šiame skyriuje atskleisime kaip šis – aktyvus ir entuziastingas – pareigūnas, pasinaudodamas savo pažintimis (ir savo talkininkų patirtimi), instituciniais ištekliais ir įtaka įvairiais būdais siekė „atlietuvinti“ savo administruojamo regiono populiaciją.

Realizuodamas pasienio situacijos tyrimą Trakų aps. komendantas pasinaudojo savo pažintimis ir subūrė įvairialypį talkininkų-informatorių tinklą. Šį sudarė vietos lietuvių pareigūnai ir visuomenininkai: policinių struktūrų viršininkai, kitų svarbių įstaigų vadovai, pasienio mokyklų vedėjai ir inspektorius, agronomai ir net penki klebonai. Įdomu tai, kad nors šie informatoriai, tautiškai angažuoti lietuvių visuomenininkai, savo raportus rengė slapta, individualiai, šiuose (be tam tikrų išsiskyrusių nuomonių apie vieną ar kitą reiškinį ar procesą) būta stebėtinai ryškios vienmintystės. Kaip kariuomenės Generaliniam štabui pranešė pats komendantas: „Šių visų

¹¹⁶⁰ Vaičėnionis, J., *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*, p. 90–112.

¹¹⁶¹ Ši dokumentika pristatyta ir nagrinėta A. Eidinto ir bendraautorių darbuose (Eidintas, A., „Slaptas lenkiškai kalbančių gyventojų tyrimas 1933–1934 m. Trakų, Alytaus ir Seinų apskrityse“, p. 61–86; Eidintas, A.; Lukoševičius, O., „Lietuvos kariuomenės vadovybės 1933 m. pabaigoje–1934 m. pradžioje inicijuotas lenkiškai kalbančių Trakų (Kaišiadorių) apskrities gyventojų tyrimas“, p. 228–307; Eidintas, A.; Lopata, R., *Valstybės atkūrimo istorijos*).

¹¹⁶² Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 391–414.

asmenų nuomonių priešingumo beveik nėra“.¹¹⁶³ Visus juos jungė nacionalizmo vaizdiniai, „sulenkėjusių“ gyventojų „atlietuvinimo“ paradigma – niekas neabejojo pirmaeilio šio uždavinio svarba. Visgi, priešingai dažnoms sužetinėms linijoms spaudoje, respondentai dažnai buvo labai kritiški vertindami esamą padėtį, ligtolinę pasienio gyventojų lietuvinimo specifiką, progresą.

Nors slapto komendanto informatorių tinklą sudarė įvairių sluoksnių, profesijų atstovai, aktyviausi ir iškalbingiausi jo talkininkai buvo dvasininkai – lietuviai katalikų kunigai. Turbūt vaizdingiausią kritikos ir pasiūlymų rinkinį aps. komendantui pateikė aktyvus visuomenininkas, tuometinis Kernavės klebonas N. Švogžlys-Milžinas. Emocionaliame savo pranešime klebonas teigė pasienio gyvenviečių lietuviškumo paviršutiniškumą, trapumą, pateikė savo įžvalgas dėl „pafrontėje“ geistinių tarnautojų ir mokytojų savybių (jis griežtai pasisakė prieš mokytojas moteris arba, pasak jo, „kokietes, modistes, pudruotas, perfurmuotas flirtininkes“), efektyvesnės „atlietuvinimo“ akcijos labai ragino sutaikyti vyskupus su vyriausybe.¹¹⁶⁴ Analogiškas mintis – bažnyčios ir valdžios konflikto žalą pasienio lituanizacijai ir reikmę šį konfliktą išspręsti – išreiškė visi komendanto apklausti dvasininkai. Šių gretose taip pat sutarta, kad nevalia nepriimti išpažinties lenkų kalba.¹¹⁶⁵

Bene konstruktyviausias V. Žutauto informatorius buvo tuometinis Kaišiadorių vikaras, prelatas dr. J. Matulaitis-Labukas, 1934 m. įvertinęs padėtį „pafrontėje“ ir pateikęs daug savų pasiūlymų.¹¹⁶⁶ Prelatas kritikavo ligtolinę, nesistemišką „atlietuvinimo“ akciją, savo krašte įžvelgė „lenkiškos dvasios“ gajumą. Jis siūlė orientuotis į vietinių religinius jausmus, pasitelkti bažnytines organizacijas, labiausiai susitelkti į vaikus¹¹⁶⁷, visais atvejais vengti bet kokių patyčių, išsišokimų (anot jo, ypač lietuvių valdininkai turėjo elgtis nepriekaištingai), veikti subtiliai, laipsniškai. Pasak prelado, Kaišiadorių vyskupija, bažnytinė institucija apimanti svarią dalį šio pasienio arealo, rūpinosi „sulenkintų masių atlietuvinimu“ ir kryptingai veikė lietuvindama parapijas – anot jo, tam „[...] jau yra išsidirbęs tam tikras planas ir taktika.“ Šio plano ašis – lėtas (kad ir dešimtmečius trunkantis),

¹¹⁶³ Trakų aps. komendanto raštas Gen. Štabo II skyriaus viršininkui, 1934-01-25, in: ten pat, l. 390.

¹¹⁶⁴ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalą“ anketą, 1933-12-12, in: ten pat, l. 440–453.

¹¹⁶⁵ „Nes išpažintis = ypač intymiškas reikalas, jį paliečia visą žmogaus psikologiją (sic). Negalima žmogų parblokti.“ – ten pat, l. 445.

¹¹⁶⁶ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: ten pat, l. 287–297.

¹¹⁶⁷ „[...] mūsų visų turėtų būti pastangos ir veikimas nukreiptas, kad lietuviškon įtakon ir globon paimti sulenkintų šeimynų vaikai ir jaunimas. Senių mes neatlietuvinsime, jiems reikia statyti kryželį; daugiausia ką galima su jais padaryti, tai kad jie nebūtų lietuviško judėjimo priešininkais. Lieka jaunoji karta.“ – ten pat, l. 289.

palaiapsnis pamaldų lenkų kalba išvedinėjimas labai pamažu gausinant pamaldų lietuvių kalba skaičių. J. Matulaitis-Labukas pabrėžė: „Tas reikia atlikti su didžiausiu taktu, su mažiausiu triukšmu, kaip sakoma, kad ir šuo nesulotų. Išsišokimai ir netaktai karštuolių, kuriems norėtusi tučtuojaus viską pakeisti, dažnai atlieka meškos darbą lietuvybei.“¹¹⁶⁸ Antroji plano pusė – vietos lietuvių tikinčiųjų (giedotojų, nuolatinių pamaldų lankytojų) suorganizavimas ir aktyvinimas.

Iš tiesų situacija dėl pamaldų kalbos Lietuvos ir Lenkijos pasienio parapijose buvo įvairi. Pvz., 1933 m. tarp Alytaus aps. pasienio valsčių tik vienintelėje Merkinėje reguliariai tebevirtota ir lenkų kalba – šventadieniais lenkiškai skaityta evangelija.¹¹⁶⁹ Tais pačiais metais, nepaisant ilgamečio senyvo amžiaus Vilkaviškio vyskupo (Vilkaviškio vyskupija apėmė pietinį šio pasienio ruožą) A. Karoso asmeninio palankumo lenkų kalbos vartojimui,¹¹⁷⁰ Seinų aps. pamaldos lenkų kalba tam tikromis dienomis tebevirtos tik Kapčiamiesčio ir Varviškės bažnyčiose¹¹⁷¹ (abi šios gyvenvietės buvo arti administracinės linijos). Bažnyčių išlaikiusių lenkų kalbą natūraliai buvo daugiau apskrityse su didesne lenkakalbių asmenų populiacija. Pvz., 1933–1934 m. Trakų aps. pasienio valsčių teritorijoje Vievio, Semeliškių ir Kazokiškių bažnyčiose pamokslų lietuvių ir lenkų kalbomis skaityta po tiek pat. Kita vertus, Onušio ir Beižonių bažnyčiose pamokslai skaityti tik lietuviškai.¹¹⁷² Ukmergės aps. lenkų kalbos pozicijos irgi buvo tvirtesnės – šios apskrities pasienyje apskritai kai kuriose bažnyčiose lietuvių kalba įvesta itin vėlai. Pvz., Širvintose pamaldos lietuvių kalba įvestos tik 1928 m. (kas antrą sekmadienį)¹¹⁷³, Dubingiuose – tik 1929 m.¹¹⁷⁴ (kartą per mėnesį).

Natūralu, kad ten, kur daug parapijiečių lietuviškai nemokėjo, tebevirtota ir lenkų kalba – dvasininkams buvo svarbu pasiekti tikinčiuosius. 1927 m. Lietuvos ir Vatikano konkordato XXI straipsnis skelbė: „Vyskupai rūpinsis, kad tikintiesiems dvasinis patarnavimas būtų suteikiamas jų gimtąja

¹¹⁶⁸ Ten pat, l. 295.

¹¹⁶⁹ (Slaptai – asmeniškai) Alytaus aps. komendanto raportas Gen. Štabo II skyriaus viršininkui, 1934-01-26, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 92.

¹¹⁷⁰ Pasak Vilkaviškio vyskupijos istoriją nagrinėjusio K. Žemaičio, „A. Karosas mėgo laikytis tradicijų. Būdamas Vilkaviškio vyskupas, su kunigais kalbėdavo lenkiškai. Tik po to, kai kurijos oficialas prelatas J. Laukaitis padarė pastabą, jog lietuviškos vyskupijos vyskupas kalbėdamas lenkiškai kompromituoja kuriją, A. Karosas lenkiškai kalbėdavo tik su lenkais.“ – Žemaitis, K., *Vilkaviškio vyskupija*, p. 41.

¹¹⁷¹ Seinų aps. šaulių rinktinės vado raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-13, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 63; Seinų aps. viršininko raportas Alytaus aps. komendantui, 1933-12-15, in: ten pat, l. 69.

¹¹⁷² Trakų aps. komendanto V. Žututo raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 401.

¹¹⁷³ „Iš pafrontės savivaldybių gyvenimo“, in: *Savivaldybė*, 1929, nr. 3, p. 27.

¹¹⁷⁴ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1931-08-13, nr. 33, p. 652.

kalba, einant Bažnyčios taisyklėmis.“¹¹⁷⁵ Tikybinis interesas buvo pirmaeilis. Žinoma, būta įvairaus nusistatymo kunigų – tie, kurie tariamai per daug nuolaidžiaudavo „lenkuojantiems“, viešai bendravo su šiais lenkiškai, nedemonstravo užsidedimo eliminuoti lenkų kalbos iš bažnyčios neretai užsitraukdavo aktyvių tautintojų nemalonę, būdavo įtarinėjami. Pvz., 1934 m. Širvintų nuovados viršininkas raportavo, kad Širvintų klebonas J. Juraitis neklausydamas kurijos nurodymų veda pamaldas lenkiškai, o ne lietuviškai, „[...] nes kaip paaiškėjo gauna papildomą šelpimą iš „Pochodnia“ lenkų organizacijos“.¹¹⁷⁶ Pasak kito to paties pareigūno raporto, dėl tariamo lenkų kalbos protegavimo parapijiečių apskūstą Širvintų kleboną vyskupo nurodymu kartu su Gelvonų klebonu R. Jukniu aplankė kanauninkas M. Cijūnaitis ir šiam „Paaiškino, kad vis tik yra tikslas per bažnyčią lietuvininti ir jis, kaipo (*sic*) vyskupo atstovas, neprašęs, bet reikalaujās kitaip tvarkytis. Išvadoje buvo pasiūlyta taikintis su lietuviškąja visuomene, be to, duotas klebonui parėdymas metinėse šventėse, o taip pat valstybinėse, pirmenybė bažnyčioje privalo būti lietuvių kalbai.“¹¹⁷⁷ Širvintos išlaikė tą patį kunigą, tačiau šioje bažnyčioje jau kitąmet – 1935 m. – neliko pamaldų lenkų kalba.¹¹⁷⁸

Įvairiose „pafrontės“ gyvenvietėse nestigo trinties tarp lietuviškai ir lenkiškai kalbančių tikinčiųjų, suinteresuotų pamaldų sava kalba gausinimu ar išlaikymu, pasitaikydavo ir apsišūkavimų, žalingų konfliktų. Aukštadvario klebonas A. Žilinskas teigė: „[...] visame pafronty kunigai [...] atlietuvinimo darbą nuosekliai dirba eidami evoliucijos keliu. Tuo tarpu mūsų didieji patrijotai-veikėjai mano tą padarysį per kelias dienas revoliucijos keliu. To pasekos, kad po tokio revoliucionieriško darbo, paskutiniu laiku jaučiama dar didesnis lenkiškume pasistūmėjimas.“¹¹⁷⁹

Šiauriausias šio pasienio segmentas priklausė Panevėžio vyskupijai. Pažymėtina, kad laipsniško pamaldų lenkų kalba išvedimo metodą bent Zarasų parapijoje tarpukariu taikė ir, kreipdamasis į Zarasų parapijiečius, pats racionalizavo ilgametis Panevėžio vyskupas K. Paltarokas. 1934 m. revizavęs pamaldų tvarką lietuvių kalbos naudai Zarasų bažnyčioje,¹¹⁸⁰ 1940 m. pradžioje jis šioje tepaliko vieną pamokslą lenkų kalba, anot jo, „mažai tesuprantantiems ir nemokantiems lietuvių kalbos; tokių dar yra

¹¹⁷⁵ „Konkordatas Šv. Sosto ir Lietuvos Respublikos“, in: *Vyriausybės žinios*, 1927-12-20, nr. 264, p. 5.

¹¹⁷⁶ Širvintų nuovados viršininko raportas Ukmergės miesto ir apskrities policijos vadui, 1934-05-27, in: in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 291, l. 236.

¹¹⁷⁷ Širvintų nuovados viršininko raportas Ukmergės miesto ir apskrities policijos vadui, 1934-03-27, in: ten pat, l. 163.

¹¹⁷⁸ Milžinas, *Kaišiadorių vyskupijos istorija* (rankraštis), in: Kaišiadorių vyskupijos kurijos archyvas, p. (be numerio).

¹¹⁷⁹ Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į ankieta Vilnijos atlietuvinimo reikalui“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 435.

¹¹⁸⁰ (sud.) Kavaliauskas, R., *Zarasų parapijos istorija*, p. 206.

nemaža [...]“.

Visgi ir šiuos jis perspėjo: „Bet žinokite visi, jog dabartinė padėtis negalės trukti be galo. Jūs, kurie dėl istorinių aplinkybių kalbate svetima kalba, stenkitės veikiau grįžti prie savo pranokėjų kalbos, kad kaip yra vienas tikėjimas, ta pati tauta, tai būtų viena kalba.“¹¹⁸¹ Šie vyskupo žodžiai visiškai atspindėjo lietuviškojo nacionalizmo sampratą.

Baigiant šį ekskursą į bažnytinę sritį, pažymėtina, kad Trakų aps. komendantui V. Žutautui ir jo raporte suformuluotiems principams katalikų kunigai ir jų nuomonės darė didelę įtaką (šie sudarė didžiausią jo informatorių profesinę grupę, dalis išliko jo talkininkais ir vėliau). Kaip jau minėta, nuo pat pirmųjų tarnybos metų kertiniu komendanto veiklos imperatyvu tapo jo administruotos srities „atlietuvinimas“. Ketvirtajame dešimtmetyje komendanto kuruotos lituanizacijos akcijos rėmėsi keletu pagrindinių principų. Visų pirma, veikti subtiliai, manipuliuoti. Suvokta, kad staigūs grubūs veiksmai tik kiršina, o atviras užgauliojimas ir patyčios, kurių iš vietos pareigūnų vis susilaukdavo „sulenkėjusieji“ – žalinga praktika¹¹⁸² (kita vertus, piktybiškai kenkėjiškais laikytų asmenų, aktyvių lenkiškos kultūros skleidėjų atžvilgiu nevengota imtis griežtų priemonių). Antra, taikytis į jaunuomenę ir vaikus (kaip į paveikiausią tikslinę grupę). Trečia, pasitelkti tikybos faktorių – pasinaudoti vietinių religingumu.¹¹⁸³ Ypatingas dėmesys skirtas lietuviškos spaudos platinimui pasienyje. Šie principai išreikšti minėtame V. Žutauto parengtame raporte Generaliniam štabui, jie ryškiai matomi ir peržvelgus ilgametės jo veiklos dokumentaciją.

Komendantas organizavo plataus masto vietos gyventojų pajungimo savai informacinei erdvei akciją (vietinių sąlytis su svetimu, svetimkalbiu informaciniu lauku regėtas kaip didelis jų „atlietuvinimo“ kliuvinys): pasitelkdamas šaulius ir pradžios mokyklas¹¹⁸⁴ jis pradėjo platinti patriotinio pobūdžio periodiką. Komendantas pats kaupė spaudą, taip pat iš kariuomenės struktūrų nuo pat pirmųjų savo tarnybos metų vis prašydavo ir gaudavo įvairių – atliekamų – provyriausybinį periodinių leidinių.¹¹⁸⁵ Spaudos sklaidą jis pozicionavo kaip priemonę kovoti su vietinių „nutautėjimu“ ir „atsilikimu“. ¹¹⁸⁶ Nors pirmą kartą vidinė akcijos argumentacija buvo aiški (kraštiečių „atlietuvinimas“), tačiau viešojoje

¹¹⁸¹ Paltarokas, K., *Gyvenimo bruožai. Atsiminimai*, Vilnius: Katalikų akademija, 2005, p. 555–556.

¹¹⁸² Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 404.

¹¹⁸³ Pažymėtina, kad į šio pasienio gyventojų-katalikų religingumo jausmą apeliavo ir Lenkijos pusė: paribyje dažnai nelegaliai platinti propagandiniai lenkiški atvirukai su popiežiaus, Lenkijos vyskupų (o šalia jų neretai ir J. Piłsudski) atvaizdais, Vilniaus „Aušros“ vartų vaizdiniais. Propagandiniuose plakatuose, atsišaukimuose neretai pirštos tariamos Lietuvos vyriausybės skriaudos tikintiesiems.

¹¹⁸⁴ Trakų aps. komendanto raštas Vyr. Štabo Spaudos ir Švietimo skyriaus viršininkui, 1934-08-11, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 363.

¹¹⁸⁵ Eidintas, A.; Lopata, R., *Valstybės atkūrimo istorijos*, p. 456–457.

¹¹⁸⁶ Trakų aps. komendanto V. Žutauto asmeninio kvietimo jungtis į spaudos talką šablonas, 1936-01, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 200.

komunikacijoje su vietos gyventojais apeliuota į praktinius sumetimus ir šiųjų ekonomines nuoskaudas: neva platinamuose laikraščiuose publikuoti ūkiniai patarimai padės ištaisyti krizės žalą ir atgaivinti krašto ūkį.¹¹⁸⁷ Veikta subtiliai. Visgi apeliavimas į ūkinių patarimų naudą veikiau nebuvo vien priedanga – būta gajaus tikėjimo įvairialypiu (kartu ūkiniu) vietinių atsilikimu. Be patriotinių provyriausybinių leidinių komendantas taip pat platino brošiūras apie higieną, kovą su parazitais, girtuoklyste, ligomis ir t. t.¹¹⁸⁸ Pažymėtina, kad Lietuvos kariuomenės praktika aprūpinti atliekama spauda pasienio gyventojus išplito ir kitose „pafrontės“ atkarpose. 1935 m. raportuota, kad Devintasis pėstininkų pulkas perskaitytus lietuviškus žurnalus per divizijos štabą tieks „neturtingiems pademarklinijo gyventojams skaityti“.¹¹⁸⁹ 1936 m. skelbta, kad Ukmergės aps. „pafrontės“ šaulių būrius pasiekdavo kariuomenės perduoti atliekami patriotinio pobūdžio laikraščiai – šie irgi dalinti vietiniams.¹¹⁹⁰ 1936 m. kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyrius reziūmavo, kad ne kartą yra sulaukęs įvairių šio pasienio apskričių komendantų prašymų tiekti įvairialypę lietuvišką spaudą, idant šią „[...] paskleisti administracijos palinijo gyventojams, kad įpratintų juos skaityti lietuviškąjį raštą.“¹¹⁹¹ Karišką spaudą stovyklaudami greta administracinės linijos vietos gyventojams platino ir skautai.¹¹⁹²

Trakų aps. komendantas V. Žutautas padėjo vystyti plačią ir, atrodytų, sėkmingą (apie tai mena dešimtys išsamių slaptų mokytojų pranešimų) lietuviškų maldaknygių dalybos „sulenėjusiems“ Trakų aps. pasienio (Onušio, Semeliškių, Vievio ir Aukštadvario valsčių) mokyklinukams kampaniją. Nors ši akcija veikiausiai užgimė kaip vietos pradžios mokyklų inspektoriaus iniciatyva ir buvo pradėta įgyvendinti dar iki V. Žutauto paskyrimo komendantu, šis pareigūnas ją skrupulingai prižiūrėjo ir talkino. Dalyti būtent maldaknyges pasirinkta neatsitiktinai, apeliuota į vietinių religingumą. Kaip reziūmavo į akciją aktyviai įsitraukęs mokytojas iš Kazokiškių (Onušio valsčius): „Nutautėliai lietuviškų knygų visiškai nenori įsileisti į savo namus, nes jų supratimu, kas lietuviška, tai jau tuo pačiu ir pagoniška. Išimtį sudaro tiktai maldaknygė. Išvada pati siūlosi: maldaknygė turi praskinti kelią lietuviškoms knygoms bei laikraščiams, o atlietuvinimas tuomet savaime vyks.“¹¹⁹³ Viltasi, kad įgiję lietuviškas maldaknyges vaikai

¹¹⁸⁷ Trakų aps. komendanto (ir kitų aps. visuomenininkų) kreipimasis į „brangius trakiečius“, 1934-10-27, in: ten pat, l. 253.

¹¹⁸⁸ Trakų aps. komendanto nurodymas, [nenustatyta data], in: ten pat, l. 19.

¹¹⁸⁹ „Jau nebeplėšysim gaunamų žurnalų ir laikraščių“, in: *Karys*, 1935-05-02, nr. 18, p. 421.

¹¹⁹⁰ „Kariuomenės gyvenimas“, in: *Karys*, 1936-07-16, nr. 29, p. 716.

¹¹⁹¹ Kariuomenės štabo Spaudos ir Švietimo skyriaus raštas Kaišiadorių aps. komendantui, 1936-04-23, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 498.

¹¹⁹² „Su kariška literatūra į Dubingius“, in: *Karys*, 1934-06-13, nr. 24, p. 473; Umbrasas, A., „Skautai stovyklavo pademarklinij“, in: *Karys*, 1934-07-12, nr. 28, p. 556.

¹¹⁹³ (Slaptai) Mokytojo iš Kazokiškių raštas Trakų aps. II rajono pradžios mokyklų inspektoriui, 1934-03-20, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 321.

įpras prie maldos lietuvių kalba, tai laikyta labai svarbia jų lietuvišimo pakopa. Maldaknygės dalytos labiausiai „sulenkėjusių“, skurdžių šeimų vaikams, taip pat gerai besimokantiems, neretai valstybinių švenčių proga, religines reikšmes supinant su valstybinėmis. Manipuluota vaikų jausmais – knygelės dalytos tam tikrus normatyvus įvykdžiusiems vaikams, ne kartą pastebėta, kad negavusieji knygelėlių vaikai jaučiasi nuskriausti, ima pavydėti, prašo tėvų nupirkti tokias pat knygeles.¹¹⁹⁴ Taip lietuviška maldaknygė paversta vaikų geidžiamu objektu – tokiu, dėl kurio norisi stengtis. Neretai dalijant knygeles dalyvaudavo ir kunigas, tai irgi buvo intencionalu. Anot prelato J. Matulaičio-Labuko, būta, kad be kunigo mokytojo dovanotą lietuvišką maldaknygę įtarūs tėvai tiesiog liepdavo išmesti „pečiun“.¹¹⁹⁵ Idant išvengti panašių nutikimų V. Žutautas, asmeniškai kreipėsi į tą patį prelata, teiraudamasis, ar dovanojamas maldaknyges galėtų pašventinti pats vyskupas – jo įsitikinimu, tai šimteriopai padidintų jų vertę ir paveiką.¹¹⁹⁶ Gudriai žaista vietinių religingumu. Akcijoje dalyvavęs mokytojas iš Aleksandriškių (Semeliškių valsčius) pabrėžė, kad šis „[...] kraštas buvo nutautintas per bažnyčią, per bažnyčią tik ir atgis.“¹¹⁹⁷ Su maldaknygių dalybos kampanija sietos didelės viltys – mokyklų inspektoriaus įsitikinimu, šią akciją vedant dešimtmetį ar daugiau, būsimos šeimos (iš tuometinių vaikų) jau būtų lietuviškos.¹¹⁹⁸

V. Žutautas glaudžiai bendradarbiavo su Trakų aps. II rajono (apėmusio pasienį) pradžios mokyklų inspektoriumi, rinko informaciją apie pradžios mokyklų mokytojus, palaikė su jais ryšius, siekė šiuos kontroliuoti – išreiškė ketinimą „neveiklius“ mokytojus „sutvarkyti“.¹¹⁹⁹ Pradžios mokyklą jis laikė labai svarbia lituanizacijos prieiga. Jo nuomone, administracinės linijos areale turėjo dirbti religingi mokytojai.¹²⁰⁰ Iš mokytojų jis tikėjosi tautinio-kultūrinio aktyvumo ir už mokyklos ribų. Visus apskrities mokytojus jis norėjo regėti šaulių gretose ir 1934 m. apgailestavo, kad iš maždaug 200 apskrities mokytojų „vos“ 62 buvo šauliai.¹²⁰¹

1935 m. komendantas tapo ir Trakų aps. šaulių rinktinės vadu, visokeriopai stengėsi vystyti, optimizuoti šią organizaciją, dalyvaudavo ir sakydavo patriotines, visuomenę tautiškai orientuojančias kalbas šaulių

¹¹⁹⁴ Ten pat; Mokytojo iš Karapolio raštas Trakų aps. II rajono pradžios mokyklų inspektoriumi, 1934-02-27, in: ten pat, l. 316.

¹¹⁹⁵ J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: ten pat, l. 293.

¹¹⁹⁶ Trakų aps. komendanto V. Žutauto laiško kunigui prelatui dr. J. Labukui nuorašas, [nenustatyta data], in: ten pat, l. 298.

¹¹⁹⁷ Mokytojo iš Aleksandriškių raštas Trakų aps. II rajono pradžios mokyklų inspektoriumi, 1934-02-27, in: ten pat, l. 323.

¹¹⁹⁸ Trakų aps. mokyklų inspektoriaus raportas „Pafrontėje su lenkais darbas“, in: ten pat, l. 478.

¹¹⁹⁹ Neveiklių mokytojų sąrašas, [nenustatyta data], in: ten pat, l. 284

¹²⁰⁰ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: ten pat, l. 399.

¹²⁰¹ Ten pat, l. 408.

renginiuose, leisdamas nurodymus pajungdavo šaulius įvairioms tautiškumo sklaidos iniciatyvoms (pavyzdžiui, įpareigodamas šventinėmis dienomis vėliavomis užpildyti gyvenviečių erdvę¹²⁰²). Komendantas daug prisidėjo ir prie skautų organizacijos propagavimo. V. Žutautas nuolat kvietė visuomenėje gerbiamus asmenis, įvairius inteligentus į savo talkininkų būrį, bendradarbiavo, kliovėsi jų autoritetu ir geba savo veikla (pavyzdžiui, paskaitomis) palenkti vietinius žmones savo pusėn – priimti, viešai deklaruoti, didžiuliais lietuvių.

Trakų aps. komendantas rūpinosi, kad kuo daugiau apskrities „nutautėjusių“ gyventojų, pase įrašytų lenkais ar baltgudžiais, pasikeistų savo pasų įrašus ir taptų „statistiniais lietuviais“. Pvz., 1938 m., dvidešimtųjų Lietuvos nepriklausomybės metinių proga, jis išleido nurodymą, raginantį šaulius aplankyti dokumentuose kitą tautybę turėjusius gyventojus ir paskatinti šiuos užsirašyti lietuviais: „Graži proga ir kilnus bus jų žygis nusiplauti nesusipratimo dėmę ir prisiartinti dar labiau prie motynos (*sic*) Tėvynės-Lietuvos.“¹²⁰³ Viena vertus, statistinis lietuvių gausinimas ir tautinių mažumų atstovų mažinimas reiškė mažiau galimybių tautinėms mažumoms (pvz., pretenduoti įsteigti mokyklą ir t. t.), sudarė tvirtesnę pagrindą atremti argumentus apie varžomas mažumų teises. Kartu įrašas dokumente suvoktas ir kaip savivokos pakopa. Pažymėtina, kad D. Daukšo lauko tyrimu grįsta antropologinė šiuolaikinių Lietuvos lenkų tautinio tapatumo konstrukcijos analizė rodo, kad įrašas apie tautybę asmens dokumentuose turi tendenciją būti svarbiu tautinės savivokos (tyrinėtojo žodžiais, nacionalinio tapatumo) elementu.¹²⁰⁴ Pasak paties V. Žutauto, užrašius suklaidintą „tamsuolį“ svetimtaučiu, šis tarsi būtų verčiamas eiti „į svetimųjų glėbį“ – anot jo, to daryti negalima, iš norinčiųjų užsirašyti lenkais ar gudais būtina reikalauti kilmę įrodančių dokumentų. Pasak komendanto, asmenis reikia mandagiai, jautriai, kantriai įtikinėti užsirašyti lietuviais – galop pasiūlyti bent šikart užsirašyti lietuviu, pabrėžiant, kad, jei vėliau panorės, galės persirašyti kitaip¹²⁰⁵ (žinoma, tokiam asmeniui persigalvojus jo vėlgi neabejotinai lauktų kliūtys).

Komendantas suprato veikimo subtiliai svarbą, stengėsi išvengti tautinių konfliktų. Jis pasisakė prieš „nutautėjusiais“ laikytų asmenų užgauliojimą, pravardžiavimą, pašiepimą, kurio šie susilaukdavo, pavyzdžiui, iš pasienio policininkų,¹²⁰⁶ siekė išvengti skandalų bažnyčioje¹²⁰⁷ (jis suvokė, kad visi tokie neigiami reiškiniai kenkia lituanizacijos perspektyvai).

¹²⁰² Trakų šaulių rinktinės vado nurodymas būrių, kuopų vadams ir šaulių-moterų dalinių vadams, 1938-01-13, in: ten pat, l. 210.

¹²⁰³ Ten pat.

¹²⁰⁴ Daukšas, D., „Pase įrašytoji tapatybė: Lietuvos lenkų etninio/nacionalinio tapatumo trajektorijos“, p. 67.

¹²⁰⁵ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalai“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 403.

¹²⁰⁶ Ten pat, l. 404.

¹²⁰⁷ Ten pat, l. 414.

Atrodytų, kad šiam pareigūnui tai nebuvo lengva, privačiuose jo laiškuose retsykiais išsprūsdavo itin tulžingų komentarų lenkiškos kultūros atstovų atžvilgiu: „Lenkpalaičiai, burliokai ir kolonistai kliudo ramiai ir tvarkingai gyventi, dirbuotis krašto tikriesiems ir geriesiems sūnams (*sic*)“.¹²⁰⁸

Kaip jau minėta, komendantas nedvejojo imtis griežtų priemonių prieš nelojalumu ar lenkinimo sąmokslu įtartus asmenis. Iki pat dešimtmečio pabaigos karinei vadovybei jis raportuodavo apie bene kiekvieną įtartą asmenį ar „lenkiškumą palaikančią“ įstaigą, sekė ir siekė likviduoti nelegalias lenkų mokyklas, įpareigojo šaulius būdrauti ir pranešti apie įtariamus lenkų mokytojus, į nelegalias mokyklas vaikus leidžiančius tėvus.¹²⁰⁹ Viename savo laiške jis teigė: „Kas yra lenkas, gali būti sau lenku, bet klystančius reiktų gelbėti, o klaidinančius – nuraminti“.¹²¹⁰ Išties šis pareigūnas aplink save regėjo mases paklydėlių, sau priskirdamas jų gelbėtojo amplua. Teigtina, kad „pafrontės“ lituanizacijos aktyvistams tai buvo būdinga.

2.7 Tikslingo kolektyvinio administracinės linijos lankymo reiškinys.

Ekskursijos, piligrimystės, protestas ir emocijos ties Lietuvos „kruvinuoju pjūviu“

Žymus Lenkijos istorikas P. Łossowski, apžvelgdamas niūrią ir ypatingą situaciją (nevystytų ryšių ir išardytos susisiekiimo infrastruktūros kraštovaizdį) Lenkijos ir Lietuvos pasienyje tarpukariu, kur, anot jo, dažniausiai „karaliavo mirtina tyla“, pažymėjo, kad kartais iš Lietuvos pusės prie „sienos“ pasirodydavo jaunų moksleivių grupės. Istorikas atpasakojo vieną iš tokių įvykių, stebėtą ir užfiksuotą Lenkijos pasienio apsaugos korpuso kareivių: tąsyk Lietuvos pusėje trys mokytojai ir trys mokytojos su kunigu priešaky prie pat „sienos“ privedė apie 150 vaikų, kurie, stovėdami prieš Lenkiją, sugiedojo seriją patriotinių dainų, vėliau klausėsi vieno iš mokytojų kalbos apie „atplėštas“ lietuvių žemes. Anot tyrinėtojo, tokio pobūdžio ekskursijų organizavimas Lietuvoje skatintas – apsilankymas prie administracinės linijos suprastas kaip turintis didesnę įtaką vaikų jausmams ir vaizduotei nei dešimtys pamokymų.¹²¹¹

Istoriko įžvalgos atkreipia dėmesį tik į dalį šio tarpukario Lietuvoje IV deš. išplitusio neįprasto reiškinio. Pabrėžtina, kad administracinę liniją lankė ir šalia jos giedoję (bei savo jausmus ir vaizduotę stimuliuojo) toli gražu ne tik mokyklinukai – linijos lankymas tapo išties masine praktika, organizuota skirtingų tautiška ir patriotiškai orientuotų Lietuvos organizacijų, institucijų,

¹²⁰⁸ Trakų aps. komendanto laiškas Strėvininkų pradžios mokyklos vedėjui, 1936, in: ten pat, l. 201.

¹²⁰⁹ (Slaptai) Trakų šaulių rinktinės vado direktyva šaulių kuopų ir būrių vadams, 1938-01-18, in: ten pat, l. 209.

¹²¹⁰ Trakų aps. komendanto laiškas T. Mongirdui, 1939-06-01, in: ten pat, l. 15.

¹²¹¹ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 245.

aktyvistų. Šią praktiką galima apibūdinti tikslingo kolektyvinio administracinės linijos lankymo terminu. Tai buvo nesitaikstymo su Vilniaus krašto atskirtimi, protesto prieš, plačiai išsiskleidusiu požiūriu, nenatūralų ir neteisingą lietuvių tautos ir valstybės perskyrimą išraiška, kartu – simbolinio kontakto su mitologizuota teritorija ir jos žmonėmis, suvoktais kaip savais, forma. Esminė tokių lankymų sudėtinė dalis – ritualai ir simboliniai veiksmai, emociškai susaistydavę jų dalyvius tarpusavy, su jų tautiečiais šiapus ir anapus linijos ir su valstybe bei jos tituline sostine. Liniją tikslingai lankydavo ir ties šia ceremonaliai susiburdavo ne vien vietos ir aplinkinių vietovių žmonės – į šį Lietuvos pasienį masiškai organizuotos ekskursijos iš visos šalies, kurių pagrindiniu atributu ir buvo būtent tiesioginė akistata (bei tam tikras simbolinis veiksmas, gestas ar jų seka) su administracine linija ir „okupuota Lietuva“. Šio skyriaus tikslas ir yra ištirti istoriografijoje plačiau nenagrinėtus ekskursijų į šį pasienį ir tikslingo kolektyvinio administracinės linijos lankymo reiškinius, atskleidžiant jų propaguotojus, motyvus, raidos peripetijas, mastus, tipinius maršrutus, apsilankymų turinį ir ypatybes, dalyvių patirtis bei nevienareikšmių vietos kasdienybę keitusių linijos lankymų poveikį – bandysime apibrėžti skirtingas šių praktikų jautrioje valstybės erdvėje reikšmes jų propaguotojų ir dalyvių, valstybės pareigūnų bei skirtingų šio pasienio gyventojų grupių atžvilgiu. Rengiant šį skyrių išsamiai analizuoti keliasdešimt laikmečio spaudoje¹²¹² rastų administracinės linijos lankymo atvejų aprašymų, tirti neviešintais jų išdavais išryškinantys valstybės institucijų dokumentai, remtasi nacionalizmo praktikas, politinius ritualus dekonstruojančia teorine literatūra ir istoriografija.

Tikslingus kolektyvinius administracinės linijos lankymus, fiksuotus nuo IV deš. pr., galima padalinti į dvi pagrindines grupes – į tuos, kurie buvo sudedamoji tam tikrų šiame pasienyje rengtų švenčių, iškilmių ar reikšmingų minėtų dienų renginių dalimi, ir tuos, kurie vainikuodavo į šį arealą organizuotas ekskursijas. Visgi šių polių negalima vienareikšmiškai atskirti – pasienio gyvenvietėse rengtose reikšmingesnėse iškilmėse dažnai dalyvaudavo svečių iš kitur, kartu ir ekskursantų, kitais atvejais pačių ekskursijų sutiktuvės neapsieidavo be iškilmių, virsdavo švente.

Apžvelgiant pirmąją grupę, linijos lankymais kulminuodavo tiek sąlyginai smulkios gegužinės, surengtos, pvz., vietinių Vilniui vaduoti sąjungos (VVS) ar šaulių sąjungos skyrių, tiek platesnį tautinių organizacijų, valstybės pareigūnų ir neabejingų (šio pasienio ir ne tik) visuomenės grupių atstovų kontingentą suburdavę Vilniaus dienų minėjimai. Linija lankyta vakarais, po dienos renginių. Visgi savo mastu ir pompastika labiausiai išsiskyrė ceremonialūs administracinės linijos lankymai Spalio 9 d., Lietuvai minint Vilniaus „atplėšimo“ metines. Organizuojant linijos lankymus šiomis progomis pirmąją rolę atliko VVS – organizacija, būrusi visuomenę (visų pirma, etninius lietuvius) Vilniaus vadavimo idėjai, siekusi visapusiškai

¹²¹² Pasitelkti Vilniui vaduoti sąjungos, Lietuvos kariuomenės, Lietuvos šaulių sąjungos ir Lietuvos skautų sąjungos žurnalai – atitinkamai „Mūsų Vilnius“, „Karys“, „Trimitas“ ir „Skautų Aidai“.

aktualizuoti Vilniaus klausimą.¹²¹³ VVS suvokė, kad iškilmės linijos priegose talkina jos tikslams ir sąmoningai jas rengė bei propagavo.¹²¹⁴ Pažymėtina, kad išpūdžiu ir atgarsiais (bent periodinėje spaudoje) pirmavo minėjimai šalia Lietuvai sėkmingų mūšių praeitį žymėjusių Širvintų ir Giedraičių, kurie dažnai pozicijuoti lietuviybės bastonais „pafrontėje“. Spalio 9 d. „apeigos“ šiame areale iš esmės sekė IV deš. nusistovėjusį ir mažai įvairavusį šabloninį modelį. Štai 1931 m. VVS Giedraičių skyriaus surengto minėjimo metu „Iš kapinių su fakelais mokiniai, pasienio policija ir gausi neorganizuota minia žygiavo dainuodami karingas dainas Vilniaus plentu, kur netoli demarklinijos suliepsnojo didingas laužas [...]“, kur susirinkusieji dainavo, jaunesnieji deklamavo eilėraščius, visi klausėsi prakalbų ir žvelgė į (o gal veikiau juto?) Vilniaus pašvaistę.¹²¹⁵ Kitas pavyzdys – 1934 m. Širvintų VVS skyriaus renginys kulminavo orkestro muzikos lydima fakelais nešina kelių kilometrų ilgio eiseną nuo miestelio Nepriklausomybės kovų paminklo iki administracinės linijos, kur buvo užkurti laužai: „Dalyviai su fakelais išsirikiavo ir protestuodami ėjo dar kelis kilometrus palei šią liniją, o vėliau prie laužų klausėsi kalbų, dainavo, deklamavo.“¹²¹⁶ Visų bendrai giedamos liūdesio ir kovos dainos, ryžtingos oratorių prakalbos ir susibūrimai prie didelių laužų apskritai buvo konstantyvi linijos lankymų programos dalis (integralūs tokių apsilankymų komponentai dar bus nagrinėjami plačiau), tačiau būtent Spalio 9 d. renginiai pasižymėjo retesniu dramatišku ritualu – dalyvių eisenomis su fakelais link ir palei pačią liniją. Renginys būdavo išpūdingas – tokia ir buvo jo sumanytojų intencija.

Tik kyla klausimas, kas, visų pirma, buvo tiksliniai šių (ir panašių) šviesos ir muzikos „pasirodymų“ šiame pasienyje adresatai? Tikslingus kolektyvinius administracinės linijos lankymus aprašiusiuose periodinės spaudos pranešimuose tiražuotas leitmotyvas, nurodęs, jog visa tai svarbu kaip tvirta moralinė paspartis „pavergtiesiems“ už linijos: „Tegul tas laužas primena kitą pusę gyvenantiems lietuviams, kad mes neužmirštame jų, mes budime, mes ruošiamės [...]“¹²¹⁷. Tai išties legitimus motyvas, tačiau, šio darbo autoriaus nuomone, šios praktikos buvo, visų pirma, skirtos pačių jų dalyviams ir stebėtojams šiapus linijos. Tai buvo ideologinės mobilizacijos įrankis. Anot JAV sociologo J. Jasper, kolektyviniai ritualai primena jų dalyviams jų moralinius įsipareigojimus, iššaukia stiprias emocijas ir stiprina tarpusavio solidarumo, bendrystės jausmą.¹²¹⁸ Pasak JAV istoriko ir

¹²¹³ Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 169.

¹²¹⁴ Pvz., VVS XII suvažiavime iškeltas siūlymas „prie administracijos linijos rengti didelio masto iškilmingų Vilniaus dienų“ išskirtas tarp pažymėtinų ir vykdytinų – „XII VVS Suvažiavimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1937, nr. 22, p. 372.

¹²¹⁵ „1920 – X – 9 – 1931.“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 29, p. 695.

¹²¹⁶ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 133.

¹²¹⁷ „Gegužinės prie demarklinijos“, in: *Karys*, 1933, nr. 24, p. 491.

¹²¹⁸ Jasper, J. M., *The Art of Moral Protest*, p. 184.

antropologo D. Kertzer, ritualai provokuoja jų dalyvių emocijas – anot jo, kaip kad įvairių šviesos, spalvų, judesio, balsinių dirgiklių (*stimuli*) dėka žiūrovų emocijos manipuluojamos teatre, taip tie patys ir kiti elementai padeda ritualams iššaukti labai stiprius jausmus.¹²¹⁹ Pastaroji išvalga gerai apibūdina šiame skyriuje apžvelgiamus „spektaklius“, vykusių „pafrontėje“, – linijos lankymų metu įvairių dirgiklių (liepsnų, orkestro gaudesio, ryžtingų šūkių, vaikiškų balselių ir t. t.) pagalba stimuliuotos jų dalyvių emocijos. Ir tai veikė. Linijos lankymus charakterizavo stipri emocinė nuotaika – labai dažnai aprašymuose spaudoje rašyta apie tam tikrą jausmų „sprogimą“, kai iš susijaudinusių susirinkusiųjų tiesiog „išsiverždavo“ šūkliai, himnas, ar daina („Visų akyse spindėjo ašaros, o iš minių krūtinės išsiveržė galingi tautos himno žodžiai“¹²²⁰; „Vėliau išsiveržė iš kelių šimtų krūtinų kariškos dainos [...]“¹²²¹; „I Vilnių, į Vilnių“... įsiveržė (*sic*) galinga daina iš susopusių jaunų krūtinų“¹²²²). Manytina, kad tai nebuvo vien atsikartojanti spaudos klišė. Pasienyje atliktos „apeigos“ ir jų sukeltos emocijos skatino jų dalyvius jaustis vieningais – tai uždegdavo juos pasiryžimu ir viltimi išvaduoti Vilnių ir „pavergtuosius“. Apie tokį įsivyravusį ūpą mena dešimtys linijos lankymų aprašymų, tai buvo intencionali ir dėsninga jų išdava. Žinoma, kartu tai buvo ir vienybės bei pasiryžimo projekcija, demonstracija „saviems“ ir svetimiems abipus linijos.

Anot J. Jasper, ritualai yra imperatyvūs mechanizmai, palaikantys protesto judėjimus¹²²³ – VVS ir visą Vilniaus vadavimo kampaniją neklaidinga klasifikuoti protesto judėjimu. Apskritai tikslingus kolektyvinius administracinės linijos lankymus galima suvokti būtent kaip protesto veiksmus. Tai buvo protestas prieš jų dalyvių nepripažintą ir, jų įsitikinimu, neteisingą sieną. Kartu – protestas prieš Lietuvai padarytą skriaudą, kurią ten susibūrusieji buvo indoktrinuoti laikyti asmenine skriauda. Linijos lankymus kaip protestą gerai reprezentuoja Spalio 9 d. minėjimai pasienyje – jų aprašymuose atsispindi renginiuose justas didis pasipiktinimo ir neteisybės suvokimo jausmas. J. Jasper teigimu, aktyvistai deda daug pastangų, kad įžiebtų žmonių moralinį įniršį ir pyktį, kartu nurodydami taikinį (priešą), kurio atžvilgiu šiuos galima išlieti.¹²²⁴ Susibūrimai prie administracinės linijos suteikdavo progą jų dalyviams kartu išreikšti ir įprasminti savo pyktį (kuris kartu ten ir masintas), pvz., įsipareigojant kovai „[...] prieš lenkų neteisybę ir žvėriškumą.“¹²²⁵ Priešas buvo aiškus. Kartais linijos lankymą vienareikšmiškai iššaukdavo protesto siekis, visuomenei reaguojant į naują incidentą pasienyje ar „okupuotoje Lietuvoje“ (pvz., pasklidus žiniai apie

¹²¹⁹ Kertzer, D., *Ritual, Politics, and Power*, p. 11.

¹²²⁰ Girinis, J., „Vilniaus žemė pabučiuota“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 17–18, p. 253.

¹²²¹ „Zarasų apskrities visuomenė prisiekė atvaduoti Vilnių“, in: *ten pat*, p. 262.

¹²²² „Gegužinės prie demarklinijos“, in: *Karys*, 1933, nr. 24, p. 491.

¹²²³ Jasper, J. M., *The Art of Moral Protest*, p. 184.

¹²²⁴ *Ten pat*, p. 107.

¹²²⁵ „1920 – X – 9 – 1931.“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 29, p. 695.

„barbarišką“ Lenkijos pareigūnų elgesį lietuvių atžvilgiu Valkininkuose, 1931 m. birželio 21 d. ties administracine linija šalia Strėvos susibūrė kelių šimtų pasipiktinusių žmonių demonstracija¹²²⁶), nors daryk pabrėžtina, kad apskritai dauguma tikslingų linijos lankymų turėjo integralų protesto elementą.

Renginių, kurių sudėtine dalimi buvo tikslingi kolektyviniai administracinės linijos lankymai, gausa IV deš. pasižymėjo Kernavė – istoriškai svarbi Lietuvos gyvenvietė, atsidūrusi pasienyje. IV deš. tarpusavy bendradarbiavusių bendraminčių (juos jungė istorijos puoselėjimo, apylinkės lituanizacijos ir Vilniaus vadavimo imperatyvai) vietos inteligentų pastangomis Kernavė tapo gausiai turistų lankyta vieta, išsiskyrusia lankytiniais objektais (muziejumi, paminklais kovos už Vilnių ir lietuvybę akcentais), didelėmis iškilmėmis.¹²²⁷ Šiose kertinė rolę atliko šiame darbe ne sykį minėtas energingas Vilniaus vadavimo aktyvistas ir apskritai įvairiose arealo visuomeninės veiklos sferose daug reiškėsis kunigas N. Švogžlys-Milžinas, klebonavęs Kernavėje 1930–1934 m. ir greta šios vesdavęs itin dramatiškus linijos lankymus. Įdomu tai, kad pompastiškiausius iš jų kunigas organizavo būtent religinių švenčių metu, šiuose nevengdavo religinių aliuzijų ir atributų. 1933 m. birželio 15 d. Dievo kūno šventės proga prie pat administracinės linijos pastatytas altorius, link kurio vedama kunigo žygiavo ir meldėsi emocionali „gausinga procesija“.¹²²⁸ Kitąmet minint tą pačią šventę – 1934 m. gegužės 31 d. – gausi vietos gyventojų ir iškilmių svečių procesija prie pat linijos atnešė, pastatė ir pašventino ažuolinį „Vilniaus krašto bado metams paminėti“ kryžių, apsilankymo metu aidėjo ir Vilniaus laisvės šūkiui, ir maldos bei bažnytinės dainos.¹²²⁹ 1935 m. gausią aukšto rango svečių, ekskursantų ir vietinių subūrusi Šeštinių šventė Kernavėje kulminavo eitynėmis prie to paties šalia linijos pastatyto kryžiaus, kur pagrindinį „performansą“ vėl atliko būtent N. Švogžlys-Milžinas (nors tuo metu nebe Kernavės klebonas): „Apkabinęs aukštą ažuolinį kryžių, tėvynės ir Vilniaus krašto meile persunkta kalba jis maldavo Dievą, prašydamas nukreipti rūstybę nuo brolių vilniečių. Pabiro ašaros, pasigirdo dejavimai ir sugiedota tautos himnas.“¹²³⁰ Visus šiuos linijos lankymus charakterizavo stiprios emocijos, tautinių ir religinių jausmų maišatis.

Pastarieji linijos lankymai daugumos tyrinėtų atvejų kontekste išsiskyrė ir ypatingu susirinkusiųjų interakcijos su kitos pusės gyventojais laipsniu. Štai 1933 m. susibūrimo metu kunigo vedamą procesiją iš anapus linijos pasitiko minia kitos pusės gyventojų, tarp jų ir seniai atskirtos giminės, –

¹²²⁶ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 19, p. 455.

¹²²⁷ Vitkūnas, M., „Kernavė – kovų už lietuvybę ir Vilnių forpostas (1920–1939)“, p. 73–76.

¹²²⁸ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 17–18, p. 263–264.

¹²²⁹ Dzūkas Varėnis, „Milžino iškilmė“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 193–194.

¹²³⁰ Vengris, A., „Korporacija „Vilnija“ vilnietiškų tradicijų ugdytoja“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 12, p. 185–186.

išskirtina tai, kad jiems netrukdyta pasimatyti. Trumpam – keliolika minučių trukusiam – susitikimui įvykti „leido“ ir Lenkijos pasienio pareigūnai.¹²³¹ Apskritai tokie masiniai pasimatymai sankcionuoti retai – galbūt laisvesnei Lenkijos pareigūnų pozicijai įtakos turėjo būtent religinė iškilmių forma. Vėlesniais metais pastarųjų pozicija buvo griežtesnė (1934 m. neleista iš Dūkšto keliavusi lietuvių procesija, planavusi susitikti su Kernavės procesija), visgi per aptartąsias 1934 ir 1935 m. religinio „atspalvio“ ceremonijas pasienyje abiejų pusių gyventojų susitikimai iš esmės toleruoti¹²³² (sankcionuoti ir toleruoti – ne tas pats). Šiuose renginiuose nestigo euforijos. Linijos lankytojų interakcijų su kitos pusės gyventojais (ir sargais) tipus ir kuriozus dar nagrinėsime.

Kaip jau minėta, tikslingi kolektyviniai administracinės linijos lankymai buvo esminis ekskursijų į šį pasienį atributas (tai antroji iš pagrindinių tokių lankymų grupių). Gausus ekskursijų į „pademarklinijį“ reiškinys išiplieskė ir masines proporcijas įgijo IV deš. Pirmaeilę rolę rengiant ir propaguojant šias ekskursijas atliko VVS ir ypač kartinė jos figūra V. Uždavinys (VVS skyrių instruktorius, žurnalistas, visuomenininkas, ilgametis „Mūsų Vilniaus“ redaktorius, didelis kelionių po Lietuvą ir svetur entuziastas). Negalima užtikrintai teigti, kad būtent VVS atstovai buvo patys pirmieji, surengę ideologizuotas ekskursijas po šio pasienio vietoves, tačiau būtent ši organizacija neabejotinai daugiausiai prisidėjo prie šio reiškinio skatinimo ir populiarinimo, organizavo ryškiausias, ceremoniškausias ir gausiausias (ne tik savo pačios) spaudoje detalizuotas ekskursijas. Emocionalūs kolektyviniai susibūrimai prie administracinės linijos vainikuodavo visas šias keliones, jie propaguoti kaip ekskursantų („laisvos Lietuvos“ reprezentantų) ryšio su „okupuota Lietuva“ ir „pavergtaisiais“ išraiškos ir sutvirtinimo priemonė.¹²³³

Rengti ekskursijas į „pademarklinijį“ VVS žurnale „Mūsų Vilnius“ imta raginti 1930–1931 m.¹²³⁴ 1932 m. raginimus šiame žurnale pakeitė

¹²³¹ „VVS skyrių ir provincijos gyvenimas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 17–18, p. 263–264.

¹²³² Dzūkas Varėnis, „Milžino iškilmėse“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 193–194; Vitkūnas, M., „Kernavė – kovų už lietuvių ir Vilnių forpostas (1920–1939)“, p. 77.

¹²³³ Agitacinėje medžiagoje šis „pranešimas“ dažniau ne verbalizuotas tiesiogiai, o išreikštas pasitelkiant simbolius, metaforas. Pvz.: „Ir sujungė laužo šviesa dvi Lietuvos dalis, apšvietė tą pačią lietuvišką žemę, o karšta lietuvių meilė dar labiau liepsnoja, dar labiau abi dalis jungia ir sujungs.“ – Dzūkas Varėnis, „Demarklinijos laužų liepsnos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 22–23, p. 476.

¹²³⁴ Vienas tokių raginimų pavyzdžių – 1931 m. aprašyta penkių lietuvių žurnalistų (tarp jų buvo ir V. Uždavinys, ir „Mūsų Vilniaus“ bendradarbis P. Babickas) 30 valandų trukmės kelionė automobiliu palei administracijos liniją Suvalkijoje (Vilkaviškio-Marijampolės-Seinų apskrityse). Aprašyme pateikti patarimai, rekomendacijos keliautojams, detalizuotas ir maršrutas (kur keliai „pravažiuojami“), apibūdintas kaip „[...] labai įdomus ir patartina kiekvienam, kas gali, juo pavažiuoti.“ – „Aplankė demarkacijos liniją“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 18, p. 431.

veiksmas¹²³⁵: 1932 m. vasarą VVS iš Kauno surengė tris dideles „Mūsų Vilniaus“ ekskursijas (jos afišuotos naudojant būtent leidinio pavadinimą) po šio pasienio vietoves, kurios tapo tokių ekskursijų standartu, vėliau emuliuotu šablonu. Ekskursantų gretas sudarė lietuvių inteligentija ir studentija. Ekskursijoms vadovavo ir apskritai jose reikšmingai figūravo būtent „Mūsų Vilniaus“ redaktorius V. Uždavinys. Pirmoji jų įvyko birželio 11–12 d.¹²³⁶ Tąsyk 38 ekskursantai lankė pasienio vietoves Marijampolės, Seinų ir Alytaus apskrityse.¹²³⁷ Antroji, subūrusi apie 40 žmonių („ekskursininkai autobuse susispaudė „lyg silkės statinėj“, bet niekas nesiskundė“¹²³⁸) surengta liepos 24 d. ir lankė liniją išimtinai Trakų apskrityje.¹²³⁹ Trečioji, gausiausia ir ilgiausia iš jų, sutelkė 53 dalyvius (jau nebe viename, o trijuose autobusuose)¹²⁴⁰ ir rugpjūčio 13–15 d. aplankė „pafrontę“ Ukmergės, Utenos ir Zarasų apskrityse.¹²⁴¹ Taip per tris 1932 m. vasaros mėnesius V. Uždavinio ekskursijos nuosekliai paeiliui apvažinėjo beveik visą administracinės linijos arealą (liko neaplankyta tik nedidelė atkarpa Vilkaviškio aps.) – tai irgi galima suvokti kaip tam tikrą propagandinį „pareiškimą“. Ekskursantai iš Kauno iškiliai ir ceremonialiai sutikti, vaišinti – iš esmės visose lankytose gyvenvietėse šias ekskursijas sutikdavo vietinių VVS skyrių atstovai (kartu „Mūsų Vilniaus“ ekskursijos buvo ir VVS skyrių lankymas¹²⁴²) ir apskritai aktyv(esn)ioji vietos lietuvių

¹²³⁵ Leidinyje paskelbta: „Mūsų Vilnius“ pernai ir užpernai uoliai ragino VVS narius ir kitus skaitytojus rengti ekskursijas į pademarklinijį. Buvo nurodęs ir maršrutą, lankytinas, matytinas vietas. Kai kas, berods, tuo pasinaudojo. Šiais metais mažiau apie tai „MV“ rašė, bet pats pasiryžo organizuoti ekskursijas į pademarklinijį.“ – Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos (Vienos ekskursijos trumpas aprašymas)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 377.

¹²³⁶ Ten pat, p. 377–379.

¹²³⁷ Apytikslis maršrutas: Kaunas-Marijampolė-Kalvarija-Liubavas-Reketija-Sangrūda-Būdvietis-Rudamina-Lazdijai-Galiniai-Kučiučiai-Kapčiamiestis (nakvynė)-Leipalingis-vietovė greta „okupuotų“ Druskininkų-Liškiava-Merkinė-Perloja-Varėna-Daugai ir kelias atgal į Kauną aplankant Alytų.

¹²³⁸ „Ekskursija į pademarklinijį“, in: *Karys*, 1932, nr. 31, p. 610.

¹²³⁹ Apytikslis maršrutas: Kaunas-vietovė greta „okupuotų“ Valkininkų-Onuškis-Aukštadvaris-Semeliškės-Vievis-Paneriai (gyvenvietė šalia Vievio) ir kelias atgal į Kauną.

¹²⁴⁰ Dzūkas Varėnis, „Demarklinijos laužų liepsnos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 22–23, p. 475–477.

¹²⁴¹ Apytikslis maršrutas: Kaunas-Jonava-Vepriai-Gelvonys-Musninkai-Kernavė-Širvintos-Šešuoliai-Joniškis (nakvynė)-Labanoras-Kuktiškės-Tauragnai-Salakas-Didžiasalis-Zarasai (nakvynė) ir kelias atgal į Kauną aplankant įvairias (nebe „pademarklinijo“) gyvenvietes.

¹²⁴² Ši aspektą gerai iliustruoja tai, kad 1932 m. rugsėjį, įgyvendinus tris ekskursijas po Lietuvos-Lenkijos pasienio vietoves, surengta ir ketvirtoji „Mūsų Vilniaus“ ekskursija, lankiusi tiesiog VVS skyrius kitose Lietuvos gyvenvietėse: „Kiek kam naudos iš šios, ne pademarklinijo, ekskursijos – sunku spręsti, tačiau [...] Važiuoti ir važinėti po savo kraštą visuomet sveika ir naudinga.“ – Dzūkas Varėnis,

(kai kur ne tik¹²⁴³) visuomenė, tautinei ir ideologinei akcijai neindiferentiški žmonės, tarp jų šauliai, kitų tautinių, patriotinių organizacijų nariai, valdininkija, pasienio pareigūnai, tautiniais drabužiais pasipuošę mokyklinukai ir t. t. Visgi svarbiausia jų dalis, svarbiausias tikslas buvo tiesioginės ekskursantų akistatos su pačia administracine linija momentai.

Kitąmet ekskursijų į „kruvinąjį pjūvį“ sezonas „atidarytas“ anksti – 1933 m. balandžio 30 d. įvyko V. Uždavinio vadovaujama „Mūsų Vilniaus“ ekskursija po Alytaus apskrities pasienio vietoves¹²⁴⁴, antroji – į „pademarklinijį“ Utenos apskrityje – organizuota gegužės 20–21 d.¹²⁴⁵ Apie tolimesnių V. Uždavinio pasienyje vestų ekskursijų „Mūsų Vilniaus“ vardu būtų neaptikta duomenų – labiausiai tikėtina, kad „nulipdęs“ tvirtą šablona, išpopuliarinęs sektiną modelį, įtakingas VVS veikėjas šią rolę perleido kitiems. 1933 m. vasarą žymesnes VVS ekskursijas jau rengė VVS akademinių skyrių studentija, birželio 15–17 d. lankiusi „pafrontę“ Ukmergės, Utenos ir Zarasų apskrityse (daugmaž sekusi trečios „Mūsų Vilniaus“ ekskursijos 1932 m. maršrutu)¹²⁴⁶ ir liepos 1–2 d. – Marijampolės, Seinų ir Alytaus apskrityse (atkartojusi pirmosios „Mūsų Vilniaus“ ekskursijos 1932 m. maršrutą)¹²⁴⁷. Šias – 1933 m. – ekskursijas vėl jungė iš esmės identiška struktūra: įvairuota tarp iškilmingų, džiugių ekskursantų sutiktuvių ir rimties bei ryžto epizodų žvelgiant į „Lietuvos pjūvį“. Surinkti duomenys implikuoja, kad po 1933 m. vykusios ekskursijos apimdavo siauresnį geografinį arealą – vienos ekskursijos metu nebevažinėta po vietoves trijose apskrityse, apsiribota viena ar dviem (ekskursijų maršrutų tendencijas dar nagrinėsime). Pažymėtina, kad suorganizavęs „Mūsų Vilniaus“ ekskursijas V. Uždavinys nenustojo keliauti po „pafrontę“ (jau be ekskursantų) ir tokių kelionių populiarinti.¹²⁴⁸ 1935 m. rugpjūčio 13 d. jis vėl atliko kertinę – vadovo ir oratoriaus – rolę žymioje Pasaulio lietuvių

„Mūsų Vilnius“ per Lietuvą (Ketvirtosios ekskursijos išpūdžiai), in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 26, p. 534–537.

¹²⁴³ Ekskursijų aprašymuose spaudoje ne sykį minima, kad ekskursantus palankiai ir entuziastingai sutikdavo vietiniai žydai. Pvz., pirmosios „Mūsų Vilniaus“ ekskursijos 1932 m. metu „Kapčiamiesty [...] ir vietos žydai sutikime dalyvavo, prakalbas sakė [...]“ – Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos (Vienos ekskursijos trumpas aprašymas)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 378.

¹²⁴⁴ Apytikslis maršrutas: Kaunas-Prienai-Birštonas-Alytus-Merkinė-Perloja-Glėbo ežero prieigos-Varėna-Daugai ir kelias atgal į Kauną.

¹²⁴⁵ „Pirmoji „Mūsų Vilniaus“ ekskursija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 13, p. 194.

¹²⁴⁶ Girnys, J., „Vilniaus žemė pabučiuota. (Studentų VVSiečių ekskursijos išpūdžiai)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 17–18, p. 252–253.

¹²⁴⁷ „Studentai pademarklinėje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 19–20, p. 277.

¹²⁴⁸ Pvz., 1934 m. išėjo jo fotoreportažas apie asmeninę kelionę lankant „pafrontiečius“ Zarasų ir Utenos apskrityse, tipinis šiame darbe dekonstruoto „pafrontės“ pasakojimo pavyzdys – Uždavinys, V., „Turmontas – Dūkštas – Linkmenys. (Kruvinuoju pjūviu).“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 191–192.

kongreso dalyvių ekskursijoje¹²⁴⁹, kulminavusioje susibūrimu prie administracinės linijos ant Varėnos tilto ir privedusioje prie rezonansą sukėlusio pasienio incidento (šio įvykio aplinkybės ir pasekmės dar bus nagrinėjamos tolimesnėje skyriaus dalyje). Paveikios V. Uždavinio prakalbos ženklino jo vestus linijos lankymus – jo kaip agitatoriaus ir oratoriaus gabumai, geba valdyti ir paveikti auditoriją istoriografijoje jau pažymėti.¹²⁵⁰ Charizmatiška asmenybė formavo „tinkamą“ linijos lankymų nuotaiką, dėjo akcentus, gebėjo jų dalyvius sujaudinti ir įkvėpti.

Pristačius ypatingą VVS vaidmenį populiarinant šį reiškinį ir žymesnes iš „laikiniosios sostinės“ į „pafrontę“ vykusias ekskursijas, svarbu pažymėti, kad tuo rūpinosi ne vien VVS – reiškiniui populiarėjant ekskursijas į „pademarklinijį“ aplankyti administracinės linijos rengė pačios įvairiausios organizacijos, įstaigos, grupės, bendraminčiai, atvykdavę iš įvairiausių Lietuvos vietų: „Važiuoja ten iš visų laisvų Lietuvos kampelių, važiuoja organizacijos, važiuoja suaugę, važiuoja jaunimas, važiuoja ir moksleiviai bei organizuotos mokyklos.“¹²⁵¹ Itin gausiai ir aktyviai ekskursijas į šį pasienį rengė Lietuvos šaulių sąjungos atstovai. Nuo pat 1931 m. įvairiausios šaulių grupės (būriai, kuopos ir t. t.) iš skirtingų šalies regionų (kaip ir paskiri VVS skyriai Lietuvoje) susiorganizuodavo ekskursijas ir aplankydavo „kruvinąjį pjūvį“ (analogiškai VVS modeliui, atvykusius pasitikdavo, visų pirma, „pafrontės“ šaulių būriai). Tai tapo populiariu ir tarp įvairių kariuomenės grupių.¹²⁵² Sutikta nemažai pranešimų apie studentijos, seminaristų, moksleivijos ekskursijas. Šį „įžiebus“, ekskursijų fenomenas išplito ir didžiulius mastus įgijo labai greitai – sprendžiant pagal turimus duomenis, 1932–1937 m. sąlyginai apibūdintini aktyviausiu tokių ekskursijų periodu. Tai diegta (ir, atrodytų, imta gan plačiai suprasti) kaip siekiamybė, kaip svarbi atliktina užduotis patriotams – pavyzdžiui, 1935 m. be jokių užuolankų teigta: „Pademarklinio lankymas – tai kiekvieno lietuvio pareiga.“¹²⁵³ Kartu tai tapo madingu dalyku. Pavyzdžiui, įvairiems VVS skyriams, šaulių būriams buvo labai būdinga į savo metinius veiklos planus įsirašyti punktą, numatantį surengti tokią ekskursiją, apie šį „pasiryžimą“ pranešti spaudoje. Atskiriems patriotinių organizacijų vienetams įvairiuose regionuose šios ekskursijos buvo proga parodyti savo veiklumą, kartu patiriant, diegtu požiūriu, prasmingą ir naudingą (administracinės linijos lankymas suvoktas būtent tokiu) nuotyki.

Ekskursijos į „pafrontę“ ir tikslingi kolektyviniai administracinės linijos

¹²⁴⁹ Alytaus aps. viršininko raštas VRM Administracijos departamentui, 1936-05-06, Alytus, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 109, l. 236.

¹²⁵⁰ Kairiūkštytė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 129.

¹²⁵¹ „Konfliktas dėl supuvusio barjero“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 218.

¹²⁵² Pastarųjų atžvilgiu tai motyvuota ir racionalizuota dar ir tuo, kad kariams pasienio pažinimas labai svarbus karo atveju – „Karių ekskursijų reikalas“, in: *Karys*, 1935, nr. 16–17, p. 386.

¹²⁵³ „VVS un-to studentų ekskursija į Pademarklinį“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 12, p. 184.

lankymai daugiausia rengti vasaros sezonu – gausiausiai nuo gegužės iki rugpjūčio (imtina), nors žinoma apie paskiras ekskursijas ir balandžio, rugsėjo mėnesiais (akivaizdu, kad tai priklausė nuo orų). Svarbi išimtis – Spalio 9 d. minėjimai. Pagrindinė pasienio vietovės lankusių ekskursantų grupių transporto priemonė buvo motorizuotas transportas – autobusai. Visgi būta ir alternatyvių variantų. Štai 1931 m. rugpjūčio 15–16 d. šauliai iš Šakių aps. surengė ekskursiją „lenkų pafronte“ nuo Vištyčio iki Kalvarijos (Vilkaviškio ir Marijampolės apskričių vietovėmis) keliaudami dviračiais.¹²⁵⁴ 1936 m. skelbta, kad Patašinės (Marijampolės aps.) šauliai surengė ekskursiją į „pademarklinijį“ arkliais.¹²⁵⁵ Veikiau tai buvo pavieniai, retesni atvejai. Vykstantieji iš tolimesnių Lietuvos regionų, lankiesieji daugiau vietovių ir apskritai dauguma ekskursantų keliavo autobusais. Manytina, kad spartėjusi Lietuvos motorizacija, kelių infrastruktūros būklės gerėjimas prisidėjo prie ekskursijų reiškinio masiškumo IV deš. Šie du faktoriai – susisiekimo priemonių ir infrastruktūros sąlygos – veikiausiai dalinai paaiškina, kodėl ekskursijų reiškinys neišplito anksčiau (svarbiausiu jo išplitimo veiksniu vis dėlto laikysime organizacinį, propagandinį postūmį). Nors įvairiuose spaudos pranešimuose apie „pafrontę“ dažnai pažymėta prasta regiono kelių būklė, komplikuotas susisiekimas su šiuo regionu, visų pirma, taip akcentuojant natūralų šių vietovių ryšį ir (nutrauktas) jungtis su Vilniaus kraštu (tai šiame darbe jau nagrinėta), agitacinėje medžiagoje, raginusioje lankyti šį arealą, sutiktinas ir priešingas – keliones skatinantis – motyvas: „Važinėti dabar Lietuvos keliais tikras malonumas.“¹²⁵⁶ Visgi tikrovėje ekskursijos neretai turėjo problemų dėl susisiekimo infrastruktūros – apie tai liudija jų aprašymai. Pvz., pirmos „Mūsų Vilniaus“ ekskursijos 1932 m. metu itin prastos būklės kelias iki Sangrūdodos privertė ekskursantus atsilikti nuo numatyto kelionės tvarkaraščio dviem valandomis.¹²⁵⁷ Trečiosios „Mūsų Vilniaus“ ekskursijos 1932 m. metu „[...] patekus staigion vieškeliu duobėn, sutrenkė kelius (*sic*) ekskursantus, vienam galvą pramušė“. Tos pačios kelionės eigoje Giedraičiai ir Dubingiai liko neaplankyti dėl „nuneštų“ tiltų (šiose vietovėse ekskursantų sutiktuves ruošę VVS nariai ir šauliai svečių tąkart nesulaukė).¹²⁵⁸ Vis dėlto nei sugesdavę autobusai¹²⁵⁹, nei tipiškos ir netipiškos („Viena nelaimė – kvailiuką, didelį šunį ant plento pasipainiojusį, pervaziavome...“)¹²⁶⁰ kliūtys kelyje nestabdė įsiplieskusio ekskursijų į „pademarklinijį“ bumo.

¹²⁵⁴ Tamulaitis, A., „Ekskursija pafronte“, in: *Trimitas*, 1931-08-27, nr. 35, p. 693.

¹²⁵⁵ „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1936-06-25, nr. 26, p. 618.

¹²⁵⁶ Uždavinyš, V., „Turmontas – Dūkštas – Linkmenys. (Kruvinuoju piūviu).“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 191.

¹²⁵⁷ Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos (Vienos ekskursijos trumpas aprašymas)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 377.

¹²⁵⁸ Dzūkas Varėnis, „Demarklinijos laužų liepsnos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 22–23, p. 475.

¹²⁵⁹ „Pirmoji „Mūsų Vilniaus“ ekskursija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 13, p. 194.

¹²⁶⁰ Ten pat.

Vykdamy tyrimą pavyko surinkti duomenų apie daugiau nei trisdešimties skirtingų ekskursijų į „pademarklinijį“ tikslus arba apytikslus maršrutus. Duomenų analizė teikia galimybę įžvelgti tam tikras šių ekskursijų maršrutų tendencijas. Kaip jau aptarta, plačiausia geografinė aplankytų pasienio vietovių apimtimi išsiskyrė šiame skyriuje plačiau pristatytos iš Kauno vykusios VVS organizuotos ekskursijos, aplankiusios po tris pasienio apskritis. Vis dėlto didžioji dauguma ekskursijų apsiribodavo vienos apskrities pasienio vietovių lankymu, gerokai rečiau – dviejų gretimų (pvz., vykta į Trakų ir Ukmergės apskričių vietoves, lankytasi Ukmergės ir Utenos apskrityse ir t. t.).

Turimais duomenimis, liniją lankusių ekskursijų skaičiumi pirmavo Alytaus apskritis. Ypač populiarus, standartu tapęs sustojimų maršrutas (seka): Varėna-Perloja-Merkinė-Liškiava (arba atvirkščiai). Susibūrimai ant ir greta tiltų per Merkį, kuriuo ėjo administracinė linija, Varėnoje ir Perlojoje – atsikartodavęs ekskursijų akcentas. Dainuota, į „okupuotąją Lietuvą“ ilgesingai žvelgta užkopus ant Merkinės ir Liškiavos piliakalnių. Populiari, dažnai lankyta vieta Alytaus aps. pasienyje buvo Baltašiškės kaimas (nuo 1934 m. panaikinus Alytaus aps. Liškiavos valsčių ši vietovė priskirta Seinų aps. Leipalingio valsčiui¹²⁶¹) – atvykę ekskursantai susiburdavo paupy ir iš ten emocionaliai stebėdavo „okupuotą“ Druskininkų panoramą: „Už Nemuno, Druskininkų kurortas [...] pakrante vaikšto pavergtieji lietuviai... [...] Tuo momentu mūsų širdyse auga kerštas, auga dar didesnis pasiryžimas dėl Vilniaus vadavimo.“¹²⁶²

Surinktais duomenimis, nuo Alytaus aps. tikslingų ekskursijų aplankyti administracinę liniją skaičiumi nedaug atsiliko (tokio pobūdžio ekskursijų beveik vienodai gausiai lankytos) Trakų, Ukmergės ir Utenos apskritis. Trakų aps. ekskursantai apsilankydavo šalia „okupuotų“ Valkininkų (vietovėje Onušio valsčiuje), dažnai lankė Strėvą ir Vievį (bei šio apylinkes), ties kuriuo išardytų geležinkelio bėgių, vedusių į Vilnių, vaizdinys ekskursantams labai raiškiai, tiesmukai ir paveikiai įkūnijo Vilniaus „atplėšimo“ skriaudą. Netoli Vievio tikslingai lankyta 1931 m. nukauto Lietuvos pasienio policininko J. Kybarto žūties vieta. Ukmergės aps. pasienio traukos centrai buvo Kernavė, šiame skyriuje jau akcentuota vaizdinga, istorinė, kovos dėl Vilniaus žymėmis prisodrinta vieta, bei Širvintos ir Giedraičiai – miesteliai anuomet virtę lietuvių tautos kovingumo simboliu, kryptingai vaizduoti vietomis, kur „[...] ypatingai gyva didžiųjų kovų už nepriklausomybę dvasia.“¹²⁶³ Utenos aps. pasienyje ekskursantai aplankydavo Joniškį, ežeringas Kirdeikių apylinkes. Didžiausias traukos objektas buvo Linkmenys – gyvenvietė, padalinta administracine linija. Į dvi dalis padalyto miestelio vaizdas buvo labai stiprus simbolis, ekskursantams

¹²⁶¹ Vidaus reikalų ministro nutarimas, 1933-12-29, in: LCVA, f. 1627, ap. 1, b. 235, l. 38.

¹²⁶² „Studentai pademarklinėje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 19–20, p. 277.

¹²⁶³ „VVS un-to studentų ekskursija į Pademarklinį“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 12, p. 184.

ryškiausiai simbolizavęs žaizdą, smurtinį jų šalies ir tautos perskyrimą (įkūnijęs – tiesiogine žodžio prasme – lietuviškojo nacionalizmo naudotą administracinės linijos kaip žaizdos tautos ir valstybės kūne motyvą): „Mūsų veidai surimtėja, nes jaučiame ir matome smurto ženklus, žinome, kad už barjero mūsų broliai lietuviai gyvena.“¹²⁶⁴

Nors Marijampolės apskritis turėjo tik vieną – Liubavo – valsčių, kuris ribojosi su administracine linija, mažiausiai iš visų šio pasienio apskričių, turimi duomenys rodo, kad ji nebuvo mažiausiai lankyta šių ekskursijų. Liubave ekskursantai susirinkdavo ant kalno, nuo kurio matėsi keturios apskritys – Marijampolės, Vilkaviškio, Seinų ir „okupuotoji“ Suvalkų,¹²⁶⁵ tiesioginėje netolimos praeities įvykių vietoje būdavo supažindinami su „lenkų įsiveržimo“ į miestelį ir įvykdytų žudynių detalėmis¹²⁶⁶ (1922 m. lapkritį Liubavą užpuolė ir apiplėšė organizuotų plėšikų gauja, intencionaliai ir selektyviai nušovė penkis Lietuvos piliečius¹²⁶⁷). Atrodytų, kad ekskursantų grupės kiek rečiau lankydavo administracinę liniją Seinų ir Zarasų apskrityse, mažiausiai žinoma ekskursijų į „pademarklinijį“ Vilkaviškio apskrityje (tokių būta). Neatmestina, kad pažintis su daugiau duomenų apie daugiau ekskursijų tam tikras įžvalgas pakoreguotų, tačiau, darbo autoriaus nuomone, (liniją lankiusių ekskursijų atžvilgiu) populiariausių pasienio apskričių ketvertukas (Alytaus, Trakų, Ukmergės, Utenos apskritys, nebūtinai tokia tvarka) nepakistų.

Atlikta maršrutų analizė leidžia teigti, kad ekskursijos į „pademarklinijį“ lankydavo vaizdingas, istoriškai reikšmingas, simboliškai prasmingas, vizualiai paveikias vietas. Anot sociologo J. Jasper, nagrinėjusio ypatingą vietų simbolizmo svarbą politinėms akcijoms, tiesioginis sąlytis su fiziniu objektu ar vieta, šiųjų realumas turi ypatingą gebą įtikinti (grupės ar tautos sukonstruotos) istorijos realumu.¹²⁶⁸ Gausa ekskursijų atpasakojimų liudija apie stiprias emocijas, ekskursantams savo akimis išvydus nykstančios susisiekiimo infrastruktūros, vedusios į Vilniaus kraštą (užžėlusius vieškelius, išardyto ir dvimetinėmis pušelėmis spėjusio apaugti geležinkelio,¹²⁶⁹ pūvančių bėgių¹²⁷⁰), vaizdus, įvairius Lietuvos ir Lenkijos administruotas teritorijas skyrusius barjerus (ekskursantus ypač trikdė spygliuotos vielos tvora Linkmenyse¹²⁷¹). Tokios vietos ir vaizdai

¹²⁶⁴ Girnis, J., „Vilniaus žemė pabučiuota. (Studentų VVSiečių ekskursijos įspūdžiai)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 17–18, p. 252.

¹²⁶⁵ Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos (Vienos ekskursijos trumpas aprašymas)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 377.

¹²⁶⁶ „Studentai pademarklinėje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 19–20, p. 277.

¹²⁶⁷ „Kaip įvyko žudynės Liubave“, in: *Trimitas*, 1922-12-09, nr. 48, p. 11–12.

¹²⁶⁸ Jasper, J. M., *The Art of Moral Protest*, p. 93.

¹²⁶⁹ „Malonūs svečiai prie „šiaudinės sienos“, in: *Trimitas*, 1933-07-13, nr. 28, p. 551.

¹²⁷⁰ Lipnickas, S., „Į Vilnių! Į Vilnių!..“, in: ten pat, p. 551.

¹²⁷¹ „20 minučių ant demarklinijos. Laisvųjų ir pavergtųjų pasimatymas“, in: *Skautų Aidas*, 1934, nr. 20, p. 362.

inspektuoti ir akcentuoti neatsitiktinai – tai tarnavo pirmajam – ideologiniam ir mobilizaciniam – šių ekskursijų tikslui. Tai buvo labai paveikūs dirgikliai, iššaukdavę ekskursantų emocijas, kartu sutvirtindavę jų nusiteikimą, Vilniaus vadavimo imperatyvą. Atrodytų, kad tiesiogiai inspektuodami Lietuvos „žaidimą“ susirinkusieji kartu toje vietoje išgyvendavo traumą,¹²⁷² ją įprasmindami drauge deklaruota vienybe ir pasiryžimu su šia skriauda nesusitaikyti. Būriavimasis ant pasienio tiltų irgi turėjo raiškį simbolinę prasmę – šie tiltai simbolizavo „laisvosios“ ir „okupuotos Lietuvos“ jungtis.

Pažymėtina, kad ekskursijos ir administracinės linijos lankymai tiesiog negalėjo vykti bet kur. Keliones pasieniu reikėjo suderinti su pasienio policija,¹²⁷³ norint prieiti prie linijos iš šios reikėjo gauti leidimą.¹²⁷⁴ Lietuvos pasieniečiai lydėdavo ir stebėdavo (prižiūrėdavo) linijos lankymus.

Prieš detaliau nagrinėjant šių ekskursijų ir jas vainikavusių tikslingų administracinės linijos lankymų turinį bei šiems priskirtas reikšmes labai svarbu pažymėti, kad tokio pobūdžio reiškinys tarpukariu nebuvo autentiškas Lietuvai – analogiškas fenomenas anuomet pasireiškė ir Lietuvai gretimoje Vokietijoje. Tai atskleidžia istorikės E. Harvey tyrimas. Pasak istorikės, vokiečių nacionalistinė agitacija tarpukariu vaizdavo Vokietiją kaip sužalotą kūną – Versalio sutartimi įvirtintos jos rytinės sienos (Vokietijoje labiausiai piktintasi būtent dėl prarastų rytinių teritorijų) buvo pramintos „kraujuojančiomis sienomis“ (palyginimui – administracinė linija kaip Lietuvos „kruvinasis pjūvis“). Siekdamas nuolat aktualizuoti rytinių sienų klausimą, vokiečių nacionalistinės organizacijos Veimaro Respublikos laikotarpiu rengė ritualizuotas ekskursijas į rytų pasienį, po 1933 m. tokios ekskursijos toliau vyko su nacistinio režimo globa.¹²⁷⁵ Istorikės teigimu, sudėtinė šių ritualizuotų apsilankymų rytiniame pasienio ruože dalis (be įžymesnių vietų, žmonių aplankymo) buvo tiesioginė pačios sienos inspekcija.¹²⁷⁶ Šiomis ekskursijomis siekta perteikti „pasienio realybę“: jų dalyviams rodyti nutraukti geležinkelio bėgiai, užblokuoti keliai, jiems

¹²⁷² Teritorinių netekčių trauminis poveikis visuomenėms tyrinėtojų nagrinėtas ir teorizuotas. Vertėtų darsyk pažymėti novatorišką antropologo F. Billé poziciją – nagrinėdamas nacionalizmams būdingą tautos ir valstybės gretinimą su fiziniu kūnu jis priėjo išvadą, kad kaip amputuotieji neretai patiria fantominį amputuotų galūnių skausmą (*phantom pains*), taip ir tautos išgyvena analogišką reiškinį prarastų teritorijų atžvilgiu, kai valstybės fizinė geografinė erdvė nebeatitinka jos gyventojų mentalinio žemėlapiu (Billé, F., „Territorial phantom pains (and other cartographic anxieties)“, p. 163–164). Šia prieiga rėmėsi Suomijos tyrinėtojai Ch. Wells ir A. Paasi, nagrinėję tęstinę suomių reakciją į Karelijos teritorijų praradimą ir plėtoję leitmotyvą apie suomių tautos kolektyvinę traumą dėl Rusijai prarastų teritorijų. Ši prieiga – įdomus rakursas pažvelgti į lietuviškojo nacionalizmo atstovų jausenas Vilniaus ir Vilniaus krašto atžvilgiu tarpukariu.

¹²⁷³ „Aplankė demarkacijos liniją“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 18, p. 431.

¹²⁷⁴ Lipnickas, S., „Į Vilnių! Į Vilnių!..“, in: *Trimitas*, 1933-07-13, nr. 28, p. 551.

¹²⁷⁵ Harvey, E., „Pilgrimages to the ‘bleeding border’ [...]“, p. 201.

¹²⁷⁶ Ten pat, p. 202.

pasakota apie „nesąmoningas“ sienos sąlygotą ekonominę suirutę, priminta, kiek daug vokiečių liko už sienos svetimtaučių valdžioje.¹²⁷⁷ Tiesioginė sienos patirtis turėjo sutvirtinti ją patyrusių atsidavimą nacionaliniam tikslui.¹²⁷⁸ Akivaizdu, kad Lietuvoje ir Vokietijoje išsivystė analogiškos akcijos, tad toliau nagrinėdami Lietuvoje vykusias ekskursijas į „kruvinąjį pjūvį“ pasinaudosime tam tikromis Lietuvos atveju aktualiomis istorikės įžvalgomis ir jos išskirtomis reiškinių savybių kategorijomis. Stebėtinai ryškios ir gausios paralelės tarp šių – išties analogiškų – reiškinių Vokietijoje ir Lietuvoje natūraliai perša klausimą, kiek visa tai buvo pasiskolinta (vokiškasis ekskursijų aplankyti „kraujuojančias sienas“ reiškinys išplito kiek anksčiau). Nacionalizmas būdingas bruožas vienas iš kito „skolintis“, mėgdžioti vienas kito modelius.¹²⁷⁹ Manytina, kad vokiečių akcijos pavyzdys galėjo įkvėpti pirmuosius tokio pobūdžio ekskursijų propaguotojus ir organizatorius Lietuvoje. Kita vertus, toks reiškinys veikiausiai yra visiškai dėsninga nacionalizmo reakcija į, jo požiūriu, neteisingas sienas – nesitaikstymo su šiomis, tęstinio šiųjų klausimo aktualizavimo forma. Įdomu tai, kad kaip Lenkijos pasieniečiai ir gyventojai regėdavo Lietuvoje, anapus administracinės linijos, rengiamų jausmingų, neretai „ugningų“ linijos lankymų vaizdą, taip ir iš Lietuvos, Klaipėdos krašto, stebėta iš įvairių Vokietijos vietų atvykusių emocionalių, kovingai nusiteikusių vokiečių ekskursantų veikla, iš kitapus Nemuno žvelgusių į Lietuvos teritoriją ir energingai protestavusių prieš Klaipėdos krašto priklausomybę Lietuvai, prisiekinėjusių sugriauti „kraujuojančią sieną“¹²⁸⁰ (daugiausiai šio tipo ekskursijos lankė Vokietijos pasienį su Lenkija, siena ties Klaipėdos kraštu irgi gausiai lankyta). Lietuvos spaudoje apie šias vokiečių akcijas raportuota trumpai, „triukšmadarius“ tiesiog pašiepiant.

Pasak E. Harvey, nagrinėjusios vokiškosios ekskursijų į rytinį pasienį akcijos motyvus, tokios ekskursijos suvoktos dvejopai – ir kaip misija, ir kaip piligrimystė.¹²⁸¹ Šiomis kategorijomis galima charakterizuoti ir Lietuvoje išplitusioms ekskursijoms į „pademarklinijį“ teiktas reikšmes. Iš vienos pusės, tokio pobūdžio ekskursijos suprstos (ir suprastinos) kaip misija. Anot E. Harvey, vokiečių ekskursijos, aplankydavusios pasienio vietoves ir gyventojus, suvoktos kaip teikusios atramą ir stiprinusios vietinių (tautinį, ideologinį – L. N.) nusiteikimą – taip jos reprezentavo misiją, demonstravusią gyvenantiems tolimesniuose valstybės pakraščiuose, kad jie – integrali tautinės bendruomenės dalis.¹²⁸² Šios įžvalgos taikliai tinka apibūdinti ir Lietuvoje vykusią ekskursijų aspektus. Tai, kad tokio tipo

¹²⁷⁷ Ten pat, p. 214.

¹²⁷⁸ Ten pat, p. 216.

¹²⁷⁹ Anderson, B., *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, p. 84, 97–99, 128.

¹²⁸⁰ „Kraujuojanti siena“, in *Trimitas*, 1933-06-29, nr. 26, p. 514; „Atvažiavo in mūsų pasienį patriukšmauti“, in: *Trimitas*, 1935-06-20, nr. 25, p. 466.

¹²⁸¹ Harvey, E., „Pilgrimages to the ‘bleeding border’ [...]“, p. 213–216.

¹²⁸² Ten pat, p. 215–216.

ekskursijos ir Lietuvoje suvoktos kaip integruojanti misija, atskleidžia jų aprašymai. Pvz., trečia „Mūsų Vilniaus“ ekskursija 1932 m. spaudoje apibūdinta kaip turėjusi „[...] ne pramogos, bet rimto visuomeninio žygio pobūdį“, aprašyta ekskursantų pažintis su regiono problemomis, teigtas jų nusiteikimas rūpintis „pafrontės“ švietimu ir visokeriopu (ūkiniu, techniniu ir t. t.) padėties pasienyje gerinimu.¹²⁸³ Kitas pavyzdys – V. Uždavinio 1933 m. rengtos ekskursijos aprašyme teigta, kad „[...] ekskursantai važiavo ne tuščiai. Paskleidė keletą tūkstančių VVS leidinių pakelėje ir informavo vietos visuomenę Vilniaus reikalais, atliko nemokamų instruktorių pareigas ten, kur to vietos visuomenė norėjo [...]“.¹²⁸⁴ Apskritai atvykusių ekskursantų grupių bendravimas su „pafrontiečiais“ (vietos tautinių, patriotinių organizacijų skyrių nariais¹²⁸⁵ ir vietos visuomene), betarpiška pažintis su jų rūpesčiais ir reikalais, bičiuliavimasis su jais, vieningumo ir tarpusavio bendrystės akcentavimas deklaruojant ir aktualizuojant bendrą tikslą buvo integralūs šių ekskursijų atributai. Ši – atvykusiųjų ir vietinių – bendrystė demonstruota ir paveikiais simboliniais veiksmais. Pvz., 1934 m. surengtų iškilmų Kernavėje metu didelį ažuolinį kryžių prie administracinės linijos simboliškai nešė ir vietos kernaviškiai, ir iš Kauno atvykę studentai, korporacijos „Vilnija“ nariai.¹²⁸⁶ Lūkesčiu buvusią, skatintą, diegtą ekskursantų ir „pafrontiečių“ bendrystę raiškiai išreiškėdavo (bent ekskursijų propaguotojų pasaulėvaizdyje) būtent bendri jų susibūrimai ties administracine linija – pats kolektyvinis jos aplankymo veiksmas ir kiti ten bendrai atliekami veiksmai (ritualai), drauge patirtos ir išreikštos emocijos: „Eina ne vieni ekskursantai. Tūkstantinė minia žmonių (skaičių reiktų vertinti skeptiškai – L. N.) ten traukia. Kalne, prie pat demarklinijos didžiulis laužas užsiliepsnojo“; „Susirinko minios žmonių draug su ekskursantais, ant laikinųjų kapčių prie gairių sustoję dainas ir giesmes traukė, griausmingus valio vilniečiams šaukė.“¹²⁸⁷

E. Harvey teigimu, tarpukario Vokietijoje pasienio su Lenkija populiacija suvokta kaip pažeidžiama, vokiečių nacionalistai baiminosi dėl lenkiškumo įtakos ir jos plėtros vokiečių atžvilgiu, tad pasienį lankiusios ekskursijos kartu turėjo tikslą „žadinti“ vietinių vokiškąją tapatybę.¹²⁸⁸ Analogiška reikšmė – budinti, skiepyti lietuvišką savivoką lenkiškumo paveiktose vietovėse – buvo priskirta ir Lietuvoje vykusioms ekskursijoms į

¹²⁸³ Bičiūnas, V., „Pademarklinijy“, in: *Trimitas*, 1932-08-25, nr. 35, p. 697–699.

¹²⁸⁴ „Pirmoji „Mūsų Vilniaus“ ekskursija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 13, p. 194.

¹²⁸⁵ Ekskursijų aprašymuose spaudoje dažnai aprašytas įvairių aplankytojų gyvenviečių vietos organizacijų (VVS, šaulių, jaunalietuvių ir t. t.) skyrių svetingumas sutinkant ekskursantus – už vaišes, pastangas, parodytą uolumą, geranoriškumą atskiroms grupėms (individualiai) reikšta padėka, taip skatinant organizacijų padalinius „pafrontėje“ būti aktyviais.

¹²⁸⁶ Dzūkas Varėnis, „Milžino iškilmėse“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 193–194.

¹²⁸⁷ Dzūkas Varėnis, „Demarklinijos laužų liepsnos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 22–23, p. 476–477.

¹²⁸⁸ Harvey, E., „Pilgrimages to the ‘bleeding border’ [...]“, p. 215.

„pademarklinijį“ (atsimintina ir šiuo tikslu grįsta šiame darbe nagrinėta – ekskursijų reiškiniai savo esme gimininga – skautų stovyklavimo pasienyje akcija). Pvz., šaulių spaudoje skatinant ekskursijas į „garbingų Nepriklausomybės kovų istorinę vietovę“ Širvintas raginta ir teigta: „Lankydami šią vietovę, neužmirškime aplankyti ir vieno kito gretimo kaimo, kuriuose dar jaučiama svetimos dvasios. Juo mes dažniau lankysime bei rengsime stovyklas ar iškylas, tuo daugiau stiprės pafrontėje lietuviškumas.“¹²⁸⁹ 1933 m. slaptame raporte Trakų aps. komendantui, teikdamas įžvalgas ir pasiūlymus dėl „sulenkintos pafrontės“ ir jos gyventojų „atlietuvinimo“, nuolat šiltai ekskursantus sutikdavęs ir itin ryškiai linijos lankymuose figūravęs Kernavės klebonas N. Švogžlys-Milžinas (tarp kitų savo pasiūlymų) nurodė: „reikia daugiau rimtų ekskursijų“; „reikia nuolatinio turizmo“; „reikia iškilmių“; „reikia daugiau lietuviško judėjimo“.¹²⁹⁰

Paskutinis iš išvardytų kunigo pasiūlymų nurodo ir kitą „pafrontės“ lituanizacijos pusę, kuriai tarnavo pasienį lankę ekskursantų srautai – šios erdvės „užpildymą“ lietuviais ir lietuviškumo žymėmis. Kaip pastebėjo E. Harvey, nagrinėjusi vokiškąjį ekskursijų reiškinį, ekskursantai simboliškai užpildydavo pasienio erdves – istorikė taip pat apžvelgė kaip aktyvi, vietinius įtraukusi ekskursantų veikla gebėjo bent jų apsilankymo metu suteikti lankytai gyvenvietei vokiečių gausos ir vienybės pavidalą.¹²⁹¹ Analogiškai ir į Lietuvos pasienį su Lenkija atvykdamą patriotiškai nusiteikę ekskursantai, kartu suaktyvindavę tautiškai, patriotiškai orientuotus vietos gyventojų sluoksnius, pasienio erdvei bent išoriškai teikė ryškų lietuviškumo pavidalą. Iš šios perspektyvos šių ekskursijų prasmė prilygintina daugmaž vienlaikių į Klaipėdos kraštą orientuotų procesų logikai. IV deš. (bent) šaulių spaudoje nestigo raginimų lankytis, pažinti Klaipėdos kraštą – imperatyvas pildytas vykimu į iškilmes, stovyklavimu, ekskursijomis (IV deš. viduryje įvairių šaulių padalinių veiklos planuose greta tikslo surengti ekskursiją į „pademarklinijį“ sutiktinas ir punktas, numatęs rengti ekskursiją į Klaipėdos kraštą¹²⁹²). Atrodytų, kad į jautrius valstybės pakraščius – ten, kur nesijausta visiškai tvirtai, kur lietuviybė suvokta kaip esanti pavojuje, – kreipti lietuvių srautai savo susibūrimais, iškilėmis ir pačiu savo buvimu turėjo skelbti labai aiškų „pranešimą“, nurodžiusį, kas šių teritorijų šeimininkai (ši paprastai galima verbalizuoti taip: „mes čia“, „mūsų daug“, „čia – mūsų“).

Grįžtant prie aktualių E. Harvey kategorijų, pažymėtina, kad, anot istorikės, tarpukario Vokietijoje išplitusios ekskursijos į rytinį šalies pasienį

¹²⁸⁹ Višakis, J., „Istorinė kovų vietovė“, in: *Trimitas*, 1938-01-07, nr. 1, p. 14–15.

¹²⁹⁰ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalą“ anketą, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 453.

¹²⁹¹ Harvey, E., „Pilgrimages to the ‘bleeding border’ [...]“, p. 217.

¹²⁹² Pvz., 1935 m. I Kauno šaulių kuopa metiniame darbų plane numatė: „[...] bus surengta eilė ekskursijų in pademarklinijį ir į Klaipėdos kraštą.“ – „Rinktinėse ir būriuose“, in: *Trimitas*, 1935-03-28, nr. 13, p. 235.

turėjo ne vien misijos, bet ir piligrimystės (dvasiškai sustiprinančios ritualizuotos kelionės į šventą vietą) pobūdį: ekskursantai vyko pagerbti pasienio žmonių didvyriškumo, semtis iš šių įkvėpimo, kartu pati pasienio patirtis turėjo sustiprinti ekskursantų pasiryžimą.¹²⁹³ Šios įžvalgos itin tiksliai apibūdina ir labiausiai aktualizuotus Lietuvoje vykusią ekskursijų į „pademarklinij“ turinio, nuotaikos, reikšmės aspektus. Ekskursantų grupės lankydavusios „pafrontė“ konstantyviai atiduodavo „duoklę“ Lietuvos didvyriams – burtasi prie Nepriklausomybės kovų, žuvusiems už Lietuvos laisvę paminklų, lankytos žymesnių susirėmimų, pasienio incidentų vietos, taip pat – vietinės kapinės (pagerbiant, vainikais papuošiant Lietuvos karių ir partizanų bei tarnybos metu žuvusių pasieniečių kapus), kur „[...] sustiprinami ekskursantai dvasiniai (*sic*)“¹²⁹⁴. Įkvėpimo šaltiniu pozicionuoti ir gyvieji „pafrontiečiai“ – nors šiame pasienyje nuolat įžvelgtos grėsmės, kartu aktualizuojant imperatyvą „sustiprinti“ vietos gyventojų nusiteikimą, visgi aktyvūs, valstybiškai orientuoti pasienio gyventojų sluoksniai heroizuoti („[...] tenka pažymėti pademarklinijo gyventojų nepaprastą heroizmą [...]“¹²⁹⁵). Pažintis ir bendravimas su pasienio policininkais, Nepriklausomybės ir partizaninių kovų veteranais, vietos organizacijų atstovais, vargstančiaisiais dėl teritorijų atskyrimo ir apskritai vietiniais (neva gyviau jaučiančiais Vilniaus „pasiilgimą“¹²⁹⁶) ekskursijų aprašymuose pateikti kaip įkvėpiantys – teigta ypatinga vietinių ir vietos „dvasia“, sustiprinanti juos aplankiusiųjų jėgas.¹²⁹⁷ Visgi pagrindinis šių piligrimysčių dėmuo – esminė ekskursantus „transformuojanti“ patirtis – buvo pats administracinės linijos aplankymas, įgalinęs bent vizualų ekskursantų sąlytį su mitologizuotu ir sakralizuotu Vilniaus kraštu („[...] vyksta į tą vietą, iš kur netoli Vilnius, iš kur matyti šventa Vilniaus žemė.“¹²⁹⁸).

Ritualizuota tikslingų kolektyvinių linijos lankymų struktūra susidėjo iš konstantyviai atsikartavusių elementų: tai buvo susikaupimo ir rimties momentai, susirinkusiesiems žvelgiant į „okupuotą Lietuvą“, laužai ir susibūrimai prie šių, maldos, ekskursijų vadovų ar vietos aktyvistų prakalbos (apie „pavergetoj“ krašto ir jo „vadavimo“ svarbą Lietuvai), „uždegdavusios“ linijos lankytojus, pastarųjų rimtį nutraukdavusi kolektyviai patirta ir išreikšta (iš spaudos aprašymų atrodytų spontaniška,

¹²⁹³ Harvey, E., „Pilgrimages to the ‘bleeding border’ [...]“, p. 215–216.

¹²⁹⁴ Dzūkas Varėnis, „Demarklinijos laužų liepsnos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 22–23, p. 475.

¹²⁹⁵ Bičiūnas, V., „Pademarklinij“, in: *Trimitas*, 1932-08-25, nr. 35, p. 699.

¹²⁹⁶ Ten pat, p. 698.

¹²⁹⁷ „Ekskursantai sustiprinę savo jėgas pademarklinės dvasia [...] sugrįžo į laikinąją sostinę.“ – „Pirmoji „Mūsų Vilniaus“ ekskursija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 13, p. 194; „[...] lankydami šią vietovę sustiprėsime ir pasisemsime dvasios stiprybės kovai už Lietuvos laisvę ir jos pavergtąją sostinę.“ – Višakis, J., „Istorinė kovų vietovė“, in: *Trimitas*, 1938-01-07, nr. 1, p. 15.

¹²⁹⁸ Dzūkas Varėnis, „Milžino iškilmė“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 12, p. 193.

nors iš tikrųjų veikiau intencionaliai „užprogramuota“) emocinė iškrova, pasireiškdavusi ašaromis, tam tikra balsine išraiška ir staigiu ryžto antplūdžiu, kartu duota priesaika, visiems ištiesus rankas į „pavergtąjį“ kraštą¹²⁹⁹, ryžtingi šūkiai, iškilmingai sugiedotas himnas. Vieno ar kito iš išvardytų elementų atskiruose linijos lankymuose galėjo ir nebūti, bet gausos tyrinėtų šaltinių analizė perša įspūdį, kad absoliučią daugumą jų jungęs – konstantyviausias – elementas buvo dainos. Susibūrę ties nekenčiama riba linijos lankytojai dažniausiai išreikšdavo savo jausmus, nusiteikimą, (jaustą ar lūkesčiu buvusį) vieningumą būtent dainuodami – ir liūdnas, ir kovingas – dainas. Linijos lankymus charakterizuodavo ne tik stiprios emocijos, bet ir jų kaita – ekskursantų entuziazmą keitė slogi nuotaika,¹³⁰⁰ sumišimas, liūdesio ir neteisybės jausmai, šiuos – pyktis ir įniršis, galop tam tikra euforija ir labai stiprus ryžtas drauge deklaruojant bendrą tikslą, tapatinantis su šiuo. Linijos lankymo patirtis agitacinėje medžiagoje pozicionuota kaip pakeisdavusi apsilankiusiuosius, įkvėpdavusi šiuos: „[...] mašina vežė mus tuo pačiu keliu atgal. Visi buvo susimąstę, tylūs. [...] Kupini pasiryžimo ir energijos tolimesnei kovai su plėšriuojančiu ereliu grįžome namo.“¹³⁰¹ Intencionalus „piligrimų“ emocijų suaktyvinimas (ypatingai svarbia vieta ir tam pritaikytu turiniu) sutvirtindavo ir atnaujindavo jų „tikėjimą“ – tokia bent buvo siekiamybė.

Religinių piligriminių kelionių dalyviai, pasiekę kelionės tikslą, dažnai siekia fiziškai prisiliesti prie vieno ar kito jiems švento objekto, taip pat iš kelionių parsiveža simbolinių suvenyrų. Tokios pačios tendencijos pasireiškė ir „pafrontė“ lankiusiose piligrimystėse. Kartais susijaudinę ekskursantai pajausdavo staigų poreikį tiesiogiai prisiliesti prie Vilniaus krašto,¹³⁰² paskirais atvejais „Vilniaus žemė“ bučiuota, šios pasisemta parsivežimui atgal.¹³⁰³ Būta, kad pasinaudota proga (kai aplink nesimatė Lenkijos

¹²⁹⁹ „[...] visi iškilmingai pakėlę rankas į okupuotosios žemės pusę galingai prisiekė nepalikti nelaisvėje savo brolių.“ – Dzūkas Varėnis, „Demarklinijos laužų liepsnos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 22–23, p. 477.

¹³⁰⁰ Aprašymai spaudoje byloja apie „pafrontės“ lankytojų emocijų persimainymą šiems priartėjus prie administracinės linijos, atsidūrus visai šalia jiems asmeniškai brangaus – priešo valdomo – krašto. Pirmoji emocija neretai būdavo slogi: „Jau arčiau linijos [...] Pirmiau skambėjusi [...] daina nutyla. Visų veiduose matosi kažin kokio tai nemalonaus jausmo šešėliai.“ (Kryžanauskas, A., „Ties administracijos linija. Kelionės bruoželis.“, in: *Trimitas*, 1932-08-11, nr. 33, p. 657); „Artėja administracijos linija. Širdyje darosi neramu – ilgu, liūdnu, kalbos ir juokai pritilo.“ („Gražiaisiais Rytų Lietuvos vandenimis“, in: *Trimitas*, 1936-08-27, nr. 35, p. 837).

¹³⁰¹ „Gegužinės prie demarklinijos“, in: *Karys*, 1933, nr. 24, p. 491.

¹³⁰² „Prisiartinusį [...] prie nelemto „rubežiaus“ širdys plaka, susijaudinimas užviešpatauja. Vieni kojomis, kiti rankomis siekia kiek galima toliau paliesti tų pavergtų Lietuvos žemių.“ – Marma, J., „Šaulių teatras Kaišiadoryse gražiai dirba“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 235.

¹³⁰³ „Ekskursijos vadovas visos ekskursijos vardu laikinai sakydamas: „ligi pasimatymo okupuotoji žemė“, pabučiavo Vilniaus žemę ir saują jos paėmė parvežti

pasieniečių) prisiskinti „iš pavergto krašto gėlių ir uogų“¹³⁰⁴ (manytina, kad tai veikiau išimtinis atvejis, mat linijos peržengimas galėjo sukelti didelių nemalonumų, Lietuvos pasieniečiai tai gerai žinojo). Nors duomenų apie tai neaptikta, būtų logiška, jei pasienio gyventojai būtų sugalvoję „išpildyti“ ekskursantų poreikius, šiems pardavinėdami jau paruoštus – iš Vilnijos kildintus – suvenyrus (puokštes, žemės ryšulėlius ir t. t.). Ypač brangintos, puoselėtos kitos pusės lietuvių ekskursantams perduotos gėlės: „[...] pavergtieji didelius buketus rūtų ir mėtų laisviesiems per užtvarą įteikė [...] Ne viena ekskursantė rūtas iš Okupuotos Lietuvos dabar Kaune želdina.“¹³⁰⁵

Apskritai liniją lankusių grupių kontaktai su kitos pusės gyventojais buvo gan riboti. Remiantis ekskursijų aprašymais spaudoje (kurie šiuo aspektu vertintini ypač skeptiškai), lietuviai anapus linijos emocionaliai reaguodavo į susirinkusiųjų veiksmus (dainomis, šūkais, prašymais), su jais siek tiek bendrauta, nors pastarųjų susibūrimus dažniausiai išsklaidydavo Lenkijos pasieniečiai (dėl to šie antagonizuoti). Kita vertus, neužmirština, kad anuometinėje lietuvių spaudoje turbūt net nebūtų galėję būti teiginio, kad „pavergtieji“ ekskursantų veiklos atžvilgiu būtų buvę paprasčiausiai abejingi. Kartais Vilniaus krašte gyvenusiems lietuviams iš anksto būdavo perduodama žinia apie pasimatyti suinteresuotų ekskursijų atvykimą, bet ekskursantų grupių ir kitos pusės gyventojų susitikimai¹³⁰⁶ ties administracine linija Lenkijos pasieniečių sankcionuoti tik retais atvejais ir trumpam.¹³⁰⁷ Akivaizdu, kad Lenkijos pareigūnams buvo nepriimtina leisti įvykti masiniams susitikimams, pažymėtiems stipriu ideologiniu krūviu, tiesiogiai nukreiptu prieš Lenkijos teritorinį integralumą (administracine linija išskirtų giminių susitikimams bei kelionėms tarp valstybių svarbiais reikalais Lietuvos ir Lenkijos „tyliu“ sutarimu nusistovėjo kiti (neafišuoti) metodai, nagrinėjami tolimesnėje darbo dalyje). Žinoma, kartais atvykusieji susitikdavo su pro liniją tiesiog prasmukusiais kitos pusės lietuviais¹³⁰⁸, pasišnekėdavo su savo laukus Lietuvos pusėje iš kitapus linijos atėjusiais

į laikinąją sostinę.“ – Girnis, J., „Vilniaus žemė pabučiuota. (Studentų VVSiečių ekskursijos įspūdžiai)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 17–18, p. 252–253.

¹³⁰⁴ „Ekskursija į pademarkliniją“, in: *Karys*, 1932, nr. 31, p. 610.

¹³⁰⁵ Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos (Vienos ekskursijos trumpas aprašymas)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 378.

¹³⁰⁶ Susitikimams dažnai viltingai pasirinkti administracine linija padalinti Linkmenys – vieta, kur kartą per metus vienai dienai Lietuva ir Lenkija sankcionuodavo gausius abiejų šalių žydų suvažiavimus (ši unikalus reiškinį plačiau apžvelgsime kitoje darbo dalyje).

¹³⁰⁷ „Po ilgoko laiko atėjęs lenkų sargybos viršininkas leido sueiti arčiau ir pasikalbėti 20 minučių.“ – „20 minučių ant demarklinijos. Laisvųjų ir pavergtųjų pasimatymas“, in: *Skautų Aidai*, 1934, nr. 20, p. 362.

¹³⁰⁸ Rudinis, J., „Du sekmadieniai prie demarklinijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1937, nr. 19, p. 315.

dirbti ūkininkais¹³⁰⁹ (situacija tapo laisvesnė tik šalims užmezgus diplomatinis santykius, tai dar nagrinėsime). Anapus linijos gyvenę lietuviai ekskursantams reprezentavo kenčiančią ir liūdinčią tautos dalį, trokštančią jos „išvadavimo“. Šiems „pavergtieji“ buvo trečiasis (tylus, suvaržytas, užslopintas, bet kartu visai šalia girdintis, jaučiantis ir laukiantis) linijos lankymais įkūnijamo tautos vienybės vaizdinio dėmuo (kitus du dėmenis reprezentavo patys ekskursantai ir vietos „pafrontiečiai“) – linijos lankymuose simboliškai išreiškiama ir patiriama bendrystė su „pavergtaisiais“ lietuviais buvo dažnas jų akcentas. Tikslingi kolektyviniai linijos lankymai tendencingai vaizduoti kaip veiksmai, teikiantys vilties, jėgų ir įkvėpimo „pavergtiesiems“, parodantys šiems, kad jie nėra užmiršti ir galop bus „išvaduoti“.

Administracinės linijos lankymas suvoktas ir plačiai instrumentalizuotas kaip jaunimo ideologinio indoktrinavimo priemonė – svarią dalį liniją lankusių ekskursantų sudarė vaikai. Šiame darbe jau nagrinėta skautų stovyklavimo „pafrontėje“ akcija – jaudulingi apsilankymai prie linijos, ryžtingai nuteikdavę jaunuosius skautus, buvo sudėtinė šių stovyklų programos dalis. Pasienyje stovyklas rengė ne vien skautai (nors jų stovyklavimo mastai – neabejotinai masiškesni), žinoma apie gausią jaunaliuvių stovyklą, kurios programa kulminavo „ugninga“ ceremonija prie linijos¹³¹⁰, vasaroti „pafrontėje“ raginta visa „tautiškoji moksleivija“¹³¹¹. Pažymėtina, kad kai kurių šio pasienio gyvenviečių mokytojai, išnaudodami specifinę savo vietovės padėtį (administracinės linijos artumą), linijos lankymą kaip ideologinio ugdymo priemonę pasitelkdavo reguliariai. Tokią užklausinę veiklą vystė Kernavės pradžios mokyklos personalas: „Sutartomis dienomis mokytojai su mokiniais eina prie pačio Vilniaus slenksčio [...] ten sako prakalbas, deklamuoja. – Pavergtas Vilnius! – pasveikina mokytojas. – Vilnių atvaduosime! – atšauna mokiniai.“¹³¹² Giedraičių vidurinės mokyklos mokiniai burti prie linijos sodinti medelių – apsilankius neapsieita be himno giedojimo ir analogiškų šūkių.¹³¹³

Svarbu pažymėti, kad pasienio ekskursijos aplankyti administracinę liniją rengtos ne vien ekskursantams iš valstybės vidaus ir (pažymint Pasaulio lietuvių kongreso dalyvių ekskursiją) ne vien lietuviams. Tokios ekskursijos organizuotos ir kitataučiams užsienio žurnalistams – tai pasitelkta kaip valstybinės propagandos sklaidos priemonė. Šie vežti į

¹³⁰⁹ „Gražiaisiais Rytų Lietuvos vandenimis“, in: *Trimitas*, 1936-09-03, nr. 36, p. 862.

¹³¹⁰ „Zarasų apskrities visuomenė prisiekė atvaduoti Vilnių“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 17–18, p. 262.

¹³¹¹ Zenkevičius, P., „Leiskim moksleivijai pafrontėje vasaroti“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 9, p. 130.

¹³¹² Milžinas, „Laiškai iš Vilniaus pafrontės. VIII. Mokytojai – pafrontės šulai“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 27, p. 550.

¹³¹³ Ukmergės aps. viršininko raštas Administracijos departamentui, 1937-07-24, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 139.

vizualiai paveikiausias vietas. Pvz., 1933 m. birželį vienuolikos Čekoslovakijos žurnalistų grupei aprodytas šiems neįprastas ir įspūdi palikęs Vievio apylinkių pasienio „peizažas“ (užžėlę keliai, išardytas geležinkelis, šiaudinės liniją žymėjusios gairės), periodinėje spaudoje džiaugtasi Lietuvai palankiais sugrįžusių ekskursantų savo šalyje publikuotais kelionės įspūdžių straipsniais.¹³¹⁴ Kitas pavyzdys – 1936 m. rugpjūtį gausiai grupei Latvijos ir Estijos žurnalistų, lydimų Lietuvos žurnalistų sąjungos atstovų, rengta ekskursija į pietines Lietuvos vietas, aplankiusi ir „administracijos palinijį ties Druskininkais, kur stebėtinas gamtos grožis visiems buvo temdomas liūdno jausmo“.¹³¹⁵ Numanu, kad propagandiniai tikslais administracinė linija demonstruota ir kitiems, įvairesniems, svečiams iš užsienio.

Modernių piligrimysčių tyrinėtojai sutaria, kad galop nėra jokios aiškios ribos tarp piligrimysčių ir turizmo¹³¹⁶. Akivaizdu, kad ir Lietuvos ekskursantų grupėms, vykusioms į pasienį, nepaisant deklaratyvių pareiškimų, šios kelionės buvo ne vien piligrimystė, misija ar pareiga, bet ir didelė pramoga, įdomus laisvalaikio praleidimo būdas, pats linijos aplankymas – neeilinė atrakcija¹³¹⁷. Kartu pažymėtina, kad ne visos ekskursantų grupės atsidūrusios prie linijos vien „sielojosi“ – būta ir linksmai nusiteikusių, juokavusių¹³¹⁸. Šio darbo autoriaus nuomone, būtent tai, kad šios ekskursijos savyje jungė ir pramoginį aspektą, neeilinį nuotyki, ir didžiai prasmingu suvoktą vertybinį aspektą, sąlygojo jų populiarumą. Piligrimystės ir turistavimo persipynimą gerai iliustruoja šis pavyzdys: 1937 m. grupė visuomenininkų surengė žygį baidarėmis rytinio pasienio upėmis ir ežerais¹³¹⁹ – šiam nestigo nei pramogų, nei „tradicinių“ ideologinių akcentų priartėjus prie administracinės linijos.

Nuotykinis ir pramoginis pasienio ekskursijų aspektas (greta imperatyvių ideologinių motyvų) atspindėtas jų aprašymuose laikmečio spaudoje („Tai įspūdingiausia kelionė! Važiuojame pačiu kruvinuoju piūviu (*sic*)“¹³²⁰; „Taigi, klebonas ir alaus ekskursantams nesigaili, visą naminio alaus bačką kieman išnešė ir visus ekskursantus pagirdė [...]“¹³²¹). Tokie akcentai buvo naudingi siekiant ekskursijas kuo labiau populiarinti. Turbūt

¹³¹⁴ „Malonūs svečiai prie „šiaudinės sienos“, in: *Trimitas*, 1933-07-13, nr. 28, p. 551.

¹³¹⁵ „Latvių ir estų žurnalistų ekskursija“, in: *Trimitas*, 1936-08-20, nr. 34, p. 804.

¹³¹⁶ Plate, S. B., „Introduction: The Varieties of Contemporary Pilgrimage“, in: *Cross Currents*, 2009, vol. 59, no. 3, p. 263.

¹³¹⁷ „[...] panemunėliečiai panoro pamatyti lenkus, t. y., administracijos liniją su jos „geležiniais“ vartais ir „didžiakuzirkiais“ sargybiniais.“ – Gerbinis, M., „Į Vilnių važiuojam! (Iš vieno VVS sk. ekskursijos)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 14, p. 218.

¹³¹⁸ „Konfliktas dėl supuvusio barjero“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 218.

¹³¹⁹ Ingaunis, E., „Iškylavimui prasidedant“, in: *Skautų Aidas*, 1938, nr. 11, p. 248–249.

¹³²⁰ Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos (Vienos ekskursijos trumpas aprašymas)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 377.

¹³²¹ Dzūkas Varėnis, „Demarklinijos laužų liepsnos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 22–23, p. 476.

pačius vaizdingiausius, pasienio ekskursijas kaip tikrą nuotykį ir neeilinę patirtį pateikusius, periodinėje spaudoje publikuotus šių aprašymus parašė kertinis jų iniciatorius V. Uždavinyš (pats aprašęs savo vestas ekskursijas pasirašydamas „Dzūko Varėnio“ slapyvardžiu) – ne tik didelis kelionių entuziastas, bet ir įgudęs, itin produktyvus (kartu kompulsyvus¹³²²) kelionių išpūdžių aprašinėtojas. Gausybei kitų tirtų šių ekskursijų aprašymų stigo V. Uždavinio sąmojo ir išpūdį turtinančio detalumo, bet dauguma jų iš esmės panašūs – kryptingai akcentuojantys ekskursijų reikšmę ir ekskursantų „dvasinį“ virsmą aplankius „kruvinąjį pjūvį“. Keliaudami po „pafrontės“ gyvenvietes ir lankydamiesi prie administracinės linijos dalis ekskursantų fotografuodavo lankytas vietas, pasienio vaizdus – nuotraukos neretai publikuotos greta ekskursijų aprašymų. Fotografuoti (kartais net iš arti) ir kitapus liniją sergėję Lenkijos pasieniečiai.¹³²³ Šie dažnai vengė, nenorėjo būti fotografuojami, dėl to pykdavo¹³²⁴ – atkreipiant dėmesį į įtemptą, konstantyviai priešišką tarpvalstybinę situaciją, administracinę liniją lankusių ekskursijų ideologinį foną ir vyravusias ekskursantų nuotaikas, akivaizdu, kad tokia jų reakcija visiškai natūrali, pagrįsta.

Nors tarp administracinės linijos lankytojų Lietuvos pusėje ir Lenkijos pasieniečių būta ir mandagaus, civilizuoto bendravimo apraiškų,¹³²⁵ dažniausiai jų interakcijas charakterizuodavo abipusė antipatija. Būta apsižodžiavimų, Lenkijos pareigūnus pykdė kovingos dainos apie Vilniaus vadavimą.¹³²⁶ Pastarieji perspėdavo „užsidegusius“ linijos lankytojus, grasindavo pasekmėmis, nors kartais patys šiuos paerzindavo, provokuodavo (ekskursantai, „degantys“ prisiliesti prie Vilniaus krašto, raginti „pamėginti“¹³²⁷). Apskritai Lenkijos pasieniečiai budriai stebėjo linijos lankytojų veiklą – atliko savo darbą. Į susirinkusiųjų veiksmus žiūrėta labai rimtai, dėl triukšmingų, neparankių šių poelgių reikštas nepasitenkinimas

¹³²² „Neužrašęs kokio nors įvykio arba ilgesnį laiką nerašęs labai sielodavosi ir išgyvendavo.“ – Simanavičius, M., „Vincas Uždavinyš – žmogus, parašęs savo gyvenimo istoriją“, in: *bernardinai.lt*, 2012-06-07 (prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2012-06-07-vincas-uzdavinyss-zmogus-parases-savo-gyvenimo-istorija/>)

¹³²³ „[...] foto aparatai dirba ir fiksuoja laikiną Rytų Lietuvos šeimininką... Juk ateity tai bus muzėjinė (*sic*) retenybė.“ – „Pirmoji „Mūsų Vilniaus“ ekskursija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 13, p. 194.

¹³²⁴ Prieraišas po ekskursijos metu padaryta Lenkijos puskarininkio nuotrauka: „[...] lenkas kapralis, kilęs iš Kalvarijos, stovi Perlojos tilte ant Merkio ir protestuoja: „fotografowanie, to naruszanie granicy“...“ – Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos (Vienos ekskursijos trumpas aprašymas)“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 378.

¹³²⁵ „Rinktinėse ir būriuose“, in: *Trimitas*, 1934-07-12, nr. 28, p. 561; Bačius, R., „Mūsų pasimatymas demarklinijoje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 15, p. 233.

¹³²⁶ Ukmergės aps. viršininko raštas Administracijos departamentui, 1937-07-24, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 139.

¹³²⁷ Marma, J., „Šaulių teatras Kaišiadoryse gražiai dirba“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 235.

(atrodytų, kad ekskursantus „pavergėjų“ susierzinimas linksmino).

Ne sykį ekskursantų veikla prie administracinės linijos privedė prie pasienio incidentų. Pvz., 1934 m. birželio 21 d. Kauno „Saulės“ mergaičių mokytojų seminarijos auklėtinės, lankiusios liniją Trakų aps. prie Kaniūkų perėjimo punkto (ties „okupuotais“ Valkininkais), kartu atsirėmė ant vieškelį dalijusios – liniją žymėjusios – medinės užtvaros: „Tik trakšt, trakšt! ir nugriuvo barjeras, sugriuvo viena ant kitos mergaitės ir išsitiesė kelio dulkėse, bet juokais viską praleidžia...“¹³²⁸ Tai, kas lietuvių ekskursantėms kėlė juoką, nebuvo juokinga Lenkijos pasieniečiams. Į nutikimo vietą iškart susirinko grupė pasipiktinusių Lenkijos pareigūnų, išreiškė protestą, (sekdami nusistovėjusia incidentų sprendimo tvarka) kvietė pasiaiškinti Lietuvos pasienio policijos rajono viršininką. Vėliau, ekskursantėms jau išvažiavus, į įvykio vietą atvyko daugiau Lenkijos pareigūnų, dokumentavusių ir fotografavusių vietos detales.¹³²⁹ Lietuvos spaudoje šaipytasi iš didžiai pertekline vaizduotos Lenkijos pareigūnų reakcijos (veikiausiai į šį incidentą referuota ir po kelių metų pašaipiai teigiant, kad lenkų sargybiniai „Pratę net nuo gimnazisčių ekskursijos su kulkosvaidžiu saugoti „sienos“ neliečiamybę [...]“¹³³⁰), bet vargu ar analogiška Lietuvos pareigūnų reakcija Lietuvoje būtų laikyta pertekline, jei situacija būtų „apversta“ ir, pvz., atvykėliai iš užribio būtų sugadinę Lietuvos pasieniečių inventorių.

Kitas pavyzdys – 1935 m. rugpjūčio 13 d. V. Uždavinio vesta Kaune vykusio Pasaulio lietuvių kongreso dalyvių ekskursija Varėnoje, kulminavusi eiseną ir susibūrimu ant tilto per Merkį, skyrusio Lietuvą ir Lenkiją, – tąkart dalis ekskursantų tikrąja to žodžio prasme peržengė ribą. Nutiko taip, kad veržli ekskursantų minia tiltą (ir administracinę liniją) pasiekė pirmesnė nei juos prižiūrėti turėję Lietuvos pasieniečiai. Pasienio policijos rajono viršininko raporte teigta, kad „keli jų buvo nuėję už administracijos liniją žyminčio stulpo ligi vartų, esančių jau lenkų pusėje apie 2–3 žingsniai nuo adm. linijos.“¹³³¹, alternatyviu Lietuvos pasienio gyventojų liudijimu, kai kurie ekskursantai „[...] gal be blogos valios perėjo net lenkų pusėn pro lenkų vartus.“¹³³² Perėjusieji ribą pasienio policijos paprašyti sugrįžti į Lietuvos pusę, taip ir padarė. Ant tilto susirinkusieji sugiedojo dvi kovingas dainas ir himną, linijos lankymą užbaigė V. Uždavinio kalba. Tai stebėję Lenkijos pareigūnai užrakino tilto vartus ir

¹³²⁸ „Konfliktas dėl supuvusio barjero“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 218.

¹³²⁹ Ten pat.

¹³³⁰ Rudinis, J., „Du sekmadieniai prie demarklinijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1937, nr. 19, p. 315.

¹³³¹ Pasienio policijos Alytaus baro viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1936-02-26, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 109, l. 229.

¹³³² Varėnos miestelio, Užumelnyčio, Antakalnio ir Naujalyčio kaimų gyventojų prašymas Vidaus reikalų ministrui, 1936-01-04, in: ten pat, l. 235.

šūviais į orą paskelbė pavojų,¹³³³ šių gretose kilo sujudimas.¹³³⁴ Tiesioginė incidento išdava – Lenkijos pasieniečiai beveik savaitei pačiu vasaros darbymečiu uždarė Varėnos perėjimo punktą, skirtą pasienio ūkininkų, padalytų žemių savininkų, reikmėms. Susisiekimas su savo valdomis užribyje vietos ūkininkams atkurtas tik rugpjūčio 19 d.¹³³⁵, Vilniaus apskrities seniūnui (starostai) ir Alytaus apskrities viršininkui susitikus ant to paties tilto ir susitarus.

Žalingas incidento pasekmes atskleidžia nepublikuota Lietuvos institucijų tarpžinybinė korespondencija. Susisiekimą uždarymas (gerai suprasta, kad tokiu būdu siekta „[...] atpratinti visos Lietuvos ekskursantus nuo lankymosi pademarkliniji (*sic*)“¹³³⁶) Lietuvos pasienio ūkininkams sukėlė didelių nuostolių – už poros dienų po incidento prasidėję lietingi orai supūdė Varėnos ir aplinkinių kaimų ūkininkų kitapus linijos nušienautą ir paliktą džiūti šieną, javus.¹³³⁷ Lietuvos tarnybų medžiaga parodo ir visai kitą „laisvosios“ Lietuvos gyventojų ir „pavergtųjų“ santykių pusę – nors spaudoje tiražuota kone dvasinė „laisvųjų“ bendrystė su Mitraukos kaimo¹³³⁸ gyventojais anapus linijos, pasienio policijos raporte konstatuota: „Nemažai nuostolių padarė ir Okupuotos Lietuvos ūkininkai gyvenantieji Mitraukos kaime leisdami savo gyvulius į laukus, pasinaudodami ta proga, kad punktas uždarytas ir savininkai laukų negalėjo prižiūrėti.“¹³³⁹ Prašydami juos sušelpti nuostolius patyrę Lietuvos ūkininkai kreipėsi į Lietuvos Vidaus reikalų ministrą. Kitąmet ūkininkų patirtai žalai įvertinti sudaryta vietos pareigūnų komisija (aiškinantis tikrus nuostolius pasitelkti net išrašai apie orus iš vietos pasienio policijos dienyno¹³⁴⁰) nustatė,

¹³³³ Alytaus aps. viršininko raštas Administracijos departamentui, 1936-05-06, in: ten pat, l. 236.

¹³³⁴ „Triukšmas dėl tautos himno ant Merkio Varėnoje“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 17, p. 271.

¹³³⁵ Varėnos miestelio, Užumelnyčio, Antakalnio ir Naujalyčio kaimų gyventojų prašymas Vidaus reikalų ministrui, 1936-01-04, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 109, l. 235.

¹³³⁶ Ten pat.

¹³³⁷ Ten pat; Alytaus aps. viršininko raštas Administracijos departamentui, 1936-05-06, in: ten pat, l. 236.

¹³³⁸ 1930 m. gegužės 18 d. Mitraukos kaime vykusį lietuvių vakarėlį žiauriai numalšino Lenkijos kareiviai, būta nemažai suimtų ir sužeistų, vienas lietuvis nuo sužalojimų mirė. Nuo tada „Mitrauka“ ir „mitraukiečiai“ tapo dažnai agitacinėse publikacijose vartotomis sąvokomis, reprezentavusiomis „pavergtųjų“ patiriamas skriaudas, jų „išvadavimo“ lūkestį.

¹³³⁹ Pasienio policijos Alytaus baro V rajono viršininko raportas Alytaus baro viršininkui, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 109, l. 234.

¹³⁴⁰ „Ištrauka Alytaus baro pasienio policijos V-to rajono 1-mos sargybos tarnybos dienyno iš grafos jūrų bei upės vandens stovis 1935 m. rugpjūčio mėn. nuo 14 iki 19 d.“, in: ten pat, l. 231.

kad, nors pačių ūkininkų nurodyti skaičiai „perdėti – padidinti“¹³⁴¹, žymių nuostolių patyrė daugiau nei septyniasdešimt ūkininkų. Visgi net ir praėjus beveik metams po incidento skirtingos Lietuvos valdžios struktūros, stokodamos lėšų, prašymą sušelpiti nukentėjusius ūkininkus perdavinėjo vis kitai institucijai¹³⁴² – nėra žinoma, ar tąkart ūkininkų patirti nuostoliai apskritai buvo kompensuoti.

Ši analizė parodo, kad ekskursantų veikla ir administracinės linijos lankymai pasienio gyventojams turėjo ir neigiamą poveikį. Numanu, kad tai tikrai ne vienintelis atvejis, kai į liniją lankiusių grupių išsišokimus Lenkijos pasieniečiai atsakydavo būtent tokia priemone. Bet kokiu atveju, ekskursantai supykdydavo Lenkijos pareigūnus ir išvažiuodavo, o su suerzintais kitos pusės pasienio sargybiniais ir toliau turėjo bendrauti bei nuolat turėti reikalų Lietuvos pasienio ūkininkai, pereidavę liniją ūkio darbams (Lenkijos pareigūnų varžymai ir priekabės pastarųjų atžvilgiu ir taip buvo konstanta). Akivaizdu, kad po tokio incidento (kaip aptartasis įvykis Varėnoje) savo derliumi ir turtu suinteresuoti pasienio valstiečiai, net būdami linijos lankytojų bendraminčiai (žinoma, tokie buvo ne visi), turbūt negalėjo nejausti nerimo į jų vietas atvykstant naujoms ekskursantų grupėms.

Net ir po įvairių incidentų gausiai į „pademarklinijį“ rengtos ekskursijos neapribotos, vis dėlto Lietuvos pasieniečiai susilaukdavo pakartotinių nurodymų ekskursantų elgesį prižiūrėti. Pvz., 1937 m. – kai įtampa tarp Lietuvos ir Lenkijos augo, pagausėjo linija padalintų valdų ūkininkų varžymų ir apskritai Užsienio reikalų ministerija skelbė direktyvas, raginusias ieškoti sutarimo su Lenkijos pareigūnais, – aiškindamasis dėl Vilniaus-Trakų seniūno proteste nurodytų įvykių (įvairių Lenkijos pasieniečius įžeidusių ekskursantų veiksmų), Ukmergės aps. viršininkas Administracijos departamentui nurodė: „Mano yra duotas parėdymas pasienio policijai, kad ateityje darytų žygius išvengti nesusipratimams ir kad lenkams nebūtų progos skūstis.“¹³⁴³ Nors ekskursantų prašyta elgtis mandagiai, o už disciplinuotą elgesį ekskursijų dalyviams spaudoje reikštos padėkos, tai aiškiai kirtosi su linijos lankymų vidine logika – šie visa savo esme buvo „užprogramuoti“ įaudrinti linijos lankytojus. Visiškai natūralu, kad susijaudinęs – turbūt pirmąsyk administracinę liniją ir „okupuotą Lietuvą“ išvydęs – jaunimo ekskursijos iš Traupio (Panevėžio aps.) dalyvis Lenkijos pasieniečius rėksmingai pasiuntė „į Varšavą“.¹³⁴⁴ Būtų buvę

¹³⁴¹ Žalai tirti komisijos, sudarytos iš Pasienio policijos Alytaus baro V rajono viršininko, Varėnos valsčiaus viršaičio ir Varėnos policijos nuovados viršininko, aktas, 1936-04-28, in: ten pat, l. 226.

¹³⁴² VRM Administracijos departamento raštas Žemės ūkio ministerijai, 1936-05-16, in: ten pat, l. 237; Žemės ūkio ministerijos raštas Administracijos departamentui, 1936-06-06, in: ten pat, l. 238.

¹³⁴³ Ukmergės aps. viršininko raštas Administracijos departamentui, 1937-07-24, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 139.

¹³⁴⁴ Ten pat.

prieštaringa ir naivu tikėtis, kad visi, ypač jaunimas, elgsis mandagiai. Neužmirština ir tai, kad svari dalis Lietuvos pasienio pareigūnų (ir valdininkų) buvo linijos lankytojų šalininkai ir bendraminčiai, šiltai sutikdavę ekskursantus, šiems talkindavę, kartu patys dalyvaudavę išskilmėse prie linijos. Vargu ar jie galėjo būti labai griežti šių „prižiūrėtojai“.

Nors valdantysis režimas nebuvo tiesioginis linijos lankymų iniciatorius (šią akciją „įžiebė“ tautiškai angažuotos lietuvių visuomeninės organizacijos ir aktyvistai), valstybė ši reiškinį rėmė, laikė jį naudingą ir sudarė visas galimybes jam plėtotis (jei valstybės pozicija būtų buvusi priešiška, būtų atrasta priemonių ekskursijas ir linijos lankymus užslopinti). Akivaizdu, kad, nepaisant tam tikrų minusų, nagrinėtosios praktikos tautininkų režimo suvoktos kaip parankus visuomenės telkimo, vienijimo, ideologinio indoktrinavimo įrankis, kartu ir kaip „garo nuleidimo vožtuvas“, kreipiantis visuomenės dėmesį ir frustracijas kitur – nuo vidinių šalies problemų į užribį.

Pasienio gyventojų gretose administracinės linijos lankymai ir ekskursantų vizitai buvo svarbūs tiems, kuriuos jungė bendras „tikėjimas“ lietuviškojo nacionalizmo ideologija ir mitologija, – tiems, kurie buvo suinteresuoti ši skleisti. Susibūrimai su bendraminčiais prie Lietuvos „kruvinojo pjūvio“ jiems teikė galimybę kolektyviai išreikšti savo lūkesčius ir viltis, patirti (įsivaizduoti) tautos vienybę. Pasienio gyvenviečių erdves „užpildantys“ atvykę lietuviai leido jiems pasijausti tvirčiau. Tiems, kurių turtui ir gerovei šios praktikos (savo atoveiksmiu) kėlė grėsmę – linija padalytų ūkių savininkams – jos galėjo būti ir visai nepageidaujamos. Nelietuviams, taip pat tautinei ir ideologinei agitacijai abejingiems žmonėms tai galėjo būti tiesiog svetimi, nors nebūtinai neįdomūs ar priešišškai priimti reiškiniai. Galop tai priklausė ir nuo ekskursantų elgesio – pvz., susidūrimas su įkyriai savo pažiūras ar lietuvių kalbą peršančiais – ir tai dargi kaip kilnią misiją suprantančiais – atvykėliais (tokių neabejotinai būta) galėjo turėti ekskursantų lūkesčiams visai priešingą poveikį. Visgi bent iš pradžių smulkių pasienio gyvenviečių kasdienybę paįvairindavę ekskursantų atvykimai turbūt buvo tam tikra atrakcija visiems vietiniams („[...] žydai autobusą čiupinėja, „kokia didelė mašina“...“¹³⁴⁵). Be to, į „pafrontę“ kreipti gausūs ekskursantų srautai negalėjo nenešti šiam regionui ekonominės naudos – suinteresuotieji (nepaisant jų tautybės ar pažiūrų) galėjo atrasti prieigų tuo pasinaudoti.

Šiame skyriuje didžia dalimi nagrinėta situacija iki Lenkijos ultimatumo Lietuvai ir forsuoto diplomatinių santykių tarp valstybių užmezgimo 1938 m. kovą. Nors ekskursijos po šio pasienio vietoves mažesniu mastu ir toliau vyko¹³⁴⁶, atrodytų, kad pasikeitusi tarpvalstybinė situacija kartu žymėjo ir „ugningų“ administracinės linijos lankymų pabaigą (apie

¹³⁴⁵ Dzūkas Varėnis, „Rūtos iš Okupuotos Lietuvos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 16–17, p. 377.

¹³⁴⁶ Pvz., 1938 m. rugsėjo 10–11 d. Saldutiškio šaulių būrys tipiniu maršrutu aplankė pasienio gyvenvietes Utenos ir Ukmergės apskrityse – „Iš šaulių gyvenimo“, in: *Trimitas*, 1938-09-29, nr. 39, p. 949.

„tradicinio“ pobūdžio susibūrimus prie linijos nebeaptikta jokių duomenų). Užmezgus santykius dėl įvairių šalies vidaus reiškinų – antilenkiškos, Vilniaus vadavimo retorikos apraiškų – Lietuva susilaukė didžiulio Lenkijos diplomatinio spaudimo ir šiai nuolaidžiavo – preferuotas santūresnis Spalio 9 d. minėjimas, Lietuvos spauda instrukuota koreguoti, švelninti savo retoriką, 1938 m. lapkričio 25 d. sustabdyta VVS veikla.¹³⁴⁷ Manytina, kad tam tikri, protesto pobūdį turintys, visuomenės susibūrimai pasienyje galėjo vykti ir be režimo pritarimo, tačiau turbūt atokiau nuo linijos, apie juos neskelbta. Kita vertus, pasikeitusi situacija atvėrė naujas galimybes – atsirado progų pasimatyti su gyvenusiaisiais kitapus linijos, prasidėjo Lietuvos ekskursantų kelionių į Vilniaus kraštą bumas.¹³⁴⁸ Atrakcija aplankyti (tik) „Vilniaus slenkstį“ sumenko, kai ekskursantai galėjo aplankyti pačią savo „šventovę“ – Vilnių.¹³⁴⁹

¹³⁴⁷ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.*, p. 19, p. 234, p. 242; Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 239–240.

¹³⁴⁸ Dėl šių ekskursijų Lenkijos diplomatai irgi reiškė priekaištų: „[...] tos ekskursijos išnaudojamos grynai politinėms manifestacijoms: giedami himnai, dainuojamos antilenkiškos dainelės, manifestuojama ir t. t.“ – *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.*, p. 353.

¹³⁴⁹ Lietuvių ekskursijas į Vilnių ir Vilniaus kraštą Lietuvai ir Lenkijai užmezgus diplomatinis santykius apžvelgusiame D. Mačiulio ir D. Staliūno veikalė šios apibūdintos būtent „piligrimystės“ terminu – Mačiulis, D.; Staliūnas, D., *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte*, p. 243.

3. „KINŲ SIENA“ TARP DEKLARACIJŲ IR REALYBĖS – KOMPLIKUOTA JUDĖJIMO PER DEMARKACINĘ LINIJĄ SPECIFIKA

Izoliuodamasi nuo Lenkijos ir skelbdama imperatyvą su šia valstybe neturėti jokių oficialių ryšių (taip protestuodama dėl Vilniaus priklausomybės Lenkijai), Lietuva demarkacinę liniją deklaravo uždaryta – 1928 m. tuometinis Lietuvos Ministras pirmininkas ir Užsienio reikalų ministras A. Voldemaras „demarklinijos“ uždarymą pozicionavo kaip „taikingą kovos įrankį“, Lietuvai siekiant Vilniaus „atvadavimo“.¹³⁵⁰ 1933 m. žymus Lietuvos teisininkas, politikas ir diplomatas L. Natkevičius pabrėžė, kad „Administracijos linijos uždarymas yra likęs Lietuvai kuo ne vienintelis būdas jos įžeistos teisės atitaisymo viešai reikalauti“, – linijos uždarymą ir apskritai santykių su Lenkija nepalaikymą jis charakterizavo pagrįstomis Lietuvos represalijomis.¹³⁵¹ Tarp valstybių nevyko net tranzitinis eismas geležinkeliais (geležinkelių bėgiai Lietuvos pasienyje buvo išardyti) – nors Lenkija reikalavo, kad Lietuva atkurtų geležinkelių eismą linijos, jungusios Vilnių ir Liepoją, ruože tarp Lentvario (Lenkijoje) ir Kaišiadorių (Lietuvoje), o tam 1930 m. pritarė ir Tautų Sąjungos patariamasis techninis susisiekimo ir tranzito komitetas, 1931 m. spalio 15 d. Nuolatinis tarptautinio teisingumo teismas Hagoje, į kurį kreipėsi Tautų Sąjunga, nutarė, kad prisiimti tarptautiniai įsipareigojimai neįpareigoja Lietuvos geležinkelių eismo šiame ruože atidaryti.¹³⁵² Lietuvoje šis nutarimas sutiktas kaip pergalė ir pasirinktojo valstybės kurso legitimacija.¹³⁵³ Oficiali Lietuvos pozicija, teigusi administracinės linijos uždarymą, nekito iki 1938 m. Lenkijos ultimatumo priėmimo ir forsuoto diplomatinių santykių užmezgimo tarp valstybių.¹³⁵⁴ Visgi realybė skyrėsi nuo šio oficialiai deklaruoto kategoriško

¹³⁵⁰ Konfidenciali Lietuvos ir Lenkijos konferencijos Karaliaučiuje 1928 m. lapkritį apžvalga, 1928-12, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 779, l. 63.

¹³⁵¹ Natkevičius, L., *Lietuvių lenkų administracijos linija tarptautinės teisės atžvilgiu*, p. 16.

¹³⁵² Išsamiai bylos dėl geležinkelių eismo aplinkybės ir raida, Lietuvos pozicija (atsisakymas atkurti geležinkelių eismą pozicijuotas kaip taiki represalija) ir Nuolatinio tarptautinio teisingumo teismo sprendimo reikšmė nagrinėta R. Satkausko studijoje – Satkauskas, R., *Tarptautinis teisingumas ir Lietuva: Lietuvos bylos Nuolatiniam tarptautinio teisingumo teismui*, p. 59–71.

¹³⁵³ Vygandas, „Tarptautinio Tribunolo sprendimas“, in: *Trimitas*, 1931-10-22, nr. 43, p. 842–844; „Kaip pasibaigė mūsų byla su lenkais dėl susisiekimo“, in: *Trimitas*, 1932-02-04, nr. 6, p. 101–102.

¹³⁵⁴ Istoriko V. Žalio nagrinėta archyvinė Jungtinės Karalystės diplomatų medžiaga mena, kad 1935 m., Lietuvai jaučiant Vokietijos pavojų, suaktyvėjus Lietuvos ir Lenkijos atstovų kontaktams bei santykių sureguliuavimo pastangoms, Lietuvos diplomatai buvo linkę susitarti su Lenkija dėl tam tikro susisiekimo tarp valstybių palengvinimo (pavyzdžiui, įgalinant susisiekimą geležinkeliais), siekdami santykių normalizavimo Lietuvai priimtina forma (dėl įvairių politinių faktorių lietuvių ir

imperatyvo – kai tai buvo itin aktualu valstybei, kai siekta patenkinti legitimius gyventojų poreikius, esant opiai reikmei¹³⁵⁵, linijos „uždarymui“ daryta išimčių.

Pavyzdžiui, vykdydama 1924 m. pasirašytos Klaipėdos konvencijos nuostatas, trečiajame dešimtmetyje Lietuva siekė įgalinti miško medžiagos tranzitą Nemunu (šiuo klausimu 1925 m. su Lenkija vestos nesėkmingos derybos Kopenhagoje ir Lugane¹³⁵⁶). Sielių tranzitui Lietuvos pasienyje su Lenkija numatyta speciali kontrolės zona. Lietuvos išleistose tranzitinio miško plukdymo taisyklėse pažymėta, kad „Per demarkacijos liniją į kontrolės zoną gali įžengti plukdomo miško savininkai ir jų atstovai, ekspeditorių atstovai ir sielininkai“¹³⁵⁷, sielių transporto palydovams ir baidokų (upinių laivų) tarnautojams (tai galėjo būti ir Lenkijos piliečiai¹³⁵⁸) leista lydėti sielius iki pat Klaipėdos.¹³⁵⁹ Nors tokia tvarka ir jos suteiktos nuolaidos Lenkijai¹³⁶⁰ bei bent dalinė bendradarbiavimo su Lenkija užuomazga¹³⁶¹ šalyje sukėlė daug pasipiktinimo, būtent Lietuva ir toliau siekė susitarti su Lenkija miško tranzito Nemunu klausimu (Lietuvos delegacija vėl siūlė įgalinti tarpvalstybinį sielių plukdymą 1928 m. Lietuvos ir Lenkijos derybose Karaliaučiuje¹³⁶²), tačiau tam priešinosi pati Lenkija, neleidusi iš savo pusės plukdyti miško. Lenkija šį klausimą tvirtai siejo su

lenkų kontaktai ketvirtojo dešimtmečio viduryje nebuvo rezultatyvūs) – Žalys, V., „Stasys Lozoraitis – Lietuvos užsienio reikalų ministras“, p. 41, p. 44.

¹³⁵⁵ Štai 1935 m. vasarą, Vokietijai nedavus Lietuvos turistams tranzitinių vizų, Lietuvos turizmo sąjungos 17 žmonių ekskursantų grupė „[...] in Romą išvyko per administracijos liniją ir Lenkiją.“(!) – „Įvairios žinios“, in: *Trimitas*, 1935-08-08, nr. 32, p. 581.

¹³⁵⁶ (red.) Šapoka, A., *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1936, p. 583–584.

¹³⁵⁷ „Tranzitinio miško plukdymo Nemunu taisyklės“, in: *Vyriausybės žinios*, 1925-06-04, nr. 192, p. 6.

¹³⁵⁸ „Miško plukdymas Nemunu“, in: *Trimitas*, 1926-02-11, nr. 6, p. 165.

¹³⁵⁹ „Tranzitinio miško Nemunu plukdymo taisyklės“, in: *Vyriausybės žinios*, 1926-01-27, nr. 214, p. 2.

¹³⁶⁰ Lietuvos šaulių žurnale „Trimitas“ piktintasi: „[...] mūsų Vyriausybė paskelbė plukdymo taisyklės, kurios lenkams be galo daug duoda, nes atidaro kelią išilgai visą Lietuvą ne tik miškui, bet ir to miško lenkams palydovams, galintiems prie mūsų neatsargumo daug mūsų kraštui blogo padaryti. Aišku, kad šitos plukdymo taisyklės yra labai didelis pasiaukojimas iš Lietuvos pusės, naudingas tik vieniems lenkams ir suteikiąs jiems daugiau lengvatų, negu jų iš tikrųjų reikėtų nuoširdžiam miško plukdymui.“ – „Ne plukdymas lenkams rūpi“, in: *Trimitas*, 1926-02-18, nr. 7, p. 196.

¹³⁶¹ Tame pačiame „Trimite“ su nusivylimu diagnozuota: „[...] šitas plukdymas vis dėlto pramuša pirmą plyšį tame visiškame santykių nutraukime, kuris lig šiol tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo ir dėl to jis yra labai skaudus mūsų tautos savimeilei, ir be to jis visuomet ves į tolimesnius santykius su Lenkija.“ – „Plukdymą leidus“, in: *Trimitas*, 1926-02-04, nr. 5, p. 130.

¹³⁶² „Lietuvos Lenkijos konferencija Karaliaučiuje“, in: *Trimitas*, 1928-11-08, nr. 45, p. 1452.

įvairialypių susisiekimo ryšių užmezgimu,¹³⁶³ kas Lietuvai nebuvo priimtina (Lietuvos spaudoje teigta, kad blokuodama, pavyzdžiui, Lietuvai finansiškai naudingą SSRS miško medžiagos gabenimą Nemunu, Lenkija tai naudojo kaip spaudimo priemonę Lietuvos atžvilgiu¹³⁶⁴). Tranzitinio miško plukdymo Nemunu klausimo raida rodo, kad, kai tai jai buvo svarbu, Lietuva buvo pasirengusi iš dalies apeiti administracinės linijos uždarymo imperatyvą – išimčių būta kur kas daugiau, šioje darbo dalyje jas ir nagrinėsime.

Pažymėtina, kad demarkacinė linija atliko ne tik barjero¹³⁶⁵, bet ir valstybės „išmetimo vamzdžio“ funkciją – kasmet per šią iš Lietuvos tremti kenksmingais klasifikuoti, valstybėje nepageidaujami asmenys, ne Lietuvos piliečiai. Štai 1932 m. iš Lietuvos per administracinę liniją išstremti 556 asmenys¹³⁶⁶ (tai sudarė ~ 78 % visų tais metais iš Lietuvos per šalies tarpvalstybines ribas išstremtų asmenų¹³⁶⁷). Atrodytų, kad kartais su šia procedūra persistengta – štai 1921 m. liepą Trakų aps. komendantūros ruože iš Lietuvos į Lenkiją „kaipo ne Lietuvos piliečiai“ išstremti 11 asmenų, taip pat išstremti trys žmonės, klasifikuoti pavojingais asmenimis, gyvenančiais prie demarkacinės linijos, – tai buvo 31 m. motina, 7 m. mergaitė ir 9 mėnesių kūdikis (mergaitė).¹³⁶⁸ Trečiojo dešimtmečio pradžioje „pafrončio karo komendantai“ taip pat turėjo teisę išduoti leidimus pereiti liniją asmenims, siekusiems (savo noru) „[...] grįžti anapus demarkacijos linijos nuolatinio savo gyvenimo vieton.“¹³⁶⁹ Pridurtina, kad į Lietuvą leista įsileisti Lenkijoje politiškai persekiotus asmenis, įvertinus, kad šie nebus kenksmingi

¹³⁶³ Ten pat; (red.) Šapoka, A., *Lietuvos istorija*, p. 584.

¹³⁶⁴ „Lenkai pasiilgę santykių su Lietuva“, in: *Trimitas*, 1930-09-18, nr. 38, p. 795.

¹³⁶⁵ Vertėtų iškart pabrėžti, kad užtikrinti demarkacinės linijos apsaugą Lietuvos institucijoms buvo sudėtinga – tai rodo šioje darbo dalyje nagrinėjamo nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo reiškinio mastai ir tęstinumas. Pridurtina, kad istoriko T. Balkelio tyrimas atskleidžia, jog trečiojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos vyriausybė nepajėgė sukontroliuoti nelegalaus karo pabėgėlių (anuomet vadintų karo tremtiniais) migracijos srauto per demarkacinę liniją, situacijos svara lėmė, kad pabėgėlių repatriacijos klausimais tartasi ir su Lenkija, priešiški tarpvalstybiniai santykiai veikė šiųjų repatriacijos tvarką – Balkelis, T., „Lietuvos vyriausybė ir Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių repatriacija į Lietuvą, 1918–1924 m.“, in: *OIKOS: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2006, nr. 2, p. 65–66.

¹³⁶⁶ Žinios apie asmenų ir kontrabandos sulaikymą Lietuvos pasienyje 1932 m., 1933, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 919, l. 9–57.

¹³⁶⁷ 1932 m. iš Lietuvos (visuose pasienio ruožuose) išstremti 713 asmenys, 1931 m. – 581, 1930 m. – 595. Ten pat, l. 1.

¹³⁶⁸ „Periodinės Trakų aps. komendantūros žinios: Sąrašas asmenų išsiųstų administratyviniu būdu už Lietuvos Respublikos sienų nuo liepos 1 d. iki rugpjūčio 1 d. 1921 m.“, 1921, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 59, l. 35.

¹³⁶⁹ „Įsakymas Kariuomenei 512 Nr.“, in: *Vyriausybės žinios*, 1921-03-03, nr. 58, p. 2. Apskritai iki 1924 m., kai šį pasienį sergėjo Lietuvos kariuomenė, leidimus pereiti liniją išduodavo karinės institucijos.

valstybei.¹³⁷⁰

Tarpukario Lenkijoje apibūdinant Lietuvos atsiribojimo politiką ir apribotą abiejų valstybių sąlytį plačiai vartota populiarī „kinų sienos“ metafora (restriktyvus administracinės linijos režimas pašaipiai prilygintas sunkiai peržengiamam istoriniam milžiniškam gynybiniam barjerui). Šią sąvoką apibūdindamas Lietuvos politiką (sieki atsiriboti) pasitelkė ir žymus Lenkijos politikas, artimas J. Piłsudski bendražygis, svarbi valdančiosios Lenkijos „piłsudskininkų“ partijos figūra T. Hołówko.¹³⁷¹ Ši frazė dažnai vartota anuometinių Lenkijos žurnalistų (1938 m. diplomatinų santykių užmezgimą šie pozicionavo „kinų sienos“ griūtimi¹³⁷²). Įdomu tai, kad šią metaforą, vaizdingai apibūdindamas Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybinę ribą bei apskritai valstybių sąlytį tarpukariu, naudojo ir šiuolaikinis Lenkijos istorikas K. Buchowski – prieš apžvelgdamas išardytos pasienio infrastruktūros ir nutrauktų ryšių panoramą, jis pabrėžė, kad valstybes atskyrė „tikra „kinų siena“.¹³⁷³ Su tokia metafora šio darbo autorius nesutiktų – vargu ar galime administracinę liniją net ir metaforiškai gretinti su „kinų siena“, kai per ją vyko nuolatinis (nors ir apribotas) pasienio gyventojų judėjimas – nuo pavasario iki rudens ūkinei savo valdų užribyje eksploatacijai liniją pereinavo tūkstančiai abiejų pusių pasienio ūkininkų (pats K. Buchowski klaidingai teigė, kad šis klausimas nebuvo sureguliuotas¹³⁷⁴) – šį reiškinį išsamiai atskleisime. Ši svarbi praktika buvo tik viena iš šiame pasienyje pasireiškusių judėjimo per demarkacinę liniją formų. Pažymėtina, kad pasienio gyventojai pašaipiai apibūdindami administracinę liniją neretai vartojo kitą pavadinimą – ji vadinta „šiaudine siena“, mat buvo pažymėta ilgomis kartimis, kurių viršūnes vainikavo surišti šiaudai.¹³⁷⁵

Šioje darbo dalyje nagrinėsime visą eilę istorikų išsamiai lig šiol netyrinėtų šio pasienio reiškinų (tarp valstybių padalytų ūkių eksploatacijos klausimo sprendimo raidą, nelegalaus linijos perėjimo masiškumą, motyvus ir problematiką, legalių galimybių keliauti tarp valstybių ir pasimatyti šiame pasienyje mechanizmus ir specifiką, kontroversišką Lietuvos paramą kontrabandos gabenimui į Lenkiją), kurių analizė privers rimtai suabejoti, permąstyti „kinų sienos“ tezę, išryškins Lietuvos politikos ir administracinės linijos „uždarymo“ situaciškumą, atskleis nepažintus komplikotos judėjimo per demarkacinę liniją specifikos aspektus. Tyrimo centre – Lietuvos

¹³⁷⁰ Utenos aps. viršininko raštas pasienio policijos baro ir rajonų viršininkams, 1924-06-07, in: LCVA, f. 1021, ap. 1, b. 205, l. 49.

¹³⁷¹ „Naujausia lenkų teorija apie lietuvių lenkų ginčą“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 6, p. 122.

¹³⁷² Šarūnas, J., „Terra Incognita“, in: *Mūsų Vilnius*, 1938, nr. 11, p. 192.

¹³⁷³ Buchowski, K., „Retorsijos įkaitai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 65.

¹³⁷⁴ Ten pat.

¹³⁷⁵ „Šiaudinė siena“ (Trakų istorinio nacionalinio parko informacija) – prieiga per internetą: <http://www.seniejitrakai.lt/siaudin-siena/>

pasienio gyventojų padėtis, interesai ir pasirinkimai, valstybės politika, situacijos Lietuvos pasienyje su Lenkija unikalumas.

3.1 Tarp Lietuvos ir Lenkijos padalyti ūkiai: specifinis demarkacinės linijos perėjimo režimas, Lietuvos pasienio ūkininkų problemos ir jų interesų gynyba 1923–1939 m.

Padėtis tarp konfliktavusių Lietuvos ir Lenkijos respublikų XX a. tarpukariu buvo įtempta, kebli, ypatinga. Lietuva nesitaikstė su Vilnijos inkorporavimu į Lenkiją, tarpvalstybinės ribos nepripažino siena ir apskritai atsisakė bendradarbiauti su antagonizuota kaimyne – iki 1938 m. Lenkijos ultimatumo šalys nepalaikė oficialių diplomatinių santykių. Nors susisiekimo galimybės tarp konfliktavusių valstybių kardinaliai ribotos, būta reikšmingos išimties. Problemos esmė ta, kad 1923 m. galutinai įtvirtinta demarkacinė linija perskyrė gausybę vietos žmonių ūkių, palikdama dalį jų žemių priešiškos valstybės kontrolėje – būtent pasienio gyventojai, padalytų ūkių savininkai (ir jų darbininkai), tapo išskirtine grupe,¹³⁷⁶ turėjusia abiejų šalių pripažintą teisę pereiti tarpvalstybinę ribą ūkinei savų žemių eksploatacijai. Visgi ši grupė kentėjo nuo valstybių konflikto ir susidurdavo su dažniais varžymais. Kita vertus, net ir itin konfliktiškame pasienyje diplomatinių santykių stygiaus sąlygomis rasta būdų ginti savų valstiečių interesus – susiformavo išties unikalūs (keblią nesutariančių valstybių santykių padėtį atliepiantys) problemų sprendimo mechanizmai. Šios analizės objektas ir yra Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybine riba padalytų ūkių eksploatacijos klausimo sprendimo raida, pasienio ūkininkams pritaikyto demarkacinės linijos perėjimo režimo specifika. Sieksime

¹³⁷⁶ Tarptautinėje praktikoje įprasta, kad valstybės pasienio zonoje gyvenantiems asmenims suteikiamos išskirtinės susisiekimo su gretimos valstybės pasienio teritorija lengvatos. Visų tarpukario Lietuvos pasienių gyventojams (ar atskiroms jų grupėms) buvo suteiktos išimtinės lengvatinės sąlygos be vizos ir užsienio paso apsilankyti gretimos valstybės pasienio zonoje. Skirtinguose pasieniuose šios sąlygos skyrėsi – rengiant šį darbą atlikta lengvatinės pasienio gyventojų tarpvalstybinių ribų perėjimo tvarkos Lietuvos pasieniuose analizė aiškiai parodo, kad susisiekimo režimo specifikai viename ar kitame pasienyje principinę įtaką darė tarpvalstybinių santykių tarp Lietuvos ir jos kaimynių pobūdis. Anuomet įvairiuose teisės aktuose, sutartyse, spaudoje ši lengvatinė tvarka vadinta *mažuoju pasienio susisiekimu*. Pasienio gyventojų judėjimo tarp Lietuvos ir Lenkijos atžvilgiu Lietuva nuosekliai vengė vartoti šį terminą (mat demarkacinės linijos nepripažino siena), neretai vartoti išvestiniai analogai (*mažas susisiekimas* ir pan.) – iškart pabrėžtina, kad šiame pasienyje veikė restriktyvus ir labai specifinis (neįprastas) pasienio gyventojų judėjimo režimas. Publikacijų apie lengvatinę pasienio gyventojų susisiekimo tvarką kituose tarpukario Lietuvos pasieniuose yra parengę istorikas B. Daščioras ir šios disertacijos autorius – Daščioras, B., „Mažasis pasienio susisiekimas tarp Lietuvos ir Vokietijos 1919–1928 metais“, in: *Istorija*, t. 14, nr. 2, Vilnius, 1974, p. 75–88; Nekrašas, L., „Mažasis pasienio susisiekimas tarp Lietuvos ir Latvijos 1919–1939 m.“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, t. 44, p. 62–75.

atskleisti problemas, su kuriomis susidurdavo Lietuvos pusės gyventojai, tarp Lietuvos ir Lenkijos padalytų ūkių savininkai ir darbininkai, ir Lietuvos valstybės institucijų politiką (tiek metodus, tiek pamatinius jos principus) ginant jų interesus 1923–1939 m.¹³⁷⁷ Analizės ribos apima periodą nuo šalis skyrusios neutraliosios zonos panaikinimo ir naujos situacijos pasienyje įsitvirtinimo 1923 m. iki Lenkiją sužlugdžiusio Antrojo pasaulinio karo pradžios 1939 m.

3.1.1 Problemos genezė, mastai, *modus vivendi*

Nors neutraliosios zonos etapas (1920–1923 m.) nėra šio skyriaus analizės objektas, svarbu pabrėžti, kad problemos ir sunkumai, su kuriais šio pasienio žmonėms teko susidurti vėliau (ir kurie tiriama šiame skyriuje), nublinksta prieš neutraliosios zonos siaubus – nuolatinį ekonominį terorizavimą, plėšimus, žudynes. 1923 m. pavasarį Lietuvos ir Lenkijos kariuomenėms baigus užimti likviduotos zonos dalis, tarp šalių įsitvirtino daugiau kaip penkių šimtų kilometrų ilgio riba, kurios, reikšdama pretenzijas į Vilnių ir Vilniaus kraštą, Lietuva niekada nepripažino siena.

Prisijungusi Vilnią Lenkija siekė *status quo* pripažinimo ir santykių su Lietuva normalizavimo, Lietuva pasirinko radikaliai principingą taktiką ir apskritai atsisakė palaikyti santykius su deklaratyviają Lietuvos sostinę „pavergusia“ kaimyne. Taip iki pat 1938 m. oficialių santykių nepalaikiusios valstybės neplėtojo prekybos¹³⁷⁸, neturėjo nė pašto ryšių, susisiekimo infrastruktūra buvo išardyta, keliavimo tarp abiejų valstybių galimybės – itin suvaržytos. Visgi vienai gyventojų grupei riboto pobūdžio susisiekimas su užribiu išliko abipusiškai pripažintas, toleruotas ir sankcionuotas – tai žmonės, kurių ūkius padalijo tarpvalstybinė riba. Demarkacinė linija perskyrė kaimus, parapijas, išskyrė artimuosius, ji padalijo ir gausybę ūkių, palikdama trobesius vienoje linijos pusėje, žemes – kitoje. Taip Lietuvos pusėje liko apie 5300 ha Lenkijos pusės gyventojų žemės, o Lenkijos pusėje – apie 3040 ha priklausiusių Lietuvos gyventojams.¹³⁷⁹ Problema buvo opi, mat atskirtas tiesioginis daugybės žmonių pragyvenimo šaltinis.

Po neutraliosios zonos panaikinimo šiuo klausimu tarp Lietuvos ir Lenkijos nusistovėjo nerašytas *modus vivendi*: Lietuvos pasieniečiai nedraudavo kitos pusės ūkininkams pereiti liniją ateiti dirbti savų žemių, Lenkijos – irgi.¹³⁸⁰ Lietuvos paribio ūkininkai tam turėjo gauti leidimus iš

¹³⁷⁷ Analogiškoje padėtyje atsidūrę Lenkijos pusės gyventojai irgi patirdavo varžymų ir nepatogumų, tačiau šioje analizėje susitelksime ties Lietuvos pusės ūkininkų sunkumais ir jų interesų gynyba.

¹³⁷⁸ Jakubčionis, A., *Lietuvos muitinės*, p. 50.

¹³⁷⁹ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 216.

¹³⁸⁰ „Mūsų pasienis“, in: *Policija*, 1926, nr. 2, p. 1. Atrodytų, kad idėjinė šio principo genezė glūdi dar 1920 m. spalio 7 d. tarp Lietuvos ir Lenkijos pasirašytoje Suvalkų sutartyje, kurioje pažymėta, kad demarkacinė „[...] linija betgi neturi būti kliūtis vietos gyventojams, apdirbant savo, tos linijos perkertamus, laukus.“ –

Lietuvos pasienio policijos barų viršininkų.¹³⁸¹ Lietuvos pozicija buvo griežta: vizitavimas užribyje šiems žmonėms turėjo apsiriboti vien ūkio darbais. Jiems leista dirbti laukuose, ganyti gyvulius ar kitaip ūkiniais sumetimais naudoti savo žemes, o ne veikti ką kitą, kažkur vykti ar pas kažką svečiuotis. Lietuvos pasienio policijos pareigūnai įpareigoti „visu stropumu [...] sekti, kad gavęs leidimą asmuo nevaikščiėtų per demarklinę (*sic*) kitais tikslais, o tik vien lauko darbams.“¹³⁸² Tęstinė savų piliečių valdų užribyje eksploatacija buvo Lietuvos interesas, nes užribis laikytas savu.

Nors pagal įtvirtintą tvarką ūkininkai išleisti į užribį vien ūkinei veiklai, natūralu, kad perėję liniją jie pabendraudavo su kitos pusės gyventojais, tarpvalstybine riba atskirtais giminaičiais.¹³⁸³ Kartais, valstiečiams susidūrus su susisiekimo varžymais ir negalint dirbuotis savo žemėse užribyje, būtent kitos pusės gyventojai, giminės padėdavo prižiūrėti, apdirbti jų žemę.¹³⁸⁴ Visgi bendravimo su anapusiečiais galimybės buvo ribotos – administracine linija padalytos Linkmenų gyvenvietės situaciją nušvietusiam spaudos reportaže labai taikliai pastebėta, kad atskirtos šeimos gyveno, „[...] negalėdamos susėsti prie bendro stalo ir susitikdamos tik laukuose prie bendro darbo.“¹³⁸⁵

Padalytų ūkių būta visose demarkacinės linijos ruožo atkarpose. 1930 m. duomenimis Lietuvos piliečiams daugiausia leidimų pereiti liniją ūkio darbams (šie išduoti ne tik ūkių savininkams, bet ir jų darbininkams) išduota Alytaus (~ 43 proc.) ir Trakų (~ 28 proc.) apskrityse.¹³⁸⁶ Tikslus padalytų ūkių savininkų – Lietuvos pusės gyventojų – skaičius nėra žinomas. 1935 m. duomenimis vien Alytaus apskrityje, vienoje iš aštuonių apskričių, „besirubežiavusių“ su „okupuota Lietuva“, tokių asmenų buvo 539¹³⁸⁷ –

„Suvalkų sutartis su Lenkija“, in: *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis*, t. 1, p. 59.

¹³⁸¹ Utenos aps. viršininko raštas pasienio policijos baro ir rajonų viršininkams, 1924-06-07, in: LCVA, f. 1021, ap. 1, b. 205, l. 49.

¹³⁸² Alytaus aps. viršininko nurodymas Alytaus aps. pasienio policijos baro ir rajonų viršininkams, 1928-04-18, in: LCVA, f. 1119, ap. 1, b. 1, l. 11.

¹³⁸³ 1933 m. apžvelgdamas šio pasienio situaciją, Alytaus aps. komendantas B. Basiulis konstatavo, kad „Vietos gyventojai turi daug reikalų su ana puse gyvenančiais asmenimis, nes ir vieni ir kiti turi laukų ir vienoje ir kitoje pusėje, giminių ir kitų reikalų, todėl atėjus vasarai gauna leidimus, administracijos linijai peržengti, ir susitikę pasipasakoja vieni kitiems savo vargus ir rūpesčius.“ – Alytaus aps. komendanto B. Basiulio raportas Generalinio štabo II skyriaus viršininkui, 1933-12-19, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 76.

¹³⁸⁴ „Prie demarklinijos“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 19, p. 310; Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baro viršininko raportas, 1937-06-08, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 92.

¹³⁸⁵ Pumputis, D., „Linkmenys“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 12, p. 193.

¹³⁸⁶ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 147.

¹³⁸⁷ Linija padalytų valdų savininkų Varėnos ir Merkinės valsčiuose sąrašai, 1935, in: LCVA, f. 1119, ap. 2, b. 14, 17, 29.

atsižvelgiant į šios apskrities poziciją išduotų leidimų statistikoje, darytina prielaida, kad bendrai jų galėjo būti iki poros tūkstančių. Išlikusios dokumentikos analizė suponuoja įspūdį, kad Lietuvos piliečiai turėjo daugiau smulkius ūkius (pagal žemės plotą). Pažymėtina, kad Lenkijos pusės padalytų ūkių savininkų ir darbininkų judėjimas į Lietuvą buvo gausnis nei analogiškas Lietuvos pusės gyventojų judėjimas. Pavyzdžiui, 1926 m. rugpjūtį išduota 14834 leidimų pereiti liniją ūkio darbams Lenkijos gyventojams ir 9291 – Lietuvos¹³⁸⁸, 1927 m. spalį liniją perėjo 8486 valstiečiai iš Lenkijos ir 5917 iš Lietuvos¹³⁸⁹, 1932 m. balandį atitinkamai ~ 9500 ir ~ 8450¹³⁹⁰, gegužę – 11348 ir 10895.¹³⁹¹ Žmonių judėjimo per liniją mastai koreliavo su lauko darbų intensyvumu, pasiekdami piką vasaros darbymečiu. Lenkų mokslininkas S. Gorzuchowski, XX a. III deš. išanalizavęs arklų ir galvijų gabenimosi per liniją statistiką, nustatė, kad demarkacine linija atskirtose Lenkijos piliečių valdose labiau vyravo ariama žemė, o Lietuvos piliečių – daugiau pievos ir ganyklos.¹³⁹²

Nepaisant *modus vivendi*, konfliktiškame paribyje, kuriame virš galvos pralekiančios kitapusiečių paleistos „kulipkos“¹³⁹³ toli gražu nebuvo retenybė, nesklandumai buvo dėsningi.

3.1.2 Konfliktų sprendimas susipriešinimo sąlygomis ir kelias link oficialios sutarties (1923–1929 m.)

Lietuvos ir Lenkijos pasienis beveik visą tarpukarį buvo pavojaus, neramumų tarpvalstybinės linijos sargų apsišaudymų, kruvinių incidentų, nuolatinių provokacijų zona. Įtampa ir nežinomybė buvo konstantyvos šio arealo charakteristikos. Tokioje konfliktiškoje atmosferoje prie demarkacinės linijos gyvenę Lietuvos pusės valstiečiai, reguliariai kirsdavę tarpvalstybinę ribą, dažnai susidurdavo su įvairiomis Lenkijos pareigūnų priekabėmis, trukdymais, nestigo konfliktinių situacijų, nuostolingų nutikimų (visa tai tipologizuosime kitame skirsnyje). Aptiktina pranešimų (ypač angažuotoje anuometinėje Lietuvos spaudoje) ir apie kryptingus Lenkijos pareigūnų trukdymus ir varžymus, nukreiptus prieš Lenkijos pusėje gyvenusius ir lauko darbams į Lietuvą vykdavusius lietuvius. Svarbu pabrėžti, kad Lenkijos pusės žemdirbiai irgi patirdavo varžymus iš Lietuvos pusės. Anot S. Gorzuchowski, Lenkijos gyventojų teisės eksploatuoti savo

¹³⁸⁸ Gorzuchowski, S., *Granica Polsko-Litewska w terenie*, p. 116.

¹³⁸⁹ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 235.

¹³⁹⁰ „Mažas pasienio susisiekimas“, in: Vilniaus rytojūs, 1932-05-11, nr. 37, p. 4; „Iš pademarklinio“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 14, p. 330.

¹³⁹¹ „Judėjimas per administracijos liniją“, in: *Trimitas*, 1932-06-23, nr. 26, p. 517.

¹³⁹² Gorzuchowski, S., *Granica Polsko-Litewska w terenie*, p. 118.

¹³⁹³ Štai, Trakų aps. viršininko teigimu, 1929 m. spalio 18 d. Lenkijos pasieniečių į Lietuvos pusę paleistos „Kulipkos prašvilpė virš galvų Zailgų kaimo piliečių, kurie tuo laiku prie Zailgų kaimo kasė bulves.“ – Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-10-18, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 63.

žemes užribyje Lietuvos pareigūnų labiau varžytos (pavyzdžiui, nepripažįstant leidimų) tuose linijos ruožuose, kur abipus linijos gyveno lenkai – ten, kur abiejose pusėse gyveno lietuviai, ginčai šiuo aspektu, jo teigimu, buvo išimtiniai¹³⁹⁴.

III dešimtmetyje gindama savo piliečių interesus Lietuva paribyje praktikavo tolygaus atsako (arba *akis už akį*) principą. 1924 m. kovą Piliečių apsaugos departamentas aiškiai nurodė, kad į Lenkijos pareigūnų trukdymus Lietuvos piliečiams reikia „atsakyti [...] tuo pačiu“.¹³⁹⁵ Pavyzdžiui, Lenkijos sargybiniams uždraudus tam tikriems valstiečiams peržengti liniją ir pasiekti savo žemes, Lietuva neįsileisdavo tiek pat ūkininkų iš Lenkijos pusės.¹³⁹⁶ Tai išspręsdavo problemą. Analogišką principą taikė ir Lenkijos pareigūnai.¹³⁹⁷ Būta ir kurioziškų nutikimų – pavyzdžiui, užriebio gyventojams „pasigrobus“ šešias Lietuvos piliečių karves, sulaikytos šešios Lietuvos pusėje ganytos Lenkijos piliečių karvės. Tik po to pavyko susitarti su Lenkijos atstovu ir karvėmis buvo apsikeista.¹³⁹⁸ Tokių atvejų nestigo. Lietuva reaguodavo į kiekvieną saviems paribio ūkininkams padarytą skriaudą.

Kita Lietuvos institucijų reguliariai pasitelkta atsakomoji reakcija į tendencingus varžymus ir skriaudas šalies piliečiams – kreipimasis į Tautų Sąjungą. Vienas iš tokių atvejų – susidūrimas su situacija, kai 1927 m. Lenkijos pasienio valdžios organai pradėjo reikalauti, kad Lietuvos ūkininkai, norėdami pereiti liniją, teiktų prašymus Lenkijos apskričių viršininkams, kad gautų vizas – t. y. dar vieną leidimą. Lietuvos Užsienio reikalų ministerija tokį žingsnį įvertino kaip „[...] lenkų norą aplinkiniu keliu priversti mus pripažinti okupaciją esant legališką.“ Kartu pabrėžta, kad „Net esant tarp dviejų valstybių teisėtu keliu nustatyti sienai niekur neesti tokios tvarkos, kad vienos pusės pasienio gyventojai kreiptųsi į svetimą valstybę su prašymais leisti pereiti sieną. Kaip bendras dėsnis, visuomet tenkinamasi legaliu dokumentu savo atatinamos (*sic*) valdžios duotu.“¹³⁹⁹ Šiuo atveju Lietuva reagavo operatyviai ir griežtai protestavo, gindama savo piliečių ir savo interesą, – Lenkijos piršta tvarka neprigijo. Visgi daug atvejų liudija, kad kreipimasis į Tautų Sąjungą dėl įvairių incidentų ir padarytų nuostolių dažnai nebuvo perspektyvi išeitis. Smulkesniu mastu kartais ir efektyvesnis – abiejų pusių vietos pareigūnų tarpusavio pasikalbėjimų – metodas bus pristatytas kiek vėliau.

Būta nutikimų, kurių atžvilgiu Lietuva išvis vargiai ką galėjo padaryti. Pavyzdžiui, 1927 m. vasarą Lenkija paskelbė apie demarkacinės linijos

¹³⁹⁴ Gorzuchowski, S., *Granica Polsko-Litewska w terenie*, p. 114–116.

¹³⁹⁵ Piliečių apsaugos departamento raštas Ežerėnų aps. viršininkui, 1924-03, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 507, l. 188.

¹³⁹⁶ „Mūsų pasienis“, in: *Policija*, 1926, nr. 2, p. 1.

¹³⁹⁷ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 418.

¹³⁹⁸ Ežerėnų aps. pasienio policijos I rajono viršininko raportas, 1927-09-09, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 791, l. 22.

¹³⁹⁹ Užsienio reikalų ministerijos raštas Atstovybės prie Tautų Sąjungos sekretoriui, 1927-03-23, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 99, l. 64.

atidarymą ir kvietė „brolius iš Lietuvos“ vykti į Aušros Vartų Dievo Motinos paveikslą karūnavimo iškilmes Vilniuje.¹⁴⁰⁰ Žinoma, Lietuva gyventojų nesirengė ten išleisti, bet negalėjo užkirsti kelio neparankios propagandos sklaidai, kai ėjusiems dirbti į laukus užribyje Lenkijos kareiviai įteikinėjo atvirutes, kvietusias į iškilmes.¹⁴⁰¹ Valstiečiams grįžus atvirutes buvo galima konfiskuoti, bet eliminuoti galimą jų poveikį nebuvo taip paprasta.

Apskritai 1927 m. prasti Lietuvos ir Lenkijos santykiai dar labiau pablogėjo. Su Lenkija pamėginta tartis, tačiau dvišaliai kontaktai iššaukė labai priešišką Lietuvos vidaus reakciją.¹⁴⁰² Situaciją tik pablogino Vilniaus kaip Lietuvos sostinės deklaravimas paskelbtame Lietuvos konstitucijos projekte, abi valstybės ėmėsi diskriminacinės politikos prieš tautines mažumas, apkarpė jų mokyklų tinklą.¹⁴⁰³ Pagausėjo provokacinių incidentų, pasienio sargų apšiudymų, valstiečių, ėjusių dirbti į užribį trukdymų. Dvišalė įtampa kulminavo spalio ir lapkričio mėnesiais (Lietuvos tarnybų raportai byloja apie įtemptas pasienio gyventojų nuotaikas, plito įvairūs gandai), iškilo reali karo grėsmė.¹⁴⁰⁴ Įtampa (bent karo grėsmė) iš dalies atslūgo tik po Lietuvos-Lenkijos krizę sprendusių Tautų Sąjungos Tarybos posėdžių serijos Ženevoje 1927 m. gruodį. Gruodžio 10 d. žymėjo A. Voldemaro ir J. Piłsudski akistatą. Tą dieną paskelbta Tarybos rezoliucija: Lietuva santykiuose su Lenkija atsisakė deklaruojamos „karo stovio“ politikos, Lenkija pripažino Lietuvos nepriklausomybę ir teritorinį vientisumą (be Vilniaus).¹⁴⁰⁵ Šalys įsipareigojo derėtis.

Derybos, turėjusios bent iš dalies normalizuoti Lietuvos ir Lenkijos santykius, pradėtos 1928 m. kovą Karaliaučiuje. Buvo suburtos trys mišrios atskirus klausimus nagrinėjusios komisijos, gegužę-liepą posėdžiavusios Kaune, Varšuvoje ir Berlyne.¹⁴⁰⁶ Lenkija siekė susitarti dėl diplomatinį santykių nustatymo, koncentravosi ties konkrečių, pragmatiskų susitarimų (dėl tranzito, gyventojų susisiekiimo, pašto ryšių ir t. t.) pasiekimu,¹⁴⁰⁷ Lietuva visus klausimus siejo su Vilniaus problema ir iš esmės sabotavo derybas.¹⁴⁰⁸ Imta suvokti, kad derybos tik artina prie diplomatinį santykių užmezgimo, neartindamos prie Vilniaus susigrąžinimo.¹⁴⁰⁹ Apčiuopiamų rezultatų pasiekė tik Berlyne dirbusi dvišalė komisija, nagrinėjusi „vietinio“ (dėl aiškių priežasčių šis terminas vartotas vietoj „pasienio“ termino)

¹⁴⁰⁰ Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, p. 274–275.

¹⁴⁰¹ Alytaus aps. viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1927-07-08, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 99, l. 178.

¹⁴⁰² Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, p. 273.

¹⁴⁰³ Vilkelis, G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, p. 154–155.

¹⁴⁰⁴ 1927 m. krizė ir jos veiksniai išsamiai analizuoti V. Žalio studijoje – Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, p. 274–280.

¹⁴⁰⁵ Vilkelis, G., *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, p. 159.

¹⁴⁰⁶ Ten pat, p. 163.

¹⁴⁰⁷ Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, p. 353.

¹⁴⁰⁸ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 218.

¹⁴⁰⁹ Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, p. 374.

susisiekimo klausimą, – susitarta dėl bendro tarpvalstybine linija perkirstų ūkių darbininkų linijos perėjimo tvarkos reglamentavimo, nuolaidų pasienio ūkininkams. Lenkijos derybininkai siūlė ir liberalesnį susitarimą, numačiusį teisę Lietuvos gyventojams vizituoti Vilniuje, tačiau Lietuvos derybininkai tai atmetė.¹⁴¹⁰ Taigi vienintelė konkreti ilgų derybų išdava sprendė būtent tarpvalstybine riba padalytų ūkių klausimą – tai 1928 m. lapkričio 7 d. Karaliaučiuje tuometinių Lietuvos ir Lenkijos Užsienio reikalų ministrų (atitinkamai) A. Voldemaro ir A. Zaleski pasirašytas *Provizorinis susitarimas tarp Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos dėl lengvatų abiejų šonų lietuvių lenkų administracinės linijos gyventojams*.¹⁴¹¹ Nuo tada demarkacinės linijos terminą pakeitė administracinės linijos terminas. Lietuvoje susitarimas skelbtas pirmąją sutartimi tarp valstybių po Suvalkų sutarties.¹⁴¹² Kartu ji buvo vienintelė iki 1938 m. Lenkijos ultimatumo atneštų permainų, kas rodo ir problemos aktualumą. Derybos neatvedė prie diplomatinių santykių užmezgimo. Jos pasibaigė taip ir nesusitarus nei dėl tranzito, nei dėl pašto, nei dėl Lenkijos siūlyto tiesioginio susisiekimo, tačiau pirmąsyk dvišališkai reglamentuoti šių valstybių pasienio gyventojų padalytų ūkių eksploatacijos, tarpvalstybinių ribų perėjimo klausimai – sudarytas riboto pobūdžio mažojo pasienio susisiekimo sutarties atitikmuo.

Sutartis įtvirtino teisę abiejų pusių linija padalytų ūkių savininkams, jų šeimų nariams ir ūkio darbininkams pereiti tarpvalstybinę ribą tęstinei ūkinei savų valdų eksploatacijai ir tik tam. Leidimus galėjo gauti ir tie, kurių ūkių linija tiesiogiai ir neperkirta, tačiau užribyje likusi jų valda (pvz., pieva) su jų žemėmis sudarė vieną ūkio vienetą (jei linija atskirta valda sudarė visai atskirą ūkį – leidimo reikėjo neduoti)¹⁴¹³. Susitarimas neapibrėžė konkretaus paribio zonos pločio, neįvestas sėsłumo cenzas, siekiantiems gauti leidimus, – jei žmogaus ūkį dalino administracinė linija ar jei jis tokia ūkyje dirbo – jis turėjo teisę gauti leidimą peržengti liniją. Nepilnamečiai iki 14 metų liniją turėjo peržengti be atskirų leidimų, lydimi pilnamečių asmenų, kurių leidimuose juos reikėjo įrašyti. Vis dėlto numatyta galimybė duoti atskirus (nemokamus) leidimus ir vaikams nuo 7 iki 14 metų, jei tai būtų būtina jų „verslo“ (pvz., piemenystės) atžvilgiu. Nors ši formuluoė, atrodytų, ir buvo pakankamai aiški, „Policijos“ žurnalo straipsniuose, aiškinusiuose šio susitarimo aspektus, ne sykį pažymėta, kad vaikams negalima duoti leidimo ėjimo į mokyklą užribyje tikslu.¹⁴¹⁴ Pagal sutartį gyventojams išdavinėti dvikalbiai leidimai – juose nurodyta: asmens vardas ir pavardė, užsiėmimas,

¹⁴¹⁰ Ten pat, p. 361.

¹⁴¹¹ „Provizorinis susitarimas tarp Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos dėl lengvatų abiejų šonų lietuvių lenkų administracinės linijos gyventojams“, in: *Vyriausybės žinios*, 1929-10-28, nr. 311, p. 1–4.

¹⁴¹² „Pirmoji sutartis su Lenkija po Suvalkų sutarties sulaužymo“, in: *Mūsų rytojūs*, 1929-04-19, nr. 16, p. 1.

¹⁴¹³ „Kas klausia – neklysta“, in: *Policija*, 1930-05-15, nr. 10, p. 199.

¹⁴¹⁴ Ten pat; Aleknavičius, T., „Administracinė linija“, in: *Policija*, 1929-05-15, nr. 9, p. 159–160.

amžius, gyvenamoji vieta, apibrėžtos žemės, kurių vykstama dirbti, linijos perėjimo vieta, sektorius, kuriame leidimas galioja, vedantis nepilnamečius, įrašomi jų vardai. Leidimai turėjo būti su fotografija, nebent asmuo kartu turėjo kitą savo dokumentą su nuotrauka.

Liniją buvo galima pereiti tik dienos metu, grįžti – privalu tą pačią dieną. Susitarime nurodytos ir tipinės linijos kirtimo valandos (sezoniškai subalansuotos ūkio darbų intensyvumo atžvilgiu): tarp 4 ir 21 val. nuo kovo iki rugsėjo pabaigos ir tarp 7 ir 17 val. nuo spalio iki kovo. Realioje praktikoje gyventojų praleidimo laikas skirtingose atkarpose įvairavo, be to, žiemos mėnesiais pasienio judėjimas iš esmės būdavo sulaukytas, gyventojus vėl buvo pradedama leisti į savo žemes užribyje pavasarį (neretai tik balandį). Sutartyje pažymėta, kad turintiems leidimus pereiti liniją bus leidžiama „[...] patogesnėse jų žemėms eksploatuoti vietose.“ Ši vangi formuluotė praktikoje interpretuota įvairiai. Perėjimo vieta priklausė nuo abiejų pusių gebos ir noro susitarti. Kartais, vietos pareigūnams susitarus, valstiečiai praleidinėti tiesiog jų valdų ribose, kitais atvejais visiems liepta vykti tik per bendrus (kartais gana tolimus)¹⁴¹⁵ perėjimo punktus. Ūkininkams leista gabentis darbams reikalingus gyvulius, vežimus, įrankius (tai reikėjo ir parsigabenti), darbinę-ūkinę medžiagą (akmenis, smėlį, medžius, trąšas ir t. t.), laisvai vežtis derlių, žvejybos reikmenis ir laimikį, užribyje leista ganyti gyvulius, bet galop šie turėjo grįžti kartu su jų ganytojais. Pagal sutartį kertantiesiems liniją leista atsinešti maisto sau vienai dienai, tačiau gabentis valstybės monopolio produktus – uždrausta.

Leidimai išduoti 6 mėnesiams, jų kaina simbolinė: 1 litas Lietuvoje, 1 zlotas – kaimynystėje. Išliko principas, kad leidimus savo piliečiams išduoda tik sava valstybė: Lietuvoje tai atliko apskričių viršininkai ir jų įgalioti pasienio policijos valdininkai.¹⁴¹⁶ Abiejų valstybių institucijos įpareigtos kas mėnesį keisti leidimus gavusių asmenų sąrašais. Numatyta, kad iškilus sutarties pritaikymo nesusipratimams, tai tiesioginiais pasitarimais spęstų abiejų šalių vietos valdžios organai. Taip pagrįsta pasitarimų tarp abiejų valstybių vietos pareigūnų praktika. Ši sutartis neįvedė ligtolinę padėtį reikšmingai keitusių naujovių, bet ji teisiškai formalizavo, griežtai ir konkrečiai apibrėžė linijos kirtimo režimą. Susidūrus su aiškiais linijos kirtėjų teisių pažeidimais, nuo šiol buvo galima referuoti į konkretų abiejų pusių sudarytą susitarimą, teigti jo laužymo faktą ir reikalauti jo laikytis. Nuo tada taip ir daryta. Nesusitariant dėl nieko kito, taisyklė susitarta bent šiuo klausimu. Abi šalys sutartį ratifikavo – ratifikaciniais raštais apsikeista

¹⁴¹⁵ 1937 m. Suvalkų seniūno nurodymas praleisti valstiečius tik per naujai įsteigtus bendrus perėjimo punktus labai apsunkino kai kuriuos Lietuvos pusės Seinų aps. ūkininkus, kuriems anksčiau leista pereiti liniją ties jų sodybomis, iki naujųjų perėjimo vietų ir atgal šiemis teko keliauti kelis ar net keliolika kilometrų – Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baro viršininko raportas, 1937-06-08, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 93.

¹⁴¹⁶ „Administracinė linija“, in: *Policija*, 1929, nr. 9, p. 160.

1929 m. balandžio 19 d.¹⁴¹⁷ Sutartis oficialiai pradėjo galioti už 15 dienų (1929 m. gegužės 4 d.) ir veikė daugiau nei 10 metų.

3.1.3 Lietuvos ūkininkų sunkumai

Teritorijos ties administracine linija išliko pavojaus ir neramumų zona (pažymėtina, kad trečiojo dešimtmečio pabaigoje baugindami gyventojus pasienyje siautėjo, provokacijas ir išpuolius prieš Lietuvos pareigūnus vykdė Lenkijos remiami plečkaitininkai). Sutarties su Lenkija sudarymas realybėje neužtikrino sklandaus paribio valstiečių judėjimo. Jos laužymo faktų nestigo. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos pareigūnai identifikuodavo labai daug iš užribio ateinančių asmenų, kurie Lenkijoje gavo leidimus, nors žemės už linijos neturėjo, o ateidavo svečiuotis pas gimines ar kitais reikalais, taip pat tų, kurių ūkių administracinė linija nedalino (jų valdos Lietuvoje buvo toliau nuo linijos, sudarė atskirą ūkio vienetą) – šiųjų nebeįsileisdavo. Vien 1932 m. Lenkijoje bent 120 tokių asmenų išduoti leidimai, kurių pagrįstumo Lietuva nepripažino.¹⁴¹⁸ Nepagrįstai leidimus gaudavo ir kai kurie Lietuvos piliečiai, išduodami leidimus ne visi pasienio policijos rajonų viršininkai griežtai laikėsi nustatytų sąlygų.¹⁴¹⁹ Apskritai Lietuvos pusės ūkininkai ir toliau nuolat varžyti Lenkijos pareigūnų – tai vyko kasmet visose administracinės linijos atkarpose (nors ne visada visuose pasienio segmentuose tuo pat metu). Ūkininkų trukdymų pagausėdavo įtemptesniais Lietuvos ir Lenkijos santykių epizodais.

Padalytų ūkių savininkų ir darbininkų patirtos problemos suskirstytinos į keletą grupių. Visų pirma, tai dažnos Lenkijos pareigūnų priekabės. Pavyzdžiui, iš ūkininkų netikėtai pareikalauta papildomos gyvulių dokumentacijos ir padargų ženklinimo,¹⁴²⁰ ko nenumatė sutartis, staiga nebenorėta įsileisti valstiečių, kurių žemės „nesirubežiuoja“, ar atėjusių vien prižiūrėti pievų, o ne dirbti žemės¹⁴²¹, piktybiškai kibta prie smulkmenų ir t. t. Ūkininkai vėl ir vėl susidurdavo su keistais, netikėtais reikalavimais. Antra, įvairios turtui žalingos prievolės ir nurodymai. Labai daug kartų vietiniams liepta iškirsti dalį savo miškų už linijos, grasant, kad kitaip

¹⁴¹⁷ „Provizorinis susitarimas tarp Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos dėl lengvatų abiejų šonų lietuvių lenkų administracinės linijos gyventojams“, in: *Vyriausybės žinios*, 1929-10-28, nr. 311, p. 4.

¹⁴¹⁸ Piliečių apsaugos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1932-07-02, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1237, l. 188.

¹⁴¹⁹ 1936 m. bent keliolika Alytaus aps. pasienio gyventojų liko nepatenkinti, mat Pasienio policijos Alytaus baro II rajono viršininkas „[...] prisilaikydamas nustatytų taisyklių nesutiko, kad jiems būtų duoti leidimai, nors anksčiau buvusieji rajonų viršininkai ir duodavo.“ – Alytaus aps. policijos vado raportas Alytaus aps. viršininkui, 1936-06-17, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 17a, l. 183.

¹⁴²⁰ Ukmergės aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1930-06-04, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 114.

¹⁴²¹ Alytaus aps. pasienio policijos baro viršininko raportas, 1937-07-17, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 119.

miškas bus iškiristas ir nusavintas, dažnai taip ir daryta (1929 m. kirtimai vykdyti masiškai visame pasienyje), blokuotas savos miško medžiagos gabenimas,¹⁴²² nebuvo reta, kad Lenkijos pasieniečiai pareikalavdavo, kad į Lietuvą malkas vežantys ūkininkai šių privežtų ir jiems.¹⁴²³ Varėniškiams liepta kirsti medžius paupyje, kas privedė prie kranto erozijos – užpiltos ir smėliu užneštos pievos, padarytas nuostolis.¹⁴²⁴ Trečia, dažni neprognozuoti punktų uždarinėjimai (absoliuti konstanta) ir valstiečių neišileidimas. Punkto uždarymą galėjo nulemti tiek tam tikras pasienio incidentas, tiek smulkus vietinis konfliktas, tiek Lenkijai neįtikęs Lietuvos politinis žingsnis – dažnai netikėto punkto uždarymo priežastys apskritai nebuvo aiškios. Pasienio ūkininkas niekada negalėjo būti garantuotas, kad išsiruošęs ryte į darbus bus praleistas pereiti liniją. Būta, kad Lietuvos ūkininkus pradėta išleisti per vėlai, sužlugdant žiemkenčių priežiūrą ir derlių.¹⁴²⁵ Ketvirta, žmonių bauginimas ir užgauliojimas. Kartą Lietuvos ūkininkai įpykusio Lenkijos poručiko buvo „iškoltioti“, mat grįžo į savo valstybę nesulaukę Lenkijos kareivių (nors pastarieji taip ir nepasirodė jų išlydėti), – tąkart grubiai iškeiktas ir Lietuvos pasienio policininkas, į kurį įniršęs Lenkijos karininkas nukreipė užtaisytą šautuvą, o lietuvis mikliai atsakė tuo pačiu. „Po ilgo koliojimo [...]“ įtempta akistata baigėsi taikiai,¹⁴²⁶ įvykio dalyviai išsiskirstė, tačiau pabrėžtina tai, kad vietos ūkininkams ir toliau kasdien teko gyventi bei dirbti tame pačiame pasienyje, pažymėtame įtampa ir agresija. Penkta, netikėtas areštavimas ir kvotimas. Bent sykį niekuo dėtas valstietis netgi pagrobtas tam, kad apsiukeisti su Lietuvos pareigūnų sulaikytu Lenkijos pareigūnu (mainai įvyko).¹⁴²⁷ Žmonės areštuoti informacijos rinkimo tikslais,¹⁴²⁸ taip pat kaltinant šnipinėjimu Lietuvos naudai.¹⁴²⁹ Kartais Lietuvos ūkininkai Lenkijos pusėje sulaikyti ir verbuoti teikti žinias apie

¹⁴²² Žinios apie įvykius pasienyje, 1930, in: LCVA, f. 394, ap. 7, b. 50, l. 85–91.

¹⁴²³ Štai 1929 m. Lenkijos pasieniečiai netgi uždarė Varėnos tiltą, mat Lietuvos pusės gyventojai atsiskakė šiems vežti malkų (Alytaus aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-11-09, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 180). 1933 m. per tą patį tiltą Lenkijos pareigūnai Lietuvos gyventojams leido parsivežti malkų iš savo miškų užribyje tik su sąlyga, kad kas „[...] ketvirtas vežimas būtų atvežtas lenkams kareiviams Mitraukos stražnicon.“ („Okupantai išnaudoja pademarklinijo gyventojus“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 32, p. 454).

¹⁴²⁴ Užsienio reikalų ministerijos parengta Varėnos miestelio gyventojų skundo santrauka, 1932-03, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1237, l. 407.

¹⁴²⁵ Užsienio reikalų ministerijos Aide Memoire Lietuvos ūkininkų varžymo klausimais, Kaunas, 1937, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 166.

¹⁴²⁶ Incidento kvotos santrauka, 1937, in: ten pat, l. 18.

¹⁴²⁷ Žinios apie įvykius pasienyje, 1930, in: LCVA, f. 394, ap. 7, b. 50, l. 95.

¹⁴²⁸ Trakų aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-10-07, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 80.

¹⁴²⁹ 1935 m. spalį Lenkijoje areštuoto, (tariamai) sumušto ir kelis mėnesius kalinto Lietuvos pasienio gyventojų A. Kivilšos kvotos protokolas, 1936-03-09, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 324.

Lietuvą, gąsdinant nebeįsileidimu ar net įkalinimu.¹⁴³⁰ Šešta, konfliktai su kitos pusės gyventojais ir šių padaryti nuostoliai. Pavyzdžiui, Lietuvos pusės Mardasavo kaimo (Alytaus aps.) gyventojams priklausiusius miškus anapus linijos (ir Merkio upės) tiesiog iškirto kitos pusės gyventojai.¹⁴³¹ Nestigo atvejų, kai Lietuvoje gyvenę valstiečiai skųsdavosi, kad kitos pusės gyventojai eilę metų „išgano ir nušienauja“ jiems priklausančias pievas už linijos.¹⁴³² Padėti nuskriaustiems tokiais atvejais buvo nepaprastai sudėtinga.

Lietuvos pareigūnai įtarė, kad varžymais Lenkijos pusė specialiai siekė, kad Lietuvos piliečiai išsižadėtų savo valdų užribyje susikeisdami žemėmis su Lenkijos pusės gyventojais.¹⁴³³ Tokį siekį yra išreiškę atskiri Lenkijos pareigūnai, bet nežinia, ar būta tokios visuotinės politikos. To meto politikos apžvalgininko J. Purickio nuomone, tyčia apsunkindama šių padėtų Lenkija siekė suerzinti Lietuvos pasienio gyventojus ir įtikinti juos „[...] esą visi vargai išeina iš to, kad Lietuvos valdžia nesutinka linijos pakeisti normalia siena.“¹⁴³⁴ Neabejotina, kad ūkininkų varžymas naudotas kaip spaudimo priemonė ir tokiu būdu išties siekta skatinti Lietuvą normalizuoti dvišalius santykius.

Kai kurie Lenkijos pareigūnų veiksmai, Lietuvoje traktuoti varžymais, turėjo legitimų priešasčių. Pavyzdžiui, Lenkijos pasieniečių suinteresuotumas iš Lietuvos atvedamų galvijų skaičiavimu ir dokumentacija (ir pyktis suskaičiavus, kad genamų atgal galvijų trūksta¹⁴³⁵) sietinas su dalies leidimus turinčių Lietuvos piliečių vykdyta galvijų kontrabanda – šie dalį atsivestų galvijų palikdavo Lenkijos pusėje.¹⁴³⁶ Lietuvoje labai piktintasi dėl nuodugnių, varginančių ir tariamai itin daug laiko atimdavusių Lenkijos pareigūnų vykdytų ūkininkų vežimų patikrų,¹⁴³⁷ tačiau tai sąlygojo ir objektyvi priešastis – valstiečiai neretai savo vežimuose slėpdavo kontrabandines prekes.¹⁴³⁸

¹⁴³⁰ „Pademarklinijo gyventojus tebeprovokuoja“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 18–19, p. 419.

¹⁴³¹ J. Baryso prašymas Žemės ūkio ministerijai, 1930-06-29, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 957, l. 15.

¹⁴³² Alytaus aps. IV nuovados viršininko nutarimas, 1929-07-22, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1317, l. 100.

¹⁴³³ Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baro viršininko raportas, 1937-06-08, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 93.

¹⁴³⁴ „Dėl derybų Ženevoj administracijos linijos reikalu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 14, p. 316.

¹⁴³⁵ Policijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1936-07-22, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 317.

¹⁴³⁶ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 343.

¹⁴³⁷ „Administracijos linija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 31, p. 660; „Balsas iš vargstančio pademarklinijo“, in: *Mūsų Vilnius*, 1934, nr. 13–14, p. 232.

¹⁴³⁸ Pasienio policijos Alytaus baro viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1936-01-30, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 17a, l. 22.

1929 m.¹⁴³⁹, taip pat ir 1937 m.¹⁴⁴⁰ Lenkijos forsuotas reikalavimas turintiesiems žemės Lenkijos pasienyje 15 metrų zonoje nuo linijos (Lenkijos pusėje) iškirsti medžius ir krūmus tarptautinėje praktikoje irgi nebuvo kažkuo unikalus – pavyzdžiui, 1931 m. Lietuvos sutartyje su Latvija dėl sienos žymėjimo¹⁴⁴¹ taip pat numatyta 6 metrų zona nuo sienos (abiejose pusėse), turėjusi likti be medžių ir krūmų (visgi, atrodo, kad kai kuriose linijos atkarpose Lenkijos organai pareikalavo iškirsti net ir šimtus metrų siekusį ruožą nuosavo miško¹⁴⁴²). Atsikartodavę Lenkijos pareigūnų raginimai pasienyje neganyti gyvulių, nedirbti žemės, netgi patraukti trobesius¹⁴⁴³ (ir t. t.), nors dažnai ir išpūsti (pavyzdžiui, nurodant jau nebe 15, o 200 metrų atstumą nuo linijos¹⁴⁴⁴) iš esmės (siauresniu mastu) irgi turėjo atitikmenis minėtoje Lietuvos sutartyje su Latvija. Esmė ta, kad Lietuva, priešingai nei Lenkija, administracinės linijos nelaikė siena ir šiame areale tokius – vienašalius, jai ir jos piliečiams neparankius – reikalavimus traktavo absoliučiai neteisėtai, remdamasi ir pripažindama vien Karaliaučiaus sutartyje įtvirtintus dėsnius. Visa tai nepaneigia to, kad pasienio ūkininkų apsunkinimas, trukdymas ir varžymas Lenkijoje pasitelkti tikslingai.

Net ir be nuolatinio fizinio pavojaus faktoriaus būdingo šiam arealui, pasienio valstiečių darbo sąlygos tiesiog buvo nepatogios. Su patikromis teko susigyventi. Kiekvieną kartą pereinant liniją abiejose pusėse ūkininkui tekdavo registruotis. Būta, kad darbymečiu per dieną (pavyzdžiui, keliaujant tarp nuosavų ūkinių pastatų ir laukų) per liniją pereiti tekdavo ir dešimt kartų – visus kartus reikėdavo registruotis pas abiejų pusių sargybinius.¹⁴⁴⁵ Kai

¹⁴³⁹ Alytaus aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1929-11-01, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1317, l. 49.

¹⁴⁴⁰ Policijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1937-09-03, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 456, l. 16.

¹⁴⁴¹ „Lietuvos ir Latvijos susitarimas sienos žymėms ir sienos zonai palaikyti“, in: *Vyriausybės žinios*, 1931-06-10, nr. 358, p. 13–16.

¹⁴⁴² 1929 m. Piliečių apsaugos departamentas teigė, kad „Alytaus apskr. įsakyta liniją apvalyti 15 mtr. ruože, gi kitose apskrityse 80–100 mtr. ruože, o Seinų apskr. piliečiams buvo įsakyta iškirsti net 500 mtr. ruože.“ – Piliečių apsaugos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1929-03-01, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1317, l. 112.

¹⁴⁴³ Pavyzdžiui, 1937 m. balandį Lenkijos pasienio sargybos viršininkas susikvietęs Laukstenių kaimo gyventojus šiems nurodė 15 metrų atstumu nuo linijos iškirsti krūmus, o dirbamą žemę palikti neužsėtą, pridurdamas, kad prie pat linijos esančius trobesius bus įsakyta nukelti toliau – Zarasų aps. pasienio policijos baro viršininko raportas Zarasų aps. viršininkui, 1937-04-21, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 262.

¹⁴⁴⁴ Štai 1937 m. gegužę ties Uciekos kaimu Lenkijos pasienio sargybinis Lietuvos pasienio policininkui pranešė, kad Lietuvos gyventojams nebebus leista ganyti karvių savo ganyklose už linijos, netikėtai pareikšdamas, kad „nuo administracijos linijos per 200 m negalima ganyti [...]“ – Alytaus aps. pasienio policijos baro viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1937-05-22, in: ten pat, l. 198.

¹⁴⁴⁵ „Kaip lenkai vykina mažojo susisiekimo per adm. liniją sutartį“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 15, p. 353; Pumputis, D., „Linkmenys“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 12, p. 192.

kuriuose sektoriuose ūkininkai per liniją praleidinėti tik tam tikru (ribotu) laiku ryte ir vakare. Neretai valstiečiams problemų pridarydavo į kitą linijos pusę perėję jų gyvuliai – norint juos susigražinti irgi tekdavo eiti per perėjimo punktą. Kartą per Merkį (kuriuo ėjo administracinė linija) iš Lietuvos į Lenkiją perbridus gyvuliams, Lietuvos ūkininkas nepanoro eiti aplink per tiltą (oficialią perėjimo vietą) ir nutarė tiesiog perbristi upę ir juos parsivaryti – kitame krante jį areštavo Lenkijos pasieniečiai.¹⁴⁴⁶ Susisiekimo režimo restriktyvumas vargino. Štai 1932 m. lietuviams seserims vežantis miško medžiagą iš Lenkijos dar nepasiekus Lietuvos sugedo jų vežimas – vienai jų nuėjęs į gretimą kaimą pasiskolinti arkliui pavalkų ši buvo areštuota¹⁴⁴⁷ (argumentuotina, kad formaliai ji pažeidė tvarką).

Pažymėtina, kad ir Lietuvos pareigūnai kėlė saviems ūkininkams problemų – tai akylas stebėjimas, dažnas nepasitikėjimas, įkyrios integracinės praktikos, komendanto valanda, kratos ar kvotimas kažkuo įtarus. Linija padalytų valdų ūkininkai buvo įstrigę tarp dviejų konfliktavusių „šeimininkų“, turėjo paklusti abiejų šalių pareigūnų nurodymams, abiem pusėms mokėti mokesčius. Galima tik pabandyti įspėti šių valstiečių, abiejose pusėse buvusių tarsi po padidinauju stiklu, jausenas. Visgi iš archyve sutelktų jų prašymų ir kitos dokumentikos identifiukuotini du konkretūs jų rūpesčio taškai – tai derlius ir turtas. Tai buvo opiausia – nuostolis ar jo grėsmė juos labiausiai dirgino. Neklaidinga teigti ir šių žmonių nerimastingumą. Pavyzdžiui, 1937 m. Lenkijos pasieniečiams pasikvietus Lietuvos valstietį, gyvenusį Utenos aps. Jonišio valsčiuje ir turėjusį žemės anapus linijos, bei šį informavus apie linijos ženklumą, pastarasis nieko nesupratęs pasimetė, pagalvojęs, kad nusavinama jo žemė.¹⁴⁴⁸ Tokio aliarmizmo būta. 1929 m. Lietuvos institucijoms renkant duomenis apie Lietuvos pasienio gyventojams Lenkijos tarnybų padarytus nuostolius (anapus linijos iškirštą šiems priklausiusį mišką), kai kurie iš žala patyrusių asmenų atsisakė „duoti parašą“, bijodami, kad pareikalavus nuostolius atlyginti, Lenkijos pareigūnai šiems nebeleis pereiti linijos ūkio darbams.¹⁴⁴⁹ Specifinės šio pasienio situacijos patirtis grindė puikiai suprantamą jų nerimą. Nebuvo reta, kad savo valdas užribyje valstiečiai išnuomodavo kitos pusės piliečiams, tai nedrausta – visgi, atrodytų, kad tai nebuvo masiška. Nuosavas ūkis buvo esminis daugelio šio arealo valstiečių pragyvenimo šaltinis, nuosavą žemę žmonės brangino – lengvos išėities iš susiklosčiusios padėties jie neturėjo.

¹⁴⁴⁶ „Dzūko balsas“, in: *Mūsų Vilnius*, 1929, nr. 11–12, p. 451.

¹⁴⁴⁷ „Administracijos linija“, in: *Mūsų Vilnius*, 1932, nr. 31, p. 660.

¹⁴⁴⁸ Utenos aps. pasienio policijos rajono viršininko raportas, 1937-10, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 456, l. 37.

¹⁴⁴⁹ Utenos aps. viršininko raštas Vidaus reikalų ministerijos Policijos referentui, 1929-09-14, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1317, l. 54.

3.1.4 Lietuvos paribio „diplomacija“ ir kiti problemų sprendimo būdai sudarius sutartį (1929–1938 m.)

Atrodytų, kad sudarius Karaliaučiaus sutartį valstybės ėmė rečiau taikyti tolygaus atsako principą (visgi išimčių būta¹⁴⁵⁰), Lietuva padalytų ūkių eksploatacijos problemas preferavo spręsti sutartyje numatytu tiesioginių abiejų pusių vietos pareigūnų pasitarimų metodu. Smulkesnius incidentus aiškindavosi Lietuvos pasienio policijos barų viršininkai, pasimatydami su Lenkijos pasienio apsaugos korpuso batalionų vadais (dažnai užtekdavo ir žemesnio rango pasieniečių – atitinkamai) rajonų ir kuopų vadų – susitikimų), reikšmingesnius – Lietuvos apskričių viršininkai, susitikdami su Lenkijos apskričių (pavietų) seniūnais (starostomis).¹⁴⁵¹ Valstybėms nepalaikant diplomatinų santykių egzistavo tokia neoficiali vietos – paribio – diplomacija. Apskričių viršininkų susitikimus su seniūnais, kalbėtinus ir nekalbėtinus dalykus, jų elgesio gaires kuravo Užsienio reikalų ministerija, bendradarbiaudama su Vidaus reikalų ministerijos struktūromis.¹⁴⁵² Savai iniciatyvai vietos palikta mažai, šių reikalų sprendimas buvo griežtai centralizuotas.¹⁴⁵³ Susitikimų metu keistasi

¹⁴⁵⁰ Pavyzdžiui, 1930 m. Lenkijos pareigūnams ties Prūdiškės punktu (Utenos aps.) neįsileidus Lietuvos piliečių, vykusių dirbti ir ganyti gyvulių savo valdose už linijos, Lietuvos pareigūnų išsikviestas Lenkijos pasienietis paaiškino gavęs Švenčionių seniūno nurodymą neįleisti 9 Lietuvos pusės gyventojų, mat Lietuvos pareigūnai taip pat neįsileidžia 9 Lenkijos piliečių (pastarieji, pasienio policijos tvirtinimu, neįsileisti, nes Lietuvos pusėje neturėjo turto, siekė aplankyti artimuosius) – Žinios apie įvykius pasienyje, 1930, in: LCVA, f. 394, ap. 7, b. 50, l. 104. 1937 m. Lenkijos pareigūnams Seinų-Marijampolės baro VIII rajono ribose neįsileidus 15 Lietuvos ūkininkų (šie Lenkijoje traktuoti kontrabandininkais), Lietuvos pareigūnai analogiškai pasielgė Lenkijos ūkininkų atžvilgiu – Lietuvos pasienio policijos Seinų-Marijampolės baro VIII rajono viršininko ir Lenkijos pasienio apsaugos korpuso 24 bataliono 3 kuopos vado pasikalbėjimo protokolas, 1937-07-06, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 151.

¹⁴⁵¹ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 250.

¹⁴⁵² Apskritai rūpinantis Lietuvos pasienio gyventojų interesais ir sprendžiant padalytų ūkių eksploatacijos klausimą sąveikavo gausa Lietuvos institucijų: tiesiogiai pasienyje operavo pasienio policija, leidimų išdavimą prižiūrėjo ir valstiečių labai reguliariai su Lenkijos seniūnais susitikinėjo įtakingi Lietuvos regionų valdininkai – apskričių viršininkai, Kaune susijusius klausimus kuravo Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos (nuo 1935 m. Policijos) bei Administracijos departamentai, galutinius sprendimus įvairiais klausimais priimdavo padalytų ūkių problema itin suinteresuota Užsienio reikalų ministerija, ginant ūkininkų teises pasitelkti ir diplomatai.

¹⁴⁵³ 1930 m. Užsienio reikalų ministerija nurodė, kad „[...] visais tais atvejais, kai gyvenimas verstų daryti kokių nukrypimų iš bendrai priimtos tvarkos, prašoma malonėti iš anksto susižinoti su Užsienio reikalų ministerija.“ – Užsienio reikalų ministerijos raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1930-01-11, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 138. 1937 m. ši institucija imperatyviai pareikalavo, kad visi Lenkijos keliami klausimai, susiję su administracine linija, „[...] būtų nevilkinamai

gavusiųjų leidimus sąrašais, svarstyti įvairūs su sutarties vykdymu susiję klausimai, reikšti protestai ir keltos užklausos dėl jos laužymo atvejų (pažymėtina, kad šis susitikimų formatas pasitelktas aiškintis ir kitokio pobūdžio pasienio incidentams). Apskričių viršininkams nurodyta elgtis mandagiai: „Pasimatymas turėtų būti išlaikytas kuo mandagiausiai, stengiantis geruoju įtikinti starostą.“¹⁴⁵⁴ Jų laiškuose, perduotose seniūnams, irgi nestigo malonybinių epitetų.¹⁴⁵⁵ Tai tik rodo, kad valstiečių interesai laikyti svarbiais – apskritai Lietuvos vidaus tarpžinybinėje korespondencijoje įžvelgtinas nuoširdus rūpestis jų gerove. 1937 m. liepą Seinų aps. viršininkas, primygtinai prašydamas Suvalkų seniūno išspręsti į Lenkiją neįsileidžiamą ir nuostolį patiriančių Lietuvos valstiečių problemą, pabrėžė, kad „[...] lauko darbų klausimas yra ūkininkams jų egzistencijos klausimas“¹⁴⁵⁶ – dėta labai daug pastangų siekiant užtikrinti šiems galimybę dirbuotis savo valdose ir pragyventi.

Susitikus su Lenkijos seniūnais nemažą dalį valstiečių problemų pavykdavo dalykiškai spręsti. Bent tam kartui tai sumažindavo dalį trukdymų, nors tikrai ne visus. Išanalizavus daug raportų apie šiuos susitikimus, susidaro įspūdis, kad seniūnai jų metu elgdavosi laisviau, Lietuvos pareigūnai buvo labiau susikaustę, santūresni, jų elgseną galima apibūdinti neįaukiai mandagia. Lenkai kartais norėdavo, kad lietuviai pasirašytų vieną ar kitą dokumentą – to griežtai atsisakyta, padalytų ūkių atžvilgiu vengta svarstyti reikalus, neliečiančius sutarties (tai Lietuvos pareigūnams drausta¹⁴⁵⁷), kartą savo raporte apskrities viršininkas net išreiškė nerimą dėl seniūno galimai rengtinių vaišių ir prašė instrukcijų.¹⁴⁵⁸ Aiškiai vengta pakliūti į kompromituojančią situaciją. Susitikimai buvo

pranešami centrai“ – Užsienio reikalų ministerijos raštas Policijos departamentui, 1937-09-07, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 456, l. 17.

¹⁴⁵⁴ Užsienio reikalų ministerijos raštas Policijos departamentui, 1937-08-26, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 70.

¹⁴⁵⁵ Kai kuriuose Lietuvos apskričių viršininkų laiškuose Lenkijos seniūnams pastebėtinas kone pompastiškas pagarbumas. Pavyzdžiui, 1937 m. liepą Utenos aps. viršininkas Švenčionių seniūnui rašė: „Didžiai Gerbiamas Pone Storosta! [...] Nenorėdamas Tamstos, Pone Storosta, varginti pasimatymu dėl šio mažo reikalo ir tikėdamas, kad šie trukdymai, kurie vistiek paliečia mūsų pusės gyventojų gyvybinius reikalus, yra daromi be Tamstos žinios, turiu viltį, kad Tamsta rasite galimu tuos trukdymus greitu laiku prašalinti [...] Teikitės priimti mano aukštos pagarbos žodžius“ – Utenos aps. viršininko rašto Švenčionių seniūnui nuorašas, 1937-07-15, in: ten pat, l. 25. Apskrities viršininkas veikiausiai nemanė, kad ūkininkų trukdymai vykdyti be seniūno žinios, tačiau sumaniu ir itin pagarbiu apeliavimu siekė pagerinti valstiečių situaciją.

¹⁴⁵⁶ Seinų aps. viršininko rašto Suvalkų seniūnui nuorašas, 1937-07-13, in: ten pat, l. 148.

¹⁴⁵⁷ Piliečių apsaugos departamento nurodymas, 1930-04-02, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 125.

¹⁴⁵⁸ Utenos aps. viršininko raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1929-12-16, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 907, l. 10.

dažni. Kalbėtasi rusiškai, kartais lenkiškai, pavieniais atvejais kviestasi vertėjų. Lietuvos pareigūnai galėjo ne sykį pasijausti dviprasmiškai, mat iš Lenkijos pareigūnų pasireiškėdavo ir konstruktyvumo, ir kone draugiškumo apraiškų, kai pasienį charakterizavo provokacijos, šūviai, įtampa. Kai kurie susitikimai buvo šaltesni, kituose patirta ir grasinimų, būta, kad jie neįvykdavo sutartu laiku neatvykus Lenkijos pareigūnams. Visgi daugeliu atvejų jie duodavo apčiuopiamos naudos.

Tam tikrais aspektais Lietuvos apskričių viršininkų ir Lenkijos seniūnų susitikimų tvarka metams bėgant liberalėjo. Nuo trečiojo dešimtmečio pabaigos Lietuvos Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento ir Užsienio reikalų ministerijos sutarimu pageidauta, kad šių pareigūnų pašnekėsiai vyktų „tik atvirame ore ir ant administracijos linijos“¹⁴⁵⁹ – abiejų valstybių atstovai turėjo stovėti savoje linijos pusėje.¹⁴⁶⁰ Ilgainiui šis reikalavimas atpalaiduotas. Pavyzdžiui, 1937 m. birželį Seinų aps. viršininko raporte pažymėta, kad dėl blogo oro jo susitikimas su Suvalkų seniūnu, kuriame dalyvavo ir keletas kitų abiejų valstybių pareigūnų, vyko Lietuvos pusėje, pasienio policijos rajono viršininko patalpose.¹⁴⁶¹ Vesti svarbias diskusijas patalpose buvo tiesiog patogiau nei lauke, kitur tai pradėta daryti ir nesiteisinant neparankiu oru. Būta, kad Lietuvos ir Lenkijos pareigūnai susitardavo vieną susitikimą surengti vienoje linijos pusėje, kitą – kitoje.¹⁴⁶² 1937 m. gegužę Užsienio reikalų ministerija nurodė, kad neprieštarauja Švenčionių seniūno Utenos aps. viršininkui išreikštam siūlymui jų pasikalbėjimus protokoluoti,¹⁴⁶³ – lig tol Lietuvos pareigūnai tokiai praktikai prieštarė. Nors dar 1924 m. Užsienio reikalų ministerijos iniciatyva Lietuvos pasienio administracijos organams uždrausta susirašinėti su „lenkų okupacinės valdžios organais“¹⁴⁶⁴, ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje dalykiškas Lietuvos apskričių viršininkų susirašinėjimas su Lenkijos seniūnais virto įprasta praktika.

Kitu problemų sprendimo metodu išliko kreipimasis į Tautų Sąjungą. Apskritai tai negarantavo rezultatų.¹⁴⁶⁵ Pavyzdžiui, 1930 m. liepą Lietuva

¹⁴⁵⁹ Piliečių apsaugos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1929-12-30, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 139; Užsienio reikalų ministerijos raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1930-01-11, in: ten pat, l. 138.

¹⁴⁶⁰ Piliečių apsaugos departamento raštas Vilkaviškio, Trakų, Ukmergės, Utenos, Zarasų, Seinų ir Alytaus aps. viršininkams, in: ten pat, l. 125.

¹⁴⁶¹ Seinų aps. viršininko raštas Policijos departamentui, 1937-06-27, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 163.

¹⁴⁶² „Starosta sutiko pereiti mūsų pusėn su sąlyga, kad kitas pasimatymas įvyktų jų pusėje. Su tuo aš sutikau.“ – Utenos aps. viršininko raštas Policijos departamentui, 1937-04-21, in: ten pat, l. 208.

¹⁴⁶³ Ten pat; Užsienio reikalų ministerijos raštas Policijos departamentui, 1937-05-03, in: ten pat, l. 206.

¹⁴⁶⁴ Utenos aps. viršininko raštas pasienio policijos baro ir rajonų viršininkams, 1924-06-07, in: LCVA, f. 1021, ap. 1, b. 205, l. 49.

¹⁴⁶⁵ Visgi šios prieigos svaros negalima visiškai atmesti. Aptiktina pranešimų, kad kartais tai suveikdavo. Štai 1929 m. rugpjūčio 8 d. Lenkijai netikėtai uždarius

kreipėsi į Tautų Sąjungą teigdama sutarties laužymą ir prašė sudaryti neutralių valstybių atstovų komisiją prižiūrėti sutarties vykdymą. Tautų Sąjungos Tarybos reakcija – pritarimas Lenkijos siūlymui vesti tiesiogines derybas.¹⁴⁶⁶ 1930 m. gruodį–1931 m. gegužę Berlyne ir Ženevoje vykusios derybos nebuvo sėkmingos¹⁴⁶⁷ (šalys siekė skirtingų dalykų: Lietuva – incidentų tyrimo komisijos, Lenkija – sutarties dėl plukdymo pasienio upėmis¹⁴⁶⁸). Derybų metų Lietuvos ir Lenkijos atstovai keitėsi užklausomis ir pasiaiškinimais dėl incidentų.¹⁴⁶⁹ Ir vėliau pretenzijų ir užklausų (dėl padalėtų ūkių eksploatacijos incidentų) išreiškimas per savo pasiuntinius Berlyne išliko abiejų valstybių naudotu metodu.¹⁴⁷⁰ Visgi Užsienio reikalų ministerija preferavo (ir Vidaus reikalų ministerijos struktūroms ne sykį nurodė¹⁴⁷¹), kad prieš panaudojant šią diplomatinę „intervenciją“, visų pirma, būtų pasitelktas vietos pareigūnų pasitarimų metodas. Lietuvos valstiečiams dėl anapusiečių varžymų patyrus didelį nuostolį Lietuvos valdžios institucijos rimtai vertino galimybę¹⁴⁷² suteikti šioms finansinę pašalpą.

susisiekimą per administracinę liniją pačiu vasaros darbymečiu, Lietuvos vyriausybė kitą dieną dėl to kreipėsi į Tautų Sąjungos generalinį sekretorių. Tautų Sąjungai nespėjus sureaguoti Lenkija susisiekimą vėl įgalino (apie Lietuvos kreipimąsi Lenkijoje žinota) – „Lenkai pabūgo“, in: *Trimitas*, 1929-08-22, nr. 34, p. 570. Nors Lietuvos spaudoje teigta, kad Lenkija „pabūgo“, nežinia, kas iš tiesų tąkart sąlygojo trumpalaikį susisiekimo uždarymą ir, svarbiau, pakartotinį jo įgalinimą.

¹⁴⁶⁶ „Lietuvių lenkų byla Tautų Sąjungos taryboj“, in: *Mūsų Vilnius*, 1930, nr. 19–20, p. 404–405.

¹⁴⁶⁷ „Tautų Sąjungos tarybos nutarimas administracijos linijos reikalu“, in: *Mūsų Vilnius*, 1931, nr. 15, p. 355.

¹⁴⁶⁸ Lietuvos pasiuntinio Prancūzijoje raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1931-04-25, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1083, l. 12–13.

¹⁴⁶⁹ Štai Lenkijos pusė pateikė ilgą incidentų sąrašą, dėl kurių reikalavo Lietuvos pasiaiškino (Lietuvos institucijos vykdė išsamų tyrimą dėl įvardytų įvykių) – tai įvairūs Lenkijos piliečių sulaikymo atvejai, užklausos dėl asmenų neįsileidimo, Lenkijos pasieniečių apšaudymo, apmėtymo akmenimis ir t. t. Pateikta ir labai rimtų kaltinimų – pavyzdžiui, reikalauta pasiaiškinti dėl Lenkijos pasienio (Daugeliškio valsčiaus) gyventojos V. Blažytės, į Lietuvą atvykusios su leidimu lauko darbams, žūties, teigiant, kad ją užmušė Lietuvos policininkas. Lietuvos pusė teisinosi, kad ši moteris Lietuvoje užsuko pasisvečiuoti pas savo seserį ir jos vyrą, nuovados viršininką, kurių namuose jų šešiametis sūnus, „suradęs tėvo revolverį, per neatsargumą iššovė ir sužeidė Blažytę, kuri tuojaus mirė [...]“ – Lenkijos vyriausybės nurodytų įvykių sąrašas ir jų patikrinimo išdavos, 1931-05-09, in: ten pat, l. 27.

¹⁴⁷⁰ Užsienio reikalų ministerijos raštas Lietuvos pasiuntiniui Berlyne, 1932-03-18, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1237, l. 405.

¹⁴⁷¹ Užsienio reikalų ministerijos raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1932-12-10, in: ten pat, l. 20; Užsienio reikalų ministerijos raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1932-01-13, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 8.

¹⁴⁷² Administracijos departamento raštas Žemės ūkio ministerijai, 1936-05-16, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 109, l. 237.

3.1.5 Pamatiniai Lietuvos pozicijos principai

Lietuvos politika padalytų ūkių klausimu rėmėsi labai tvirtais principais. Štai 1937 m. birželį Seinų aps. viršininkui susitikus su Suvalkų seniūnu, pastarasis iškėlė siūlymą abiejų pusių gyventojams susikeisti žemėmis, taip išsprendžiant vaikščiojimo į užribį klausimą, – apskrities viršininkas griežtai atsisakė apie tai diskutuoti.¹⁴⁷³ Toks klausimo sprendimas iš principo kirtosi su Lietuvos pozicija. Apsikeitimą žemėmis, linija padalytų ūkių likvidaciją būtų buvę galima interpretuoti kaip sienos pripažinimą – Lietuvai tai buvo nepriimtina. Sprendžiant net ir didžiausius vargus ir nuostolius patiriančių gyventojų bėdas, šiems niekada nesiūlyta atsakyti savų žemių už linijos. Tai sudaro ryškų kontrastą su gausos¹⁴⁷⁴ siena padalytų ūkių klausimo sprendimu Lietuvos pasienyje su Latvija. Jau 1921 m., netrukus po sienos nustatymo, Lietuva ir Latvija susitarė tokius ūkius likviduoti (jų savininkų valdas paliekant vienoje valstybėje) per dvejus metus nuo vietoje išvestos sienos patvirtinimo. Nors realus šio klausimo sprendimas nusivilkino iki pat IV deš. ir jo išspręsti nesisekė, abi šalys dėl to sutarė ir tai skatino.¹⁴⁷⁵ Dėl specifinės tarpvalstybinių santykių situacijos ir Lietuvos teritorinių siekių analogiškų problemų sprendimas skirtinguose Lietuvos pasieniuose vystytas visiškai skirtingomis trajektorijomis.

Lietuva visiškai netoleravo administracinės linijos įvardinimo siena. Pavyzdžiui, 1937 m. gavus žinių, kad kai kurie Lenkijos pasienio valdžios organai ūkininkų leidimuose „[...] užbraukia leidime spausdintą tekstą „linji administracyjnjej“ ir vietoj to užrašo „granicy Polsko-Litewskiej“, Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamentas įpareigojo pasienio apskričių viršininkus pastebėjus tokius „pataisytus“ leidimus kreiptis į Lenkijos seniūnus, išreikšti protestą ir paprašyti įsakyti atitinkamoms įstaigoms „[...] laikytis sudarytos sutarties ir jos terminologijos.“¹⁴⁷⁶

Apskritai Lietuvos pareigūnai vengė bet ko, ką būtų buvę galima traktuoti kaip sienos su Lenkija pripažinimą. Net suabejota leidimo atėmimu piliečiui, užsiėmusiam kontrabandos įvežimu: „[...] atėmimas leidimo susisiekti su ūkiu už admin. linijos yra sunkiai apskaičiuojama materialinė pabauda, o administracijos linijoj visiškai netaikintina (*sic*), kad nesudarytų

¹⁴⁷³ Seinų aps. viršininko raštas Policijos departamentui, 1937-06-27, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 163.

¹⁴⁷⁴ 1927 m. spaudoje skelbta, kad Lietuvos-Latvijos siena perkirstų ūkių skaičius siekė 650 – „Įvairios žinios“, in: *Trimitas*, 1927-03-03, nr. 9, p. 262.

¹⁴⁷⁵ Akmenytė, Vilma, *Latvių, Lietuvos-Latvijos pasienio gyventojų tapatumo raida 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 73; Nekrašas, L., „Mažasis pasienio susisiekimas tarp Lietuvos ir Latvijos 1919–1939 m.“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, t. 44, p. 67.

¹⁴⁷⁶ Konfidencialus Administracijos departamento nurodymas „Paadministracijos Linijos“ apskričių viršininkams, 1937-06-28, in: LCVA, f. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 155–156.

sienos pobūdžio“.¹⁴⁷⁷ Lenkijos pasieniečiams iš Lietuvos neįsileidus asmenų, laikytų kontrabandininkais, Lietuvos pareigūnai pabrėždavo, kad „[...] provizoriniam susitarime apie jokių kontrabandininkus nieko nėra paminėta ir kad einant tuo susitarimu lenkai to daryti negalį [...]“.¹⁴⁷⁸ Kita vertus, būta, kad į Lietuvą su leidimu neįsileistas šnipinėjimu įtartas asmuo¹⁴⁷⁹ – tai nederėjo su pristatyta tipine Lietuvos pareigūnų argumentacija, kadangi šnipų, kaip ir kontrabandininkų, sutartis irgi neišskyrė. Pažymėtina, kad panašių nenuoseklumų – skirtingo iš esmės analogiškos situacijos traktavimo, kai tai lietė savos ir kitos pusės piliečius – pasitaikydavo abiejų valstybių pareigūnų praktikoje. Kartais, kai tai Lietuvai buvo paranku, toleruotas ir leidimo naudojimas ne pagal tiesioginę jo paskirtį (pavyzdžiui, ramiai žvelgta į „okupuotos Lietuvos“ gyventojų apsipirkinėjimą Lietuvos pasienio turgavietėse¹⁴⁸⁰).

Lietuvos struktūros su susirūpinimu stebėjo bei reagavo ir į Lenkijos pareigūnų suvaržymus, nukreiptus prieš kitos linijos pusės ūkininkus, Lenkijos piliečius. Štai 1937 m. balandį Administracijos departamentas informavo Užsienio reikalų ministeriją, kad vyresniems nei septyniasdešimties metų „okupuotos Lietuvos“ Laukstenių kaimo gyventojams Lenkijos organai nebeišduoda leidimų pereiti liniją lauko darbams, argumentuodami, kad „[...] paminėto amžiaus asmenys esą per seni ir lauko darbams netinka.“ Tai buvo dar vienas netikėtas ir teisinio pagrindo neturėjęs Lenkijos administracijos reikalavimas. Užsienio reikalų ministerijos teirautasi, „kokius žygius reikia daryti“, kad kitos pusės gyventojai gautų leidimus.¹⁴⁸¹ Viena vertus, Lietuvos organų sujudimas šiuo atveju sietinas su rūpesčiu kitos pusės vietos gyventojų, laikytų tautos dalimi, gerove. Antra vertus, matyt, numanyta, kad jei Lenkijos valdžia nebeišduoda leidimų tam tikros amžiaus grupės savo piliečiams, tikėtina, kad netrukus galėjo nutikti taip, kad nebebus įsileidžiama ir vyresnio amžiaus asmenų iš Lietuvos. Apskritai Lietuva buvo suinteresuota būtent pasirašytos sutarties dėsniais paremto administracine linija padalytų ūkių eksploatacijos režimo išlaikymu.

Visgi kartais, rūpinantis savų piliečių teisių užtikrinimu, linkta prie lankstesnio sutarties interpretavimo ir nuolaidų. Štai 1931 m. rugpjūtį Užsienio reikalų ministerija paragino Vidaus reikalų ministeriją ūkininkų iš

¹⁴⁷⁷ Policijos inspektoriaus surašyta kvotos santrauka, 1931-12-17, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 209, l. 148.

¹⁴⁷⁸ Lietuvos pasienio policijos Seinų-Marijampolės baro VIII rajono viršininko ir Lenkijos pasienio apsaugos korpuso 24 bataliono 3 kuopos vado pasikalbėjimo protokolas, 1937-07-06, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 151.

¹⁴⁷⁹ Utenos aps. viršininko raštas Vidaus reikalų ministerijos Svetimšalių referentui, 1932-05-02, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1237, l. 383.

¹⁴⁸⁰ Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybinio dienoraščio 1932 m. birželio 23 d. įrašas, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 52, l. 7–8.

¹⁴⁸¹ Administracijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1937-04-30, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 201.

Lenkijos atžvilgiu mažiau restriktyviai interpretuoti sutarties nuostatą, grindusią linijos perėjimo teisę tik tiems, kurių valdos abiejose linijos pusėse sudarė vieną ūkio vienetą (kai kurių valstiečių valdos kitoje valstybėje buvo toliau nuo linijos ir jas buvo galima traktuoti kaip atskirą ūkį). Užsienio reikalų ministerija pažymėjo, kad šis normatyvas „[...] gali būti ir plačiau ir siauriau interpretuojamas, žiūrint politinės linijos, kurios mes tuo klausimu laikysimės“, ir pabrėžė, kad Lietuvos interesas – „vengti duoti lenkams pretekstą“ neleisti Lietuvos pusės gyventojų į jų laukus anapus linijos. Raginta anapusiečių nevaržyti, kol eksploatuoti savo žemes nedraudžiama Lietuvos piliečiams.¹⁴⁸²

Būdavo, ir neretai, kad susidurta su visišku beviltiškumu padėti skriaudžiamiems Lietuvos ūkininkams. Tai gerai iliustruoja Leipalingio valsčiaus Gerdašių kaimo gyventojų istorija. Šie ilgus metus skundėsi, kad jų pievas užribyje savinosi Lenkijos pusės Pervalko kaimo gyventojai – jose ganė gyvulius, šienavo. Pastarųjų susirinkdavo dešimtys ir atėjusiuosius iš Lietuvos išvydavo. Siekiant padėti Gerdašių gyventojams Lietuvoje organizuotas situacijos tyrimas, kelis kartus kreiptasi į Tautų Sąjungą, derėtasi su Lenkijos pareigūnais. Įtarta, kad Lenkijos valdžia, matyt, toleruoja Pervalko kaimo gyventojų elgesį.¹⁴⁸³ Ilgai rudenę konfliktas kulminavo abiejų kaimų gyventojų – keliasdešimties įsiaudrinusių kaimiečių – muštinėmis kumščiais ir lazdomis užribyje, kurias pavyko numalšinti tik Lenkijos kareiviams.¹⁴⁸⁴ Nemaloniai konstatuota, kad Gerdašių kaimo valstiečių „[...] reikalus sunku apsaugoti. Vienintelis būdas tėra patiems abiejų kaimų gyventojams geruoju susitarti“.¹⁴⁸⁵ Visgi savo piliečių reikalą Lietuva neapleido ir bent nenustojo kelti jų klausimo. Ir tai buvo principinė valstybės taktikos dalis. Štai 1937 m., susidūrus su nauja Lenkijos pareigūnų reikalavimų Lietuvos valstiečiams banga (iš esmės forsuota kryptinga kompleksinė šiųjų varžymų kampanija), Užsienio reikalų ministerija įpareigojo apskričių viršininkus aktyviai kontaktuoti su Lenkijos seniūnais – net ir nerandant sutarimo, bent išreikšti savo protestą dėl sutarties laužymo.¹⁴⁸⁶ Aiškiai suvokta, kad operatyvi reakcija ir protestas ypatingai svarbu – matyt, nujausta, kad pasyvumas ir apsilaidimas tik padrąsins anapusiečius ir pagausins neparankius jų veiksmus.

Kai Lietuvos piliečiams padaryti reikšmingi turiniai nuostoliai, net ir nesitikint greito sprendimo ar kompensacijos, skrupulingai dokumentuota

¹⁴⁸² (Slaptai) Užsienio reikalų ministerijos raštas Vidaus reikalų ministerijai, 1931-08-26, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 62.

¹⁴⁸³ Gerdašių gyventojų skundo tyrimo komisijos raportas, 1929-07-13, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 910, l. 13.

¹⁴⁸⁴ Pasienio incidentų suvestinė, 1932, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 410, l. 30.

¹⁴⁸⁵ Gerdašių gyventojų skundo tyrimo komisijos raportas, 1929-07-13, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 910, l. 14.

¹⁴⁸⁶ Užsienio reikalų ministerijos raštas Policijos departamentui, 1937-09-07, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 456, l. 17.

padaryta žala.¹⁴⁸⁷ Neaptikta duomenų, liudijančių, kad Lenkijos institucijos būtų atlyginusios Lietuvos pasienio gyventojams padarytus nuostolius (tai nereiškia, kad to negalėjo būti), tačiau aptiktas bent vienas atvejis, kai Lietuvos pusė pasiryžo atlyginti Lenkijos piliečių turtui padarytą žalą. 1937 m. rugpjūčio 19 d. susitikęs su Švenčionių seniūnu Utenos aps. viršininkas sutiko apmokėti Lenkijos piliečiui padarytą 67 zlotų nuostolį už iškirstus medžius¹⁴⁸⁸ (pinigų perdavimo detalės iki smulkmenų derintos su Užsienio reikalų ministerija¹⁴⁸⁹). Viena vertus, kaip minėta, tuo metu – augant dvišalei įtampai – Lietuvos apskričių viršininkai skatinti bandyti tartis ir mėginti vystyti konstruktyvų dialogą su Lenkijos seniūnais. Antra vertus, atlyginant žalą Lenkijos piliečiui formuotas svarbus precedentas – pagrindas kelti klausimą dėl kompensacijos nuostolius patyrus Lietuvos piliečiams.

3.1.6 Užmezgus diplomatinis santykius (1938–1939 m.)

Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje įtampa ir provokacijos paribyje nerimo. Lenkijos pasieniečio žūtis 1938 m. kovo 11 d. Lenkijai tapo proga pareikšti Lietuvai ultimatumą ir priversti šią sutikti užmezgti diplomatinis santykius. Kovo 17 d. ultimatumas priimtas kovo 19 d.¹⁴⁹⁰ Lietuvos pasienio gyventojų reakciją į neramius 1938 m. kovo įvykius galimai atskleidžia ši Trakų aps. komendanto pastaba, vėlgi parodanti vietinių nerimastingumą ir rūpestį dėl turto: „Prie administracinės linijos gyvenantieji gyventojai bijojo karo: „[...] nieko geresnio nebus, o turtą išgrobs ir vėl ubags (*sic!*)“.¹⁴⁹¹

Užmezgus diplomatinis santykius Lietuva neatsisakė pretenzijų į Vilniaus kraštą ir tarpvalstybinės linijos nepripažino siena. Vis dėlto abi šalys sudarė daug sutarčių, plėtojusių įvairialypes dvišalių santykių nišas. Susitarta dėl pašto, prekybos, laivybos ir plukdymo, susisiekimo geležinkeliais ir sauskeliais, turizmo.¹⁴⁹² Liberalizuota gyventojų keliavimo

¹⁴⁸⁷ Pavyzdžiui, 1929 m. visame pasienyje anapus linijos vykus masiniams priverstiniam Lietuvos piliečių miškų kirtimams Lietuvoje vesta visuotinė žalos dokumentacija – Užsienio reikalų ministerija įpareigojo Vidaus reikalų ministeriją surinkti „kiek galint tikras žinias“ apie padarytus nuostolius, pateikti tai įrodančią dokumentaciją (Užsienio reikalų ministerijos raštas Vidaus reikalų ministerijai, 1929-07-20, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1317, l. 75). Atlikus išsamų tyrimą suskaičiuota, kad Lietuvos piliečiams buvo padaryta ~ 658900 litų nuostolių (Užsienio reikalų ministerijos Pro Memoria, 1931-09-10, in: ten pat, l. 2).

¹⁴⁸⁸ Utenos aps. viršininko raportas, 1937-08-25, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 22.

¹⁴⁸⁹ Konfidencialus Užsienio reikalų ministerijos raštas Administracijos departamentui, 1937-09-23, in: ten pat, l. 20.

¹⁴⁹⁰ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.*, p. 11–13.

¹⁴⁹¹ Trakų aps. komendanto raportas Karo stovio reikalams referentui, 1938-05-19, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 448, l. 17.

¹⁴⁹² Jakubčionis, A., *Lietuvos muitinės*, p. 153; *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.*, p. 17–18, 255, 275, 290.

tarp valstybių tvarka. Visgi nelinkta keisti ar liberalizuoti padalytų ūkių eksploatacijos režimo (ir toliau veikė *Provizorinis susitarimas*) – šalims susitarus dėl susisiekimo sauskeliais, aplinkraščiu adresuotu muitinėms specifiskai pabrėžta, kad gyvenantieji prie administracinės linijos, vykę dirbti lauko darbų už linijos, ir toliau turi būti praleidžiami tik pagal anksčiau nustatytą perėjimo tvarką.¹⁴⁹³

Atrodytų, kad sąlyginė Lietuvos ir Lenkijos santykių normalizacija iš esmės nepakeitė pasienio ūkininkų linijos kirtimo specifikos. Tai rodo pasienio sargų vesti linijos kirtėjų registracijos žurnalai. Pvz., 1938 m. darbymečiu kasdien apie keliasdešimt perlojiškių (sprendžiant pagal pavardes, ištisomis šeimomis) apie 6 valandą ryto palikdavo Lietuvą ir eidavo dirbti į savo valdas už linijos, visi sugrįždami tą pačią dieną, apytikriai iki 8 valandos vakaro.¹⁴⁹⁴ Šiuo aspektu viskas vyko kaip ir anksčiau.

Nors sutiktina pranešimų apie gerokai atšilusius santykius su Lenkijos pasieniečiais ir apskritai pagerėjusią padėtį pasienyje¹⁴⁹⁵, atrodytų, kad kartais Lenkija ir toliau pasitelkdavo Lietuvos ūkininkų varžymą kaip politinio spaudimo priemonę. Pavyzdžiui, 1938 m. gegužę šalių santykiams atvėsus dėl Vilniaus įvardijimo sostine naujos redakcijos Lietuvos Respublikos Konstitucijoje¹⁴⁹⁶ skirtingų Lietuvos pasienio apskričių ūkininkai susidūrė su įvairiais Lenkijos pareigūnų trukdymais pereiti liniją.¹⁴⁹⁷ Pažymėtina ir tai, kad po santykių užmezgimo tebevyko Lietuvos apskričių viršininkų ir Lenkijos seniūnų pasitarimai – ši niša neperduota diplomatams. Ir Antrojo Pasaulinio karo išvakarėse Lietuvos institucijos laikėsi griežto nusistatymo prieš žemių perskirstymą paliekant gyventojų valdas vienoje valstybėje („[...] nes tada administracijos linija virs ir gyventojų žemės riba tuo įgydama sienos pobūdį“¹⁴⁹⁸). Užmezgti diplomatiniai santykiai radikalių permainų neatnešė. 1939 m. rudenį Vokietijai ir SSRS sugniuždžius ir sužlugdžius Lenkiją ir Lietuvai prisijungus Vilniaus sritį administracinę liniją žymėjusios gairės Lietuvos pareigūnų sudėgintos¹⁴⁹⁹ – džiaugtis neteko ilgai.

•••

¹⁴⁹³ Aplinkraštis visoms muitinėms, 1938-08-05, in: LCVA, f. 900, ap. 1, b. 16, l. 191.

¹⁴⁹⁴ Pasienio policijos Alytaus baro IV rajono pereinančių sieną su leidimais lauko darbams dirbti knyga, 1938, in: LCVA, f. 1119, ap. 2, b. 28–29.

¹⁴⁹⁵ „Ežerais nuo Kirdeikių iki administracijos linijos“, in: *XX amžius*, 1939-06-07, nr. 127, p. 9.

¹⁴⁹⁶ *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.*, p. 18.

¹⁴⁹⁷ Policijos departamento raštas pasienio apskričių viršininkams, 1938-05-28, LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 236, l. 370.

¹⁴⁹⁸ Administracijos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1939-08-21, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 302, l. 189.

¹⁴⁹⁹ *Lietuvos policija įstatymų ir tvarkos tarnyboje*, p. 144.

Šioje analizėje nagrinėta, kaip Lietuvos institucijos gynė savų piliečių, padalytų žemių savininkų ir darbininkų, nuolat kursavusių tarp dviejų priešiškų valstybių, interesus. Bet ar tikrai ginti autentiški jų interesai? Siauresne prasme į tai atsakytina teigiamai – ginta jiems labai svarbi jų teisė eksploatuoti nuosavas žemes. Aišku ir tai, kad šie žmonės būtų buvę laimingesni, galėdami laisviau matytis su giminėmis ar draugais užribyje ar nesusidurdami su nuolatinėmis priekabėmis, bauginimais, pavojumi, nežinia, nuostoliais. Visgi tam reikėjo normalių tarpvalstybinių santykių ir bendradarbiavimo, ko Lietuva negalėjo sau leisti – tai buvo principingos laikysenos Vilniaus atžvilgiu dalis. Teigtina, kad paribio ūkininkų interesai ginti tiek, kiek šie atitiko ar nesikirto su valstybės interesu.

3.2 Nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo reiškinys ir jo motyvai (Lietuvos pusės pasienio gyventojų atvejų analizė)

Teigtina, kad oficialus demarkacinės (nuo 1928 m. – administracinės) linijos uždarymas ir įvairiapusis ryšių nutraukimas tarp Lietuvos ir Lenkijos (valstybės neturėjo nė tiesioginių pašto ryšių) nemažai daliai šių valstybių visuomenių virto skauduliu ir iššūkiu. Opiausia tai, kad naujoji riba ir valstybių izoliacija atskyrė ir apsunkino elementarų tarpusavio kontaktą gausybei giminių ir draugų, konvencionaliai nebepasiekiamame užribyje liko daugybės asmenų nekilnojamas turtas, įprastas uždarbiavimo arealas ir t. t. Ryškiausiai permainas pajautė (bei skaudulius ir iššūkius patyrė) naujojo pasienio gyventojai. Demarkacinė linija padalino per 100 kaimų¹⁵⁰⁰ – daugelio žmonių gimtąją erdvę tiesiog perskyrė nauja draudžiama peržengti „siena“ – „siena“, kurios vietos gyventojų istorinėje atmintyje ten nebuvo ir su kurios legitimumu ar teisingumu šie žmonės vargiai galėjo sutikti (pritartina Lenkijos istoriko A. Ochał įžvalgai, kad Lietuvos ir Lenkijos „siena“ nefunkcionavo šio pasienio gyventojų socialinėje sąmonėje¹⁵⁰¹). Nors linija padalytų ūkių savininkai ir darbininkai turėjo teisę pereiti demarkacinę liniją ūkinei savo žemių eksploatacijai (tuo metu kai kuriems iš jų pavykdavo pabendrauti su kitos pusės pasienio gyventojais, pažįstamais ir giminėmis,¹⁵⁰² nors tai ir varžyta), tai buvo restriktivi tvarka, netenkinusi visų pasienio gyventojų poreikių. Pats demarkacinės linijos perėjimo varžymas ir tarpvalstybinė izoliacija iššaukė didžiulius nelegalaus linijos perėjimo mastus. Tyrimas rodo, kad nelegaliai demarkacinę liniją pereidavusių asmenų gretose pasienio gyventojai vyravo (šiuo aspektu turbūt niekas nebuvo pranašesnis už paribyje gyvenusius ir savo aplinką puikiai pažinojusius vietinius). Pasienio gyventojams naujoji „siena“ nebuvo vien

¹⁵⁰⁰ Buchowski, K., „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 65.

¹⁵⁰¹ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 67.

¹⁵⁰² Alytaus aps. komendantu B. Basiulio raportas Generalinio štabo II skyriaus viršininkui, 1933-12-19, in: LCVA, f. 745, ap. 4, b. 110, l. 76; J. Matulaičio-Labuko raportas Trakų aps. komendantui, 1934-04-02, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 287.

negerovė, kai kuriems jų jos atsiradimas, būtis ir pats perėjimo restriktyvumas suteikė įvairių pasipelnymo galimybių. Šiame skyriuje nagrinėsime nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo reiškinį ir įvairius jo motyvus (daugiausia) Lietuvos pusės pasienio gyventojų atvejų tyrimo pagrindu.

Gausų neleistino demarkacinės linijos kirtimo reiškinį Lietuvos valstybinės institucijos laikė opia problema. Visgi tik 1925 m. buvo susigriebta, kad šalyje nėra teisinio mechanizmo, kurio pagrindu būtų galima bausti sulaikytus nelegaliai liniją peržengti mėginusius Lietuvos piliečius. Esmė ta, kad demarkacinės linijos Lietuva pabrėžtinai nelaikė siena, o pagal tuomet veikusius įstatymus ir instrukcijas baudos buvo numatytos tik už nelegalų sienų kirtimą, tad, laikantis teisės aktų raidės, sulaikytus asmenis tekdavo paleisti nenubaustus.¹⁵⁰³ Tokiomis aplinkybėmis 1925 m. Piliečių apsaugos departamentas parengė keletą linijos apsaugos projektų, numačiusių griežtas pinigines baudas už linijos peržengimą be leidimo. Šie patikėti Krašto apsaugos ministru, viliantis, kad jų pagrindu, išleidę atitinkamus įsakymus, nelegalius perėjūnus pradės bausti karo komendantai.¹⁵⁰⁴ Taip šis klausimas ir buvo išspręstas – sulaikytus nelegaliai mėginusius peržengti ar peržengusius liniją asmenis už šios institucijos išleistų privalomų įsakymų „nepildymą“ bent nuo trečiojo dešimtmečio antros pusės baudavo pasienio apskričių karo komendantai. Taip pat bausti ir teikusieji pagalbą nelegaliai pereiti liniją bei tie, kurie nelegalius kirtėjus slapčia priglausdavo. Sulaikytus nelegaliai iš užribio atvykusius asmenis, pareigūnams iškvotus jų atvykimo tikslus, taip pat baudavo karo komendantai – jei asmuo nebuvo Lietuvos pilietis, atlikęs bausmę, tipine tvarka jis būdavo sugražinamas atgal¹⁵⁰⁵ (anapus linijos). Žinoma, atsižvelgus į situaciją, atėjūnus valstybinės institucijos galėjo nuspręsti priimti ir priglausti.

1924 m. Piliečių apsaugos departamentą pasiekus skundui¹⁵⁰⁶ iš Seinų aps. Punsco valsčiaus, kuriame su liūdesiu ir pasipiktinimu apgailestauta, kad Lietuvos pasienio policininkai sulaiko iš anapus linijos į Lietuvą ateinančius kultūrinių ryšių palaikyti siekiančius lietuvius ir juos perduoda Lenkijos pasieniečiams,¹⁵⁰⁷ departamentas išleido slaptą nurodymą pasienio

¹⁵⁰³ Ežerėnų aps. viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1925-09-26, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 67, l. 1; Piliečių apsaugos departamento raštas Krašto apsaugos ministru, 1925-11-07, in: ten pat, l. 6.

¹⁵⁰⁴ Ten pat.

¹⁵⁰⁵ Piliečių apsaugos departamento raštas Zarasų, Utenos, Ukmergės, Trakų, Seinų, Alytaus ir Vilkaviškio aps. viršininkams, 1931-04-30, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 1461, l. 1.

¹⁵⁰⁶ Ūkininkų sąjungos Punsco skyriaus pirmininko A. Senutos pranešimas Seinų aps. viršininkui, 1924-02-20, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 507, l. 205–206.

¹⁵⁰⁷ Pasak Seinų aps. viršininko, lig tol (iki 1924 m.) „Saugojant demarkliniją kariuomenei perėjimas mūsų pusėn buvo beveik liuosas. Visa eilė žmonių turėjo laisvam perėjimui demarklinijos karininkų rašteliu.“ – Seinų aps. viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1924-02-27, in: ten pat, l. 204.

apskričių viršininkams, kuriuo lietuviams (tai reiškė pastangą įtvirtinti tautinės diskriminacijos principą), gyvenantiems anapus linijos ir siekiantiems šią pereiti „palaikymui giminytės ryšių ar tai ieškant moralės paspirties iš mūsų pusės“ leista tai padaryti, gavus jų patikimumą turėjusių patikrinti vietos pasienio policijos viršininkų leidimą. Pasienio pareigūnams taip pat uždrausta sulaikytus nekenksmingus kitos pusės gyventojus perduoti Lenkijos pareigūnams, „kadangi tuo veiksmu mes atstumiamo nuo savęs savo tautiečius“. ¹⁵⁰⁸ Atrodytų, kad šiame (išties necharakteringame) nurodyme projektuota tvarka nevirto nuolatine praktika (tai implikuoja sulaikytų be jokių leidimų į Lietuvą aplankyti giminių vėliau atvykdavusių žmonių gausa, bausmės ir areštai pastariesiems bei daugybė kitų vėlesnės praktikos niuansų) – legalios demarkacinės linijos perėjimo galimybės (gavus leidimus) nagrinėjamos kitame skyriuje.

Apie tai, kad bandymai nelegaliai pereiti demarkacinę liniją buvo masinis reiškinys byloja statistiniai duomenys. Lietuvos valstybinių institucijų surinktoje ir susumuotoje sulaikytų nelegaliai per valstybės sienas ėjusių asmenų metinėje statistikoje, sulaikytųjų ties demarkacine linija skaičius kiekvienais metais ženkliai nurungė sulaikytųjų ties Lietuvos-Latvijos ir Lietuvos-Vokietijos sienomis skaičių (neužmirština, kad demarkacinė linija, kurios ilgis siekė tarp 521 ¹⁵⁰⁹ ir 529,5 ¹⁵¹⁰ km, buvo antroji pagal ilgumą Lietuvos tarpvalstybinė riba – beveik dvigubai ilgesnė už Lietuvos sieną su Vokietija, kurios ilgis siekė 272 km ¹⁵¹¹, tačiau šiek tiek trumpesnė už 570 km ¹⁵¹² ilgio Lietuvos sieną su Latvija). Štai 1932 m. ties administracine linija Lietuvos pareigūnų buvo sulaikyti 1226 tarpvalstybinę ribą nelegaliai kirtę ar ketinę kirsti asmenys, ties Vokietijos siena – 556, ties Latvijos siena – vos 248. ¹⁵¹³ Sučiuptųjų ties administracine linija skaičius sudarė ~ 60 % visų tais metais visuose Lietuvos pasieniuose sulaikytų nelegalių tarpvalstybinių ribų kirtėjų – panašios proporcijos sulaikytųjų statistikoje figūravo ir kitais metais. 1935 m. ties administracine linija Lietuvos pareigūnai sulaikė 1377 nelegalius perėjūnus (~ 70 % visų sulaikytųjų šalies pasieniuose), ties Vokietijos siena – 370, ties Latvija – 226. ¹⁵¹⁴ Pažymėtina, kad Lietuvos pasieniuose būdavo sulaikoma kur kas daugiau įeinančiųjų į valstybės teritoriją, nei išeinančiųjų (visgi dažnai būdavo sučiumpami iš užribio į savo valstybę sugrįžtantys pasienio

¹⁵⁰⁸ (Visai slaptai) Vidaus reikalų ministro/Piliečių apsaugos departamento nurodymas Ežerėnų, Utenos, Ukmergės, Trakų, Alytaus, Seinų aps. viršininkams, 1924, in: ten pat, l. 202.

¹⁵⁰⁹ Łossowski, P., *Po tej i tamtej stronie Niemna*, p. 235.

¹⁵¹⁰ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 140.

¹⁵¹¹ Klimas, A., *Lietuvos geografija (VII-sis leidimas)*, p. 2.

¹⁵¹² (red.) Tomašauskas, I., *Lietuvos policija 1918–1928*, p. 250.

¹⁵¹³ Žinios apie asmenų ir kontrabandos sulaikymą Lietuvos pasienyje 1932 m., 1933, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 919, l. 1.

¹⁵¹⁴ Pasienio policijos veikla 1935 m., 1936, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 232, l. 1.

gyventojai). Legalaus administracinės linijos perėjimo restrikcijos neabejotinai ir sąlygojo ryškų būtent šios Lietuvos tarpvalstybinės ribos pirmavimą nelegalių kirtėjų atžvilgiu.

Pagal sulaikytų nelegaliai liniją kirtusių arba ketinusių kirsti asmenų statistiką administracinės linijos areale beveik visada pirmavo Trakų ir Ukmergės aps. ruožai¹⁵¹⁵, šiuo aspektu svarus ir Seinų-Marijampolės pasienio policijos baro ruožas, kuriame ties demarkacine linija sulaikyta daugiausiai asmenų 1927 m.¹⁵¹⁶ Skirtingų metų statistinių duomenų analizė neleidžia teigti, kad sulaikytųjų skaičiai skirtingais metų mėnesiais ryškiai skyrėsi (nors pažymėtina, kad įkliuvimų fiksuota šiek tiek daugiau nuo gegužės iki lapkričio nei gruodžio-balandžio mėnesiais).

Įdomu tai, kad metams bėgant (o bėgantis laikas, konvencionalių požiūriu, turėjo tik skatinti gyventojus persiorientuoti, susitaikyti, adaptuotis) bandymų nelegaliai pereiti demarkacinę liniją apskritai nemažėjo. 1927 m. Lietuvoje ties demarkacine linija sulaikyti 744 nelegaliai ėjusieji per liniją asmenys, 1928 m. – 1386,¹⁵¹⁷ 1929 m. – 954, 1930 m. – 827,¹⁵¹⁸ 1932 m. – 1226,¹⁵¹⁹ 1933 m. – 1381,¹⁵²⁰ 1935 m. – 1377.¹⁵²¹ Siekusiųjų slapčia peržengti demarkacinę liniją neatbaidydavo ir tai, kad ši tarpvalstybinė riba buvo palyginti gerai sergėjama – viename kilometre demarkacinės linijos tipiškai budėjo du Lietuvos pasienio policijos sargybiniai, panašus saugumo lygis palaikytas ir ties Vokietijos siena, Lietuvos siena su Latvija sergėta mažiausiai, ten vienam sargybinui teko prižiūrėti 2,7 km sienos ruožą.¹⁵²² Visgi net ir du pareigūnai viename kilometre aplinkinį arealą gerai pažįstančiam vietiniui vargu ar buvo milžiniškas iššūkis – numanu, kad ties demarkacine linija sukliudytų perėjimų skaičius galėjo būti gerokai mažesnis už sėkmingų slaptų linijos perėjimų skaičių. Neužmirština, kad Lietuvos pasienio sargyba toli gražu nebuvo ideali – su kai kuriais pasienio pareigūnais buvo galima neoficialiai susitarti, kai kurie policininkai tarnybos metu girtuokliuodavo, kai kurie – tiesiog miegodavo (pavyzdžiui, Trakų baro pasienio policijos I rajono

¹⁵¹⁵ Žinios apie asmenų ir kontrabandos sulaikymą Lietuvos pasieny nuo 1930 m. sausio 1 d. iki 1931 m. sausio 1 d., 1931, in: LCVA, f. 394, ap. 15, b. 217, l. 458; Žinios apie asmenų ir kontrabandos sulaikymą Lietuvos pasienyje 1932 m., 1933, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 919, l. 1; „Iš pasienio policijos veikimo“, in: *Policija*, 1929-04-01, nr. 6, p. 103; Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 156.

¹⁵¹⁶ Ten pat, p. 155.

¹⁵¹⁷ (red.) Tomašauskas, I., *Lietuvos policija 1918–1928*, p. 262.

¹⁵¹⁸ Žinios apie asmenų sulaikymą Lietuvos pasieny, 1931, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 392, l. 171.

¹⁵¹⁹ Žinios apie asmenų ir kontrabandos sulaikymą Lietuvos pasienyje 1932 m., 1933, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 919, l. 1.

¹⁵²⁰ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 156.

¹⁵²¹ Pasienio policijos veikla 1935 m., 1936, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 232, l. 1.

¹⁵²² (red.) Tomašauskas, I., *Lietuvos policija 1918–1928*, p. 251–253.

viršininkas P. Zenkevičiaus 1932 m. birželio 27 d. pusę dviejų nakties inspektuodamas II sargybos ruožą atrado budėti turėjusį policininką miegantį, pastarasis pabudo viršininkui jau suspėjus iš jo atimti šautuvą¹⁵²³), nors su tokiomis – retkarčiais pasitaikydavusiomis – pareigūnų darbo ydomis uoliai kovota.

Dažnas nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo motyvas buvo pasipelnymas iš kontrabandos gabenimo. Kontrabandos judėjimo mastai Lietuvos ir Lenkijos pasienyje buvo ženklūs, nors kontrabandavimo apimtys šiame sektoriuje ir nusileido itin intensyviai kontrabandos judėjimui per Lietuvos ir Vokietijos sieną (per Klaipėdos krašto sieną ir pajūrio ruožą į Lietuvą masiškai gabentas spiritas), kontrabandinių prekių gabenimo apimtys tarp Lietuvos ir Latvijos buvo palyginti minimalios. Štai 1930 m. ties administracine linija Lietuvos pareigūnų sulaikytos kontrabandos vertė siekė ~ 24 tūkst. litų, ties Vokietijos siena – ~ 56 tūkst. litų, ties Latvijos siena – ~ 2 tūkst. litų.¹⁵²⁴ 1932 m. ties administracine linija – 33,5 tūkst. litų, ties Vokietija – ~ 93 tūkst. litų, ties Latvija – 7,4 tūkst. litų.¹⁵²⁵ 1935 m. ties administracine linija – ~ 23 tūkst. litų, ties Vokietija – ~ 109,5 tūkst. litų, ties Latvija – ~ 7,4 tūkst. litų.¹⁵²⁶ Pažymėtina, kad Lietuva skirtingai elgėsi su į šalį prekes nelegaliai įgabendavusiais kontrabandininkais ir su iš Lietuvos nelegaliai prekes išgabendavusiais asmenimis – bent nuo ketvirtąjo dešimtmečio pradžios Lietuvos institucijos kontrabandos išgabentojų („eksportierių“), su kuriais būdavo susitarta, ne tik kad nebaudė, bet jiems netgi talkino – tai tik skatino masinį kontrabandos gabenimo srautą į Lenkiją (išsamiai ši tema bus nagrinėjama paskutiniame šios darbo dalies skyriuje).

Labai svarbu pabrėžti, kad nors kontrabandos gabenimas buvo dažna ir svarbi nelegalaus administracinės linijos perėjimo priežastis, tai toli gražu nebuvo dominuojanti visų nelegalių perėjūnų motyvacija. Štai 1929 m. iš 954 ties administracine linija Lietuvos pareigūnų sulaikytų nelegaliai liniją kirtusių ar ketinusių kirsti asmenų tik 234 identifikuoti kaip tąkart užsiėmę kontrabandos gabenimu, 1930 m. iš 827 – tik 183.¹⁵²⁷ Abejais metais liniją nelegaliai perėjusieji (ar ketinę pereiti) ne kontrabandos gabenimo tikslais sudarė daugiau nei tris ketvirtadalius (75 %+) visų nelegalių perėjūnų – juos vedė kiti motyvai. Tai sudaro ryškų kontrastą su situacija ties Klaipėdos krašto siena, kur 1929 m. kontrabandininkai sudarė ~ 76 % Lietuvos pareigūnų sulaikytų nelegalių perėjūnų, o 1930 m. – ~ 69 %. Abejais metais kontrabandininkais identifikuoti tik ~ 10 % Lietuvoje sučiuptų nelegaliai

¹⁵²³ Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybinio dienoraščio 1932 m. birželio 27 d. įrašas, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 52, l. 9.

¹⁵²⁴ 1930 m. sulaikytos kontrabandos lentelė, 1931, in: LCVA, f. 394, ap. 15, b. 217, l. 454.

¹⁵²⁵ 1932 m. sulaikytos kontrabandos lentelė, 1933, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 919, l. 4.

¹⁵²⁶ „Pasienio policijos veikla 1935 metais“, in: *Policija*, 1936-08-15, nr. 16, p. 304.

¹⁵²⁷ Žinios apie asmenų sulaikymą Lietuvos pasieny, 1931, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 392, l. 171.

Latvijos sieną kirtusių asmenų.¹⁵²⁸

Populiariausios iš Lietuvos į Lenkiją gabentos kontrabandinės prekės buvo druska, sacharinas ir tabakas, iš Lenkijos į Lietuvą – įvairi manufaktūra, drabužiai, skaros, kepuraitės, šilkai, medžiaga, avalynė (šios prekės Lietuvoje buvo brangesnės nei Lenkijoje, parsigabenti jų ir parduoti – apsimokėjo). Kontrabandininkai anuomet kategorizuoti juos dalijant į profesionalius ir į atsitiktinius.¹⁵²⁹ Profesionalūs kontrabandininkai buvo gerai organizuoti, turėjo bendrininkų ir agentų, rūpindavosi prekių supirkimu, gabendavo prekes dideliais kiekiais. Atsitiktiniais kontrabandininkais laikyti daugiausia pasienio gyventojai, gabendavę kontrabandinės prekes iš esmės savo reikmėms, smulkesniam uždarbiui. Kai kurie nelegalūs linijos kirtėjai susigundydavo galimybe šiuo būdu šiek tiek užsidirbti net kai pagrindinė jų perėjimo priežastis buvo kita. Pvz., 1929 m. L. Kernienė, 62 m. amžiaus beraštė lenkė iš Giedraičių valsčiaus, nelegaliai perėjo administracijos liniją ir nuvyko į Vilnių aplankyti savo sūnų, pas jį kurį laiką svečiavosi,¹⁵³⁰ o grįždama Lietuvos pareigūnų buvo sulaikyta su ryšuliu. Pas sulaikytąją buvo aptiktos dvi suknelės, šilkinė skarelė, vilnonė skarelė, du sijonai ir dvi „bliuskos“¹⁵³¹ (šie radiniai labai gerai reprezentavo vyravusias iš Lenkijos į Lietuvą tarpukariu nelegaliai gabentas prekes).

Apskritai daugiausia kontrabandą gabendavo būtent pasienio gyventojai.¹⁵³² Pati demarkacinės linijos būtis teikė jiems rizikingą, bet pelningą alternatyvų uždarbio šaltinį. Lietuvoje būta gajaus požiūrio, kad dauguma šio pasienio gyventojų – kontrabandininkai arba jų talkininkai. Štai 1926 m. išsamiam Lietuvos policijos žurnalo straipsnyje apie kontrabandos specifiką demarkacinės linijos zonoje gan kategoriškai teigta: „[...] visi bemaž vietos gyventojai yra kontrabandininkų agentai [...]“.¹⁵³³ Ši nuostata buvo gaji ir Lietuvos pasienio pareigūnų, valdininkų gretose – pavyzdžiui, Trakų aps. komendantas 1936 m. negatyviai atsiliepė apie gyvenančiuosius arčiausiai linijos: „Padorūs, patikimi piliečiai stengiasi savo trobą kuo toliausiai nuo adm. linijos atitraukti, gi kontrabandininkai ir nepatikimieji – atvirkščiai – lenda su trobomis į pačią liniją.“¹⁵³⁴ Numanu, kad toks išankstinis nusistatymas galėjo daryti įtaką pasienio pareigūnų elgesiui su pasienio gyventojais. Viena vertus, pasienio gyventojų gretose tikrai nestigo kontrabandininkų ir jų talkininkų (kai kurie kontrabandininkams leisdavo panaudoti savo sodybas demarkacinės linijos žvalgybai,¹⁵³⁵ kiti specialiai

¹⁵²⁸ Ten pat.

¹⁵²⁹ „Kontrabanda demarklinijoje“, in: *Policija*, 1926, nr. 7, p. 18.

¹⁵³⁰ L. Kernienės kratos protokolas, 1929-09-04, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 300, l. 4.

¹⁵³¹ L. Kernienės sulaikymo protokolas, 1929-09-04, in: ten pat, l. 2.

¹⁵³² Sinkevičius, A., „Sienos saugojimo tarnyba“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 6.

¹⁵³³ „Kontrabanda demarklinijoje“, in: *Policija*, 1926, nr. 7, p. 19.

¹⁵³⁴ Trakų aps. komendanto raštas Karo stovio reikalams referentui, 1936-10-19, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 478, l. 72.

¹⁵³⁵ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 149.

pasienio ruože išleisdavo ganytis arklius ar kalbindavo sargybinius, siekdami atitraukti šių dėmesį,¹⁵³⁶ ir t. t.), kita vertus, patys pasienio pareigūnai labiausiai vertino ir siekdavo įgyti agentus kontrabandininkų (ir apskritai nelegalių linijos perėjūnų¹⁵³⁷) išskundinėjimui iš vietos gyventojų.¹⁵³⁸ Šios alternatyvos, kurias įgalino pati būtis pasienyje, pasienio gyventojams teikė galimybę pasipelnyti (jos taip pat buvo rizikingos), tačiau tikėtina, kad visa tai kartu prisidėjo prie įtampos ir nepasitikėjimo atmosferos pasienyje didinimo. Tuo ši erdvė buvo ypatinga.

Rengiant šį darbą buvo atliktas išsamus septyniiasdešimties atsitiktine tvarka pasirinktų 1927–1934 m. Alytaus ir Ukmergės aps. komendantūrų bylų dėl neleistino demarkacinės linijos perėjimo tyrimas¹⁵³⁹ – kiekvienoje jų nušviestas individualus sučiuptų nelegalių linijos kirtėjų atvejis, pateikti sulaikytųjų bei liudininkų kvotų rankraščiai, policijos tyrimo medžiaga, informacija apie prasižengėliams skirtą bausmę. Šis tyrimas atskleidė nelegalaus demarkacinės linijos peržengimo motyvų spektrą ir tendencijas, kitas šio reiškinio ypatybes. Daugiau nei pusėje nagrinėtų bylų prasikaltėliai buvo Lietuvos pusės pasienio gyventojai – tai patvirtina tezę, kad būtent pasienio gyventojai (vietiniai) buvo dažniausi demarkacinės linijos pažeidėjai.

1934 m. savo raporte Generaliniam štabui (remdamasis vietinio pasienio policijos viršininko įžvalgomis¹⁵⁴⁰) Trakų aps. komendantas V. Žutautas nurodė, kad iš sulaikytųjų už nelegalų „demarklinijos“ perėjimą statistiškai net 50 % pereina liniją tam, kad pasimatytų su giminėmis, 30 % – kontrabandos tikslais, likę 20 % – „įvairiais kitais (šnipai, ieškantieji dokumentų, metrikų ir t. t.) reikalais“.¹⁵⁴¹ Atliktas septyniiasdešimties Alytaus ir Ukmergės aps. komendantų bylų tyrimas išties patvirtina pirmąją nurodytąją figūrą (ir tendenciją) – 54 % tirtų atvejų nelegalią kelionę per demarkacinę liniją motyvavo siekis aplankyti artimuosius. Žinoma, kai kurie įvardydami šį tariamą ketinimą galėjo slėpti kitas – galimai kriminalines – priežastis, tačiau neabejotina, kad būtent tai buvo bene svarbiausias nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo motyvas. 1934 m. Trakų aps. komendantui teikdamas informaciją apie Lietuvos pasienio gyventojų interakciją su gyventojais anapus linijos, Aukštadvario klebonas A. Žilinskas

¹⁵³⁶ „Kontrabanda demarklinijoje“, in: *Policija*, 1926, nr. 7, p. 19.

¹⁵³⁷ Sinkevičius, A., „Sienos saugojimo tarnyba“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 6–7.

¹⁵³⁸ Ten pat.

¹⁵³⁹ Nagrinėtos Lietuvos centrinio valstybės archyvo Alytaus aps. komendantūros fondo (f. 745) bylos nr. 80, 84, 86, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110 ir Ukmergės aps. komendantūros fondo (f. 504) bylos nr. 68, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 200, 201, 251, 252, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339.

¹⁵⁴⁰ Pasienio policijos baro viršininko raportas Trakų aps. komendantui, 1933, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 483.

¹⁵⁴¹ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: ten pat, l. 392.

pabrėžė, kad „vietiniai tikrieji lietuviai jokių ryšių neturi ir apie gyvenimą už demarklinijos visai nesidomi“ ir kad „tik lenkuojantys stengiasi palaikyti ryšius ir metuose bent vieną kartą būtinai turi kai kurie pasimatyti [...] aplankyti gimines“.¹⁵⁴² Atlikta analizė rodo, kad asmens pasiryžimas ir pastangos aplankyti artimuosius anapus linijos veikia nesietinas su jo tautybe – šis siekis paskatino įvairių tautybių asmenis peržengti liniją.

Nelegaliai perėjus liniją lankyti kitoje demarkacinės linijos pusėje gyvenę tėvai, krikšto tėvai, broliai ir seserys, taip pat ir vaikai, kiti artimieji. Kai kurias keliones motyvavo ilgi nesimatymo metai, kitas – žinia apie artimuosius ištikusią bėdą, siekis šiuos aplankyti šioms sunkiu metu, pagelbėti. Štai 1927 m. sulaikyta iš „lenkų pusės“ sugrįžusi 35 m. amžiaus Giedraičių valsčiaus gyventoja lietuvė L. Dasevičienė. Ji buvo peržengusi liniją aplankyti gretimame kaime (už linijos) su jos broliu gyvenusį senyvą ir sergantį savo tėvą – moterį pasiekė žinios, kad jos tėvas apleistas ir neprižiūrimas, tad ji nusprendė jį aplankyti ir paraginti brolių juo rūpintis, užribyje svečiavosi dieną¹⁵⁴³ (nuoširdus šeimyninės pareigos jausmas ir geri ketinimai moters neapsaugojo nuo bausmės – už šį prasižengimą ji savaitę praleido „daboklėje“¹⁵⁴⁴). 1929 m. kita lietuvė iš Giedraičių – 60 m. amžiaus M. Meilunienė – buvo sulaikyta dar tik bandydama peržengti administracinę liniją. Moters teigimu, gavusi žinių apie sunkią Vilniuje pas jos seserį gyvenančios dukters ligą, ji nusprendė nueiti šią aplankyti¹⁵⁴⁵ (ši susirūpinusi motina taip pat susilaukė ilgų dienų arešto).

Visgi ne visų pas šeimos narius nelegaliai vykusių asmenų keliones sąlygojo vien ilgesys ar altruizmas. Kai kurie siekė aplankyti gimines, kad iš šių gautų rūpimus dokumentus, kitus vedė kiti – asmeninę naudą žadėję – motyvai. Štai 1929 m. grįžtanti iš užribio sulaikyta 48 m. amžiaus Širvintų valsčiaus gyventoja S. Masilionienė buvo nuvykusi į Vilnių aplankyti brolių ir gydytis – jos gydymosi išlaidas buvo žadėję padengti keturi pasiturintys jos broliai.¹⁵⁴⁶ 1927 m. sučiuptas nelegaliai liniją pereiti mėginęs 20 m. amžiaus Giedraičių valsčiaus gyventojas J. Sakalauskas ketino vykti pas sunkiai susirgusią (ir kitų giminaičių neturėjusią) savo krikšto motiną padėti šiai tvarkyti jos ūkį – vyras teigė, kad gyveno neturtingai ir vylėsi taip šiek tiek užsidirbti, krikštamatė už pagalbą žadėjo atsilyginti.¹⁵⁴⁷

¹⁵⁴² Trakų aps. komendantui adresuotas Aukštadvario klebono A. Žilinsko „Atsakymas į ankieta Vilnijos atlietuvinimo reikalui“, 1934-01-03, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 433.

¹⁵⁴³ L. Dasevičienės sulaikymo protokolas, 1927-09-02, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 153, l. 2.

¹⁵⁴⁴ Pranešimas Ukmergės aps. komendantui apie L. Dasevičienės bausmės atlikimą, 1927-11-11, in: ten pat, l. 10.

¹⁵⁴⁵ M. Meilunienės sulaikymo protokolas, 1929-05-09, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 307, l. 2.

¹⁵⁴⁶ L. Meškauskienės ir S. Masilionienės sulaikymo protokolas, 1929-06-14, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 308, l. 2.

¹⁵⁴⁷ J. Sakalausko sulaikymo protokolas, 1927-11-23, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 251, l. 2–3.

Tyrimas leidžia teigti, kad neretai nelegalių perėjūnų keliones pas gimines anapus linijos apskritai grindė vien piniginis interesas. Pavyzdžiui, 1929 m. sulaikytas iš „lenkų pusės“ grįžtantis 19 m. amžiaus Giedraičių valsčiaus gyventojas A. Miežonis buvo nuvykęs aplankyti „okupuotoje Lietuvoje“ ūkio darbininku tarnavusio brolio, vildamasis pasiskolinti iš šio pinigų, reikalingų nuosavo namo statyboms (visgi jo brolis irgi nebuvo pasiturintis ir pinigų šiam nedavė).¹⁵⁴⁸ 1927 m. sulaikytas slapčia demarkacinę liniją mėginęs pereiti 61 m. amžiaus Molėtų valsčiaus gyventojas J. Verikas keliavo pas anapus linijos gyvenusį savo švogerį, ketindamas atgauti skolą – teigė, kad prieš dešimtmetį šiam buvo paskolines 500 rublių.¹⁵⁴⁹ Tais pačiais metais sulaikytas iš Lenkijos grįžtantis 39 metų amžiaus Giedraičių valsčiaus gyventojas P. Drublionis buvo nuvykęs į gretimą kaimą anapus linijos atsiimti pasogos (ištekančiai dukteriai tėvų skiriamų pinigų), uošvis šiam tąkart atidavė dalį pasogos – 23 dolerius.¹⁵⁵⁰

Apskritai siekis atsiimti jiems (tariamai) priklausiusius pinigus motyvavo nemažai nelegalių linijos kirtėjų – neturtingas gyvenimas skatino žmones ieškoti išeities ir rizikuoti, masino viltį, kad galbūt nuvykus į užribį jiems pavyks atgauti kadaise prarastus pinigus. Štai 1927 m. mėginantis pereiti demarkacinę liniją sulaikytas 45 m. amžiaus Dubingių miestelio gyventojas J. Bilinskas teigė, kad pristigęs pinigų nusprendė nuvykti į anapus linijos esantį kaimą atsiimti jam nuo 1920 m. priklausiusio atlyginimo už tarnystę už demarkacinės linijos likusiam ūkyje.¹⁵⁵¹ 1928 m. 40 metų amžiaus Giedraičių valsčiaus gyventojas A. Kraniauskas nelegaliai nuvyko į Vilnių siekdamas atgauti 100 rublių skolą.¹⁵⁵² 1927 m. Musninkų valsčiaus gyventojas P. Česiūnas perėjo liniją ir nuvyko į Vilnių atsiimti 1500 dolerių piniginio indėlio iš Vilniaus banko, kuriuos su žmona, neva, šiam bankui buvo persiuntę dar gyvendami JAV prieš Vilniaus krašto „okupaciją“.¹⁵⁵³

Dalis žmonių demarkacinę liniją pereinavo su tikslu įgyti šiems svarbius dokumentus (gimimo metrikus, žemės dokumentus ir t. t.), kitus vedė anapus linijos likusio turto tvarkymo interesas. Štai iš Lenkijos pusėje atsidūrusio Paberžės valsčiaus kilę, bet po neutraliosios zonos panaikinimo Lietuvos pusėje Giedraičių valsčiuje likę gyventi vyras ir žmona – 30 m.

¹⁵⁴⁸ A. Miežonio sulaikymo protokolas, 1929-01-02, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 309, l. 3–4.

¹⁵⁴⁹ J. Veriko ir M. Čeplianskienės sulaikymo protokolas, 1927-10-20, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 149, l. 2.

¹⁵⁵⁰ P. Drublionio sulaikymo protokolas, 1927-05-31, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 156, l. 2–3.

¹⁵⁵¹ J. Bilinsko sulaikymo protokolas, 1927-06-08, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 143, l. 2.

¹⁵⁵² A. Kraniausko sulaikymo protokolas, 1929-01-15, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 301, l. 5.

¹⁵⁵³ S. Česiūnienės kvotos protokolas, 1927-10-24, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 150, l. 2.

amžiaus V. Dvilevičius ir 23 m. amžiaus J. Baranauskaitė-Dvilevičienė 1927 m. buvo nelegaliai nuvykę anapus linijos apžiūrėti ir sutvarkyti savo ten turėtos žemės.¹⁵⁵⁴ Grįžtant juos sulaukė Lietuvos pasienio pareigūnai – kadangi abu buvo kilę iš „okupuotos Lietuvos“, kur turėjo turto ir giminių, jų pačių pageidavimu,¹⁵⁵⁵ Ukmergės aps. komendantas juos ištrėmė į jų gimtinę užribyje (be teisės sugrįžti).¹⁵⁵⁶

Daug nagrinėtų atvejų rodo, kad dažna nelegalaus linijos peržengimo priežastis buvo darbo migracija – į gretimą valstybę vykta siekiant įsidarbinti ir užsidirbti. Analizuojant šaltinius dažnai sutikta tipinė situacija: asmenys iš Lietuvos išvykdavo į Vilnių ieškoti darbo (dažnai merginos – dirbti tarnaitėmis), ilgainiui tarnybos ir pajamų netekdavo (kartais apskritai nerasdavo darbo) ir grįždavo atgal į Lietuvą. Štai 1927 m. nelegaliai iš Vilniaus parėjusi ir pati pasienio policijai prisistačiusi 26 m. amžiaus lietuvė F. Mažeikaitė-Bačiulienė teigė, kad po vyro mirties 1925 m. nelegaliai perėjo demarkacinę liniją (ji buvo vietinė) ir nuvyko į Vilnių, kur tarnavo „pas ponus už tarnaitę“ – „Dabar esant Vilniuje mažai darbo“ nusprendė grįžti gyventi į Lietuvą.¹⁵⁵⁷ 1927 m. nepastebėta iš Lenkijos parėjusi 23 m. amžiaus Širvintų valsčiaus gyventoja Z. Kilčiauskaitė 1926 m. buvo išvykusi į Lenkiją, tikėdamasi ten „lengviau gyventi“ – vėliau kvočiama moteris prisipažino: „Vilniuje gi iki šiol prabuvau ir ten man pasirodė dar sunkiau gyventi.“¹⁵⁵⁸ Atrodo, kad nemažai nepasiturinčių, jiems priimtino darbo ar pajamų neturinčių Lietuvos pasienio gyventojų dėjo viltis į galimybę dirbti, užsidirbti ir gyventi geriau anapus linijos – tokios viltys neretai nepasiteisindavo (žinoma, veikiausiai būta ir sėkmingai ilgesniam laikui įsidarbinusių Vilniuje, kurie neįtūtė reikmės iš ten grįžti, nebuvo sulaikyti ir bylose neregistruojami).

Pažymėtinas nelegalaus demarkacinės linijos kirtimo motyvas – tikinčiųjų siekis patenkinti savo tikiybinius poreikius bei aplankyti šventas religines vietas. Svarbu pabrėžti, kad kartais tam tikrose pasienio vietovėse (nors to neregamentavo jokios taisyklės ar rašytiniai susitarimai ir tai iš esmės prieštaravo bendrai politinei linijai) abiejų valstybių pareigūnų sutarimu pasienio gyventojams buvo sudaromos sąlygos aplankyti kitoje linijos pusėje esančią bažnyčią – pvz., bent trečiajame dešimtmetyje iki Kirdeikių bažnyčios (Lietuvos pasienyje) pastatymo Lietuvos pasienio

¹⁵⁵⁴ V. Dvilevičiaus ir J. Dvilevičienės sulaikymo protokolas, 1927-05-23, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 159, l. 2.

¹⁵⁵⁵ V. Dvilevičiaus ir J. Dvilevičienės kvotos protokolas, 1927-06-16, in: ten pat, l. 6.

¹⁵⁵⁶ Ukmergės aps. karo komendanto nutarimas, 1927-07-04, in: ten pat, l. 8; Ukmergės aps. V nuovados viršininko raštas Giedraičių policijos punkto vedėjui, in: ten pat, l. 13.

¹⁵⁵⁷ F. Mažeikaitės-Bačiulienės sulaikymo protokolas, 1927-05-02, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 141, l. 1.

¹⁵⁵⁸ Z. Kilčiauskaitės kvotos protokolas, 1927-04-23, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 336, l. 2.

gyventojams per metines šventes leista eiti į Linkmenų bažnyčią Lenkijos pusėje¹⁵⁵⁹, ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvos pusėje buvusią Perlojos bažnyčią šventadieniais lankyti leista ir „okupuotos Lietuvos“ gyventojams.¹⁵⁶⁰ Įrašai Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybiniame dienoraštyje implikuoja, kad pareigūnai visiškai toleravo tai, kad 1932 m. (veikiausiai leidimų ūkio darbams dirbti dėka) į atlaidus Onuškyje atvyko daug „okupuotos Lietuvos“ gyventojų.¹⁵⁶¹ Visgi tai buvo veikiau išimtis iš bendros linijos – religiniai poreikiai asmeniui dažniausiai „neatverdavo“ demarkacinės linijos, o slaptas linijos peržengimas siekiant aplankyti tikiškinį objektą ar dalyvauti religiniame renginyje buvo neleistinas ir baudžiamas. 1927 m. Lenkijai paskelbus apie demarkacinės linijos atidarymą ir kviečiant tikinčiuosius iš Lietuvos atvykti į Aušros Vartų Dievo Motinos paveikslo karūnavimo iškilmes Vilniuje,¹⁵⁶² Lietuva šios akcijos nepripažino – Lenkijos kvietimu susigundę ir pereiti liniją kelionei į Vilnių mėginę Lietuvos gyventojai Lietuvos pareigūnų buvo sulaikomi ir baudžiami.¹⁵⁶³ Tais pačiais metais grįžtantis iš Lenkijos sulaikytas 45 m. amžiaus Giedraičių valsčiaus gyventojas J. Trinkūnas teigė, kad prieš tris dienas nuėjo į Vilnių aplankyti giminių ir „apeiti Kalvarijos kalnus“¹⁵⁶⁴ (tai buvo tradicinis Lietuvos maldininkų piligrimystės maršrutas, Lietuvos tikintiesiems svarbi šventinė tradicija).

Šiame skyriuje jau pažymėta, kad linijos artumas teikė pasienio gyventojams galimybę pasipelninti – rizikuodami jie galėjo užsiimti kontrabandos gabenimu, talkinti kontrabandininkams (ar jų gaudytojams) ir taip užsidirbti. Tyrimas atskleidė, kad pati jų padėtis – gyvenimas pasienyje, vietos pažinimas – pasienio gyventojams teikė dar vieną uždarbui alternatyvą – kai kurie vietiniai už atlygį padėdavo pereiti to siekiantiems asmenis per demarkacinę liniją (tai buvo palyginti dažnas reiškinys). Laikmečio spaudoje teigta, kad „slaptai per sieną asmenis veda [...] tik pasienio ruožo gyventojai“¹⁵⁶⁵, ši tezė iš esmės tiksli – vietiniai natūraliai tam turėjo geriausias sąlygas ir žinias. Palankiausias sąlygas šiai veiklai turėjo gyvenusieji arčiausiai linijos. Pavyzdžiui, slaptu žmonių pervedinėjimu ir kontrabandos gabenimu užsiiminėjęs Musninkų valsčiaus gyventojas V. Drazdauskas gyveno vos 100–115 metrų atstumu nuo linijos –

¹⁵⁵⁹ „Korespondencijos“, in: *Trinitas*, 1924-08-14, nr. 200, p. 24.

¹⁵⁶⁰ Piliečių apsaugos departamento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1931-01-22, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 73.

¹⁵⁶¹ Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybinio dienoraščio 1932 m. rugpjūčio 23 d. įrašas, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 52, l. 23.

¹⁵⁶² Žalys, V., *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, p. 274–275.

¹⁵⁶³ J. Jasinskaitės prašymas Krašto apsaugos ministru, 1927-09-25, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 68, l. 20.

¹⁵⁶⁴ J. Trinkūno, M. Trinkūnienės ir J. Galandžiauskienės sulaikymo protokolas, 1927-06-09, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 160, l. 1.

¹⁵⁶⁵ Sinkevičius, A., „Sienos saugojimo tarnyba“, in: *Policija*, 1934, nr. 1–2, p. 6.

pareigūnų pasiryžimą jį nubausti sustiprino gautos žinios, kad 1933 m. pabaigoje jis per liniją pervedė du Lietuvos kariuomenės dezertyrus¹⁵⁶⁶ (bėgimas nuo karinės tarnybos¹⁵⁶⁷ ar siekis išvengti atsakomybės įvykdžius nusikaltimą taip pat buvo sutiktini nelegalaus linijos perėjimo motyvai). Charakteringa tai, kad slapčia per liniją žmones pervedantys asmenys dažniausiai taip pat užsiiminėjo ir kontrabandos gabenimu. Kartais teikusieji pagalbą perėjūnams už atlygį žmones ne vien pervedavo, bet ir padėdavo jiems transportuoti jų daiktus. Štai 1930 m. kaunietis F. Ickus, 57 m. amžiaus žydas, susimokėjęs 10 dolerių buvo slapta pervedtas per liniją, Lenkijoje nusipirko „tikiybinių dalykų“, kuriuos planavo pardavinėti Lietuvoje, – grįžti į Lietuvą jam padėjo ir nusipirkta prekes nešė trys už du dolerius pasisamdę vyrai (Lietuvoje jis buvo sulaikytas).¹⁵⁶⁸ Nelegalių paslaugų paklausą atliepė jų pasiūla.

Kai kurie iš valstybės gilumos vykę liniją pereiti ketinę asmenys dėl pervedimo susitaravo iš anksto, kiti ieškodavo kas juos galėtų pvesti jau atvykę į pasienį. Kai kuriuos pasienyje gyvenusius pervedinėtojus būtų galima pavadinti atsitiktiniais (reguliariai to nedariusiais, veikiau susigundžiusiais pasitaikiusia galimybe), kiti įvardytini „profesionaliais“ – šie tai atlikdavo reguliariai, buvo išvystę organizuotą sistemą. Štai, pasak abu nusikaltėlius pažinėjusio liudininko parodymų, Perlojos gyventojas J. Vaitkevičius trečiajame dešimtmetyje visą eilę metų kooperavo su vežiku Jankeliu iš Varėnos, kuris pas šį iš Kauno atveždavo norinčiuosius vykti per demarkacinę liniją, o J. Vaitkevičius juos slapčia pavesdavo. Tai pat jis sutikdavo žmones, atvykusius iš „okupuotos Lietuvos“, kurie to paties Jankelio būdavo nuvežami į Kauną (nelegalius perėjūnus, kurių transportavimu užsiėmė, vežikas praminė „kiškiais“¹⁵⁶⁹). Už savo paslaugas J. Vaitkevičius imdavo 5–10 dolerių.¹⁵⁷⁰ Apskritai kitais analizuotais atvejais už pervedimą per liniją mokėta nuo 20 iki 40 litų – tai nebuvo dideli pinigai, atsižvelgiant į pervedinėtojams grėsusias baudas.

Pagalbą kertantiems liniją teikiantys pasienio gyventojai turėjo

¹⁵⁶⁶ Valstybės saugumo policijos Ukmergės rajono viršininko parodymų protokolas, 1934-01-27, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 333, l. 7.

¹⁵⁶⁷ Į gretimą valstybę bėgdavo tiek Lietuvos, tiek Lenkijos dezertyrai. Vien 1929–1936 m. į Lietuvą „atbėgo“ bent 145 Lenkijos kariuomenės dezertyrai, dauguma jų buvo lietuviai – Žinios apie Lenkijos kariuomenės dezertyrus, atbėgusius į Nepriklausomą Lietuvą nuo 1929 iki 1936 metų, 1937-01-21, in: LCVA, f. 378, ap. 10, b. 24, l. 79.

¹⁵⁶⁸ F. Ickaus kvotos protokolas, 1930-01-17, in: LCVA, f. 745, ap. 1, b. 94, l. 19.

¹⁵⁶⁹ Numanu, kad tai galėjo būti ne vienintelis atvejis, kai nelegalūs demarkacinės linijos kirtėjai panašiai pravardžiuoti. Pasienio zonų tyrinėtojai yra pastebėję, kad įvairiose šalyse nelegaliai sienas kertantys migrantai dėl savo pažeidžiamos padėties charakteringai įvardijami (su pažeidžiamumu siejamų) gyvūnų vardais – pavyzdžiui, Meksikoje nelegalūs sienos kirtėjai šnekamojoje kalboje vadinami „viščiukais“, Ispanijoje – „avimis“ (Donnan, H.; Wilson, T. M., *Borders: Frontiers of Identity, Nation, and State*, p. 135).

¹⁵⁷⁰ Liudininkų kvotos protokolas, 1930-10-09, in: LCVA, f. 745, ap. 1, b. 93, l. 6.

„profesinių“ gudrybių. Pavyzdžiui, iš šios veiklos uždarbiaujantis pasienio ūkininkas užkalbindavo pasienio sargybinių, netgi paleisdavo greta linijos ganytis arklį, „nusaugojęs“ sargybinių ištaikydavo momentą ir mikliai instruodavo savo „klientą“ pereiti „rubežių“.¹⁵⁷¹ Trakų aps. komendanto teigimu, visai šalia administracinės linijos gyvenę ir nelegaliu žmonių vedžiojimu per šią užsiiminėję Vievio valsčiaus gyventojai sutuoktiniai B. ir M. Jakimavičiai daug sykių išvengė sulaikymo „tik per nepaprastai gudriai organizuotą savisaugą“ – pasitelkti šunys, vaikai ir net šviesos signalai.¹⁵⁷² Visgi pasienio pareigūnai kovodami su šiuo nelegaliu „verslu“ turėjo ir taikę gan efektyvią taktiką. Tam reikėjo pasitelkti agentą, kuris apsilankytų pas įtariamus pervedinėtojus per liniją, įtikinamai apsimestų nuvykti į „okupuotą Lietuvą“ geidžiančiu asmeniu, paprašytų būti pervedamas, už paslaugą susimokėtų ir veiktų pagal šių nurodymus, kol ties linija šie būtų sulaikyti.¹⁵⁷³ Štai 1927 m. vasarą į jos namus užsukusią slaptą pasienio policijos talkininę perversi per liniją už 20 litų „mielu noru“ sutikusi¹⁵⁷⁴ Musninkų valsčiaus gyventoja F. Rickevičienė, 34 m. amžiaus lenkė, už savo poelgį iš karo komendanto susilaukė 250 litų baudos arba 25 parų kalėjimo.¹⁵⁷⁵ Tikėtasi gauti lengvą uždarbį, o papulta į didelę bėdą. Visa tai vėlgi rodo, kokias unikalias galimybes bei rizikas teikė gyvenimas pasienio erdvėje.

Kadangi nepalaikydamos diplomatinių santykių Lietuva ir Lenkija neturėjo ir tiesioginių pašto ryšių (laiškai adresatą galėjo pasiekti tik siunčiami aplinkui per kitą šalį), atsirasdavo nelegalių linijos perėjūnų, atlikdavusių slapto paštininko funkciją. Pasienio gyventojams tai buvo dar viena – rizikinga – galimybė užsidirbti. Štai 1929 m. Trakų aps. komendantūra buvo informuota, kad Vievio valsčiaus gyventoja Čiupailienė du kartus per savaitę nelegaliai pereina administracinę liniją ir vyksta į „okupuotą Lietuvą“ – neša ten laiškus, taip pat parneša iš ten laišku atgal (apskrities komendantas pasienio policiją įpareigojo šią reguliarią „paštininkę“ sekti, susekus be leidimo peržengiant liniją sudaryti jai bylą).¹⁵⁷⁶ Tais pačiais metais nelegaliai pereinanti liniją ir gabenanti kontrabandą bei korespondenciją sulaikyta aštuoniolikmetė R. Efronaitė – pasak Alytaus aps. karo komendanto raporto, visa pačiame Lietuvos pasienyje – Seinų aps. Punsko valsčiaus Mergutrakių dvare – gyvenusi žydų

¹⁵⁷¹ F. Rickevičienės sulaikymo protokolas, 1927-06-11, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 331, l. 2.

¹⁵⁷² Trakų aps. komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, 1936-09-15, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 478, l. 85.

¹⁵⁷³ Z. Skorubskio sulaikymo protokolas, 1927-06-14, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 332, l. 1; F. Rickevičienės sulaikymo protokolas, 1927-06-11, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 331, l. 2.

¹⁵⁷⁴ Ten pat.

¹⁵⁷⁵ Ukmergės aps. karo komendanto nutarimas, 1927-06-21, in: ten pat, l. 6.

¹⁵⁷⁶ Trakų aps. komendanto raštas Pasienio policijos V rajono vadui, 1929-02-08, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 292, l. 7.

„Efronų šeima jau nuo seniai pasižymėjo nelegaliu vaikščiojimu per administracijos liniją ir nešiojimu laiškų bei kontrabandos“.¹⁵⁷⁷ Anot jo, prasižengėliams talkino, kartu policijos pastangas tramdyti šią veiklą ap sunkino tai, kad administracinė linija ėjo per šeimos valdomą žemę. R. Efronaitę komendantas nubaudė itin griežtai – skyrė jai 1000 litų baudą ir ištrėmė į Panevėžio apskritį, nors ketino jos tėvams pasiūlyti merginai tremties bausmę dovanoti (to teigdama dukters pašlijusią sveikatą primygtinai ir nuolankiai prašė jos motina¹⁵⁷⁸) su sąlyga, kad šie pasižadės, kad, jei nors vienas Efronų šeimos narys dar kartą bus sulaikytas už analogišką veiklą, tai „[...] jų visas valdomas turtas bus konfiskuotas Valstybės naudai ir visa šeima bus iš apskrities ištrėmta.“¹⁵⁷⁹ Vargu ar toks susitarimas būtų atitikęs tuometines teisės normas ir apskritai būtų buvęs teisiškai įpareigojantis (bent nuosavybės konfiskavimo atžvilgiu), visgi komendantas naudojosį jautria vieta ir spaudimo svertais, mėgindamas išspręsti ilgametę ir opią, pareigūnams ir valdininkams jau įgrisusią, problemą.

Ištrėmimas iš gyvenamosios vietos į kitą – tolimą – Lietuvos apskritį buvo skausminga nuobauda, taikyta veikiau nuolatinių, vėl ir vėl prasižengdavusių linijos perėjūnų atžvilgiu. Štai iš Giedraičių valsčiaus kilusi Lietuvos pilietė J. Dragūnaitė, kuri nuolat dirbo Vilniuje (virtuvės tarnautoja garsiaame Šv. Jurgio viešbučio restorane), o į gimtinę slapta pareidavo tik atostogoms ir pabūti pas mamą,¹⁵⁸⁰ „už nesiliaujamą vaikščiojimą“ per demarkacinę liniją nubausta ištrėmimu į Mažeikių apskritį¹⁵⁸¹ (veikiausiai tai reiškė jos karjeros Vilniuje pabaigą). Analogiškos bausmės taip pat galėjo susilaukti tie, kurie liniją pereidavo šnipinėjimo (informacijos teikimo Lenkijos institucijoms) tikslais. Ir Lietuva, ir Lenkija viena kitos atžvilgiu užsiėmė žvalgyba ir kontržvalgyba, naudojosį kitos pusės gyventojais, nelegaliai liniją pereinančiais asmenimis informacijos rinkimo tikslu (neretai tam verbuoti kontrabandininkai¹⁵⁸²). Lenkijos tarnybas ypatingai domino informacija apie Lietuvos kariuomenės dalių dislokaciją, jos tarnautojus, ginkluotę, mobilizacijos ir tiekimo planai, kariuomenės ir policijos pareigūnų charakteristikos, informacija apie pasienio ir saugumo policiją, šaulių veiklą pasienyje.¹⁵⁸³ Informacijos teikimas už tai atsilyginantiems kontaktiniams asmenims, tarnybos,

¹⁵⁷⁷ Alytaus aps. komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, 1929-09-16, in: LCVA, f. 745, ap. 1, b. 96, l. 15.

¹⁵⁷⁸ E. Efronienės prašymas Krašto apsaugos ministrui, 1929-09-14, in: ten pat, l. 16.

¹⁵⁷⁹ Alytaus aps. komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, 1929-09-16, in: ten pat, l. 15.

¹⁵⁸⁰ J. Dragūnaitės kvotos protokolas, 1927-07-15, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 155, l. 2–3.

¹⁵⁸¹ Ukmergės aps. komendanto raštas Mažeikių aps. komendantui, 1927-09-12, in: ten pat, l. 11.

¹⁵⁸² Gajownik, T., *Tajny front niewypowiedzianej wojny*, p. 162.

¹⁵⁸³ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 374.

pasienio gyventojams buvo dar viena alternatyva papildyti savo pajamas – tai irgi buvo viena iš priežasčių slapčia pereiti liniją. Ši veikla buvo itin rizikinga ir, kaip jau minėta, įkliuvus galėjo tekti atsisveikinti su savo gyvenamąja vieta. Štai 1927 m. gegužę Perlojoje naktį perėjęs demarkacinę liniją iš „lenkų pusės“ sulaikytas vietinis gyventojas J. Kasiulynas turbūt apsidžiaugė kai po kvotos ir asmens kratos buvo išleistas namo – visgi netrukus ties demarkacine linija Lietuvos pusės pasienio sargybinis aptiko numestą raštelį, kuriame buvo aprašyta vietos pasienio policijos sargyba, surašyti vietos šaulių būrio susirinkime išrinkti atstovai į šaulių suvažiavimą Alytuje. Iškart įtartas būtent J. Kasiulynas – jis raštelio autorystę neigė, tačiau pasikviesti rašysenos ekspertai nustatė, kad būtent jis ir buvo raštelio autorius.¹⁵⁸⁴ Tolimesnis tyrimas atskleidė, kad J. Kasiulynas „dažnai lankėsi lenkų pusėn ir turėjo artimus ryšius su žinomais lenkų šnipais“ bei „užsiiminėjo šnipavimu lenkų naudai“.¹⁵⁸⁵ Karo komendantas jį ištrėmė į Raseinių apskritį – po trejų metų jam buvo leista sugrįžti gyventi į Alytaus apskritį, tačiau ne arčiau nei 10 kilometrų atstumu nuo administracinės linijos (taip pat jam paskirta policijos priežiūra).¹⁵⁸⁶ Šiuo atveju raštelis buvo apčiuopiamas šnipinėjimo įrodymas, atrodytų, kad neretai asmens ištrėmimą įgalindavo vien sulaikymas nelegaliai pereinant liniją turint agentūrinių žinių ar tvirtų įtarimų dėl jo „šnipavimo“. Nubaustieji įgydavo „asmens nepageidaujamo demarklinijos zonoje“ charakteristiką.¹⁵⁸⁷ Kaip aptarta, ištrėmimas per administracinę liniją į Lenkiją grėsė Lietuvoje sulaikytiems nelegaliai liniją perėjusiems ne Lietuvos piliečiams.

Apskritai dažniausiai baudžiant nelegaliai perėjusius liniją šiems buvo suteikiamas pasirinkimas – pinigine arba laisvės atėmimo bausmė (pavyzdžiui, 50 litų arba 7 paros kalėjimo, 75 litai arba 21 para arešto, 200 litų arba mėnuo kalėjimo ir t. t.). Atliktas tyrimas rodo, kad beveik visada nubaustieji pasirinkdavo verčiau praleisti paskirtas dienas uždaryti areštinėje nei mokėti baudą (pinigų trūko arba šie buvo per daug svarbūs). Kita vertus, pačios piniginės baudos dažniausiai nebūdavo ypatingai didelės. Septynių dešimčių individualių atvejų analizė rodo, kad už nelegalų linijos perėjimą komendantų dažniausiai skirta pinigine bausmė buvo 50 litų, palyginti dažnai skirta ir 200 litų bauda. Rečiau skirtos ir mažesnės – 25–30 litų – baudos, 1930 m. sulaikytam iš „lenkų pusės“ atėjusiam 74 m. vyrui, siekusiam gyventi Lietuvoje pas sūnų,¹⁵⁸⁸ skirta vos 15 litų bauda (arba 3

¹⁵⁸⁴ Kvotos apie J. Kasiulyną santrauka, 1927-06-02, in: LCVA, f. 745, ap. 1, b. 86, l. 4–5.

¹⁵⁸⁵ Alytaus aps. komendanto raportas Krašto apsaugos ministrui, 1928-05-18, in: ten pat, l. 34.

¹⁵⁸⁶ Alytaus aps. komendanto raštas Raseinių aps. policijos vadui, 1930-12-17, in: ten pat, l. 41.

¹⁵⁸⁷ Alytaus aps. komendanto nutarimas, 1927-01-11, in: LCVA, f. 745, ap. 1, b. 100, l. 1.

¹⁵⁸⁸ M. Kalesinsko kvotos protokolas, 1930-07-15, in: LCVA, f. 745, ap. 1, b. 102, l. 3.

paros arešto).¹⁵⁸⁹ Atrodytų, kad baudos dydžiui įtakos turėjo tai, ar sulaikytasis prisipažindavo, ankstesnė jo sulaikymų istorija, kitos aplinkybės. Gerokai didesnes (ir tūkstantį litų siekiančias bei viršijančias) baudas gaudavo sulaikytieji su kontrabandinėmis prekėmis, daugkartiniai perėjūnai, įtartieji šnipinėjimu. Diagnozuotina ir tai, kad baudos veikiau neatbaudydavo ketinusiujų nelegaliai pereiti liniją – kaip aptarta, metams bėgant sulaikytų perėjūnų mastai iš esmės nemažėjo.

Veikiausiai taip siekdami išvengti bausmės kai kurie sulaikytieji teigdavo, kad prie pat demarkacinės linijos atsidūrė arba ją perėjo netyčia. Štai 1927 m. miške prie linijos sulaikytas 29 m. amžiaus Giedraičių valsčiaus gyventojas J. Lamauskas teisinosi tądien išgėręs degtinės ir tiesiog pasiklydęs¹⁵⁹⁰ – jo argumentacijai tikrai nepadėjo tai, kad tąkart pas jį atrasta 11 kg naminio tabako.¹⁵⁹¹ Tais pačiais metais nelegaliai į Lenkiją su žmona, seserimi ir dukra vežimu nuvažiavęs kitas Giedraičių valsčiaus gyventojas – 26 m. amžiaus P. Aleksandravičius – teisinosi, kad tam tikru tikslu („kaipo esu čigonas tankiau važinėju po žmonės“) nuvykę į Dubingių miestelį jie ketino pernaktoti miške, tačiau vietos gyventojai juos iš ten išvarė ir liepė važiuoti toliau – ieškodamas vietos nakvynei jis, neva, nė nepastebėjo, kad pervaziavo demarkacinę liniją (anapus linijos šeimą sulaikė Lenkijos pareigūnai, nugabeno (tardymui) į Vilnių, vėliau grąžino į Lietuvą).¹⁵⁹² 1927 m. liepą pasienyje ties demarkacine linija sulaikytas 37 m. amžiaus B. Bačauskas, Šiaulių aps. gyventojas specialiai atvykęs į pasienį keliauti į Vilnių¹⁵⁹³ pas gimines, tiesiog pareiškė: „nežinojau kad negalima“.¹⁵⁹⁴ Šie ir panašūs pasiteisinimai tikrai nepadėjo prasižengusiesiems išvengti bausmės.

Tirtų sulaikytų nelegalių perėjūnų bylų analizė atskleidžia ir kitas paties reiškinio bei prasižengėlių kaip grupės charakteristikas. Įdomu ir kiek netikėta tai, kad susumavus visų tirtų atvejų duomenis tarp sučiuptų linijos kirtėjų buvo beveik identiškas skaičius vyrų ir moterų – vien lytis akivaizdžiai nebuvo šiam prasižengimui įtakos turėjęs faktorius. Liniją nelegaliai mėgindavo pereiti tiek nepilnamečiai paaugliai, tiek jau aštuntą dešimtį einantys žmonės. Pažeidėjų gretose vyravo dvidešimtmečiai ir trisdešimtmečiai (vyrų ir moterų nuo 20 iki 39 metų amžiaus) – visgi pati gausiausia pažeidėjų grupė veikiau neabejotinai buvo 20–29 metų amžiaus vyrai (veikiausiai tai sąlygojo visa eilė fizinių, psichologinių, socialinių veiksnių). Įdomu tai, kad sulaikytų 50 ir daugiau metų amžiaus sulaukusių asmenų gretose moterų buvo žymiai gausiau nei vyrų. Nustatyta, kad

¹⁵⁸⁹ Alytaus aps. karo komendanto nutarimas, 1930-08-09, in: ten pat, l. 1.

¹⁵⁹⁰ J. Lamausko kvotos protokolas, 1927-06-22, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 201, l. 11.

¹⁵⁹¹ Kontrabandos sulaikymo protokolas, 1927-06-04, in: ten pat, l. 2.

¹⁵⁹² P. Aleksandravičiaus kvotos protokolas, 1927-09-25, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 135, l. 3.

¹⁵⁹³ Ukmergės aps. IV nuovados policijos viršininko nutarimas, 1927-07-10, in: LCVA, f. 504, ap. 2, b. 139, l. 4.

¹⁵⁹⁴ B. Bačausko sulaikymo protokolas, 1927-07-10, in: ten pat, l. 3.

demarkacinę liniją nelegaliai peržengdavo ir lietuviai, ir lenkai, ir gausa žydų, taip pat rusai bei asmenys save identifikavę baltgudžiais ir čigonais (visus linijos uždarymas veikė vienodai). Pereiti liniją žmonės bandydavo ir vieni, ir nedidelėmis grupelėmis – po du, tris asmenis (kartu dažniausiai eidavo sutuoktiniai, interesų užribyje turėję ir veikdami kartu vienas kitą drąsine pažįstami).

Atliktas tyrimas – nelegalaus demarkacinės linijos kirtimo motyvų analizė – įtikinamai įrodo, kad dažniausiai šį nusižengimą motyvavo kontakto su artimaisiais lūkestis bei piniginis interesas, siekis užsidirbti. Būtiš pasienyje vietos gyventojams teikė įvairių pasipelnymo galimybių. Tyrimas liudija, kad, nepaisant nepalaikomų diplomatinių santykių ir didžiulių tarpvalstybinio susisiekimo restrikcijų, tarp Lietuvos ir Lenkijos vyko nuolatinis nelegalus gyventojų judėjimas – demarkacinę liniją slapčia pereinavo (ir nuolat mėgindavo pereiti) – gausybė asmenų, gretimoje valstybėje turėjusių įvairių interesų. Slapti ryšiai, tramdoma ir niekaip taip ir nesutramdoma abiejų linijos pusių sąveika charakterizavo pasienio erdvę, valstybių sąlytį.

3.3 Teisėtų keliavimo tarp Lietuvos ir Lenkijos (bei gyventojų pasimatymo) galimybių apžvalga

1928 m. tarp Lietuvos ir Lenkijos sudarytas *Provizorinis susitarimas* įgalino tik padalytų ūkių eksploataciją – oficialiai pasienio gyventojams neleista lankyti giminių ar užsiimti kitais reikalais užribyje. Tai buvo didelis skaudulys – kaip jau aptarta, pažeidimai, bandymai nelegaliai pereiti liniją buvo ženklūs. Visgi net ir itin suvaržytomis sąlygomis legaliai keliauti tarp valstybių buvo įmanoma. Tokios kelionės vyko tiek per trečiąją šalį (Latviją ar Vokietiją), tiek per pačią administracinę liniją. Lietuvos piliečiai (ne vien pasienio gyventojai) galėjo teikti prašymus ir „išimtiniais atvejais“ iš Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento (nuo 1935 m. – iš Administracijos departamento) gauti vienkartinius leidimus pereiti liniją terminuotam vizitui (ar net apsigyvenimui „okupuotoje Lietuvoje“ – jei buvo iš ten kilę).¹⁵⁹⁵ Tokių asmenų biografija, patikimumas ir reikalo svarba (prašymuose kaip motyvas vyravo šeimos narių lankymo siekis ir turto tvarkymo reikalai) skrupulingai tikrinti. Labai daug prašymų atmesta. Patvirtinus – žmonės susimokėdavo mokesį ir būdavo informuojami, kada ir pro kur jiems leista išvykti ir iki kada jie privalo grįžti. Pasienio policija gaudavo nurodymus nuo kada iki kada nurodytų asmenų laukti ir praleisti pereiti liniją. Taip pat teikti prašymai leisti atvykti (kartais net pasilikti ir apsigyventi Lietuvoje) giminiams.¹⁵⁹⁶ Šis mechanizmas viešai neafišuotas,

¹⁵⁹⁵ Piliečių apsaugos departamento aplinkraštis, Kaunas, 1931-08-26, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1238, l. 61.

¹⁵⁹⁶ Tvarka rekonstruota remiantis daugiausia Piliečių apsaugos departamento Pilietybės ir Svetimšalių referentūrų (f. 394, ap. 8), Administracijos departamento (f.

visi tai lietę įsakai – slapti. Tai buvo išimtinė tvarka – štai 1930 m. Piliečių apsaugos departamentas kategoriškai priminė, „kad nuolat važinėti per administracijos liniją negalima“, leisdamas Lenkijoje turto turinčiam asmeniui „nuvykti už administracijos linijos tik vieną kartą ten likviduoti ar kaip kitaip sutvarkyti turtus.“¹⁵⁹⁷

Lenkijos piliečiams, siekiantiems atvykti į Lietuvą, padėdavo *de facto* konsulato funkcijas atlikęs Laikinasis (nuo 1935 m. pabaigos – Tautinis) Vilniaus lietuvių komitetas¹⁵⁹⁸ – Vilniaus krašto lietuvių visuomeninį gyvenimą kuravęs organas, (neoficialiai) finansiškai remtas ir kontroliuotas Lietuvos vyriausybės. Komitetas priimdavo Lenkijos gyventojų prašymus, kontaktuodavo su Lietuvos institucijomis ir padėdavo išrūpinti šiems leidimus nuvykti į Lietuvą. Norinčiųjų buvo gausybė. Šie asmenys taip pat turėjo gauti Lenkijos valdžios leidimą išvykti (būdavo ir taip, kad viena valstybė leidimą duodavo, o kita – ne¹⁵⁹⁹). Komitetas reguliariai vedė korespondenciją su Lietuvos struktūromis – prašydavo leidimų atvykti atskiriems gyventojams, nurodydamas vizito priežastį, numanomą trukmę, preferuotą atvykimo į Lietuvą punktą. Lietuvos Užsienio reikalų ministerija konsultuodavosi su Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentu, kuris nutardavo, kuriuos asmenis įsileisti, o kurių ne¹⁶⁰⁰ (į Lietuvą neįleisti asmenys, laikyti kenkusiais ar kenkiančiais Lietuvos valstybei¹⁶⁰¹ – retų išimčių būta, tačiau tokie atvykėliai akylai prižiūrėti¹⁶⁰²). Tuomet Laikinajam komitetui būdavo pranešama, kuriems asmenims duoti leidimai, kuriam laikui ir pro kur jie gali atvykti.¹⁶⁰³ Rašytinių leidimų

1367, ap. 10), Alytaus pasienio policijos baro viršininko (f. 1119, ap. 1) bylų dokumentais LCVA.

¹⁵⁹⁷ Piliečių apsaugos departamento raštas Ukmergės aps. viršininkui, 1930-04-07, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 1456, l. 114.

¹⁵⁹⁸ Pažymėtina, kad šią komiteto veiklos nišą šios disertacijos autorius taip pat aptarė knygoje apie ilgametį komiteto pirmininką K. Stašį – Bukaitė, V.; Kilinskas, K.; Nekrašas, L., *Vilniaus sargas. Burmistras Konstantinas Stašys*, Vilnius: Mažoji leidykla, 2023, p. 128–130.

¹⁵⁹⁹ „Didžiai gerbiamieji, ačiū, kad pasistengėte iš Lietuvos leidimo. Bet mes nevažiuojam, nes nedavė mums lenkų valdžia leidimo.“ – Neidentifikuoto asmens laiškas Laikinajam Vilniaus lietuvių komitetui, 1934-04-11, in: LMAVB RS, f. 254, b. 355, l. 111.

¹⁶⁰⁰ Pavyzdžiai – Užsienio reikalų ministerijos raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1933-02-11, in: LCVA, f. 394, ap. 8, b. 104, l. 2; Piliečių apsaugos departamento svetimšalių referento raštas Užsienio reikalų ministerijai, 1933-02-13, in: ten pat, l. 3.

¹⁶⁰¹ Makuškas, B., *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, p. 71.

¹⁶⁰² „Žinomam lenkomanui ir savo laiku už nelojalumą Lietuvos valstybei iš Lietuvos išsiųstam Petriui Kremeriui yra leista atvykti vienam mėnesiui Lietuvon Metelių dvaran pas p. Zubrienę. Pavedu Tamstai jam atvykus, laikyti jį slaptoje policijos priežiūroje, kad jis nepalikytų daugiau vieno mėnesio Lietuvoje nuo dienos atvykimo.“ – Konfidencialus Alytaus aps. viršininko nurodymas Simno policijos nuovados viršininkui, 1933-08-01, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 65, l. 58.

¹⁶⁰³ Gausa tokių pranešimų sutelkti šioje byloje – LMAVB RS, f. 254, b. 124.

Lietuva neteikė (tiesiog pranešdavo pasienio policijai, kuriuos žmones praleisti), tad Laikinis komitetas keliaujantiems į Lietuvą išduodavo specifinius asmens tapatybės liudijimus, kuriuos Lietuvos pusė pripažino.¹⁶⁰⁴ Daliai žmonių į Lietuvą leista atvykti tik per trečiąją valstybę (dažniausiai per Latviją – per Daugpilį), kitiems tiesiogiai per demarkacinę liniją. Būta, kad viena valstybė leisdavo vykti tiesiogiai per liniją, o kita – tik per trečiąją valstybę.¹⁶⁰⁵ Gausos dokumentų analizė leidžia tvirtai teigti, kad keliaujantiems per liniją dažniausiai numatytu perėjimo punktu paskirtas Vievis. Kartais Laikinis komitetas susilaukdavo Lenkijos valdžios spaudimo dėl šios savo veiklos – būta, kad valdžia šią uždrausdavo, tačiau visgi pati Lenkijos administracija buvo veikiau suinteresuota šios praktikos išlaikymu, mat komitetas padėdavo išrūpinti leidimus ne tik lietuviams, bet ir lenkams¹⁶⁰⁶ (bei kitų tautybių asmenims). Pavyzdžiui, 1929 m. Laikinojo komiteto rūpesčiu į Lietuvą pro Vievį leista atvykti žymiesiems Lenkijos profesoriams.¹⁶⁰⁷

Gausos komitetą pasiekusių prašymų išrūpinti leidimą atvykti į Lietuvą analizė atskleidžia tokio siekio motyvų spektrą. Pagrindinė priežastis buvo kontakto su artimaisiais lūkestis – žmonės prašė leidimo siekdami aplankyti, pavyzdžiui, ligotą tėvą,¹⁶⁰⁸ sunkiai sergantį brolių,¹⁶⁰⁹ savo vaikus, su kuriais nesimatė jau devyniolika metų,¹⁶¹⁰ ir t. t. Žmonėms buvo svarbu aplankyti ir artimųjų kapus. Leidimų prašyta ir norint dalyvauti vestuvėse.¹⁶¹¹ Dažna priežastis – Lietuvoje turimo turto tvarkymo¹⁶¹², paveldėjimo¹⁶¹³ reikalai.

¹⁶⁰⁴ Martinkėnas, V., „Laikinis Vilniaus lietuvių komitetas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis 1999*, Vilnius: LII leidykla, 2000, p. 226.

¹⁶⁰⁵ „[...] pranešu, kad Okupuotos Lietuvos gyventojas Jonas Jeskevičius leidimu atvykti į Nepriklausomą Lietuvą nuolatiniame apsigyvenime nepasinaudojo, nes iš lenkų valdžios gavo leidimą atvykti tik per Vokietiją ar Latviją.“ – Alytaus aps. pasienio policijos baro viršininko raštas Alytaus aps. viršininkui, 1936-10-22, in: LCVA, f. 1119, ap. 1, b. 66, l. 81.

¹⁶⁰⁶ Makauskas, B., *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, p. 71–72.

¹⁶⁰⁷ „Lenkijos profesorai Lietuvoje“, in: *Vilniaus rytojus*, 1929-11-02, nr. 50, p. 4.

¹⁶⁰⁸ P. Kuraciejaus iš Varšuvos prašymas, 1935-12-09, in: LMAVB RS, f. 254, b. 355, l. 5.

¹⁶⁰⁹ A. Aleksandravičiaus iš Vilniaus prašymas, 1935-09-12, in: LMAVB RS, f. 254, b. 437, l. 8.

¹⁶¹⁰ Tautinio Vilniaus lietuvių komiteto raštas, 1936-10-20, in: LMAVB RS, f. 254, b. 127, l. 4.

¹⁶¹¹ Lietuvos Užsienio reikalų ministerijos raštas Vidaus reikalų ministerijai, 1936-06-04, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 10, l. 397.

¹⁶¹² Pavyzdžiui, 1936 m. R. Krukovska prašė leidimo vykti į Lietuvą (pro Latviją), siekdama užsiimti savo (įgaliotinio valdomo) namo Kaune remontu – Tautinio Vilniaus lietuvių komiteto raštas, 1936-10-20, in: LMAVB RS, f. 254, b. 127, l. 4.

¹⁶¹³ Pavyzdžiui, 1934 m. M. Matulevičius, kilęs iš Norgeliškių kaimo Butrimonių valsčiuje (Lietuvoje), bet gyvenęs Marcinkonyse (Lenkijoje), siekė nuvykti „tėviškėn Tėvų aplankyti, jeigu gyvi, ir savo dalies pasiimti“ – Kreipimasis į Laikinąjį Vilniaus lietuvių komitetą, 1934-03-20, in: LMAVB RS, f. 254, b. 355, l. 112.

Kitiems tiesiog buvo svarbu sugrįžti į išsiilgtą gimtąjį kraštą,¹⁶¹⁴ dar kiti prašė leidimo Lietuvoje ne tik apsilankyti, bet ir įsikurti tolimesniam gyvenimui.¹⁶¹⁵

Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas padėdavo ir Lietuvos gyventojams, siekusiems nuvykti į Vilniaus kraštą. Pastarieji galėjo kreiptis į Laikinąjį komitetą, nurodydami apie save išsamią informaciją, o šis kreipdavosi į Lenkijos organus ir padėdavo išgauti šiųjų leidimą atvykti.¹⁶¹⁶ Siekiantiems nuvykti į Lietuvą Lenkijos gyventojams taip pat galėjo pagelbėti Lietuvos konsulas Latvijoje.¹⁶¹⁷

Legalių kelionių tarp šalių mastą (kartu – ribotumą) rodo anuomet neskelbti statistiniai duomenys. 1930 m. Piliečių apsaugos departamentas aptarta tvarka iš „okupuotos Lietuvos“ leido atvykti ir grįžti atgal 486 asmenims (95 per Latviją ar Vokietiją, 391 per administracinę liniją), iš Lietuvos į „okupuotą Lietuvą“ išleistas vos 281 asmuo (96 per trečiąją šalį, 185 per liniją).¹⁶¹⁸ Palyginimui – tais pačiais metais Lietuvos piliečiams išduoti 5777 leidimai pereiti liniją padalytų ūkių eksploatacijai.¹⁶¹⁹ Toks kontrastingas santykis dar sykių parodo pasienio gyventojų, padalytų ūkių savininkų ir darbininkų, padėties (administracinės linijos kirtimo atžvilgiu) unikalumą. Visgi archyve peržvelgtų ir nagrinėtų prašymų ir leidimų keliauti tarp šalių gausa leidžia numatyti, kad ketvirtajame dešimtmetyje keliavimo mastai padidėjo. Pažymėtina, kad nuvykti į Lenkiją Lietuvos gyventojams pavykdavo ir apskritai apeinant Lietuvos organus – vykta pro Latviją arba Vokietiją, gavus leidimą iš vietinio Lenkijos konsulato.¹⁶²⁰ Susisiekimo tarp valstybių tvarka sąlyginai normalizuota ir liberalizuota po oficialių santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos užmezgimo 1938 m.

Periodu, kai valstybės nepalaikė diplomatinių santykių, vis vien tapo įprasta, kad svarbūs žinomi asmenys galėjo keliauti tarp valstybių (pavyzdžiui, Vilniuje daug sykių lankėsi profesorius M. Biržiška). Mirus išskilioms asmenybėms į šių laidotuves atvykdavo lietuvių delegacija iš

¹⁶¹⁴ „Su Lietuva jungia mane ne tik tai jaunų dienų atminimai, bet ir gila (*sic*) meilė gimtinio krašto, todėl labai norėčiau, kad mano vaikai taipogi pažintų mano jaunystės tėvynę [...]“ – J. Boguslauskienės iš Varšuvos prašymas, 1935-05-21, in: LMAVB RS, f. 254, b. 437, l. 47.

¹⁶¹⁵ „[...] prašau Lietuvių Komitetą paparinti (*sic*) man ir mano visai šeimainai (*sic*) leidimą įvažiuoti ir apsigyventi Nepriklausomoje Lietuvoje [...] noriu grįžti į savo gimtinę tievišką (*sic*), nes atsibodo tarnauti svetimiems.“ – K. Aninkievičiaus iš Kazitiškio dvaro Dūkšto valsčiuje prašymas, 1935-05-14, in: ten pat, l. 14.

¹⁶¹⁶ „Pranešimas“, in: *Vilniaus rytojūs*, 1935-02-27, nr. 17, p. 4.

¹⁶¹⁷ J. Sandos iš Punsko prašymas, 1929-05-21, in: LMAVB RS, f. 254, b. 332, l. 20–21.

¹⁶¹⁸ Svetimšalių referentūros susisiekimo statistika, 1931-01-01, in: LCVA, f. 394, ap. 8, b. 46, l. 1.

¹⁶¹⁹ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 147.

¹⁶²⁰ Buchowski, K., „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, p. 65–66.

gretimos valstybės – pavyzdžiui, 1927 m. Lietuvos delegacija dalyvavo J. Basanavičiaus laidotuvėse Vilniuje¹⁶²¹, 1933 m. Vilnijos lietuvių delegacija – J. Tumo-Vaižganto laidotuvėse Kaune¹⁶²² ir t. t. Unikalus atvejis (kartu pozityvesnis momentas tarp konfliktavusių, diplomatinių santykių nepalaikiusių valstybių) – 1935 m. iš Lietuvos į Lenkiją per administracinę liniją automobiliu buvo pervežti P. Vileišio palaikai perlaidojimui Vilniuje, greta kitu automobiliu vyko velionio artimieji. Iškilus visuomenininko palaikus Lietuvos pasienyje išlydėjo minios žmonių, o anapus administracinės linijos procesiją pasitiko šiuo tikslu į pasienį atvykęs Vilniaus vaivada su savo palydovais¹⁶²³ (apskritai 1935 m. žymėjo abiejų valstybių atstovų neoficialių diplomatinių kontaktų suaktyvėjimą, abipusius postūmius link santykių sureguliovimo¹⁶²⁴). Kartais Lietuva ir Lenkija išleisdavo viena kitos piliečių ekskursantų grupes, atostogautojus, žurnalistus. Nepaisant susisiekimo galimybės neigiančios griežtos oficialios Lietuvos politinės retorikos, ribotas keliautojų tarp valstybių srautas egzistavo. Atrodytų, kad Lietuva ir Lenkija šiuo atžvilgiu turėjo tylų nerašytą susitarimą.

Nevengiant pasikartojimo pabrėžtina, kad sudėtingi teisėti keliavimo tarp valstybių mechanizmai pildė tik dalies išvykimu anapus linijos suinteresuotų žmonių lūkesčius – tai aiškiai parodo nelegalaus demarkacinės linijos perėjimo reiškinio gausa ir konstantyvus tęstinumas. Visgi svarbi ir akcentuotina vien pati teisėtų, Lietuvos valstybės įgalintų, alternatyvų būtis.

Kartais Lietuvos valdžia savo piliečiams (toli gražu ne visiems) suteikdavo leidimus pasimatyti su savo Lenkijoje gyvenusiomis giminėmis ties administracine linija. Patikrinus prašytojų patikimumą ir patvirtinant jų prašymą buvo nurodoma vieta, kur bus leidžiama susitikti, ir leidimo galiojimo terminas. Už galimybę pasimatyti su artimaisiais irgi tekdavo susimokėti (1936 m. tai kainavo 30 lt asmeniui¹⁶²⁵). Tokie pasimatymai įgalinti pavieniams asmenims, mažytėms žmonių grupėms. Dažnai šių pasimatymų vieta paskirtas pasienio punktas ant Varėnos tilto, jungusio Lietuvą ir Lenkiją (arba, Lietuvoje vyravusiu požiūriu, dalijusio „laisvąją“ ir „pavergtąją“ Lietuvos), susitikimams pasitelktas ir tiltas Perlojoje. Sankcionuoti ir prižiūrėti¹⁶²⁶ atskirtų giminiių susitikimai ties linija kartais

¹⁶²¹ „Tautos gedulo dienomis“, in: *Vilniaus aidas*, 1927-02-22, nr. 21, p. 1.

¹⁶²² „Vilniaus lietuvių delegacija kun. kan. Tumo laidotuvėse“, in: *Vilniaus rytojūs*, 1933-05-06, nr. 35, p. 4.

¹⁶²³ „Petras Vileišis palaidotas Vilniuje“, in: *Trimitas*, 1935-04-04, nr. 14, p. 245.

¹⁶²⁴ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 237–241.

¹⁶²⁵ Administracijos departamento raštas Ukmergės aps. viršininkui, 1936-07-24, in: LCVA, f. 1367, ap. 10, b. 110, l. 207; Administracijos departamento raštas Utenos aps. viršininkui, 1936-07-27, in: ten pat, l. 342.

¹⁶²⁶ Pasieniečiai prižiūrėdavo, kad pasimatymai liktų *tik* pasimatymais. Štai Merkinės miestelio gyventojas K. Steigvila, gavęs leidimą ir 1937 m. liepos 25 d. ant Varėnos tilto pasimatęs su Vilniuje gyvenusiu savo tėvu, pažymėjo: „Mano tėvas buvo atsivežęs ir norėjo man perduoti keletą daiktų atminčiai, bet policijos

užtrukdavo valandą¹⁶²⁷, kartais – kelias¹⁶²⁸. Visgi vargu ar toks (retas, vienadienis) pasimatymas ant tilto valstybės pakraštyje pasienio pareigūnų priežiūroje galėjo pilnavertiškai patenkinti vieni kitų išsilgusių žmonių poreikius, tokia – kone makabriška – tvarka atliepė nenormalią tarpvalstybinių santykių būklę.

3.4 Žydų suvažiavimai Linkmenyse – unikalūs pasienio reiškinys

XX a. tarpukariu, kai Lietuva ir Lenkija nepalaikė oficialių diplomatiškos santykių, o susisiekimas tarp valstybių buvo itin suvaržytas, šios šalys nebuvo linkusios įgalinti masinių abiejų valstybių gyventojų susitikimų ties administracine linija. Vis dėlto būta išskirtinės išimties – ypatinga ir unikalumu tai, kad ji taikyta tik žydų tautybės asmenims. Lietuvos ir Lenkijos žydams tarpukariu abi valstybės suteikdavo galimybę vienai dienai susitikti Linkmenyse, administracine linija padalytoje pasienio gyvenvietėje, religinių švenčių – Avo 9-tosios (Tiša Beav) ir (arba) Gedalijos pasninko – proga. Avo 9-toji buvo minima liepos arba rugpjūčio mėnesiais, Gedalijos pasninko diena – rugsėjį. Surinkti duomenys implikuoja, kad tais pačiais metais veikiausiai leista surengti masinius susitikimus tik per vieną iš šių švenčių.

Administracinė linija, padalijusi Linkmenis, patį miestelį paliko Lenkijos pusėje, o jo priemiestį, dirbamus laukus, lietuvių ir žydų kapines – Lietuvos pusėje (Utenos apskrityje). Lenkijoje gyvenusiems žydams buvo aktualu aplankyti už linijos likusius savo giminaičių kapus gedulo dienų proga, šių kapinių lankymas simbolinę dieną abiejų pusių žydams tapo pretekstu pasimatyti su savo giminėmis, kitos valstybės žydais. Daugybei žydų, kuriuos valstybių konfliktas, komunikacijos ir susisiekimo ryšių nutraukimas, atskyrė nuo jų artimųjų, tai buvo nepaprastai aktualu. Lietuvos žydų skaudulius ir siekį pasimatyti su seniai nematytais savo artimaisiais atskleidžia šimtai archyve prieinamų prašymų leisti aplankyti kapus, suteikti leidimus atvykti savo giminėms iš kitos pusės. Pvz., 1932 m. Samuelis Bergeris iš Kėdainių, ketinęs Avo 9-tąją vykti į Linkmenis su šešiamečiu sūnumi Peisachu, prašė leisti tą pačią dieną į kapines atvykti jo broliui Maušai su šeima bei tėvams Dovydui ir Kunei Bergeriams, gyvenusiems

pareigūnai daiktus perduoti neleido [...]“ – K. Steigvilos prašymas Alytaus aps. viršininkui, 1938-03-01, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 128, l. 31.

¹⁶²⁷ Štai 1935 m. gegužės 15 d. J. Vilčinsko-Vilkinio ir jo sesers pasimatymas ant Perlojos tilto truko nuo 16:30 iki 17:30 val. – Pasienio policijos Alytaus baro viršininko pranešimas Alytaus aps. viršininkui, 1935-06-01, in: LCVA, f. 1119, ap. 1, b. 39, l. 12.

¹⁶²⁸ Pavyzdžiui, 1935 gegužės 19 d. įvykęs J. Gediminienės-Žilinskienės, jos vyro ir dukters pasimatymas su giminėmis ant Varėnos tilto truko nuo 13:30 val. iki 18:00 val. – Pasienio policijos Alytaus baro viršininko pranešimas Alytaus aps. viršininkui, 1935-06-01, in: ten pat, l. 16.

Vilniuje, kurių jis nematė jau 12 metų.¹⁶²⁹ Tais pačiais metais Mendelis Mizanskis iš Kauno prašėsi galimybės Linkmenyse susitikti su 80-mečiu tėvu iš Vilniaus, kurio nematė jau 14 metų.¹⁶³⁰ Analogiškų atvejų buvo gausybė – abiejų valstybių sutarimu vienai dienai išskirtos žydų šeimos turėjo galimybę vėl susiburti.

Sunku atsakyti, kodėl tokia unikali lengvata suteikta būtent žydams. Manytina, kad tokius susibūrimus religinės šventės proga abi valstybės laikė veikiau nekenksmingais, neturinčiais potencialo virsti politinėmis-nacionalistinėmis-propagandinėmis manifestacijomis (abiejų pusių lietuvių ar lenkų susibūrimai pasienyje būtų turėję visai kitokį politinį krūvį). Visgi žurnalistiniai reportažai apie šiuos suvažiavimus vis vien situaciją įrėmindavo propagandiniais akcentais. Pvz., Lietuvos spaudoje šie susibūrimai nušviesti pasitelkiant plačiai paplitusį Lenkijos valdžioje nuskurdintų Vilniaus krašto ir jo gyventojų propagandinį siužetą: „Visur aiški nelygybė: Nepriklausomos Lietuvos žydai gražiau apsirengę, sveikesni, nesuvargę, o Vilniaus žydėliai nepaprastai sunykę, išblyškę, apdriskę. Mūsiškiai, kaip kokie amerikoniai, atvažiavę gražiais automobiliais, susisodinę savuosius gimines iš pavergto krašto vaišina, ramina, ne vienas pinigais šelpia.“¹⁶³¹

Visa surinkta medžiaga liudija, kad žydų suvažiavimai Linkmenyse buvo įgiję masines proporcijas, tačiau tikruosius jų dalyvių skaičius įvardinti nėra paprasta. Štai „Mūsų Vilniuje“ teigta, kad 1932 m. susitikimas iš abiejų valstybių subūrė bene 10 tūkst. žmonių¹⁶³², o Vilniaus lietuvių leidinys „Vilniaus rytojus“ tais pačiais metais nurodė kur kas kuklesnį skaičių – pasak šio, tąkart suvažiavime dalyvavo iš viso apie 2000 žydų.¹⁶³³ Piliečių apsaugos departamento dokumentacijoje nurodyta, kad 1932 m. patenkinti 222 Lietuvos pusės gyventojų (žydų) prašymai.¹⁶³⁴ Tai nereiškia, kad leidimai atvykti į kapines suteikti tik tokiam žmonių skaičiui – jie suteikti ir daugelio prašytojų įvardintiems kartu vykti ketinusiems šeimos nariams. Realu, kad dalyvių iš abiejų pusių skaičius tais metais galėjo gerokai viršyti tūkstantį (be to, neatmestina, kad į suvažiavimą vis vien vyko ir negavusieji oficialaus leidimo). Pasak publicisto D. Pumpučio, gausiausiai lankytojų susibūrimų dienomis „[...] į priemiestį suvažiuodavo apie 200 autovežimių iš visos Lietuvos, o į miestelį ne mažiau iš Lenkijos ir Vilniaus.“¹⁶³⁵ Į suvažiavimus dažnai vykta su šeimomis, mažamečiais vaikais. Pvz., 1932 m.

¹⁶²⁹ S. Bergerio prašymas Vidaus reikalų ministerijai, 1932-07-22, in: LCVA, f. 394, ap. 8, b. 77, l. 23.

¹⁶³⁰ M. Mizanskio prašymas Piliečių apsaugos departamentui, 1932-08-10, in: LCVA, f. 1021, ap. 1, b. 624, l. 56.

¹⁶³¹ „Linkmenyse“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 27, p. 362.

¹⁶³² Ten pat.

¹⁶³³ „Žydų diena Linkmenyse“, in: *Vilniaus rytojus*, 1932-08-17, nr. 65, p. 4.

¹⁶³⁴ Asmenų, kurių prašymus Piliečių apsaugos departamentas patenkino, sąrašas, 1932, in: LCVA, f. 1021, ap. 1, b. 624, l. 19–22.

¹⁶³⁵ Pumputis, D., „Linkmenys“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 12, p. 193.

Aronas Bakas iš Panevėžio į Linkmenų kapines pasimatyti su „okupuotoje Lietuvoje“ gyvenusiais tėvais ketino vykti su savo žmona Chana ir sūnumis – ketverių metų Berelium ir vienerių Judeliu.¹⁶³⁶

Kaip jau minėta, kapinių lankymas neretai buvo tik formalus pretekstas žydų susitikimams (tai nereiškia, jog mirusiųjų pagerbimo niša nebuvo svarbi¹⁶³⁷). D. Levin teigimu, žydų suvažiavimai Linkmenyse taip pat tapdavo erdve piršlyboms ir netgi verslo sandėriams.¹⁶³⁸ 1933 m. žurnale „Vilniaus rytojus“ pastebėta: „Kam teko matyti tą dieną žydų susitikimą Linkmenyse, tas gavo įspūdžio, kad kelioms valandoms sudaromas tikras turgus, kuriame netrūksta jokių prekių.“¹⁶³⁹ D. Pumputis teigė, kad iš pradžių suvažiavimo dienomis linijos perėjimas ties Linkmenimis buvo mažiau kontroliuotas, kas sąlygojo tai, jog išplito kontrabanda, į Linkmenis pradėjo vykti ir „neaiškūs“ ne žydų tautybės asmenys „su dar neaiškesniais tikslais“.¹⁶⁴⁰ Viso to išdava – suvažiavimų tvarkos sugriežtinimas ir leidimų vykti į Linkmenis šiųjų proga apmokestinimas (ketvirtajame dešimtmetyje suvažiavimus ribojo, jų tvarką griežtino abi valstybės¹⁶⁴¹). Lietuvos gyventojams išdavinėti leidimai atvykti aplankyti kapų kainavo 36 lt, Lenkijos gyventojams (pereiti liniją) – 12 zlotų¹⁶⁴² (iš pastarųjų ir Lietuva ilgainiui pradėjo reikalauti vizos mokesčio¹⁶⁴³).

Archyvinių šaltinių analizė atskleidžia, kad Lietuvos tarnybos vykdė leidimų prašiusių žydų patikrą (bent kai kuriais atvejais rinktos žinios apie jų teistumą, dalyvavimą priešvalstybinių organizacijų veikloje ir t. t.¹⁶⁴⁴). Prašymų vykti į suvažiavimus patvirtinimas užtrukdavo, kai kurie iš jų

¹⁶³⁶ A. Bako prašymas Piliečių apsaugos departamentui, 1932, in: LCVA, f. 394, ap. 8, b. 77, l. 15.

¹⁶³⁷ Visgi lietuvių spauda dėl šio aspekto buvo skeptiška. Pasak V. Uždavinio, „Visos Linkmenų susitikimo ir žydiškų „iškilmių“ ceremonijos esti Nepriklausomos Lietuvos pusėje, ties žydų kapinėmis, tačiau į pačias kapines, beveik, nei vienas žydas neina: susirinkę ir susėdę ant žemės laukuose, kapinių patvoryje, valgo, geria lietuvišką valstybinę, ragauna kai kurie ir lenkiškos „sivukos“, garsiai kalbasi, bučiuojasi, nė vienas verkia [...]“ („Linkmenyse“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 27, p. 362.). Laikraštyje „Vilniaus rytojus“ kategoriškai teigta: „[...] ne tikybiniai reikalai žydus verčia važiuoti į Linkmenis, bet biznio reikalai.“ („Dėl turkaus Linkmenyse“, in: *Vilniaus rytojus*, 1933-07-22, nr. 57, p. 4.).

¹⁶³⁸ Levin, D., „Linkmenys“, in: *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania* (Translation of the „Linkmenys“ chapter from *Pinkas Hakehillot Lita*) (prieiga per internetą: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00358.html)

¹⁶³⁹ „Dėl turkaus Linkmenyse“, in: *Vilniaus rytojus*, 1933-07-22, nr. 57, p. 4.

¹⁶⁴⁰ Pumputis, D., „Linkmenys“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 12, p. 193.

¹⁶⁴¹ Levin, D., „Linkmenys“, in: *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania* (Translation of the „Linkmenys“ chapter from *Pinkas Hakehillot Lita*) (prieiga per internetą: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00358.html)

¹⁶⁴² „Linkmenyse“, in: *Mūsų Vilnius*, 1933, nr. 27, p. 362.

¹⁶⁴³ „Miestelis skirstosi į viensėdžius“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-05-19, nr. 234, p. 7.

¹⁶⁴⁴ Kauno miesto policijos III nuovados viršininko padėjėjo „Patyrimas“, 1932, in: LCVA, f. 394, ap. 8, b. 77, l. 242.

atmesti, nes buvo gauti per vėlai.¹⁶⁴⁵ Štai 1932 m. rugpjūčio 6 d. Piliečių apsaugos departamentas paprašė Lietuvos žydų laikraščio „Žydų balsas“ redakcijos paskelbti, kad „[...] naujų prašymų siūloma nebeпадavinėti, nes visvien jie iki rugpjūčio mėn. 11 d. nebegalės būti išspręsti“, pabrėždamas, kad visi prašymai, gauti iki rugpjūčio 1 d., bus išnagrinėti.¹⁶⁴⁶

Skirtingos periodinės spaudos publikacijos byloja, kad nemažus pinigų kainavusių leidimų įvedimas ketvirtajame dešimtmetyje gerokai sumažino suvažiavimų dalyvių kontingentą. Paskutinis suvažiavimas, apie kurį rasta duomenų, įvyko 1936 m. liepos 31 d.¹⁶⁴⁷ – Avo 9-tąją. 1939 m. gegužę „Lietuvos aidas“ jau skelbė, kad „Šiandien mūsų puseje esančiose Linkmenų žydų kapinėse jau neberuošiamos didžiosios kapų šventės.“¹⁶⁴⁸ Tikėtina, kad 1937 m. tradicinis suvažiavimas galėjo neįvykti (jei jis vis dėlto neįvyko) dėl gerokai suprastėjusių Lietuvos ir Lenkijos santykių, o 1938 m. jo reikmę galėjo eliminuoti ryšių tarp valstybių atkūrimas.

Visgi ilgą laikotarpį Lietuvos ir Lenkijos taikyta unikali lengvata nedidelę pasienio atkarpą bent vienai dienai per metus paversdavo šimtų (jei ne tūkstančių) abiejų valstybių žydų, politinio konflikto atskirtų ir normalių tarpusavio ryšių palaikymo galimybę praradusių giminių sutelkties (ir saitų atkūrimo) erdve.

3.5 „Slaptas eksportas“ iš Lietuvos per administracinę liniją

Rengiant šį darbą surinktos archyvinės medžiagos analizė vienareikšmiškai patvirtina, kad Lietuvos pasienio policija (pavaldi Lietuvos Respublikos Vidaus Reikalų Ministerijos Piliečių apsaugos departamentui, nuo 1935 m. – Policijos departamentui), sergėjusi pasienį nuo kontrabandos iš Lenkijos įgabenimo, bent ketvirtajame dešimtmetyje visą pasienio ties administracine linija arealą apimančiu mastu kooperavo su kontrabandininkais ir įgalino, rėmė, prižiūrėjo bei kontroliavo kontrabandinių prekių (gyvulių, maisto produktų, ūkinių reikmenų ir t. t.) išgabenimą į Lenkiją. Tai nebuvo paskirų pareigūnų iniciatyvos, tai buvo visuotinė iš viršaus (Piliečių apsaugos departamento, pasienio apskričių viršininkų) sistemiškai koordinuota politika. Kontrabandos išgabenimas (su pasienio policininkų žinia ir priežiūra) iš Lietuvos į Vokietiją bei Latviją taip pat įgalintas ir kontroliuotas (tam tikros paralelės ir skirtumai bus aptarti). Įdomu tai, kad nors ši niša (remiantis anuometinių Lenkijos tarnybų

¹⁶⁴⁵ Piliečių apsaugos departamento raštas I. Bereišteinienai, 1932-08-02, in: ten pat, l. 19.

¹⁶⁴⁶ Piliečių apsaugos departamento pranešimas „Rugpjūčio mėn. 11 d. Linkmenų kapinių lankymo reikalas“, 1932-08-06, in: LCVA, f. 394, ap. 8, b. 78, l. 202.

¹⁶⁴⁷ „Žydų pasimatymas Linkmenyse“, in: *Vilniaus rytojus*, 1936-07-31, nr. 60, p. 4.

¹⁶⁴⁸ „Miestelis skirstosi į viensėdžius“, in: *Lietuvos aidas*, 1939-05-19, nr. 234, p. 7.

šaltiniais) apžvelgiama šiuolaikinėje Lenkijos istoriografijoje¹⁶⁴⁹, Lietuvos istoriografijoje tai beveik visiškai netyrinėta ir net neminima. Atrodytų, kad iš Lietuvos istorikų apie tai trumpai rašė vienintelis O. Lukoševičius, 2020 m. išleistoje straipsnių rinktinėje apie Lietuvos ir Lenkijos pasienį konstatavęs, kad „Pasienio policininkai labiausiai kovojo su importo kontrabanda, kuri šalies ūkiui darė didelę ekonominę žalą. Tuo tarpu kai kurių prekių eksportavimas šalies ūkiui buvo netgi naudingas. Formaliai eksportavimas buvo neteisėtas, tačiau faktiškai palaikomas, siekiant pakenkti priešiškos šalies ekonomikai.“¹⁶⁵⁰ Kuriozišką Lietuvos istorikų „tylą“ iš dalies paaikškina du veiksniai. Visų pirma, apie įgalintą ir prižiūrėtą kontrabandos išgabėnimą atrastina mažai dokumentų – daugiausia tai statistinės žinios be platesnių aprašymų, mažai detalesnius niuansus ir patį procesą išsamiau atskleidžiančių nurodymų ir pranešimų (atrodytų, kad vesti apie tai platesnę korespondenciją buvo tabu) – visi šie dokumentai slapti. Antra, tarnybiniuose susirašinėjimuose ir kituose Lietuvos struktūrų dokumentuose ši niša referuota vengiant „kontrabandos“ termino – šią sąvoką keitė tikslingai pasitelkti ir vartoti alternatyvūs eufemizmai.

Lietuvos institucijų dokumentuose pasienio pareigūnų kontroliuotas kontrabandos išgabėtimas dažniausiai įvardytas kaip „slaptas eksportas“, taip pat kaip „neviešas eksportas“. Vedant statistiką taip pat pasitelktos standartinės formuluotės „eksportas per „žaliąją“ sieną“ ir „prekių eksportas iš Lietuvos, nėjęs per muitines bei pereinamuosius punktus.“ Bent 1932 m. Ukmergės aps. pasienio pareigūnai naudojo ir „proteguotos kontrabandos“ terminą¹⁶⁵¹, tačiau, akivaizdu, kad įvyko tikslinga terminų standartizacija ir visur pereita prie patogesnio „eksporto“ eufemizmo. Kontrabandos išgabėtimą įvardijant „eksportu“ jos išgabėtojai natūraliai įvardyti kaip „eksportieriai“ (ar „eksporteriai“) bei „eksportininkai“. Standartizuotas sistemiškas (aiškiai privalomas) eufemizmų pasitelkimas vidinėje apyvartoje – šios praktikos įslaptinimo išdava.

Neaptikta žinių apie sistemiskai įgalintą ir kontroliuotą „slaptą eksportą“ trečiajame dešimtmetyje, neabejotina, kad valstybės politika evoliucionavo iki kol buvo prieita prie šios praktikos. Pvz., trečiojo dešimtmečio pirmoje pusėje kontrabandos į Lenkiją išgabėtojai gaudyti ir bausti taip pat kaip ir kontrabandos išgabėtojai.¹⁶⁵² 1924 m. Prekybos ir pramonės departamentas Piliečių apsaugos departamentui nurodė

¹⁶⁴⁹ Dominiczak, H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, p. 173–191; Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 341–370.

¹⁶⁵⁰ Lukoševičius, O., „Pasienio policijos Trakų baras“, p. 71.

¹⁶⁵¹ Pvz., Pasienio policijos Trakų baro I rajono viršininko pranešimas apie I, II ir III sargybų „išleistos proteguotos kontrabandos iš Nepriklausomos Lietuvos į Okup. Lietuvą“ kiekį nuo 1932 m. sausio iki gegužės, 1932, in: LCVA, f. 463, ap. 3, b. 18, l. 134.

¹⁶⁵² Pvz., Trakų aps. viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1924-06-18, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 522, l. 212; Trakų aps. viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1924-10-18, in: ten pat, l. 238.

instrukuoti apskričių viršininkus, kad „Visa, kas tikrai gabenama ne per muitinių įstaigas, skaitoma kontrabanda, neatsižvelgiant į tai, ar tie produktai bei daiktai leidžiami liuosai išgabenti užsienin be jokių ministerijos leidimų, ar su leidimais. Todėl saugojanti sieną pasienio policija, pastebėjusi bet ką gabenant per žaliąją sieną privalo tuojaus sulaikyti ir pristatyti artimiausiomis muitinėn bylos užvedimui.“¹⁶⁵³ Pažymėtina, kad nors Lietuvos pasienyje su Lenkija nebūta muitinių iki pat 1938 m., Alytuje ir Ukmergėje veikė maito kontrolės punktai, taip pat kontrabandos priėmimo punktai Utenoje ir Vievyje.¹⁶⁵⁴ 1929 m. Trakų aps. komendantas kreipėsi į Kauno muitinės viršininką, teiraudamasis, ar tabako ir sacharino išgabėnimas peržengus demarkacinę liniją „skaitosi kontrabanda, ar leidžiama nevaržomai“ bei kaip tokius pažeidėjus bausti.¹⁶⁵⁵ Prekybos departamentas jam atsakė, kad pagal veikiančius įstatymus tai neleistina, bet pridūrė, kad „Kadangi išvežimas Lietuvos pramonės dirbinių, o taip pat užsieninių prekių, jau apmokėtų maitu įvežant, yra proteguojamas, tai manyčiau, kad piliečiai sulaikyti peržengiant demarkliniją, išvežant iš Lietuvos prekes, be baudų nustatytų muitinių įstaigose, neturėtų būti dar ypatingai baudžiami. Prekybos departamentas sulaikytas išvežimo prekes dažniausiai gražina savininkams ir baudų dėl kontrabandos jiems netaiko.“¹⁶⁵⁶ Taigi kontrabandos išgabėntojus buvo privalu sulaikyti, tačiau vertinti ir bausti juos rekomenduota švelniau nei kontrabandos įgabėntojus. Veikiausiai dešimtmečių sandūroje arba ketvirtojo dešimtmečio pradžioje įvyko lūžis ir prekių išgabėntojai (tie, su kuriais buvo susitarta) ne tik kad nebebuvo baudžiami, o jiems pradėta talkinti, nors oficialiai prekių išgabėnimas liko baustinas – visą tarpukarį ir toliau veikė 1924 m. priimti Maitinių įstatai, kurių 159-tojo straipsnio antras punktas iš Lietuvos išgabėnamas prekes, arba tas prekes, kurias kėsinamasi išgabėnti, „neatlikus maitinės apeigų“ charakterizavo kaip kontrabandą.¹⁶⁵⁷ Realiai bausmės galėjo susilaukti tie, kurie kontrabandos išgabėnimu užsiėmė be Lietuvos pasienio policijos žinios ir pritarimo.

Apie iš Lietuvos išgabėnamą „slaptą eksportą“ Lietuvos institucijos rinko smulkmenišką žinias, sudarinėjo išsamią statistiką. Kiekvienas „eksporteris“ privalėjo pas pasienio policininkus užregistruoti savo išgabėnamas prekes. Prekes pareigūnai privalėjo įkainoti remdamiesi pačių gabėntojų nurodytomis sumomis, šiems sumos nenurodžius – įkainoti patys

¹⁶⁵³ Prekybos ir pramonės departamento raštas Piliečių apsaugos departamentui, 1924-01-31, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 507, l. 149.

¹⁶⁵⁴ Jakubčionis, A., *Lietuvos maitinės*, p. 54, p. 82–84.

¹⁶⁵⁵ Trakų aps. komendanto raštas Kauno maitinės viršininkui, 1929-02-21, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 292, l. 8.

¹⁶⁵⁶ Finansų ministerijos prekybos departamento raštas Trakų aps. komendantui, 1929-03-21, in: ten pat, l. 9.

¹⁶⁵⁷ „Maitinių įstatai“, in: *Vyriausybės žinios*, 1924-07-10, nr. 164, p. 9.

pagal vidutines vidaus rinkų kainas.¹⁶⁵⁸ Pasienio policijos rajonų viršininkai statistiką raportuodavo baro viršininkui, baro viršininkas – apskričių viršininkams, šie – kas tris mėnesius pagal standartinį pavyzdį slapta siųsdavo žinias Piliečių apsaugos departamentui. Statistiniai duomenys raportuoti ir susisteminti paeiliui remiantis numatyta seka – „[...] gyvi gyvuliai, maisto dalykai, žali ir pagaminti produktai ir gatavi dirbiniai.“¹⁶⁵⁹ Prie kiekvienos rūšies prekės pageidauta nurodyti ir Lietuvos statistikos nomenklatūros numerį.¹⁶⁶⁰ Galop Piliečių apsaugos (nuo 1935 m. – Policijos) departamentas surinkdavo išsamią metinę visų Lietuvos pasienių statistinę žinią su keliasdešimties rūšių prekių pavadinimais, jų kiekiu (vienetais, litrais ar tonomis) ir pinigine verte (litais).¹⁶⁶¹

1936 m. pradžioje Policijos departamentas pasienio apskričių viršininkams nurodė, jog gaunamos žinios apie „slaptą eksportą“ nėra visiškai „pilnos“, mat ne visi „slapti eksportieriai“ praneša pasienio policijai apie savo išgabenamas prekes, teiraudamasis šių nuomonės, kokios šio vengimo priežastys.¹⁶⁶² Archyve atrasti skirtingų arealo ties administracine linija pareigūnų atsakymai detaliau atskleidžia įgalinto kontrabandos išgabenimo niuansus. Pasak neidentifikuoto Trakų aps. pareigūno atsakymo, tokių asmenų jo kuruojamoje teritorijoje nepastebėta, mat neregistruoti savų prekių „eksportieriai“ neturi priežasties, kadangi yra įspėti, jog jei bus sužinota, kad prekes gabena slapta, – užsiimti „eksportu“ šiems bus uždrausta (anot jo, tik tie, kuriems tai jau yra uždrausta, ir galėjo prekių neregistruoti).¹⁶⁶³ Išties, 1932 m. pasienio policijos Trakų baro veiklos statistika atskleidžia, kad per visus metus nė vienas asmuo nebuvo sulaikytas už kontrabandos išgabenimą (kai kas mėnesį už kontrabandos įgabenimą buvo sulaikoma nuo kelių iki keliasdešimties asmenų)¹⁶⁶⁴ – numanu, kad šiame ruože „eksportieriai“ ir pasienio policija išties kooperavo sklandžiai. Per visus 1935 m. Trakų bare už kontrabandos išgabenimą sulaikytas vienas

¹⁶⁵⁸ (V. Slaptai) Policijos departamento raštas pasienio apskričių viršininkams ir Klaipėdos krašto pasienio policijos vadui 1933-06-03, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 954, l. 2.

¹⁶⁵⁹ Ten pat.

¹⁶⁶⁰ Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baro viršininko raštas I, V ir IX rajonų viršininkams, in: LCVA, f. 407, ap. 9, b. 381, l. 366.

¹⁶⁶¹ Pvz.: (Visai slaptai) Eksperto iš Lietuvos į užsienius per „žaliąją“ sieną 1934 m. suvestinė, 1935, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 991, l. 1.

¹⁶⁶² (Slaptai) Policijos departamento raštas pasienio apskričių viršininkams ir Klaipėdos krašto pasienio policijos vadui, 1936-01-18, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 17a, l. 23.

¹⁶⁶³ Neidentifikuoto Trakų aps. pareigūno raštas, 1936, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 116, l. 4.

¹⁶⁶⁴ Pvz., 1932 m. lapkritį Trakų bare sulaikyti 38 asmenys už kontrabandos įgabenimą, už išgabenimą – nesulaikyta nė vieno – Žinios apie pasienio policijos Trakų baro darbuotę 1932 m. lapkričio m., 1932-12-03, LCVA, f. 409, ap. 1, b. 212, l. 163.

asmuo¹⁶⁶⁵, veikiausiai neradęs sutarimo su pasienio pareigūnais.

Minėtosios Policijos departamento užklausoje inspiruotame rašte pasienio policijos Ukmergės baro I rajono viršininkas teigė, kad lig tol nepastebėjo jokio registracijos vengimo – „eksporterius“ pasitikdavo pasienio policijos sargybiniai, pristatydavo į sargybos būstą ar į nurodytą vietą, ten šie būdavo užregistruojami, šiems išvykstant užregistruojamos bei įkainojamos jų prekės, tą pačią dieną susumuojama viso rajono statistika. Pasak pareigūno, „Eksporteriams jokių kliūčių nedaroma, o esant reikalui net daromos visos lengvatos.“¹⁶⁶⁶

Išsamiausią atsakymą pateikė Merkinėje rezidavęs pasienio policijos Alytaus baro viršininkas. Pasak jo, dalis „eksportierių“ išties savo prekių neregistruodavo. Viena iš priežasčių buvo išskundimo baimė – anot jo, sargybų būstai, kur vyksta „eksportierių“ registracija, neretai esti kaimuose, kur šiuos gali stebėti pašaliniai asmenys, tad „Eksportieriai dažnai pamatuotai bijo, kad kas nors iš vietos gyventojų, arba iš kitų vietovių atvykę eksportieriai, nepraneštų lenkų pasienio apsaugos organams apie juos ir jų gabenamas į lenkų pusę prekes.“¹⁶⁶⁷ Taip pat pabrėžta, kad kartais pasiimti prekių „eksportieriams“ tekdavo iš atokesnių vietovių ir apsilankymas sargybos būstuose tiesiog buvo ne pakeliui. Šio pareigūno raportas atskleidžia, kad daugumą kontrabandos išgabentojų sudarė atvykę „okupuotos Lietuvos“ gyventojai. Dalis jų atvydavo legaliai su leidimais lauko darbams ir kontrabandą gabendavo per pereinamuosius punktus prekes paslėpę vežimuose kartu su derliumi ir pašaru (šie taip pat vengė registruotis, mat bijojo, kad kas nors nepraneštų Lenkijos pasieniečiams). Visgi iš kontrabandos išgabavimo pasipelnėdavo ir Lietuvos pasienio gyventojai – anot baro viršininko, „Slaptojo eksporto prekes daugiausia sulig užsakymo arba savo iniciatyva parūpina vietos gyventojai [...], pasinaudodami tuo, kad eksportieriai neleidžiami vykti į tolimesnius nuo adm. linijos gyvenamus punktus ir kad jų laikas labai ribotas, prekes parduoda žymiai brangesne kaina, negu jos kainuoja artimiausiose nuo adm. linijos krautuvėse ir miesteliuose.“¹⁶⁶⁸

Pažymėtina, kad leidimai pereiti liniją ūkio darbams išnaudoti ir galvijų kontrabandai – kai kurie Lietuvos pasienio ūkininkai dalį į užribį atsivestų galvijų tiesiog palikdavo Lenkijos pusėje (šie keliaudavo į Lenkijos skerdyklas)¹⁶⁶⁹, neretai dėl to Lenkijos pareigūnai skrupulingai skaičiuodavo Lietuvos gyventojų parsivedamus gyvulius. Kontrabanda daugiausia gabenta pro „žaliąją sieną“ (atokesnius, gamtiškesnius, kebliau apsaugomus linijos

¹⁶⁶⁵ Žinios apie pasienio policijos Trakų baro veiklą 1935 m. rugpjūčio m., 1935-09, in: LCVA, f. 409, ap. 1, b. 379, l. 59.

¹⁶⁶⁶ Pasieno policijos Ukmergės baro I rajono viršininko raštas Ukmergės baro viršininkui, 1936-01-31, in: LCVA, f. 463, ap. 3, b. 18, l. 65.

¹⁶⁶⁷ Pasieno policijos Alytaus baro viršininko raportas Alytaus aps. viršininkui, 1936-01-30, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 17a, l. 22.

¹⁶⁶⁸ Ten pat.

¹⁶⁶⁹ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 343.

ruožus) – Lietuvos pasienio pareigūnai stebėjo Lenkijos pasieniečių judėjimą ir praleisdavo „eksportierius“ su šių prekėmis kai pastarųjų aplinkui nebūdavo. Pasak A. Ochał, talkinti kontrabandininkams netgi naudoti sutartiniai ženklai, pvz., ant bažnyčios bokšto iškelta vėliava galėjo signalizuoti saugią galimybę pereiti liniją.¹⁶⁷⁰ Lakoniški įrašai Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus 1931–1933 m. tarnybiniuose dienoraščiuose atskleidžia, kad „eksportininkai“ su prekėmis dažniausiai praleidinėti naktį.¹⁶⁷¹

Pasak Lenkijos istorikų H. Dominiczak ir A. Ochał Lietuvos pasienyje buvo suformuotas ir veikė prekių, skirtų kontrabandai į Lenkiją, tiekimo punktų tinklas, kurį visiškai kontroliavo Lietuvos pasienio policija.¹⁶⁷² Lenkijos pasienio apsaugos korpuso žvalgybos duomenimis 1935 m. ši tinklą sudarė 7 didmeninės prekybos punktai, 22 sandėliai ir 91 pasienio prekių punktas.¹⁶⁷³ Šio darbo autoriaus nagrinėtuose Lietuvos institucijų dokumentuose informacijos apie tai neaptikta. Anot A. Ochał, daugumą prekių kontrabandininkams tiekė nelegalūs didmenininkai, išgabenami galvijai, arkliai, kiaulės neretai pirkti turguose, talkino ir pasienio valstiečiai, kuriems kontrabanda teikė nuolatinę rinką realizuoti tam tikrą savo žemės ūkio produkciją.¹⁶⁷⁴ Pasak H. Dominiczak, sandėliuojant prekes ir atgabenant jas prie „sienos“ tarpininkavo daug „patikimų“ valstiečių, Lietuvos pasienio gyventojų.¹⁶⁷⁵ Atrodytų, kad Lenkijos istoriografijoje sutiktiną teiginį, kad Lietuvos pasienio policininkai buvo apdovanojami už kontrabandos į Lenkiją organizavimą,¹⁶⁷⁶ patvirtina nuo 1937 m. administracinės linijos areale operavusio Lietuvos žvalgybininko, Vievio žvalgybos punkto vedėjo B. Aušroto atsiminimai.¹⁶⁷⁷

Iš Lenkijos į Lietuvą kontrabandos keliu dažniausiai įgabenamų prekių ir iš Lietuvos į Lenkiją išgabenamų prekių tipai skyrėsi – tai lėmė skirtingas valstybių ekonomikos pobūdis, pramonės raidos laipsnis, įvairių prekių kainų skirtumai Lietuvoje ir Lenkijoje. Į Lietuvą iš Lenkijos kontrabanda gabenta daugiausia manufaktūros dirbiniai, įvairūs drabužiai, šalikai, skaros,

¹⁶⁷⁰ Ten pat, p. 418.

¹⁶⁷¹ P.vz.: „Nakties metu į lenkų pusę perdavė 75 kilo sacharino.“ – Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybinio dienoraščio 1931 m. gruodžio 29 d. įrašas, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 43, l. 22 (analogiškų įrašų šio pareigūno dienoraščiuose gausybė).

¹⁶⁷² Dominiczak, H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej*, p. 178; Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 341.

¹⁶⁷³ Ten pat, p. 418.

¹⁶⁷⁴ Ten pat, p. 342.

¹⁶⁷⁵ Dominiczak, H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej*, p. 178.

¹⁶⁷⁶ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 418.

¹⁶⁷⁷ „[...] iš sugautos kontrabandos buvo [...] naudos: sargybu (suprantama, ir rajonų) viršininkai gaudavo žymią premiją, rodos, 80 % nuo konfiskuotos prekių vertės. Be to, sargybos viršininkas, kai padėdavo kontrabandininkui „permesti“ iš Lietuvos siunčiamą kontrabandą į Lenkiją, gaudavo nemažą atlyginimą už „paslaugą.“ – Aušrotas, B., *Sunkių sprendimų metai*, Vilnius, 1990, p. 59–60.

medžiaga, avalynė.¹⁶⁷⁸ Peržvelgus gausybę Lietuvos pareigūnų dokumentuotų skirtingų metų ir skirtingų pasienio ties administracine linija atkarpų „slapto eksporto“ statistinių duomenų teigtina, kad konstantyviai populiariausios į Lenkiją išgabėtos prekės buvo druska, sacharinas, tabakas ir galvijai. Tai patvirtina ir Lenkijos istorikų įžvalgos, Lenkijos pasieniečių šiame pasienyje sulaikytos kontrabandos statistika.¹⁶⁷⁹ Archyve atrasta išsami 1934 m. „slapto eksporto“ suvestinė leidžia detaliau pažvelgti į tais metais išgabentų prekių specifiką. Didžiausią piniginę vertę turėjo tais metais per administracinę liniją „eksportuotos“ 4274 karvės – šių vertė siekė ~ 340 tūkst. litų. Tais pačiais metais į Lenkiją išgabenta 7,55 tonų sacharino, įkainoto ~ 205 tūkst. litų, 1622,73 tonos druskos, įkainotos ~ 188 tūkst. litų, 304,2 tonos linų sėmenų, įkainotų ~ 102 tūkst. litų, 576 jaučiai, įkainoti ~ 66 tūkst. litų, 14537 avies kailiai, įkainoti ~ 55 tūkst. litų, 26,56 tonos gyvulių vidurių (žarnų, pilvų, pūslių ir t. t.), įkainotų ~ 42 tūkst. litų, 1606 vienetai žalios arklių odos, įkainotos ~ 27 tūkst. litų, 1,5 tonos gaminto tabako, įkainoto ~ 26 tūkst. litų ir 7,95 tonos tabako lapais, įkainoto ~ 21 tūkst. litų¹⁶⁸⁰ (visa tai tik vertingiausių išgabentų prekių dešimtukas). Pažymėtini svarūs gyvulių odų ir kailių, „bakalėjos ir kolonialinių produktų“¹⁶⁸¹ dėmenys. Į Lenkiją gausiai gabentas ir žibalas, įžiebimo reikmenys. Tam tikri pasienio atkarpų skirtumai vis dėlto formavo ir „slapto eksporto“ pobūdį – pvz., miškingame ir gausiame grybų Alytaus aps. pasienio areale nuo 1935 m. spalio iki 1936 m. brangiausiai įkainota išgabentos kontrabandos kategorija buvo džiovinti grybai. Per nurodytą periodą šių per Alytaus pasienio policijos baro teritoriją į Lenkiją „eksportuota“ kiek daugiau nei dvi tonos, įkainotos 7210 litų.¹⁶⁸²

Kaip jau minėta, „slaptas eksportas“ organizuotas visame Lietuvos ir Lenkijos pasienyje. Atrasti išsamūs 1934 m. spalio-gruodžio mėn. statistiniai duomenys atskleidžia skirtingų pasienio arealo atkarpų „eksportierių“ aktyvumą – šis aktyvumas tik iš dalies koreliuoja su skirtingų pasienio barų ilgumo santykiu. Vertingiausių prekių šiuo periodu „eksportuota“ per Trakų (~ 31 % visos „eksporto“ vertės), Ukmergės

¹⁶⁷⁸ Trakų aps. komendanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalų“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 392; (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalų“ anketą, 1933-12-12, in: ten pat, l. 442–443; Žinios apie pasienio policijos Trakų baro darbuotę 1932 m. gruodžio m., 1933, LCVA, f. 409, ap. 1, b. 212, l. 182.

¹⁶⁷⁹ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 343.

¹⁶⁸⁰ (Visai slaptai) Eksporto iš Lietuvos į užsienius per „žaliąją“ sieną 1934 m. suvestinė, 1935, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 991, l. 1.

¹⁶⁸¹ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 343.

¹⁶⁸² Žinios apie prekių eksportą iš Lietuvos per Alytaus barą, nėjusį per muitines bei pereinamuosius punktus, nuo 1935 m. spalio 1 d. iki 1936 m. sausio 1 d., 1936-01, in: LCVA, f. 399, ap. 1, b. 17a, l. 2.

(~ 23,40 %) ir Utenos (~ 17,38 %) pasienio policijos barų teritorijas¹⁶⁸³ (Trakų baras šiame pasienyje buvo antras pagal ilgumą, Ukmergės – penktas, Utenos – ketvirtas¹⁶⁸⁴). Nors Alytaus pasienio policijos baras buvo trečias pagal ilgumą pasienyje su Lenkija ir apėmė ~ 16,28 % administracinės linijos, per šį barą nurodytu periodu išgabenta prekių, kurios sudarė vos ~ 2,29 % viso „eksporto“ per administracinę liniją vertės.¹⁶⁸⁵ Galbūt tai sietina su tuo, kad Alytaus aps. administracinė linija ėjo upėmis – slapčia gabenti prekes (ypač šaltuoju metų periodu, išskyrus etapus, kai valstybes skyrusios upės būdavo užšalusios) ten galėjo būti itin keblu.

Remiantis Lenkijos atskleistų kontrabandos atvejų statistika, kontrabandos iš Lietuvos į Lenkiją mastai augo iki 1936 m., po to – mažėjo.¹⁶⁸⁶ Lietuvos Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamento duomenimis iš Lietuvos 1933 m. per administracinę liniją „slaptu eksportu“ išgabenta prekių, įkainotų 628942 litų, o 1934 – prekių jau už 1415240 litų.¹⁶⁸⁷ Apskritai išgabenamos kontrabandos mastai šiame pasienyje ketvirtojo dešimtmečio viduryje buvo didžiuliai. Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus 1931–1933 m. dienoraščiai atskleidžia gausybę reguliarių atvejų, kai per vieną vakarą siaurame sargybos ruože išgabenta dešimtys ir šimtai kilogramų sacharino, keli ir keliolika šimtų kilogramų druskos.¹⁶⁸⁸ Pažymėtina, kad 1933–1938 m. Lenkijos pasieniečiai pasienyje su Lietuva sulaikydavo gerokai daugiau kontrabandinių prekių nei Lenkijos pasieniuose su Rytų Prūsija, Latvija ir Rumunija,¹⁶⁸⁹ tuo pačiu periodu šiame pasienyje atskleisti kontrabandos atvejai sudarydavo apie pusę ir daugiau visų Lenkijos pasienio apsaugos korpuso pareigūnų atskleistų kontrabandos atvejų.¹⁶⁹⁰ Kontrabandos mastai iš Lietuvos pradėjo smukti 1936 m. ir gerokai sumenko nuo 1937 m. (palyginimui 1935–1936 m. Lenkijos pasieniečiai pasienyje su Lietuva sulaikė kontrabandos už ~ 251 tūkst. zlotų, o 1937–1938 m. – tik už 35 tūkst. zlotų¹⁶⁹¹). Pasak A. Ochał, šias permainas sąlygojo tai, kad Lenkija įgijo patirties ir kovodama su kontrabandininkais iš Lietuvos pradėjo taikyti

¹⁶⁸³ (Visai slaptai) Neviešo eksporto per administracijos liniją nuo 1934 m. spalio 1 d. iki 1935 m. sausio 1 d. suvestinė, 1935, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 991, l. 6.

¹⁶⁸⁴ Balaišis, A., „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, p. 140–141.

¹⁶⁸⁵ (Visai slaptai) Neviešo eksporto per administracijos liniją nuo 1934 m. spalio 1 d. iki 1935 m. sausio 1 d. suvestinė, 1935, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 991, l. 6.

¹⁶⁸⁶ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 346.

¹⁶⁸⁷ (Visai slaptai) Eksporto iš Lietuvos į užsienius per „žaliąją“ sieną 1934 m. suvestinė, 1935, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 991, l. 1.

¹⁶⁸⁸ Pvz., „[...] nuo 16 iki 18 val. patuliavau II sargybos barelį. Į lenkų pusę išgabeno tuom laiku 1450 kilogr. druskos ir pro Spenglininkus 200 kilo sach.“ – Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybinio dienoraščio 1932 m. gruodžio 21 d. įrašas, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 52, l. 52.

¹⁶⁸⁹ Dominiczak, H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej*, p. 183.

¹⁶⁹⁰ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 346.

¹⁶⁹¹ Ten pat.

žvalgybos metodus – suburtas agentų tinklas, išanalizuota sukaupta medžiaga ir identifikuoti kontrabandos keliai, sustiprinta pasieniečių ir žvalgybininkų kooperacija.¹⁶⁹² Neatmestina, kad kontrabandos srautų nuosmukį galėjo sąlygoti ir ekonominės permainos. Pasikeitusią situaciją atliepia ir Lietuvos institucijų dokumentai. Štai 1937 m. gegužę pasienio policijos Ukmergės baro I rajono viršininkas baro viršininkui raportavo: „Eksportas (proteguojamas) silpnai eina.“¹⁶⁹³ Atrodytų, kad fragmentiški statistiniai duomenys apie registruotą „slaptą eksportą“ 1937–1938 m. savo turiniu taip pat skurdesni nei anksčiau. „Slaptas eksportas“ nenutrūko Lietuvai ir Lenkijai užmezgus diplomatinius santykius – pvz., 1938 m. pavasarį ir vasarą į Lenkiją ir toliau gabentas tabakas, druska, sacharinas, pipirai ir t. t.¹⁶⁹⁴ Kita vertus, neaptikta informacijos apie „slaptą eksportą“ į Lenkiją 1939 m. (pažymėtina, kad tarp Lietuvos ir Lenkijos 1938 m. pab. oficialiai sureguliuoti prekybiniai santykiai – 1938 m. gruodžio 22 d. šalys sudarė Prekybos sutartį¹⁶⁹⁵, pradėjusią veikti 1939 m. sausio 25 d.).

Kaip jau minėta, „slaptas eksportas“ – Lietuvos pasienio policijos įgalintas ir prižiūrėtas kontrabandos išgabėnimas – vystytas ir į kitas Lietuvos kaimynines valstybes. Nepaisant ganėtinai draugiškų tarpvalstybinių santykių, kontrabanda su Lietuvos institucijų pritarimu „eksportuota“ ir į šiaurinę Lietuvos kaimynę bei sąjungininkę Latviją. Visgi „slapto eksporto“ mastai į šią valstybę buvo kardinaliai mažesni nei į Lenkiją. Štai 1933 m. į Latviją slaptai „eksportuota“ prekių, kurių bendra vertė įvertinta ~ 85 tūkst. litų. 1934 m. ši siekė ~ 92 tūkst. litų.¹⁶⁹⁶ Tais metais „slapto eksporto“ į Lenkiją vertė (siekusi ~ 1,4 milijono litų) kiek daugiau nei 15 kartų pranoko „slapto eksporto“ į Latviją vertę. Visiškai skyrėsi ir į Latviją išgabentų kontrabandinių prekių pobūdis. Pvz., į Latviją iš esmės negabenti galvijai (nors 1934 m. šią šalį pasiekė bent 123 iš Lietuvos slapta atgabentos žąsys¹⁶⁹⁷). 1934 m. brangiausiai įkainotos slapta „eksportuotų“ prekių į Latviją kategorijos buvo „atskirai nepaminėti metalo dirbiniai“, dobilų sėklos, medvilniniai verpetai, gamintas tabakas, motiejukų sėklos, kaučiuko ir gumos dirbiniai, kmynai ir t. t. Tais metais į Latviją iš Lietuvos slapta nugabenta daugiau nei dešimt kartų daugiau degtinės nei į Lenkiją.¹⁶⁹⁸ Į Latviją konstantyviai (įvairiais laikotarpiais)

¹⁶⁹² Ten pat, p. 347.

¹⁶⁹³ „[...] Jei kas tuo reikalu kreipiasi, tai yra užregistruojamas pas sargybos viršin., apžiūrimas ir policin. palydimas iki admin. linijos.“ – Pasienio policijos Ukmergės baro I rajono viršininko raportas baro viršininkui, 1937-05-03, in: LCVA, f. 463, ap. 3, b. 18, l. 51.

¹⁶⁹⁴ Pvz.: pasienio policijos Trakų baro atkarpų „eksporto žinios“, sutelktos šioje byloje – LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 153.

¹⁶⁹⁵ „Prekybos sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos“, in: *Vyriausybės žinios*, 1939-01-25, nr. 632, p. 9–18.

¹⁶⁹⁶ (Visai slaptai) Eksporto iš Lietuvos į užsienius per „žaliąją“ sieną 1934 m. suvestinė, 1935, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 991, l. 1.

¹⁶⁹⁷ Ten pat.

¹⁶⁹⁸ Ten pat.

„eksportuoti“ įvairūs javai (rugiai, kviečiai, miežiai, avižos), sėklos, kiaušiniai, uogos, paukščiai, tabakas. Įdomu tai, kad daugiausia „slapto eksporto“ prekių Latviją pasiekdavo per Lietuvos pasienio policijos Zarasų baro teritoriją, nors tai buvo trumpiausia Lietuvos ir Latvijos sienos atkarpa. Štai 1934 m. spalio-gruodžio mėnesiais išgabentų prekių judėjimas per šį barą sudarė ~ 71 % viso „slapto eksporto“ į Latviją vertės, „eksportas“ per Rokiškio barą – ~ 17 %, per Mažeikių – ~ 8 %, per Kretingos – ~ 3 %, per Šiaulių – vos ~ 0,3 % (kurioziška, bet „neviešas eksportas“ per Biržų barą apskritai tąkart nefiksuotas).¹⁶⁹⁹ Zarasų aps. atkarpos dominavimas buvo konstantyvus. Pasienio policijos Zarasų baras apėmė ir Latvijos sienos, ir administracinės linijos ruožus – „slaptas eksportas“ per pastarąją atkarpą vis vien buvo masiškesnis nei į Latviją¹⁷⁰⁰ („neviešo eksporto“ per šias dvi atkarpas rodikliai fiksuoti atskirai).

Iš Lietuvos į Vokietiją gabento „slapto eksporto“ mastai buvo didžiuliai. 1933 m. į Vokietiją slapčia „eksportuotų“ prekių vertė buvo įkainota ~ 1,088 milijonu litų ir tais metais ~ 1,7 karto pranoko „slapto eksporto“ prekių į Lenkiją vertę. 1934 m. „neviešo eksporto“ į Vokietiją mastai sumenko. Tais metais ten šiuo būdu išgabentų prekių vertė buvo įkainota ~ 666 tūkst. litų ir maždaug dukart nusileido į Lenkiją „eksportuotos“ kontrabandos vertei¹⁷⁰¹ – šis nuosmukis sietinas su sustiprintomis Vokietijos pastangomis kovoti su iš Lietuvos kontrabandą gabenančiais „eksportieriais“ (tai dar bus aptarta). Populiariausios į Vokietiją kontroliuotos kontrabandos būdu gabentos prekės buvo maisto produktai, taip pat tam tikri gyvuliai. Išsamios 1934 m. „neviešo eksporto“ statistinių duomenų suvestinės analizė atskleidžia, kad daugiausiai (pagal piniginę vertę) į šią valstybę gabenamų prekių dešimtuką sudarė sviestas (~ 139 tonos sviesto, įkainoto ~ 396 tūkst. litų, sudarė apie 60 % viso metinio „neviešo eksporto“ į Vokietiją vertės), arkliai, kiauliena, kiaulės, kaulių taukai, rugiai, kiaušiniai (tais metais slapta išgabenti bent 106507 vienetai), ruginiai miltai, pjautos žąsys, dešros.¹⁷⁰² Iš esmės tai buvo tos pačios prekės, kurių importą iš Lietuvos tuo periodu Vokietija ribojo ir blokavo dėl politinių priežasčių, taip pat varžydama šiųjų įvežimą mažuoju pasienio susisiekimu.¹⁷⁰³ „Slaptas eksportas“ Lietuvai buvo vienas iš būdų sušvelninti Vokietijos ekonominės blokados padarinius ir realizuoti Lietuvos ūkininkų produkciją, tačiau Lietuvos institucijų dokumentai atskleidžia, kad į Vokietiją kontrabandą gabenantiems slaptiesiems „eksportieriams“ ši

¹⁶⁹⁹ (Visai slaptai) Neviešo eksporto į Latviją nuo 1934 m. spalio 1 d. iki 1935 m. sausio 1 d. suvestinė, 1935, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 991, l. 7.

¹⁷⁰⁰ Pvz.: Žinios apie prekių eksportą iš Lietuvos per pasienio policijos Zarasų barą, nėjusį per muitines bei pereinamuosius punktus nuo 1934 m. spalio 1 d. iki 1934 m. gruodžio 31 d., 1935-01-07, in: ten pat, l. 75–76.

¹⁷⁰¹ (Visai slaptai) Eksporto iš Lietuvos į užsienius per „žaliąją“ sieną 1934 m. suvestinė, 1935, in: ten pat, l. 1.

¹⁷⁰² Ten pat.

¹⁷⁰³ Lietuvos Užsienio reikalų ministerijos raportas apie Vokietijos ekonominius suvaržymus, 1934, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1875, l. 14–24.

praktika virto sudėtinga ir labai rizikinga.

Dar 1933 m. kovą Klaipėdos krašto pasienio policijos vadas Piliečių apsaugos departamentui raportavo, kad „Paskutiniu metu laiku kontrobandos (*sic*) eksportas sumažėjo, nes Vokiečiai pradėjo stipriau apsaugoti sieną. Be to, labai uoliai kontrobandą gaudo hitlerininkai, kurie iš Lietuvoje gyvenančių hitlerininkų gauna žinias apie čia supirkinėjamą kontrobandą.“¹⁷⁰⁴ Analogiški raportai virto konstanta. 1934 m. kovą Klaipėdos krašto pasienio policijos valdyba diagnozavo dėl sustiprintos sienos apsaugos sumažėjusius kontrabandos mastus¹⁷⁰⁵ ir darsyk pabrėžė labai opią „slapto eksporto“ išskundinėjimo problemą: „Šiam eksportui Vokietijon daro kliūčių nekurie vietos vokiecininkai, pranešdami Vokietijos muitinių valdininkams, nurodydami tikruosius kelius, kuriais kontrabanda gabenama. Kad užkirtus kelią tokiems išdavimams eksporto per žaliąją sieną, vyriausybė turėtų imtis kuogriežčiausių (*sic*) priemonių, ar išleisti tam tikrą įstatymą, kad visi susekti pranešėjai būtų kuogriežčiausiai baudžiami, kaip už prekybos išdavimą ir kad tokie liktų ilgesniam laikui išsiųsti iš pasienio zonos.“¹⁷⁰⁶ Išoriškai atrodytų kurioziška, kad valstybinė pasienio apsaugos institucija išties ragino bausti ne kontrabandininkus, o pranešėjusiusius apie kontrabandos gabenimą, tačiau tai buvo dėsninga, kadangi kontrabandos išgabentojų įgalinimas ir priežiūra buvo šios institucijos – kartu valstybės – politika. Būta atvejų, kad į Vokietiją prekes gabenę „eksportieriai“ įtemptų Lietuvos ir Vokietijos politinių-ekonominių nesutarimų periodu susilaukdavo ne tik sulaikymo, bet ir skaudesnių pasekmių. Štai 1934 m. gruodžio 10 d. Vištyčio valsčiaus (Vilkaviškio aps. pasienis) gyventojas, Lietuvos pilietis, kartu su Vokietijos piliečiu per Vištyčio ežerą nugabeno į Vokietiją 40 žąsų – vyrui grįžtant atgal jį nušovė Vokietijos pareigūnai, į Lietuvos pusę išplaukė jo lavonas.¹⁷⁰⁷ 1935 m. balandžio 20 d. susitarę su Lietuvos pasienio policija tėvas ir sūnus į Vokietiją iš Vilkaviškio aps. slapčia bandė „eksportuoti“ centnerį žirnių – Vokietijos teritorijoje juos apšaudė Vokietijos pasieniečiai, sūnus žuvo. Tąkart rezultatu nusivylė (bei savo vadovybės nemalonės susilaukė) ir šovusieji, mat nukautasis buvo vokiečių, evangelikas.¹⁷⁰⁸

Žinoma, kontrabandos gabenimas buvo labai rizikingas ir pavojingas ir konfliktiškame Lietuvos ir Lenkijos pasienyje, kuriame apsišaudymai bei kruvini incidentai išties buvo virtę rutina. 1934 m. liepos 16 d. Lenkijos pasienio apsaugos korpuso kareiviai nušovė Valkininkų valsčiaus Biekių

¹⁷⁰⁴ Klaipėdos krašto pasienio policijos vado raportas Piliečių apsaugos departamentui, 1933-03-20, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 954, l. 15.

¹⁷⁰⁵ Pasienio policijos valdybos Klaipėdos krašte raportas, 1934-03-08, in: LCVA, f. 394, ap. 3, b. 291, l. 137–138.

¹⁷⁰⁶ Ten pat, l. 132.

¹⁷⁰⁷ Vilkaviškio aps. viršininko telefonograma Piliečių apsaugos departamentui, 1934-12-11, in: LCVA, f. 394, ap. 2, b. 1001, l. 55.

¹⁷⁰⁸ Vilkaviškio aps. viršininko raštas Policijos departamentui, 1935-04-26, in: LCVA, f. 394, ap. 6, b. 51, l. 18.

kaimo gyventoją I. Biekšaitę ir sulaikė penkias jos bendrininkes – grupė moterų iš Lietuvos gabeno druską.¹⁷⁰⁹ 1936 m. liepos 21 d. Lenkijos pusėje (apie 700 metrų nuo administracinės linijos ties Seinų-Marijampolės baro III rajono ruožu) Lenkijos pasienio sargybiniai nukovė taip pat druską gabenusi „okupuotos Lietuvos“ gyventoją J. Mikulską.¹⁷¹⁰ Numanu, kad analogiškų atvejų galėjo būti nemažai. Sučiuptiems „eksportieriams“ grėsė ilgos laisvės atėmimo baudmės Lenkijos kalėjimuose (pakartotinai sučiuptiems Lenkijos pusės pasienio gyventojams – ištrėmimas iš pasienio zonos¹⁷¹¹). Pvz., Lenkijos pareigūnų sulaukymas „okupuotos Lietuvos“ Balčiūniškių kaimo gyventojas J. Lukoševičius, trijų mažamečių vaikų tėvas, charakterizuotas kaip mėgęs „[...] pagirtokliauti (*sic*), lengvo ir chuliganiško būdo, apytingis ir mėgėjas lengvo pragyvenimo“ už „slaptą importą“ 1938 m. buvo nubaustas 2 metais kalėjimo.¹⁷¹² Kai kurių „eksportierių“, Lietuvos pusės pasienio gyventojų, istorijas atskleidžia 1933 m. Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino slaptas pranešimas Trakų aps. komendantui. Pasak jo, Musninkų valsčiaus Rudeikiškių kaimo gyventojas Z. Skrupskas „[...] su kontrabanda kelis kartus pateko lenkams, jie viską atėmė (mokėjo – o pinigų neatgavo), nubaudė 2 metus kalėjimo ir dabar Z. Skrupskas turi apie 5.000 lit. skolų.“¹⁷¹³ Kita vertus, išvengus įkliuvimo, ši veikla galėjo būti labai pelninga. Anot dvasininko, Musninkų valsčiaus gyventojas, Kaimynų pradžios mokyklos mokytojas S. Bakšys per penkerius metus, užsiimdamas tabako ir sacharino išgabenimu, užsidirbo apie 30 tūkst. litų.¹⁷¹⁴ Dideli uždarbiai viliojo – masiški išgabentos kontrabandos srautai rodo, kad pelno troškimas kaip motyvuojantis veiksnys daugeliui „eksportierių“ nusvėrė didžiulio ir labai realaus pavojaus faktorių.

Pasak A. Ochał, kuris rėmėsi Lenkijos pasienio apsaugos korpuso statistika ir Lenkijos istoriografija, Lietuvos ir Lenkijos pasienyje gausiau veikė profesionalūs kontrabandininkai nei atsitiktiniai (pastarąją kategoriją sudarė tie, kurie kontrabandą gabeno iš esmės tik savo reikmėms), tačiau ilgainiui, Lenkijos pasieniečiams optimizavus kovą su organizuota kontrabanda, šiųjų santykis beveik susilygino.¹⁷¹⁵ Anot istoriko, organizuotų profesionalių kontrabandininkų grupės turėjo stiprią finansinę bazę, kuri leido pasirūpinti advokatais (teisinei gynybai Lenkijos teismuose), daryti

¹⁷⁰⁹ „Lietuvaičių medžioklė“, in: *Trimitas*, 1934-08-02, nr. 31, p. 618.

¹⁷¹⁰ Seinų aps. viršininko raštas Policijos departamentui, 1936-08-03, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 312.

¹⁷¹¹ „Kaip lenkai Lietuvon kontrabandą leidžia“, in: *Policija*, 1933-07-01, nr. 13, p. 218.

¹⁷¹² Pasienio policijos Ukmergės baro I rajono viršininko raportas, 1938-05-16, in: LCVA, f. 463, ap. 3, b. 18, l. 32.

¹⁷¹³ (Slaptai – asmeniškai) Trakų aps. komendantui adresuotas Kernavės klebono N. Švogžlio-Milžino atsakymas į „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalą“ anketą, 1933-12-12, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 442–443

¹⁷¹⁴ Ten pat.

¹⁷¹⁵ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 347.

įtaką liudininkams (kyšiais ar bauginimais), rengti skundus prieš Lenkijos pareigūnus ir t. t.¹⁷¹⁶ Būta atvejų, kad kai kurie Lenkijos pasieniečiai (neabejotinai už gerą „atlyginimą“) praleisdavo iš Lietuvos gabenamas kontrabandinės prekes – tai irgi buvo rizikinga. Štai 1937 m. rugsėjo 14 d. Lenkijos kriminalinė policija areštavo du Gaveikių „stražnicos“ kareivius, įtartus tyčia praleidinėjant iš Lietuvos į Lenkiją gabentą kontrabandą. Kartu tąkart areštuoti ir trys Lenkijos pusės pasienio gyventojai, pagarsėję kontrabandininkai, iš Lietuvos gabendavę karves, jaučius, grūdus, tabaką, druską, pipirus ir t. t.¹⁷¹⁷

Anot A. Ochał, Lietuva rėmė kontrabandos išgabenimą į Lenkiją, nes taip siekė susilpninti Lenkijos ekonomiką.¹⁷¹⁸ Neužmirština, kad Antrosios Lenkijos Respublikos teritorija buvo septynis kartus didesnė nei Lietuvos, joje gyveno apie penkiolika kartų daugiau gyventojų nei Lietuvoje,¹⁷¹⁹ tad tokia projekcija vertintina skeptiškai. Ir visgi dėl didelių kontrabandos iš Lietuvos mastų Lenkijos ūkis patyrė nuostolių – Lenkijos pasienio gyventojai, ypač lietuviai, daugiausia vartojo iš Lietuvos atgabentą druską, tabaką, pipirus ir t. t.¹⁷²⁰ Lenkiškoje Vilniaus krašto spaudoje nestigo į skaitytųjų patriotinius jausmus apeliavusių straipsnių, raginusių nerūkyti kontrabandinio „lietuviško tabako“¹⁷²¹ – vargu ar tokios priemonės buvo rezultatyvios. Kontrabandos atnešama žala masino Lenkijos pasieniečių pasiryžimą su šia kovoti – vienas iš Lenkijos pasienio apsaugos korpuso vadovų J. Kruszewski savo 1931 m. įsakyme pabrėžė, kad „Kiekvienas kilogramas kontrabandinių prekių verčia mūsų gamyklas mažinti savo produkciją ir taip didina nedarbą bei gilina ekonominę krizę, kurią šiuo metu išgyvename“, ragindamas uoliai kovoti su kontrabandininkais.¹⁷²² O. Lukoševičius taip pat išskyrė siekį pakenkti Lenkijos ekonomikai kaip kontrabandos „eksportavimo“ įgalinimo motyvą, kartu pabrėždamas šio „eksporto“ naudą Lietuvos ekonomikai.¹⁷²³ Tai, kad Lietuva įgalino „slaptą eksportą“ į visas savo kaimynines valstybes (ne vien į priešininkę Lenkiją) implikuoja, kad ekonominis motyvas (nauda valstybės ekonomikai) galėjo būti pirmaeilis.

Visgi politiniai argumentai akivaizdžiai irgi buvo svarbūs. Pasak H. Dominiczak, prekių kontrabandą į Lenkiją palaikanti Lietuvos valdžia vadovavosi ne tik ekonominiais, bet ir politiniais motyvais – taip gyventojams ji leido suprasti, kad Vilniaus kraštas kaip neatsiejama Lietuvos

¹⁷¹⁶ Ten pat.

¹⁷¹⁷ Ukmergės aps. pasienio policijos V rajono viršininko raportas baro viršininkui, 1937-09-14, in: LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1626, l. 100.

¹⁷¹⁸ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 347.

¹⁷¹⁹ Buchowski, K., *Litvomanai ir polonizuotojai*, p. 237.

¹⁷²⁰ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 342.

¹⁷²¹ „Prekyba“ su Lietuva“, in: *Vilniaus rytojus*, 1935-09-18, nr. 73, p. 4; „Okupuotoji Lietuva“, in: *Trimitas*, 1935-09-26, nr. 39, p. 713.

¹⁷²² Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 340.

¹⁷²³ Lukoševičius, O., „Pasienio policijos Trakų baras“, p. 71.

valstybės ir tautos dalis yra tik laikinai okupuotas, todėl administracinė linija nestabdo laisvos prekybos tarp Lietuvos ir Vilniaus krašto.¹⁷²⁴ Kai kurie Lietuvos pareigūnai laikėsi nuomonės, kad „okupuotą Lietuvą“ pasiekiančių – pigesnių – kontrabandinių prekių iš Lietuvos srautai darė įtaką Vilniaus krašto gyventojų požiūriui, menkindami Lenkijos valstybės reputaciją ir didindami Lietuvos valstybės prestižą. Savo 1934 m. raporte Lietuvos kariuomenės Generaliniam štabui Trakų aps. komendantas V. Žutautas pabrėžė, kad kontrabandos išgabenimas naudingas Lietuvai propagandiniu požiūriu: „[...] lenkai giriasi turį druskos, bet ji ten yra brangi ir neįperkama. Gyventojai druską gabena kontrabandos (*sic*) keliu iš Lietuvos. Ši visiems reikalinga prekė, kada jin gaunama iš mūsų krašto į Okup. Kraštą pasako gyventojams, kad pas mus pigiau, geriau pragyventi.“ Pasak komandanto, tai, kad anapus linijos daugelis prekių (cukrus, sacharinas, pipirai, tabakas) buvo gerokai brangesnės (todėl jos ir gabentos iš Lietuvos), žmonėms rodė, kad Lenkijos finansai „pairė“ ir „lenkai neturėdami kitų mokesčiais apkrauti dalykų“ buvo tiesiog priversti brangiai apmokestinti net kasdienio vartojimo produktus.¹⁷²⁵ Gerai suvokta ir tai, kad „slaptas eksportas“ teikia naudos Lietuvos pusės pasienio gyventojams (pvz., suteikdamas galimybę realizuoti savo auginamą tabaką, kurio auginimas Lenkijoje varžytas¹⁷²⁶) – jau aptarta, kad pastarieji sugebėdavo pasipelnyti iš kontrabandos išgabenimo net tada, kai patys nerizikuodavo kirsdami administracinę liniją.

Pažymėtina, kad „slaptas eksportas“ į Lenkiją Lietuvai buvo naudingas ir informacijos rinkimo aspektu. A. Ochał teigimu, „licencijuota kontrabanda“ Lietuvos saugumo institucijoms suteikė natūralias galimybes panaudoti kontrabandininkus žvalgybos tikslais, be to, kai kurie kontrabandininkai patys ieškojo ryšių su Lietuvos žvalgyba, tikėdamiesi palengvinti „sienos“ kirtimą.¹⁷²⁷ Apie tai, kad kai kurie „eksportieriai“, Lenkijos pusės pasienio gyventojai, Lietuvos naudai dirbo ir šnipinėjimo darbą, liudija ir Lietuvos institucijų dokumentai.¹⁷²⁸ Pasak administracinės linijos areale nuo 1937 m. operavusio Lietuvos žvalgybininko B. Aušrotas, „[...] tas, kuris verčiasi kontrabanda, eventualiai patenka į žvalgybos verbuotojų rankas: arba vienoje, arba antroje sienos pusėje.“¹⁷²⁹

Lietuvos spaudoje nestigo pranešimų apie masinius kontrabandos iš Lietuvos į Lenkiją srautus – Lietuvos institucijų bendradarbiavimas nebuvo

¹⁷²⁴ Dominiczak, H., *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej*, p. 178.

¹⁷²⁵ Trakų aps. komandanto V. Žutauto raportas „Mūsų su lenkais pasienio tyrimo reikalu“, 1934-01-25, in: LCVA, f. 500, ap. 1, b. 406, l. 392.

¹⁷²⁶ Ten pat.

¹⁷²⁷ Ochał, A., *Na Litewskiej Rubieży*, p. 341.

¹⁷²⁸ Pasienio policijos Ukmergės baro I rajono viršininko raportas, 1938-05-16, in: LCVA, f. 463, ap. 3, b. 18, l. 32.

¹⁷²⁹ Aušrotas, B., *Sunkių sprendimų metai*, p. 69.

atvirai pripažįstamas.¹⁷³⁰ Iš esmės spaudoje kontrabandos gabenimas į Lenkiją pateisintas¹⁷³¹ (išimtis – Lietuvos policijos žurnalas „Policija“, kuriame akivaizdžiai vengta šios temos). Spaudos pranešimus jungė Lietuvos ūkio išaukštinimo („Visi pripažino, kad tokių gerų ir rasinių galvijų Lenkijoje nesą. Jie veisiami tik L. Lietuvoje, kur žemės ūkis klesti“¹⁷³²) ir Lenkijos ūkinės padėties menkinimo akcentai („Nuostabu, kad net toki dalykai, kurie mūsų krašte neauga, ir tie pigesni ir išsimoka juos slapta gabenti Vilniun“¹⁷³³). Tendencingai pabrėžtas Lenkijos pasieniečių žiaurumas, akcentuota, kad kontrabandą sąlygojo varginga „okupuotos Lietuvos“ gyventojų padėtis („[...] skurdo ir beveik bado spiriamas, neturėdamas net kuo pasisūdyti bulvių [...] nuėjo Laisvojon Lietuvon nusipirkti pigiai druskos“¹⁷³⁴). Situacija rėmintą, pasitelkiant plačiai tiražuotus Lietuvos propagandinius naratyvus. Anuometinėje Lietuvos spaudoje taip pat sutiktina pavienių pranešimų apie Lenkijos valstybės institucijų ir pasieniečių¹⁷³⁵ paramą kontrabandos gabenimui iš Lenkijos – tikėtina, kad tam tikru mastu ir Lenkija galėjo įgalinti ir kuruoti savos produkcijos „eksportą“ į Lietuvą.¹⁷³⁶

Pabrėžtina, kad tarpukariu Lietuva taip pat rūpinosi piniginių lėšų

¹⁷³⁰ Visgi 1935 m. žurnale „Mūsų Vilnius“ be komentarų buvo pristatytas Lenkijos spaudos teiginys „Esą lietuvių pasienio sargyba be kliūčių leidžianti vežti prekes Vilniaus kraštan [...]“ – „Kontrabanda“, in: *Mūsų Vilnius*, 1935, nr. 16, p. 248.

¹⁷³¹ „Veisliniai galvijai, ypač raguočiai, yra žūtbut Vilniaus kaimui reikalingi. Jei juos galima kad ir nelegaliai gauti iš L. Lietuvos, tai tuo reikia džiaugtis, o ne tramdyti pažangiųjų ūkininkų pastangas savo ir savo kaimynų ūkį kelti.“ – „Okupuotoji Lietuva“, in: *Trimitas*, 1936-10-15, nr. 42, p. 1009.

¹⁷³² Ten pat.

¹⁷³³ „Okupuotoji Lietuva“, in: *Trimitas*, 1935-09-26, nr. 39, p. 713.

¹⁷³⁴ „Stok !“, in: *Mūsų Vilnius*, 1936, nr. 22, p. 378.

¹⁷³⁵ „[...] Kas tiktai nori verstis kontrabanda į Lietuvą, lenkų pasienio dalys tokiam duoda tikslų patarimų, galop, su kontrabanda jį palydi iki administracijos linijos, nuvaktuoja (*sic*) Lietuvos pasienio policijos tarnybos judėjimą ir tokiu būdu išlaukę tinkamą momentą praleidžia Lietuvos pusėn. Tokiam „geradariui“ peržengti administracijos liniją nėra joks nusižengimas. Jis gali atgal grįžti, kada jam reikalai leis. Taip pat tie pasieniečiai padeda ir Lietuvos kontrabandininkams. Sakysim, ateina slapta per administracijos liniją pilietis iš Lietuvos. Jį lenkų pasienio kareiviai sulaiko. Bet, jei tiktai jis pasireiškia, kad atvyko pirktis prekių, jie mielai jį palydi į atitinkamą prekių pirkimo punktą (miestelį) ir su nupirktomis prekėmis palydi atgal prie admin. linijos; be to nusaugoja Lietuvos sargybinius ir praleidžia per liniją, palinkėdami geros kloties.“ – „Kaip lenkai Lietuvon kontrabandą leidžia“, in: *Policija*, 1933-07-01, nr. 13, p. 218.

¹⁷³⁶ Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininkas P. Zenkevičius 1933 m. gegužę savo dienoraštyje pasižymėjo: „Turėjau pasimatymą su asmenimis, kurie buvo nuvykę į lenkų pusę su leidimais laukui dirbti. Pranešė, kad seržantas prikalbinėjo pirkti jų pusėje prekių žadėdamas padėti pernešti per adm. liniją. Ir sakęs, kad galima ateiti ir slapta, bet tik turi užėiti į butą užsiregistruoti.“ – Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybinio dienoraščio 1933 m. gegužės 1 d. įrašas, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 58, l. 22.

perdavimu Vilniaus krašto lietuvių vedliams – dažnas pinigų perdavimo metodas buvo tiesioginis jų pernešimas per demarkacinę liniją (ši užduotis patikėta tik patikimiems „kurjeriams“).¹⁷³⁷ Taip pat plėtotas nelegalus lietuviškos literatūros gabenimas Vilniaus krašto lietuviams¹⁷³⁸ – neretai lietuvišką literatūrą greta kitų savo kontrabandinių prekių gabendavo tie patys „eksportieriai“. Štai Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus 1933 m. dienoraštyje pažymėta: „17/III klievo lenkams nešama iš Lietuvos druska ir pundelis knygų. Nešikai išsilakstė. Klievo vienas, bet sugautas jau kaime Janučionis Motiejus. Jis mušamas nepripažino ir savo draugų neišdavė.“¹⁷³⁹

Svarbu pažymėti, kad 1928 m. lapkritį Karaliaučiuje vykusiame galutiniame Lietuvos ir Lenkijos derybų etape, būtent Lietuvos delegacija pasiūlė šalims sudaryti „[...] susitarimą dėl pasikeitimo prekių, kurios dabar eina kontrabanda“¹⁷⁴⁰ – nors Lenkija dėl to sutiko derėtis, akivaizdu, kad tai niekur nenuvedė (apskritai ilgų Lietuvos ir Lenkijos derybų, kurias nuolat eskaluodamas Vilniaus klausimą tikslingai sabotavo A. Voldemaras¹⁷⁴¹, finalas Karaliaučiuje baigėsi tik susitarimo dėl lengvatų padalytų valdų ūkininkams sudarymu). Nežinia, ar tokiu susitarimu Lietuva išties buvo suinteresuota, ar toks siūlymas tebuvo derybinės taktikos elementas – Lietuvos delegacija tokį susitarimą pozicionavo kaip kompleksinę dalį platesnio susitarimo, kuris būtų įgalinęs sklandų miško medžiagos plukdymą (tranzitą) Nemunu, ko siekė Lietuva, tačiau kam (be tiesioginio tarpvalstybinio susisiekimo geležinkeliais, pašto ir telegrafo ryšių įgalinimo) nepritarė Lenkija.¹⁷⁴²

Lietuvos įgalinto „slapto eksporto“ į Lenkiją reiškinio tyrimas darsyk įrodo, kad Lietuvos pozicija ir politika pasienio interakcijos atžvilgiu, kurią formavo politiniai, ideologiniai bei ekonominiai motyvai, buvo gerokai komplikuočiau už valstybės (iki 1938 m.) oficialiai deklaruotą administracinės linijos uždarymo politiką, o Lietuvos ir Lenkijos tarpukariu toli gražu nebuvo atskyrusi „kinų siena“ – reali situacija buvo sudėtingesnė, kur kas situaciškesnė ir dinamiškesnė.

¹⁷³⁷ Gaigalaitė, A., „Lietuvos valstybės pagalba Vilnijos lietuvių organizacijoms 1922–1928 metais“, p. 60–61.

¹⁷³⁸ Kairiūkštė, N., *Vilniaus vadavimo sąjunga*, p. 210–211.

¹⁷³⁹ Trakų baro pasienio policijos I rajono viršininko P. Zenkevičiaus tarnybinio dienoraščio 1933 m. kovo 20 d. įrašas, in: LCVA, f. 1120, ap. 1, b. 58, l. 11–12.

¹⁷⁴⁰ „Lietuvos Lenkijos konferencija Karaliaučiuje“, in: *Trimitas*, 1928-11-08, nr. 45, p. 1451–1452.

¹⁷⁴¹ Žepkaitė, R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 218.

¹⁷⁴² „Lietuvos Lenkijos konferencija Karaliaučiuje“, in: *Trimitas*, 1928-11-08, nr. 45, p. 1452.

IŠVADOS

1. Tarpukario Lietuvoje nebuvo unifikuotos „pafrontės“ sampratos, pagrįsčiausia arealo apibrėžtis – su demarkacine linija besiriboję administraciniai-teritoriniai vienetai: iki ketvirtojo dešimtmečio vidurio su linija ribojosi 24 aštuonių Lietuvos apskričių valsčiai. 1923 m. duomenimis „pafrontės“ arealas apėmė apie 8 procentus Lietuvos teritorijos ir apie 7 procentus jos populiacijos (be Klaipėdos krašto). Areale fiksuotas mažesnis gyventojų tankumas nei visoje šalyje, smulkesnių valsčių gausa, absoliučiai vyravo kaimo vietovės. Menka dirvožemio kokybė, prasta kelių būklė, dideli nuotoliai iki svarbių administracinių centrų – būdingos arealo problemos. Nuo 1926 m. arealas įėjo į trijų Lietuvos katalikų bažnyčios vyskupijų sudėtį, ilgiausią jo atkarpą apėmė problemiška su visu regionu gretinta Kaišiadorių vyskupija. Pasienio policija buvo svarbus ir vietinių nevienareikšmiškai vertintas veiksnys šio pasienio gyvenime, karo komendantų institucija – itin reikšmingas visuomenės kontrolės veiksnys. Šis pasienis – vienintelė Lietuvos erdvė, kurioje (įvairavusiu pločiu) iki 1938 m. lapkričio nenutrūkstamai veikė karo stovis. Arealą charakterizavo sustiprinta administracinė priežiūra ir kontrolė, specifiniai judėjimo (ir kiti) suvaržymai, regiono svarbos ir jautrumo suvokimas jį administravusių pareigūnų gretose (ši nuostata, sietina su geopolitine arealo padėtimi, masino jų įtarumą). Demarkacinė linija perskyrė iš esmės vientisą kultūrinę-socialinę-ekonominę erdvę, to pasekmes tiesiogiai pajuto, visų pirma, vietos gyventojai. Pasienio arealas pasižymėjo dideliu miškingumu, ežeringumu, linija ėjo ir upėmis, vietos reljefo specifika darė įtaką jos apsaugos potencialui. Pagal 1923 m. surašymą regione vyravo lietuviai (procentiškai jų buvo mažiau nei apskritai šalyje), lenkų, kurių gyventa gausiau rytiniame pasienio ruože, procentinė dalis buvo keturis kartus didesnė nei apskritai Lietuvoje, mažesnės žydų proporcijos sietinos su miestų stygiu. Tam tikrose atkarpose labiau sutelktai gyveno nemažai rusų, vokiečių, baltarusių. Diagnozuotina, kad lenkakalbių areale buvo žymiai daugiau už surašyme fiksuotą lenkų skaičių. Nelietuviškos savivokos vietos katalikų užsirašymą lietuviais galėjo sąlygoti įvairūs veiksniai, dalis jų – įvairialypis nerimas, gandų paveika, tvirto tautinio apsisprendimo stoka, pragmatiniai motyvai. Pagal šiuolaikinių geografinių-demografinių tyrimų sampratą šis arealas apibūdinamas valstybės periferija. Visgi regionas buvo kontrastingas – skirtingas jo vietovės jungė būtent demarkacinės linijos artumas ir įvairialypė šio veiksnio paveika.

2. Nuo pat 1920 m. pabaigos iki forsuoto Lietuvos ir Lenkijos diplomatinių santykių užmezgimo 1938 m. situaciją valstybių pasienyje charakterizavo įtampa ir pavojus. Neutraliosios zonos laikotarpis (1920–1923 m.) fizinės ir turtinės pasienio gyventojų gerovės atžvilgiu buvo pats pavojingiausias – jis pasižymėjo įvairių grupuočių, paramilitarinių struktūrų susirėmimais, prievarta tautiniu pagrindu, banditizmu ir reketu, įvairialypiu teroru. Panaikinus neutraliąją zoną šis pasienis išliko tęstinių susipriešinusių

valstybių pasieniečių konfliktų arena – jame įvyko šimtai incidentų, provokacijų. Gausa apsišaudymų (pasienyje nukauti bent 11 Lietuvos pasieniečių), daug įtemptų konfrontacijų, pareigūnų areštavimai, dažni konfliktai dėl linijų žymėjusių gairių perkėlimo, cikliškos abipusio erzavimo(si) apraiškos charakterizavo situaciją linijos priegose. Atlikta analizė patvirtina, kad konfliktiškos padėties pasienyje intensyvumą labiausiai veikė politinės aplinkybės. Atrasta Lietuvos URM direktyva atskleidžia, kad dar 1937 m. pradžioje labai aiškiai įspėta, kad įtemptoje situacijoje tikėtiną pasienio incidentą Lenkija gali panaudoti kaip pretekstą. Gyvenimas ir darbas „pafrontėje“ (ypač linijos priegose) nuo 1923 m. vidurio iki 1938 m. vietiniams kėlė pavojų (būta ir civilių žūčių), bet realios grėsmės tikrai neprilygo neutraliosios zonos laikotarpio pavojams.

3. Lietuviškojo nacionalizmo viešojoje retorikoje (spaudoje, politikų ir visuomenininkų kalbose ir t. t.) tarpukariu visuotinai įsitvirtino propagandinis pasakojimas apie „pafrontę“ ir jos gyventojus, pasižymėjęs specifine situacijos pasienyje vertinimo schema, aiškiais herojais, aukomis ir antagonistais. Esminė jo siužetinė linija – pasienio gyventojų patirta ir patiriama skriauda bei įvairūs vargai dėl Vilniaus krašto „atplėšimo“, Lenkijos agresijos. Nuolat pabrėžtas regiono ir jo gyventojų saitų su Vilniaus kraštu natūralumas, krašto „išvadavimas“ pozicionuotas jų problemų sprendimu. Išskirti ypatinga „pafrontiečių“ bendrystė su „pavergtaisiais“ lietuviais anapus linijos, jų paveikos pastariesiems potencialas. Idant sustiprinti įspūdį dažnai pasitelkti religiniai, gamtiniai, sužaloto kūno vaizdiniai, išardytos infrastruktūros ar linija perskirtų gyvenviečių panorama. Teigta apie pasienio nenormalumą, įvairialypę stagnaciją, jam suteikti ir egzotiški, mistiniai įvaizdžiai, jo gyventojams priskirtos savitos ydos ir kitiškumas, neva sąlygoti jų aplinkos. Svarbus pasakojimo elementas – šio pasienio (ypač jo rytinio ruožo) gyventojų „sulenkėjimo“ diagnozė ir raginimas juos „atlietuvininti“. Teigti dalies pasienio gyventojų tamsumas, atsilikimas ir net skurdas tiesiogiai sieti su jų „sulenkėjimu“. Aliarmuota dėl grėsmių lietuvių, veiklios lietuvių inteligentijos regione stygiaus. Kertinė pasakojimo funkcija buvo suinteresuoti Lietuvos visuomenę arealo problemomis ir paskatinti ją veikti – mobilizuoti ir į arealą pritraukti aktyvius lietuvius (bei aktyvinti vietinius) kultūrinei, visuomeninei, lietuvinimo veiklai, grįsti Vilniaus krašto ir jo „vadavimo“ svarbą. Privati lietuvių visuomenininkų ir pareigūnų retorika nepasižymėjo viešajai retorikai būdingu idealizavimu, dažniau buvo kritiškesnė, bet esminiai vaizdiniai ir situacijos pasienyje vertinimo elementai sutapo.

4. Vyravę valstybės institucijų, lietuvių visuomeninių organizacijų, tautiškai angažuotų visuomenininkų lūkesčiai šio pasienio gyventojų atžvilgiu buvo valstybiškai ir tautiškai orientuoto, patriotiško gyventojų sluoksnio sukūrimas ir sutelkimas „pafrontėje“ bei „sulenkėjusiais“ laikytų vietinių lituanizacija. Svarios dalies pasienio populiacijos lenkiškumas laikytas grėsme valstybei. „Atlietuvinimo“ misija nesirėmė konkrečia

programa, gairėmis ar direktyvomis, tai buvo visuotinai suprasta integrali lietuviškojo nacionalizmo paradigma – atskiri lietuvių pareigūnai, švietėjai, visuomenininkai, visuomeninės organizacijos šia idėja gyveno, ją propagavo ir savais būdais siekė įgyvendinti net ir be griežto centralizuoto koordinavimo – akcija priklausė nuo konkrečių vietos veikėjų veiklumo, angažuotumo ir entuziazmo. „Sulenkėjusiu“ charakterizuotą pasienio gyventojų sluoksnį, kurį siekta „atlietuvinti“, sudarė gausi grupė autochtonų katalikų, pasižymėjusių lenkų arba „vietinės“ kalbos vartojimu, nelietuviška savivoka ar tautiniu indiferentiškumu. Pagal vyravusią primordialistinę sampratą šie žmonės laikyti lietuviais iš prigimties. Iš kitų konfesinių grupių atstovų regione iš esmės pageidauta lojalumo. „Sulenkėjimas“ gretintas su išgydoma liga, svaigalais, miegu. Konstatuotina, kad plačiai paplitęs ir pasitelktas pasienio lietuvių paklaidinimo naratyvas, kitokias pažiūras ar savivoką visur siejęs su Lietuvai ir lietuvybei priešišku jėgų, agitatorių paveika, leido „atlietuvinimą“ patogiai pozicionuoti kilnia misija. Pasienio lituanizavimo logiką sudarė dvi sudėtinės kryptys – lietuvių kalbos, kultūros, tautiškumo sklaida ir lenkiškos kultūrinės veiklos, traktuotos vietinių klaidinimu, varžymas.

5. Rytinis „pafrontės“ ruožas išsiskyrė itin žemu gyventojų raštingumu šalies mastu – mokyklai patikėta ne tik įveikti šią problemą, bet ir tapti labai svarbiu vietinių lojalizavimo ir lituanizavimo bei tautiškumo stiprinimo įrankiu. Nuo pat III deš. pradžios valstybė skyrė ypatingą dėmesį šio pasienio lietuviškų mokyklų tinklo gausinimui ir aprūpinimui. Arčiausiai demarkacinės linijos veikusias mokyklas valstybė išlaikė tiesiogiai. Rūpestis ir įvairialypė parama regiono mokykloms nebuvo trumpalaikiai, tai buvo tęstinis kryptingas kursas, tačiau arealo mokyklos vis vien susidūrė su gausa iššūkių. Demarkacinės linijos artumas ir regiono tautinė situacija virto tipiniais argumentais, siekiant vietos mokykloms parankių sprendimų. Pasienyje dirbę mokytojai galėjo susilaukti ir nuolaidų, bet su jų pozicija sieti dideli lūkesčiai ir atsakomybė. Iš čia dirbusių mokytojų reikalauta didelio tautinio-kultūrinio-užklasinio aktyvumo (jie projektuoti visos vietos bendruomenės švietėjais ir lietuvintojais), aukštos moralinės reputacijos, autoritetingumo, darnaus sugyvenimo su vietiniais, jų ištikimybė tautai ir valstybei neturėjo kelti abejonių – vykdyta griežta kadru kontrolė. Preferuoti mokytojai vyrai, kai kur (priklausomai nuo vietos specifikos) pageidauta lenkų kalbos žinių. Visgi reali padėtis toli gražu neatliepė didelių lūkesčių. Mokyklų erdvė ir mokymo turinys buvo tikslingai persmelkti Vilniaus vadavimo propaganda. III deš. arealo lietuviškos mokyklos dėl mokinių kontingento dažnai konkuruodavo su lenkiškomis, politinės permainos 1926 m. įgalino trumpalaikį lenkiškų mokyklų steigimo pasienyje bumą. Vėliau lenkiškų mokyklų veikimo galimybės varžytos, jų mažėjo. Daugelį lietuvių visuomenininkų ir administratorių jungė gajus pasaulėvaizdis, neva lenkų mokyklas lankė daugiausia piktavalių agitatorių paveiktų ar suklaidentų tėvų vaikai, – šias mokyklas jie laikė grėsme „atlietuvinimo darbui“, lietuvybei ir net valstybei. IV deš. uoliai kovota su lenkų

organizacijų išvystytomis nelegaliomis švietimo formomis, nelegaliai dirbę lenkų mokytojai tapatinti su priešvalstybiniais agentais, ypač nerimauta dėl jų veiklos vietovėse arčiau linijos.

6. Tyrime išsamiai nagrinėti lietuvių visuomeninių organizacijų – Vilniui vaduoti sąjungos, Lietuvos šaulių sąjungos ir Lietuvos skautų judėjimo – tikslai bei nacionalizuojanti ir lituanizuojanti veikla Lietuvos pasienyje su Lenkija. Jos išsiskyrė šio pasienio prioritizavimu – ypatingu dėmesiu šiam regionui savo retorikoje ir praktikoje. Jos siekė burti, konsoliduoti, aktyvinti lietuvių dėmenį pasienyje, skatinti visos šalies visuomenės, inteligentijos bei politinio elito suinteresuotumą regionu, ugdyti pasienio gyventojų gretose tautinį ir provalstybinį nusiteikimą, Vilniaus vadavimo siekį, skiepyti „nutautėjusia“ laikytai vietos populiacijai lietuvių kalbą ir lietuvišką savivoką. VVS ypatingai angažavosi įvairialypiu Vilniaus vadavimo kampanijos vystymu, siekė „okupuotos Lietuvos“ svarbos ir jos vadavimo akcentais bei ryšį su šia diegusiomis praktikomis persmelkti vietos kasdienybę. LŠS, atlikusi ir svarbią paramilitarinę funkciją jautrioje pasienio erdvėje, siekė „sušaulinti“ pasienio lietuvius, formuoti kovotojus, visuomenės tautintojus ir lietuvintojus, suręsti šaulių namų – lietuvių tautinės kultūros sklaidos židinių ir „tvirtovių“ – tinklą „pafrontėje“. Skautų judėjimas siekė išugdyti dorovingą, tautišką, lojalią, paklusnią jaunuomenę bei ketvirtajame dešimtmetyje išvystė gausią tikslingo visos Lietuvos skautų stovyklavimo būtent šiame pasienyje kampaniją. Šiai akcijai patikėtas dvigubas uždavinys: jaunųjų skautų srautais, gausa, entuziazmu ir patrauklia kultūrinė veikla tikėtasi lituanizuoti vietos visuomenę, kartu emocijomis ir simboliniais ritualais prisodrintomis patirtimis greta „pavergtuojų“ skelbto Vilniaus krašto siekta veiksmingai nacionalizuoti (tautiškai ir patriotiškai nuteikti) jaunimą iš visos Lietuvos. Siekdamos veikti pasienio visuomenę, šios organizacijos pasitelkė platų priemonių spektrą – tai paskaitos, proginės prakalbos, vaidinimai ir kiti ideologizuoti meniniai pasirodymai, iškilmės, manifestacijos, ideologinį bei pramoginį dėmenis jungę renginiai ir veiklos. Ypač svarbia laikyta spaudos sklaida, steigtos bibliotekos, pasinaudota netgi labdara, angažuotasi ties kryptinga viešosios erdvės transformacija. Organizacijos susidūrė su panašiais organizaciniais kliuviniais – plėtros ir vietinių įtraukties sunkumais, neveiklių padalinių problema (šiuos aktyvinant apeliuota į arealo svarbą). Pagrindinė jų atramos bazė buvo valdininkai, įvairūs pareigūnai (neretai kilę iš kitur) ir ypač mokytojai – to iš šių aiškiai pageidauta. Visoms joms sėkmingiau sekėsi telkti lietuvius nei pritraukti ir norima linkme veikti „nutautėjusiais“ laikytus gyventojus. Pastarieji į jas neretai žvelgė su įtarumu, tai dalinai sąlygojo ir neužmirštos skriaudos, ir susidūrimai su netaktiškais poelgiais. Pabrėžtina, kad realūs šių organizacijų veiklos rezultatai neprilygo labai didelėms jų siekiamybėms. Įvairios vietos lietuvių organizacijos bendradarbiavo tarpusavyje, nors jų sąveikai būdingos ir trintys. Šiuo atžvilgiu itin reikšmingas tautininkų režimo ir katalikų bažnyčios konfliktas, sąlygojęs dalies katalikiškas organizacijas preferavusių dvasininkų ir provyriausybinių organizacijų šalininkų pastangas pakenkti

oponuojančių grupių veiklai. Arealo lietuvinimu angažuoti dvasininkai būtent katalikiškas draugijas laikė perspektyviausiomis, pabrėždami vietos lenkakalbių religingumą.

7. Įvairios šventės, iškilmės buvo nuolatinis „pafrontės“ gyvenviečių viešojo gyvenimo komponentas – jomis siekta gyventojų įtraukties, su jomis sietos vietos visuomenės tautinimo ir lietuvinimo intencijos. Kai kurie stambūs, didesnės nei vietinės reikšmės renginiai rengti būtent šio pasienio gyvenvietėse dėl ryškaus jų vietos simboliškumo, artumo su „vaduotinu“ Vilniaus kraštu. Įvairias visuomenės grupes suburdavusios, patriotiškai nusiteikusių žmonių gausą ir vienybę demonstruodavusios iškilmės turėjo atlikti valstybės, valdančiosios santvarkos ir lietuvių pozicijų „pafrontėje“ legitimacijos funkciją. Nuolatinis iškilmių atributas – žuvusiųjų (karių, šaulių-partizanų, pasienio policininkų) pagerbimo ritualai, nurodę sektiną pavyzdį, įkvėpimo šaltinį, pareigą užbaigti šiųjų „žygi“. Tautinės šventės neretai derintos prie religinių švenčių, charakteringa Vilniaus vadavimo akcentų sulietis su religiniais elementais. Kai kuriuose renginiuose vartota ir lenkų kalba – taip siekta pasiekti ir paveikti vietinius, kartu jie kviešti priimti sprendimą lietuvi. Renginiuose mėginta „žadinti“ lietuvišką savivoką, skatinta vartoti lietuvių kalbą. Aukštų pareigūnų, valdančiųjų vizitais, kurie visgi nebuvo dažni, siekta įgyti visuomenės lojalumą: atliepiant pasienio gyventojams būdingą atskirties jausmą skelbtas „pranešimas“, kad jie rūpi ir jais bus pasirūpinta.

8. 1933 m. Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo inicijuotas situacijos Lietuvos pasienyje su Lenkija tyrimas, pasitelkęs svarbią karo komendantų instituciją, reprezentavo postūmį koordinuoti, sistemizuoti pasienio gyventojų „atlietuvinimo“ prieigas ir iniciatyvas. Vietos lietuvių inteligentijos išvalgas surinkusiam ir susisteminusiam Trakų aps. karo komendantui V. Žutautui tyrimas suteikė paspirtį – „atlietuvinimo“ siekis grindė tolimesnę šio įtakingo, aktyvaus pareigūno veiklą. Komendanto, kuris rėmėsi savo pažintimis, instituciniais ištekliais ir įtaka, kuruotas lituanizacijos akcijas grindė keli esminiai principai: veikti subtiliai, manipuluoti, taikytis į jaunuomenę ir vaikus, pasinaudoti vietinių religingumu. Ypatinga svarba teikta spaudos platinimui: išvystyta plati patriotinio pobūdžio spaudos sklaidos iniciatyva, kuruota labai manipulytyvi ir paveiki lietuviškų maldaknygių dalybos „sulenkėjusių“ pasienio gyventojų šeimų mokyklinukams kampanija. Įvairioms akcijoms pajungti šauliai, skautai, mokytojai ir mokyklų inspektoriai, remtasi dvasininkų parama, kliautasi inteligentijos vaidmeniu. Siekta optimizuoti karinės tarnybos paveiką. Daug svarbos skirta skatinti vietinius užsirašyti lietuviais. Raginta vengti atvirų pašaipų, netakto, tautinių konfliktų, visgi, imtasi griežtų priemonių prieš nelojalumu ar lenkinimo sąmokslu įtartus asmenis, nuolat būdrauta. Komendantui įtaką darė „sulenkėjusiųjų“ lietuvinimu angažuoti katalikų dvasininkai, vienu iš būdų regėję nuosaikais, laipsniško pamaldų lietuvių kalba gausinimo, pamaldų lenkų kalba mažinimo kryptį. Situacija dėl pamaldų kalbos pasienio katalikų bažnyčiose įvairavo – geba pasiekti

tikinčiuosius ir tikiybinis interesas lietuvių dvasininkams buvo pirmieiliai.

9. Tikslingo kolektyvinio administracinės linijos lankymo terminu apibrėžtinai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje masiškai išplitęs išskirtinis fenomenas – ideologizuoti emocionalūs susibūrimai linijos prieigose, susirinkusiesiems žvelgiant į „okupuotą Lietuvą“ ir kartu atliekant savitus ritualus. Linijos lankymai tapo ryškiu areale rengtų iškilmių komponentu, kartu – pagrindiniu gausiai ši pasienį lankusių ekskursijų atributu. Ketvirtojo dešimtmečio pirmoje pusėje propaguojant ir populiarint ekskursijas šiame pasienyje pirmieilę rolę atliko Vilniui vaduoti sąjunga. Suformavus standartinį modelį, ideologizuotos ekskursijos virto masiniu reiškiniu – į pasienį vyko ir liniją lankė visos Lietuvos šauliai, įvairių kitų organizacijų ir įstaigų atstovai, kariškiai, studentai, moksleiviai, ši veikla imta pozicionuoti kiekvieno lietuvių pareiga. Situacijos Lietuvoje palyginimas su vienlaikėmis Vokietijoje organizuotomis ekskursijomis į rytinius valstybės pakraščius atskleidžia neatsitiktines jų paraleles, nacionalizmo veikiamų visuomenių reakcijų ir praktikų neteisingsomis laikytų sienų ir teritorinių netekčių atžvilgiu būdingumus. Linijos lankymai buvo protesto forma. Ekskursijos šiame pasienyje pozicionuotos ir tautinančia (kartu lietuvinančia) misija, ir piligrimyste – prasminga, emocini-dvasinį virsmą iššaukiančia kelione, kulminuojančia sąlyčiu su sakralizuota vieta. Nagrinėtosios praktikos turėjo atlikti ideologinės mobilizacijos funkciją, jos pasitelktos kaip priemonė nacionalizuoti Lietuvos visuomenę. Tiesiogine akistata su Vilniaus kraštu ir grupiniais ritualais siekta diegti Vilniaus vadavimo imperatyvą, projektuoti atvykėlių ir vietinių bei apskritai susirinkusiųjų ir „pavergtųjų“ lietuvių anapus linijos vienybės idealą. Susibūrimuose greta idealizuoto krašto (ir paveikių vizualinių dirgiklių) atlikti kolektyviniai ritualai – dainos, eisenos su deglais, laužų kūrenimas, prakalbos, deklamavimai, maldos, priesaikos, šūkiei – pasitelkti iššaukti stiprias jų dalyvių emocijas, formuoti jų nusiteikimą. Ekskursijas populiarino ir pramoginė jų pusė.

10. Iki Lenkijos ultimatumo forsuoto diplomatinių santykių tarp valstybių užmezgimo 1938 m. Lietuva demarkacinę liniją deklaravo uždaryta, tai pozicionuodama teisėta represalija – principinės pozicijos nesitaikstyti su Vilniaus priklausomybe Lenkijai elementu. Tarp šalių nevyko net tranzitinis eismas geležinkeliais, galimybės nuvykti į gretimą valstybę išties buvo komplikotos. Ir visgi realybė skyrėsi nuo deklaracijų – tyrimas atskleidė, kad Lietuvos politika judėjimo per demarkacinę liniją atžvilgiu buvo daugiasluoksni. Valstybės kursą veikė politiniai, ideologiniai, ekonominiai motyvai ir aplinkybės, rūpestis tam tikrais gyventojų interesais. Kai tai buvo svarbu ir paranku valstybei, kartu siekiant iš dalies atliepti visuomenės poreikius, linijos „uždarymui“ daryta išimčių. Lietuvos ir Lenkijos tarpukariu toli gražu neskyrė „kinų siena“ – per liniją vyko palyginti riboto masto, bet nuolatinis (ir legalus, ir nelegalus, ir oficialiai nelegalus, bet įgalintas) judėjimas.

11. Lietuvą ir Lenkiją atskyrusi demarkacinė linija perskyrė tūkstančių

ūkininkų valdas, palikdama tūkstančius hektarų Lietuvos piliečiams priklausiusių žemių Lenkijoje ir atvirkščiai. Daugybės valstiečių trobesiai liko vienoje šalyje, o dirbami laukai, pievos ir kitos valdos – kitoje. Linija padalytų ūkių savininkai ir darbininkai tapo išskirtine grupe, kuriai teisė pereiti demarkacinę liniją ūkio darbams buvo abiejų valstybių pripažinta. Nuo pavasario iki rudens kiekvieną mėnesį liniją pereinavo tūkstančiai, darbymečiu – ir dešimtys tūkstančių valstiečių. Iki 1928 m. šį judėjimą grindė nerašytas *modus vivendi*, vėliau tai reglamentavo tarp Lietuvos ir Lenkijos sudaryta ir ratifikuota sutartis. Įtvirtintas restriktyvus linijos perėjimo režimas sankcionavo tęstinę ūkinę savų valdų eksploataciją ir tik tai – nepaisant griežtos kontrolės, susidurta ir su leidimų panaudojimu ne pagal paskirtį. Lietuvos pusės pasienio gyventojai, keliavę darbuotis anapus linijos, nuolat susidurdavo su Lenkijos pasieniečių varžymais – įvairiausios priekabės, turtui žalingi reikalavimai, netikėti perėjimo punktų uždarymai, areštai bei apskritai sunkumai dėl keblios jų padėties tarp priešiškų valstybių veikė jų turtinę ir emocinę gerovę. Kryptingi varžymai pasitelkti kaip spaudimo Lietuvai priemonė, jų suintensyvėjimus sąlygojo politinės aplinkybės. Lietuvos institucijos nuosekliai gynė savo piliečių teisę eksploatuoti savo valdas – tam pasitelkti elementari tolygaus atsako praktika, kreipimaisi į Tautų Sąjungą, neafišuoti diplomatiniai kontaktai, preferuotas sutartimi įtvirtintas abiejų valstybių vietos valdžios pareigūnų pasitarimų pasienyje metodas, neretai duodavęs bent trumpalaikių rezultatų. Priešingai nei pasienyje su Latvija, Lietuva buvo nusistačiusi prieš padalytų ūkių likvidavimą (abiejų šalių piliečių valdas paliekant tik vienoje linijos pusėje), vengė visko, ką būtų galima interpretuoti sienos pripažinimu. Lietuvos taktikos ašis – operatyvi reakcija, budrumas, reagavimas į kiekvieną piliečių varžymo atvejį, protestas ir klausimo kėlimas net ir neturint didelių vilčių dėl sėkmės. Suvokta principingo reagavimo svarba ir pasyvumo kaina. Diplomatinį santykių užmezgimas ir jų plėtra padalytų ūkių eksploatavimo klausimu svaresnių permainų neatnešė.

12. Įvairialypius ryšius sutrikdęs susisiekimo tarp Lietuvos ir Lenkijos ribojimo kursas tapo iššūkiu ir iššaukė didžiulius nelegalaus linijos perėjimo mastus – sulaikytų nelegalių perėjėjų skaičius ties demarkacine linija gerokai pranoko rodiklius ties Latvijos ir Vokietijos sienomis. Tarp nelegaliai pereinavusiųjų liniją vyravo pasienio gyventojai. Nuodugnus atvejų tyrimas atskleidė nelegalaus perėjimo motyvų spektrą. Dažniausiai šį nusizengimą motyvavo kontakto su artimaisiais (tėvais, vaikais, giminėmis) lūkestis (neretai vyкта sužinojus apie artimojo ligą), taip pat piniginis interesas, siekis užsidirbti (nemažai pažeidėjų vykdavo ieškoti darbo Vilniuje). Kai kurie liniją kirsdavo tvarkyti turtinių reikalų, siekdami reikiamų dokumentų, netgi vedami tikybinių interesų. Priešingai nei Vokietijos pasienyje, sulaikytųjų ties demarkacine linija gretose kontrabandininkai nevyravo. Pati jų būtis pasienyje ir linijos perėjimo restrikcijos pasienio gyventojams teikė įvairių pasipelnymo galimybių – kontrabandos gabenimas ar talkininkavimas kontrabandininkams buvo viena

iš jų, pareigūnai su dideliu nepasitikėjimu žiūrėjo į gyvenančiuosius arčiausiai linijos. Būdinga, kad uždabiauta padedant suinteresuotiems asmenims pereiti liniją, užsiimta net slapta „paštininkyste“ – „paslaugų“ paklausa iššaukė jų pasiūlą. Informacijos teikimas Lenkijos tarnyboms irgi buvo pereiti liniją motyvavusi rizikinga uždarblio alternatyva – už tai griežtai bausta, tremta iš pasienio arealo. Apskritai baudos veikiau neatbaidė ketinusiųjų nelegaliai pereiti liniją – metams bėgant sulaikytų asmenų rodikliai nemažėjo. Tyrimas rodo, kad pažeidėjų gretose būta beveik tiek pat vyrų ir moterų, vyravo ėjusieji trečią ir ketvirtą dešimtį, tuo užsiėmė įvairių tautybių atstovai. Vieniems pasienio gyventojams užsiimant nelegalia veikla, kiti talkino pareigūnams juos gaudyti.

13. Lietuvai konfliktuojant su Lenkija visgi būta būdų legaliai tarp jų keliauti. Kelionės vykdavo tiek per trečiąją šalį (Latviją ar Vokietiją), tiek per administracinę liniją. Lietuvos piliečiai galėjo savo valstybės prašyti ir išimtinė tvarka po nuodugnios patikros gauti vienkartinius leidimus pereiti liniją (pasimatyti su giminėmis, tvarkyti turtinių reikalų ir t. t.), kartais tenkinti prašymai leisti atvykti ar įsikurti jų giminėms. Metiniai šių keliautojų srautai siekė bent kelis šimtus. Svarbią rolę atliko Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas, kontaktuodavęs ir su Lietuvos įstaigomis, ir su Lenkijos organais, padėdavęs gauti leidimus keliauti tarp šalių abiejų pusių piliečiams. Žinomų asmenų kelionės buvo įprastos. Nedidelį susisiekimo srautą įgalinę legalūs keliavimo mechanizmai neatliepė daugelio žmonių poreikių. Ties linija (dažnai ant tiltų) sankcionuoti ir prižiūrėti negausūs mokesčiai susimokėjusių artimųjų pasimatymai. Masinių susitikimų atžvilgiu ypatinga išimtis taikyta abiejų valstybių žydams – religinių švenčių proga kartą per metus abi šalys sankcionavo masinius žydų pasimatymus Linkmenyse, linija padalytoje gyvenvietėje. Formali jų priežastis buvo kapinių lankymas, mirusiųjų pagerbimas, bet pasienyje susirinkdavusiai gausai valstybių konflikto atskirtų bendratautiečių jie tapo išties vertinta galimybe atnaujinti ir plėtoti įvairialypius tarpusavio ryšius.

14. Tyrimas patvirtina, kad Lietuvos pasienio policija, uoliai kovojusi su kontrabandos iš Lenkijos įgabenimu, bent ketvirtajame dešimtmetyje visą pasienio arealą apimančiu mastu slapta kooperavo su kontrabandininkais ir įgalino, rėmė, prižiūrėjo bei kontroliavo kontrabandinių prekių išgabenimą į Lenkiją. Tai buvo sistemiškai koordinuota valstybės politika. Visa tai dokumentuota lakoniškai, pasitelkti įvairūs eufemizmai – praktika įvardyta „slaptu eksportu“ (oficialiai ji buvo nelegali). Lietuvos pasieniečiai registruodavo „slaptus eksportierius“ ir jų išgabenamas prekes, padėdavo šiems nepastebėtiems pereiti liniją. Pastarųjų gretose vyravo kitos pusės gyventojai, bet tuo užsiėmė ir Lietuvos pasienio gyventojai – apskritai pastarieji iš to pelnėsi, parūpindavo prekes, realizuodavo savo produkciją. Tarp į Lenkiją „slaptuoju eksportu“ gabentų prekių vyravo druska, sacharinas, tabakas ir galvijai – 1934 m. visame areale registruotų išgabentų prekių vertė siekė beveik pusantro milijono litų. Analogiška praktika kitokiais mastais ir gabenant kitokio tipo prekes vystyta ir Vokietijos bei

Latvijos pasieniuose. Tai implikuoja, kad ekonominis motyvas galėjo būti pirmaeilė Lietuvos kurso motyvacija, tačiau „slaptam eksportui“ į Lenkiją teikta ir politinė, ideologinė, propagandinė reikšmė. Šiame pasienyje „eksportieriai“ pasitelkti ir žvalgybinio tikslu, kartais jie atlikdavo „knygnešių“ funkciją. Lenkijos pareigūnai nukovė ne vieną prekių iš Lietuvos gabentoją – tai buvo rizikinga veikla, viliojusi dideliu uždarbiu. Konstatuotina, kad Lietuvos pasienis su Lenkija buvo virtęs išskirtinių praktikų ir reiškinių, ryškių restrikcijų ir galimybių erdve.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAI

Archyviniai šaltiniai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

- f. 377 – Vidaus reikalų ministerija
- f. 378 – Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamentas
- f. 383 – Užsienio reikalų ministerija
- f. 384 – Krašto apsaugos ministerija
- f. 391 – Švietimo ministerija
- f. 394 – Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamentas
- f. 399 – Alytaus apskrities viršininkas
- f. 407 – Seinų apskrities viršininkas
- f. 409 – Trakų apskrities viršininkas
- f. 463 – Pasienio policijos Ukmergės baras
- f. 500 – Trakų apskrities komendantūra
- f. 504 – Ukmergės apskrities komendantūra
- f. 745 – Alytaus apskrities komendantūra
- f. 841 – Zarasų apskrities pradžios mokyklų inspektorius
- f. 900 – Vievio muitinė
- f. 923 – Lietuvos Respublikos Ministrų kabinetas
- f. 1021 – Utenos apskrities viršininkas
- f. 1119 – Pasienio policijos Alytaus baras
- f. 1120 – Pasienio policijos Trakų baras
- f. 1367 – Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamentas
- f. 1627 – Seinų apskrities savivaldybė
- f. 1690 – Ukmergės apskrities pradžios mokyklų inspektorius

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius

- f. 254 – Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas

Kaišiadorių vyskupijos Kurijos archyvas

- Milžinas, *Kaišiadorių vyskupijos istorija* (rankraštis)

Periodinė spauda

- *Aidas* (1938–1939 m.)
- *Draugas* (1931 m.)
- *Karys* (1920–1940 m.)
- *Lietuvos Aidas* (1935, 1939 m.)
- *Mūsų rytojus* (1929 m.)
- *Mūsų Vilnius* (1928–1938 m.)
- *Policija* (1924–1940 m.)
- *Sargyba* (1927 m.)
- *Savivaldybė* (1923–1940 m.)
- *Skautų Aidas* (1923–1940 m.)
- *Trimitas* (1920–1940 m.)
- *Vairas* (1934 m.)
- *Vilniaus aidas* (1927 m.)
- *Vilniaus rytojus* (1928–1937 m.)
- *Vyriausybės žinios* (1918–1940 m.)
- *XX amžius* (1939 m.)

Publikuoti šaltiniai

- (sud.) Kasparavičius, Algimantas; Libera, Paweł, *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 m.: dokumentų rinkinys*, Vilnius: LII leidykla, 2013.
- *Lietuvos apgyventos vietos: Pirmojo visuotiniojo Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925.
- *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1923.
- *Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994: dokumentų rinkinys*, Vilnius: Valstybės žinios, 1998.
- *Lietuvos skautų sąjungos įstatymas ir statutas*, Kaunas: Skautų Aidas, 1936.
- *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis, t. 1 – 1919–1929*, Kaunas, 1930.
- *Lietuvos sutartys su svetimomis valstybėmis, t. 2 – 1930–1939*, Kaunas, 1939.
- *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščių rinkinys*, Kaunas, 1931.
- *Seimo stenogramos* (1922–1927, 1936–1939 m.)
- (sud.) Śleszyński, Wojciech; Szarejko, Monika, *Protokoły i raporty zebrań wojewodów i starostów – województwo wileńskie*, Kraków: Avalon, 2016.
- *Statystyka narodowościowa na podstawie danych głosowania do Sejmów*, Kaunas, 1926.
- *Steigiamojo seimo darbai* (1920–1922 m.)

- *Šaulių Sąjungos Įstatymas ir Statutas*, Kaunas, 1936.
- *Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento aplinkraščiai*, Kaunas, 1938.
- *Vidaus reikalų ministerijos pasienio policijos instrukcijos*, Kaunas, 1924.
- *Visuotinis Lietuvos Žemės Ūkio Surašymas*, t. 1, Kaunas, 1932.
- *Visuotinis Lietuvos Žemės Ūkio Surašymas*, t. 2, Kaunas, 1932.

Atsiminimai

- Aušrotas, Bronius, *Sunkių sprendimų metai*, Vilnius, 1990.
- (red.) Bagdonas, Apolinaras, *Lietuvos policija įstatymų ir tvarkos tarnyboje*, Chicago, 1974.
- Biržiška, Viktoras, *Neužgijusios žaizdos: Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m.*, London: Nida Press, 1967.
- Dačka, Stanislovas, „Širvintų miestelis prieš Antrąjį pasaulinį karą ir pirmaisiais okupacijos metais (atsiminimai)“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, Vilnius: Versmė, 2000, p. 303–308.
- Mačiulis, Petras, *Trys ultimatumai*, Brooklyn, New York: Darbininkas, 1962.
- Paltarokas, Kazimieras, *Gyvenimo bruožai. Atsiminimai*, Vilnius: Katalikų akademija, 2005.
- Švogžlys-Milžinas, Nikodemas, „Ištraukos iš Milžino „Mano gyvenimo pasaka“. Gyvenimas Onuškyje“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, Vilnius: Versmė, 2017, p. 440–476.

Literatūra

- Abromaitis, Audrius, *Lenkija ir Lietuvos visuomenė: požiūriai į Lenkiją Lietuvoje 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Vilnius, 2002.
- Abromaitis, Audrius, „Kaip kito požiūris į Lenkiją. Lietuvos viešoji nuomonė 1920–1923 metais“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 213–225.
- Akiras-Biržys, *Lietuvos miestai ir miesteliai: Alytaus apskritis*, Kaunas, 1931.
- Akiras-Biržys, *Lietuvos miestai ir miesteliai: Marijampolės apskritis*, Kaunas, Marijampolės: Dirva, 1937.
- Akmenytė, Vilma, *Latvių, Lietuvos-Latvijos pasienio gyventojų tapatumo raida 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
- Alekna, Viktoras, „Širvintų vidurinė mokykla“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, Vilnius, Versmė, 2000, p. 229–248.
- Alekna, Viktoras, „Švietimas“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, Vilnius, Versmė, 2000, p. 198–209–227.

- Aleksandravičius, Egidijus, *Spalvos ir juostos: lietuvių akademinės skautijos istorija 1924–2024*, Vilnius: Versus, 2022.
- Alenius, Kari, “Estonian Border Region Policy Between the World Wars“, in: *On the Eastern Edge of The Baltic Sea II: Borders and Integration in the History of the Fenno-Baltic Region*, Tornio, 2009, p. 217–232.
- Anderson, Benedict, *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Anderson, Malcolm, *Frontiers: Territory and State Formation in the Modern World*, Oxford: Polity, 1996.
- Anušauskas, Arvydas, *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*, Vilnius: Mintis, 1993.
- Balaišis, Algis, „Lietuvos valstybės sienos apsauga 1918–1940 metais“, in: *Karo archyvas*, 1998, t. 15, nr. 1, p. 162–174.
- Balaišis, Algis, *Lietuvos valstybės sienos apsauga 1918–1940 m.: žmonės ir įvykiai*, Vilnius: Valstybės sienos apsaugos tarnyba, 2006.
- Balaišis, Algis, „Valstybės sienos apsaugos organizavimas ir raida 1918–1940 m.“, in: *Valstybės sienos apsaugos istorija*, Vilnius: Lodvila, 2010, p. 28–271.
- Balkelis, Tomas, „Geležinė uždanga“: Lietuva-Lenkija 1920–1939 metais“, in: *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.: straipsnių rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2020, p. 5–14.
- Balkelis, Tomas, *Lemtingi metai, Lietuva 1914–1923 m. Karas, revoliucija ir tautos gimimas*, Vilnius: Tyto alba, 2019.
- Balkelis, Tomas, „Lietuvos vyriausybė ir Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių repatriacija į Lietuvą, 1918–1924 m.“, in: *OIKOS: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2006, nr. 2, p. 55–74.
- Balkelis, Tomas, „The Logic of Violence in the Polish-Lithuanian Conflict, 1920–1923“, in: *Nationalities Papers*, Cambridge University Press, 2020, p. 1–15.
- Balkus, Mindaugas, *Visuomenės ir viešosios erdvės lituanizavimas Kauno mieste 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2017.
- *Behind Barbed Wire: Human Rights Toll of “Borderization” in Georgia*, Amnesty International, 2019.
- Bell, Catherine, *Ritual: Perspectives and Dimensions*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Billé, Franck, „Territorial phantom pains (and other cartographic anxieties)“, in: *Environment and Planning D: Society and Space*, 2014, t. 31, p. 163–178.
- Birgelis, Paulius, „Suvalkų krašto problema Lietuvos ir Lenkijos santykiuose 1918–1923“, in: *Terra Jatwezenorum*, 2020, t. 12, nr. 2, p. 7–36.
- Błaszczak, Tomasz, *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, Białystok, 2017.

- Brubaker, Rogers, “Nationalizing states in the old „New Europe“ – and the new“, in: *Ethnic and Racial Studies*, 1996, vol. 19, nr. 2, p. 411–437.
- Brubaker, Rogers; Cooper, Frederick, “Beyond “Identity“, in: *Theory and Society*, vol. 29, no. 1, p. 1–47.
- Buchaveckas, Stanislovas, „Musninkų valsčiaus mokyklos 1939–1944 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmė, 2005, p. 621–664.
- Buchaveckas, Stanislovas, „Musninkų valsčius 1920–1940 metais: kai kurie faktai ir žmonės“, in: *Lietuvos valsčiai: Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmė, 2005, p. 231–275.
- Buchowski, Krzysztof, *Litvomanai ir polonizuotojai: mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, Vilnius: Baltos lankos, 2012.
- Buchowski, Krzysztof, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok, 1999.
- Buchowski, Krzysztof, „Retorsijos įkaltai (Lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais)“, in: *Darbai ir dienos*, t. 34, Kaunas: VDU leidykla, 2003, p. 49–101.
- Bukaitė, Vilma, „Lietuvos ir Lenkijos konflikto paastrėjimas 1927 metais, Józefas Piłsudskis kaip tautininkų autoritarinės santvarkos įtvirtinimo įrankis“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 30, p. 117–128.
- Bukaitė, Vilma; Kilinskas, Kęstutis; Nekrašas, Leonas, *Vilniaus sargas. Burmistras Konstantinas Stašys*, Vilnius: Mažoji leidykla, 2023.
- Ciancia, Kathryn C., *Poland’s Wild East: Imagined Landscapes and Everyday Life in the Volhynian Borderlands, 1918–1939*, A Dissertation, Stanford University, 2011.
- Čepas, Ričardas, *Plečkaitininkai*, Vilnius: Vaga, 2000.
- Černiauskas, Mindaugas, „Gyvenimas šalia demarkacinės linijos su Lenkija: Merkinės atvejis“, in: *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.: straipsnių rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2020, p. 101–112.
- Česnulis, Vytautas, *Varėnos krašto šauliai 1918–1940*, Vilnius, 2008.
- Daščioras, Balys, „Mažasis pasienio susisiekimasis tarp Lietuvos ir Vokietijos 1919–1928 metais“, in: *Istorija*, t. 14, nr. 2, Vilnius, 1974, p. 75–88.
- Daukšas, Darius, „Lietuvos lenkai: etninio ir pilietinio identiteto konstravimas ribinėse zonose“, in: *Lietuvos etnologija*, 2012, nr. 12, p. 167–193.
- Daukšas, Darius, „Paribio identitetai: Punsko ir Šalčininkų atvejai“, in: *Etniškumo studijos*, 2014, t. 2, p. 89–106.
- Daukšas, Darius, „Pase įrašytoji tapatybė: Lietuvos lenkų etninio/nacionalinio tapatumo trajektorijos“, in: *Lietuvos etnologija*, 2008, nr. 8, p. 57–72.

- Dičkalnytė, Aistė; Kilinskaitė, Renata, „Saldutiškio šaulių namai: istorinė, architektūrinė ir kultūrinė vertė“, in: *Lietuvos valsčiai: Saldutiškis*, Vilnius: Versmė, 2019, p. 814–820.
- Dominiczak, Henryk, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa: PWN, 1992.
- Donnan, Hastings; Wilson, Thomas M., *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford, 2001.
- (red.) Donnan, Hastings; Wilson, Thomas M., *A Companion to Border Studies*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012.
- Donnan, Hastings; Wilson, Thomas M., “Nation, State and Identity at International Borders”, in: *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 1–30.
- Eberhardt, Piotr, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997.
- Eidintas, Alfonsas, „Slaptas lenkiškai kalbančių gyventojų tyrimas 1933–1934 m. Trakų, Alytaus ir Seinų apskrityse“, in: *Rocznik SNPL*, t. 20, 2020, p. 61–89.
- Eidintas, Alfonsas; Lopata, Raimundas, *Valstybės atkūrimo istorijos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2020.
- Eidintas, Alfonsas; Lukoševičius, Olijardas, „Lietuvos kariuomenės vadovybės 1933 m. pabaigoje–1934 m. pradžioje inicijuotas lenkiškai kalbančių Trakų (Kaišiadorių) apskrities gyventojų tyrimas“, in: *Karo archyvas*, t. XXXV, 2020, p. 228–307.
- Gaigalaitė, Aldona, „Lietuvos valstybės pagalba Vilnijos lietuvių organizacijoms 1922–1928 metais“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius: alma littera, 1995, p. 52–72.
- Gajownik, Tomasz, *Tajny front niewypowiedzianej wojny: działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2010.
- Gelézeau, Valérie, “Beyond the 'Long Partition'. From Divisive Geographies of Korea to the Korean 'MetaCulture'“, in: *European Journal of East Asian Studies*, 2010, Vol. 9, No. 1, p. 1–24.
- Gellner, Ernest, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius: Pradai, 1996.
- Girnius, Kęstutis K., „Mąstymas tautomis. Konceptuali normatyvioji nacionalizmo schema“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 6, p. 370–382.
- Gliškaitis, Algirdas, *Lietuvos administracinis susikūrimas žemėlapiuose*, Kaunas: Spindulys, 2008.
- Globys, Giedrius, „Lietuvos kariuomenės karininkų skautiška veikla 1918–1940 m.“, in: *Karo archyvas*, 2007, t. 22, p. 131–152.
- Globys, Giedrius, „Skautavimas autoritarinėje Lietuvoje: išėivijos skautų refleksijos“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2008, t. 7, p. 62–74.

- Gorzuchowski, Stanisław, *Granica Polsko-Litewska w terenie*, Warszawa, 1928.
- Green, Sarah, „A Sense of Border“, in: *A Companion to Border Studies*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, p. 573–592.
- (sud.) Grigas, Romualdas, *Paribio Lietuva: Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža*, Vilnius: Lietuvos Filosofijos ir Sociologijos Institutas, 1996.
- Grimson, Alejandro, “Nations, Nationalism and “Borderization” in the Southern Cone“, in: *A Companion to Border Studies*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2012, p. 194–213.
- Guobis, Dainius; Šinkūnas, Romualdas, „Pradinė mokykla“, in: *Lietuvos valsčiai: Saldutiškis*, Vilnius: Versmė, 2019, p. 743–801.
- Harvey, Elizabeth, “Pilgrimages to the ‘bleeding border’: gender and rituals of nationalist protest in Germany, 1919–39“, in: *Women’s History Review*, 2000, vol. 9, Issue 2, p. 201–229.
- Ivanovas, Bernaras, *Tautiškumo beiškant Antano Smetonos Lietuvoje: tautinių įvaizdžių klausimas*, Vilnius: Versus Aureus, 2005.
- Jakubčionis, Algirdas, *Lietuvos muitinės*, Vilnius: Diemedis, 1999.
- Jasper, James M., *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*, The University of Chicago Press, 1997.
- Joireman, Sandra F., *Nationalism and Political Identity*, Continuum, London, New York, 2003.
- Jokubauskas, Vytautas, „Kultūrinės veiklos centrai tarpukario Lietuvoje: šaulių namai – tautos namai“, in: *Lituanistica*, 2015, t. 61, nr. 3, p. 166–183.
- Jokubauskas, Vytautas, „Lietuvos šauliai tarpukariu: lietuviai, katalikai, visuomenės elitas“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXVIII, 2014, p. 75–102.
- Jokubauskas, Vytautas, *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.*, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2019.
- Jokubauskas, Vytautas, „Veikti šauliškai: sportas ir karinis parengimas tarpukariu Lietuvoje“, in: *Istorija*, 2015, t. 98, nr. 2, p. 5–35.
- Jurgėla, Petras, *Lietuviškoji skautija*, New York: Pranciškonų spaustuvė, 1975.
- Kairiūkštytė, Nastazija, *Vilniaus vadavimo sąjunga*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2001.
- Kankevičius, A., „Žemės ūkio padėtis Rytų Lietuvoje vadinamosios „Vidurio Lietuvos“ laikotarpiu ir žemės reformos darbų pradžia“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 1997, t. 5, p. 128–147.
- Kasatkina, Natalija; Marcinkevičius, Andrius, *Rusai Lietuvos Respublikos visuomenėje 1918–1940 m.: istorinės retrospektyvos konstravimas*, Vilnius, 2009.

- Kasparavičius, Algimantas, „Don Kichotas prieš Prometėją: tarpukario lietuvių-lenkų iracionalioji diplomatija“, in: *Darbai ir dienos*, 2002, t. 30, p. 49–72.
- Kasparavičius, Algimantas, *Tarp politikos ir diplomatijos: Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika*, Vilnius: LII leidykla, 2008.
- Kaubrys, Saulius, „Illegal Education of Polish Children in Independent Lithuania in the 1930s: Circumstances and Development Trends“, in: *The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, Vol. 4, Issue 2, 2012, p. 63–72.
- Kaubrys, Saulius, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimitis*, Vilnius: Statistikos tyrimai, 2000.
- Kaubrys, Saulius, „Lietuvos žydų lojalumo raiška: apsisprendimo variacijos 1918–1939 m.“, in: (sud.) Verbickienė, Jurgita, *Abipusis pažinimas: lietuvių ir žydų kultūriniai saitai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 103–118.
- Kaubrys, Saulius, „Lithuanian Identity in the Border Regions in 1918–1939: Ways of Expression, Challenges and Threats“, in: *Transcultural encounters II: understanding humans in change*, Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2018, p. 85–96.
- Kaubrys, Saulius, „Pasiklydę tarp savęs ir įverčių: 1918–1940 m. Lietuvos vokiečių įvaizdžio klausimu“, in: *Istorija*, 2011, nr. 84, p. 15–25.
- Kaubrys, Saulius; Tamošaitis, Mindaugas, *Lietuvos vokiečiai tarp dviejų pasaulinių karų: metmenys tapatybės istorijai*, Vilnius: Gimtasis Žodis, 2013.
- (sud.) Kavaliauskas, Remigijus, *Zarasų parapijos istorija*, Kaunas: Spalvų kraitė, 2012.
- Kertzer, David, *Ritual, Politics, and Power*, New Haven: Yale University Press, 1988.
- Kim, Nan, “Korea on the Brink: Reading the Yōnp'yōng Shelling and its Aftermath“, in: *The Journal of Asian Studies*, 2011, Vol. 70, No. 2, p. 337–356.
- Klimas, Adolfas, *Lietuvos geografija (VII-sis leidimas)*, Kaunas, Marijampolė: Dirva, 1938.
- Kopstein, Jeffrey S.; Wittenberg, Jason, “Mass Politics in Interwar Poland. Research Report“, The National Council for Eurasian and East European Research, 2005.
- *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, Vilnius: Aidai, 2006.
- Kuodys, Modestas, *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2009.
- Kviklys, Bronius, *Lietuvos bažnyčios. Kaišiadorių vyskupija*, 1987.
- Łach, Halina, „Nuo Focho linijos iki dabartinės valstybinės Lenkijos ir Lietuvos sienos“, in: *Suvalkų sutartis: faktai ir interpretacijos*, Vilnius: Versus Aureus, 2012, p. 156–181.

- Larsen, Joseph, “Deterring Russia’s Borderization of Georgia”, in: *GIP Commentary*, 2017, Issue #18, p. 1–9.
- Laurinavičius, Česlovas, „Lietuvos sienų raida XX amžiuje“, in: *Lietuvos sienos: tūkstantmečio istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 104–153.
- Laurinavičius, Česlovas, „Kodėl abejota, bijota ir atsiribota? Lietuvos vyriausybės požiūris į Vidurio Lietuvos problemą“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 253–276.
- Laurinavičius, Česlovas, *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1997.
- (sud.) Laurinavičius, Česlovas; Milewski, Jan Jerzy, *Suvalkų sutartis: faktai ir interpretacijos*, Vilnius: Versus Aureus, 2012.
- Lebionka, Juozas, „Širvintos neutraliosios zonos metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Širvintos*, Vilnius, Versmė, 2000, p. 198–209.
- Lesčius, Vytautas, „Lenkų provokacijos neutraliojoje zonoje 1921–1923 metais“, in: *Karo archyvas*, t. 22, 2007, p. 153–218.
- Levin, Dov, „Linkmenys“, in: *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania* (Translation of the „Linkmenys“ chapter from *Pinkas Hakehillot Lita*) (prieiga per internetą: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00358.html)
- *Lietuvos istorija, t. X, I dalis – Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius: Baltos lankos, 2013.
- *Lietuvos istorija, t. X, II dalis – Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius: LII leidykla, 2015.
- *Lietuvos Vidaus reikalų istorija*, Vilnius: Vidaus reikalų ministerija, 2008.
- Łossowski, Piotr, *Po tej i tamtej stronie Niemna: Stosunki Polsko-Litewskie 1883–1939*, Warszawa: Czytelnik, 1985.
- Lučinskas, Gintaras, „Pasienio policijos Seinų-Marijampolės baras“, in: *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.: straipsnių rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2020, p. 131–140.
- Lučinskas, Gintaras, „Šiaudinė siena“ tarp Lietuvos ir Lenkijos valstybių 1919–1939 metais“, in: *Terra Jatwezenorum*, 2019, t. 11, nr. 2, p. 293–312.
- Lučinskas, Gintaras, „Tautos kariuomenė – Alytaus šaulių rinktinei 85-eri“, in: *XXI Amžius*, 2004-11-03, nr. 82 (prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2004/11/03/istdab_01.html)
- Lučinskas, Gintaras, „*Varviškės respublika*“ (1920–1923). *Istorijos apybraiža*, Alytus: Gintarinė svajonė, 2013.
- (sud.) Lukoševičius, Olijardas, *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.: straipsnių rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2020.
- Lukoševičius, Olijardas, „Onušio valsčius 1918–1940 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, Vilnius: Versmė, 2017, p. 161–284.
- Lukoševičius, Olijardas, „Pasienio policijos Trakų baras“, in: *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.: straipsnių rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2020, p. 61–84.

- Lukoševičius, Olijardas, *Trakų (Kaišiadorių) apskritis 1918–1940 m.: tarp valdžios ir savivaldos*, Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2019.
- Mačiulis, Dangiras, *Tautinė mokykla: žvilgsnis į tautininkų švietimo politiką*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.
- Mačiulis, Dangiras; Nikžentaitis, Alvydas; Safronovas, Vasilijus, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, in: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 105–129.
- Mačiulis, Dangiras; Staliūnas, Darius, *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. – 1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
- Makauskas, Bronius, *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius: Mokslas, 1991.
- Martínez, Oscar J., *Border People: Life and Society in the U.S. – Mexico Borderlands*, Tucson: The University of Arizona Press, 1994.
- Martínez, Oscar J., „The Dynamics of Border Interaction“, in: *Global Boundaries: World Boundaries, Volume 1*, London: Routledge, 1994, p. 1–15.
- Martinkėnas, Vincas, „Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis 1999*, Vilnius: LII leidykla, 2000, p. 207–233.
- Milžinas, „Ištraukos iš Milžino „Gyvenimo pasaka“. Gyvenimas Onuškyje“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, Vilnius: Versmė, 2017, p. 440–476.
- Misius, Kazys, „Onuškie valsčiaus mokyklos 1920–1940 metais“, in: *Lietuvos valsčiai: Onuškis*, Vilnius: Versmė, 2017, p. 724–769.
- Miškinis, Petras, *Lietuvos ir Lenkijos santykių tarptautiniai teisiniai aspektai (1919–1939)*, Vilnius: Mintis, 1976.
- (sud.) Morozova, Nadežda; Potašenko, Grigorijus, *Lietuvos sentikiai: Istorija, kultūra, dailė*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011.
- Natkevičius, Ladas, *Lietuvių lenkų administracijos linija tarptautinės teisės atžvilgiu*, Kaunas, 1933.
- Nefas, Mindaugas, *Dvasios aristokratai: Lietuvos šaulių sąjungos siekiai ir realybė 1919–1940 m.*, Vilnius: Versus, 2019.
- Nefas, Mindaugas, *Lietuvos šaulių sąjungos ideologijos raiška Lietuvos visuomenėje 1919–1940 m.*, daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2017.
- Nekrašas, Leonas, „Mažasis pasienio susisiekimasis tarp Lietuvos ir Latvijos 1919–1939 m.“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, t. 44, p. 62–75.
- Noreika, Kęstutis, *Alytaus apskrities policija 1918–1940 metais*, Alytus: Alytaus teisėsaugos ir teisėtvarkos muziejus, 2016.

- Noreikaitė, Auksė, *Lietuvos ir Latvijos paribys: etninio tapatumo raiška XX a.–XXI a. pradžioje*, daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas, 2020.
- Noreikaitė, Auksė, „Lietuvos ir Latvijos pasienio gyventojų judėjimas abipus sienos XX a. II pusėje–XXI a. pradžioje“, in: *Žiemgala*, 2018, nr. 1, p. 15–21.
- Ochał, Artur, *Na Litewskiej Rubieży: Brygada KOP „Grodno“ (1929–1939)*, Warszawa, 2017.
- Paasi, Anssi, “A Border Theory: An Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Scholars?“, in: *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Ashgate Publishing, 2011, p. 11–32.
- Paasi, Anssi, “Bounded spaces in a 'borderless world': border studies, power and the anatomy of territory“, in: *Journal of Power*, 2009, vol. 2, no. 2, p. 213–234.
- Plate, S. Brent, “Introduction: The Varieties of Contemporary Pilgrimage“, in: *Cross Currents*, 2009, vol. 59, no. 3, p. 260–267.
- Pociūtė, Gintarė, *Periferingumo teritorinė raiška Lietuvoje*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus Universitetas, Gamtos tyrimų centras, Geologijos ir geografijos institutas, 2014.
- Pomiećko, Aleksandra, “Villains, Profiteers, and ‘Robin Hoods’: Banditry in the North-Eastern Regions of the Second Polish Republic in the 1920s“, in: *Journal of Belarusian Studies*, 2017, p. 5–31.
- Potašenko, Grigorijus, „Sentikių bažnyčia Lietuvoje 20-me amžiuje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 1997, t. 5, p. 107–127.
- Prescott, John R. V., *Political Frontiers and Boundaries*, London and New York: Routledge, 2015.
- Prusin, Alexander V., *The Lands Between: Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*, Oxford University Press, 2000.
- (sud.) Pukšto, Andžej; Milerytė, Giedrė, *Lietuva ir Lenkija XX amžiaus geopolitinėje vaizduotėje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2012.
- (sud.) Raubiškienė, Laima, *Zarasai laiko vilnyse*, Utena: Utenos Indra, 2006.
- Rezmer, Waldemar, “Women and Soldiers in the War of Polish-Lithuanian Intelligence of 1920 to 1939“, in: *RES HUMANITARIAE*, t. XXVIII, 2020, p. 242–269.
- Rothschild, Joseph, *East Central Europe Between the Two World Wars*, Seattle and London: University of Washington Press, 1992.
- Rukkas, Andrii, “Ukrainians in Compulsory Military Service in the Polish Armed Forces (1921–1939)“, in: *Journal of East Central European Studies*, vol. 62, no. 2, 2013, p. 254–272.
- Rzeszutko, Mariusz, “The borderization of Georgia’s breakaways as a tool of Russia’s long-term struggle with the EU and NATO“, in: *George C. Marshall European Center for Security Studies Papers*, 2022, no. 8, p. 1–21.

- Sakwa, George, “The Polish Ultimatum to Lithuania in March 1938“, in: *The Slavonic and East European Review*, 1977, Vol. 55, No. 2, p. 204–226.
- Satkauskas, Rytis, *Tarptautinis teisingumas ir Lietuva: Lietuvos bylos Nuolatiniam tarptautinio teisingumo teisme*, Vilnius, 2008.
- Senn, Alfred Erich, *The Great Powers, Lithuania, and the Vilna Question, 1920–1928*, Leiden: E. J. Brill, 1966.
- (red.) Sevastianov, Sergei V.; Laine, Jussi P.; Kireev, Anton A., *Introduction to Border Studies*, Vladivostok: Dalnauka, 2015.
- Sierpowski, Stanisław, *Piłsudski w Genewie. Dyplomatyczne spory o Wilno w roku 1927*, Poznań, 1990.
- Simanavičius, Mindaugas, „Vincas Uždavinys – žmogus, parašęs savo gyvenimo istoriją“, in: *bernardinai.lt*, 2012-06-07 (prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2012-06-07-vincas-uzdavinsys-zmogus-parases-savo-gyvenimo-istorija/>)
- Śleszyński, Wojciech, „Abipus demarkacinės linijos: pasienio zona ir neutralumo ruožas“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 101–108.
- Smith, A. D., *Ethno-Symbolism and Nationalism: A cultural approach*, Routledge, 2009.
- Snyder, Timothy, *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, New Haven and London: Yale University Press, 2005.
- Staliūnas, Darius, „Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje“, in: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 17. Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*, 2001, p. 120–132.
- (sud.) Staliūnas, Darius, *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Baltijos kopija, 2015.
- Stankevičius, Jonas, „Kernavės mokyklos istorija“, in: *Lietuvos valsčiai: Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius: Versmė, 2005, p. 689–704.
- Šaknys, Žilvytis, „Valstybės (Tautos) švenčių formavimo ypatumai 1918–1940 m. Lietuvoje“, in: *Lietuvos etnologija*, t. 18 (27), 2018, p. 129–154.
- (red.) Šapoka, A., *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1936.
- Šetkus, Benediktas, „Lenkų mokyklų steigimas Lietuvoje 1926 m.“, in: *Istorija*, t. 65, 2007, p. 38–47.
- Šetkus, Benediktas, „Lietuvos vyriausybės požiūris į lenkų tautinės mažumos mokyklas Lietuvoje 1919–1940 m.“, in: *Lietuvos Rytai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993, p. 207–227.
- Šetkus, Benediktas, *Tautinių mažumų mokykla Lietuvoje 1918–1940 m.*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2000.
- „Šiaudinė siena“ (Trakų istorinio nacionalinio parko informacija) – prieiga per internetą: <http://www.seniejitrakai.lt/siaudin-siena/>

- Tamošaitis, Mindaugas, „Lietuvos vokiečių ir lietuvių santykiai Evangelikų Liuteronų Bažnyčioje 1918–1940 m.“, in: *SOTER*, 2014, nr. 49, p. 63–86.
- Thaler, Peter, „Fluid Identities in Central European Borderlands“, in: *European History Quarterly*, 2001, vol. 31, no. 4, p. 519–548.
- (red.) Tomašauskas, Ignas, *Lietuvos policija 1918–1928*, Kaunas, 1930.
- Truska, Liudas, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
- Vaičėnionis, Jonas, „Karo komendantūrų veikla Lietuvoje 1927–1940 m.“, in: *Karo archyvas*, 2003, t. 18, p. 256–295.
- Vaičėnionis, Jonas, *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*, Vilnius, 2003.
- Vaičėnionis, Jonas, „Lietuvos šaulių sąjungos integracijos į valstybės gynybos sistemą XX a. 3–4-uoju dešimtmečiais proceso bruožai“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXVIII, 2014, p. 125–139.
- Vaitekūnas, Stasys, *Lietuvos gyventojai Per du tūkstantmečius*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
- Vaitekūnas, Stasys, „Lietuvos valstybės teritorijos ir sienų raida“, in: *Lietuvos sienų raida*, t. 2, Vilnius: Lietuvos mokslas, 1997, p. 184–212.
- Vakar, Nicholas P., *Belorussia: The Making of a Nation*, Harvard University Press, 1956.
- Vareikis, Vygantas, „Pasienio incidentai (Lietuvos šaulių partizaninė veikla)“, in: *Darbai ir dienos*, 2004, t. 40, p. 109–128.
- Vasilevskis, Kęstas, „Pasienio policijos Ežerėnų (Zarasų) baras“, in: *Geležinė uždanga: Lietuva-Lenkija, 1920–1939 m.: straipsnių rinkinys*, Kaišiadorių muziejus, 2020, p. 15–26.
- Vaskela, Gediminas, *Tautiniai aspektai Lietuvos ūkio politikoje 1919–1940 metais*, Vilnius, 2014.
- Vilkelis, Gintautas, *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius: Versus Aureus, 2006.
- *Vilnius ir Vilniaus kraštas. Krašto pažinimo pradai*, Kaunas, 1932.
- Vitkus, Hektoras, „Sąjungininkai ir (ar) priešai: tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargi ir Estijos Kaitseleit ideologijose“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXVIII, 2014, p. 223–259.
- Vitkūnas, Manvydas, „Kernavė – kovų už lietuviybę ir Vilnių forpostas (1920–1939)“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2015, t. 21, p. 70–82.
- Wasilewski, Marcin, *Dywizjon Żandarmerii Korpusu Ochrony Pogranicza w latach 1927–1939*, Łódź: ArchaeGraph, 2020.
- (red.) Wastl-Walter, Doris, *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Ashgate Publishing, 2011.
- Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford, California: Stanford University Press, 2007.

- Wendland, Anna Veronika, “Neighbors as Betrayers: Nationalization, Remembrance Policy, and the Urban Public Sphere in Lviv“, in: *Galicja: A Multicultural Land*, University of Toronto Press, 2005, p. 139–159.
- Zahra, Tara, „Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis“, in: *Slavic Review*, Vol. 69, No. 1, 2010, p. 93–119.
- Zibolienė, Dalia, „Karinio-patriotinio auklėjimo spaudiniuose – jaunimo organizacijų veiklos atspindys“, in: *Gimtasis Rokiškis*, 2016-08-22 (prieiga per internetą: <https://www.grokiskis.lt/kalbame-strazdelio-kalba/karinio-patriotinio-auklejimo-spaudiniuose-jaunimo-organizaciju-veiklos-atspindys>)
- Zinkevičius, Zigmantas, *Lietuvių kalbos istorija, t. V: Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.
- Žalys, Vytautas, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, Vilnius: Versus Aureus, 2007.
- Žalys, Vytautas, „Stasys Lozoraitis – Lietuvos užsienio reikalų ministras“, in: *Lietuvos diplomatija XX amžiuje*, Vilnius: Vaga, 1999, p. 25–70.
- Žemaitis, Kęstutis, *Vilkaviškio vyskupija*, Marijampolė: Piko valanda, 2004.
- Žepkaitė, Regina, „Lietuvos valstybės teritorijos, sienų, sostinės problemos (1919–1940 m.)“, in: *Lietuvos rytai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993, p. 158–178.
- Žepkaitė, Regina, *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.*, Vilnius: Mokslas, 1980.
- (sud.) Žepkaitė, Regina, *Varėna istorijos kelyje*, Vilnius: Mintis, 2002.
- Žilėnas, Antanas, *Parubežys ir parubežiniai*, I ir II dalys, Vilnius, 2018.

SUMMARY

“Frontline area” (*Pafrontė*) was a popular term used in interwar Lithuania to describe Lithuania’s borderland with its main adversary Poland – a border region which was formed in 1920 and remained fixed until the changes brought in 1939 by the Second World War. Not giving up its claim to Vilnius and other important territories controlled by Poland, Lithuania did not accept the decision of 1923 by the Conference of Ambassadors that defined Poland’s eastern border and did not recognize the demarcation line that separated the states as a state border. Until the Polish Ultimatum of 1938, Lithuania refused to establish official diplomatic relations with Poland, the states were in a state of conflict and did not cooperate. Overall, Lithuania pursued a policy of isolation from Poland, restricted the contact of residents and transborder communication. The consequences of the conflict were felt foremost in the borderland – a frontier which for almost two decades was marked by gunfire and various incidents. The popular expression “Frontline area” provides an important starting point to uncover the position of the Lithuanian state and society regarding this borderland. It equated the demarcation line that separated the states to a temporary front – the term emphasized the fighting dimension, the tense and dangerous situation at the demarcation line, the declarative state of war between the states, which was rhetorically maintained by Lithuania up until 1927 (the expression remained in use even after Lithuania abandoned this policy), also the aspiration to eventually “liberate” Vilnius and other “occupied” territories. This rhetoric was in tune with the imperative of cultural struggle in the borderland emphasized by Lithuanian nationalist activists.

Many specific phenomena and practices occurred in Lithuania’s borderland with Poland during the years 1920–1939, which up until now had not been the object of thorough historical research. This thesis is intended to enrich the understanding of Lithuania’s policies and activities in its border regions, also the understanding of the worldview and practices of Lithuanian nationalism.

It is important to emphasize that the research territory of this study is precisely Lithuania’s borderland with Poland – territories on the Lithuanian side of the demarcation line. We focus on the policies and activities of Lithuanian state officials and society groups towards the borderland and its residents on Lithuania’s side (and not on the side of Poland), on the problems of Lithuania’s residents. The policies of Poland, the actions of Polish state and citizens are not the object of this study, yet they remain an important contextual factor, especially when analyzing some transborder contacts and the peculiarities of movement across the demarcation line (even then we focus foremost on the policies of Lithuanian institutions, the reaction and activities of the Lithuanian side). Historical studies that focus on only one side of borders are common.

Research Problem

First of all, the area of Lithuania's borderland with Poland, its characteristics and demographic features in this historical period had not been an object of thorough research until now. Historians have researched some common challenges of border guarding and control, the problems of the development of separate borderland towns and places, but there was no thorough effort to define and characterize the entire borderland, to analyze it as a region – this is attempted in this thesis which makes it novel. The ethnic configuration of the local population of the borderland was very diverse – it is important to focus not only on the features of various national groups and the relationship between the dominant group and national minorities, but also to reconstruct the common challenges faced by all these people, which were caused by the factor of the demarcation line and their presence in this specific borderland. The questions of borders are frequently analyzed in studies of foreign policy and international relations; however, this study of borderland processes primarily focuses on internal policies, the relationship between internal and foreign policy is also spotlighted.

An important research problem is the reconstruction of Lithuanian state and society's concerns towards the residents of Lithuania's borderland with Poland. It is important to emphasize that concerns, worries, distrust, aspirations in regard to loyalty and national identity of borderlanders were affected not only by the direct proximity of the adversarial state, but also by the direct proximity of lands considered to be "occupied" and wished to be "liberated". A common feature in the history of European border regions was the tendency to justify assimilationist policies by equating it with the improvement of wellbeing of "backward" people or fixing historical injustice. The worldview of Lithuanian nationalism in regard to this borderland and its residents shared both of these elements – its thorough reconstruction is critical for the analysis of borderland processes.

When analyzing the drive to Lithuanize and nationalize the borderland residents, we will not find many explicit directives or any wide codified program of "relithuanization". Lithuania officially declared its commitment to uphold the rights of national minorities, the minorities were not discriminated by law. The drive of nationalization and Lithuanization can be understood by researching the rhetoric and practical actions of Lithuanian state officials and other nationally oriented actors (for instance, we would not find any law that dictated to dismiss from duty a person who frequently used the Polish language, and yet we find such recommendations among the internal correspondence of important officials and institutions). Regarding the initiatives of nationalization, we cannot analyze only the policy of the state and draw a clear distinction between the state and society, because active nationally minded social actors and Lithuanian public organizations were an important vibrant extension of the state concerned with spreading of Lithuanian national identity. Up until now an important aspect has not been

researched – the drive to make use of this borderland to nationalize the society of the whole country.

The problems of movement across the demarcation line were also not thoroughly examined by historians. This question in particular is very important when analyzing the concerns, problems, the unique situation and opportunities of borderlanders. Contemporary historiography maintains vivid images and expressions that equate the frontier between Lithuania and Poland in the interwar period to “the Great Wall of China” and “the Iron Curtain”. A thorough analysis of the dynamics and forms of movement across the line enables to question such statements. Lithuania had a strict policy towards transborder movement in the region, yet its factual position differed from its declarative line (and common historiographic tropes). The unraveling of these deep contradictions (between declarations and actions, between popular imagery and factual reality) is an important problem of this study.

It is crucial to emphasize that in interwar Lithuania, the state and society did not regard the demarcation line as a normal state border – this notion affected the life of the borderland and its residents, generated specific processes and phenomena, it amplified the concern of the Lithuanian state and society in regard to the borderlanders and their national identity. This proposition grounds the entire thesis, connects and bounds the different aspects of our research. In Lithuania, this borderland was intentionally defined as “Frontline area” – the place of varied forms of struggle – it is an important point of view to aid the historical research of the region and the state’s relationship with it. This doctoral thesis is an exploration of the peculiar situation of the borderland.

Research Object and Chronology

The object of this research – the challenges, problems, characteristic activities and objectives (aspirations) of the Lithuanian state and society in Lithuania’s borderland with Poland, the concern towards the region, which was considered problematic and important, and its residents, the characteristics of the borderland area and specific phenomena that occurred within it.

We define the borderland area with Lithuanian administrative-territorial units (*valsčiai*) that bordered the demarcation line – this particular definition and the reasons in favor of it are thoroughly substantiated in the first chapter of the dissertation. In the thesis, we thoroughly analyze the worldview of Lithuanian nationalism and the *modus operandi* of Lithuanian nationalist activists towards the borderland. The collective worldview or actions of the Poles (or other national groups of Lithuania) are not the object of this research. Nevertheless, we attempt to uncover the problems and opportunities that arose from the strict presence of the demarcation line and

from living in the area, shared by all local residents on Lithuania's side of the line.

The chronology of the research begins with the factual establishment of the borderland and encompasses the period from the signing of armistice agreement which halted the Polish-Lithuanian military warfare on November 29th, 1920, up until the beginning of the Second World War on September 1st, 1939 – the war rapidly crushed the Polish state and brought territorial changes which adjusted state borders. In the thesis, we focus more on the period after some important processes that transpired in 1923 (the liquidation of the Neutral Zone between the states, the repeated drawing of the demarcation line and the ending of the most chaotic and turbulent period of border conflict which brought a conditional, fragile normalization). Some chapters have narrower chronology, which coincides with the timetable of analyzed problems and processes.

Definitions of Some Important Terms

The demarcation line and the administrative line. These international legal terms described the line between territories controlled by Lithuania and Poland. In 1928, a signed and ratified agreement between the countries officially established the name **administrative line**, yet in Lithuania, the older term remained widely used. When using these terms, we attempt to stay chronologically consistent. When describing a longer period, preference is given to the term **demarcation line**.

“Frontline area”. This popular term was used in interwar Lithuania to describe the entire borderland region and emphasized the aspects of its uniqueness, danger, and the refusal to accept the territorial *status quo* while aspiring to “liberate” territories that were considered “occupied”. The term was more standardly used during the period of more frequent clashes of military and partisan units (until 1923), later it was most prominently used in the discourse of the Vilnius liberation campaign (sporadically it remained in use in the documents of Lithuanian state officials).

Nationalism. We define nationalism as an important and influential ideology with a distinct worldview – an ideology that seeks the unity, cultural homogeneity and flourishing of the nation in its own political unit. The thesis implements the approach of sociologist Rogers Brubaker who theorizes how *nationalizing* states, while combining the efforts of state and public actors, seek the dominance and flourishing of the “core nation”, its language and culture within them. The use of the term **nationalism** bears no negative connotations. We use the term **Lithuanian nationalist activists** to define members of the Lithuanian society that shared common nationalist ideology, worldview and aspirations, who propagated or by their actions sought to spread Lithuanian nationalism and accomplish the realization of its core objectives. This category encompasses various officials, members of nationally oriented public organizations, publicists, educators, etc.

Nationalization and **Lithuanization**. In other similar studies, these terms are frequently used as synonyms (Lithuanization is considered a form of nationalization), but in this study, we decided to use them separately in order to emphasize different goals of Lithuanian nationalist activists. With the term *to Lithuanize* we define the objective to propagate the Lithuanian self-understanding and the use of Lithuanian language to some members of the society. With the term *to nationalize* we define an objective to nurture national and pro-state convictions, the imperative to “liberate” Vilnius, loyalty to the ideals of Lithuanian nationalism. For example, a Polish speaking resident of the borderland was at first sought to be Lithuanized, while a Lithuanian speaking resident who considered himself to be Lithuanian and yet was socially inactive and indifferent towards the goals of the nationalist ideology, was sought to be nationalized. The thesis also analyses some forms and practices of nationalizing/Lithuanizing the public sphere to showcase attempts to influence the society.

Research Aim and Objectives

The primary aim of the research is to analyze the challenges, problems, characteristic activities and objectives of Lithuanian state and society in Lithuania’s borderland with Poland during 1920–1939.

This aim is expanded into three compositional aims:

1. To thoroughly analyze the characteristics of Lithuania’s borderland with Poland;
2. To investigate the motives, dominant views, ideas, methods and practices of Lithuanian state institutions, nationally oriented Lithuanian public organizations and activists, seeking to nationalize and Lithuanize the residents of Lithuania’s borderland with Poland, and the attempts to use the borderland to nationalize the Lithuanian society;
3. To analyze the specific aspects of movement across the demarcation line and Lithuania’s policies towards this issue.

To achieve these aims, very concrete objectives were formulated. To achieve the first compositional aim, two objectives were formulated:

- 1.1 To analyze the administrative, geographic and demographic characteristics of the borderland;
- 1.2 To investigate the aspects of the conflict situation at the demarcation line, analyzing the types and characteristics of border incidents and evaluating the factor of danger.

The second compositional aim generated seven objectives:

- 2.1 To deconstruct the narrative regarding Lithuania’s borderland with Poland and its residents developed in the public discourse of Lithuanian nationalism, emphasizing the elements of the scheme used to portray the situation in the “Frontline area”;

- 2.2 To examine the aspirations of Lithuanian nationalist activists towards the residents of Lithuania's borderland with Poland and the goal of "relithuanization", its logic and dominant images;
- 2.3 To analyze the priorities and trends of education policy in the borderland;
- 2.4 To thoroughly investigate the goals and nationalizing/Lithuanizing activities of Lithuanian public organizations – primarily, the Vilnius Liberation Union, the Union of Lithuanian Riflemen and the Lithuanian scout movement – in Lithuania's borderland with Poland;
- 2.5 To examine integrational, nationalizing and Lithuanizing features of celebrations, commemoration events, and the visits of high-ranking officials in the borderland;
- 2.6 To analyze the "relithuanization" efforts coordinated by the Commandant of Trakai county during 1933–1939;
- 2.7 To thoroughly examine the practices of ideological borderland excursions and purposeful collective visiting of the administrative line.

The third compositional aim includes four objectives:

- 3.1 To analyze the problem of farms divided by the demarcation line, the development of the issue of their exploitation and the specific regime of line crossing established for the needs of borderland farmers – to emphasize the problems of Lithuania's farmers and the policies pursued by the Lithuanian state to defend their interests;
- 3.2 To examine the processes and motives of illegal crossing of the demarcation line based on the analysis of cases of Lithuania's borderland residents;
- 3.3 To showcase the legal alternatives of travel between Lithuania and Poland and the unique phenomena of mass gatherings of Jewish people at the demarcation line;
- 3.4 To investigate the practice of "secret export" (contraband smuggling supported by Lithuanian state) across the administrative line.

Although the formulation of huge number of aims and objectives has some downsides, we intentionally chose to formulate very specific objectives and avoided the formulation of overly wide and ambiguous objectives.

Dissertation Structure

The structure of the dissertation is problem-oriented and thoroughly reflects the formulated aims and objectives. Three main parts of the dissertation match the three compositional research aims, and their chapters follow and fulfill the formulated objectives (an exception is the objective 3.3, which is solved in two chapters). The first part of the thesis thoroughly analyzes the characteristics of the borderland area. The second explores the worldview of Lithuanian nationalism towards the borderland and its residents and the nationalizing/Lithuanizing activities of the Lithuanian state

institutions, officials and public groups. The third part deals with the specific aspects of movement across the demarcation line (the challenges of restrictions to society and Lithuanian state policies).

Methodology

We use the conventional methods typical to similar historical studies: critical analysis of sources, the methods of analysis, synthesis and description, elements of the statistical method. The research implements not only the chronological-descriptive principle, but also a problem-oriented analysis. We also used interactive maps and spatial data (available for open use on the website geoportal.lt) to aid spatial research.

Important Theoretical Influences

The analysis of the drive to nationalize and Lithuanize the borderland is influenced by the theoretical approach of *nationalizing nationalism* proposed by the famous sociologist and prominent researcher of nationalism Rogers Brubaker. According to his view, after the collapse of multinational empires during the First World War, a group of nation-states in East Central Europe were formed, which were not only nation-states, but nationalizing states that had distinct policies of nationalization. The policies of ethnocultural nationalization of these states varied in form and intensity, but they typically involved common elements: the conceived existence of the “core nation” or nationality, defined in ethnocultural terms and clearly distinguished from the citizenry or resident population of the state; the idea that the core nation legitimately owns the polity (state) and that the polity exists as the polity *of* and *for* the core nation; the idea that specific action is needed in a variety of settings to promote the language, cultural flourishing, demographic predominance, economic welfare, and political hegemony of the core nation; justification of such action portraying it as correcting injustices of the past; the mobilization of society based on these ideas.

Describing the *modus operandi* of nationalizing states, Rogers Brubaker emphasizes that in such states the outlined ideas form the (formal and informal) policies and practices of state agencies and officials and of non-state organizations. In such settings, nationalism becomes a part of politics, embracing both formal policies and informal practices and existing both within and outside the state, rather than being a distinct movement. This framework helps to contextualize an important problem of our research – the analysis of the drive to nationalize/Lithuanize Lithuania’s borderland with Poland cannot focus solely on state policy, equally important are the activities of Lithuanian public organizations and active social actors (they were bounded by a common paradigm, nationalist worldview). This framework can explain why some groups and activists sought (in their own way) to achieve common goals even without direct instructions or directives.

The work of influential researcher of borderlands O. J. Martínez provided important insights for our study. The historian theorized the typical models of *borderlands interaction* and defined the common elements that constitute what he calls *the borderlands milieu*. These elements are *transnational (transborder) interaction, international conflict and accommodation, ethnic conflict and accommodation, separateness and otherness*. The research topics of our study were influenced and in part correlate with this framework. Many studies in a wide and diverse interdisciplinary field of *border studies* were influences to our research.

The Relevance and Novelty of the Thesis

The previous state of limited scholarly research of the problems analyzed in our study constitutes the novelty of our thesis. Many of previously unexplored processes and phenomena are researched in this study. For the first time, Lithuania's borderland with Poland is analyzed as a region, its common characteristics are showcased. The relationship of nationalizing Lithuanian state with its borderland and the worldview of Lithuanian nationalism and the actions of its activists in the borderland region are thoroughly analyzed. For the first time, an in-depth analysis of ideological excursions and emotional gatherings near the demarcation line is accomplished. The problems and peculiarities of the movement across the line and Lithuania's policy towards it are researched, the problems of farms divided by the line, the aspects and motives of illegal line crossing (and alternatives to it) are explored. For the first time in Lithuanian historiography, the problem of state supported contraband smuggling across the demarcation line is analyzed. The thesis relies on analysis of many previously unused authentic primary sources.

This research is also relevant to a wider understanding of nationalist practices in European borderlands in the interwar period. The relevance of a research of a borderland affected by international conflict is also related to current events: border conflicts of varying intensity, friction, disturbances and provocations at state borders, the implementation of emergency administrative measures in the borderland areas, life in the direct neighborhood of adversarial states, the problems of the population movement and the movement of goods between alienated states are some of the problems relevant to Lithuania today. Overall, borders remain very important in the current world – it seems that the twenty-first century does not lead to a previously projected “borderless world”. We do not claim that our study will offer any solutions to current problems, yet it is possible that the knowledge of relevant problems encountered in interwar Lithuania might enrich the understanding of current processes.

This thesis is relevant in regard to understanding the integrational processes of societies. In our opinion, the analysis of various practices and experiences in this study might indicate which course of action should not be

repeated in relation to the country's citizens. It is doubtful that seeking to gain the loyalty of the population, while thoroughly distrusting those that use other languages or regarding a large number of citizens as misguided, can be fruitful. On the other hand, the analysis of policies of Lithuania's institutions in the borderland reveals some positive examples of continuous high-principled action.

Conclusions

1. In interwar Lithuania there was no strict clearly defined understanding of the "Frontline area", the most grounded approach is to define it with Lithuanian administrative-territorial units which bordered the demarcation line – up until the middle of the 1930s, twenty-four rural administrative units (*valsčiai*) bordered the line in Lithuania. According to the data of 1923, the borderland area encompassed about 8 per cent of Lithuania's territory and about 7 per cent of its population (without the Klaipėda region). Lower population density, higher number of small rural administrative units, and abundance of rural areas were some of the characteristics of the region. Low fertility of the soil, bad road infrastructure situation, huge distances to important administrative centers were some of the common problems. From 1926, the borderland was a part of three dioceses of the Lithuanian Catholic Church – the largest portion was encompassed by the diocese of Kaišiadorys which was problematically linked with the entire region. Border police was an important (yet somewhat polarizing in regard to the locals) factor in the daily life of the borderland, the institution of County Commandants was a highly influential agent of society control. This borderland was the only area in Lithuania which continuously retained (in varying territorial configurations) martial law until 1938. The borderland was subject to amplified administrative supervision and control, specific movement restrictions, and was distinguished by the sense of its importance and sensitivity among its administrators (these notions linked with the geopolitical position of the area increased their alertness). The demarcation line divided a culturally-socially-economically seamless space, the first ones to encounter the effects of this division were the local residents. The borderland had a large number of forest areas and lakes, in some parts the demarcation line was established on rivers, the peculiarities of local environment affected the potential of its guarding. According to the census of 1923, the majority of local residents were Lithuanians (their percentage was lower than that in the entire country), the number of Polish people, many of whom lived on the eastern part of the borderland, was four times higher than their national percentage, the lower number of Jewish people can be linked with the lack of cities. Some parts of the borderland had more concentrated populations of Russians, Germans and Belarusians. Analysis shows that the proportion of Polish speaking population in the area was much higher than the number of Poles identified

in the census. Many factors could have influenced the local Catholics of different self-understanding to register as Lithuanians – anxiety, the effects of rumors, lack of concrete national identity, and even pragmatic considerations could be some of them. Based on the definitions of modern geographic-demographic scholarship, this borderland can be described as a peripheral region. It is important to emphasize that the region was marked by sharp contrasts – different locations of the borderland were linked by the proximity of the demarcation line and the various effects of this factor.

2. From the end of 1920 until the forced establishment of diplomatic relations between Lithuania and Poland in 1938, the situation at the demarcation line was characterized by tension and danger. The period of the Neutral Zone (1920–1923) was the most dangerous to the property and physical wellbeing of the borderland residents – it was characterized by fighting between various groups and paramilitary organizations, ethnic violence, banditry and racket, various forms of terror. After the liquidation of the Neutral Zone, the borderland remained an area of continuous skirmishes between border guards of adversarial states – hundreds of incidents and provocations occurred. Huge number of shooting incidents (at least eleven Lithuanian border guards were killed), many intense confrontations, arrests, occurrences of cyclical reciprocal provocations defined the situation in the zone of the demarcation line. Analysis shows that the intensity of border conflict was connected to political circumstances. A discovered directive of the Foreign Ministry of Lithuania clearly shows, that even in early 1937, it was clearly understood that a likely incident in tense situation could be exploited by Poland as a pretext. Daily life and working in the “Frontline area” in the period from the middle of 1923 up to 1938 was somewhat dangerous for locals (there were some civilian casualties), yet the danger did not equal the dangers of the period of the Neutral Zone.

3. During the interwar period, a dominant propaganda narrative about the “Frontline area” and its residents, which contained a specific scheme of portraying the situation (and had definite heroes, victims and antagonists), arose in the public discourse of Lithuanian nationalism (in press articles, speeches of activists and politicians, etc.). Its main storyline emphasized a continuous struggle of borderland residents which was caused by the “theft” of the Vilnius region and the aggression of Poland. The deep and natural connection of the borderland and its residents with the Vilnius region was emphasized, its “liberation” was projected to be the solution to their problems. The profound bond between the borderlanders and the “enslaved” Lithuanians on the other side of the demarcation line (and the potential of the first group to affect the latter) was emphasized. Religious imagery, images of nature, allegories of mutilated body, panoramas of disassembled infrastructure or roughly divided places were often used to amplify the impression. The narrative projected an unnatural situation in the borderland and widespread stagnation, exotic, mystical imagery was also ascribed to the borderland, its residents were portrayed as different and flawed, purportedly

because of their environment. An important element of the narrative was the diagnosis, ascribed to many residents of the borderland (particularly in its eastern part), of being “Polonized”, and an urgent appeal to “relithuanize” them. The “backwardness” and even poverty ascribed to the locals were directly equated to their “Polonization”. Alarming appeals were raised, emphasizing the threats to Lithuanian identity and the lack of active Lithuanian intelligentsia in the region. The core function of the narrative was to interest Lithuanian society with the problems of the borderland and push them to act – to mobilize and gather active Lithuanians in the area (while also energizing the locals) for cultural, public, Lithuanizing activities, to instill the importance of Vilnius region and its “liberation”. The private communication of Lithuanian nationalist activists and officials did not have the element of idealization common to the narrative, and was more critical, yet the fundamental images and the elements of assessing the situation in the area were alike.

4. The primary aspirations of Lithuanian state institutions, Lithuanian public organizations and nationally minded activists in relation to the residents of the borderland were forming a pro-state and nationally oriented patriotic stratum of the population and its mobilization in the area, also the Lithuanization of locals considered “Polonized”. The Polishness of vast number of borderland residents was considered a threat to the state. The mission of “relithuanization” did not have a concrete program or directives, it was a universally understood integral paradigm of Lithuanian nationalism – various Lithuanian officials, educators, activists and public organizations shared this idea, propagated it, and by various means sought to achieve it even without a strict centralized coordination. The effort was driven by the actions, energy, conviction and enthusiasm of separate local actors. The portion of the population, which was considered “Polonized” and was intended to be “relithuanized”, consisted of vast number of autochthonous Catholic residents, who used Polish or so-called “local” language, did not have Lithuanian self-understanding or were nationally indifferent. According to the widespread primordialist worldview, these people were considered Lithuanians by their descent. The main expectation towards other confessional groups in the area was that of loyalty. The state of being “Polonized” was equated to a curable disease, intoxication, sleep. The narrative of misguided Lithuanians, which portrayed different views or self-understanding as a result of influence of forces or agitators hostile to Lithuanian state, identity and culture, was used to conveniently position “relithuanization” as a virtuous mission. The logic of Lithuanizing the borderland consisted of two main courses – spreading Lithuanian language, culture and national identity, and curtailing Polish cultural activities, which were equated to intentional disorienting of the locals.

5. The eastern part of the borderland area had exceptionally high numbers of low literacy – schools were intended not only to solve this problem, but to become a very important tool of spreading loyalty,

Lithuanian culture and national conviction among the locals. From the beginning of the 1920s, the state put special emphasis to expand and support the network of Lithuanian primary schools in the borderland. The schools closest to the demarcation line were directly financed by the state. Care and support to the schools of the region were not temporary – it was a continuous intentional policy, yet the schools in the area encountered various challenges nonetheless. The proximity of the demarcation line and the ethnic situation of the area became typical arguments when seeking advantageous decisions for local schools. Teachers operating in the borderland could get some concessions, yet their position was marked by very high expectations and responsibility. They were expected to be nationally-culturally active in and out of class (teachers were projected to educate and Lithuanize the entire local community), to have high moral reputation and authority, to delicately coexist with the locals. Their loyalty to the nation and the state could not raise any questions – a harsh control of personnel was implemented. Male teachers were preferred, the knowledge of Polish language was a frequent requirement. Nevertheless, the actual situation did not live up to high expectations. The space and teaching content of schools were intentionally immersed with Vilnius liberation propaganda. In the 1920s the Lithuanian schools of the area were rivaled by Polish schools. In later years, the conditions for Polish schools were restricted, their number decreased. Many Lithuanian activists and administrators shared a deep conviction that Polish schools were attended mostly by children of parents who were influenced or misguided by malicious agitators – these schools were considered a threat for “relithuanization” efforts, Lithuanian identity and even the state. In the 1930s, thorough efforts to curtail the illegal educational activities organized by Polish organizations were implemented, illegally working Polish teachers were equated to anti-state agents, their activities in areas closest to the demarcation line were regarded as particularly worrying.

6. We thoroughly analyzed the objectives and nationalizing/Lithuanizing activities of Lithuanian public organizations – the Vilnius Liberation Union, the Union of Lithuanian Riflemen and the Lithuanian scout movement – in Lithuania’s borderland with Poland. They were distinguished by the prioritization of this borderland, putting special emphasis on the region in their rhetoric and practice. They aspired to gather, consolidate and energize Lithuanians in the borderland, to stimulate the concern for this region among the Lithuanian society, intelligentsia and political elite, to cultivate national and pro-state conviction among the borderland residents, the imperative to liberate Vilnius, to spread the Lithuanian language and Lithuanian self-understanding among the local population considered “denationalized”. The Vilnius Liberation Union engaged in spreading the Vilnius liberation campaign, sought to immerse local daily life with attributes and rituals perpetuating the importance of “occupied Lithuania”, the bonds with it, and the need to “liberate” it. The Union of Lithuanian Riflemen, which performed an important paramilitary

role in a sensitive borderland, aspired to turn local Lithuanians into Riflemen, to nurture warriors, nationalization and Lithuanization activists, to create a network of Riflemen's Homes, which were considered the cradles and "fortresses" of Lithuanian national culture, in the borderland. The scout movement aspired to cultivate righteous, nationally minded, loyal, obedient young people and, in the 1930s, developed a mass campaign of purposeful camping in this borderland by scouts from the entire country. The campaign had a dual purpose: the flow of huge numbers of youthful scouts with their enthusiasm and attractive cultural activities were intended to Lithuanize the local society, while the experiences of the scouts enriched by emotions and symbolic rituals near the "enslaved" Vilnius region were intended to nationalize (instill national and patriotic determination) to youth from all over Lithuania. Seeking to reach and affect the borderland society, these organizations implemented a wide array of methods – lectures, speeches, theatrical and other ideological art performances, manifestations, celebrations, other events and activities that fused ideology with entertainment. High importance was given to spreading of literature, libraries were established, even charity was used, it was aspired to purposefully transform the public space. Organizations encountered similar obstacles – struggles to spread and attract locals, the problem of inactive organizational sections (attempts were made to reactivate them by appealing to the importance of the area). The main support groups for these organizations were local officials, various officers and especially teachers – they were unambiguously expected to join. All these organizations were much better at gathering Lithuanians than reaching and affecting locals considered "denationalized". These people often distrustfully viewed these organizations, their distrust was generated both by misdeeds of the past and by unsubtle actions. The actual achievements of these organizations could not live up to their high aspirations. Many of the local Lithuanian organizations cooperated with each other, yet friction was also common. In this regard, the conflict between the Nationalist regime and the Catholic Church was very significant – some clergymen who preferred Catholic youth organizations attempted to obstruct the development of opposing groups and some proponents of the regime sponsored groups acted likewise. Catholic clergymen, who wished to Lithuanize the borderland, viewed the religious organizations as most promising, emphasizing the religious sentiment of local Polish speaking population.

7. Various festivities, celebrations and commemoration events were constant features of the life in the borderland – they were intended to integrate residents, to aid the nationalization and Lithuanization of local society. Some grand events of national importance were intentionally organized in the borderland because of the symbolic importance of the location, the proximity of the Vilnius region, aspired to be "liberated". Mass events attended by various groups of society demonstrating the numbers and unity of patriotic people were intended to legitimize the positions of

Lithuanians, the state and the ruling regime in the “Frontline area”. A constant feature of festivities were rituals perpetuating the cult of the fallen (soldiers, riflemen-partisan militants, border police officers) – they indicated a path to follow, a source of inspiration, a duty to finish the “crusade” of the fallen. National festivities were often held on the dates of religious events, a fusion of religious elements and attributes of the Vilnius liberation campaign was common. In some events, the Polish language was also used for the purpose of reaching and affecting locals. Attempts were made to “awaken” their Lithuanian self-understanding, they were urged to accept and use the Lithuanian language. The visits of high-ranking officials and politicians, which were not very frequent, were intended to boost the loyalty of the population. Taking into account the common feelings of separateness of borderland residents, such visitors spread a “message” that borderlanders matter and will be taken care of.

8. In 1933, the Lithuanian General Staff initiated a survey of the situation in Lithuania’s borderland with Poland, using the important institution of County Commandants. The survey represented a push to coordinate and systemize the initiatives and approaches to “relithuanize” the residents of the borderland. For the Commandant of the Trakai county V. Žutautas, who gathered and systemized the insights of local Lithuanian intelligentsia, the survey provided a purpose – “relithuanization” efforts remained a constant feature of the activities of this influential official. The Commandant’s Lithuanization initiatives rested on these important principles – keeping actions subtle, using manipulation, targeting children and young people, exploiting the deep religiousness of locals. Special emphasis was put on spreading press and literature – a wide campaign of spreading patriotic Lithuanian press was developed, also an effective and very manipulative initiative of giving Lithuanian prayer books to schoolchildren from households of borderland residents, regarded as “Polonized”, was organized. Various initiatives were pursued with the help of members of the Riflemen’s Union, scouts, teachers, school inspectors and clergymen, intelligentsia. The commandant aspired to enhance the effects of military service. High importance was given to encouraging locals to register as Lithuanians. The Commandant urged to avoid overt harassment, indelicate behavior, conflicts based on nationality, nevertheless, he acted harshly in regard to those suspected of disloyalty or engaging in a Polonization conspiracy, constant alertness was maintained. The Commandant was influenced by Catholic clergymen, who sought to Lithuanize the “Polonized” residents and preferred a method of delicately increasing the amount of Lithuanian language in church services, while gradually decreasing the amount of such services in the Polish language. Overall, the language situation in Catholic churches of the borderland varied – the ability to reach churchgoers and religious interest were given primary importance.

9. Purposeful collective visiting of the administrative line is a term we use to describe a unique phenomenon which quickly became popular in the

1930s – they were ideological emotional mass gatherings with people looking at “occupied Lithuania” and collectively participating in distinctive group rituals. Visiting the line became an important part of the festivities held in the area, it also became the main feature of popular excursions to this borderland. In the first part of the 1930s, the Vilnius Liberation Union played the most important part in popularizing these excursions. When the standard model was established, the ideological excursions became a mass phenomenon – members of the Riflemen from the entire country, members of various other organizations and institutions, officers, students, schoolchildren went to the borderland and visited the administrative line; this practice was even proclaimed to be the duty of every Lithuanian. The comparison between the practices in Lithuania and popular excursions to the eastern borderlands in interwar Germany reveals their distinct similarities, the common aspects of reaction and practices of societies, affected by nationalism, regarding territorial losses and borders which they perceived as unjust. Visiting the line was a form of protest. Borderland excursions were understood as a nationalizing (and Lithuanizing) mission, but also as a pilgrimage – a meaningful, emotional-spiritual transition evoking travel that culminates with a contact to a sacred place. These practices were meant to perform the function of ideological mobilization and were used as a mean to nationalize Lithuania’s society. Direct visual contact with the Vilnius region and collective rituals were intended to instill the imperative to “liberate” Vilnius, also to project the unity between visitors and locals, as well as the unity between those gathered and the “enslaved” Lithuanians on the other side of the line. The collective rituals, which were performed near the cherished region looking at powerful visual stimuli, such as singing, marching with torches, burning bonfires, giving and listening to speeches and declamations, praying, shouting slogans, were implemented to generate strong emotions of the participants, to shape their conviction. The excursions included aspects of entertainment which helped to popularize them.

10. Up until the forced establishment of diplomatic relations between states in 1938, Lithuania had maintained the declaration of the closing of the demarcation line, while positioning it as a justified reprisal – an element of its principal stance of refusal to accept Vilnius as a part of Poland. The countries did not even maintain a transit railroad traffic, opportunities to travel to the neighboring country were indeed complicated. Nevertheless, the reality differed from declarations – analysis shows that Lithuania’s policy regarding the movement across the demarcation line was multilayered. The position of the state was affected by political, ideological, economic motives and considerations, also by concern towards some interests of the population. When it was important and useful to the state (while also taking into consideration the fulfillment of some needs of the society), exceptions were made to the “closure” of the line. During the interwar period, Lithuania and Poland were by no means separated by “the Great Wall of China” – there

was a limited, yet constant (legal, illegal, and officially illegal, yet state-facilitated) movement across the line.

11. The demarcation line divided the farms of thousands of farmers, leaving thousands of hectares of land belonging to Lithuania's citizens in Poland and *vice versa*. The houses of many farmers were left in one country, their farmland – in another. The owners and workers of the divided farms became a unique group which held a right to cross the demarcation line, a right recognized by both states. From spring to autumn, thousands of farmers crossed the line every month, during the most active working period – tens of thousands. Until 1928, this movement was facilitated by an unwritten *modus vivendi*, later it was regulated by a bilateral ratified treaty between Lithuania and Poland. A restrictive line crossing regime was established, which sanctioned it only for continuous farm work – despite strict regulations, sometimes permits were exploited for other causes. Residents of Lithuania's borderland, who traveled to work on their farmland to the other side of the line, frequently faced obstruction from Polish border guards – harassment, requirements which were harmful to their property, unexpected closing of border checkpoints, arrests and various difficulties caused by their predicament between adversarial states affected their property and emotional wellbeing. Purposeful restrictions were used as a mean to pressure Lithuania, their intensification was determined by political circumstances. Lithuanian state institutions thoroughly defended the right of their citizens to work on their farmland – the method of equivalent retaliation, appeals to the League of Nations were used. The method of meetings between local officials of both states in the borderland was preferred, which frequently produced at least short-term results. Contrary to the situation at the Lithuanian-Latvian border, Lithuania was against the liquidation of the divided farms (leaving the lands of the citizens on a single side of the line), there was also a great avoidance to act (or react) in a way that could be interpreted as recognizing the demarcation line as the state border. Quick reaction, alertness, reacting to every obstructive action made against Lithuanian citizens and expressing a protest even without great hopes of success constituted the main principles of Lithuania's policy. The state recognized the importance of reacting and the price of being passive. The establishment and development of diplomatic relations did not bring sharp changes to the situation of the divided farms.

12. The policy of restrictions of interaction and communication between Lithuania and Poland, which disturbed various relations, became a challenge and caused huge numbers of illegal crossing of the demarcation line – the number of illegal crossers arrested at the demarcation line was much higher than those at borders with Latvia and Germany. Among the illegal crossers, the majority were borderland residents. A thorough case study shows the array of their motives. The primary cause was seeking of contact with family members (parents, children, relatives), often the line was crossed to visit a sick relative, also – monetary interest, a wish to earn money (some illegally traveled to Vilnius in search of work). Sometimes people crossed the line to

conduct property business, seeking important documents, even for religious reasons. Contrary to the situation at the German border, contraband smugglers were not the majority among the arrested illegal crossers. The fact of living in this borderland and the restrictions of transborder interaction offered the borderland residents special opportunities to earn money – contraband smuggling and helping smugglers was one of them, those living closest to the demarcation line were regarded with great distrust by the officials. It was common that locals earned money by helping seeking persons to cross the line, even secret “mail service” was practiced – the demand for such “services” generated their supply. Intelligence gathering for Polish institutions was also a reason which motivated illegal crossing – it was a harshly punished offense; such offenders were exiled from the borderland region. Overall, fines did not effectively discourage those seeking to illegally cross the line – the numbers of arrested did not decrease over the years. Analysis shows that among the illegal crossers there were about the same number of males and females, people in their twenties and thirties constituted the majority, this activity was practiced by people of various nationalities. While some borderland residents engaged in illegal activities, others helped officials to catch them.

13. Despite the Lithuanian-Polish conflict, there were still legal methods to travel between these countries. Travel was enabled not only through a third country (Latvia or Germany), but also directly through the administrative line. Lithuanian citizens could appeal to the state and, after a thorough inspection, get one-off permits to cross the line (to visit family members, conduct property dealings, etc.), sometimes the state gave permits facilitating the visits or permanent settling of their relatives. The yearly flow of such travelers amounted to a few hundred. A crucial function was exercised by the Provisional Lithuanian Committee of Vilnius, an institution which maintained contacts with both Lithuanian and Polish state institutions and helped citizens from both states get permits to travel between the countries. Travels of important public figures were common. Legal travel options which enabled only a limited flow of travelers did not fulfill the needs of most people. At the demarcation line (frequently on bridges) supervised meetings of small groups of relatives from both states, who had to pay for the opportunity, were authorized. Regarding mass contact events, a special exception was made for Jewish people from both countries – once a year, on the occasion of religious events, both countries sanctioned mass gatherings of Jewish people in Linkmenys, a border town divided by the demarcation line. The formal reason for these large events was visiting the graveyard, paying respects to the dead, yet for the mass of people gathered in the borderland, people of common nationality who were separated by the ongoing conflict, these events became a cherished opportunity to renew and maintain various interpersonal relations.

14. Analysis confirms that Lithuanian border police, while diligently fighting with the incoming flow of contraband from Poland, at least in the

1930s, in the entire border region secretly cooperated with smugglers and enabled, supported, supervised and controlled the smuggling of contraband goods to Poland. It was a systematically coordinated state policy. It was all documented in a laconic manner using various euphemisms – the practice was labeled “secret export” (officially it was illegal). Lithuanian border guards registered “secret exporters” with their goods and helped them to cross the demarcation line unnoticed. Among these “secret exporters”, many were people from the other side of the line, although borderland residents from Lithuania also participated, they profited from these activities, helped to provide the goods, realized their own production. Primary articles smuggled to Poland were salt, saccharin, tobacco and livestock. In 1934, the total value of registered contraband goods smuggled to Poland amounted to about one and a half million Lt. “Secret export” (with different amounts of different types of goods) was also practiced at Lithuania’s borders with Germany and Latvia. This implies that economic motive could have been the primary motivation of Lithuania’s policy, although “secret export” to Poland was also linked with political, ideological and propaganda considerations. In this borderland, “exporters” were also used for intelligence work, sometimes they participated in book smuggling. Some smugglers got killed by Polish border troops – overall, it was a risky activity, yet people were tempted by big profits. Lithuania’s borderland with Poland was truly a place of exceptional practices and phenomena, a space of harsh restrictions and special opportunities.

CURRICULUM VITAE

Leonas Nekrašas

nekrasas1991@gmail.com

EDUCATION

2017–2022 PhD studies:

Doctoral studies at the Faculty of History (Vilnius University) and the Lithuanian Institute of History.

2014–2016 Masters studies:

MA in History at the Faculty of History (Vilnius University).

2010–2014 Bachelor studies:

Bachelor of History at the Faculty of History (Vilnius University).

CONFERENCES

2022 – International conference “Understanding Childhood and Construction of National Identities in Central and Eastern Europe from 18th Century until the Beginning of the Second World War”, organized by the Vilnius Branch Office of the German Historical Institute Warsaw, in Vilnius (online) on June 16–17th, 2022.

2019 – International conference “13th Conference on Baltic Studies in Europe 2019: Baltic Solidarity” (CBSE2019) at the university of Gdańsk and at the European Solidarity Centre on June 26–29th, 2019.

Languages: Lithuanian – native, English – C1, basics of Russian and Polish.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. Leonas Nekrašas, „Mažasis pasienio susisiekimasis tarp Lietuvos ir Latvijos 1919–1939 metais“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 44, 2019, p. 62–75, <https://doi.org/10.15388/LIS.2019.44.4>
2. Leonas Nekrašas, „Tarp Lietuvos ir Lenkijos padalyti ūkiai: Lietuvos ūkininkų problemos ir jų interesų gynimas 1923–1939 metais“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 46, 2020, p. 67–81, <https://doi.org/10.15388/LIS.2020.46.4>

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 12 egz.